

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Срђан П. Милошевић

**АГРАРНА ПОЛИТИКА У ЈУГОСЛАВИЈИ
(1945–1953)**

докторска дисертација

Београд, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Srđan P. Milošević

**AGRARIAN POLITICS IN YUGOSLAVIA
(1945–1953)**

doctoral dissertation

Belgrade, 2015

Ментор:

Проф. Др Мира Радојевић, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Чланови комисије:

Проф. Др Љубодраг Димић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, дописни члан САНУ

Др Момчило Исић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд

Датум одбране: _____

АГРАРНА ПОЛИТИКА У ЈУГОСЛАВИЈИ (1945–1953)

РЕЗИМЕ:

Тема истраживања чије резултате садржи овај рукопис је “социјалистичка реконструкција” пољопривреде и села после Другог светског рата у Југославији, у “прелазном периоду”. Резултати представљени у овом раду су синтеза истраживања архивских извора, текстова савременика који су пресудно утицали на формирање аграрне политике, затим дневне и стручне штампе, као и периодике, како специјализоване, пољопривредне (часописи посвећени пољопривреди и задругарству) тако и “директивне” (часописи министарстава, државних органа, партијски часописи).

У средишту истраживања био је однос државе према сељаштву и сељачком земљишном поседу, али је та тема стављена у шири контекст укупне аграрне политике југословенске државе у истраживаном периоду. Посебан нагласак на сељачком поседу, односно стављање ове теме у фокус истраживачког интересовања заправо је само одраз чињенице да је од 1945. до 1953. управо решавање питања статуса сељачке земљишне својине било главни изазов за Партију државу на чијем је челу Партија била. Трагање за одговарајућом формом решавања овог питања проузроковало је турбуленције у поседовној структури. То је неминовно стварало проблеме у настојањима државе да се подигне пољопривредна производња, која је и даље почивала, у највећој мери, на индивидуалним произвођачима, о чијој се судбини решавало током читавог периода.

У раду су најпре представљени теоријско-идеолошки, институционални и нормативни оквири аграрне политике, чији су садржај битно одређивао концепт “савеза радника и сељака”, марксистичко-лењинистичко виђење класне борбе на селу, затим разумевање места и улоге пољопривреде у планској привреди као и схватања југословенских комуниста у погледу земљишносвијинских односа, која су била под снажним утицајем историјског наслеђа и искуства Другог светског рата у којем је сељаштво масовно учествовало на страни Народноослободилачког покрета. Аграрна политика југословенске државе била је конвергенција свих

наведених чинилаца и она је од самог почетка показивала своју специфичност у оквиру марксистичко-лењинистичке парадигме, што је имало значајног утицаја у потоњем сукобу југословенских комуниста са међународном комунистичком организацијом (Информационом бироом) 1948.

Главни процеси који су обележили аграрну политику у хронолошком оквиру који покрива овај рад су аграрна реформа и колонизација, државни откуп пољопривредних производа, развој социјалистичког задругарства и сељачких радних задруга. Сви ови процеси дубоко су се тицали питања сељачког власништва над земљом, врло далеко постављајући границе права државе у односу на сељаштво. У овом истраживању акценат је стављен нарочито на идеолошку и нормативну страну поменутих процеса, преко које се аграрна политика нарочито јасно манифестовала.

Поред ових процеса који су представљали главни ток аграрне политике, држава је предузимала и читав низ мера које су се такође тицале сељаштва. Настанак конкурентског повлашћеног државног и задружног сектора пољопривреде, уклапање индивидуалних сељака у планску привреду, настојање државе да интервенцијом модернизује обраду земље и пољопривредну производњу, масовне акције орања, сетве, борбе против штеточина, увођења напредних агротехничких мера, прогресивно опорезивање дохотка од газдинстава били су важне карактеристике аграрне политике која је требало истовремено и да подигне укупни ниво живота на селу, али и да сељаци увери у предности социјалистичких крупних газдинстава. Циљ који је власт поставила био је противречан: сељак је требало да живи боље него раније, али не боље од индустријског радника и не толико добро да би био равнодушан према социјалистичкој реконструкцији пољопривреде или чак противан изградњи социјализма на селу, у којем је требало да види своју перспективу.

Важан аспект изградње социјализма било је настојање да се подигне ниво знања о напредној пољопривреди код сељака, али много више – код будућих руководилаца пољопривреде на социјалистичком сектору. Зато су велики напори улагани у пољопривредно образовање почев од масовних и стручних курсева, преко разних нивоа пољопривредних школа, до универзитетског образовања и усавршавања у иностранству.

Аграрна политика југословенских власти од 1945–1953. била је свеобухватан пројекат који је требало да из темеља преобрати пољопривреду у Југославији. Међутим, у читавом истраживаном периоду заправо се трагало за одговарајућом формулом “социјалистичке реконструкције пољопривреде”, пре свега у контексту решавања судбине ситног и средњег сељачког поседа. Ту формулу је требало пронаћи уз истовремено избегавање опасности од пада пољопривредне производње услед сувише наглих структурних промена. Чињеница да југословенски комунисти дуго нису успели да пронађу адекватне одговоре на изазове са којима су се суочавали ипак је остављала последице на физичком обиму и квалитету пољопривредне производње, али далеко мање драматичне него што се у појединим интерпретацијама представља. Остајући верни марксистичким начелима, југословенски комунисти су прошли дугачак пут од опрезног залагања за стварање сељачких радних задруга, преко интензивирања колективизације, до њеног потпуног одбацивања 1953. године, које није било само прагматично напуштање неуспешног пројекта већ суштински преокрет у разумевању односа на селу, циљева социјализма и суштине класне борбе.

Аграрна политика од 1945. до 1953. била је изузетно динамична, институције за њено спровођење доживљавале су дубоке организационе промене, све њене мере су имале комплексну унутрашњу еволуцију, ниједна организациона форма није се усталила. Међутим, мере аграрне политике нису се увек „на терену“ спроводиле на начин на који су биле конципиране од стране партијских и државних руководилаца, а њихов садржај се мењао сувише брзо, под утицајем конкретног искуства, које је затим теоријски уобличавано.

Кључне речи: Југославија (1945–1953), аграрна политика, аграрна реформа, откуп, задругарство, колективизација, сељаштво, земљишна својина, земљораднички порез, пољопривредно образовање

Научна област : ИСТОРИЈА

Ужа научна област : ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

УДК број: 338.43(497.1)“1945/1953“

AGRARIAN POLITICS IN YUGOSLAVIA (1945-1953)

ABSTRACT:

The topic of the present study is the “socialist reconstruction” of agriculture and village after the WWII in Yugoslavia, in the “transitional period” of Yugoslav socialism, 1945-1953. The results presented in the thesis are a synthesis of a study of archival sources, published texts written by the contemporaries who decisively influenced the agrarian policy-making, the daily press, and periodicals – both specialized agricultural journals (containing articles about agriculture and cooperatives) and the “instructive” ones (published by the Ministry of agriculture, state institutions, the Party).

The focal point of this research is the position of the state towards peasantry and the rural land ownership, but this topic is placed within the broader context of the overall agricultural policy of the Yugoslav state in this period. Placing of this topic in the focus of the research interest reflects the fact that, from 1945 to 1953, it was the defining of the status of peasant land ownership that constituted a major challenge for the Party and the Party-run state. The search for an appropriate approach to resolving this issue caused turbulences in the ownership structure. Consequently, this triggered problems in the government’s efforts to improve agricultural production, still depending, to the largest extent, on individual producers, whose fate had been under permanent reassessment during the entire period.

The paper presents a theoretical, ideological, institutional and regulatory background of the agricultural policy, which was essentially determined by the concept of the “alliance between the workers and the peasants”, by the Marxist-Leninist view of the class struggle in the countryside, by the specific understanding of the place and role of agriculture in the planned economy, and by the concepts the Yugoslav Communists formulated in terms of property-to-land relations, which were strongly influenced by historical heritage and experience of the WWII, during which the peasantry sided massively with the National Liberation Movement. The agrarian policy of the Yugoslav state was the convergence of all these factors, and from the very beginning it showed its uniqueness within the Marxist-Leninist paradigm. This fact had a significant impact in

the conflict with the Yugoslav Communist and International Communist Organisation (Information Bureau), in 1948.

The main processes that gave the spirit to the agricultural policy in the period covered by this work were the agrarian reform and colonization, the state collection of agricultural products (otkup), the growth of socialist cooperatives and peasant working cooperatives. These processes were deeply interrelated with the issues of rural land ownership, augmenting the State power in relation to the peasantry. In this study, emphasis is placed particularly on the ideological and normative side of the processes through which the agricultural policy had been manifested.

Apart from these processes representing the main stream of agricultural policy, the government was undertaking a whole range of measures that also affected peasantry. The emergence of competing and privileged state and cooperative (socialist) sector of agriculture, integration of individual farmers in the planned economy, the efforts of the state to modernize and improve the tillage of the soil and to increase agricultural production, mass action of ploughing and sowing, the introduction of advanced agro-technical measures, progressive taxation of the income - were important characteristics of agricultural policy which was designed to improve the overall life-level in the countryside, but also to convince the peasants about the advantages of large socialist farming. So, the aims of the government were contradictory: the farmer should live better than before, however, not better than the industrial workers, and not so good to be indifferent to the socialist reconstruction of the agriculture or even in opposition to the construction of socialism in the countryside, within which they were supposed to prefigure their future life.

An important aspect of the construction of socialism was the effort to raise the level of knowledge about advanced agriculture among the peasants, and even more, among the future managers of the socialist sector of agriculture. Therefore, great efforts were invested in agricultural education, ranging from the mass and professional courses, through the various agricultural high schools, and ending with university education and training abroad.

The agrarian politics of the Yugoslav authorities from 1945 to 1953 was a comprehensive project aimed at transforming fundamentally the agricultural structure in Yugoslavia. However, throughout the entire researched period the government and the

Party were actually searching for a suitable formula for the “socialist reconstruction of agriculture,” especially in the context of resolving the issue of small and medium-sized rural property. This formula was to be found while avoiding the risk of diminishing agricultural production due to overly rapid structural changes. The fact that the Yugoslav communists for a long time failed to find adequate answers to the challenges they faced caused consequences regarding volume and quality of agricultural production, but far less destructive than some authors argue in their interpretations. Observing the Marxist principles, Yugoslav communists have passed a long way from cautious efforts to create peasant cooperatives, through the intensive collectivization, to the complete rejection of collectivization project in 1953, which was not merely a pragmatic abandonment of an unsuccessful paradigm, but an essential shift in understanding of the goals and the essence of socialism and the class struggle in the countryside.

Agrarian politics from 1945 to 1953 was extremely dynamic: institutions for its implementation were functioning under continuous organizational changes, all of its aspects had a complex internal evolution, without any stabilized organizational forms. However, the agricultural policy measures were not conducted “in the field” in a manner they were conceived by the Party and state leaders, and the content of the policy had also been in permanent change, under the influence of experience, which then was given theoretical justification.

Keywords: Yugoslavia (1945–1953), agrarian politics, agrarian reform, compulsory collection of agricultural products, collectivization, cooperatives, peasantry, property to land, agricultural education, agricultural taxation, agricultural production

Research Field: History

Specific research field: History of Yugoslavia

UDC: 338.43(497.1)“1945/1953“

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР	I
I ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ	1
1. Аграрна структура и аграрна политика међуратне Југославије	1
<i>Структурни и конјунктурни фактори и аграрна политика (2); Институционални оквир аграрне политике (17); Аграрна реформа и колонизација (23); Земљорадничко задругарство у Краљевини СХС/Југославији (49); Преглед најважнијих мера аграрне политике (54); Финансијски аспекти аграрне политике (66); образовање за пољопривредну делатност (79); Општи поглед на аграрну политику Краљевине СХС/Југославије (90)</i>	
2. Ставови Комунистичке партије Југославије према сељаштву у међуратном периоду	98
3. Промене у аграру у току Другог светског рата	112
<i>Окупационе зоне (113); Независна Држава Хрватска (124); Подручје окупиране Србије (129); Последице рата (132)</i>	
4. Ставови Комунистичке партије Југославије према сељаштву у Другом светском рату	136
II ИДЕОЛОШКЕ И ПОЛИТИЧКЕ ОСНОВЕ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1953. ГОДИНЕ	
1. Општа начела социјалистичке аграрне политике у Југославији 1945–1953. године	152
<i>Извори: Маркс и Енгелс (154); Совјетско искуство: Лењин и Стаљин (166); Југословенски комунисти и аграрна политика: између рецепције ставова марксизма-лењинизма и “сопственог пута у социјализам” (176);</i>	
2. Институционални и нормативни оквир аграрне политике	244
<i>Општи оквир (244); Органи управљања пољопривредом(258); Органи аграрне реформе и колонизације (288); Откупни органи и предузећа (291); Државна пољопривредна добра (298); Пољопривредно-машинске станице (318); Научне и огледне установе (329);</i>	

III ГЛАВНИ ПРОЦЕСИ.....	334
1. Аграрна реформа и колонизација.....	334
2. Откуп.....	361
3. Задругарство.....	396
4. Колективизација.....	431
IV ИДЕОЛОГИЈА У ПРАКСИ.....	484
1. Улога КПЈ и Народног фронта у спровођењу мера аграрне политике на селу.....	484
<i>Улога КПЈ на селу (484); Народни фронт на селу (497); Синдикат на селу: акција “Село – град” (510);</i>	
2. Аграрна структура: пољопривредно становништво и индивидуална газдинства.....	515
<i>Деаграризација (515); Промене у броју и величини газдинстава (519); Окућнице чланова СРЗ: остатак сељачког индивидуалног земљопоседа (528);</i>	
3. Пољопривредна производња: површине, финансијски аспекти, организација радова и резултати.....	537
<i>Пољопривредна површина (537); Инвестиције и кредити (540); Обрада земље (547); Сетвени радови (555); Заштита биља (563); Пољопривредна производња: резултати (574);</i>	
V КА НОВОЈ ФАЗИ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ.....	582
1. Нови институционални оквир аграрне политике.....	582
2. Теоријско-идеолошко и практично удаљавање од колективизације.....	587
3. Закон о земљишном фонду општенородне имовине	614
VI ОБРАЗОВАЊЕ У ОБЛАСТИ АГРАРА: ОД ПОСЛЕРАТНИХ ТЕЧАЈЕВА ДО ЗАОКРУЖЕНОГ ОБРАЗОВНОГ ПЛАНА.....	623
1. Пољопривредни течајеви.....	625
2. Ниже и средње пољопривредне школе.....	635
3. Високо пољопривредно образовање.....	650

VII ПРОМЕНЕ У ПОРЕСКОМ СИСТЕМУ КАО ИЗРАЗ ЗАОКРЕТА	
У АГРАРНОЈ ПОЛИТИЦИ ПРЕМА СЕОСКОМ ПОСЕДУ.....	655
1. Закон о непосредним порезима из 1945. године.....	655
2. Закон о порезима из 1946. године.....	664
3. Наплата пореза.....	679
4. Ка новој пореској политици – Основни закон о друштвеном доприносу и порезима.....	685
VIII ПОСЛЕРАТНО СЕЛО У СЕЋАЊИМА САВРЕМЕНИКА	
И У КЊИЖЕВНОСТИ	688
1. Сећања савременика и актера.....	689
2. Књижевне обраде.....	696
ЗАКЉУЧАК.....	710
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	727
ПРИЛОЗИ	
БИОГРАФИЈА	
Изјава о ауторству	
Изјава о истоветности штапане и електронске верзије докторског рада	
Изјава о коришћењу	

ПРЕДГОВОР

Својевремено је Бранко Хорват уочио појаву да се у науци теме из области аграра најчешће истражују на један од два алтернативна начина: или као економика пољопривреде (економске карактеристике пољопривреде као посебне привредне области, њен развојни профил и положај у глобалној структури привреде) или као аграрна политика (поједине аграрно-политичке мере, аграрни програми, развој институционалног система). При томе се, као трећи приступ, независно од поменуте алтернативе, расправља о разним аграрним теоријама у оквиру историје економске мисли. Међутим, закључио је Хорват, “очигледно је да се пољопривредни процес може исправно разумјети једино ако се сва три приступа интегрирају у један јединствени”.¹ Настојећи да на тај интегративни начин приступимо истраживању ове теме, акценат је ипак стављен на аграрну политику, у смислу да су у средишту интересовања у овом раду мере државне власти у домену аграра, институционални оквир аграрне политике, начин њеног спровођења, али је у тај приступ укључено и истраживање теоријских аспеката, затим места пољопривреде у укупном привредном систему, а у неопходној мери, која обезбеђује разумевање разлога промена у аграрној политици, предочени су резултати спровођења конкретних мера, што је до сада највише истраживан аспект ове проблематике.

Коначни раскид југословенског социјализма са совјетским привредним моделом после 1953. утицао је на то да у научним и стручним радовима југословенских, али и страних аутора суштински почетак југословенске аграрне и уопште привредне политике буде “померен” на период када почиње изградња самоуправљања у југословенској привреди. Отуда, за период после 1953. постоји много више детаљних, свеобухватних и информативних политичко-економских и социолошких истраживања, што ће бити од велике помоћи будућим историографским истраживањима која тек треба да уследе. Ово “померање” стварног почетка развоја југословенске аграрне политике на период после 1953. добро илуструје и следећи став једног од

¹ В. Horvat, *Jugoslovenska agrarna teorija i politika u poslijeratnom razdoblju*, Beograd 1977, 747.

својевремено водећих стручњака за проблеме аграрне политике и села, Петра Марковића. “Југословенска концепција социјалистичког преображаја пољопривреде оригинална је и нова у пракси социјалистичких земаља. Подруштвљавање (рада, производње и на крају средстава), уз развој самоуправних друштвено-економских односа у том процесу, у основи се ослања на учење класика марксизма о социјалистичком преображају пољопривреде за услове када у пољопривреди после победе револуције доминира ситна производња”. Дефинишући подруштвљавање као “комплексно схваћено” удруживање “на принципима добровољности произвођача” и на основу “материјалног интереса да се одређени начин производње и удруживања”, уз “поступност у читавом процесу стварања крупне производње и укључивања у друштвену поделу рада у зависности од укупног развитка производних снага друштва”, Марковић је оценио тај процес као основу “стварања крупне друштвене производње, превазилажења ситне производње сељаштва и стихије у пољопривреди”. И тек затим “признаје” да се *такво* подруштвљавање није могло остварити “у свим фазама” послератног развитка, наводећи као објашњење за ту немогућност две групе разлога: 1) структурне проблеме на чије испољавање је утицала “сложеност брзе индустријализације веома заостале земље и њено извлачење из опште заосталости” и 2) “слабости системских решења и организације пољопривреде у појединим фазама развоја”.² Ово становиште веома добро објашњава потоње одсуство теоријских радова посвећених аграрној политици “прелазне етапе”, на које су се истраживачи у каснијем периоду углавном освртали само у најопштијим потезима. Отуда у политиколошкој и економско-политичкој литератури доминира врло уопштено приказивање непосредног послератног развоја аграрне политике, оцену да се ради о “изгубљених драгоцених осам година”,³ док се у историографији, пак, теоријско-идеолошка проблематика аграрне политике углавном заобилазила.

Ипак, аграрна политика у Југославији у време ране фазе изградње социјализма, од 1945–1953, односно у “прелазном периоду” од капитализма ка социјализму, није била ни сасвим запостављена тема у истраживањима. Њој су се, на истраживачки начин,

² P. Marković, “Naša posleratna agrarna politika”, *Naše teme* 10–11/1970, 1795–1821, 1975.

³ B. Horvat, “The postwar evolution of Yugoslav agricultural organization: interaction of ideology, practice, and results”, *Eastern European Economics*, 12/1974, 20.

посветили већ савременици. Потом су се овој теми окретали истраживачи у каснијем периоду, све до данашњег дана. Ова тема је заокупљала пажњу научника у Југославији и државама насталим њеним распадом, али и страних истраживача. Проучавани су поједини сегменти аграрне политике (аграрна реформа, откуп, колективизација, задругарство), али и аграрна политика у ширем тематском опсегу. Међутим, оно што је у битном определило садржај и карактер истраживања ове теме јесте одсуство континуитета фокусираног научног интересовања: као својеврсна тема-понорница, она је избијала на површину и падала у заборав излазећи ван видокруга научног интересовања. Друга важна карактеристика јесте недовољно “прожимање” југословенске и међународне научне продукције о овој теми. То је нашло одраза и у својеврсној паралелности токова истраживања, али би негирање сваке дифузије ипак било погрешно. Ипак, правац размене био је у великој мери једносмеран, крећући се од истраживања југословенских аутора ка страним истраживачима, ретко обратно, пошто су југословенски аутори веома ретко узимали у обзир анализе и истраживања страних истраживача. Штавише, приметно је и одсуство међусобног дијалога самих југословенских истраживача из различитих дисциплина. У овом раду покушали смо да те паралелне токове истраживања аграрне политике, колико је то било могуће, доведемо у везу.

У осврту на литературу који следи биће предочени тек неки од најважнијих радова, при чему треба нагласити да је библиографија посвећена аграрној проблематици југословенског послератног развоја готово несавладива. Ипак, фундаменталних истраживања није било много. Отуда се употребљивост литературе у највећој мери исцрпљивала на појединачним подацима о неким појавама. Настојали смо да овај рад буде истовремено један од најпотпунијих прегледа литературе о овој теми, иако ни сам није могао бити у потпуности исцрпан. Мноштво радова посвећених локалним проблемима морали су изостати, због парцијалности њиховог садржаја, а неки радови остали су недоступни услед немогућности да се до њих благовремено дође. Такав је, примера ради, случај са студијом F. Singleton, B. Carter, *The Economy of Yugoslavia* (1982).

Најранији научни радови о аграрној политици и о пољопривреди Југославије потичу већ из 1950-их година. То нису били историографски радови, али су садржали осврт на аграрну политику која, захваљујући специфичној динамици развоја у “прелазном периоду”, више није била актуелна и у том смислу ти су се радови односили на појаве које су већ припадале прошлости (иако непосредној), како у теоријско-идеолошком, тако и у практичном смислу. Послератна аграрна реформа је извршена у кратком периоду од 1945. до 1948, обавезни државни откуп пољопривредних производа је напуштен као мера 1952, а интензивна колективизација је окончана 1953. Тако је већ до године која је (управо зато) постављена као гранична у овом истраживању читав низ мера аграрне политике југословенских власти после ослобођења земље 1945. постао део прошлости, не само по сили протока времена, већ и по својој суштини. Одређени ефекти су несумњиво остали, али кључне појаве и процеси заживели су, развијали се и били окончани или напуштени у кратком послератном раздобљу, у годинама које омеђавају овај рад. Последице су биле видљиве, али континуитета није било.

Међу првим радовима треба поменути рад М. Мирковића, *Ekonomika agrara FNRJ* (1950), који је настао још док су се у овој области процеси о којима Мирковић пише још увек одвијали. Мирковићев рад је био прва свеобухватна академска анализа, значајна утолико што је долазила од познатог научника, а не од актера послератне економске политике. Ипак, Мирковићеву књигу карактерише изразита дескриптивност, па чак и рђаво разумевање одређених појава у аграрној политици Југославије тога доба што је био обол његовом изворно немарксистичком теоријском утемељењу. Према подацима Савезног завода за привредно планирање Р. Гајић је написао једну од првих прегледних студија о послератној југословенској пољопривреди под називом *Путеви развика наше пољопривреде* (1953). Међу важније радове из овог периода спада и књига Ј. Радаковића *Наша пољопривреда и њени проблеми* (1953). С. Ловреновић написао је приближно у исто време књигу *Poljoprivredni razvitak FNRJ* (1954). Релативно рано се у Југославији развила пракса објављивања радова из области пољопривреде на енглеском језику. Већ 1955.

објављена је књига П. Рашића, *Agricultural development in Yugoslavia*. Ово су углавном били прегледи резултата југословенске пољопривреде, без значајнијег аналитичког приступа.

Веома користан преглед и евалуација резултата аграрне политике дат је у публикацији *Привреда ФНРЈ* (1956), која је објављена у издању Економског института из Београда, чији су сарадници били и аутори прилога. Исте године објављено је и колективно дело групе привредних стручњака, *Razvoj privrede FNRJ* (1956), у којем је једно поглавље, чији су аутори Ј. Шевић и Д. Томић, посвећено пољопривреди. Значајни подаци о пољопривредној структури, производњи и мерама државе у пољопривреди објављени су у прегледу развоја привреде ФНРЈ из 1957: *Privreda FNRJ: u periodu od 1947–1956*.

Из раног периода истраживања аграрне политике и пољопривреде Југославије у послератном раздобљу и данас је незаобилазан рад В. Стипетића о пољопривредној продукцији у Југославији 1929–1955, “Poljoprivredna proizvodnja na današnjem području FNRJ 1929–1955” (1959). Потоњим истраживањима није било простора за битне допуне овог Стипетићевог чланка, заснованог на званичним подацима о пољопривредној производњи, који су и данас једино доступни истраживачима. Стипетић је такође аутор још једног базичног рада из домена аграрне политике, а реч је о његовој студији *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945–1948*. (1954), која је потом постала референтна тачка од које су полазили каснији истраживачи ове теме. Из 1950-их потиче и веома прегледна студија Десимира Тошића, *Колективизација у Југославији 1949–1953*, која је изворно објављена у иностранству на енглеском језику, док је у Србији објављена 2002.

На овом месту треба нагласити да је рано отпочело и научно интересовање за развој задругарства. Најпре у том погледу треба поменути књигу М. Вучковића, *Задругарство* (1957), а потом и монографију С. Чуканова, *Zemljoradničko zadrugarstvo u agrarnoj politici Jugoslavije* (1971). Осим у овим монографским студијама, задругарство Југославије касније није било предмет научне обраде, осим у ширим прегледима привредне и аграрне историје.

Још један покушај синтетског приказа развоја југословенске пољопривреде после рата дао је и В. Васић у књизи *Putevi razvitka socijalizma u poljoprivredi Jugoslavije* (1960). Преглед послератног развоја пољопривреде сачинио је и А. Томин у књизи *Socijalistički preobražaj poljoprivrede u Jugoslaviji* (1964). Заједничка карактеристика већине наведених радова је концентрисаност на пољопривредну производњу, бројност и општи развој задруга, велика критичност у погледу оцене примењиваних мера и резултата аграрне политике у периоду од 1945–1953, али и одсуство истраживања путева њеног формулисања и уобличавања. Ипак, својеврсни врхунац у погледу научне акрибије и утемељености анализе у раном периоду интересовања за питања аграрне политике у послератном раздобљу представља студија П. Марковића *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka* (1963).

Релативно рано отпочело је и интересовање страних истраживача за југословенску аграрну политику, село и пољопривреду, уз отварање већег броја различитих тема. Међутим, велики број радова насталих у иностранству имао је више информативни него истраживачки карактер. Међу студијама насталим у иностранству посвећеним појединачним проблемима треба навести најпре књигу Р. Брашића *Land reform and Ownership in Yugoslavia 1919–1953* (1954). Питањем образовања сељаштва (укључујући и образовање за пољопривреду) бавила се Р. Трутон у студији *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950: a study of the development of Yugoslav peasant society as affected by education* (1952).

Стране истраживаче је такође сразмерно рано привукла и колективизација: И. Сандерс приредио је 1958. тематски зборник *Collectivization of Agriculture in Eastern Europe*, а исте године појавила се и у Француској књига посвећена истој теми, *De collectivization* (1958), аутора Ш. Бувијеа. У овим радовима разматрана је углавном колективизација југословенске пољопривреде у контексту процеса колективизације у другим источноевропским државама. Свеобухвани сумарни поглед на југословенски аграр дао је Ф. В. Нил у књизи *Titoism in Action: The Reforms in Yugoslavia After 1948* (1958).

Карактер историографског истраживања темама које се односе на аграрну политику дао је Бранко Петрановић, најпре у књизи *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ* (1964), а потом и у књизи *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji u vreme obnove* (1969). Овим књигама Петрановић је поставио темеље историографског истраживања послератног привредног развоја, обухвативши значајне теме аграрне реформе, откупа и колективизације. И у синтези историје Југославије од истог аутора (*Istorija Jugoslavije*, 1–3, 1988) аграрна проблематика заузимала је видно место, незаобилазно у историографском приказу развоја друштва са предоминантним сељачким становништвом. Ова тема нашла је своје место и у постхумно објављеној Петрановићевој књизи *Југославија на размеђу* (1945–1950), која је изашла 1998. Такође, аграрној политици посвећено је значајно место у синтезама чији је аутор Д. Биландић: *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije* (1973), *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije* (1974), *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi* (1979). У приказу привредне историје, па и аграрне, није могуће заобићи ни *Историју Савеза комуниста Југославије* (1985), у којој су у основним потезима осликани и главни токови привредне, па и аграрне политике.

Паралално са историографским радовима настају и политиколошке и економске студије које укључују и историјску перспективу. Ту треба најпре поменути књиге Б. Димковића, *Seljaštvo i komunisti na selu* (1971) и *KPJ/SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju* (1975). Користан преглед развоја југословенског агара дао је В. Стипетић у књизи *Yugoslavia's Agriculture 1945–1975* (1975). Истраживање теоријских поставки аграрне политике у периоду који је у фокусу овог истраживања бавио се и Б. Хорват, у два рада посвећена овој теми: “The postwar evolution of Yugoslav agricultural organization: interaction of ideology, practice, and results” (1973) и *Jugoslavenska agrarna teorija i politika u poslijeratnom razdoblju* (1977). Као нарочито значајна истиче се и књига Љ. Божића, *Agrarna politika* (1960, 1974), у суштини уџбеничке форме, али веома информативна. Карактеристика радова попут Хорватовог и Божићевог је да указују на кључне аспекте истраживаног феномена и његову економску логику, са низом

теоријских квалификација, али не и на садржај његовог развоја, што је тема историографског рада.

Без сумње треба поменути и студију И. Цифрића, *Revolucija i seljaštvo u Jugoslaviji* (1981), која се у великој мери ослања на историографски метод у истраживању теоријско-идеолошких аспеката повезаности комуниста и сељаштва. Важна истраживања теоријских оквира аграрне политике обавио је потом Д. Веселинов, који је овој теми посветио две књиге: у студији *Agrarno pitanje u Jugoslaviji: teorijsko-empirijska analiza položaja i uloge seljačkog gazdinstva u agrarnoj politici i privrednom razvoju Jugoslavije od 1918. do 1980. godine* (1981) аутор је приказао основни ток аграрно-теоријских концепција у двадесетом веку, а у теоријски мање амбициозној књизи *Sumrak seljaštva* (1987), више окренутој самим исходима аграрне политике у Југославији, исти аутор је дао веома сажето артикулисану критику темељних полазишта аграрне политике југословенских комуниста у периоду који је у средишту овог истраживања. Д. Томић у својој студији *Jugoslovenska agrarna teorija i politika* (1985) прелази преко прве послератне деценије само се кратко задржавајући на њеним главним карактеристикама. У свим наведеним радовима аграрна политика је представљана само у општим цртама, без настојања да су оствари увид у њену унутрашњу еволуцију: како се она формулисала, под којим околностима, ко су били носиоци различитих концепција и тенденција.

После првих историографских студија о теми аграрне реформе које је обавио Б. Петрановић, у историографији је почетком 1980-их година обновљен интерес за ово поље истраживања. Никола Гаћеша објавио је књигу *Аграрна реформа и колонизација у Југославији* (1984), а потом је уследило и неколико истраживања исте теме у оквиру појединих република: *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj* (1991), аутора М. Матицке, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji* (1995), аутора З. Чепића, а ову тему у црногорском републичком оквиру истражио је З. Фолић у студији *Аграрна реформа у Црној Гори* (1998). (Студија која се бави аграрном реформом у Црној Гори остала нам је недоступна, будући да рукопис није објављен.) За Србију, Македонију и Босну и Херцеговину не постоје посебне монографије посвећене аграрној реформи и

колонизацији, али је ова тема била присутна кроз студије ширег тематског круга. Када је реч о простору Србије, разним аспектима који се тичу аграрне проблематике бавио се М. Митровић у књизи *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–52 године* (1988). Митровић се у овој књизи нарочито бавио аграрном реформом, али и другим аспектима аграрне политике и пољопривреде у Србији после 1944. Македонска историографија је за тему аграрне реформе и колонизације на том простору добила корисну збирку докумената *Аграрната реформа и колонизацијата во Македонија 1944–1953. Документи* (1997), коју је приредила В. Ачкоска.

И у страној историографији настављено је интересовање за тему југословенске аграрне политике и њених резултата. Значајне странице посветио јој је у својој књизи *Transformation of Communist Ideology* (1972) Р. Џонсон. Историчар Џ. Алкок објавио је 1981. књигу посвећену колективизацији у Југославији, *The Collectivisation of Yugoslav Agriculture and the Myth of Peasant Resistance*. Проблематика југословенског аграра присутна је и у двотомном зборнику *The Peasantry of Eastern Europe: 20th century developments* (1979), чији је приређивач И. Волгејс. Темом југословенске планске пољопривреде, а нарочито откупа, бавио се Ф. Рајт у својој краћој студији *The state and the peasantry in Yugoslavia during the first five-year plan* (1984).

Најсвеобухватније студије аграрне политике и нарочито тема које се тичу проблематике откупа објављене су током 90-их година двадесетог века. Реч је о студијама М. Павловића, *Српско село (1945–1952). Откуп* (1997), затим М. Боковој, *Peasants and communists: politics and ideology in the Yugoslav countryside: 1941–1953* (1998) и В. Гудац–Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949–1953*, (1999). Темом откупа у контексту послератног македонског села бавила се В. Ачкоска у студији *Задолжителниот откуп во Македонија 1945–1953 година* (1995). Проблемом откупа у најважнијој пољопривредној области – у Војводини, бавила се Ј. Попов у књизи *Драма на војвођанском селу* (2002). Важном питању опорезивања земљорадничког становништва, у ширем временском распону, укључујући и

посматрани период, посвећена је студија О. Благојевића *Опорезивање земљорадника* (1996).

Овим студијама придружују се у последње време још две књиге: најпре књига И. Добривојевић, *Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије (1945–1955)*, из 2013, у којој је ауторка аграрној политици, нарочито њеном спровођењу, посветила значајан део књиге, а потом и студија *Социјалистички преображај села: промене друштвених односа у пољопривреди Војводине и њен развој 1950–1957. године* (2015), аутора Н. Петровића. Скоријег датума је и књига *Сељаци и земља* (2012), аутора Срђна и Марице Шљукић, која садржи углавном покушај концептуалног мишљења југословенске аграрне политике после Другог светског рата, који ипак не иде даље од врло уопштених оптужујућих квалификација, без емпиријске подлоге.

Мало присутној теми историје институција М. Исић је посветио значајне странице своје књиге *Сретен Вукосављевић. С народом, за народ, из народа* (2012), пишући о организацији Министарства за колонизацију, на чијем челу се Вукосављевић налазио, такође посветивши пажњу неким аспектима аграрне реформе и колонизације у Југославији после 1945. Осврт на поједина питања аграрне политике садржи књига Г. Грђић, *Успон и пад Титове Југославије* (2015).

Један број значајних прилога објављен је и у зборницима радова. Ту пре свега треба имати у виду зборнике *Razvoj, dileme i perspektive jugoslovenskog socijalizma* (1988) и *Аграрно и сељачко питање у савременим условима развоја социјализма* (1989) у којима је неколико прилога посвећено разним питањима аграрне политике у првој послератној деценији. М. Боковој, која је најкомпетентнији савремени истраживач тема југословенске аграрне политике у страној историографији, објавила је прилоге о овој теми у зборницима радова *State-Society Relations in Yugoslavia: 1945-1992* (ур: М. Bokovoy, J. Irvine, C. Lilly, 1997) и *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements* (ур: С. Iordachi, А. Bauerkämper, 2014).

Из приказа главних радова у којима су истраживани појединачни аспекти аграрне политике, као и аграрна политика у ширем истраживачком захвату, видљиво је, пре свега да је реч о теми о којој је у историографији и другим областима истраживања

(које неминовно укључује историјску перспективу) већ доста тога речено, нарочито у погледу резултата аграрне политике. Међутим, у наведеним истраживањима приметно је одсуство неколико важних тема. Пре свега, у свим радовима, нарочито историографским, релативно мало пажње је посвећивано истраживању теоријских и идеолошких аспеката ове теме, нарочито истраживању путева еволуције аграрно-политичких концепција југословенских комуниста. Такође, преко формалних израза те политике (разна нормативна акта) најчешће се прелазило без детаљнијих истраживања, иако правно-нормативни аспект представља важан сегмент аграрне политике, први корак у њеној реализацији, који је у овом раду детаљно истражен.

Са друге стране, једном броју радова, који су у већој мери теоријски, “недостајала” је, са становишта интересовања историографије, историјска компонента, “недостајали” су актери и њихова активност. У конкретном случају – реч је о творцима југословенске аграрне политике. У оба случаја остајала је празнина коју је било могуће (и потребно) испунити сазнањима до којих се долази историографским методом истраживања садржаја и начина на који се формирала аграрна политика југословенских комуниста у међузависности различитих фактора: историјског наслеђа, утицаја разних варијација марксизма, као и резултата примене конкретних решења у пракси. У овом раду учињен је покушај да се тема из наслова истражи као *историја аграрне политике* КПЈ/СКЈ и југословенске државе под њеном влашћу, да се један теоријско-идеолошки концепт историзује настојањем да се прикаже *како је он настајао*.

Такође, у досадашњим истраживањима готово сасвим је занемарена организациона структура државног апарата задуженог за аграрну политику. Тема институционалне историје уопште по правилу остаје на маргинама стручног интересовања. Релативно мала пажња у досадашњим истраживањима посвећивана је анализи планског карактера пољопривредне производње, нарочито у контексту индивидуалног сељаштва. Изостао је и покушај приказа “капиларне” структуре активности Партије, масовних организација и државе у домену сељачких пољопривредних радова, које је држава настојала да стави под свој утицај и контролу (орање, сетва, жетва, заштита

биља и сл.), што су аспекти који откривају какву је улогу настојала да задобије држава у области аграра. Таква сазнања су од значаја за разумевање улоге социјалистичке државе у развоју друштва уопште. Кроз истраживање таквих феномена може се заћи у “анатомију прошлости”, може се креирати јасна представа о битним механизмима који су утицали на свакидашњи живот људи. Ово истраживање посвећено је у једном свом сегменту настанку тих механизма, начину на који су они функционисали, док су њихови резултати умногоме истражени у помињаним студијама.

У погледу аграрне реформе, откупа, развоја задружних организација и колективизације, као главних процеса који су карактерисали аграрну политику у Југославији 1945–1953, такође је остало извесних “белина” (начин и разлози дефинисања аграрног максимума у реформи 1945; детаљни приказ развоја откупне политике и регулативе, са чиме су у вези и нека неопходна појашњења у погледу тога шта се и када откупљивало, око чега постоје непрецизности у историографији; организациона структура и управљање задругама и др). Осим тога, питања образовања за пољопривредну делатност и опорезивања сељаштва нису била предмет детаљнијег истраживања, какво смо настојали да извршимо у овом раду. Такође, у истраживање је укључена и анализа потоњих интерпретација аграрне политике епохе која је у фокусу овог рада од стране актера и у књижевности.

Како би се представили нови садржаји веома широко конципираног истраживања било је неопходно пронаћи одговарајућу меру у, иначе неопходној, рекапитулацији постојећих сазнања и сузити фокус на оно што је у хронолошком оквиру истраживања представљало кључно питање. То је, изван сваке сумње, *проблем сељачке земљишне својине*. И хронолошки оквир рада је саображен таквом приступу који је у фокус ставио управо земљишну својину: 1953. је година дефинитивног решења земљишносвојинских односа на селу у Југославији. Делови који садрже рекапитулацију постојећих историографских истраживања допуњавани су понегде новим детаљима или су пак дате другачије интерпретације.

Како аграрна политика ипак није сводива само на проблематику земљишносвојинских односа, али задржавајући фокус на тој теми, определили смо се

за приступ који ће укупни садржај аграрне политике сагледавати са становишта значаја који су њени различити аспекти имали за овај елемент друштвене структуре (сељаштво и његов земљишни посед). Тако нас је у контексту теоријско-идеолошких поставки аграрне политике пре свега интересовао однос према национализацији земље, према инокосном сељаштву и класној борби на селу; у контексту развоја државних пољопривредних добара занимало нас је питање њиховог односа према индивидуалним сељацима; у контексту спровођења конкретних мера државне аграрне политике интересовале су нас последице које су осећали инокосни сељаци; у контексту колективизације интересовала нас је окућница задругара, као преостали облик индивидуалне земљишне својине унутар сељачке радне задруге итд. Треба, ипак, истаћи да смо, упркос том сужавању интересовања, у другом делу другог поглавља рада дали и преглед институционалног оквира аграрне политике, који нема непосредне везе са проблематиком сељачког поседа, али како институционални оквир аграрне политике није био до сада тема истраживања, он је, ради заокружености излагања, нашао своје место у овом раду. Сужавајући, дакле, фокус интересовања првенствено на сељачки посед, рад ипак настоји да сагледа његов положај у најширем контексту процеса изградње социјализма у пољопривреди, са свим утицајима који су на њега вршиле нове појаве у аграрној политици југословенских комуниста.

Када је реч о резултатима аграрне политике, они су углавном предочени у врло општим потезима, при чему се у раду настојало да се у погледу приказа поменутих резултата успостави равнотежа заступљености већ истраживаних феномена (аграрна реформа, откуп, колективизација, обим пољопривредне производње), са једне стране, и оних који су у досадашњим истраживањима били мање присутни или су по први пут обрађивани у овом раду (на пример развој државних пољопривредних добара, пољопривредних машинских станица, образовање за потребе пољопривреде, пореска политика), са друге стране. Ипак, одређене “асиметричности” садржаја биле су неизбежне: о неким важним темама, обрађеним у претходним истраживањима, говори се у овом реду тек у основним цртама, уз упућивање на одговарајуће радове, док се

неке мање значајне (разуме се не и неважне) појаве обрађују детаљније, будући да су први пут стављене у фокус истраживања.

Рад на истраживању југословенске аграрне политике постављен је на широку изворну основу, коју чини већи број фондова похрањених у Архиву Југославије. Од архивских извора најважнији су били документи државне и партијске провенијенције, пре свега из установа надлежних за пољопривреду или поједине њене аспекте (владина министарства и савети), а затим и документација ЦК КПЈ/СКЈ. Најважнији за ово истраживање био је фонд *Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ*, који обједињује документацију централног савезног тела надлежног за послове пољопривреде у свим фазама од 1945–1952. Такође, било је неопходно консултовати изворе који су настали као резултат рада општинских привредних органа, какви су били *Привредни савет*, *Савезна планска комисија* и *Контролна комисија*. Значајна документа похрањена су и у оквиру фонда *Кабинет Маршала Југославије*, који обухвата документацију која је настала из активности Јосипа Броза Тита као шефа југословенских влада. За проблематику откупа нарочито је значајна документација *Министарства трговине и снабдевања* (1945–1949), *Министарства државних набавки* (1949–1950) и *Савета за промет робом* (1950–1952). Документација установа везаних за спровођење аграрне реформе и колонизације (Аграрни савет, Министарство за колонизацију, Комисија за аграрну реформу и колонизацију) обједињена је у оквиру фонда *Комисија за аграрну реформу и колонизацију* (1945–1948). За питања везана за задругарство, поред документације већ поменутих државних органа, значајни су били фондови *Главног задружног савеза ФНРЈ* и, у мањој мери, *Комитета за задругарство Владе ФНРЈ* (1948). Нарочито су били значајни они документи који су сведочили о начину рада самих установа, о њиховој унутрашњој организацији и делокругу рада као оквира преко којег је спровођена аграрна политика. Ова врста извора била је, ипак, од ограниченог значаја у истраживању, утолико што су, углавном фрагментарни, ови извори чешће сведочили о разним проблемима у спровођењу аграрне политике, о конкретним резултатима, а много мање о формирању аграрне политике.

Од извора партијске провенијенције, поред објављених збирки најважнијих извора, нарочито је била значајна документација партијске *Комисије за село* која је постојала при ЦК КПЈ од 1950. до 1952. Такође, за истраживање партијске активности на селу значајан је фонд *Социјалистичког савеза радног народа Југославије* који обухвата и документацију Народног фронта (1945–1953). Од извесног значаја је била и документација *Савеза синдиката Југославије*, нарочито у домену истраживања резултата идеолошких поставки о “савезу радника и сељака”.

За тему образовања у домену аграра од значаја су била документа *Министарства просвете Владе ФНРЈ* (1945–1946), као и *Комитета за школе и науку при Влади ФНРЈ* (1946–1948). Међутим, како су питања образовне политике већ од самог почетка развоја у социјалистичкој Југославији била везана за републичке нивое власти, то су и документи савезних органа у овој области били ограниченог сазнајног домета. За истраживање научног развоја, такође обухваћеног овим радом, несумњиво је била отежавајућа околност што је документација *Савета за науку и културу Владе ФНРЈ* (1945–1953), стицајем околности, аутору остала недоступна за истраживање.

Уз поменуту фрагментарност, карактеристика извора државне, институционалне провенијенције у раном периоду формулисања аграрне политике је и њихова непотпуност, чак и кумулативно узевши. Примера ради, помоћник министра пољопривреде Максим Горановић октобра 1946. констатује да, како каже, “нигде не може да се види преглед стања задругарства од Ослобођења до данас”.⁴ Као помоћник министра пољопривреде ни Горановић, који је био најважнија личност Министарства пољопривреде у првим послератним годинама, није располагао таквим подацима. Недореченост ингеренција савезног и републичких министарстава стварала је атмосферу која се јасно читовала у нередовности и одсуству континуитета слања података, као и различитој заступљености података из различитих република, што је основни узрок фрагментарности, непотпуности и неуједначености сачуваних извора.

Област пољопривреде била једна од оних у којој је држава “одумирала” у смислу да је савезни ниво власти све више губио компетенције у тој области. Отуда се у истраживању јавио својеврсни парадокс: идући ка познијем периоду, “одумирали” су и

⁴ (М. Горановић – М. Вучковићу и Б. Марковићу), АЈ, 4 – 36 – 315.

архивски извори за ову тему потекли из савезних установа, савезних установа, чији архивски фондови чине изворну основу овог рада. Тачније, смањивала се њихова разноврсност, богатство података, али и информативност, свдећи се до 1953. на планске билансе, шеме, понекад сасвим деконтекстуализоване документе, без богатства података административног периода. Отуда би овај рад пружао донекле криву слику стварности, уколико се не би имало у виду да је његова тема заправо аграрна политика савезне владе и савезног партијског врха. Од 1950. на републичким и на локалним нивоима одвијала се, неминовно, подједнако “жива” активност у области пољопривреде као и до 1950. али се та активност са савезног нивоа све мање видела и све мање са тог положаја била оперативно усмеравана, као што је, уосталом, случај са читавом привредом. Процес децентрализације привреде значио је одсуство оперативне, управне улоге једног органа, у конкретном случају централног органа задуженог за пољопривреду, односно неминовни изостанак оперативних података, који чине основни садржај од којег историчар гради слику прошле стварности. Ти подаци селе се у републичке и локалне архиве, архиве предузећа, а неке активности са попуштањем административне контроле једноставно нестају и из саме праксе. Преокупација југословенске државе и Партије остало је од 1950. године једно питање – питање колективизације, односно питање земљишне својине.

Од иностраних архивских извора од извесног значаја је био један број докумената америчке дипломатије објављених у збирци *Foreign Relations of the United States*, а у ограниченом обиму било је могуће користити и грађу британског државног архива (The National Archives), која је доступна на Интернету. Поред тога, као корисни су се показали и поједини извештаји француских дипломата из Југославије, нарочито у контексту сукоба Југославије и СССР, који се налазе у фонду Министарства спољних послова Француске у оквиру француског Archives Diplomatiques, у Паризу.

Од већег значаја били су извори чији су непосредни творци личности које су обављале разне државне и партијске функције и које су непосредно утицале на формулисање аграрне политике. Реч је о Јосипу Брозу Титу, Борису Кидричу, Едварду Кардељу, Владимиру Бакарићу, Моши Пијади, Мијалку Тодоровићу, Петру

Стамболићу, Моми Марковићу, Влајку Беговићу, Јакову Блажевићу, Јовану Веселинову. Нису сасвим без значаја за ову тему, нарочито за њен идеолошко-политички аспект, ни текстови и говори чији су аутори били чланови најужег партијског руководства који се, у суштини, нису бавили привредним питањима, а реч је о Миловану Ђиласу и Александру Ранковићу. Ауторски текстови, иступања на партијским форумима, скупштински и говори у јавности водећих партијских људи представљали су далеко информативнији извор за истраживање аграрне политике од докумената државних установа, уколико се изузму записници са разних конференција у министарствима и другим државним установама, на којима се расправљало о темама аграра. У том смислу нарочито су важни били партијски састанци и конференције на којима се расправљало о проблемима пољопривреде и села. Када је реч о водећим личностима Партије и државе, њихова становишта о питањима аграрне политике доступна су истраживачима у форми сабраних и изабраних дела, понекад публикованих у више наврата.

Говори и разни ауторски текстови Ј. Б. Тита релевантни за тему овог рада објављени су најпре у оквиру четвортотомне збирке *Изградња нове Југославије* (1948–1952), која је настављена под називом *Борба за социјалистичку демократију* (1952–1953). Ова едиција наставила је да излази и касније. Када је реч о проучавању Титових ставова нарочито је корисна збирка *Говори и чланци* која је излазила све до 1972, али је за ову тему од значаја првих осам томова, који су изашли из штампе 1959. Користан преглед Титових ставова о пољопривреди представља и тематска хрестоматија под називом *О пољопривреди* (1979), која садржи изводе из Титових говора у којима је пољопривреда неретко била заступљена као тема.

За истраживање аграрне политике у Југославији још већи значај имају публиковани текстови Едварда Кардеља. Они су објављени у вишетомној едицији *Problemi naše socijalističke izgradnje* (1954–1987), при чему су за ово истраживање од значаја била прва три тома, објављена 1954. Кардељ је у значајној мери био ангажован управо на питањима села и пољопривреде, нарочито задругарства, па су његови текстови посвећени овој теми издвојени у тротомној едицији *О пољопривреди selu i*

zadrugarstvu (1983), чији први том садржи један број Кардељевих радова од значаја за тему овог рада.

Несумњиво највећи сазнајни значај имају радови посвећени пољопривреди (најчешће у склопу шире привредне тематике), чији је аутор Борис Кидрич, главни стратег југословенске привреде безмало у читавом посматраном периоду. У оквиру *Sabranih dela* (1985) у седам томова објављени су скоро сви Кидричеви економски списи, тако да је ово издање значајно за истраживаче економске историје Југославије од 1945. до 1953, при чему се на тај период односе последња четири тома.

О питањима социјалистичке изградње на југословенском селу неретко се изјашњавао и Моша Пијаде, а његове ставове о овом питању налазимо у оквиру публикација *Изабрани говори и чланци* (1948, 1950), као и у оквиру петотомног издања *Izabrani spisi* (1964–1966). Коначно, по специфичности погледа на аграрну политику издвајао се В. Бакарић, чији су радови посвећени овој теми објављени у тематској збирци текстова *O poljoprivredi i problemima sela* (1960).

Наведена издања су вишеструко корисна за истраживаче привредне политике: на једном месту се налазе обједињени готово сви радови личности из реда најзначајнијих партијских теоретичара и идеолога, а објављени радови садрже и информацију где и којим поводом су одређени ставови изречени, што је нарочито важно за истраживање еволуције теоријско-идеолошких полазишта. Готово да је немогуће наћи релевантнији текст поменутих аутора, а да није објављен у овим публикацијама.

Иако би најисправније било користити архивске примерке говора и чланака или њихове прве објављене верзије, извршена упоређивања садржаја (када смо били у могућности за то) указују да су радови који су публиковани у овим збиркама текстова аутентични и да, осим у погледу евентуалних фактографских грешака, углавном не садрже накнадне интервенције (*уз понеки изузетак*), а свакако не садрже накнадне измене које би битно утицале на промену смисла раније изнетих ставова. Отуда се текстови објављени у форми сабраних дела могу без бојазни користити као изворна грађа првог реда. Ипак, још једном треба подвући да постоји и један број изузетака, на шта је, у случајевима где је то било релевантно, скренута пажња.

Нарочито значајне за ово истраживање биле су публикације извора партијског и државног порекла. Пре свега, реч је критичком издању у којем су објављени записници са седница Политбироа ЦК КПЈ, које је за објављивање приредио, уз исцрпан научни апарат, Б. Петрановић (*Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*), (1995). Б. Петрановић је, заједно са Р. Кончаром и Р. Радоњићем приредио и критичко издање записника са седница ЦК КПЈ под називом *Sednice Centralnog komiteta KPJ: (1948–1952)*, (1985). Веома велики и важан посао око објављивања историјских извора обавили су Б. Лекић и М. Зечевић, приредивши за објављивање записнике са седница Привредног савета Владе ФНРЈ (*Privredna politika Vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ: 1944–1953*, 1–4, 1995). Б. Лекић је такође приредио две књиге докумената посвећене двома аграрним реформама – у Краљевини и у социјалистичкој Југославији: *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941* (2002) и *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948* (1997). Обе збирке докумената су употпуњене опширним уводним студијама.

Иако не представљају критичка издања историјских извора, велики значај за истраживаче имају и објављени материјали са партијских конгреса, од којих су за тему овог рада значајни Пети и Шести конгрес из 1948. и 1952. (*V конгрес Комунистичке Партије Југославије 21–28. јул 1948. Стенографске белешке*, 1948. и *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije): 2–7 novembra 1952: stenografske beleške*, 1952). Исто се може рећи о публикованим материјалима са разних конгреса и скупштина масовних организација, Народног фронта и Синдиката.

Као веома корисна показала се стручна и партијска периодика, а само у извесној мери и дневна штампа. Ови извори су указивали, осим на главне токове реализације аграрне политике, и на то како је држава преко својих органа и друштвених организација, које су биле под утицајем државе и Партије, настојала да пољопривреду земље и сељаштво усмери бројним директивама, саветима, сугестијама, препорукама за “правилно” вођење домаћинства и за боље пољопривредно газдовање, у циљу повећања пољопривредне производње. Текстови у штампи и периодици садржали су и

бројне примере који су илустровали навике и праксе сељаштва, које је, према схватању твораца аграрне политике, требало мењати, што је данас драгоцен приказ села и сељаштва. Са друге стране, отворена и често оштра критика начина спровођења аграрне политике, неретко присутна на страницама дневних и периодичних листова била је, истина, често у функцији одбране становишта да је “линија партије” у пољопривреди исправна, али да се она “на терену” искривљује. Независно од тога што је реч о “конструктивној критици”, написи у штампи и периодици садрже значајне податке о не тако малобројним рђавим праксама нижих извршних органа власти.

Међутим, када је реч о самом садржају аграрне политике, постоји значајна разлика између вредности штампе као историјског извора, са једне стране, и стручне и партијске периодике, са друге стране. У штампи није било могуће пронаћи релевантне податке о аграрној политици каквих није било у другим, веродостојнијим изворима, а са друге стране, за анализу теоријско-идеолошког позиционирања Партије у домену аграрне политике штампа такође није била од велике помоћи имајући у виду да је, иако у највећој мери контролисана, ипак још увек била идеолошки непрофилсана, пре свега због недовољне стручности самих новинара у погледу марксистичких знања о економији. Изузетак од овога су углавном били, партијски листови, од којих је у раду коришћена *Борба*, као централни партијски орган. Међутим, чак су и званична партијска гласила, очито желећи да “улепшају” стварност, заправо у појединим написима погрешно интерпретирала актуелну политику, па у том смислу чланци у тим гласилима могу деловати заводљиво на истраживача, увереног у то да је штампа била “довољно” контролисана и да је преносила садржај званичне политике. То, међутим, није био случај, па је нестручно и претерано идеологизовано писање штампе чак и критиковано. Примера ради, поводом серије чланака о пољопривреди које је објавила *Борба* током јануара и фебруара 1951. у којима је превише оптимистично представљена перспектива побољшања стандарда сељака, Кидрич је рекао на састанку ЦК КПЈ: “Ђавола је то побољшање стандарда”.

Такође, изузетак од изразито пропагандног карактера написа донекле су били и листови које је издавао Главни задружни савез, али је и ту било проблема. Тако је на

другом пленуму ГЗС ФНРЈ (1952. године) председник Савеза М. Марковић констатовао да су кадрови у задружној штампи “политички и стручно слаби”, као и да је слабо организована дописничка мрежа, због чега читави рејони уопште нису имали пољопривредног дописника. Примедба је била и да се веома површно третирају принципијелна, организациона, привредна, културна питања, док се углавном пишу извештаји о разним дешавањима, скупштинама, конференцијама.⁵

Имајући наведено у виду, поред дневних листова *Политике* и *Борбе*, коришћени су и стручни листови, од којих се као најинформативнији показао лист *Задруга*, који је излазио једном недељно као централни орган задружних организација у Србији. Подједнако као двонедељни лист *Војвођански пољопривредник*, и *Задруга* је извештавала о појавама и дешавањима у југословенском оквиру, нарочито држећи корак управо са дешавањима у савезним пољопривредним органима. Слично је и са хрватским *Gospodarskim listom*, који је био намењен пре свега пољопривреди и селу.

Другачије је стање са периодиком, како партијском, тако и стручном. Када је реч о партијској периодици, у којој су објављивани чланци који су, како се истицало, “много допринели правилном тумачењу и спровођењу линије... Партије у социјалистичком преображају села”,⁶ у првом реду треба поменути партијске часописе, *Комунист* (који је под тим именом излазио од 1946. до 1952, а од 1953. под називом *Наша стварност*) и *Партиска изградња* (која је излазила од 1949–1952, а од 1953. под називом *Комунист*). Оба часописа доносила су аутентично тумачење партијске политике, укључујући и проблематику аграра. Часопис *Партиска изградња* био је “директивни орган” у којем се излажу ставови “обавезни за све организације”.⁷ Часопис *Народни фронт* (1949–1951), чији је издавач био Савезни одбор Народног фронта Југославије обрађивао је често аграрне теме, нарочито у контексту улоге ове организације у спровођењу државне аграрне политике. Часописи *Народна држава* (1946–1952), који је издавала Савезна контролна комисија и наставак *Народне државе* под насловом

⁵ М. Марковић, “Спровођење Упутства ЦК КПЈ о даљим путевима социјалистичког преображаја села и одлука Треће редовне скупштине Главног задружног савеза ФНРЈ”, *Задружни гласник*, 3/1952, 23.

⁶ Б. Ј., “Са саветовања одржаног у Управи за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ у вези писања наше штампе и издавачких предузећа о социјалистичком преображају села”, *Партиска изградња*, 1/1950, 93

⁷ (Дискусија М. Ђиласа на Четвртог пленуму ЦК КПЈ, 4. јун 1951), *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948–1952*, прир. В. Petranović, R. Končar, R, Beograd 1995, 640.

Нова администрација (1953), у издању Бироа за организацију управе и привреде бавили су се организационим питањима државног апарата, укључујући и питања значајна за органе задужене за спровођење аграрне политике.

Од периодичних стручних публикација нарочито су били значајни листови и часописи који су били органи државних институција. У њима су сарађивали представници ових установа који су се налазили на извору информација, тако да су њихови текстови често били веома информативни и садржали су податке које је прикупљала државна статистичка служба. За неке податке било је могуће ослонити се једино на ове ауторе, водећи рачуна о томе да се цитирају радови оних појединаца за које се могло утврдити да су се налазили на позицијама на којима је доступност информацијама била несумњиво могућа (помоћници министара, чиновници Министарстава, појединих управа, дирекција). Поред становишта водећих партијских личности, ови текстови су били од највећег значаја за реконструкцију аграрне политике.

Међу стручно-политичким часописима издваја се месечник савезног Министарства пољопривреде, покренут 1948, *Пољопривреда*, који се бавио општим теоријско-идеолошким и практичним питањима пољопривреде и села. Нешто раније, 1947, покренут је специјализовани часопис *Народно задругарство*, чији је издавач био Главни задружни савез ФНРЈ. Превасходно за потребе тумачења прописа о задругарству крајем 1949. почео је да излази *Билтен Главног задружног савеза ФНРЈ*. Ова три часописа обједињена су 1950. у један стручно-политички часопис под називом *Социјалистичка пољопривреда*, а издавачи су били Главни задружни савез ФНРЈ и Савезни институт за пољопривредну економику. Међутим, већ 1951. обновљено је излажење *Билтена Главног задружног савеза ФНРЈ*, пошто *Социјалистичка пољопривреда* није могла да се са довољно пажње посвети све сложенијој проблематици задружне политике и задружног законодавства. Већ наредне године (1952) *Билтен* је прерастао у далеко садржајнији часопис, *Задружни гласник*, који је такође издавао Главни задружни савез ФНРЈ.

За реконструкцију аграрне политике југословенске државе незаобилазни су и стручни часописи, који су обрађивали углавном теме везане за саму пољопривредну праксу. Такви су часописи *Архив за пољопривредне науке* (1946–1948), *Тракторист* (1947–1950), *Напредна пољопривреда* (1951–1953), *Гласник пољопривредних стручњака* (1951–1953), *Заштита биља* (1950). Такође, питања релевантна за поједине аспекте из домена аграрне политике, осим што су била тема већ помињаних часописа, разматрана су у другим публикацијама, као што су *Финансије* (пореска политика), *Наша стручна школа* (образовање у области пољопривреде), *Нова трговина* (откуп пољопривредних производа), *Економист*, *Економска политика* (општа питања аграрне политике и пољопривредне производње).

Када је реч о стручној периодици, иако није било “скретања” са партијске линије, у овим часописима ипак није било довољно теоретског разматрања проблема везаних за социјалистички преображај села, па су текстови добили карактер, како се истицало, “инструктивних органа министарства”, што је “недостатак” који данашњи истраживач може да посматра и као предност: на задовољавајућем стручном нивоу, садржајем информативна и поуздана трансмисија ставова државних органа, периодика, на коју се односи поменута примедба и која је у раду коришћена, веома је добар извор за аграрну политику, очито у мањој мери за њен стручно-теоријски, а много више за политичко-практични аспект, као и за поједине конкретне информације о механизмима спровођења аграрне политике. Ипак, у целини посматрано, основна слабост периодике била је “у пренебрегавању приватног ситносопственичког сектора у пољопривреди”, на основу чега се могло закључити “да је значај приватног сектора у пољопривреди мање-више безначајан”. Осим ове негативне појаве, у часописима није било “изразитих појава аполитичности”,⁸ као у штампи, што је сматрано за позитивну страну и што је, уосталом, часописе учинило употребљивим изворима за проблематику везану за истраживање аграрне политике, док је штампа била кориснија за “суве” информације.

⁸ Б. Ј., “Са саветовања одржаног у Управи за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ у вези писања наше штампе и издавачких предузећа о социјалистичком преображају села”, *Партиска изградња*, 1/1950, 93.

За истраживање ове теме од значаја је била и неколицина сачуваних накнадних погледа на аграрну проблематику прве послератне деценије. У каснијем периоду, по силаску са политичке сцене или на заласку политичког ангажмана, тек малобројни руководиоци оставили су своја сећања, најчешће врло фрагментарна, на период изградње социјализма на селу у првој послератној деценији. Веома уопштено на та питања се осврће С. Вукмановић Темпо у мемоарима *Revolucija koja teče* (1971, 1982). Нешто опширнији и експлицитнији је у својим сећањима Ј. Блажевић, који је о темама релевантним за послератну аграрну политику говорио у разговорима објављеним у књизи интервјуа *Brazdama Partije* (1986), као и у својим записима *Suprotstavljanja i ljudi* (1980). Нека виђења ове проблематике оставио је и М. Ђилас, нарочито у књизи *Vlast i pobuna* (1991, 2009).

За статистичке податке и показатеље значајне за истраживање аграрне политике (број и величина газдинстава, развој задругарства, развој механизације, пољопривредна производња и др) користили смо пописе стоке који су редовно вршени од 1949, затим *Статистичке билтене* које је од 1950. издавао савезни завод за статистику, али у највећој мери *Статистички годишњак ФНРЈ* из 1954. у којем су објављени статистички подаци о Југославији за читав период после 1945, затим статистичке публикације *Jugoslavija 1945–1964* (1965) и *Jugoslavija 1918–1988* (1989). Релативно мањи број статистичких података преузет је из документације која се налази у архивским фондовима, будући да су такви статистички подаци махом фрагментарни и имали су оперативни значај.

У раду је било неопходно на много места, нарочито у погледу питања која се не односе непосредно на тему истраживања, указати на ширу литературу посвећену привредним и политичким питањима. Настојали смо да укажемо на најзначајније студије и непотребно је истицати да се у многим питањима са општом интерпретацијом аутора не можемо сложити. Међутим, игнорисање постојеће литературе није прихватљив приступ у истраживању, будући да су се поједини аутори понекад једини бавили одређеним питањима што њихова истраживања чини незаобилазним, независно од интерпретативних неслагања или евентуалних

недостатака у истраживачком поступку. На све те аспекте, свакако, није било могуће указати.

Теоријски оквир који је примењен у овом раду, поглед на сељаштво, аграрну политику, на место пољопривреде у привредном систему речју – поглед на аграрно и сељачко питање на трагу је марксистичке друштвене теорије. Историографска методологија критике историјских извора примењена је у контексту тог теоријског оквира. Квалификујући теоријски оквир који је у раду примењиван као приступ који је “на трагу” марксизма односно “близак” марксизму нисмо желели да поставимо ограду у смислу који би требало да указује на то да у раду има и примеса некакве друге парадигме, већ да избегнемо одговор на евентуално питање – ком марксизму је тај приступ близак, трагом ког марксизма ступа. Емпиријски карактер истраживања теоријску парадигму учинио је имплицитном, па се на њој нисмо ни задржавали. Реч је о приступу који је настојао да екстрахује из разних марксистичких тумачења оно што је заједничко у приступу аграрном и сељачком питању и изучавању историје уопште, у чему није најмање важан допринос југословенских марксиста који, не треба то ни помињати, нису ни сами имали јединствен став према аграрном и сељачком питању. Упоредимо само разлике у читању и тумачењу марксизма Владимира Иљича Лењина, Бориса Кидрича, Бранка Хорвата или Ерика Хобсбома, на пример, и покушајмо да дела наведених аутора сагледамо у контексту изворног (али и временски променљивог) Марксовог учења. Овако “насумичан” избор марксистичких стваралаца из различитих историјских епоха, различитих друштвено-историјских контекста и различитих области људске активности само је илустрација комплексности питања и одговора које и данас дебатују марксистички опредељени теоретичари друштва. Аутор овог рада “дугује”, када је реч о теоријско-методолошком приступу који је примењен у овом раду понешто свим наведеним теоретичарима и истраживачима. У том смислу, нешто шири прикази изворне, совјетске и југословенске марксистичке теорије о сељачком и аграрном питању који су дати у другом поглављу рада нису само информативни: реч је о теоријској призми кроз коју је посматрана истраживана проблематика. То је свој рефлекс нашло и у општем приступу проблематици

истраживаној у овом раду, у којем, примера ради, концепт класне борбе, као основни садржај и покретач историје људског друштва, није интерпретиран одбачен као доктринерска химера. Напротив: у раду се класна борба на југословенском селу посматра као друштвена чињеница. Тиме се не вреднује нити оцењује однос који су југословенски комунисти имали према сељаштву, још мање се жели рећи да је тај однос био “исправан”. Оно што се тиме жели рећи јесте да је становиште аутора овог рада да се на југословенском селу у посматраном периоду заиста одвијала интензивна класна борба. Утицај марксистичке оријентације видљив је и у избору терминологије овог рада, тако да избор појединих појмова и њихова марксистичка конотација нису непревадани утицај изворног материјала на аутора, већ рефлекс аутентичне опште теоријске оријентације.

Када је реч о структури рада *Аграрна политика у Југославији 1945–1953*, поред Предговора и Закључка, он је подељен на осам поглавља, а додато је и неколико прилога. Унутар те структуре приметне су две целине: прва четири поглавља обухватају комплекснију тематику и сама су веома разуђена, док се друга четири поглавља концентришу на сасвим специфичне проблеме и утолико представљају компактније целине.

Прво поглавље представља нешто опширнији историјски увод, који је био неопходан како би се успоставио макар и имплицитни компаративни оквир за поређење две епохе развоја југословенске државе у домену аграрне политике. У средишту пажње је питање земљишносвојинских односа у Краљевини, проблематика поседовне структуре (са нагласком на индивидуално сељачко газдинство), мере за побољшање земљорадње, опорезивање земљорадника, пољопривредни кредит. У фокусу се нужно појављује и сељак, обрађивач земље, њен корисник, власник, закупац, аграрни интересент, нераскидиви део сваке друштвене праксе везане за земљу. Такође, ради што целовитијег приказа теме садржан је и осврт на институционалну и нормативну инфраструктуру, односно извориште аграрне политике. На тај начин приказана је једна динамична историја која се одвијала у троуглу чији су врхови били: држава, земља и сељак. У првом поглављу представљени

су сви они аспекти аграрне политике који ће имати свој “пандан” у послератном периоду, у битно промењеним околностима. Такав приступ подразумевао је неопходност да се у појединим областима, о којима није у довољној мери писано у досадашњој историографији, изврше истраживања мањег обима и за период до 1941. (поједини аспекти аграрне реформе, образовање у области аграра, поједине државне мере у пољопривреди и др.)

У другом поглављу обрађене су теме које се тичу теоријско-идеолошког, институционалног и нормативног аспекта југословенске социјалистичке аграрне политике. Док је теоријски и идеолошки оквир подробније заокружен, када је реч о институционалном и нормативном оквиру, ту је била неопходна већа селективност. Није било могуће истраживачки “покрити” читаву мрежу институција, а још мање исцрпно анализирати обимно аграрно законодавство. Динамичност епохе (оснивање, укидање, спајање и раздвајање појединих институција, прелазак надлежности са савезног на републичке нивое власти) могла је бити пре свега регистрована као појава, што и јесте био основни циљ: идентификовати процесе, стратегије развоја, циљеве, начине њиховог остварења. У овом поглављу појам “институције” схваћен је у ширем значењу и обухватио је и пољопривредна добра и машинске станице, које су посматране не само као пољопривредне установе, већ и као преносни канали државне аграрне политике ка селу и индивидуалном произвођачу.

Треће поглавље посвећено је главним процесима који су обележили аграрну политику у периоду од 1945. до 1953. Реч је о аграрној реформи, откупу, задругарству и колективизацији. У приказу ових процеса акценат је стављен на оне аспекте поменутих процеса који су у досадашњој историографији били у мањој или већој мери неистражени, при чему је у средишту пажње увек био земљишни посед, макар и посредно: у контексту аграрне реформе нарочито се расправља о начину одређивања аграрног максимума, у контексту задругарства истиче се значај задружних економија које је требало да настају тако што би сељаци уносили део своје земље у та заједничка земљишна добра, док је у случају колективизације повезаност са сељачком земљишном својином сасвим очигледна. Обавезна предаја вишкова држави значила је

веома снажно ограничење могућности да се земљишна својина реализује у потпуности. Успостављање планског монопола државе над пољопривредном производњом и на приватном сектору имало је исти значај. У приказу свих наведених процеса у средишту пажње је пре свега еволуција државног и партијског програма изградње социјализма на селу, али је било немогуће не посветити извесну пажњу и начинима његове реализације, што је остало пре свега у функцији објашњења промена које су се дешавале у домену аграрне политике: она се трансформисала под утицајем конкретних исхода.

Четврто поглавље напушта “висинску” перспективу и настоји да се спусти до нивоа индивидуалних произвођача, сељака, задругара. У овом поглављу је најпре представљен конкретан рад Партије и Народног фронта на селу. Поред тога, задржавајући у средишту пажње земљишну својину приказана је нова аграрна структура, указано је на карактеристике окућнице задругара као специфичан облик опстанка индивидуалне својине унутар сељачких радних задруга, а затим је посвећена пажња начину на који је држава настојала да подстакне обраду сељачких поседа (пољопривредне кампање на селу за обраду земље, сетву, заштиту усева). У овом поглављу предочене су и главне карактеристике пољопривредне производње у посматраном периоду.

Следећа четири поглавља фокусирана су углавном на специфичне и уже проблеме. Пето поглавље посвећено је разрешењу дилеме која је постојала током читавог послератног периода и односила се на проблем начина на који се индивидуални сељаци могу најефикасније укључити у социјалистичку изградњу пољопривреде. У основи, реч је о дефинисању става Партије и државе у односу на индивидуалну сељачку својину, које ће се у форми напуштања колективизације и дефинисања новог аграрног максимума показати као трајно опредељење у домену ове проблематике.

Напори државе да подигне ниво пољопривредне просвећености тема су шестог поглавља овог рада. Од пољопривредних курсева до високог школства држава је настојала да подигне образовни ново становништва и обезбеди што квалификованије раднике и пољопривредне стручњаке. Ово поглавље усредсређено је пре свега на

образовни програм курсева, као и нижег и средњег пољопривредног образовања, у оквиру којег су се старији сељаци и омладина школовали за обављање пољопривредних радова.

Седмо поглавље бави се опорезивањем сељаштва и трагањем за формулом пореске политике која ће на ефикасан и, из перспективе Партије и радничко-сељачке државе – на класно праведан начин омогућити опорезивање сељака. У овом поглављу је представљена еволуција прогресивног пореског система којем су били подложни сељаци у Југославији, уз нагласак на опорезивању индивидуалних сељака, уз осврт и на начин на који се опорезивање вршило у пракси.

У осмом поглављу дат је приказ начина на који су сагледавали аграрну политику, која је вођена у првој послератној деценији, актери који су у њеном креирању и спровођењу учествовали. Кроз накнадне, у случају неколицине актера – мемоарске осврте на аграрну политику приказана је њихова потоња евалуација. У другом делу поглавља иста проблематика сагледана је кроз кључне примере из књижевности, који су били важан фактор у уобличавању културе сећања у друштву и облик друштвене критике владајуће односно, после 1990, поражене политичке парадигме, укључујући ту и однос према сељаштву.

На крају рада, после списка коришћених извора и литературе налази се седам прилога: организационе шеме Министарства пољопривреде из 1945. и 1947. у којима се недвосмиселено види пораст значаја планског сектора и повећање функција Министарства (његова бирократизација); детаљни подаци о резултатима аграрне реформе и колонизације; табеларни приказ резултата откупа главних пољопривредних производа од 1945–1950. и куповне моћи сељаштва по тзв. “везаним ценама”, које су биле актуелне у време откупа; табеларни приказ развоја социјалистичког сектора пољопривреде; поседовна структура југословенске пољопривреде 1949–1952; подаци о пољопривредној производњи – количине и вредност пољопривредне производње у међуратном и послератном периоду, као и подаци о годишњим просечним приносима неких од главних култура на сва три сектора власништва (државном, задружном и

приватном); подаци о пореском оптерећењу сељаштва 1945–1949. Прилози су додатни материјал који у глобалним показатељима илуструје резултате аграрне политике.

Говорећи о техничким појединостима, напомињемо да је у оквиру цитата из извора или литературе на многим местима курзивом истакнуто нарочито значајно место. Овом општом напоменом истичемо да су, уколико није другачије наглашено у тексту, сва таква истицања наша, односно да та места нису истакнута у самом извору. Ради боље читљивости текста сувишне речи нису стављане у заграду, макар и ако је сувишна била само једна реч (најчешће неки енклитички облици помоћних глагола, као и присвојна заменица), већ су изостављане у цитираним изворима, на шта је указано прекидом у виду три тачке (...). У случају архивских извора, уколико документи нису насловљени, у напомени је у загради дат описни наслов, који одговара форми (извештај, записник, реферат и сл.) и садржају цитираног документа. Наслови документа који су оригинални у напоменама су исписивани под знацима навода. У раду је појам “партија” писан великим почетним словом. Разлог за то лежи у околности да је КПЈ као партија на власти постала институција система. На тај начин она се издваја од других партија које су још неко време постојале у Југославији и деловале у оквиру Народног фронта, као и од политичких партија у вишестраначким системима.

I ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ

1. Аграрна структура и аграрна политика међуратне Југославије

Први задатак аграрне политике¹ новонастале југословенске државе био је да се омогући санирање последица рата, нарочито изражених у Србији, у којој је пољопривредна производња била смањена на 70% предратног нивоа, а пољопривредни инвентар умањен за 44%.² У апсолутним цифрама, штета у пољопривреди износила је 442,5 милиона златних франака.³ И капацитети

¹ Из периода до Другог светског рата остало је неколико прегледа аграрне политике југословенске државе, који немају карактер историографског истраживања, али су данас корисни управо историчарима: Ј. Турк, *Osnovi naše agrarne politike*, Zagreb 1922; М. Косић, *Osnovi економне политике*, 1, Београд 1925; Б. Димитријевић, *Аграрна политика*, Загреб 1929; В. Димитријевић, *Politička економија, Друга књига, Аграрна политика*, Zagreb 1929; С. Шећеров, *Из наше аграрне политике 1919–1929*, Београд 1930; Д. Јовановић, *Аграрна политика*, Београд 1930; М. Влајинац, *Аграрна политика*, Земун 1933; М. Ivšić, *Seljačka политика*, Zagreb 1937; Р. Ђорђевић, *Аграрна политика*, Београд 1939; М. Мирковић, *Аграрна политика*, Београд 1940. Овај списак књига, као и веома велики број чланака о појединачним питањима ове области, сведоче о знатном интересовању за проблеме аграрне политике. Ипак, у наведеним студијама врло неједнако су присутне теме из југословенске аграрне политике. Код неких аутора (М. Косић) присутне су само појединачне илустрације, без систематског увида у целину. Аграрна политика међуратне Југославије, са друге стране, није била чест предмет истраживања, нарочито не у својој укупности. Ипак, у ширим прегледима привредне политике писано је о аграрним темама у више наврата, а најзначајнији су и данас радови: М. Мirković, *Економски систем Југославије 1918–1941*, Београд 1952; Исти, *Економска историја Југославије*, Zagreb 1962; S. Dimitrijević, *Privredni развитак Југославије 1918–1941*, Београд 1961; Lj. Вожић, *Аграрна политика*, Sarajevo 1974, 300–356. Најисцрпнији приказ, међутим, дао је Јозо Томашевић: J. Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford: Stanford University Press; London: G. Cumberlege, Oxford University Press, 1955. Такође, иако се не баве аграрном политиком у ужем смислу, већ првенствено пољопривредном производњом, свакако су од значаја и прегледне студије Н. Вуча и Ж. Лазића о пољопривреди међуратне Југославије: N. Vučo, *Poljoprivreda Југославије (1918–1941)*, Београд 1958; Ж. Лазић, *Пољопривредна производња у Југославији 1920–1940*, Београд 1999. Свакако завређује да буде поменута и књига: В. Stojasavljević, *Prodiranje kapitalizma na selo*, Zagreb 1965. Стављајући у средиште интересовања селаштво, значајна истраживања која се укрштају са истраживањем аграрне политике међуратне епохе обавио је Момчило Исић: М. Исић, *Селаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд 2000–2001; Исти, *Селаштво у Србији 1918–1941*, књ. 2, Београд 2009; Исти, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, Београд 1999; Исти, *Сретен Вукосављевић. С народом, за народ, о народу*, Београд 2012.

² N. Vučo, *n. d.*, 1958, 6; Исти, *Аграрна криза у Југославији 1930–1934*, Београд 1968, 2. О ратној штети у Србији видети: М. Исић, *Селаштво*, 1, Београд 2000, 26–33.

³ *Rapport sur les Domages causé à la Serbie et au Montenegro présenté à la Commission des Réparations des Domages*, Paris 1919, 39. Према курсу из предратног периода, однос динара и франка је био 103,5 динара за 100 златних франака. Пошто је буџет Краљевине Србије износио 1914. око 214 милиона динара, ратна штета је износила око двоструке вредности буџета Краљевине Србије из 1914.

јужнословенских покрајина под аустроугарском влашћу смањени су током рата за око 25%.⁴ При томе, посматрано у целини, радило се о простору који ни пре ратних разарања и напора није имао пољопривреду на задовољавајућем нивоу. Због тога је аграрна политика у Југославији од 1918–1941. била у сенци ратом створених околности, али и једног старијег наслеђа, наиме изразито разнолике аграрне структуре, која је отежавала консолидацију аграрних прилика.

Структурни и конјунктурни фактори и аграрна политика

Уједињењем од 1. децембра 1918. настала је држава са укупном површином од 248.987 km². Прецизнији подаци о пољопривредном земљишту и производњи постоје од 1920. па надаље.⁵ Те године у Југославији је било, не рачунајући шуме, 10.725.188 ha корисног пољопривредног земљишта.⁶ Током времена су се освајале нове обрадиве површине, па је према подацима из 1939. било 14.574.149 ha корисних површина, односно око 3.750.000 ha више.⁷ Проширивање обрадивих површина било је главни начин повећања производње. Да тога није било пољопривредна површина из 1920. не би могла да подмири потребе за храном домаћег становништва.⁸ Пољопривредно земљиште повећавало се углавном смањивањем површина под угаром али и мелиорацијама.⁹

Овако значајно повећање пољопривредног земљишта не би смело да завара: иако су чињени несумњиво значајни напори у правцу “освајања” нових површина применом одговарајућих агротехничких мера, у великој мери се ради о прецизнијем пописивању података, а не о стварном повећању.¹⁰ Такође, квалитет земљишта је варирао, што се јасно види по подацима о чистом катастарском приходу, који је 1938.

(Стенографске белешке Привременог Народног представништва, 1, Београд 1920, 316).

⁴ Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, Београд 1997, 97.

⁵ За детаљан приказ пољопривредне производње у међуратној Југославији видети: Ж. Лазић, *н. д.* Лазић је прикупио и коментарисао веома велики број статистичких података о пољопривредној производњи и објединио их на једном месту, начинивши користан приручник за истраживаче ове теме.

⁶ *Наша народна привреда и национални приход*, прир. В. М. Ђуричић, М. Б. Тошић, А. Вегнер, П. Рудченко, М. Р. Ђорђевић, Београд 1927, 38. Под корисним пољопривредним површинама рачунају се оранице, баште и вртови, ливаде, воћњаци, виногради, пашњаци, баре и трстици.

⁷ *Статистички годишњак 1940*, Београд 1941, 155.

⁸ И. Тержан, “Колико производи по хектару наш сељак а колико сељак у Немачкој и бившој Аустрији”, *Пољопривредни гласник*, 16–17/1938, 2.

⁹ “Пораст продуктивне пољопривредне површине”, *Народно благостање*, 9/1934, 136.

¹⁰ Lj. Вожић, *н. д.*, 305.

износио у Дунавској бановини 760 динара, у Савској 223, у Моравској 145, а у Зетској 43 динара.¹¹

У новостворену државу унети су најразличитији аграрни односи: колонатски (Далмација и Словенија), фидеикомиси (на простору покрајина у саставу бивше Аустроугарске), феудални и полуфеудални (Македонија, Косово, Босна и Херцеговина, Далмација, делови Црне Горе), различите врсте закупног односа, као и приватна земљишна својина – ситни, средњи, крупни сељачки посед и велепосед (Србија, делови Црне Горе, бивша Аустроугарска), тако и она настала у оквиру османског система (Босна и Херцеговина, јужне покрајине, делови Црне Горе). Другим речима, у новонасталој држави постојали су аграрни односи у распону од античких (колонат, фидеикомис), преко феудалних (чифчије, кметови и кметству слични односи), до модерних капиталистичких (велепосед, ситно, средње и крупно сељачко газдинство).¹² Имајући наведено у виду, може се само изразити пуна сагласност са савремеником уједињења из 1918. који је прегнантно описао о каквој се земљи ради, истичући да је Југославија “једно од најсложенијих подручја аграрне политике”, јер у њој постоје остаци “прастарих племенских облика живота и рада скоро без приватне својине”, а исто тако и “потпуно модерни односи капиталистичке пољопривреде у Славонији и Војводини, са најамним радом, и са савршено европском ношњом и начином живота” као и осцилације “од потпуне натуралне привреде... до чисте новчане привреде са ефектним и продуктним берзама, са међународним банкама, картелима, задругама за прераду и продају”.¹³

¹¹ Детаљније о земљишту видети: J. Tomasevich, *n. d.*, 271–286.

¹² Проблематиком наслеђених земљишносвојинских односа у новонасталој држави баве се студије: J. M. Žujović, *Le sol et la situation agraire dans les pays serbo-croates et slovenes*, Paris 1918; M. Ivšić, *Les problèmes agraires en Yougoslavie*, Paris, 1926; Д. Јовановић, *н. д.*, 64; Б. Недељковић, *Историја баштинске својине у новој Србији од краја XVIII века до 1931*, Београд 1936; Н. Констандиновић, *Сељачко газдинство у Југославији, I. Шта је сељачко газдинство – Расподела пољопривредног поседа у Југославији*, Београд, б. г., 17–29; Н. Вучо, *Привредна историја народа ФНРЈ до Првог светског рата*, Београд 1948, 327; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, 1, Београд 1953, 12–17; М. Ерић, *н. д.*, 19–132; В. Stojavljević, *н. д.*, 15–45; С. Живков, *Аграрно законодавство Краљевине Југославије 1919–1941*, Нови Сад 1966, 9–14; S. Čukanović, *Selo i seljaštvo u agrarnoj politici Jugoslavije*, Beograd 1977, 18–32; Н. Гаћеша, “Улога аграрног фактора у стварању југословенске државе”, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995, 89–110; Р. Mihalj, “Posjedovna struktura hrvatske poljoprivrede – limitirajući činitelj agrarne proizvodnje”, *Politička misao*, 4/1998, 224–238, 224; Ž. Lazarević, *Plasti prostora in časa*, Ljubljana 2009, 106–114.

¹³ Д. Јовановић, *н. д.*, 64.

Оно што треба такође истаћи, јесте чињеница да је на знатном броју поседа који су припадали слободном сељаштву, од Словеније до Црне Горе, постојала обавеза откупа земље. У Србији су ти ануитети наплаћивани све до 1907, када је држава опростила приспели дуг,¹⁴ док су, на пример, у Хрватској и Славонији исплате регулисане до 1900.¹⁵ У Словенији и Војводини су у потпуности деловали крути капиталистички односи: није било никакве заштите сељаштва, поседи су се масовно губили због дуга, а многи сељаци су продавали део свог поседа некадашњем господару да би отплатили дугове.¹⁶ Са друге стране, пре свега у Србији, а делимично и на простору Хрватске и Славоније постојала је заштита минимума земље, о чему ће бити речи на другом месту, док се у областима са заостатком феудалних односа земљишна парцела заправо најтеже губила, будући да је и самом власнику имања било од користи да се сељак на њему што дуже задржи.¹⁷

У тренутку уједињења на простору читаве југословенске државе доминирало је сељаштво са око 80% удела у укупном становништву, а међу сељаштвом је доминирало ситно сељачко газдинство. Тако ће остати, уз незнатне измене, и до краја међуратног периода. Према пописима 1921. и 1931. дошло је до незнатног смањења заступљености пољопривредног становништва.

Попис	Број пољоп. ст.	Удео пољоп. у укупном ст.
1921.	9215514	78,9%
1931.	10670565	76,5%
+/-	1455051	-2,4%

Пољопривредно становништво Југославије 1921. и 1931, према: Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1929, књ. 1, Београд 1929, 86–88; Статистички годишњак Краљевине Југославије, Београд 1937.

У апсолутним цифрама, број пољопривредног становништва се знатно повећао (за преко 1.450.000 становника), несразмерно према повећању обрадивих површина и, нарочито, несразмерно веома спорој модернизацији пољопривредне производње.¹⁸

¹⁴ Исто, 38.

¹⁵ Р. Мihalj, n. d., 224.

¹⁶ Н. Вучо, *Привредна историја*, 327; Ž. Lazarević, n. d., 106–114.

¹⁷ Б. Недељковић, n. d., 306.

¹⁸ М. Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, 18.

Међутим, овде се уочава краткотрајна појава прилива сељаштва у индустрију непосредно после рата, али на кратко: “Оно нешто мало покушаја индустријализације првих изаратних година, касније је застало и многи радник, који је оставивши мотику и рало налазио запослења у индустријама, престанком рада ових, вратио се опет натраг свом првобитном позиву”.¹⁹

Када се посматра пољопривредна површина према броју домаћинства структура је била веома неповољна: на једно пољопривредно домаћинство долазило је само 3,57 ha оранице.²⁰ Југославију је карактерисала и изразита аграрна пренасељеност:²¹ на 100 ha оранице 1921. било је 150,8 становника, а 1938 – 151,8. Скоро половина сеоских газдинстава оскудевало је у земљи.²² И у овом домену су постојале значајне регионалне разлике: Приморска бановина је имала 235 становника на 100 ha, а Дунавска 82.²³

Када је реч о величини газдинства није могуће пратити динамику промене.²⁴ Попис 1921. није бележио величину газдинстава, већ само њихов број. Први послератни попис у Југославији који је бележио газдинства по величини обављен је 1931, а до тада је већ настало и 222.311 нових домаћинства у поређењу са пописом из 1921.²⁵ Попис из 1931. обухватио је око 10,6 милиона хектара укључујући и шуме, иако је у статистици Министарства пољопривреде евидентирано чак 13,8 милиона хектара пољопривредног земљишта без шума.²⁶ Ипак, овај попис није у довољној мери веродостојан, премда је дао макар основне тенденције. Такође, ни попис газдинстава не одсликава верно власничку структуру: као једно газдинство пописане су и поседоване и закупљене површине, тако да ови подаци само апроксимативно дају и власничку структуру.²⁷ Према том попису, у Југославији је било 1.985.745 сеоских

¹⁹ J. Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Zagreb 1933, 9.

²⁰ Ђ. Крстић, “Каква је привредна вредност наших сеоских поседа”, *Аграрна мисао*, 8/1937, 1.

²¹ Добар приказ овог проблема налази се у: О. Frangeš, “Problem relativne agrarne prенарућености”, *Архив Министарства пољопривреде* 11/1938, 3–46.

²² Isto, 13; D. Tasić, “Socijalno–demografska slika Jugoslavije”, *Socijalni архив*, 4–6/1940, I 66.

²³ Видети: J. Tomasevich, *n. d.*, 322.

²⁴ Пописи становништва из периода пре 1918. у областима које су ушле у састав нове државе вршени су према различитим методологијама и у различитим периодима, тако да, уз промене настале у току рата, не дозвољавају да се макар изблиза утврди број домаћинства у Југославији у тренутку уједињења, а још мање њихова величина.

²⁵ M. Mirković, *Економска историја Југославије*, 307; N. Vučo, *Аграрна криза у Југославији 1930–1934*, Beograd 1968, 25.

²⁶ Isto, 32.

²⁷ S. Dimitrijević, *n. d.*, 44.

газдинстава, од чега 1.963.403 (98,9%) пољопривредних. Поседовна структура тих газдинстава је била следећа: 67,8% газдинстава било је до 5 ha (од тога 34,8 до 2 ha), од 5 до 10 ha имало је 20,6% газдинстава, од 10 до 20 ha – 8,8%, од 20 до 50 ha – 2,4% и преко 50 ha – 2,8%.²⁸ Оваква расподела газдинстава по величини сврставала је Југославију у земље са структуром газдинстава неповољном за развој и модернизацију пољопривреде. Поред тога, према резултатима пописа из 1931. било је и 471.928 пољопривредних породица без земље и они су чинили пољопривредно радништво.²⁹ У целини посматрано, реч је о газдинствима “на којима не може да се живи, нити се умире од глади брзо”.³⁰ Од 1921. до 1931. број најамних радника у пољопривреди (беземљаша) повећао за 90.195, односно за 23,6%. То значи да су од укупног прираштаја запослених у пољопривреди чак 36,3% били најамници.³¹ Такође, пажње вредан је и податак да је 1.801 газдинство са преко 100 ha држало 6,4% свих обрадивих површина, исто колико и 672 хиљаде сићушних газдинстава до 2 ha (6,5%).³² Поред ове статистике, према анкети чије је резултате саопштио М. Аврамовић, “више од 2/3 газдинстава немају земље колико је најмањој породици потребно за живот”.³³ Ако се пође од претпоставке да “зона експлоатације” најамног рада почиње на имањима величине преко 10 ha, као и да су обрађивачи газдинстава до 2 ha неминовно, заједно са беземљашима – најамни радници, као и да су и обрађивачи имања до 5 ha такође некада морали да одлазе у најам, онда се може закључити да је сељачки капиталистички слој чинило (према попису из 1931.) око 220 хиљада газдинстава (газдинства преко 10 ha), а слој сталних или повремених најамника између 1,4 и 1,5 милиона сељака (рачунајући око 472 хиљаде беземљаша).³⁴

Послератна аграрна реформа на кратко је успорила процес продирања капиталистичких односа на село, али се то од средине 30-их година веома брзо

²⁸ За детаље о газдинствима у Југославији видети: Н. Констандиновић, *н. д.*; Видети и: Lj. Božić, *Agrarna politika*, Sarajevo 1974, 305; М. Mirković, “Agrarna struktura Jugoslavije”, *Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji*, Zagreb 1979, 4–7.

²⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, 1, Beograd 1937, према: Ђ. Јерemiћ, “Осигурање пољопривредних радника”, *Аграрна мисао*, 21–22/ 1937, 1–4.

³⁰ Д. Ћосић, “Пољопривредна структура Југославије”, *Политика* 28. 2. 1920. Овај познати проблем парцелног власништва К. Маркс је изразио на следећи начин: “Докле год му (сељаку ситносопственику – С. М.) цена производа буде покривала најамнину, он ће своју земљу обрађивати, и то спуштајући се често до физичког минимума најамнине”. К. Marks, *Kapital*, III, 1549.

³¹ S. Dimitrijević, *н. д.*, 18.

³² *Isto*, 45.

³³ М. Аврамовић, *Наше сељачко газдинство*, Београд 1928, 17.

³⁴ *Isto*, 48.

мењало. Богатији сељаци су куповали земљу од сиромашнијих и средњих сељака. Као власници земље све више се јављају варошки људи, поједина предузећа и банке. Фабрика Бата је, примера ради, поседовала око три хиљаде ха земље у Македонији, а немали посед имала је и Државна хипотекарна банка. Број сеоске сиротиње све више је растао, тако да су до 1941. подаци са претходног пописа били посве застарели. Према једном истраживању с краја 1930-их година, две трећине винограда и јабучњака у Србији било је у рукама варошких људи, који су користили најамну радну снагу. Слично је било и са индустријским биљем.³⁵ Према подацима Катастарске управе, било је по селима 4.366.577 поседа за које су њихови власници непољопривредници, плаћали одвојено непосредни порез (земљарину).³⁶

Један од великих проблема је била и раздробљеност појединачних поседа. Иако је равноправна подела поседа са становишта грађанскоправних обзира била неупитна, са становишта економских мерила она је била погубна. У појединим случајевима ишло се тако далеко да се чак рушила и заједничка родитељска кућа како би се материјал поделио “на равне части”.³⁷ То је утицало на лошу обраду и губитак радног времена приликом одласка до парцела, некада веома удаљених. Због неопходности пролаза до парцеле губило се много зиратног земљишта, а неправилни облик таквих парцела и најчешће кратка бразда значе додатни губитак времена приликом обрађивања. Овај проблем се само делимично решавао судским одлукама о принудној обради земље, односно обавези да све њиве једног атара буду засејане истом културом. Поред тога, не треба посебно наглашавати нерентабилност употребе пољопривредних машина на тако раздробљеном поседу.³⁸ Немајући смисла за заједнички, договорни рад, сељаштво је чак парцелисало земљу коју би више појединаца заједнички узело у закуп.³⁹

Суштински значај имало је питање земљишне својине, које је такође спадало у ред структурних карактеристика аграра. Од земљишносвојинских односа, што посредно, што непосредно, зависило је да ли ће и како сељак моћи да подигне кредит, да ли ће доћи до пролетаризације сељаштва, да ли ће настајати крупни поседи или ће се

³⁵ М. Горановић, *Сељаци и земља*, Београд 1938, 61–63.

³⁶ G. Polovina, *Privredni sistem i proizvodni odnosi u Jugoslaviji*, Београд 1958, 17–18.

³⁷ И. Ружичка, “Сељачко господарство и диоба посједа”, *Пољопривредни гласник*, 24/1936, 7–8.

³⁸ Г. Гојковић, *Основа закона о комасацији земљишта у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца с побудама*, Загреб, б. г.; М. Недељковић, “О комасацији сељачког поседа”, *Аграрна мисао*, 2/1940, 3–5.

³⁹ S. Zagorof, J. Vegh, A. Bilimović, *The Agricultural Economy of the Danubian States, 1935–1945*, Stanford University Press, 300.

умножавати ситносопствеништво итд. У погледу правног регулисања земљишносвојинских односа постојала је различита пракса на простору Југославије: у некадашњим аустроугарским покрајинама владао је земљишнокњижни систем, а у Србији је преовладавао непрецизни тапијски.⁴⁰ Иако је ситни сељачки посед, по угледу на Србију, уздизан као модел за решење аграрног питања у Југославији, у том фундаменталном питању – питању стања земљишносвојинских односа, Србија се ипак није могла похвалити квалитетним решењима. Осим што је у њој преовладавао архаични тапијски систем, велики број газдинстава није поседовао ни тапију.⁴¹ Заправо, питање регулисања својинских права било је, у најмању руку, занемарено.

После уједињења 1918. било је потребно да се својинскоправна питања на читавом простору уједначе. То се желело спровести увођењем катастра и земљишних књига на читавој територији, односно премеравањем оног дела територије где катастра и земљишних књига није било. И катастар и земљишне књиге постојали су само на делу територије који се налазио под аустроугарском влашћу. Само за један мањи део Србије постојали су катастри и пре 1918, али је премер рађен рђаво. Драгомир Андоновић, један од водећих геодетских стручњака, чак истицао да је, што се тиче катастра у Србији, прохујали рат “био у толико добар, што је збрисао и оно што је било, а рђаво је било”.⁴²

⁴⁰ *Le cadastre, le livre fonciere et la Reforme Agraire en Yougoslavie*, Belgrad 1936, 17. Тапијски систем постојао је на простору апелационих судова у Београду и Подгорици, регулисан прописом из 1850, када су уставобранитељи у Србији увели *баитинску књигу* и од када је сваки земљишни посед морао имати одговарајућу тапију унету у систем тапијских књига и интабулацијских протокола. Видети: Н. Мишковић, *Базари и булевару. Свет живота у Београду 19. века*, Београд 2013, 92. О регулисању тапијског система видети: Н. Крстић, *Правна питања: разумевање и тумачење законских прописа*, Београд 1875; Б. Недељковић, *н. д.*, 98–110. Док је на простору Србије тапија била исправа која је доказивала власништво над земљом, у крајевима који су остали под османском влашћу она је имала другачији правни смисао: поседовање тапије у правном смислу значило једну нарочиту врсту “наследног, под нарочитим условима, отуђивог закупа”, а не власништва у пуном смислу речи. Б. Недељковић, *н. д.*, 107. Видети и: С. Новаковић, *Српска баитина у старијим турским законима*, Београд, 1892, 9. Децембра 1929. донет је “Закон о издавању тапија на подручју Апелационог суда у Београду и Скопљу и Великог суда у Подгорици” и “Правилник за извршење Закона о тапијама”, *Службене новине* 29/1930. Овим прописима је коначно регулисан тапијски систем у Краљевини Југославији, на простору где је још увек постојао. Земљишнокњижни систем регулисан је низом изнутра такође различитих прописа: грунтовни ред из 1855. на подручју апелационих судова у Загребу и Новом Саду (Хрватска, Славонија, Војводина), аустријски Закон о земљишним књигама из 1871. у Словенији и Далмацији, Грунтовнички закон из 1884. на простору Босне и Херцеговине. Ф. Чулиновић, *Коментар земљишнокњижних закона*, Београд 1931, IV.

⁴¹ *Пословни извештај Привилеговане аграрне банке за 1930*, Београд 1931, 14.

⁴² D. Andonović, *Katastar i baštinske knjige*, Beograd, 1927, 2.

Према мишљењу неких стручњака и стање катастарског премера (тамо где је постојао) било је лоше, а грунтовница се често није слагала са катастром.⁴³ Најбоља је била ситуација у Словенији и Далмацији.⁴⁴ Хрватска, Славонија и Војводина су већ значајно заостајале,⁴⁵ док је најлошије било у Босни.⁴⁶ Што се тиче области са тапијским системом, најтежа ситуација је била у Јужној Србији, где је циркулисало мноштво фалсификата, “па је тако фалио сваки аутентични темељ за утврђење правног поседа”.⁴⁷

Модерном, земљишнокњижном бележењу власништва морао је претходити катастарски премер. На закон о катастру чекало се десет година и он је донет 1928.⁴⁸ То је, фактички, био тек правни оквир за велики посао премеравања земљишта који је тек предстојао и који је требало да буде завршен до 1939. До 1936. премерени су већи део Дринске и Моравске бановине и мањи делови Зетске и Вардарске бановине.⁴⁹ Међутим, од 10 милиона хектара, колико је требало премерити до 1939, било је до 1937. премерено 4,1 милион хектара.⁵⁰ Штавише, стање са премером је било веома лоше, па је у појединим срезovima посао морао да се понавља.⁵¹

Осим што је премеравање било споро, оно је наилазило и на бројне препреке. Један упечатљив извештај из 1939. оставио је геометар који је премеравао земљиште у Прахову: локалне власти су одбијале сарадњу, чак се и физички обрачунавали са геометром, сељаци се нису појављивали на премераваном земљишту, на сваки начин опструирајући рад геометра. “После таквог одупирања и поступака од стране општинске управе и од стране самих сопственика који у опште неће да изврше

⁴³ “Мотиви уз предлог закона о катастру земљишта”, *Geometarski glasnik* 4/1928, 129–148. (Говор министра финансија Н. Суботића)

⁴⁴ *Образложење пројекта закона о унутрашњем уређењу, оснивању и исправљању земљишних књига и пројекта закона о земљишним (грунтовним) књигама*, Београд, 1930, 1–2.

⁴⁵ S. Vesel, “Одношај између катастра и грунтовнице у Хрватској и Славонији”, *Гласило геометара*, 5, 6, 7/1924, 19–34.

⁴⁶ Е. Хоџић, “Неслагање катастра и земљишних књига са фактичким стањем у Босни и Херцеговини”, *Геометарски и геодетски гласник*, 5/1937, 295–303.

⁴⁷ Ч. Богојевић, “Аграрна реформа”, *Јубиларни зборник живота и рада Срба Хрвата и Словенаца*, Београд, 1928, 311.

⁴⁸ “Закон о катастру земљишта”, *Службене новине* 14/1929.

⁴⁹ *Le cadastre, le livre fonciere et la Reforme Agraire en Yougoslavie*, 16.

⁵⁰ *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938*, Београд 1939, 141–142.

⁵¹ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 7. март 1939, 350.

омеђавање својих парцела и да на исте изађу, да ли могу под таквим условима да наставим даљи рад у овој општини?” – питао се овај службеник.⁵²

После закона о катастру, ради уједначавања и модерног регулисања земљишносвојинских права донет је током 1930/1931. сет закона којима су за читаву територију Краљевине уведене земљишне књиге.⁵³ Законима који су увели земљишне књиге у остатак Краљевине дат је јединствени правни оквир за читаво њено подручје, на којем су до тада важили поменути различити системи. За основ земљишнокњижних закона у Југославији узет је аустријски закон из 1871, који је израђен према грунтовном реду из 1855, чиме се заправо постизало уједначавање према већ постојећим правним оквирима на једном делу државне територије. Штавише, и Српски грађански законик је преузео начела аустријског грађанског законика, али се у домену земљишних књига та начела нису могла оживотворити јер земљишне књиге нису биле установљене, као ни катастар земљишта.⁵⁴

Према оцени стручњака, увођење катастра и земљишних књига требало је да представља промену која ће “много допринети одређености и сигурности стварних права на некретнине и развијању хипотекарног кредита на оном делу наше територије, где до сада није било грунтовних књига”.⁵⁵ Међутим, до 1936, од оних области где је требало тек увести ту установу, само су најсевернији делови Дринске и Моравске бановине, као и Управа града Београда имали земљишне књиге. У вези са земљишним књигама је било доста проблема: земљишнокњижни уписи једноставно нису били вршени благовремено, а понекад нису вршени уопште. Дobar пресек стања дала је Катастарска комисија која је формирана непосредно по завршетку Другог светског рата, новембра 1945, која је констатовала да се “земљишне књиге у Србији... све више преображавају у фиктивне земљишне књиге... У њој се све више и више уписују лажне заједнице т. зв. 'идеални делови' или се фактичне промене уопште не уписују. Фиктивни уписи су веома честа појава чак и у београдским књигама. Око две

⁵² (Извештај геометра Мила Лабовића Одељењу катастра, 1. новембра 1939), АЈ, 70 – 19 – 38.

⁵³ “Закон о земљишним књигама”, “Закон о унутрашњем уређењу, оснивању и исправљању земљишних књига”, *Службене новине* 146/1930; “Упутства од 19. јула 1930 за прво оснивање земљишних књига на подручјима апелационих судова у Београду, Скопљу и Великог Суда у Подгорици”, *Исто* 188/1930; “Закон о земљишнокњижним деобама, отписима и прописима”, *Исто* 64/1931.

⁵⁴ *Образложење пројекта закона о унутрашњем уређењу, оснивању и исправљању земљишних књига и пројекта закона о земљишним (грунтовним) књигама*, 1–2.

⁵⁵ Л. Таублер, “Закони о земљишним књигама”, *Економист*, 7–8/1930, 423.

хиљаде власника појединих кућа на периферији уписани су у виду сусвојине са 'идеалним деловима'. То су све ситни поседници⁵⁶. Због компликоване и скупе процедуре измене стања у земљишним књигама “сељаци прибегавају фиктивном промету... или се уопште не уписују као да земљишна књига уопште и не постоји. Све то упропашћава земљишну књигу и катастар и изазива непотребне спорове и тешке правне последице, па чак и губитак имовине”⁵⁷.

Још једна важна карактеристика земљишносвојинских односа специфична за Србију била је установа неутуђивог земљишног минимума – окућја. Реч је о веома хваљеној али и веома оспораваној установи која је у Краљевини Југославији, на подручју важења српских закона (Србија у границама из 1914. и Црна Гора) постојала у форми каква је установљена према законској допуни србијанског Закона о грађанском судском поступку из 1873, познатој као “закон народног благостања”. Суштина ове установе била је да се земљораднику због дуга не може продати имање испод површине од 6 дана орања (око 3,5 ha)⁵⁸. Установу донекле сличну окућју представљао је неутуђиви минимум непокретног поседа у Хрватској и Славонији – домаја, уведен 1899. Тај минимум се односио на задружну земљу, али се за разлику од окућја у Србији, као целина могао продати и једино се није могао парцелисати.⁵⁹

Осим што је била карактеристична за Србију, постојала је тежња да се установа окућја прошири на читаву Југославију. То је антиципирано и Видовданским уставом који је прописивао да ће се “законом утврдити максимум земљишног поседа, као и случајеви, у којима се минимум земљишта не може одузети”. Покушај да се ова

⁵⁶ Закључци катастарске комисије, б. м., 1945, 14.

⁵⁷ М. Станишић, “Питање преуређења земљишних књига”, *Геодетски гласник* 3/1946, 101.

⁵⁸ О установи окућја видети: М. Недељковић, *Заштита сеоског поседа*, Београд 1907; Ј. Петровић, *Окућје или Заштита земљорадничког минимума: (471 тач. 4а Грађ. суд. поступка и односне одредбе пореских, царинских и монополских закона)*, Београд 1930. О проблему окућја постоје и две докторске дисертације на француском језику: А. Milenovitch, *L'Évolution historique de la propriété foncière en Serbie*, Paris 1929; R. Belić, *Des Restrictions apportées aux Actes de Disposition en Matière de Propriété foncière dans le Droit Serbe*, Paris 1930. И Драгољуб Јовановић је писао о овом феномену: Д. Јовановић, *н. д.*, 291–296. Осим ових студија (пре свега студије Јеленка Петровића), окућје је привлачило пажњу и каснијих истраживача, али више као споредна тема. О окућју је у контексту настанка Српског грађанског законика писао С. Јовановић, *Политичке и правне расправе*, књ. 2, Београд 1932, 97–98. Важно је истаћи да је Р. Љушић утврдио да је првобитно окућје из 1836. укинато већ 1838. Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004, 68. За окућје се интересовала и Мари Јанин Чалић у студији *Социјална историја Србије*, Београд 2004, 40–42, али изостављајући да помене најважнији закон, из 1873. О пореклу окућја видети и: С. Милошевић, “Окућје у Србији 19. века: један пример утицаја Војне границе на Кнежевину Србију”, *Војна граница у Банату и банатски милитари у 18. и 19. веку : тематски зборник*, Нови Сад 2014, 64–75.

⁵⁹ В. Dimitrijević, *н. д.*, 62–70.

уставна одредба оживотвори био је Закон о буџетским дванаестинама за јул – септембар 1923. Међутим, до тога ипак није дошло. Установа окућја имала је, поред присталица, и опозицију и сматрана је “контроверзном”.⁶⁰ Једино је заживела у Босни и Херцеговини, у склопу законодавства о аграрној реформи, о чему ће бити речи касније. О иницијативи да се окућје прошири на целу Југославију Милутин Јакшић је, помало резигнирано, писао 1925: “Како је влада очекивала да из нових покрајина дођу изражене жеље за проширивање окућја на њих, а оне досад ни откуд не дођоше, Министарство пољопривреде и вода није ни чинило Министарском Савету предлог да се користи законским овлашћењем о распрострањању окућја на нове покрајине”.⁶¹ Коначно, према Закону о Привилегованој аграрној банци (ПАБ) из 1929, сељацима са простора Србије и Црне Горе је призната менична способност, чиме им је омогућено да код ове банке подижу кредит, али је истовремено установа окућја суспендована у кредитном пословању сељака са банком.⁶² Међутим, својеврсни преокрет догодио се 1937. када је Господарска слога из Загреба спровела анкету о проширењу окућја у којој се 1300 села изјаснило за увођење овакве заштите, што је подржавао и Владко Мачек. Прва економско-политичка мера Бановине Хрватске октобра 1939. било је увођење заштите земљорадничког минимума, која се од старе србијанске установе окућја разликовала утолико што је сељак сам могао да прода своје имање.⁶³

Систем окућја је у суштини имао за последицу да земљорадник, који није имао више од 3,5 ha земље, није био у могућности да добије хипотекарни кредит јер није имао шта да заложити, будући да је за хипотекарни кредит, неопходан за пољопривредника, имање могло да се заложити само уколико је превазилазило заштићени минимум од 3,5 ha и то искључиво онај део имања преко заштићеног минимума. Ако се има у виду да је према попису из 1931. на подручју важења предратних закона Краљевине Србије (рачунајући територије бановина које су оквирно покривале тај простор) било око 64% газдинстава до 5 ha (односно око 35% газдинстава до 2 ha), онда нема сумње да је за бар 50% газдинстава са тог простора

⁶⁰ S. Zuglia, “Проширење таџака 4a члана 471 српског грађанског судског поступка на нове области”, *Мјесећник правничког друштва у Загребу*, 4–6/1924.

⁶¹ М. Јакшић, “Аграрна реформа – Окућје”, *Летопис Матице Српске*, 3/1925, 13.

⁶² “Закон о Привилегованој аграрној банци”, *Службене новине* 94/1929; М. Мирковић, *Аграрна политика*, 249; D. Gnjatović, “Prvi zadatak Privilegovane agrarne banke: refinansiranje zemljoradničkih dugova”, *Bankarstvo* 3–4/2011, 22.

⁶³ М. Мирковић, *Аграрна политика*, 251–253.

пољопривредни кредит био сасвим недоступан.⁶⁴ Када се томе дода и пропис о пасивној меничној неспособности сељака, компатибилан са прописима о окућју, тада је, са законске тачке гледишта, за ситног сељака био затворен сваки канал кредитирања. Међутим, пошто је без готовог новца или позајмљених производа опстанак сељаштва био немогућ, сељаци су се задуживали илегално, потписујући менице као “економи” и то по много неповољнијим условима, махом код зеленаша.⁶⁵

У складу са својим конзервативно-буржоаским ставовима М. Ившић, један од водећих правних стручњака своје епохе, прегнантно је изразио становиште да су “полазна тачка” за проблеме које има сељак у Југославији “његови несређени имовинско-правни односи”.⁶⁶ Међутим, без обзира на идеолошко становиште, ова оцена је, у датим околностима, била тачна, утолико што су несређени имовинско-правни односи представљали формално-правно, а онда и фактички неодрживу ситуацију, будући да су стварали велику несигурност.

Када је реч о уделу сељаштва у укупном становништву, о ситном сопствеништву, о заштити земљорадничког минимума веома важно место припада идеолошком величању села и сељаштва, идеализацији ситног сељачког поседа као национално битне одреднице идентитета, патернистичком односу државе према сељаштву. Могло би се тврдити да је ово била идеолошка основа аграрне политике у међуратној епохи.⁶⁷ У томе је посебно место заузимало решење аграрног питања у Србији,⁶⁸ у вези са

⁶⁴ Овај проблем прегнантно је изразио М. Косић: “Установа неотуђивог породичног имања није имала никаквог нарочитог дејства. Лакомислени земљорадници пропадали су и поред ње а трезвенијима није могла много помоћи, јер им није требала, али им је шкодила спутавајћи их у налажењу солиднијег реалног кредита”. М. Косић, *н. д.*, 306.

⁶⁵ О томе видети: D. Gnjatović, “Zelenaši – prvi kreditori zemljoradnika u Srbiji”, *Bankarstvo* 1–2/2010, 48–71.

⁶⁶ М. Ившић се залагао за буржоаски принцип неповредивости приватне својине, али и за конзервативно начело недељивости сељачког поседа. М. Ившић, “Које се законодавне мере могу препоручити за одржање недељивости сељачког поседа”, *Споменица Осме Главне скупштине Конгреса правника Краљевине Југославије у Новом Саду*, ур. И. Пржић, Београд 1938, 67.

⁶⁷ О томе видети: D. Warriner, “Urban Thinkers and Paesant Policy in Yugoslavia, 1918–1959”, *The Slavonic and East European Review* 38/1959, 59–81; М. Mirković, “Seljačke ideologije”, *Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji*, Zagreb 1979, 68–72; Н. Гаћеша, “Аграрни програми грађанских политичких партија у Југославији између два светска рата”, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995, 125–171; С. Милошевић, “Аграрно питање – ‘свето питање’: идеолошки оквир међуратне аграрне реформе у Југославији”, *Токови историје* 1–2/2008, 149–171; Исти, “Ја теби певам, сељаче, и кличем” – сарадници *Нове Европе* о селу и сељаштву”, *Нова Европа*, ур. Марко Недић и Весна Матовић, Београд 2010, 171–207; Исти, “Идентитетски вредносни консензус: Краљевина Југославија као ‘сељачка држава’”, *Синтезис* 1/2009, Београд, 2009, 15–28.

⁶⁸ С. Милошевић, “Национални аспект дебате о аграрној реформи и колонизацији у Краљевини СХС (1919 – 1920. године)”, *Токови историје* 2/2013, 53–74.

којим је владало раширено уверење да је реч о најбољем одговору на аграрно питање, које само треба “имитовати” у остатку заједничке државе. Двојица социјалдемократа су можда најбоље изражавали тај веома раширен став када су писали да “у задругарском и земљорадничком погледу” Србија може да буде “узором у држави”, како је “давно већ гласовити Словенац др. И. Крек у бечком парламенту открио”, будући да “има мала Србија најбољи и најидеалнији закон од свих европских држава”.⁶⁹

Према том идеолошком становишту, нова држава схватана је као “сељачка држава” и требало је то и да остане. Ситни сељачки посед и масовност сељаштва као “најздравијег елемента” био би гарант извршавања њене историјске и цивилизацијске улоге. Од политичке деснице (временом све радикалније) до левице (изузимајући комунисте); од *Српског књижевног гласника* до *Нове Европе*; од јавних гласила попут *Политике* до страначких органа *Демократије*, *Самоуправе*, *Села*, *Новог Дома* и других страначких новина; од тематских брошура до стручне периодике; од страначких митинга до парламентарних дебата; од политичких демагога до водећих интелектуалаца епохе – свуда је доминирала једна идеолошка порука: величање села и сељаштва. Готово свака политичко-идеолошка групација учитавала је у сељаштво свој “хоризонт очекивања”, приписујући сељаштву, према сопственим потребама, и модерне и патријархалне (традиционалистичке) вредности, и демократичност и ауторитарност, и “питомост” и борбеност, као и, без остатка, специфичну моралну супериорност. Таква идеолошка порука слата је и са највишег места.⁷⁰

Југословенска пољопривреда, са оваквим општим карактеристикама, морала је да одговори на изазове промена у пољопривредној конјунктури од 1918–1941, са којима је државна аграрна политика имала да се носи и на које је веома мало могла да утиче. После релативно кратког периода изразито повољне конјунктуре, када је сељаштво бележило стални раст производње и прихода,⁷¹ наступила је стагнација, а потом и

⁶⁹ I. Malinar, N. Smoljanović, *Agrarna reforma i razdioba veleposjeda*, Vukovar 1919, 14.

⁷⁰ Према речима краља Александра, “кроз све мучне периоде наше историје, село је било и остало будан чувар националних тековина и извор снаге у свима лепим изражајима народног генија. Радити у правцу културног и привредног подизања нашег села, уз строго чување његовог националног карактера, значи одговорити дужностима садашњости и потребама нашег здравог и успешног развијања у будућности”. Краљ Александар о селу, у: М. Стојадиновић, *Наше село*, Београд 1928, 3.

⁷¹ О томе видети: В. Бајкић, *Сељачки кредит: факта, мисли критика*, Београд 1928, 18–24.

тешка аграрне криза.⁷² Доласком кризе прошле су “дебеле године” када је сељак добро уновчавао своје производе и када је “место разних пољопривредних курсева, на којима би се научио рационалном раду и захтевима новог економског доба... посећивао политичке зборове где су разни демагози ласкали његовим најнижим инстинктима... јер му је говорено са свих страна, да је он победилац у рату и да се прилике не смеју и не могу мењати на горе”.⁷³ Криза за југословенску пољопривреду почиње 1925, интензивира се од 1930. и траје све до 1934, када је пољопривредна производња постепено почела да се опоравља. Пољопривредну кризу су поједини стручњаци наслућивали веома рано. Тако је М. Влајинац писао још 1920. да ће појефтињење почети од пољопривредних производа, да ниво пада цена индустријских производа неће бити еквивалентан, да ће сељацима за подмирење потреба и обавеза бити потребно много више средстава, нарочито у условима нарасталих потреба гломазне државне администрације.⁷⁴ Јануара 1926, антиципирајући размере кризе, А. Стебут, један од водећих међуратних југословенских агронома, писао је да ће криза југословенске пољопривреде “заузети једно од првих места по размерама”, а сумњајући у спремност да се ударац кризе издржи, закључивао је: “Ми нисмо свесни тога, што нас очекује”.⁷⁵ Главни покретач кризе било је опадање интересовања на светским тржиштима за пољопривредне производе из Југославије, до чега је дошло услед прилива јефтинијег жита (пре свега пшенице) из САД и СССР и настојања држава увозница пољопривредних производа да унапређењем сопствене производње елиминишу зависност од увоза, због чега се криза у Југославији манифестовала као

⁷² О аграрној кризи писали су савременици: О. Frangeš, *Kriza poljoprivrede u Kralj. SHS. Njezini uzroci i mogućnosti sanacije. Predavanje održano u Glavnom zadružnom savezu u Beogradu 11. aprila*, Zagreb 1926; В. Миленковић, “Узроци и последице аграрне кризе”, *Гласник српског трговачког друштва*, 1–2/1931; В. Бајкић, “Светска трагедија земљорада”, *Народно благостање*, 27/1931, 417–420; Исти, “Могу ли се побољшати цене пољопривредних производа”, *Исто* 31/1930, 481–482; Ј. Јањић, *Пољопривредна криза: њени узроци и последице*, Нови Сад 1929; Д. Ћосић, “Пољопривредна криза у нашој земљи”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 13/1927, 119–120; S. Poštić, *Nekoja fakta o uzrocima poljoprivredne krize*, Zagreb 1927; М. Моравас /Ф. Филиповић/, “Agrarna kriza i radno seljaštvo”, *Klasna borba*, 17/1931. Видети историографске радове: А. Vučo, *Agrarna kriza 1930–1934*, Beograd 1968; Isti, *Poljoprivreda*, 76–83; М. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 313–319; *Светска економска криза 1929–1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе*, прир. В. Чубриловић, Београд 1976; М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд 2006.

⁷³ Д. Ћосић, “Пољопривредна криза у нашој земљи”, 119.

⁷⁴ М. Влајинац, О подизању пострададе пољопривреде, Београд 1920, 4–7.

⁷⁵ А. Стебут, “Поводом пољопривредне кризе”, *Пољопривредни гласник*, 1/1926, 3–4.

криза хиперпродукције. Од 1925. цене пољопривредних производа драстично су пале.⁷⁶ Међутим, због веома повољних услова за пољопривреду непосредно после рата, “маказе цена” се за пољопривредне производе снажно отварају тек 1930, када је први пут у послератном периоду куповна моћ пољопривредника била знатно мања него у предратном периоду.⁷⁷ Највећи проблем био је тај што је карактер југословенске пољопривреде био такав да се она није могла лако преоријентисати, пре свега зато што би евентуално смањење површина под пшеницом отворило питање гајења других култура, за које нису постојали одговарајући услови.⁷⁸

Суочена са кризом, Југославија је ступила заједно са Румунијом и Мађарском у такозвани “Аграрни блок”, али суштински супротстављени економски интереси проистекли из истих проблема са којима се суочавала свака од чланица учинили су ову организацију посве неефикасном.⁷⁹ Практично до почетка Другог светског рата у Југославији, пољопривреда се опорављала од удара кризе, али је светски рат зауставио тај опоравак. Укратко, дакле, према пољопривредној конјунктури, уочава се неколико периода: од 1918–1925, када се бележи раст пољопривредне производње; од 1925/6. почиње стагнација и опадање; од 1930. до 1934. пољопривреда заједно са укупном привредом доживљава суноврат, од којег почиње да се опоравља са променљивим успехом од 1934. до 1939, када је рат поново створио посве нову ситуацију. Тако се може констатовати да се у 23 године постојања међуратне Југославије само први период (до 1925.) може сматрати успешним за пољопривреду.

Са наведеним структурним карактеристикама (земљиште, висок проценат пољопривредног становништва, поседовни односи и поседовна структура),

⁷⁶ Примера ради, маја 1925. сељак је продавао 100 кг пшенице за 480, а већ у септембру за само 280 динара. Цене пољопривредних производа на велико пале су у просеку за 30%, а индустријских за 19%, док је раскорак у ценама на мало био још већи. Н. Драгићевић, “Под теретом опште привредне кризе. Диспропорција у ценама пољопривредних и осталих производа”, *Политика*, 2. 4. 1926.

⁷⁷ Тако је 1930. могао сељак да купи 10% мање индустријских производа него пре рата, 1931. – 20%, а 1933. чак 40% мање. Ситуација се незнатно поправља од 1934. када аграрно–индустријске маказе цена износе 35% у односу на предратни период. Ипак, нису сви диспаритети били подједнако драстични, премда су неки заиста били велики: 1925. сељак је продавао 100 килограма пшенице за 400–500 динара, а одело куповао за 500–600 динара. Десет година касније, 1935. исту количину пшенице продавао је за 105 динара, а одело куповао за 400 динара. За килограм пшенице могао се 1925. купити килограм соли, а 1935. килограм соли вредео је колико 3 килограма пшенице. Р. Вићанић, “Škare agrarno–industrijskih cijena”, *Ekonomist*, 2/1936, 51–53.

⁷⁸ (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75.

⁷⁹ “Солидарност аграрних држава у теорији и пракси”, *Народно благостање*, 35/1930, 550–551; N. Vučo, *Agrarni blok u vreme ekonomske krize 1929–1933 i njen odraz u zemljama Jugoistočne Evrope*, Београд 1976, 29–51.

идеолошки оријентисана ка одржавању ситносопственичке аграрне структуре као идентитетски битне и, коначно, суочена са неповољним конјунктурним околностима (пољопривредна криза), какву аграрну политику је водила међуратна Југославија? Како је већ наглашено, учвршћење ситног и средњег земљишног поседа сељаштва прокламовано је као један од главних циљева државе, па су у том правцу ишле и мере аграрне политике: аграрна реформа и колонизација, затим обнова инфраструктуре пољопривредних газдинстава, набавка алата, семена, као и подстицање примене агротехничких мера.⁸⁰ На посредан начин, аграрна политика утицала је и на задругарство, а фактори аграрне политике били су и пореска и кредитна политика на селу. Делом аграрне политике треба сматрати и извесне подстицајне или принудне законске мере у погледу пољопривредне делатности – обавезно осигурање, као и краткотрајно уведени обавезан откуп пољопривредних производа. Коначно, такође значајан аспект представља и образовање у области аграра.

Институционални оквир аграрне политике

Уредбом од 19. фебруара 1919. установљено је Министарство пољопривреде Краљевства СХС. Организација Министарства усталила се тек између 1929. и краја 1930, када је, по укидању дотадашњег Министарства за аграрну реформу 1929, при Министарству пољопривреде формирано одељење за аграрну реформу и аграрно-правне послове. Према структури Министарства из 1931. било је око 350 локалних чиновника. Нижи нивои власти била су окружна пољопривредна одељења, која су укинута 1929. са оснивањем бановина, па су при бановинским управама такође формирана пољопривредна одељења. Поред њих, као нижи орган Министарства постојала су среска начелства и обласни и срески пољопривредни референти, који су били у најнепосреднијој вези са самим произвођачима, као и обласни инспекторати. Од 1923, када је уведена служба пољопривредног референта, па до 1927. референти су били постављани од централне власти, а од тада су прешли у надлежност самоуправа.⁸¹

⁸⁰ N. Vučo, *Agrarna kriza*, 25.

⁸¹ Ближе о организацији министарства пољопривреде видети: “Уредба о устројству Министарства пољопривреде”, *Службене новине Краљевине СХС* (даље: *Службене новине*) 15/1919; “Закон о устројству Министарства пољопривреде и вода”, *Исто* 278/1920; “Pravilnik о uređenju oblasnih

Установа референта, који је имао задатак да пропагира међу сељаштвом мере за унапређење пољопривреде, била је посебно важна, па је помоћу њих “цела земља проткана пропагандистичком мрежом”. Међутим, ограничен утицај ових референата може са лако увидети када се има у виду да је један референт долазио на 8.000 газдинстава, код којих је, при томе, постојала “крута кора сељачког неверења”.⁸² Обавезе локалних органа Министарства детаљно су прописане Законом о унапређењу пољопривреде, из септембра 1929, стављајући их све у службу ширења савремених пољопривредних знања међу сељацима. Овај закон је установио и општинске, среске и обласне пољопривредне одборе, као саветодавна тела чији је задатак био да разматрају пољопривредне околности и дају препоруке за даљи рад на унапређењу пољопривреде.⁸³

Под управом Министарства било је осам пољопривредних добара, од којих су најважнија “Беље”, “Косанчић”, “Добричево” и “Врана”, као и Топчидерска економија, која је била нека врста експерименталне станице за ратарство и сточарство. Ова добра имала су, између осталог, задатак да пољопривреднике, који су их посећивали, упознају са новинама у овој области и да производе квалитетне селекције семена и стоке. Под Министарством пољопривреде, били су пољопривредни факултети у Београду и Загребу, док факултет у Сарајеву није стигао да заживи као и три средње пољопривредне школе, већи број нижих пољопривредних школа, расадника, девет огледних и контролних станица (нарочито намењених за да

poljoprivrednih inspektorata”, *Исто* 134/1921; “Правилник о установљењу Пољопривредног савета”, *Исто* 152/1921; “Уредба о изменама и допунама о Устројству Министарства пољопривреде и вода од 8. јула 1919. са изменама и допунама од 2. априла 1920”, *Исто* 2/1921; “Закон о изменама и допунама члана 26., тачке 4. Закона о Устројству Министарства Пољопривреде и Вода”, *Исто* 29/1922; “Упут о раду обласних пољопривредних референата”, *Исто* 28/1926; “Уредба о делокругу рада и називу појединих отсека Министарства пољопривреде”, *Исто* 103/1930; “Уредба о уређењу Министарства пољопривреде”, *Исто* 185/1929; “Закон о уређењу Министарства пољопривреде”, *Исто* 71/1929; “Уредба о делокругу и називу појединих отсека Министарства пољопривреде”, *Исто* 71/1930; “Акта о систематизацији чиновничких места Мин.(истарства) Пољоприв.(реде) и подручних усанова”, Архив Југославије (даље АЈ), Министарство пољопривреде (67) – кутија 29 – јединица описа 276; (Реферат о раду Министарства пољопривреде од 1918–1938), АЈ, Зборка В. Ј. Марамбоа (335) – 75; Ђ. Bedeković, *Pregled državnih poljoprivrednih ustanova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Križevci 1927, 5–6; С. Сагадин, “Државна управа”, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1928, 106; V. Heraković, “Reorganizacija naše poljoprivredne službe u narodu”, *Agronomski glasnik* 9/1933, 194; Lj. Božić, *n. d.*, 352.

⁸² V. Heraković, *n. d.*, 195.

⁸³ “Закон о унапређењу пољопривреде”, *Службене новине* 221/1929. Реч је о својеврсном системском закону за пољопривредну делатност, који је требало да представља нормативну основу планираног узлета пољопривредне производње.

служе као угледна добра за сељаке из околине), три енолошке станице, три завода (бактериолошки, серолошки и ветеринарски), као и централни бактериолошки завод у Београду, затим дирекција свиларства у Новом Саду, Државна Класна лутрија, одсек за пољопривредни кредит у Сарајеву и седам ергела. При министарству је радио већи број путујућих наставника виноградарства и воћарства, граничних ветеринара и неколико ветеринара у Бечу и Солуну.⁸⁴

У периоду од 1919. до 1941. на челу овог министарства налазило се 35 министара, укључујући и заступнике. Ото Франгеш, који је постао министар 1930, био је први агроном на месту министра пољопривреде.⁸⁵

После 1929. дошло је до преношење знатног дела надлежности на бановине (ниже пољопривредне школе, расадници, пољопривредна добра – осим Беља, које остаје државно добро),⁸⁶ а потом 1939, специјално на Бановину Хрватску.⁸⁷

Када је реч о односу према сељачким газдинствима, у своје приоритете Министарство пољопривреде је у програмском тексту из марта 1920. убрајало пре свега набавку али и домаћу производњу (“чим се стекне уверење да оне служе на општу корист”) семена, као и популарисање производње лана и конопље “због врло велике цене памука за ткање сељачког рубља”, чиме би се омогућило да домаћа производња “попуни колико толико ову народну потребу”. Поред великог броја конференција које су организоване на иницијативу Министарства, очито су и локални

⁸⁴ О службама и установама при Министарству видети: “Закон о устројству Министарства пољопривреде и вода”, *Службене новине* 278/1920; “Закон о уређењу Министарства пољопривреде”, *Исто* 71/1929; “Закон о пољопривредним огледним и контролним станицама”, *Исто* 29/1922. За оснивање и уређење рада пољопривредних добара донета је “Уредба о организацији и уређењу Државних Угледних Пољопривредних добара”, *Исто* 225/1920; “Укази о отварању Угледних државних пољопривредних добара у Топчидеру и Добричеву код Ћуприје”, *Исто* 72/1921; “Закон о организацији и уређењу државних угледних пољопривредних добара”, *Исто* 27/1922; “Закон о пољопривредним огледним и контролним станицама”, *Исто* 29/1922; “Решење о отварању Пољопривредне огледне и контролне станице у Сплиту”, *Исто* 104/1925; “Решење о пољопривредној огледној и контролној станици у Марибору”, *Исто* 108/1925; “Решење о Пољопривредној огледној и контролној станици у Љубљани”, *Исто* 109/1925; “Решење о оснивању пољопривредне, огледне и контролне станице у Загребу”, *Исто* 56/1925; (Програм рада одељења за ратарство из марта 1920), АЈ, 67 – 1 – 26; Д. Јовановић, *н. д.*, 1930, 360–361; Ј. Поповић, “Пољопривредне огледне установе”, *Пољопривредни гласник*, 13/1935, 1–3; Н. Морковић, “Јавна пољопривредна добра у служби унапређења пољопривреде”, *Исто* 10/1937, 1–2; Б. Атанацковић, “Екскурзије наших ратара”, *Исто* 23/1931, 3–4; М. Радојчин, “Са једне успеле екскурзије пољопривредника”, *Исто* 1/1939, 1–3; V. Martinović, “Ogledno–istraživačke ustanove i njihov značaj za unapređenje poljoprivrede”, *Agronomski glasnik* 7–8/1939, 243.

⁸⁵ *Владе Србије 1804–2004*, (Р. Љушић и др.), Београд 2005; “Пољопривредне вијести”, *Агрономски гласник*, 2/1930, 79.

⁸⁶ “Закон о Банској управи”, *Службене новине* 105/1929.

⁸⁷ “Уредба о преносу послова пољопривреде са државе на Бановину Хрватску”, *Исто* 282/1940.

органи покушавали да се активније ангажују на побољшању пољопривредне производње на сељачким газдинствима, па су одржаване локалне конференције пољопривредних стручњака, а Министарство је такође настојало да организује курсеве за пољопривреднике.⁸⁸

Од 1937. у Југославији су у бановинама установљене Пољопривредне коморе, са циљем да промовишу интересе пољопривреде, по угледу на еснафске коморе других грана привреде. Те коморе су имале саветодавну улогу, а у њих су улазили пољопривредници који плаћају земљарину (било власници, било закупци имања), и то по један из сваког среза, као и правни заступници пољопривредних установа, као делегирани чланови. Део стручне јавности, пак, оспоравао је смисао пољопривредних комора као бирократских установа, без могућности стварног утицаја на аграрну политику.⁸⁹

Аграрном реформом се испрва бавило Министарство за социјалну политику, при којем је формирано Одељење за аграрну реформу. Било је предвиђено да се формира и Државни уред за аграрне реформе при Министарству за социјалну политику са амбициозним задатком “провођења аграрне реформе” и као и за “питање унутарње колонизације, репатрирање наших иселјеника у Америци и другим земљама, и уопће пресељење Срба, Хрвата и Словенаца, који данас живе у другим државама”.⁹⁰ Локални органи нису били испрва предвиђени, али су на подстицај самог министра за социјалну политику Витомира Кораћа, надлежног за аграрну реформу, створени у Срему аграрни одбори, састављени од лица заинтересованих за реформу.⁹¹ Ипак, министар Кораћ је слао поверенике, као *ad hoc* представнике централне власти међу којима је први био Хинко Кризман, касније бити министар у овом ресору.⁹²

Уредбом од 2. априла 1919. именован је Министар за аграрну реформу Фрањо Пољак, иако само Министарство за аграрну реформу још није било оформљено. Његово оснивање је фактички почело уредбом од 10. априла 1919, пошто је министру

⁸⁸ (Програм рада одељења за ратарство, март 1920), АЈ, 67 – 1 – 26; “Podizanje poljoprivrede u gorskom kotaru. Izvještaj K.r.(aljevske) uprave Savske banovine br. 17159 – III – 1937. o konferenciji poljoprivrednih stručnjaka u Delnicama”, АЈ, 67 – 1 – 19; (Извештаји о зимским пољопривредним курсевима), АЈ, 67 – 29 – 268.

⁸⁹ “Уредба о пољопривредним коморама”, *Службене новине* 46/1937; R. Bičanić, “Требaju li seljaštvu poljoprivredne komore”, *Ekonomist*, 7–8/ 1936, 310–314.

⁹⁰ “Претходне одредбе за припрему аграрне реформе”, *Службене новине* 11/1919.

⁹¹ M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. god.*, Sarajevo 1958, 298–299.

⁹² Z. Šimončić–Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918–1941*, Zagreb 1997, 182.

за аграрну реформу тада препуштено да именује потребне органе правничке, економске и геодетске струке.⁹³ Међутим, тек је фебруара 1920. оформљена структура Министарства. У целини посматрано, реч је о релативно малом министарству које је бројало 1922. било је 43 запослена у самом министарству са још 335 локалних указних чиновника као и изван број неуказног особља и хонорарно ангажованих појединаца.⁹⁴

На локалном нивоу постојала су два степена власти: аграрне дирекције, као други степен власти (у почетку их је било шест: у Скопљу, Новом Саду (премештена у Београд), Цетињу, Сарајеву, Загребу и Љубљани) и окружне (жупанијске) аграрне уреде, односно среска (котарска) повереништва, као први степен власти.⁹⁵ Дирекције у Скопљу, Цетињу и Сплиту су трансформисане у Главна повереништва.⁹⁶ Главни повереник за аграрну реформу је најчешће био правник, а поред економског стручњака, ту је био још и један мерник, најчешће инжењер. Министарство за аграрну реформу имало је комплексну структуру локалних органа,⁹⁷ чији је рад дефинисан је посебним актом Министра за аграрну реформу. Према том акту, повереници су били дужни да изврше преглед свих имања и да одреде колико земље ће бити од велепоседника стављено под удара аграрне реформе. Економ је имао обавезу да прегледа сва имања, одреди у каквом се стању налазе и састави коначни предлог колико се земље ставља под удар аграрне реформе. Затим је о свему обавештаван велепоседник, а одмах потом се ступало у контакт са аграрним заступништвима.⁹⁸ Када је реч о разрешењу аграрних односа, тим послом су се бавили аграрни судови у првом и виши аграрни судови у другом степену. Такође, постојала је и установа аграрних инспектора, по окрузима, надлежна за надзор над пословима аграрне реформе.⁹⁹

⁹³ За детаљну организациону структуру Министарства за аграрну реформу видети: С. Сагадин, н. д., 105; М. Егић, *н. д.*, 298–325; Б. Лекић, *н. д.*, 66–95; Г. Маловић, “Установе аграрне реформе и колонизације”, *Архив* 1 – 2/2006, 9–20.

⁹⁴ “Министарство за аграрну реформу”, АЈ, Установе аграрне реформе Краљевине Југославије (96) – 2 – 6;

⁹⁵ “Уредба о устројству Министарства за аграрну реформу Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца”, *Службене новине* 36/1920; С. Сагадин, н. д., 105.

⁹⁶ Ч. Богојевић, “Аграрна реформа”, *Јубиларни зборник*, 314.

⁹⁷ О мрежи локалних органа видети: Б. Лекић, *н. д.*, 32–44.

⁹⁸ “Инструкције министарства за аграрну реформу о пословању аграрних повереништва”, АЈ, 96 – 1;

⁹⁹ Ч. Митриновић, *Колонизација јужних крајева*, Београд 1939, 10.

Аграрна заступништва су окупљала људе непосредно заинтересоване за аграрну реформу, нису била органи министарстава и њихове су надлежности биле преваходно саветодавне. Ова тела су на извештан начин представљала наставак аграрних одбора који су настајали од фебруара 1919. као готово револуционарни фактор (“бољшевички елемент”)¹⁰⁰ са самовласно преузетим широким компетенцијама у подели земље.¹⁰¹ Ипак, када је озакоњено њихово постојање, та тела су сведена на саветодавне функције.¹⁰² Иако су од 1919. до 1941. често мењала структуру и функцију, заједничка карактеристика свих била је та да су од самог почетка ове установе биле простор израженог партијског утицаја, а с временом је јачао у њима утицај велепоседника, чије је присуство својим регулаторним актима држава све више истицала. То је довело до тога да је чак и Министарство констатовало да избрани представници у аграрним заступништвима “често нису радили у интересу проведбе аграрне реформе”.¹⁰³ На састанцима аграрних заступништава договарало се о расподели земље између интересената. Геометар би ту одредио висину закупа који би аграрни интересент био дужан да плаћа, према прописима који су регулисали ово питање.¹⁰⁴

Од 1931, као посебно важна организациона целина издваја се Врховно повереништво за аграрну реформу у Скопљу са 12 потчињених повереништава, затим Виши аграрни суд и срески аграрни судови.¹⁰⁵ Врховно повереништво је, према извештају његовог челног човека из 1940, основано “као самостална установа после неуспеха који у се имали у пословању аграрно-реформних власти када су ове биле припојене управно политичким властима”. Оно је формирано са циљем да се избегне “туторство” управних власти, будући да су у периоду од 1929–1931. извођење послова аграрне реформе и колонизације, како се каже у поменутом извештају, “ометале разне

¹⁰⁰ M. Ivšić, *Les problèmes agraires en Yougoslavie*, Paris, 1926, 115.

¹⁰¹ M. Erić, *n. d.*, 302.

¹⁰² “Naredba Ministra za agrarnu reformu o izboru agrarnih zastupstava, izdana na osnovu predhodnih odredaba za pripremu agrarne reforme od 25. februara 1919”, *AJ*, 96 – 1; “Naredba ministra za agrarnu reformu o raspuštanju starih i izboru novih agrarnih odbora u Hrvatskoj, Slavoniji i Međumurju”, *Службене новине* 29/1920; “Naredba ministra za agrarnu reformu od 1. jula 1920. god. o raspuštanju starih i izboru novih agrar. odbora u Banatu i Bачкој”, *Исто* 145/1920

¹⁰³ О томе видети: M. Erić, *n. d.*, 308.

¹⁰⁴ “Инструкције министарства за аграрну реформу о пословању аграрних повереништава”, *AJ*, 96 – 1. (Све до 1933. велепоседи су издавани у закуп.)

¹⁰⁵ *AJ*, 96 – 14 – 51.

политичке групе и појединци који су хтели свој политички престиж заснивати на овом питању... те је овај посао био бачен потпуно на мртву тачку”.¹⁰⁶

Аграрна реформа и колонизација

Аграрна реформа представља најмаркантнију појаву аграрне политике међуратне Југославије,¹⁰⁷ “питање које се развлачило 13 година и које је доминирало у штампи, у

¹⁰⁶ “Извештај о обављеним и предстојећим радовима Врховног повереништва аграрне реформе у Скопљу, 12. новембар 1940”, АЈ, 67 – 28 – 263.

¹⁰⁷ Аграрна реформа која је извођена у међуратној Југославији била је релативно честа истраживачка тема, са приметним разликама у интерпретацији у међуратном, социјалистичком и постјугословенском периоду. Међу радовима који се баве аграрном реформом и доносе релевантне податке о њој, а настали су у међуратном периоду најзначајнији су следећи: О. Frangeš, *O agrarnoj reformi*, Zagreb 1919; М. Ivšić, *La Reforme Agraire en Yougoslavie*, Paris 1923; О. Frangeš, *La Reforme Agraire en Yougoslavie*, Rome 1934; *Le cadastre, le livre fonciere et la Reforme Agraire en Yougoslavie*, 70–99; Т. Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, Сарајево 1938; С. Шећеров, *Из наше аграрне политике*, Београд, 1930. Веома информативан и аналитичан је и чланак: М. Moravac (Filip Filipović), “Agrarna reforma u Jugoslaviji”, 1, *Klasna borba*, 6/1927, 20–25; Isti, “Agrarna reforma u Jugoslaviji”, 2, *Isto*, 7/1928, 19–24, који доноси становиште комуниста о аграрној реформи. Историографски карактер имају послератна истраживања: М. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. god.*, Sarajevo 1958; Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, Београд 1997. дају општејугословенски оквир. Такође, може се пронаћи и неколико сведених приказа општег југословенског карактера унутар ширих прегледа: Лј. Božić, *n. d.*, 319–334; М. Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije*, 79–82; S. Dimitrijević, *n. d.*, 29–38, 91–94; J. Tomasevich, *n. d.*, 345–382; В. Stojavljević, *n. d.*, 47–91; S. Čukanović, *n. d.*, 47–66. О законском оквиру реформе писао је С. Живков, *n. d.*, 25–98. Будући да је аграрна реформа била сложен процес, са значајним разликама међу покрајинама, то је најчешће и истраживана на том нивоу, уз снажан ослонац на поменуто темељно истраживање Миливоја Ерића. Осим тога, често је истраживана на локалном нивоу, у појединим регионима, местима, чак и на појединим великим поседима. Овде ће бити предочен само корпус најважнијих радова. О аграрној реформи у Словенији писала је О. Janša, “Agrarna reforma v Sloveniji med obama vojnama”, *Zgodovinski časopis XVIII/1964*, 173–189. Још један преглед налази се у књизи: Z. Čerčić, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji*, Maribor 1995, 19–49. Овом темом за простор Хрватске бавила се исцрпно Зденка Шимочћих Бобетко: Z. Šimončić – Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918–1941*, 1–2, Zagreb 1997. Војводина је била у фокусу истраживања Николе Гаћеше: Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату*, Нови Сад 1972; Исти, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој*, Нови Сад 1968; Исти, *Аграрна реформа и колонизација у Срему*, Нови Сад 1975. Проблематика аграрне реформе у Босни и Херцеговини је истражена у књизи: Е. Mutarčić, *Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo*, Sarajevo 2007. Реформом на Косову бавио се М. Обрадовић у књизи: М. Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu 1918–1941*, Priština 1981. (Опширније о радовима који се односе на аграрну реформу на Косову видети: А. Павловић, “Аграрна реформа и колонизација на Косову и Метохији 1918–1941. као предмет интересовања у домаћој науци”, *Баштина* 22/2007, 194–215). Простором данашње Македоније бавили су се М. Апостоловски, Ј. Трифуновски и В. Јовановић, мада је за овај простор преваходно значајан процес колонизације, што је оставило трага у историографији. Видети: М. Апостоловски, *Колонизацијата на Македонија во стара Југославија*, Скопје 1966; Ј. Трифуновски, *Међуратна колонизација Срба у Македонији*, Београд 1991; V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, Beograd 2002; В. Јовановић, *Вардарска Бановина 1929–1941*, Београд 2011. (Јовановић се у наведеним монографијама бави и простором Косова и Македоније.) У већини наведених радова поједини делови се баве проблемом мањинског фактора у процесу аграрне реформе и колонизације. За целовиту слику тог проблема на југословенској равни видети: Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005, 324–345.

агитацији, у политици, у парламенту, које није дало да се друга питања поставе”.¹⁰⁸ У контексту аграрне реформе, истиче се проблем законских решења и практичних исхода у аспектима који се тичу настанка нових *индивидуалних газдинстава* и *регулесања својинских права*, што је аспект до сада недовољно заступљен у литератури,¹⁰⁹ а важан је утолико што према оцени једног од истакнутих представника аграрних власти “сво пословање аграрно-реформних власти без убаштињења не може имати ефекта по успех аграрно-реформних власти колико сами акт убаштињења јер само тим актом аграрни интересенти ослобођавају се од свакодневне зебње и страха да им се може додељено земљиште одузети...”¹¹⁰

Већ 6. јануара 1919. регент Александар Карађорђевић издао је проглас у ком је подвукао да жели “да се одмах приступи праведном решењу аграрног питања, и да се укину кметства и велики земљишни поседи... Нека сваки Србин, Хрват и Словенац буде на својој земљи господар”. После извршења реформи, поручио је регент сељацима, земља ће бити само “Божја и њихова, као што је то већ одавно у Србији”.¹¹¹ У основи овог обећања лежале је хитна потреба да се смире социјални немири, пре свега на селу. У том смислу тешко да може бити илустративнијег сведочења о карактеру реформе од оног које је у извештају краљу Александру дао министар пољопривреде, истичући да је реформа била “једна политичка, неодклонива нужда”. Наиме, “из большевизиране Русије се враћајући заробљеници и зелени кадри у горама били су задојени револуционарним идејама у погледу приватне својине, нарочито својине на земљи... да им се је морао отворити неки сигурносни вентил (подв. С. М.).

¹⁰⁸ М. Мirković, *Економска структура Југославије*, 79.

¹⁰⁹ Иако се у скоро свим радовима о аграрној реформи и колонизацији овом питању посвећивала извесна пажња, оно је детаљније обрађено једино у студији Б. Недељковића, *н. д.*, 295–325. и то за јужне области, као и у чланку: R. Ljubojević, “Односи својине на земљи у време диктатуре краља Александра”, *Мегатренд ревија*, 2/2011, 355–378. Љубојевић се бавио само односима својине насталим у процесу аграрне реформе и колонизације, углавном се задржавши на прегледу досадашње литературе о том питању. Нешто више детаља о насељеницима у Банату у својој исцрпној студији даје М. Мицић, *Развитак нових насеља у Банату*, Нови Сад 2013, 234–275. Међутим, ни Мицић се није детаљније упуштао у правни статус добијеног земљишта, доносећи само опште информације да земљиште није додељивано у пуно власништво и прелазећи на велики број илустративних појединачних случајева.

¹¹⁰ “Извештај о обављеним и предстојећим радовима Врховног повереништва аграрне реформе у Скопљу, 12. новембар 1940”, *АЈ*, 67 – 28 – 263.

¹¹¹ “Manifest Regenta Aleksandra narodu”, F. Šišić, *Dokumenta o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914. – 1919.*, Zagreb 1920, 299.

То је једино било могуће обећањем, да ће се путем једне аграрне реформе дијелити земља великих посједа”.¹¹²

После 1918. мало ко је доводио у питање право државе да ограничи својину “у обиму”, што је повезано са општим успоном социјалне државе.¹¹³ Прокламовани циљ аграрне реформе био је да *земља припадне онима који је обрађују*, али да би се ово остварило неко је земљу морао и да изгуби: “и сељак и мали поседник свесни су тога, да се аграрно питање не може решити, а да неко не закука”, па је праведно да то буде “онај који је до сада певао...”¹¹⁴

Када је реч о чиниоцима политичког живота – странкама, ниједна од њих није имала израђен аграрни програм, па се чини сасвим тачном оцена Саве Живкова да су постојала само општа начела, која су врло лако напуштана зарад интереса опстанка на власти или доласка до ње.¹¹⁵

¹¹² (Министар пољопривреде – Краљу Александру, 1929), АЈ, 335 – 19. У истом смислу пише и М. Мирковић: “Према томе, хитност аграрне реформе наметала се као политичка нужност, а не као акт беневоленције”. М. Мирковић, *Аграрна политика*, 109. О немирима као последици утицаја Октобарске револуције видети: Ф. Čulinović, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Zagreb 1957, 52–62; В. Krizman, “Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918”, *Historijski zbornik* 1–4/1957, 111–127; Isti, *Raspad Austrougarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977, 24–28; Ј. Vidmar, “Prilozi građi za povijest 1917.–1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas”, *Arhivski vjesnik*, 1/1958, 134–137; *Zbornik građe za povijest radničkog pokreta i KPJ 1919–1920*, prired. Ј. Paver, Sisak 1970; В. Hrabak, “Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslovenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu”, *Zbornik historijskog instituta Slavonije i Baranje*, Osijek 1979; В. Stojavljević, *n. d.*, 47–51.

¹¹³ О томе је Б. Недељковић писао: “Ту промену треба тумачити новим духом времена. Док је раније циљ да се укине феудални однос, зависност од господара, после Великог Рата тенденција је укидање сваке јаче економске зависности. Циљ је уклонити друштвене 'паразите', створити извесну економску једнакост као услов друштвене и демократске једнакости”. Б. Недељковић, *n. d.*, 313. Видети и полемику која је у *Архиву за правне и друштвене науке* вођена између Д. Аранђеловића, који је заступао државни интервенционизам и М. Јовановића, који је заступао либерална становишта: Д. Аранђеловић, “О праву својине у данашњим приликама”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1/1920, 15–39; М. Јовановић, “Својина. Њен економски и социјално–политички значај”, *Архиву за правне и друштвене науке* 1/1921, 1–25.

¹¹⁴ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 11. март 1920.

¹¹⁵ С. Живков, *n. d.*, 19. Као изразити заговорници аграрне реформе истицале су се Демократска странка, Социјалдемократска партија и Савез земљорадника. Радикална странка је била начелно за аграрну реформу, али је тежила компромису са велепоседницима и, у суштини, заузимала конзервативан став. Осим наведених, треба свакако поменути још неке политичке групације – Хрватску републиканску сељачку странку, Хрватску заједницу и Словенску људску странку, које су биле за опрезан приступ решавању аграрног питања, склоне да се велепоседницима што више удовољи и ништа мање него остале странке, спремне да аграрну реформу користе као средство политичке борбе. Ове странке ће се повремено укључивати у процес аграрне реформе. Коначно, политичке организације ЈМО и Џемијет су на реформу пристајале само као на неизбежност. За општи преглед ставова политичких партија о аграрној реформи видети: Н. Гаћеша, “Аграрни програми грађанских политичких партија у Југославији између два светска рата”, *Радови*, 125–171; М. Erić, *n. d.*, 191–214; М. Obradović, *n. d.*, 69–74; Z. Šimončić Bobetko, *n. d.*, 91–120; Б. Лекић, *n. d.*, 127–135. Када је реч о детаљнијим погледима странака на ово питање видети: за Демократску странку Ј. Demetrović, *Agrarna reforma i demokratska stranka*, Zagreb 1920; В. Gligorijević, *Demokratska stranka i političke borbe u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca*,

Када је реформа постала реалност, велика полемика развила се око питања надокнаде за бивше поседнике. Многи политичари и интелектуалци (пре свега социјалисти и земљорадници, али и један део демократа), заговарали су становиште да велепоседницима не треба давати никакав откуп будући да је то “правда историјска”, како је истицао Јован Јовановић Пижон.¹¹⁶ Ипак, из политичких разлога и потребе за подршком беговата и крупних поседника преовладало је становиште да се одштета исплати. И Видовдански устав се непосредно бавио питањем земљишне својине, прописујући да земља треба да припадне онима који је обрађују, али и прописујући надокнаду за експроприсано земљиште, односно ускраћујући надокнаду само за имања чланова туђинских династија, као и за имања која је “туђинска власт поклонила појединцима”.¹¹⁷

Аграрна реформа, најављена манифестом регента Александра Карађорђевића формално је објављена усвајањем *Претходних одредби за спровођење аграрне реформе* 25. фебруара 1919.¹¹⁸ То је био први, релативно радикалан акт компликованог аграрног законодавства. То “релативно радикално” решење аграрног питања било је, како је већ наглашено, делимично изнуђено социјалним немирима. У јужнословенским покрајинама некадашње Аустроугарске у току је била спонтана али масовна побуна сељаштва. На таласу таквих дешавања Министарски савет Краљевине СХС је и усвојио поменуте *Претходне одредбе* које су представљале “угаони камен аграрне реформе у Југославији после 1918.” обезбеђујући “идеолошки оквир целокупне реформе”.¹¹⁹ У том погледу Мијо Мирковић је уочавао да је веома “занимљиво како је ова аграрна реформа постављена на правну основу” с правом напомињући да је влада “сама извршила низ револуционарних аката *против приватне*

Београд 1970; за став социјалиста В. Кораћ, *Чија је земља у Југославији?*, Београд 1920; Исти, *Земља ономе ко је обрађује*, Београд 1920; Д. Лапчевић, *О аграрном проблему*, Сарајево 1920. Ставовима радикала бави се: Т. Milenković, “Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1918–1929. godine”, *Istorija 20. veka* 11 (1970) 9–120; Lj. Krkljuš, “Radikalna stranka u Vojvodini i agrarna reforma”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, Novi Sad 1977, 169–188. О односу ЈМО и Цемијета према аграрној реформи видети: А. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977; Isti, “Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918.”, *Nacionalni i politički razvoj Muslimana*, Sarajevo 1970; В. Hrabak, *Džemijet: organizacija muslimana Makedonije, Kosova, Metohije i Sandžaka: 1919–1928*, Београд 2003.

¹¹⁶ (Белешке Ј. Ј. Пижона о нацрту Устава), АЈ, Збирка Ј. Јовановића Пижона (80) – 29 – 146 – лист 92.

¹¹⁷ *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1921.

¹¹⁸ Претходне одредбе за припрему аграрне реформе”, *Службене новине* 11/1919.

¹¹⁹ J. Tomasevich, *n. d.*, 345.

својине...”,¹²⁰ и то против приватне својине крупних земљопоседника. Међутим, када се има у виду да су сељаци 1918. обуставили дотадашња давања власницима имања, сасвим су исправне оцене да су *Претходне одредбе* заправо легализовале затечено стање.¹²¹ Али – не дефинитивно.

Током априла 1919. именован је министар за аграрну реформу и Привремено народно представништво је усвојило текст *Претходних одредаба*. У акту министра Фрање Пољака којим је привременом представништву упућен текст документа истиче се да “хитност и важност предмета не може чекати”.¹²² Тада је документу дата “моћ закона”, да би коначно био и званично усвојен као закон у парламенту 1922. Каква је важност придавана овом документу сведочи и француски посланик у Београду који је своју владу извештавао да мере предвиђене документом, према уверавању југословенских власти, осигуравају “дефинитивно мир у свим југословенским регионима где се аграрно питање поставља”.¹²³ Све до доношења низа закона за поједине области државе крајем 20-их и почетком 30-их година, аграрна реформа је извођена на основу *Претходних одредби*, низа владиних уредаба и мноштва других подзаконских аката.¹²⁴

Иако је свака југословенска покрајина представљала безмало “свет за себе” у погледу аграрних односа који су решавани овом реформом, све их је повезивала нерешеност аграрног питања. Једино је Србија била изузета од аграрне реформе¹²⁵ и, штавише, служила је као својеврсни узор за решавање аграрног питања.¹²⁶ Ишло се толико далеко да се тврдило да је Србија могла да постане победник у рату и Пијемонт Јужних Словена управо захваљујући карактеру решења аграрног питања.¹²⁷

Према *Претходним одредбама*, право на *бесплатну* доделу земље имали су кметови (чифчије) и сви који су се налазили у кметству сличном односу. Исту одредбу,

¹²⁰ М. Мirković, *Seljaci u kapitalizmu*, 65; Isti, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 205.

¹²¹ М. Мирковић, *Аграрна политика*, 110; Lj. Вожић, *н. д.*, 321.

¹²² *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 8. април 1919.

¹²³ Ministère des Affaires Étrangères – Archives diplomatiques (даље: MAE AD), Serie Z, Yougoslavie, p. 2 (Фонтенејев телеграм Министарству спољних послова Француске).

¹²⁴ Видети: *Аграрни зборник*, Београд 1924; *Законодавство о ликвидацији аграрне реформе*, Београд 1932; *Законодавство о ликвидацији аграрне реформе*, књ. 2, Београд 1933; Б. Лекић, *Аграрна реформа*, Београд 2002, 221–575.

¹²⁵ “Претходне одредбе”, Б. Лекић, *н. д.*, 224.

¹²⁶ О томе видети: С. Милошевић, “Национални аспект дебате о аграрној реформи”, 56–58.

¹²⁷ М. Јакшић, *Аграрна реформа*, В. Кикинда 1920, 7; Б. Благојевић, “Значај аграрне реформе у Јужној Србији”, *Државна трговачка академија у Скопљу. Извештај за школску 1931/1932. годину*, Скопље 1932, 2–15.

само нешто прецизнију, садржао је и Видовдански устав, који је прописао и да треба одмах да се изврши њихово убаштињење.¹²⁸ Нарочита тешкоћа јавила се на југу земље, где су многе чифчије током рата побегли са земље коју су до тада држали, а неки су и отерани. То питање је решено наредбом о успостављању предратног стања у свим случајевима где је чифчија био оштећен.¹²⁹ Ипак, потребно је нагласити да је, чак и када је реч о кметовима, насупротив *Претходним одредбама* па и *Уставу* из 1921, *Закон о уређењу аграрних односа у некадашњим покрајинама Јужне Србије и Црне Горе* из 1931. прописао да сељачкој породици може доделити само 5 ha земље, што је вређало стечена права некадашњих кметова (наиме одредбу да посед који обрађују кметови треба да им припадне у *целини*) па је 1933. установљено првобитно решење које је предвиђало да кметовима ипак припадне она земљишна површина коју су и обрађивали.¹³⁰ Међутим, чифчијски однос није у пракси свуда раскинут. Било је много примера да је тај однос трајао до 20-их и 30-их година, а у појединим случајевима чифчијски однос опстао је до завршетка Другог светског рата.¹³¹

У Босни, у којој протеривање и бежање кметова није било чест случај, први корак је било уписивање власништва над земљом бивших кметова у земљишне књиге.¹³² Ипак, у целини посматрано, босански беговат је имао повољнији положај него беговат јужних крајева, као политички значајнији фактор. То се јасно видело у висини одштете за одузету земљу.¹³³ Осим тога, босанским беговима обећано је да се беглаци неће сматрати за феудалне, већ за приватне поседе, премда је упис беглучких имања (као приватних) у време Аустроугарске био пун неправилности и злоупотреба.¹³⁴ То је већ у

¹²⁸ *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1921.

¹²⁹ Б. Недељковић, *н. д.*, 302; М. Егић, *н. д.*, 385–386; М. Obradović, *н. д.*, 109–121.

¹³⁰ “Закон о изменама и допунама Закона о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама Јужне Србије и Црне Горе”, *Службене новине* 40/1933; Б. Недељковић, *н. д.*, 325; М. Мирковић, *Аграрна политика*, 115.

¹³¹ (Записник са седнице Политбироа КПЈ од 1. априла 1945), АЈ, Савез комуниста Југославије (507) – III /1.

¹³² “Уредба о упису власништва бивших кметова на кметовским селиштима у земљишним књигама у Босни и Херцеговини од 21. јула 1919. године”, *Службене новине* 84/1919.

¹³³ У Босни је плаћано од 7.000–10.000 динара по хектару, а у Санцаку од 250 до 900 динара. *Стенографске белешке Народне скупштине*, 10. март 1939, 700. Зато су се велепоседници са југа жалили у писму Стојадиновићу, септембра 1935. (АЈ, Збирка М. Стојадиновића (37) – 39 – 155–156.)

¹³⁴ Према писању *Демократије*, беглучка имања нису законито добијена, као уосталом ни феудални поседе осталих феудалаца. То држање поседа од стране ага и бегова је чисто насиље, нарочито у Босни после 1908. Иако су демократе и сами истицали свест о важности принципа приватне својине, ипак, “ова светост својине има и тамних страна”. Она одговара само онима који нешто поседују. У одржању својих права поседници апелују на закон, а несопственици на “*право на живот, – нешто што је у основи много јаче, него писани закон.*” Сопственици су, према схватању аутора, себични и ту је био

Привременом народном представништву изазивало оштре дебате, у којима је оштро нападан Стојан Протић, непоколебљив у свом ставу да се у беглуке не сме дирати.¹³⁵

За Босну, у којој је било “онолико аграрних интересената колико има тежачких породица”¹³⁶ нађено је компромисно решење, дефинисано *Уредбом о поступању са беглуким земљама у Босни и Херцеговини* од 12. маја 1921: положај сељака на беглуцима сматран је као кметству сличан однос само под условом да је “ексистенција дотичне породице везана за тај беглук” и под условом да је однос закључен пре фебруара 1909. на неодређено време¹³⁷ (уколико је време било одређено, онда је то орочени закуп и не сматра се кметству сличним, већ приватноправним односом – прим. С. М.) То није било у супротности ни са *Претходним одредбама* у којима је као несумњиво кметству сличан однос раскинут једино колонат у Далмацији, док се у истом члану *Претходних одредби* додаје да се кметству слични односи раскидају “и у другим областима Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца”,¹³⁸ чиме је остављена слобода тумачења у којим то још областима такви односи уопште постоје. Такво решење питања беглука дефинитивно је санкционисано *Законом о бившим кметским селиштима и стеченим беглуцима* и *Законом о беглуким земљама у Босни и Херцеговини* из 1928. Иначе, *Закон о бившим кметским селиштима и стеченим беглуцима*, за разлику од претходних прописа који су предвиђали колективну својину породице, уводио је својим првим чланом индивидуалну својину над земљиштем.¹³⁹ Истовремено, овај закон уводи институцију еквивалентну “окућју”. Тај минимум се у Босни и Херцеговини кретао од три до десет дунума, зависно од регије.¹⁴⁰ Разлог за увођење ове установе био је тај што се босански сељак, добивши земљу, “увалио у

главни проблем: “Сопственици, дакле, хоће да господаре и да тиранишу несопственике стално, вечито и за то се у историји појављују с времена на време кризе сопствености”. *Демократија*, 17. октобар 1919, 29. октобар 1919, 29. новембар 1919.

¹³⁵ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 11. март 1920.

¹³⁶ J. Demetrović, *n. d.*, 27.

¹³⁷ “Уредба о поступању са беглуким земљама у Босни и Херцеговини”, Б. Лекић, *н. д.*, 338–339.

¹³⁸ “Претходне одредбе...”, Б. Лекић, *н. д.*, 233.

¹³⁹“Укида се колективно власништво које је имало темељ у кметском односу, и које се имало провести у грађовници по уредби о упису власности бивших кметова на кметским селиштима у земљишним књигама у Босни и Херцеговини од 21. јула 1919. године у чл. 36. и 43. наредбе о провођењу беглуке уредбе од 10. јуна 1921. године, те се поставља начело индивидуалног власништва.“*Закон о бившим кметским селиштима и стеченим беглуцима*”, Б. Лекић, *н. д.*, 342.

¹⁴⁰ “Закон о бившим кметским селиштима и стеченим беглуцима”, Б. Лекић, *н. д.*, 345; Ј. Петровић, “Установљење окућја за Босну и Херцеговину”, *Економист*, 9–10/1928, 477–484. Петровић наводи податак да су за ово законско решење гласали сви посланици.

дугове” чиме се, како је тврдио један од најбољих познавалаца установе окућја, показало да би било “опасно” дати сељаку пуну слободу располагања земљом.¹⁴¹

Пошто је од самог почетка било јасно да не постоји воља да земља буде одмах подељена у власништво свим аграрним интересентима, већ је *Претходним одредбама*, осим за кметски и кметству сличан однос, било прописано издавање земље која је долазила под удар аграрне реформе у закуп, што је регулисано посебним актима: *Наредбом о деломичном извођењу Претходних одредаба*, од 10. априла 1919, којом је предвиђен једногодишњи закуп, као и *Уредбом* од 3. септембра 1919. која је предвиђала четворогодишњи закуп. У *Наредби* је експлицирано да закуп “не значи издавање земље у својину као код дефинитивне раздиобе земљишта” која ће “касније уследити, а од ње ће бити искључени сви они, који би земљу без дозволе државне власти сами отимали, или који би у закуп добивено земљиште немарно обрађивали”.¹⁴² Уредба, од 3. септембра 1919, предвиђала је четворогодишњи закуп, чији је циљ био “да се до коначног уређења аграрне реформе *устале поседовни односи и великих поседника и сиромашних земљорадника као привремених закупаца и да се тиме и једнима и другима даде могућност рационалног рада*”.¹⁴³ Закупи су се касније продужавали, практично све до 1933, уз могућност факултативног откупа ради укњижбе власништва у земљишне књиге (од 1925) али је за откупљено земљиште постојао мораторијум на продају од 10 година.¹⁴⁴ Да би могли да буду уписани у земљишне књиге као власници, према правилима факултативног откупа, интересенти су сами исплаћивали потребне своте власницима земљишта, али се дешавало да се за тај посао задуже, а онда да због немогућности да дуг врате – изгубе земљу.¹⁴⁵ У Прекомурју је чак 70% аграрних субјеката дошло у ситуацију да се због факултативног откупа задужи код банака и да буду приморани да продају имање.¹⁴⁶ Када је 1931. донет *Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима* сва земља под ударом аграрне реформе је коначно експроприсана од власника, уз обавезу да

¹⁴¹ Ј. Петровић, “Установљење окућја за Босну и Херцеговину”, 483.

¹⁴² “Наредба Министарског савета од 10. априла 1919”, Б. Лекић, *н. д.*, 226.

¹⁴³ “Уредба о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп”, Б. Лекић, *н. д.*, 245.

¹⁴⁴ “Правилник о факултативном откупу аграрног земљишта великих посједа и о наплаћивању, књижењу и утрошку 10% приноса од куповине”, Б. Лекић, *н. д.*, 250–256.

¹⁴⁵ *AJ*, 67 – 1 – 22.

¹⁴⁶ М. Ерић, *н. д.*, 356.

корисници земље до 1933. регулишу закупе и да у року од 30 година исплате власнике.¹⁴⁷ Право на убаштињење стицало се тек по откупу земљишта.¹⁴⁸

Упркос свим проблемима које је стварало држање земље без власничких права, питање се није решавало, па је 1933. и министар пољопривреде у Народној скупштини, образлажући хитност предлога измена Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима, говорио о томе како “15 година живе ти интересенти несигурни да ли ће сутра остати на томе земљишту, у немогућности да буду укњижени као такви. Колико то њима социјално шкоди, колико то омета њихов рад, како то онемогућује њихов кредит, вама је сигурно познато”.¹⁴⁹ Ова оцена министра била је тачна, али измене закона у том смислу нису ништа ново доносиле. Према издвојеном мишљењу једног броја чланова одбора за проучавање законског предлога, предложена законска новела “не убрзава ликвидацију аграрне реформе и не уводи напокон једно стално законити стање”, већ “ствара нову аграрну реформу, чији се крај за сада не може сагледати”.¹⁵⁰

Убаштињење је било важно и због тога што се једино тако могла обавити правно ваљана продаја земљишта, што су много корисници аграрне реформе заправо желели да учине са добијеном земљом. До средине 30-их година за многе од њих су истекла законска временска ограничења за продају додељене земље. Желећи да контролише промет овом земљом, влада је за подручје надлежности апелационих судова у Љубљани, Новом Саду и Загребу ограничила 1936. и 1938. промет земљишних некретнина. За купопродају земље била је потребна сагласност посебне Комисије за одобрење преноса непокретнина. Одобрење се давало у случају да се продаје цео сељачки посед купцу који ће га сам обрађивати, као и ако се купује земља за повећање сељачког поседа. Такође водило се рачуна о националности купца. Пренос власништва се недвосмислено забрањивао ако се земљом шпекулише, ако се купују сељачки поседи у сврху стварања велепоседа и ако је противно интересима одбране.¹⁵¹

¹⁴⁷ “Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима”, Б. Лекић, *н. д.*, 263.

¹⁴⁸ Исто.

¹⁴⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 12. јун 1933, 162.

¹⁵⁰ Исто, 171.

¹⁵¹ “Уредба са законском снагом о ограничењу отуђивања непокретне имовине на подручју апелационог суда у Љубљани”, *Службене новине* 123/1936; “Уредба са законском снагом о ограничењу отуђивања непокретне имовине на подручју апелационих судова у Новом Саду и Загребу”, Исто 42/1938. Обе уредбе укинута су 1940. Детаљније видети: М. Егић, *н. д.*, 524; Н. Гаћеша, “Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919–1941”, *Радови из аграрне историје и демографије*,

Међутим, ова уредба изигравана је тако што је земљу ипак куповао ко је желео, али ако је реч о купцу који није имао право да земљу купи, онда се није правио продајни већ уговор о закупу на 30 година, после чега је земља по другом законском основу свакако припадала припадала закупцу.¹⁵²

У погледу колонизације, остављајући по страни друге аспекте, детаљно истражене у историографији,¹⁵³ у овом раду колонизација нас занима превасходно као процес успостављања нових газдинстава. У вези са колонизацијом није постојало посебно законодавство, осим када је реч о јужним покрајинама. Према том законодавству колонизација је подразумевала “давање земљишта за обрађивање и насељавање”, да би у Закону о насељавању од 11. јуна 1931. уз то било додато и “стварање услова за насеља и њихово подизање и уређење”.¹⁵⁴ У северним крајевима процес колонизације се одвијао на основу посебне наредбе министра за аграрну реформу од 25. фебруара 1925. са својеврсном допуном од 29. априла исте године,¹⁵⁵ а за Босну и Херцеговину је 1924. донет *Правилник о спровођењу унутрашње колонизације*.¹⁵⁶

Када је реч о колонистима у Јужној Србији, према уредби из 1920. они су земљу добијали бесплатно, али су у власништво могли да је добију тек по истеку десет година од насељавања. Та одредба је задржана и у закону из 1931. којим је дефинитивно решено питање насељавања јужних крајева, при чему је закон предвиђао

Нови Сад 1997, 286–308; Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009, 121–122.

¹⁵² *Стенографске белешке Народне скупштине*, 10. март 1939, 677.

¹⁵³ Поред општих радова о аграрној реформи и колонизацији (видети напомену 108), специфично о проблему колонизације видети: Ђ. Крстић, *Колонизација Јужне Србије*, Сарајево 1928; В. Шалетић, “Колонизација Јужне Србије”, *Аграрна мисао*, 11–12/1938; П. Слијепчевић, “Колонизација у Јужној Србији”, *Гласник научног друштва*, 5/1929; Б. Марковић, *Значај аграрне реформе у Јужној Србији*, Скопље 1932. Најзначајнији рад о овом питању написан у међуратној епохи, истраживачки и научно акрибичан, представља књига Б. Недељковића, *Историја баштинске својине*, овде већ цитирана. У новије време било је неколико прегледних радова: Г. Дракић, “Колонизација у међуратној југословенској држави”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3/2008, 265–277; С. Миливојевић, “Аграрна реформа и колонизација”, *Баштина* 21/2006, 193–199. Такође, писано је и о колонизацији појединих покрајина: Ј. Vrbošić, *Kolonizacija u Slavoniji i Baranji*, Osijek 1986; V. Jovanović, “Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije”, *Tokovi istorije* 3/2006, 25–44; С. Божић, “Колонизација добровољаца из Хрватске, Славоније и Далмације после Првог светског рата (1918–1931)”, *Весник* 35/2008, 85–90. О улози Сретена Вукосављевића као Главног повереника за аграрну реформу у Скопљу у колонизацији детаљно је писао М. Исић, *С народом*, 87–105.

¹⁵⁴ “Уредба о насељавању Јужних крајева”, Б. Лекић, *н. д.*, 288; “Закон о насељавању Јужних крајева”, *Исто*, 313.

¹⁵⁵ “Наредба Министра за аграрну реформу од 25. фебруара 1925”, Б. Лекић, *н. д.*, 412–414; “Наредба Министра за аграрну реформу од 29. априла 1925. године”, *Исто*, 414.

¹⁵⁶ “Правилник о спровођењу унутрашње колонизације”, *Исто*, 410.

и могућност да се колониста убаштини и за три године, уколико узорно обрађује имање.¹⁵⁷

О почецима послератне колонизације на југу остало је врло речито и прегнантно сведочење Сретена Вукосављевића, Главног повереника за аграрну реформу у Скопљу из августа 1919.. У једном од својих првих извештаја Министарству Вукосављевић пише о сметњама на које наилази колонизација, истичући да још није обележено ни земљиште за насељавање, да је држава запосела најбољу земљу, да полицијске власти не сарађују под изговором да насељавање није у њиховој надлежности итд. Као посебан проблем Вукосављевић истиче тешкоће око мерења и обележавања земљишта, које се одреди једном насељенику, пошто “Поверенство нема чиновника, да их може за сваког насељеника слати да мере земљиште, а полициске власти којима сам се досад обраћао... одговориле су да тај посао не спада у њихову надлежност”.¹⁵⁸ На овом примеру се види почетна лоша координација читавог посла, при чему посебно треба истаћи поменути недостатак геометара, јер без њиховог рада није било могуће правно ваљано насељавање и касније убаштињење колониста. Како се чини, стање се није много поправило, па је и 1922. повереник из Пећи писао у извештају Министарству за аграрну реформу да би од Министарства унутрашњих послова требало издејствовати наредбе, нарочито начелницима округа, да не ометају рад аграрних органа јер се тиме “народ... доводи у сумњу у правду и моћ државе”.¹⁵⁹ Ни крајем међуратног периода стање није било значајно боље. У сумарном извештају Врховног повереника за аграрну реформу у Скопљу из 1939. истиче се да је оснивање

¹⁵⁷ “Уредба о насељавању јужних нових крајева”, *Исто*, 291; “Закон о насељавању јужних крајева”, *Исто*, 318. Иначе, уредба из 1920. је у погледу површина за додељивање колонистима прописивала следеће: 5 ха за сваку породицу, односно до 4 ха за двочлану породицу чији је старешина старији од 50 година; на сваког ожењеног члана задруге још по 4 ха, на сваког неожењеног између 16 и 21 године још по 2 ха, на неожењене старије од 21 године – 3 ха. Закон о насељавању из 1931. увео је још и додељивање 1 ха за свако дете до 16 година, удовицу, члана породице на школовању, као између 10 и 50 ари за окућницу (зависно од величине породице). У посебно предвиђеним случајевима било је могуће добити највише до двоструког износа максималне загарантоване површине, односно најмање до једне половине од наведене површине. Такође, Закон о насељавању Јужних крајева прописивао је да се до коначног преноса власништва не може вршити никаква деоба земље међу члановима породице. Важно је напоменути и да је Закон прописао које се земљиште може користити за сврхе аграрне реформе.

¹⁵⁸ (Извештај Главног повереника Сретена Вукосављевића Министарству за аграрну реформу и колонизацију, 26. август 1919), АЈ, 96 – 1.

¹⁵⁹ (Извештај повереника из Пећи Министарству за аграрну реформу, јун 1922), АЈ, 96 – 2 – 9.

тог повереништва уследило “као неминовна потреба после свих недаћа и пертурбација кроз које је прошло пословање аграрно-реформних власти од свог почетка..”¹⁶⁰

Важно је истаћи и један детаљ из извештаја из 1922. у ком се наводи и да постоји око двеста напуштених “качачких имања”, која су такође насељена, али је проблем био у томе што је статус тих имања нерешен. Зато је предлагано, ако држава већ не може та имања гарантовати насељеницима, да би “требало то на време казати, да се људи не би, око обрађивања имања, подизања и оправке кућа на истим, излагали непотребним дангубама и трошковима”. Тим мерама би се допринело и сређивању политичких прилика у крају “које нису баш тако најбоље”.¹⁶¹ Питање качачких имања решено је тек Законом о насељавању из 1931, опредељивањем качачких имања као простора намењеног за насељавање.¹⁶²

Ради добијања потребних површина за насељавање и држава се ангажовала у куповини земљишта. Од министра пољопривреде је маја 1934. кренуо предлог Министарском савету да се интензивира куповина земљишта у јужним крајевима. У том контексту значајно је и подстицање исељавања муслиманског становништва од стране државе.¹⁶³ Како се каже у акту Министарства пољопривреде, усвојеном 23. маја 1934, за куповину земље указује се “погодан моменат, јер се у последње време јавља све јачи покрет код Муслимана у Јужној Србији за исељавањем у Турску и Албанију”. Министарство предлаже да треба “приступити откупу њихових имања која нуде на продају по повољним ценама и свима сретствима помагати њихово исељавање, јер би се само тако наш живаљ у Јужној Србији могао нагло и сигурно економски и бројно појачати”. За потребе овог посла Министарству је одобрен зајам код Хипотекарне банке од 12–15 милиона динара.¹⁶⁴

У јулу 1934. Министарство пољопривреде је упутило нови акт Министарском савету у ком се каже да је потребно куповати земљу “где то највише налаже национални интерес” и то земљу “доброг бонитета” како би се омогућио “економски

¹⁶⁰ “Извештај о обављеним и предстојећим радовима Врховног повереништва аграрне реформе у Скопљу, 12. новембар 1940”, АЈ, 67 – 28 – 263,

¹⁶¹ (Извештај повереника из Пећи Министарству за аграрну реформу, јун 1922), АЈ, 96 – 2 – 9.

¹⁶² “Закон о насељавању некадашњих покрајина Јужне Србије и Црне Горе”, (1931), Б. Лекић, *н. д.*, 313.

¹⁶³ Детаљније о политици исељавања видети: Е. Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München 2013.

¹⁶⁴ АЈ, 67 – 28 – 260. Иначе, држава је откупљивала имања по разним основама, о чему је одлучивало Министарство пољопривреде.

опстанак и просперитет” насељеника. Такође је прописано да се земља на левој обали Вардара додељује бесплатно насељеницима, а у осталим крајевима по тржишној цени, бескалатно, са роком отплате од 15 година.¹⁶⁵

Осим земљишта муслиманског становништва које се исељавало, Министарство пољопривреде је 1936. донело решење о откупу самонасељеничке земље која је оптерећена хипотеком, под условом да власници намеравају да је продају. Таквог земљишта је било око 6000 ha.¹⁶⁶

Осим оваквих мера, било је и изразито насилних поступака власти, особито према албанском становништву. Дешавало се, наиме, да се појединим породицама одузме читава земља, па чак и гарантовани минимум од 40 ари по члану породице. О тој пракси сведочили су поједине бивше чифчије, као и појединци који су обилазили ове крајеве, било самоиницијативно, било по задатку неког државног органа. Додељивање тако одузете земље колонистима представљало је и за њих саме непосредну опасност, на шта су упозоравали савременици који су обилазили терен.¹⁶⁷

¹⁶⁵ (Допис Министарства пољопривреде Министарском савету, јул 1934), АЈ, 67 – 28 – 256.

¹⁶⁶ “Откуп самонасељеничких имања на југу”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 1/1936, 3.

¹⁶⁷ М. Obradović, *n. d.*, 184–192; А. Стебут, Д. Тодоровић, *Испитивање колонизационих способности овчеполског и призренско-нећког реона*, Београд 1928. У фонду Двора Краљевине Југославије налазе се и неке жалбе албанског становништва на поступке власти и колониста, као и извештаји појединих бивших службеника, од којих се један препоручивао својим заслугама за исељавање “32.000 Арнаута”, што је свакако била преувеличана цифра, али је јасно говорила о ономе што је препознано као пожељна тенденција. (АЈ, Краљев двор (74) – 56 – 77). Било је и самосталних, готово приватних иницијатива, каква је била и акција једног адвоката, који се додуше жалио што није имао потпору власти у свом “националном раду”. У писму М. Стојадиновићу он наводи: “да сам иоле наишао на потпору још у 1934. години, требао сам да иселим готово све Арнауте из Качаничког и већим делом Ђуиланског среза”. (АЈ, 37 – 22 – 356/снимак 657). Питање начина на који се долазило до земље за колонизацију, особито на југу, предмет је бројних расправа у историографији и публицистици. Према истраживањима Н. Гаћеше, реч је о 340.080 ha, од чега је 219.999 ha било на Косову и Метохији. Од те површине издељено је 120.672 ha. Видети: Н. Гаћеша, “Насељавање Косова и Метохије између два светска рата и решавање насељеничког питања после Другог светског рата”, *Радови*, 248–249. Највећи део земље припадао је ерарном земљишту, разним облицима сеоске колективне својине, утринама и неискоришћаваној земљи, део је одузет од велепоседника, али се, не тако ретко, дешавало да земља буде одузета од албанских сељака, што је изазивало највеће незадовољство. Такви поступци били су незаконити. Аграрно законодавство је, ограничивши максималне дозвољене површине, поштовало принцип неповредивости приватног власништва, али је питање напуштених имања 1920. решено тако што су та имања узета за сврхе аграрне реформе и колонизације, што је наилазило на критику појединих правника. Б. Недељковић је сматрао да се “деликт одсутности” не може сматрати довољним за одузимање приватне својине, што је законом из 1931. донекле ублажено давањем могућности да се власништво над земљом докаже и поврати. (Б. Недељковић, *n. d.*, 322.) О различитим подацима и несугласицама у савременој историографији и публицистици о питању аграрне реформе на Косову видети: *Косово – некад и данас*, Београд 1973, 182–185; Б. Бошковић, *Социјални и поседовни односи на косовско-метохијском селу и њихово разрешавање 1918–1941. године*, Приштина 1991, 180–186; Isti, “Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike”, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 411–438; М. Dogo, *Kosovo. Albanesi e Serbi: le radici di un conflitto*, Lungro di Cosenza, Marco, 1992, 120–128; Z. Janjetović,

У извештају Врховног повереника у Скопљу из 1940. налазимо речите податке о резултатима колонизације. Објашњавајући смисао десетогодишњег периода током којег насељеник није могао да отуђи добијену земљу, повереник каже да је “овај рок од 10 година законодавац... предвидео да би насељенике везао за добијену земљу док се исти привикну новој средини... и док своје етничке особине из старог краја прилагоде новој средини. Признањем права сопствености аграрним интересентима на додељеној им земљи аграрни интересенти постају слободни господари, исте, стичу могућност да се могу задуживати на подлози исте и да могу добити потребне кредите како би се оспособили за самостално вођење својих газдинстава... И ако је убаштињење један од најважнијих послова аграрно-реформних власти, због обимности и разноврсности послова који спадају у домен аграрно-реформних власти и поред најбоље воље на овом послу није се скоро ништа учинило из разлога техничке немогућности. Од укупног броја аграрних интересената 48.310 колико их има на подручју Врховног повереништва аграрне реформе у Скопљу до дана 11. 11. 1940. убаштињено је свега 1169 лица (Подв. С. М.). Овај број према броју аграрних интересената представља минималну цифру која на општи ток ове врсте пословања аграрно-реформних власти не може имати скоро никаквог утицаја”. Овде треба узети у обзир да се у броју од 1169 убаштињених имања налазе и правна лица, тј. установе, а не само појединци. Поред обимног посла друге врсте, као разлог овако слабог учинка у убаштињењу наведено је располагање “врло малим бројем особља и то у највећем делу нестручног”.¹⁶⁸ Штавише, ни неки најелементарнији послови нису урађени према прописима. Тако су “издељене читаве површине а да претходно нису ограничене формалним записницима ограничења, да нису премерене по катастарским прописима од стране стручних техничких лица и да нису приликом предаје аграрним интересентима површине које су им уручиване у посед на лицу места обележаване од стране стручних техничких лица те данас највећим делом означене површине у решењима и привременим потврдама појединих аграрних интересената не одговарају

Deca careva, 329–331; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1986; Глишић, В., “Албанизација Косова и Метохије 1941–1945”, *Срби и Албанци у XX веку*, (прир. А. Митровић), Београд 1991, 285; М. Obradović, *n. d.*; J. Osmani, *Kolonizimi Serb i Kosovës/Shtypi* (доступно на веб адреси:

https://sq.wikibooks.org/wiki/Kolonizimi_Serb_i_Kosov%C3%ABs/Shtypi#cite_ref-166).

¹⁶⁸ “Извештај о обављеним и предстојећим радовима Врховног повереништва аграрне реформе у Скопљу, 12. новембар 1940”, АЈ, 67 – 28 – 263.

стварном стању на терену. Ово потиче из напред наведених разлога као и из разлога несређености приватно правних односа на читавом Југу”. Пошто није урађено “ни из далека оно што се имало урадити” предложено је да се изврши катастарски премер, пошто аграрним интересентима чак “нису на лицу места показане тачне границе, а и колико су им показане, навикнути на несређеност приватно-правних односа, сами су их померили, те је потребно сву ову површину понова премерити и прегледати, како би се средили податци на основу којих би се могло извршити убаштињење аграрних интересената”.¹⁶⁹ Тако, поред тешког живота због сукоба са локалним становништвом, ситуација за колонисте није била повољна ни у оном аспекту који је требало да им гарантује сама држава. Због тога су многи колонисти, супротно законским прописима, давали своју земљу у наполицу, што је неке савременике с правом подсећало на обнову чифчијских односа.¹⁷⁰

Што се тиче *северних крајева*, колонисти нису уживали значајније законске привилегије. Прописи за северне крајеве су предвиђали да “насељеници имаду уредно плаћати закупнину, државни порез и општински намет, водни допринос и остале дажбине”.¹⁷¹ Такође, у северним покрајинама, колонисти су имали обавезу да плаћају откуп за добијену земљу.¹⁷²

Када је реч о северним крајевима (Војводина, Славонија, Хрватска, Словенија), аграрна криза и општа неповољна конјунктура условили су проблем да су аграрни интересенти који су земљу добили уз обавезу откупа све теже отплаћивали преузете обавезе. Зато су били веома чести дописи разним надлежним институцијама за извесне олакшице. У том смислу је веома карактеристичан један допис Министарству пољопривреде, од 29. августа 1939, који, откривајући невоље колониста и других аграрних интересената, говори и о политичким приликама у земљи. Наиме, у срезу Јаша Томић живела је велика група аграрних интересената разних категорија. У њихово име је министру пољопривреде Бранку Чубриловићу, уз изразе подршке новој

¹⁶⁹ Исто; О хаотичним својинско–правним односима на југу видети: V. Jovanović, *Južna Srbija*, 208. О тешком животу колониста уверљива сведочанства оставио је А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, Загреб 1996.

¹⁷⁰ Л. Бамбовић, “Једно важно аграрно питање које треба решити”, *Агрономски гласник*, 9/1940, 244–246.

¹⁷¹ “Наредба Министра за аграрну реформу од 29. априла 1925. о дужности насељења колониста у северним крајевима”, (1925), Б. Лекић, *н. д.*, 414.

¹⁷² “Правилник о факултативном откупу аграрног земљишта”, *Исто*, 251; “Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима”, *Исто*, 263.

влади и “победи наше политике споразума”, послата молба да се свим задуженим интересентима умање дугови које су имали на име откупа за земљиште јер је одштета за земљу утврђена превисоко, а ануитети нису редовно исплаћивани зато јер су претходне владе “пред сваке изборе да би купили гласове аграрних интересената одлагале плаћање тих ануитета”. У писму се даље каже да “противници народног споразума агитују против садање владе због наплате тих ануитета”, па се наглашава да “сви аграрни интересенти очекују од данашње владе, коју сматрају као свог политичког представника, да снизи бар са 60% висину саме одштете... као и то да од ове године почне отплата прве рате”, пошто је нагомилавање ануитета “резултат поступка свију ранијих влада”. Да би додатно појачао утисак свог дописа, писац наводи да су својевремено Мађари и Немци под далеко повољнијим условима колонизовани па је “нашим аграрним интересентима жао, када виде како се је до сада са њима поступало, јер за разлику у начину колонизације сазнају од немачких и мађарских колонизираних места”.¹⁷³ У једном писму колониста из Хајдукова, на граници са Мађарском, упућеном Министарству пољопривреде наводи се да су се колонисти још у време додељивања земље бунили због лошег квалитета, али да им је речено да земљу прихвате, а да ће се “згодном приликом” терети са њих скинути, само је потребно да они “као национални елемент” остану “на прагу отаџбине”. Када су терети заиста умањени, положај ових колониста није се знатно побољшао, јер су обавезе извршавали под истим условима као и колонисти који су добили имања на “црној земљи”, док је колонија у Хајдукову “на белом песку вијавцу који даје слаб приход”. Због тога су се жалили да им је “обзиром на данашњу међународну ситуацију и на сушну годину” немогуће да отплаћују добијену земљу.¹⁷⁴

У Босни и Херцеговини, поменути *Правилник о унутрашњој колонизацији* из 1924. предвиђао је поделу државног земљишта, уз изричито изузимање од колонизације шумских поседа (није предвиђао крчење). Наиме, колонизација је у Босни била ограничена неколиким факторима: са једне стране, земљу су добијали кметови и уопште они који су је до тада обрађивали. Њима су чак, према прописима, признаване и узурпације.¹⁷⁵ Са друге стране, беглуци су, услед политичких договора, како је већ

¹⁷³ АЈ, 67 – 28 – 258.

¹⁷⁴ Исто.

¹⁷⁵ “Правилник о унутрашњој колонизацији”, Б. Лекић, *н. д.*, 410. “Уредба о додељивању државног шумског земљишта и ликвидацији узурпација”, *Службене новине* 147/1936.

наглашено, сматрани за приватна добра, која махом нису прелазила прописане максимуме. Тако је за колонизацију објективно остало врло мало земље, углавном лошијег квалитета. О потреби за земљом за колонизацију сведочи и пропис да се, у случају изумирања неке породице, њено земљиште може искористити искључиво за насељенике.¹⁷⁶ Међутим, у целини посматрано, колонизација у Босни није узела већег маха.

У свим крајевима где су се насељавали, колонисти су били обавезни да буду чланови “удружења насељеника”, посебно оформљених задруга касније названих аграрне заједнице, преко којих је држава помагала колонисте.¹⁷⁷ То је била обавеза чије је неизвршавање повлачило казну одузимања додељене земље.¹⁷⁸ Другим речима, држава је у циљу што ефикаснијег спровођења ове важне мере аграрне политике, настојала да што прецизније дефинише међусобни однос својих органа и корисника аграрне реформе и колонизације.

Када је реч о ратним добровољцима, за њих је постојало посебно и јединствено законодавство.¹⁷⁹ Још је српска влада на Крфу обећала земљу за насељавање онима који се добровољно пријаве у редове српске војске.¹⁸⁰ Почетак добровољачког законодавства у Краљевини СХС је *Уредба о добровољцима* од 18. децембра 1919, којом је регулисано додељивање земље, при чему је истицан захтев да добровољци лично са породицом морају обрађивати додељену земљу, коју не могу “ни задуживати, ни отуђивати, ни за дуг продати”. Гарантовано је и првенство добровољаца у колонизацији,¹⁸¹ а у једном упутству министарства за аграрну реформу Главном поверенику у Осијеку наглашено је да треба “да се првенствено подмири потреба

¹⁷⁶ М. Ерић, *н. д.*, 401

¹⁷⁷ “Уредба о насељавању Јужних крајева”, (1920), Б. Лекић, *н. д.*, 291; “Закон о оснивању аграрних заједница као задруга”, *Службене новине* 258/22; “Наредба Министра за аграрну реформу од 29. априла 1925. о дужности насељења колониста у северним крајевима”, (1925), Б. Лекић, *н. д.*, 414; “Закон о насељавању некадашњих покрајина Јужне Србије и Црне Горе”, (1931), *Исто*, 320. Видети и: Д. Лапчевић, “Аграрне заједнице у Бачкој и у Срему”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 20/1927; Г. Маловић, “Савези Аграрних заједница – задруга у Војводини између два светска рата”, *Истраживања* 19/2008, 211–253; М. Vučković, *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 1966, 67–70.

¹⁷⁸ “Уредба о насељавању Јужних крајева”, Б. Лекић, *н. д.*, 291.

¹⁷⁹ Најпре је 1919. донета “Уредба о добровољцима”, *Исто*, 395–397. Уредба је постала закон 1921. Затим је 1928. донет нови “Закон о добровољцима”, *Исто*, 397–399. који је касније претрпео извесне измене: “Закон о изменама и допунама Закона о добровољцима”, (1930), *Исто*, 407–408.

¹⁸⁰ “Одлука Министарског савета Краљевине Србије од 29. фебруара 1917. године”, *Службене новине* 14/1917.

¹⁸¹ “Уредба о добровољцима”, Б. Лекић, *н. д.*, 396.

добровољаца до површина на коју имају право, па шта преостане да се раздели сиромашним земљорадницима”.¹⁸² Специфичност случаја добровољаца-колониста огледала се у томе што, будући да су највише били везани за колонизацију, добровољци нису могли сви одмах добити земљу. Због тога је било предвиђено *привремено* додељивање земље,¹⁸³ при чему не треба посебно ни помињати да се на таквој земљи добровољац није могао убащинити. Пракса премештања насељеника је била веома раширена и њу је пратила изразита несигурност, која се манифестовала и у вишеструком премештању са добијене земље.¹⁸⁴

Добровољачко питање је на дефинитивну законску основу постављено августа 1928. када је донет *Закон о добровољцима*. И овај закон је додељивао добровољцима по 5 ha (борцима), односно 3 ha (неборцима), уз сразмерно повећање додељене површине према броју чланова породице. *Закон о добровољцима* је предвидео право да се добровољци који добију државну земљу убаштине одмах по добијању те земље (уз ограничење да је не могу отуђивати пет година) као и право на хипотекарно задуживање до 1/3 вредности. Уколико је добровољцу додељена земља која је одузета од велепоседника у току аграрне реформе, онда убаштињење није било могуће одмах, већ је требало сачекати да то питање буде целовито решено.¹⁸⁵ Неким категоријама добровољаца било је од 1930. дозвољено да отуђују добијену земљу, али је за то била потребна посебна одлука министарства пољопривреде.¹⁸⁶

Такав неизванстан положај навео је једну групу добровољаца да се обрате краљу Александру: “Надали смо се да ће нас ускоро увести у Грундбук јер би имали бар понеку малу своту зајма... да би једном били сопственици додељеног земљишта”.¹⁸⁷ И добровољци насељеници у селу Чаруге из жабаљског среза тражили су од краља Александра 1926. “да се нама додељене добровољачке парцеле на уживање и

¹⁸² (Допис Министарства за аграрну реформу Главном поверенику у Осијеку, 12, 11. 1919), АЈ, 96 – 1.

¹⁸³ “Наредба Министра за аграрну реформу”, Б. Лекић, *н. д.*, 410.

¹⁸⁴ (Писмо Министра пољопривреде Краљевој канцеларији од 28. августа 1929. о добровољцима са имања грофа Елца), АЈ, 67 – 28 – 251. О бројним примерима премештања добровољаца сачувано је доста извора, углавном појединачних и групних жалби Краљевој канцеларији. (Видети: АЈ, 74 – 93)

¹⁸⁵ “Закон о добровољцима”, *Службене новине* 221/1928, Б. Лекић, *н. д.*, 398; “Правилник за извршење закона о добровољцима у погледу додељивања земље и колонизације”, *Исто*, 416.

¹⁸⁶ “Закон о изменама и допунама закона о добровољцима; “Правилник за извршење закона о добровољцима у погледу додељивања земље и колонизације”, *Исто*, 408, 416.

¹⁸⁷ АЈ, 74 – 91 – 133 – л. 280.

грунтовно на наша имена укњиже и тиме се учини крај сталним трзавицама нашег добровољачког питања”.¹⁸⁸

О томе докле су ишле невоље добровољаца који су добили земљу оставио је сведочанство и Драгиша Лапчевић. Нерешено власничко право одражавало се, пре свега, на производњу. Лапчевић наводи и да је председник Аграрне заједнице у Чуругу са своје властите земље добијао 15 товара пшенице по јутру, а са оних добијених аграрном реформом само 5, “јер му није предата у својину, већ на привремено обрађивање”. Штавише, Лапчевић је писао и о томе да је овако нерешен статус питања својине утицао и на приватни живот: на питање зашто се колонисти не жене мештанкама добио одговор: “Не дају девојке за нас. Зато што нам земља још није сигурна, јер није преведена на нас”.¹⁸⁹

И у политичкој агитацији питање власништва над земљом било је део борбе. Агитујући за Радићеву Хрватску републиканску сељачку странку (ХРСС), један велепоседник је поручивао сељацима у Загорју: “Кај би вама ови демократи, ови богци, делили моју земљу! ...Моју земљу бум вам дал ја и то тако, да ју будете одмах могли пренети у грунтовницу, само гласујте за Радића”.¹⁹⁰

На крају, посебан проблем представљали су они добровољци који су имали право на земљу, али је нису добили. Њихов положај законски је регулисан Уредбом о издавању државних обвезница из 1938.¹⁹¹ Добровољци су тим актом добили право на новчану надокнаду. Тај посао је, међутим, обављан споро, о чему сведочи и велики број молби Министарству пољопривреде за брзо решавање појединачних предмета, од којих су неке очигледно рођачке и пријатељске интервенције.¹⁹²

¹⁸⁸ АЈ, 74 – 91 – 133 – л. 15.

¹⁸⁹ Д. Лапчевић, “Аграрне заједнице у Бачкој и у Срему”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 20/1927, 40–41.

¹⁹⁰ А. Хрибар, *Аграрна реформа*, Загреб 1924, 74.

¹⁹¹ “Уредба о издавању државних обвезница ратним добровољцима у место аграрне земље”, (1938), Б. Лекић, *н. д.*, 434.

¹⁹² Углавном је реч о молбама у вези са добровољачким обвезницама. На пример, једном од секретара у Министарству стигло фебруара 1940. је писмо следећег садржаја: “Драги Рођо..., ја и мама имамо двије молбе за добр. бонове (мјесто добр. земље) у министар. пољ. предате још у јуну 1939. год... ургирај у министарство, да нам се ти бонови (обвезнице) упуте...”; “Драги Јоцо, Молим те да се код Арсе заузмеш за молбу добровољца Сретена П. Школовића...”. Неке интервенције су упућиване непосредно министру: “Драги Бранко (Бранко Чубриловић – прим. С. М.), ево мене опет да досађујем, али и на мене је овдје навала... Овај доносилац писма је добровољац... Он је добио сад 30 хиљада у облигацијама... па би желео то да уновчи. Ови наши лихвари хоће да им то прода за 10 хиљада... Зато ме молио да му напишем да се сврати код тебе да га упутиш. Молим те да му се буде при руци”; “Драги наш добри Бранко! Прије свега најљепше ти хвала на заузимању за наше људе.” Има докумената у којима се само

Сасвим особен случај представљала је Далмација, услед веома сложене аграрне структуре и комплексне међународне констелације.¹⁹³ Овде се аграрна реформа све до 1925. једва осећала, између осталог и зато што је спровођење *Претходних одредби* на овом простору било онемогућено због међународних околности, а њено извођење је изричито забранио амерички адмирал задужен за Јадран.¹⁹⁴ Међутим, и после сређивања прилика, упркос постојању законских прописа о реформи, сељаци никако нису добијали земљу. Није било чак ни привремених мера, при чему су сељаци сами одбијали да извршавају обавезе, на шта су понекад подстицани од самих министара за аграрну реформу.¹⁹⁵ Локални судови, у недостатку јасније законске основе, спорове који су вођени око неплаћања дажбина најпре су једноставно обустављали, али су их потом, пошто није било никаквог законског основа за другачије поступање, почели решавати у корист велепоседника. Међутим, управне власти се на то нису обазирале па су “ускраћивале своју асистенцију за извршавање аграрних пресуда”,¹⁹⁶ због чега су пресуде тих судова остајале “мртво слово јер политичке власти одбијају да обезбеде спровођење”.¹⁹⁷ Покушаји постављања овог питања на законску основу 1922. и 1926. нису дали резултат.¹⁹⁸ Поводом пројекта закона из 1922. који је предвиђао да земљу о трошку државе добију само кметови, Министарском савету је стигао протест неколико тежачких организација. Тражено је да се провођење аграрне реформе у Далмацији повери аграрним уредима, а не локалним судовима “јер су судци великом већином заинтересовани у решењу аграрних спорова”.¹⁹⁹ У захтевима за аграрном реформом

кратко министар позива да “изда наређење да се издају обвезнице” за људе са списка који се прилаже. Министру Чубриловићу писали су и страначки другови, што је још један у низу показатеља котеријашког приступа решавању аграрног питања. У једном таквом писму се дословце позива министар да употреби свој министарски положај за страначке интересе (у питању је Савез Земљорадника). Излажући један случај наслеђивања добровољачког имања Чубриловићев партијски друг за заинтересовану страну каже да је “један од виђенијих људи у Лици” па би било “пожељно да се та његова ствар чим пре реши како би наш покрет и у Лици наишао на повољан одјек”. АЈ, 67 – 1 – 22.

¹⁹³ N. Grossi, *Agrarno pitanje Dalmacije*, Mostar 1919; M. Medini, *O postanku i razvitku kmetskih i težачких одношаја u Dalmaciji*, Zadar 1920.

¹⁹⁴ M. Erić, *n. d.*, 352.

¹⁹⁵ *O Dalmatinskom agraru*, 2.

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ О том проблему извештавао је и француски конзул у Дубровнику: ААЕ, Serie Z, Carton 759, Dossier 100, 48–49, Le consul de France à Raguse à son Excellence Monsieur Poincare, President du Conseil, Ministre des Affaires Etrangeres.

¹⁹⁸ Z. Šimončić–Bobetko, *n. d.*, 212–216, 244–248, 280–283; 316–322; 353–356; M. Erić, *n. d.*, 379–384; 453–457.

¹⁹⁹ (Телеграм председнику Министарског савета од неколико тежачких организација из Далмације), АЈ, 96 – 2 – 8.

посебно је била радикална Организација сељачке омладине, која је деловала у саставу Савеза Земљорадника.²⁰⁰ Тако је омладина из Нережишћа захтевала “да се уваже вапаји страдајућег далматинског тежака” најављујући да ће своје “виталне интересе бранити до скрајности”.²⁰¹ У томе су повремено добијали подршку централних власти, па је чак један министар саветовао тежацима “да моткама гоне власнике земље”, али је на крају решено да се дуговања морају платити, а око стотину далматинских сељака је затворено због подстицања побуне.²⁰²

Отпор сељака је брутално сламан. У једној жалби упућеној краљу каже се: “Далматински тежаци који су следовали Вашој Краљевској речи и закону, доведени су у један врло тежак положај: старе парнице и извршење настављене су а нове су поведене... Полицијске пак власти... пошле су тако далеко, да нашој тежачкој браћи, која се држи Краљевске речи и законских прописа силом отварају куће и подруме... Оваквих мера није било ни у доба најцрњег туђинског терора”.²⁰³

Ни власници земље нису остајали неми, шаљући Министру аграрне реформе телеграме у којима се истицало да ће аграрна реформа “под видом некаква социјалне правде” проузроковати катастрофалне последице и “најгрубљу неправду што ју историја свијета памти, дакако кобнију од бољшевичке”, пошто “гази морал светости уговора, отимље приватну својину зајамчену законом”. Називајући се малопоседницима, они су истицали да су друго у односу на босанске бегове: “кметове не тражите у Далмацији него у босанским беглуцима и славонским властелинствима”.²⁰⁴ Тек је октобра 1930. коначно усвојен *Закон о ликвидацији аграрних односа у Далмацији*, којим је почело спровођење аграрне реформе. Тим законом, 3. чланом, било је предвиђено да се раскину сви односи, “без обзира на назив гдје сам власник није обрађивао земљу, ако однос траје најмање 30 година рачунајући од дана ступања на снагу овог закона”. Држава је у целости плаћала одштету за

²⁰⁰ Z. Šimončić–Bobetko, *n. d.*, 245.

²⁰¹ (Телеграм председнику Министарског савета упућен од омладине Нережишћа), АЈ, 96 – 2 – 8.

²⁰² ААЕ, Serie Z, Carton 759, Dossier 1, p. 39bis, Le consul de France à Raguse à son Excellence Monsieur Poincare, President du Conseil, Ministre des Affaires Etrangères.

²⁰³ (Писмо од 6. новембра 1922. краљу Александру са потписом неколико житеља из Далмације и са острва), АЈ, 335 – 19

²⁰⁴ (Телеграм Министру за аграрну реформу који потписују Иве Петрић, Марко Кадих и дружина), Исто.

закупце оне земље за коју је закуп закључен пре Закона од 11. јануара 1878, а половину износа за закупе закључене после назначеног датума.²⁰⁵

Посматрана у целини, аграрна реформа је представљала контроверзан процес. Било је у том процесу превише неправилности да би се могле сматрати инцидентима: дешавало се да се одузима земља од удовица добровољаца са малолетном децом, да се добровољци са свим уредним документима и уредно извршаваним обавезама лишавају имања на основу лажних тужби, да се људи после неколико година живота на одређеној земљи коју су обрађивали и подигли куће измештају на лошије земљиште, да се разним купопродајним малверзацијама колонистима онемогућава право службености пролаза до њихових имања, да се руше куће које су подигли.²⁰⁶ “Ја сам спреман у свако доба захвалити на добровољачкој земљи само нека држава о своје трошку мене и моју обитељ припреми у Сјеверну Америку”, жали се један добровољац владарској канцеларији.²⁰⁷ Тако неповољан положај колониста многе од њих подстицао је да напусте колонизовани крај. Према једном податку који је изнео Павле Радић, тада Министар за аграрну реформу, у северним крајевима додељену земљу напустило је чак 75% колониста.²⁰⁸

Један од главних проблема представљала је самовоља власти. Добру илустрацију тога даје извештај Главне контроле из јула 1940, о пословању Колонизационог фонда. Главна контрола је закључила “да је целокупно пословање овога фонда противно правилнику о колонизационом фонду, закону о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима, закону о државној контроли и закону о државном рачуноводству”.²⁰⁹ Речит је и извештај Врховног повереника из Скопља, који је истицао да је задатак повереништва да својим радом учини да се избегну они проблеми који су изазивали “оправдане критике које су... постојале противу пословања аграрно реформних власти”.²¹⁰

²⁰⁵ Закон од 11. јануара 1878. укинуо је кулук, као изразито феудалну обавезу сељаштва, тако да су се кметским односом могли сматрати они односи закључени пре доношења тог закона. Зато је држава за такве закупце плаћала износ одштете у целини, будући да је то био однос феудалног порекла.

²⁰⁶ АЈ, 74 – 91 – 133 – л. 63, 77–78, 148, 256–257, 285–287.

²⁰⁷ АЈ, 74 – 93 – 136 – л. 17.

²⁰⁸ Према: М. Егић, *n. d.*, 392.

²⁰⁹ (Извештај Главне контроле Краљевине Југославије Министру пољопривреде, јул 1940), АЈ, 67 – 28 – 263.

²¹⁰ “Извештај о обављеним и предстојећим радовима Врховног повереништва аграрне реформе у Скопљу, 12. новембар 1940”, АЈ, 67 – 28 – 263.

О томе како су свој положај видели бројни аграрни интересенти уверљиво сведочи једна колективна представка упућена краљу, вероватно 1929. “Пуних десет година чекао је народ мирно и стрпљиво... да се испуни племенито очинско обећање Вашег Величанства. Ништа се није дочекало... Земљишта великих поседа су додуше деломично распарцелирана и подељена, али још нису дата у својину и пуно власништво онима, који земљу обрађују. Са аграрном земљом водила се до данас груба и бездушна трговина и срамна спекулација... По земљи се размилили којекакви самозвани стручњаци, који су на једној страни уцењивали народ, а на другој обмањивали власти... Неправедне и партизанске аграрне ревизије, протузаконито одузимање аграрне земље од сиротиње, прогањање колониста и добровољаца и стотине других злоупотреба створило је у народу уверење, да се ово стање у провађању аграрне реформе свесно подржава... Код нас је у провађању аграрне реформе, од једне јасне и релативно једноставне ствари направљен нечувен хаос и збрка... Те и такве методе у нашој аграрној реформи развиле су се готово до једног система”.²¹¹ На мноштво сличних представки реаговала је владарска канцеларија, а макар повремено се тим питањима бавио и сам краљ. На једном парчету хартије, као подсетник или наредбу записао је: “Да се одмах сво ограничено земљиште за деобу издели свима мештанима који немају довољно земље. Исто тако селима да се додели утрина за испашу стоке где је буде било. Остатак земљишта колонизирати *првенствено из тог краја*. (Подв. С. М.)”²¹² Није извесно колико су ове краљеве наредбе имале ефекта.

Са друге стране, било је и мишљења која су била неповољна и по саме кориснике аграрне реформе. Тврдило се да се дешавало да су земљу добијали и они који су је само “пролазно држали” (силом заузели, добили од других сељака као испомоћ, па захтевали да им се трајно додели и сл.). Ђорђо Крстић наводи да “томе треба додати да су и државне власти многе очито неправедне захтјеве из чисто партијско-политичких разлога потпомагале”.²¹³ Он је сведочио и о томе да је државна власт у аграрној политици “под притиском пропаганде која се водила у прилог сељака, који је све више и више проширивао своје захтјеве... Тако је сељак дошао до осведочења да је

²¹¹ (Представка незадовољних аграрних интересената краљу Александру Карађорђевићу), АЈ, 335 – 75.

²¹² (Белешка краља Александра, s. a.), АЈ, 335 – 75.

²¹³ Ђ. Крстић, *Аграрна политика у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1938, 8–9.

апсолутни господар на селу, да за њега државна власт не постоји, те да за њега по питању држања земље нема обавеза, без обзира на то да ли на земљу има право или не”.²¹⁴

Повећање активности на убаштињењу аграрних интересената и уопште ликвидацији аграрне реформе видљиво је за време министарског мандата Бранка Чубриловића. Он је са приметним занимањем настојао да се бројна питања реше у корист аграрних интересената. Примера ради, септембра 1940. је издао наређење да се “одмах приступи припремним радовима за индивидуално увођење добровољаца у посед земље у Панчевачком рити”.²¹⁵ Међутим, до избијања рата у Југославији то питање није било решено.

Због променљивих критеријума у погледу тога ко могу бити аграрни интересенти, ко може добити добровољачки статус и колики су дозвољени максимуми и супермаксимуми, чак и када се занемари фактор ниске компетентности и лоших материјалних прилика, било је готово немогуће утврдити све потребне податке, јер се заправо стално почињало изнова.²¹⁶ Законодавство које је регулисало аграрну реформу било је бескрајно компликовано и у многим случајевима недоречено.²¹⁷

Када је реч о проблему својинских права корисника аграрне реформе, законска основа је у том погледу била донекле рестриктивна. То је морало неповољно утицати на многе аспекте, особито привредног живота, будући да је непрестано стварало висок ниво несигурности. Осим права на задуживање до 1/3 имања, једина правна трансакција у вези са земљом, која је *изузетно* била дозвољена аграрним субјектима, била је размена земљишта између истих или различитих категорија власника, при

²¹⁴ Исто, 19.

²¹⁵ АЈ, 67 – 28 – 263.

²¹⁶ D. Turk, “Statistika o agrarnoj reformi”, *Jugoslovenski ekonomist*, 6. mart 1920; M. Erić, *n. d.*, 314–318.

²¹⁷ О томе могу сликовито да посведоче и сами називи два акта (од преко 130 различитих правних прописа којима су регулисана поједина питања међуратне аграрне реформе). Један је Уредба о измени Уредбе од 5. маја 1934. године о измени Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима од 19. јуна 1931. године са изменама и допунама од 5. децембра 1931. године и 24. јуна 1933. године, која је и сама измењена новом уредбом о измени уредбе. Други је Уредби о допунама закона о беглучким земљама у Босни и Херцеговини од 3. децембра 1928. године, Закона о допунама Закона о беглучким земљама у Босни и Херцеговини од 3. децембра 1928. године – од 25. новембра 1930. године и Закона о изменама и допунама закона који се односе на аграрну реформу у Босни и Херцеговини од 12. августа 1933. године.

чему је (у другом случају) свако задржавао свој правни статус, преносећи га на ново имање.²¹⁸

Ђорђе Крстић је писао да се у току аграрне реформе није водило рачуна о великим поседима, да је пред очима земља имала национално-социјалну страну аграрног проблема, “док се је преко економске стране прелазило и ондје гдје то нисмо смјели учинити”.²¹⁹ У резигнираном тону писао је 1929. о аграрној реформи и министар задужен за њено спровођење: “Каритативни и економски мотиви се у овоме питању не подударaju: онај, који на селу живи а нема земље, понајчешће није способан, да је посједује, пак се таквим додељивањем земље редовно само пролазно може помоћи. Стари је наиме закон, да земља увјек прелази из руке неспособног у руке способнијег господара. Узалудно је борити се проти томе природно-економском закону...” Аграрна реформа у Југославији ишла је “само за тиме, да што већи број компетената намири макар и са крпцама земље”, па аграрни интересент “никад није добио толико, да би могао доиста бити оспособљен за напредан економски живот. Брига власти за осигурање екзистенције наделеникама давањем земље, стројева, стоке и прометног капитала била је често недовољна, а њихова неупућеност у мјесне прилике тла, климе, тржишта итд. довела их је много пута у најтеже ситуације. Тако долази, да толики добровољци не обрађују добивену земљу, да је даје мјештанима и спекулантима у закуп, а да се мјесто исправних ратника шире којекакви типови као по држави овлаштени пљачкаши великих посједника, ношени наклоношћу разних политичара и интервенциониста”. И поред тога што су сељаци добили земљу, ефекат реформе је у целини негативан: “разбијањем великих посједа измакла је досадашња могућност зараде надничарењем за сиромашније сељаке, уништене су ергеле и пепинијере расплодних говеди, свиња и оваца, станице за селекционирање сјемена, упропаштене су дренаже и мелиорације, онемогућене индустрије, производња сувишка пшенице, кукуруза, лана, пак и уживне стоке подбацује, назадује наш извоз и погоршава се наша трговачка биланца”.²²⁰ У критици аграрне реформе посебно се истицао пад

²¹⁸ Другим речима, уколико би корисник аграрне реформе разменио земљу са неким ко је уписан као власник у земљишне књиге, онда би се та земља уписала у земљишне књиге као власништво новог поседника, а корисник аграрне реформе би имање које је разменом добио користио према прописима који су важили за ту конкретну категорију аграрних интересената. АЈ, 67 – 28 – 263.

²¹⁹ Ђ. Крстић, *Два актуелна аграрна проблема*, Сарајево 1934, 21.

²²⁰ (Реферат о аграрној реформи), АЈ, 335 – 77

производње, али је то представљало извесно преувеличавање, будући да је, иак није било аграрне реформе, производња опала и у суседној Мађарској.²²¹

Аграрна реформа била је растрзана између начелности и прагматизма, међународних обзира и “државног интереса”, законитости и самовоље власти (а понекад и аграрних субјеката), идеје социјалне правде и логике “буржоаске државе”, жеље да се помогне сељаштву и класне солидарности власти и велепоседника. Укратко, аграрна реформа у међуратној Југославији кретала се од револуционарних захтева, преко радикалних обећања и нешто умеренијих прописа, до половичних практичних исхода. “Првобитни план је био максималан, а у току извођења он је постао минималан”, оцењује Мијо Мирковић.²²² Чињеница је, међутим, да је тим процесом обухваћено око 650.000 породица (око 30% сељачких газдинстава) и да је подељено око 1,7 милиона ha земље, што је представљало нешто мање од 10% укупне пољопривредне површине Југославије.²²³ У целини посматрано, нових газдинстава насталих колонизацијом није било више од 50.000,²²⁴ али је био знатно већи број оних који су као добили земљу као локални аграрни интересенти. Највећи број додељених парцела био је око 1 ha, а највеће површине су добијали добровољци – око 4,5 ha, што су биле површине сасвим недовољне за било какву проширену репродукцију, а често и за издржавање породице.²²⁵ Ипак, чини се да је суштинску оцену аграрне реформе дао Мијо Мирковић, који је 1939, понављајући многе од замерки које је десет година раније изнео министар пољопривреде, оценио да је аграрна реформа у Југославији немоћна да реши аграрно питање, јер је оно “саставни део општег проблема економског прогреса”, док је југословенска аграрна реформа “изведена под

²²¹ J. Tomasevich, *n. d.*, 376.

²²² М. Мирковић, *Аграрна политика*, 119.

²²³ Подаци представљају заокружене цифре добијене сабирањем броја породица које су добиле земљу по разним основама и површина које су им додељене према М. Егић, *n. d.*, 464–491. Према подацима из 1934. било је већ тада 637.230 породица корисника аграрне реформе. О Frangeš, “La Réforme Agraire”, *Le cadastre, le livre fonciere et la Réforme Agraire en Yougoslavie*, 99. Највише их је било у Босни и Херцеговини: 110.000 кметова, 50.000 беглучара и 80.000 локалних аграрних интересената. Министарство за аграрну реформу никада није изнело статистичке податке о стању аграрне реформе. Ч. Богојевић, “Аграрна реформа”, *Јубиларни зборник*, 314.

²²⁴ М. Егић, *n. d.*, 507. Према подацима С. Чукановића, колониста (добровољци, оптанти и остали колонисти) бројали су нешто више од 30.000. Од тога је у јужним крајевима било око 12.000. S. Ćukanović, *n. d.*, 55. Према подацима које је 1939. изнео Јанко Вукичевић, начелник при Банској управи у Скопљу, у јужне крајеве је колонизовано око 15.000 породица. Ј. Вукичевић, “Колонизација у Јужној Србији”, *Пољопривредни гласник*, 16–18/1939, 38.

²²⁵ М. Mirković, *Ekonomska historija*, 206, 208.

претпоставком да је економски и друштвени развој стао тамо 1918²²⁶. Додељивањем ситних парцела уз истовремено везивање за додељено земљиште једино се постизала аграрна пренасељеност.²²⁷

Земљорадничко задругарство у Краљевини СХС/Југославији

Задругарство,²²⁸ строго узевши, не спада непосредно у домен државне аграрне политике, односно спада утолико што држава одређеним мерама подстиче или отежава стварање и рад задруга, које су пре свега друштвено-економске организације засноване на добровољном чланству индивидуалних пољопривредника. Држава је једино непосредно утицала на стварање помињаних аграрних заједница, обавезних задружних организација колониста и других аграрних интересената. Иако, дакле, непосредно нису државне установе, оне ипак јесу, на различите начине, карика државне аграрне политике.

Задруге су 1918. затечене у свим југословенским покрајинама, тако да су представљале веома дивергентно наслеђе које је унето у Краљевину СХС.²²⁹ Те задруге биле су *набављачке*, *прерађивачке* и *продајне*. Идући од севера ка југу, значај и снага задруга опада: најјача је била задружна организација у Словенији, која је уједно била и најстарија.²³⁰ На крајњем југу земље задругарство је било најнеразвијеније.²³¹

У основи, постојала су четири подручја задружног организовања конституисана пре уједињења, груписана према законским основама на којима је почивало удруживање: 1. Србија и Црна Гора са задругама организованим на основу закона из 1898. и 1904. У Србији се задружни покрет јавља крајем 19. века, када је Михаило Аврамовић почео рад на формирању задруга рајфајзенског типа. Прве задруге овог типа оснивају се 1894. 2. Хрватска, Славонија и Војводина, као подручја некадашњих угарских закона, са задругама основаним према Трговачком закону из 1875. и Закону о

²²⁶ Isti, "O dvadesetogodišnjici naše agrarne reforme", *Socijalni arhiv*, 3–4/1939, I 72.

²²⁷ Isti, *Ekonomska historija*, 208.

²²⁸ О међуратном задругарству видети: М. Аврамовић, *Тридесет година задружног рада*, Београд 1924; И. Варга, "Наше задругарство", *Јубиларни зборник*, 262–298; М. Vučković, *n. d.*

²²⁹ Isti, 8; S. Čukanović, *n. d.*, 34–42, 79–90.

²³⁰ Д. Јовановић, *н. д.*, 388.

²³¹ А. Јовановић, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, 1912–1937*, Скопље 1937, 530.

господарским и вересијским удругама из 1898. 3. Босна и Херцеговина са задругама насталим још у османско време на основу Саферске наредбе из 1859. и трансформисаним према Босанскохерцеговачком трговачком закону из 1883, под управом Министарства финансија, заједничком обема половинама Двојне Монархије. 4. Словенија, Истра и Далмација, са задругама формираним према Закону о привредним и господарским задругама из 1878. и Законом о ревизији привредних и господарских задруга и других друштава из 1903. који су важили у хаџбуршким наследним земљама.²³²

Задруге са наведених подручја биле су организоване у савезе задруга, којих је било дванаест.²³³ Српски савези су били уједињени у јединствени Савез српских земљорадничких задруга.²³⁴ Посебан задружни савез основан је 1922. у Црној Гори и он је такође приступио Главном задружном савезу. Поред поменутих савеза, постојала су још три која нису ушла у обједињену организацију 1919: Господарски савез, Савез господарских задруга за Словенију и Савез сељачких вјересијских и штедовних задруга у Босни. У 1921. години било је укупно 4.129 задруга у оквиру Главног савеза и 128 изван.²³⁵ До 1938. број задружних организација нарастао је на 11.227. У времену кризе повећавао се број задруга, али је пословање опадало.²³⁶ Све до доношења *Закона о привредним задругама* 1937. ови савези су фактички остали самостални, док је са доношењем поменутог закона створена само формална основа за унификацију, која се суштински никада није догодила. У закону је било посебно значајно то што је предвиђао стварање једног државног фонда за подршку задругарству. Неповољна карактеристика била је та што су у Главном задружном савезу биле обједињене све

²³² М. Vučković, *n. d.*, 7–17; М. Комадинић, *Скице и огледи за једну историју задругарства*, Београд 1934, 4–44.

²³³ Главни савез српских земљорадничких задруга, Савез српских земљорадничких задруга у Загребу, Савез српских земљорадничких задруга у Сарајеву, Савез српских привредних задруга на Приморју, Средишњи савез хрватских сељачких задруга, Хрватско – славонско господарско друштво у Загребу, Хрватско – славонско господарско друштво у Осијеку, Задружни савез у Сплиту, Савез хрватских сељачких задруга за Босну и Херцеговину, Задружни савез у Љубљани, Задружни савез у Цељу, Савез словеначких задруга у Љубљани. Тих дванаест задружних савеза обједињено је у јуну 1919. године у Главни задружни савез у Краљевини СХС М. Аврамовић, “Прва реч”, *Задружни гласник*, 1/1921, 1–5.

²³⁴ I. Varga, “Nekoliko riječi o našem zemljoradničkom zadrugarstvu”, *Zadružni glasnik* 1–2/1923, 331.

²³⁵ “Stanje gospodaraskih zadruga u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca svršetkom godine 1921”, *Zadružni glasnik*, 7/1922, 186–193.

²³⁶ Примера ради, иако се од 1931. до 1933. број задруга и задругара повећао, укупни штедни улози пали су са 370 на 310 милиона динара. “Задругарство бројно напредује, а пословно назадује”, *Народно благостање*, 51/1934, 804.

задруге, не само земљорадничке, па се оправданом чинила бојазан да ће интереси непољопривредних задруга надвладати пољопривредне.²³⁷ Трајна карактеристика задругарства у Југославији остао је “племенски” партикуларизам.²³⁸

Поред ових наслеђених задружних структура, постојале су и општејугословенске задруге, у којима су се, како је већ помињано, на иницијативу државе окупљали аграрни интересенти који су аграрном реформом добили земљу. Осниване на темељу *Закона о оснивању аграрних заједница као задруга* из 1922, ове задруге су биле схваћене као облик уплитања државе у сферу приватне иницијативе и веома дуго су биле у сукобу са традиционалним задругарством. Примедбе су углавном ишле за тиме да нема потребе за посебном врстом задруга за колонисте, да су оне присилне организације “којима мањка битна својства задругарства” што би могло да доведе до тога “да идеја задругарства дође у криво свјетло код становитог дијела пољопривредника, па ће се тиме отешћавати ширење правога задругарства”.²³⁹ Аграрне заједнице су имале сопствене савезе, којих је било шест, са седиштима у Скопљу, Новом Саду, Великом Бечкереку, Осијеку, Загребу и Марибору.²⁴⁰ Власти су заиста посматрале аграрне заједнице “као своје експозитуре”, што су критиковали задругари из осталих задружних савеза.²⁴¹ Оне су најпре биле кредитне задруге, али су постепено поред кредитних, настајале и друге – набављачке, млекарске, сточарске и сл.²⁴²

Рад аграрних заједница није био испрва нарочито успешан. Према подацима из јуна 1922. њих је на пример, на простору загребачке дирекције било 24, а функционисало је само 7. За остале се каже да не раде “него се у већини случајева муче, како би саставиле молбе за бескаматне позајмице (јер није баш тако једноставна ствар за примитивна човјека средити све податке и документе, које мора приложити молби за позајмицу), или чекају позајмицу да је раздијеле и даље опет мирују”.²⁴³ Аграрне заједнице су испрва биле независне у односу на друге задружне организације,

²³⁷ О. Франгеш, “Нови закон о привредним задругама”, *Пољопривредни гласник*, 18/1937, 1–2.

²³⁸ И. Варга, “Прошлост и будућност нашег задругарства”, *Агрономски гласник*, 2/1930, 45–50.

²³⁹ “Аграрне заједнице”, *Задружни гласник*, 2/1921, 47–48.

²⁴⁰ М. Главина, “Како су постале Аграрне заједнице”, *Југословенски задругар* 1/1933, 16.

²⁴¹ А. Štibler, “Agrarne zajednice”, *Zadružni glasnik* 2/1921, 35–39.

²⁴² М. Главина, *н. д.*, 17–18.

²⁴³ АЈ, 96 – 2 – 13.

али су касније инкорпориране у задружне савезе. Тако су аграрне заједнице са простора загребачке дирекције примљене у Хрватско-славонско привредно друштво.²⁴⁴

Коначно, као нове задруге општејугословенског карактера формиране су месне и обласне задруге за пољопривредни кредит, на основу *Закона о пољопривредном кредиту* из 1925, независно од постојеће задружне мреже. Наиме, очигледно подозревајући од утицаја конкурентских политичких групација, а пре свега Савеза Земљорадника, који је, иако опозициона странка, имао велики утицај у задружном покрету, из ког је и поникао, владајуће структуре, пре свега радикали, настојали су још од почетка 20-их година да створе паралелну задружну организацију.²⁴⁵ Од 1933. обласне задруге (којих је било пет) постају бановинске задруге за пољопривредни кредит, а тада се формира и савез ових задруга. До 1935. у оквиру ове организације настало је 1484 месних кредитних задруга са 105.000 задругара.²⁴⁶

Ове, као и већ постојеће кредитне задруге, биле су од највећег значаја за сељаштво. Преко њих било је могуће под релативно повољнијим условима доћи до кредита. Због њиховог значаја, а услед проблема у пословању изазваног аграрном кризом, влада је 1933. и 1934. донела две уредбе о заштити кредитних задруга и њихових савеза. На тај начин је створена могућност одлагања плаћања дугова, санација и ванстечајна ликвидација кредитних задруга.²⁴⁷ Оне су и биле најбројније, па их је 1938, од укупно 11.227 задружних организација, било 5.022.²⁴⁸

Поред кредитних задруга, постојали су и други облици удруживања ради набавке разних производа, а ту су још и прерађивачке и продајне задруге. Између ових задруга постојало је ривалство, превасходно у питању тога која ће задружна организација да буде канал за спровођење државне кредитне политике према сељаштву.²⁴⁹

Оно што је важно у контексту теме овог рада јесте питање колико су се сељаци укључивали у рад задруга и користили предности које је пружало задружно организовање. И на ово питање може се дати само делимичан одговор. Када је,

²⁴⁴ Исто.

²⁴⁵ Д. Јовановић, *н. д.*, 331–332; М. Vučković, *н. д.*, 70–72; D. Gnjatović, “Projekat dr Velizara Jankovića o osnivanju Državne zemljoradničke banke”, *Bankarstvo* 9–10/2010, 62.

²⁴⁶ (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75.

²⁴⁷ “Уредба о заштити кредитних задруга и њихових савеза Службене новине Краљевине Југославије”, *Службене новине* 82/1933; “Уредба о заштити земљорадничких кредитних задруга и њихових савеза”, *Исто* 72/1934.

²⁴⁸ М. Vučković, *н. д.*, 103.

²⁴⁹ М. Аврамовић, *Тридесет година задружног рада*, 46.

примера ради, реч о кредитним задругама, према једној анкети Привилеговане аграрне банке, било је око 700.000 пољопривредника задужених код банке преко кредитних задруга, што је било више од трећине свих домаћинстава.²⁵⁰ Али ако се узме у обзир и кредитирање капиталом самих задруга као и остали видови задругарства, свакако је овом организацијом било обухваћено далеко више домаћинстава. Када је реч о структури корисника услуга кредитних задруга, њих преко 60%, били су сељаци са поседом између 2 и 10 хектара.²⁵¹

Величинаседа чланова кредитних задруга у ха	
0,01 – 2	20 %
2,01 – 5,00	34,32 %
5,01 – 10,00	28,91%
10,01 – 20,00	13,06%
преко 20	3,71%

Према: В. Стојсављевић, *Seljaštvo Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1952, 35.

Од посебног значаја за сељаштво биле су и набављачке задруге. Преко њих су сеоска домаћинства набављала разне производе, превасходно за пољопривреду, али и не само за пољопривреду.²⁵² Захваљујући овим задругама сељаштво се снабдевало робом широке потрошње, али је особито значајно што су преко задруга набављане пољопривредне справе. Крајем 30-их година у том правцу је забележен својеврсни полет: према подацима Главног савеза српских земљорадничких задруга, 1935. набављено је 416 плугова, 384 прскалице, 15 тријера, 39 копачица, а 1938. – 1946 плугова, 1196 прскалица, 103 тријере, 149 копачица итд.²⁵³

Коначно, постојао је и велики број произвођачких задруга: млекарске, винарске и виноградарске, воћарске, уљарске, пчеларске, живинарске итд. Ових задруга било је до 1931. око 700, а 1939. чак 2080.²⁵⁴

²⁵⁰ М. Vučković, *n. d.*, 89.

²⁵¹ В. Стојсављевић, *Seljaštvo Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1952, 35.

²⁵² М. Vučković, *n. d.*, 103–112.

²⁵³ Н. Павловић, *Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga 1895–1940*, Beograd 1940; М. Аврамовић, *Наше сељачко газдинство*, 18.

²⁵⁴ М. Vučković, *n. d.*, 112–115.

У суштини, овде треба нагласити и то да само оснивање задруга није био лак задатак: радило се о “ангажовању новца и материјалних обавеза” и стварању једног правног лица које је требало да преузима одређене моралне обавезе и права. Зато је било важно правилно организовати само оснивање задруге, будући да се неретко дешавало да на оснивачки скуп дођу људи неприпремљени, “звани и незвани”, па једни суштину задруге схвате “лако и брзо, други и полако и тешко, а трећи никако”, па се оснивачка скупштина распадне, одложи, “често и заувјек”.²⁵⁵ Осим тога, ни политичке околности, као ни изразита пристрасност привредне политике у односу на капиталистичке елементе у привреди, нису ишле у корист земљорадничког задругарства које би било од истинске користи сиромашним пољопривредницима.²⁵⁶

Преглед најважнијих мера аграрне политике

Када је реч о техничкој модернизацији пољопривреде најпре треба поменути да је у овом погледу стање у земљи током читавог периода било веома неповољно. У једном програмском акту Министарства из 1920. наводи се да “се осећа велика оскудица у свима пољопривредним справама” и да одељење за ратарство “има намеру да... набави највећим делом: плугове за орање, дрљаче, прашаче, тријере и мотике”, као и да одреди “под којим би се условима ове справе давале народу”. Предвиђано је и да ће државна имања “појединцима који имају услова, давати тракторе за послугу, настојавајући увек да се трактори за обраду земље највише употребе”. Међутим, у самом почетку, стални проблем био је недостатак горива “због чега трактори нису могли ни радити”.²⁵⁷ Осим тога, иако је за обнову механизације у пољопривреди после рата, већ 1919. тражен кредит од 150 милиона динара, одобрено је само 2 милиона.²⁵⁸ Министарство је 1920. одобрило и кредит од 10 милиона за набавку плугова у иностранству, али кредит није искоришћен јер фабрике нису могле, због велике тражње, да испоруче тражену робу.²⁵⁹ Од тада више није било покушаја ширег замаха

²⁵⁵ “Грешке при оснивању задруга”, *Пољопривредни гласник*, 24/1936, 13.

²⁵⁶ М. Vučković, *Zadugarstvo Jugoslavije*, Beograd 1953, 6–7.

²⁵⁷ (Програм рада одељења за ратарство, март 1920), АЈ, 67 – 1 – 26.

²⁵⁸ (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75.

²⁵⁹ Исто.

за набавку алата и справа за пољопривреду од стране Министарства, мада су често одобрани мањи кредити за ту сврху.

О техничкој заосталости пољопривреде најбоље сведоче подаци о справама за орање. Према Људевиту Прохаски, у југословенској пољопривреди биле су заступљене све справе “од првог периода бављења човека земљорадњом до данашњих савршених техничких справа”.²⁶⁰ Нажалост, статистике о пољопривредним справама су веома фрагментарне. Прецизнији подаци постоје само за 1920. и 1925. Ти подаци показују да се број свих пољопривредних справа (осим ралице) повећао. Треба поменути најважније: број плугова повећао са 762.388 на 783.726 (за 2,79%); број примитивних ралица опао је са 347.012 на 326.879 (5,8%); број дрљача повећао са са 512.870 на 674.371 (за 26,37%); број сејалица повећао се са 64.971 на 78.775 (21,26%); број жетелица са 9276 на 9813 (5,78%); број косачица повећао се са 3142 на 6244 (101,35%); број вршалица са 26.529 на 33.849; број тријера са 15.799 на 18.334 (16,01%); број круњача са 48.413 на 48.130 (20,07%).²⁶¹ Ово је стање при увозу пољопривредних справа (у периоду од 1921–1924) од око 7000 тона. Када је реч о плуговима, примера ради, према једној анкети којом је руководио Михаило Аврамовић, само је трећина газдинстава у Србији имала плуг.²⁶²

Од 1925–1930. увезено је још око 11.000 тона справа, па је у том периоду свакако морало доћи до новог повећања, али је зато од 1931–1935, дакле у време аграрне кризе, увоз драстично опао (само 404 тоне), што свакако није било праћено наглим успоном домаће производње пољопривредних справа.²⁶³ Повећање увоза справа почиње од 1936. (1936–1937 увезено је око 500 тона), али је то био тек зачетак опоравка пољопривредне технике од периода кризе.²⁶⁴ Од 1937–1939. увезено је још 781 тона.²⁶⁵

Подаци из 1920, 1925. и 1927. показују да се у том периоду однос ралице и плугова само незнатно променио: на 100 плугова долазило је 1920. – 45,53 ралице, 1925. –

²⁶⁰ Љ. Прохаска, “Пољопривреда и њено унапређење”, *Јубиларни зборник*, 321.

²⁶¹ *Наша домаћа привреда*, Београд 1925, 149; *Гласник Министарства пољопривреде*, 17/1927, 46. О променама у области пољопривредне технике видети: J. Tomasevich, *n. d.*, 440–445; М. Исић, *Сељаштво*, I–1, 101–115.

²⁶² М. Аврамовић, *Наше сељачко газдинство*, 18.

²⁶³ J. Tomasevich, *n. d.*, 440.

²⁶⁴ Детаљно видети: J. Tomasevich, *n. d.*, 440–441.

²⁶⁵ S. Dimitrijević, *n. d.*, 69.

42,53, а 1927. – 41,98.²⁶⁶ Истовремено, постојала је велика регионална неуједначеност. Примера ради, 1928. ралица у Мариборској и Љубљанској области више није била у употреби, док је у Зетској области било 50,33 ралица на 100 ha.²⁶⁷ При томе, четвртина свих плугова била је израђена од дрвета.²⁶⁸ У једној од богатијих области, у Савској бановини, било је 1931. тек 4 плуга (рачунајући и дрвене) на 7 домаћинстава, при чему је на 100 гвоздених било 48 дрвених плугова.²⁶⁹ Ни са другим справама није било значајно боље. Према подацима из 1925. о броју жетелица, упоређеним са бројем газдинстава са пописа из 1931, произлази да је једна жетелица долазила на 23,5 имања површине преко 10 ha.²⁷⁰

Веома неповољно стање било је са тракторима. Како наводи Н. Вучо, од 1929. до 1933. увезено је 535,3 тона трактора, а од 1933. до 1937. само 49,6 тона.²⁷¹ Крајем међуратног периода, пољопривреда Југославије располагала је са 2800 трактора.²⁷² На 1000 газдинстава било је 438 гвоздених плугова, 182 дрвених плугова и ралица, а 380 газдинстава било је без справа за орање.²⁷³ Од засејаних површина, машински се сејало највише у Војводини, на 75% засејане површине, а најмање у Јужној Србији – на само 20%.²⁷⁴ Овакви подаци навели су Н. Вуча на понешто пренаглашен, али суштински тачан закључак да у пољопривреди предратне Југославије практично није ни постојала механизација.²⁷⁵ Овде још треба посебно нагласити да је за већину справа коришћена сточна вучна снага, при чему је њен недостатак био трајна карактеристика југословенског аграра.

Када је реч о средствима за набавку пољопривредне опреме нова држава је рачунала првенствено са релативно високим репарацијама и у њиховој наплати Министарство пољопривреде је учествовало као један од највећих потраживача.²⁷⁶ У том смислу било је значајно што је Уредба о накнади штете проузроковане ратом

²⁶⁶ В. Milošević, “Banovine sa gledišta poljoprivrede”, *Glasnik Ministarstva poljoprivrede*, 32/1929, 105.

²⁶⁷ Isto.

²⁶⁸ V. Figenwald, *Položaj seljaštva u staroj Jugoslaviji*, Zagreb 1952, 27.

²⁶⁹ K. Šoštarić–Pisačić, “Upotreba poljoprivrednih strojeva i oduđa u našem seljačkom gospodarstvu”, *Agronomski glasnik* 1/1940, 1.

²⁷⁰ S. Dimitrijević, *n. d.*, 18.

²⁷¹ N. Vučo, *Poljoprivreda*, 59.

²⁷² Lj. Božuč, *n. d.*, 354.

²⁷³ М. Горановић, *Наш сеоски посед и техника*, Београд 1938, 8.

²⁷⁴ *Наша народна привреда*, 43.

²⁷⁵ N. Vučo, *Poljoprivreda*, 59.

²⁷⁶ (Набавке из репарација), *AJ*, 67 – 30.

прописивала да се штета има надокнадити првенствено приватним лицима.²⁷⁷ Од тога су користи свакако могли да имају пољопривредници, који су у рату претрпели велике штете, али се у пракси ова уредба није поштовала и држава је репарације користила за попуњавање буџетских дефицита, док је приватним лицима, махом сељацима, поделила обвезнице које су сељаци, у потреби за новцем, често продавали у бесцење.²⁷⁸

Значајну улогу у набавци пољопривредних справа играле су задруге. Оне су набављале справе за заједничко коришћење од стране задругара,²⁷⁹ али то није било решење проблема. Према Михаилу Аврамовићу, “сељак све више тежи да сам за себе има све справе”, при чему “плуг, крунач, сецкалицу не набављају више нигде заједнички”.²⁸⁰ Коначно, “узорним ратарима” држава је додељивала савремене справе, уз обавезу да их они позајмљују другим сељацима и обуче их за њихово коришћење. Ипак, у целини посматрано, у погледу пољопривредних машина и справа, пољопривреда Југославије је током међуратног периода остала веома запуштена.²⁸¹

Када је реч о набавци пољопривредних машина, неповољну околност представља и чињеница да је настојање државе да изгради сопствену индустрију у многоме плаћало сељаштво којем су јефтинији индустријски производи из иностранства остали недоступни због високих заштитних царинских тарифа којима је држава штитила слабу индустријску производњу.²⁸² Већ 1926. сељак је за увозни плуг који је 1919/20. плаћао 350 – 450 динара морао да издвоји 1.000 – 1.200 динара, а само царина је износила колико и послератне вредност овог сељаку неопходног оруђа.²⁸³ Висина

²⁷⁷ “Уредба о накнади штете проузроковане ратом 1914–1918”, *Службене новине* 141/20, 3–6.

²⁷⁸ N. Vučo, *Agrarna kriza*, 8. Детаљније о пракси наплате ратних репарација у Србији видети: М. Исић, *Сељаштво*, књ. 1, т. 1, 77–88.

²⁷⁹ “Заједничка употреба стројева у малим и средњим газдинствима”, *Пољопривредни гласник*, 19/1936, 10.

²⁸⁰ М. Аврамовић, *Тридесет година задружног рада*, 115.

²⁸¹ Видети: М. Исић, *Сељаштво*, 1, 101–115. У одељку посвећеном агротехничком нивоу међуратне Југославије, осим детаљних података за Србију, Момчило Исић наводи и статистичке податке који се односе на Југославију.

²⁸² До којих граница је ишла државна царинска политика сведочи један карактеристични пример: сељаци из сиромашних јужних крајева (Јужна Србија, Црна Гора, Далмација) масовно су почетком 1930–их почели да носе јефтине опанке од гуме. За њихово прављење увожене су велике количине старих аутомобилских гума, од којих су ови опанци прављени. Пошто је то угрожавало произвођаче кожних опанака, сељаку често сасвим недоступних, они су издејствовали од државе високе царине на увоз гуме до нивоа потпуне нерентабилности даље израде гумених опанака, које су проглашене и за “опасне по здравље”. *Zagrebački Llojd*, 9. јануар 1930.

²⁸³ М. Калинић, “Данашња пољопривредна криза и пољопривредно васпитање нашег тежака”, *Пољопривредни гласник*, 19/1926, 5.

царина на пољопривредну механизацију, према подацима из 1929. кретала се у распону од 9–45% и остала је углавном иста до краја међуратног периода,²⁸⁴ осим кратког периода 1930/1931. Отуда се чак и кризне 1931. бележи увоз пољопривредних машина од преко 42 милиона динара, да би већ следеће године, када се криза интензивирала а олакшице престале да важе, увоз пољопривредних справа опао на 9 милиона. Увоз је 1933. износио 4,3 милиона динара и од тада се повећавао: око 10 милиона 1935. и чак 70 милиона 1939.²⁸⁵ Иначе, према прорачунима који су вршени, сељак у Југославији је исту пољопривредну справу куповао по цени за 170% вишој него немачки сељак.²⁸⁶ Нарочито је се стање погоршало за време трајања аграрне кризе: сељак је 1934. морао да за плуг издвоји скоро 2,5 пута већу количину пшенице или кукуруза него 1928, када цене такође нису биле повољне за сељака.²⁸⁷ При томе, домаће фабрике где су се производили плугови (Осијек, Лесковац, Кула, Смедерево, Лесце) као и занатлије производили су око 25.000 плугова, а земљи је требало целих 100.000 годишње.²⁸⁸ Тек је према Финансијском закону за 1938. Министар пољопривреде добио овлашћења да из расположивих кредита омогући смањење цене пољопривредних справа.²⁸⁹ Према оцени савременика, код увоза машина “није било никаквог социјалног и продуктивног критеријума, да се, под што повољнијим условима, омогући увоз онога, што би имало да повећа продуктивност и квалитет и конкурентску моћ наших пољопривредних газдинстава”. Дозвољено је од стране Министарства да буду продаване “рђаве, старе, само дотеране и префарбане вршалице, и водио се са том продајом један зеленашлук, каквог му равна нема. Многа и многа газдинства су због овога доведена до руба пропасти”.²⁹⁰ Поред свега тога, било је и доста нерационалности. Милан Комадинић, пишући о томе, помиње набавку разних машина, при чему су, примера ради, наметане “уз помоћ Министарства

²⁸⁴ S. Dimitrijević, *n. d.*, 18. О сукобу између “агараца” и заговорника индустријализације и заштитних царина за индустријске производе видети: S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, Beograd 1986, 152–174.

²⁸⁵ K. Šoštarić–Pisačić, “Upotreba poljoprivrednih strojeva”, 8.

²⁸⁶ Isto, 3.

²⁸⁷ M. Krištof, *Poljoprivreda Jugoslavije za vreme velike svetske ekonomske krize*, Prag, 1939, 6–8.

²⁸⁸ Isto, 7–8.

²⁸⁹ “Најновије мере краљевске Владе из опсега аграрне политике”, *Аграрна мисао*, 10/1938, 7.

²⁹⁰ M. Комадинић, *n. d.*, 48.

пољопривреде, селима, где једва има млека, скупе млекарске справе, које су остајале, да их покрива дебео слој прашине, ван употребе”.²⁹¹

Још један проблем утицао је неповољно на механизацију пољопривреде, а то је аграрна пренасељеност. Радне снаге на селу било је и у вишку, премда се квалитет машинске обраде земље никако није могао надокнадити бројношћу људи. Спајајући ову чињеницу са једном пасторалном визијом села, писац једног чланка у радикалској *Самоуправи* истакао је вишеструко важну поенту: “Машину треба употребити једино у недостатку домаће снаге, и у томе случају машина треба да ради јефтиније... Кад смо разумели овај здрав економски разлог, како се може онда захтевати од нашега сељака да ради машином (увек за њега скупом), кад и на дому има довољно радне снаге...? Ово би био чист луксуз, чему никако нема места у једној здравој економији”.²⁹²

Вештачко ђубриво је веома слабо примењивано, а ни производња није била задовољавајућа. Сами сељаци готово да нису ни знали за његово постојање, почетком 1920-их.²⁹³ Такво стање подстакло је пољопривредне стручњаке да у вези са овим питањем организују конференцију са које је упућена резолуција “по питању и значају употребе вештачких ђубрета”.²⁹⁴ Међутим, стање се није значајније мењало. Уместо да фабрике вештачког ђубрива у једној пољопривредној земљи “цветају”, како је писао један савремени стручњак, њих је 1927. било у целој земљи само 10. О томе колико је ниска била потрошња вештачких ђубрива сведочи један сликовит податак који нам даје истраживач овог проблема: наиме, он је намеравао да графички представи упоредну потрошњу ђубрива у неким европским земљама и у Југославији. Али то није могао да учини: “ако би, рецимо, потрошњу Француске... приказао једним квадратним метром, онда наша потрошња једва би била један квадратни сантиметар”. Укупна потрошња свих ђубрива у Југославији била је 1925. – 4.128, а 1926 – 4.885, иако би према обрађеним површинама требало да се троши чак 108.930 вагона.²⁹⁵ Ни у каснијем периоду ово стање се није значајније поправило, судећи по увозу вештачког

²⁹¹ *Исто*, 45.

²⁹² *Самоуправа*, 16. јул 1919.

²⁹³ “Наша пољопривреда и вештачка ђубрета”, *Пољопривредни гласник* 1/1922, 3; Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, I, Београд 1996, 33–34.

²⁹⁴ “Повод сазива и резолуција конференције која се позабавила питањем вештачких ђубрива код нас”, *Исто* 2/1924, 1–2.

²⁹⁵ Н. Казанецкиј, “Индустрија и промет вештачких ђубрива у нашој земљи”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 20/1927, 67–70.

ђубрива од 1930–1937, који је био веома низак.²⁹⁶ Штавише, у време пољопривредне кризе употреба вештачких ђубрива опала је и тамо где су раније коришћена у значајнијој мери.²⁹⁷ Према подацима Међународног пољопривредног института у Риму, Југославија је 1938. далеко заостајала у потрошњи вештачког ђубрива за земљама са развијеном пољопривредом.²⁹⁸ Док је у време повољне пољопривредне конјунктуре та потрошња износила око 8.000 вагона годишње, 1934. она је спала на 1.412, а до 1937. подигла се на око 4.000, што је Југославију сврставало на последње место у Европи, (са 0,05 кг по хектару, док је у Белгији, која је била на првом месту, та потрошња била 34 кг).²⁹⁹ Неки од разлога оваквог стања била је мала куповна моћ сељаштва и ниске цене пољопривредних производа. Другим речима, при датим условима – величина газдинства, цена пољопривредних производа, цена ђубрива – уколико би куповао вештачко ђубриво за своје имање, сељак у Југославији би чак био на губитку, тј. повећање приноса услед коришћења ђубрива било би недовољно да надокнади цену употребљеног ђубрива.³⁰⁰

У оквиру биљне производње, Краљевина Југославија се суочавала са два кључна проблема, а то су обезбеђење квалитетног семена и заштита биља. Закон о пољопривредним огледним и контролним станицама из 1922. прописивао је као задатак овим станицама испитивања везана за селекцију семена и за сузбијање биљних и животињске болести.³⁰¹ Постојеће станице у Топчидеру, Загребу, Сплиту, Марибору и Љубљани су реорганизоване и проширене, а основане су и нове у Осијеку 1922. (од 1938. пресељена у Нови Сад), Скопљу 1925. и Сарајеву 1937. При овим станицама осниване су фитопатолошке службе.³⁰² Осим тога, држава је законски обавезивала сваког појединца који је био држалац имања, ма у ком статусу (власник, закупац), да уништава коров и штеточине.³⁰³ Поред поменутих огледних станица,

²⁹⁶ N. Vučo, *Poljoprivreda*, 62.

²⁹⁷ J. Јањић, “Наша пољопривреда малу пажњу поклања вештачким гнојивима”, *Пољопривредни гласник*, 14–15/1936, 12–13.

²⁹⁸ Исто, 63.

²⁹⁹ J. Тержан, “Потрошња вештачких гнојива у иностранству и код нас”, *Пољопривредни гласник*, 14–15/1937, 1–2; Исти, “За пољопривредно интензивне пределе наше државе је већа употреба вештачких гнојива неопходна потреба”, *Исто* 1/1938, 5.

³⁰⁰ K. Šoštarić–Pisačić, “Употреба умјетних гнојива код нас и у осталим земљама”, *Економист*, 1/1940, 1.

³⁰¹ *Гласник Министарства пољопривреде*, св. 1, 1923, 78–79.

³⁰² J. Поповић, “Заштита културних биљака од болести штеточина у нашој држави”, *Пољопривредни гласник*, 14–14/1932, 1–4.

³⁰³ “Закон о уништавању штетних животиња и биљака и о заштићивању корисних животиња”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 1/1923; “Закон о сузбијању болести и штеточина културних биљака”,

постојале су и селекцијске станице у Скопљу, Добричеву, Модричи, Косанчићу, Крижевцима и Белтинцима, фитопатолошки заводи у Крижевцима и Сарајеву и шљиварска огледна станица у Ваљеви.³⁰⁴ Ове огледне и контролне станице на којима су рађени огледи којима је задатак био да утврде оптималне могућности пољопривредне производње одређеног краја биле су нарочито корисне за земљораднике. Међутим, те станице су биле малобројне. Агрономски стручњаци су се жалили да, примера ради, у житородним крајевима, у многим питањима производње “најглавнијих и најраспрострањенијих културних биљака” немају “потребних тачних, низом огледа проверених података”, као што су подаци за најбоље време сетве пшенице, густину усева, количину семена, дубину сејања “и још много друго што је веома важно”.³⁰⁵

Са аграрном реформом и поделом великих поседа замро је рад на оплемењивању семена који се углавном обављао на тим великим поседима. Сељаци су раније добијали то семе од велепоседника, тако да нису навикли да имају издатке око куповине семена. Касније су настале неке задруге за селекцију семена, али нису биле нарочито рентабилне, тако да је главни терет остао на држави. Задатак је био да се набави квалитетно семе, односно да се оно произведе, прилагођеног карактеристикама поднебља.³⁰⁶

Пошто је у Краљевини Југославији од самог почетка посвећивана је велика пажња гајењу житарица, пре свега пшенице (што је била општа карактеристика аграрно неразвијених земаља)³⁰⁷ већ 1919. увезена је велика количина (500 вагона) квалитетног семена пшенице, које је позајмљено произвођачима, а од повраћених средстава формиран је Семенски фонд Министарства пољопривреде. Касније су и при бановинским управама постојали семенски фондови из којих се по потреби могло позајмљивати семе. Међутим, до 1923. није враћена ни половина.³⁰⁸ када је реч о избору семена, радило се и другачије. “Сељак то ради како је од оца научио. Министарство народне привреде, пак, кад је хтело пшенично семе у земљи да

Службене новине 304/1929.

³⁰⁴ Lj. Vožić, *n. d.*, 353.

³⁰⁵ С. Виноградов, “Потребе оснивања огледних станица у нашим житородним крајевима”, *Пољопривредни гласник*, 6/1936, 3–4.

³⁰⁶ А. Стебут, Д. Ћосић, “Организација семенара у некојим деловима Краљевине”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 6/1924, 1–3.

³⁰⁷ Т. Локот, “Наше индустријске биљке”, *Архив за правне и друштвене науке*, 4/1936, 128; Љ. Димић, *Културна политика*, 28.

³⁰⁸ М. Николић, “Набавка семена и фонд за набавку семена”, *Пољопривредни гласник*, 14/1923, 1–2.

промени, саставило је једну комисију од наших пољопривредника да то питање проучи; и она је без икаквих огледа изабрала банатску пшеницу и поделила је народу”, иако “избор семена без огледа није допуштен”. Врло брзо су се показали негативни резултати јер се банатска пшеница у другим крајевима “изметнула” и оболела, па су приноси опали.³⁰⁹ На производњи квалитетне пшенице се истрајавало све време, чак и у доба неповољне конјунктуре, а од посебног значаја је било оснивање Одсека за испитивање квалитета пшенице у Топчидеру, 1935.³¹⁰

За напредак гајења индустријског биља посебно је био важан увоз семена ових култура, пре свега конопље, памука, уљаног семена и шећерне репе. Од тридесетих година уочљиво је веће интересовање државе за производњу индустријског биља, што је био део покушаја преоријентације и смањења већ дуже време мало рентабилне производње житарица.³¹¹ Низом уредби влада је настојала и да повећа производњу индустријског биља, обезбеђујући истовремено и одговарајуће семе из иностранства.³¹²

Осим увоза, релативно брзо отпочело се и са оснивањем семенара за врсте биљака које су у конкретном крају најбоље успевале. Посебно је била успешна производња семена луцерке, нарочито од 1931, па је Југославија од увозника постала извозник овог семена.³¹³ Квалитетно семе се производило и на државним пољопривредним добрима.³¹⁴ Поред набавке семена, пољопривредницима су били потребни и квалитетни расади. Закон о унапређењу пољопривреде је предвиђао подизања среских расадника, како би се произвеле “што боље воћке, лозе и поврће за пресад, који ће се дијелити народу”.³¹⁵

³⁰⁹ С. Лозанић, “Наша пољопривреда”, *Пољопривредни гласник*, 7/1923, 1–2.

³¹⁰ (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75.

³¹¹ Т. Ристић, *Преоријентација наше пољопривреде*, Београд 1939. М. Арсић је писао: “Наш народ је воли, цени и много полаже на њу, јер му она пружа храну, даје насушни хлеб и одржава живот. По своме животном искуству, он воли да има осигуран прво хлеб, па онда све остало... И он се с правом грчевито држи житарица, што му се често пута од наших пољопривредних стручњака, приписује као грех...” М. Арсић, *Житни режим у планској привреди*, Београд 1934, 7.

³¹² (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75; “Уредба о условима производње, продаје и одкупа шећерне репе”, *Службене новине* 142/1935; “Уредба о снабдевању индустрије семенског уља уљаним семеном”, *Исто* 134/1936; “Уредба о откупу домаћег памука”, *Исто* 240/1937.

³¹³ (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75.

³¹⁴ “Организација државног добра Беље за производњу семена квалитетних сората културног биља и приплодњака”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 1/1936, 10–11.

³¹⁵ “Закон о унапређењу пољопривреде”, *Службене новине* 221/1929.

Поред обезбеђивања семена, веома важно питање била је и заштита биља, која је била “болно питање” југословенске пољопривреде.³¹⁶ Према оценама стручњака, “чак и најпознатије праксе предохране су у многим крајевима или сасвим непознате, или се не искоришћују како би то требало”.³¹⁷ Разни инсекти су уништавали приносе и до 20%, па је процена била да од 10 сати расположивог радног времена, “сваки пољопривредник ради дневно два сата за инсекте”.³¹⁸ Пламењача је спаљивала лишће на хиљадама хектара, а затим би долазиле и друге штеточине “да као гробари доврше оно што је остало”; у смедеревском крају грожђе је годинама страдало од грожђаног мољца; гусенице су брстиле воћарске крајеве, па крајеви који су извозили воће нису имали воћа ни за јело; јабучарска средишта Србије доживела су 1933. “монструозну заразу краставости”, која је сав плод уништила већ у цвету; навале гусеница, скакаваца и житног бауљара пустошиле су поља, а све су то биле масовне, али тек периодичне појаве. Са друге стране, црвљивост воћа је била право трајно “национално зло”, а постојале су штеточине које годинама “на лицу места, не избијајући из градина, воћњака, поља, ливада, врше свој разорни рад”. Све је то наводило на поразан закључак: “Ако где постоји елдорадо за штеточине, то смо ми – свагда захваљујући примитивизму наше пољопривреде”.³¹⁹

За заштиту биљне производње постојала је и пракса обезбеђивања инсектицида преко бановинских управа. Најсиромашнијим сељацима, инсектициди су давани и бесплатно. У ширењу знања о важности ових хемијских средстава и начину њихове употребе, важну улогу имали су пољопривредни референти.³²⁰ Међутим, учинак на том пољу остао је веома мали, а незаинтересованост самих произвођача, услед незнања или немара, представљала је главну препреку сваком напретку.³²¹ Према писању једног од водећих пољопривредних стручњака М. Градојевића “пољопривредници живе у грдној самообмани да су њиве, воћњаци, виногради и градине њихова својина... Заиста и нажалост морамо признати да не жањемо и не беремо оно, што смо сејали и садили, него оно што су нам штеточине оставиле као милостињу”. Ратном реториком

³¹⁶ П. Вукасовић, “О штеточинама наших културних биљака”, *Пољопривредни гласник*, 1/1936, 5.

³¹⁷ М. Јосифовић, “Организација рада на сузбијању биљних болести”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 7/1924, 79.

³¹⁸ “Сваки пољопривредник ради дневно два сата за инсекте”, *Пољопривредни гласник*, 6/1937, 12.

³¹⁹ П. Вукасовић, н. д., 6.

³²⁰ “Набавка инсектицида и воћних прскалица”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 7/1936, 317.

³²¹ П. Вукасовић, “Немарност у одбрани од штеточина”, *Пољопривредни гласник*, 16–17/1936, 1.

Градојевић упозорава да се мора повести борба против штеточина као унутрашњег непријатеља против кога се морају “извести батаљони радника обучених и извежбаних, снабдених потребним оруђима, хемијским средствима, бацачима пламена, прскалицама, заштитним маскама. У тој борби долазе до израза и најмодернија техничка оруђа као што су аероплани, челичне четке, тешки гвоздени ваљци, копају се ровови, подижу се металне препреке и преграде да се заустави непријатељ у свом надирању...” Због тога што није било организованог рада на заштити од болести и штеточина, а сами сељаци били су неупућени, па су штете износиле и до 2 милијарде динара годишње.³²²

Непосредно после рата, држава није у већој мери интервенисала у пољопривредној производњи, па ни у промету пољопривредних производа. Планска интервенција државе у том домену почела тек 30-их година. Може се рећи, чак са извесним закашњењем. Аграрна криза највише је утицала на промет пољопривредних производа, на њихову цену и на могућност пласмана. Држава је на тај проблем одговорила 1930. када је формирано Привилеговано извозно друштво (ПРИЗАД) са монополном на извоз и унутрашњи промет пшенице.³²³ ПРИЗАД је имао монопол да по цени од 160–163 динара за квинтал откупљује пшеницу, а да је затим у земљи продаје по вишој, а у иностранству по нижој цени, сразмерно цени на светском тржишту. Предузеће се убрзо претворило у губиташа, а једини профит су остварили крупни велетрговци који су имали велике стокве непродатог жита (које им је држава откупила), крупни произвођачи пшенице и власници млинова који су производили брашно за извоз.³²⁴ Сељацима је било забрањено да износе жито на слободну пијацу, а ПРИЗАД није имао поверенике у сваком срезу, па се дешавало да сељак ипак изнесе жито на продају и за то буде кажњен одузимањем жита и новчаном казном.³²⁵ Они који су жито предали ПРИЗАД-у добијали су бонове, у вредности од око 160 динара, али су их, у пракси, могли уновчити за 80–100 динара.³²⁶ У једној оцени рада овог предузећа истакнуто је да “оно за шта се Призад може да окриви не спада у област економске

³²² М. Градојевић, “Заштита и одбрана пољопривредног и шумског растиња од штеточина и болести”, *Алманах “Заштита”*, 1936, 82–84.

³²³ “Закон од 15. априла 1930. о ванредном кредиту за организацију извоза земаљских производа”, *Службене новине* 95/1930; J. Tomasevich, *n. d.*, 629–635.

³²⁴ S. Dimitrijević, *n. d.*, 69.

³²⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 3. март 1932, 166.

³²⁶ *Исто*, 7. март 1932, 86.

односно житне политике..., већ у главном у област права и морала”, будући да су вршене разне злоупотребе.³²⁷

Пошто се “житни режим” показао потпуно неуспешним за пољопривреднике, већ 1932. дошло до његове измене, укидањем монопола ПРИЗАД-а.³²⁸ Суштина је била у томе да ПРИЗАД ниједне године није обавио задатак на одговарајући начин. У кампањи 1932/33. откупљено је и извезено превише пшенице, па је увоз избегнут једино тиме што се део становништва преоријентисао на кукурузно брашно.³²⁹ Један од проблема био је и тај што су у ПРИЗАД пристизале су толике количине жита да држава није била у могућности да их све откупи по гарантованим ценама.³³⁰ Сељацима до откупа жита 1932. нису били плаћени заостаци од откупа претходне године.³³¹ Ипак, ПРИЗАД је консолидован и опстао је као привилеговано државно предузеће за трговину житом, али и другим производима аграра током читавог међуратног периода.

Посебно је важан заокрет ка новој етатизацији извршен од средине 1940. када је влада прописала обавезан откуп вишкова жита по прописаним ценама. Наиме, од јуна до августа 1940. важио је обавезни откуп вишкова, у које се рачунала количина преко 30 кг пшенице по члану домаћинства старости до 10 година и 60 кг по члану домаћинства преко 10 година. Према писању *Политике*, “све што преостаје преко тако израчунатих количина, има се понудити на продају Привилегованом извозном друштву”.³³² Августа 1940. ова обавеза је укинута, али је прописано да држава може наметати принудни откуп према потреби.³³³

У циљу побољшања пољопривредне производње, Министарство пољопривреде установило је 1922. звање узор-ратара (по 2 у сваком срезу), за које је било предвиђено да од државе добијају помоћ за одржавање угледних домаћинстава.³³⁴ То је релативно

³²⁷ Примедба Уредништва, *Народно благостање*, 18/1933, 279.

³²⁸ “Закон о укидању житног режима”, *Службене новине* 28/1932.

³²⁹ В. Бајкић, “Финансирање жетве”, *Народно благостање*, 29/1933, 451.

³³⁰ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 29. фебруар 1932, 3.

³³¹ Видети серију чланака у *Политици*, јул 1932.

³³² *Политика*, 24. јун 1940.

³³³ “Уредба о максимирању цене и принудном откупу пшенице и кукуруза”, *Службене новине* 141/1940; “Уредба о изменама и допунама Уредбе о максимирању цене и принудном откупу пшенице и кукуруза”, *Исто* 156/1940; “Уредба о промету пшенице и државној интервенцији на тржишту пшенице у привредној 1940/1941. години”, *Исто* 188/1940; “Уредба о стављању ван снаге Уредбе о максимирању цене и принудном откупу пшенице и кукуруза”, *Исто* 192/1940; “Уредба о мерама у сврху снабдевања становништва и војске хлебом”, *Исто* 192/1940.

³³⁴ М. Ђурић, “Организација рада на подизању пољопривреде”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 7/1924, 74.

добро функционисало, па је, примера ради, у Загребачкој области био 21 такав ратар. Они су се обавезали “да ће сав рад на свом имању обављати по упутствима и под надзором” стручних лица, за шта су добили најнужније модерне справе, семе и ђубриво.³³⁵ За ове узорне ратаре бирани су управо мање успешни пољопривредници: “Нису ови сељаци, дакле, никакви угледни људи ни по имању ни по роду, они су чак врло неугледни као пољопривредници, а угледни треба у том тек да постану у току неколико година”.³³⁶

Било је прецизно утврђено како треба да се бирају узор-ратари. Имање је требало да “лежи у типском месту неког заосталог краја”, где се људи иначе скупљају (поред пута, општине, цркве), да буде просечне величине. Рад на угледним газдинствима треба да обухвати све пољопривредне гране карактеристичне за тај крај и треба да буде “поучан, демонстративан и у исто време пропагандистички”, при чему се могу у обзир узимати само они сељаци који се баве искључиво земљорадњом, трезвени и поштени. Било је предвиђено додељивање бесплатне помоћи у “свима савременим пољопривредним потребама једног сељачког газдинства”, при чему су сељаци са угледних имања имали задатак да подучавају друге сељаке и да им уступају справе.³³⁷ Касније је и Закон о унапређењу пољопривреде дефинисао положај узор-ратара, прописујући да они морају да имају завршену нижу пољопривредну школу, а само “у недостатку таквих могу се узети и други, напретку склони сељаци, добра гласа, нарочито ако се истичу у задругарском покрету”.³³⁸

Финансијски аспекти аграрне политике

У финансијске аспекте аграрне политике убројани су у овом раду пореска политика, пољопривредни кредит, раздужење сељаштва и пољопривредно осигурање. Пореска политика на посредан начин утиче на пољопривредну производњу, тако што флексибилнијом или рестриктивнијом пореском политиком држава подстиче или

³³⁵ (Преписка управе Загребачке области и Министарства пољопривреде и вода о узор-ратарима), АЈ, 67 – 11 – 71.

³³⁶ М. Новаковић, “Сељачка угледна имања”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 12/1926, 1–19.

³³⁷ “Правилник о издавању државне помоћи и помагање угледних земљорадних газдинстава”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 13/1926.

³³⁸ “Закон о унапређењу пољопривреде”, *Службене новине* 221/1929.

спутава пољопривредне произвођаче. Пољопривредни кредит у чијем организовању учествује држава већ је непосредно учешће државе у финансирању пољопривреде, а непосредно мешање постоји и у случају када држава намеће и друге финансијске обавезе, као што је обавезно осигурање. Коначно, у финансијске аспекте спада и државна интервенција у сфери регулисања земљорадничких дугова. То је државна мера која наступа када се јави проблем презадужености сељаштва по основу дуговања према држави или према приватним повериоцима.

Када је реч о пореском систему, његово уређење у области аграра било је од највећег значаја, будући да је непосредни порез који су плаћали земљорадници био и главни извор државних прихода. Примера ради, према подацима из пореске 1931/32, од 1,47 милијарди динара убраних непосредних пореза, 479 милиона (33,6%) били су приходи од земљарине.³³⁹ Ипак, од настанка Краљевине СХС у пореском систему постојале су велике неједнакости. Уједињењем 1918. у Краљевини СХС нашло се пет различитих пореских систем. Када је реч о опорезивању земљишта међу тим системима су постојале значајне разлике и практично ни у једној покрајини није постојао исти систем, при чему су унутар сваког од система постојале разлике.³⁴⁰

Независно од система убирања пореза, сељаштво је било оптерећено релативно високим обавезама, и то непосредним (порези на имовину, од којих је најважнији био земљарина, затим порези на доходак, разни општински прирези) и посредним (трошарина, царине, приходи од монополских објеката). Осим ових давања, сељаштво је плаћало и бројне таксе.³⁴¹ Контрола ових давања, зависно од њихове висине, форме убирања, формалне и неформалне фискалне “флексибилности” у њиховој наплати и слично, били су несумњиво фактор су у државној аграрној политици. (Колико су ови издаци представљали ограничавајући фактор за сељаштво Југославије говори и чињеница да је услед високих извозних царинских стопа и подвозних тарифа у унутрашњем промету, цена пшенице произведене у Југославији била виша од пшенице увезене из САД.)³⁴²

³³⁹ J. Tomasevich, *n. d.*, 683.

³⁴⁰ Љ. Прохаска, “Пореско изједначење и реформа код нас”, *Задружни гласник*, 8–9/1923; *Министарство финансија*, 43–45; F. Filipović, “Položaj seljaštva u Jugoslaviji”, *Klasna borba*, 3/1927, 9–12; J. Tomasevich, *n. d.*, 681–702.

³⁴¹ Ђ. Крстић, *Два актуелна аграрне проблема*, 80.

³⁴² М. Калинић, “Данашња пољопривредна криза и пољопривредно васпитање нашег тежака”, 5.

После неколико година провизорног стања у наплати пореза, знатније иновације у пореском оптерећењу сељаштва донео је Финансијски закон из 1923, али је то било далеко од пореске реформе. Реч је била о линеарним повишењу постојећих пореза и увођењу 500% ванредног приреза на земљу, који је већ 1924. постао стални.³⁴³ Непостојање јединственог пореског система условило је и неравномерно опорезивање сељаштва, не само по покрајинама, већ и унутар појединих покрајина. Отуда, суштинско питање је било доношење закона о непосредним порезима.³⁴⁴

Од 1922. текле су иницијативе за доношење тог закона и тек деценију после уједињења,³⁴⁵ фебруара 1928, Краљевина СХС је добила јединствени порески закон.³⁴⁶ Истини за вољу, пошто су стручњаци углавном заузели становиште да је најбољи начин регулисања пореских обавеза опорезивање по чистом катастарском приходу, то ни доношење Закона о непосредним порезима није могло да претходи Закону о катастру, који је донет нешто касније, у децембру 1928.

Закон о непосредним порезима прописивао је као основни порез којим је теретио сељаштво – земљарину.³⁴⁷ Земљарина се одређивала према чистом катастарском приходу утврђеном према ценама пољопривредних производа 1925/1926.³⁴⁸ Такође, закон је у предвиђао да се заостали дугови на основу задужења по старим пореским основицама исплате у ратама до краја 1935. али је посебном допуном закона 1929. предвиђена и могућност отписа дуга сиромашним сељацима.³⁴⁹ Катастар и земљишне књиге су, дакле, били од кључне важности и за правилан разрез пореза. Штавише, повезаност система опорезивања са катастром била је толико јака да је премеравање

³⁴³ М. Исић, *Сељаштво*, 2, 10–11.

³⁴⁴ Љ. Вожић, *n. d.*, 342.

³⁴⁵ М. Клицина, “Предлог Закона о непосредним порезима са гледишта интереса наших пољопривредника”, *Рад пољопривредног конгреса у Новом Саду*, Нови Сад 1922, 21.

³⁴⁶ “Закон о непосредним порезима”, *Службене новине* 29/1928; Ж. Девчерски, *Закон о непосредним порезима*, Београд 1938.

³⁴⁷ “Порезу на приход од земљишта подлеже свако земљиште на територији Краљевине, које се пољопривредно искоришћује, или се може пољопривредно искоришћавати, макар се стварно не искоришћавало, или се употребљавало у коју другу сврху, због које није ослобођено овим законом”. “Закон о непосредним порезима”, *Службене новине* 29/1928.

³⁴⁸ Катастарски чисти приход представља приход који даје неко земљиште на површини од 1 ha у просечној економској години уз уобичајени начин обраде земље у одређеном крају, претворен у новчану вредност по одбитку 20% од укупне вредности приноса и по одбитку просечног износа редовних пољопривредних трошкова. “Порески систем земљарине”, АЈ, 67 – 20 – 134; С. Поштић, “Земљарина (порез на земљиште)”, *Народно благостање*, 24/1930, 369–372; Љ. Андрејевић, *Објашњење Закона о непосредним порезима*, Београд 1936, 13; *Министарство финансија*, 52.

³⁴⁹ М. Вукићевић, *Порески требник*, Крагујевац 1932, 37.

земљишта у међуратној Југославији, ма колико потенцијално корисно и за саму пољопривреду, постало пре свега диктирано фискалним потребама па је “зависност премера о потребама фиска у пракси већ почела испољавати као насилан и неприродан однос”.³⁵⁰ Иако у највећем делу Србије и Црне Горе катастра земљишта није ни било, чист катастарски приход је било могуће утврдити сразмерно вредности катастарских чистих прихода крајева у којима је катастар постојао, што је и учињено. Због тога је на попису 1931. пописивана и величина имања, што је чињено према пријавама сопственика, иако је то био сасвим непоуздан метод.³⁵¹

Висина пореза је често одмеравана према неправилној класификацији земљишта, до које се долазило било због немара, било због нестручности, па су се сељаци често жалили.³⁵² Осим тога, првобитна стопа од 12% основног пореза и 2–17% допунског прогресивног пореза показала се као превисока.³⁵³ Пореске основице у пречанским крајевима одређиване су једноставним пребацавањем у динаре номиналне вредности чистог катастарског прихода изражене у крунама (иако је приликом конверзије важио однос 1:4). Осим тога, пад цена пољопривредних производа у односу на референтну 1925/6. био је толико велики да се догађало да је чисти катастарски приход за неко имање био већи од бруто прихода са те парцеле.³⁵⁴ Од почетка 30-их држава предузима мере да се очигледно лош порески систем (пре свега због неадекватне класификације земљишта) учини сношљивијим сељаштву, па је већ 1929. стопа прогресивног пореза смањена на максималних 12%, а 1930. на 8%. Затим је 1931. смањена основица на 10%. Након тога су 1933. уведене привремене пореске олакшице, а 1935. измењен је Закон о непосредним порезима тако да је предвидео да се израчунају нове пореске стопе на основу новог класирања земљишта, али тек рачунајући од наредне пореске године. Међутим, било је и случајева да је класирање земљишта извршено погрешно, али на штету државе. Наиме, писац извештаја о прегледу катастра у пореској управи у

³⁵⁰ S. Vesel, “Uloga katastarskog plana u narodnoj privredi”, *Geometarski i geodetski glasnik* 6/1938, 335.

³⁵¹ Љ. Андрејевић, *н. д.*, Београд 1936, 13.

³⁵² А. Стебут, “Бонитирање културног терена ради правилног разреза пореза”, *Економист*, 9–10/1925, 737–743; М. Исић, *Сељаштво*, 2, 22–23.

³⁵³ J. Tomasevich, *н. д.*, 684.

³⁵⁴ J. Поповић, “Катастарски чисти приход”, *Пољопривредни гласник*, 5/1936, 1–3.

Кочану наглашава да је констатовано да је било погрешног преноса класа, али “не само на штету пореских обвезника, него у још већој мери на штету Државе”.³⁵⁵

Коначно, неке од значајнијих мера у правцу пореског растерећења сељаштва биле су одлука да се смањи земљарина за једну трећину, према уредби из 1935, као и пропис из 1939. који је предвиђао да се ослобађају плаћања земљарине сви сељаци који су оптерећени искључиво земљарином, ако њихов чист катастарски приход није већи од 1000 динара.³⁵⁶ Према евиденцији Државног катастра, око 500000 пољопривредника уопште није имало катастарски приход.³⁵⁷ Такође, донета је и уредба којом је омогућена натурална исплата заосталих пореза до 1932.³⁵⁸

Од увођења јединственог система опорезивања очекивало се да донесе више реда у пореско оптерећење сељаштва, које је по покрајинама показивало значајне разлике. То је, истовремено, био један од честих разлога сукоба “пречанских” и “србијанских” политичара. Нема никакве сумње да је пореско оптерећење “пречанских” крајева било значајно веће у апсолутним износима.³⁵⁹ У Сенату се могло чути да је у погледу земљарине стање такво да Војводина сама плаћа половину износа прихода од чистог катастарског прихода.³⁶⁰ Међутим, земљорадници из Србије издвајали су већи проценат бруто прихода газдинства него земљорадници из пречанских крајева, осим Словеније.³⁶¹ У том смислу, нису биле оправдане тврдње Рудолфа Бићанића да је пореско оптерећење пречанских крајева било *несразмерно* веће него што је то диктирала неједнака развијеност ових подручја.³⁶² Са друге стране, чињеница је да су непосредним порезима јаче била оптерећена подручја са мањим газдинствима. Примера ради, у Савској бановини било је чак 76% имања до 5 ha, а у Моравској око 64%, при чему је сељаштво Савске бановине плаћало већи порез. И у категорији имања до 20 ha (23,2%) Савска бановина је била у неповољнијем положају од

³⁵⁵ “Извештај о извршеном прегледу радова око одржавања катастра земљишта при пореској управи у Кочану, 14. фебруар 1938”, АЈ, Министарство финансије Краљевине Југославије (70) – 19 – 38,

³⁵⁶ М. Исић, *Сељаштво*, 2, 23.

³⁵⁷ М. Горановић, *Пољопривредни доходак Југославије*, Београд 1937.

³⁵⁸ “Уредба о примању кукуруза од земљорадника и ситних занатлија у отплату заосталог државног пореза до краја 1932. године”, *Службене новине* 24/1936.

³⁵⁹ Ђ. Крстић, *Два актуелна аграрна проблема*, 89; Р. Вићанић, *Економска подлога хрватског питања*, Загреб 1938, 134–145.

³⁶⁰ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 26. март 1936, 82.

³⁶¹ Ђ. Крстић, *Два актуелна проблема*, 101–103; М. Исић, *Сељаштво*, 2, 21, 22.

³⁶² Р. Вићанић, *n. d.*, Загреб 1938, 50.

Моравске, налазећи се при самом дну по броју газдинстава до 20 ha (једино је Приморска бановина имала још мањи проценат средњих газдинстава).³⁶³

Веома акрибично истраживање овог проблема извршио је Ђорђо Крстић, упоређујући пореско оптерећење сеоског становништва покрајина 1925, дакле три године пре увођења Закона о непосредним порезима, и 1932, односно три године после почетка његове примене. Општи закључак био је да се од 1925. до 1932. пореско оптерећење у свим покрајинама смањило, али веома неравномерно, у распону од 3% у Војводини до 39% у Црној Гори. Оптерећење по хектару обрадиве површине и даље је било веће у пречанским крајевима, али се разлика у односу на 1925. смањила. Међутим, Крстићево истраживање је полазило од *прописаних* разреза, а као општепозната узимала се у то време чињеница да је порез веома неуредно убиран. Несугласице са изразитим политичким набојем су настављене. Док су са пречанске стране стизале оптужбе да је реч о експлоатацији и да пречански сељаци уредније извршавају пореске обавезе чак и преко разрезаних намета,³⁶⁴ дотле су србијански интелектуалци тврдили да је реч о разликама условљеним економском снагом покрајина, при чему су наглашавали и да су управо србијански сељаци ревноснији у плаћању државних дажбина.³⁶⁵ Док је Бићанић тврдио да је успео да дође до поузданих података, дотле је од стране његових опонената оптуживан да је податке фалсификовао. Пошто званични подаци о овим проблемима углавном нису систематично објављивани, а архивска грађа Министарства финансија не садржи потребну документацију, на ова питања тешко да може да се пронађе поуздан одговор.

Бавећи се проблемом пореског оптерећења и на нивоу југословенског просека, Ђорђо Крстић је утврдио да је између 1925. и 1932. дошло до следећих промена: 1925. сељак је плаћао 275 динара пореза по хектару, односно 341 динар по становнику села; 1932. сељак је плаћао 250 динара пореза по хектару, односно 291 динар по становнику села. Ово смањење у апсолутним цифрама не значи пуно. Реално оптерећење сељаштва се, због кризних година и дефлације, драматично повећало. О томе сведочи

³⁶³ М. Мирковић, *Аграрна политика*, 159.

³⁶⁴ R. Vićanić, *n. d.*, 134–145.

³⁶⁵ *Истина о економској подлози хрватског питања. Одговор г. др. Бићанићу*, Београд 1940. (Видети нарочито текстове Б. Прице, “Хрватско питање и непосредни порези”, “Непосредни порези код Хрвата”, “Подела пореза пре изједначења закона”, 38–54).

податак да је 1925. порез који су плаћали сељаци износио 9,51% националног дохотка, а 1932. чак 21,27%.³⁶⁶

Коначно, наплата пореза била је велика мука сељаштва. Остала је забележена некомпетентност, бахатост па и суровост пореских власти. Чак се и на седницама сената могло чути да је пореска администрација “права несрећа за грађане”.³⁶⁷ Дешавало се да се сељаку одузме и последње грло радне стоке, што је било супротно законским прописима.³⁶⁸ Осим тога, током 1939. било је чак 1.469.459 пописних наплата пореза (други степен наплате), а 1940. нешто мање – 1.115.810.³⁶⁹

Друго, веома важно питање које чини део финансијске проблематике аграра јесте питање пољопривредног кредита, који је један од најважнијих начина за унапређење пољопривреде. Међутим, пољопривреда је била један од најкаснијих корисника кредита, а сталне карактеристике пољопривредног кредита су да је он скупљи, да се даје под неповољнијим условима пошто је кредитна способност сељаштва ниска и да су у поређењу са другим привредним гранама пољопривредни кредити потенцијално далеко већи ризик и за даваоца кредита, али још више за кориснике.³⁷⁰ У Краљевини СХС/Југославији питање кредитирања сељаштва било је једно од најважнијих када је реч о мерама државне политике према сељаштву, и то како у смислу развоја пољопривреде, још и више, како ће се показати, у смислу рефинансирања сељачких дугова. Па ипак, то питање се у Југославији веома споро решавало, практично тек од 1927, па и од тада без већих резултата. Тако је 1929. могао писац чланка у *Народном благостању* да констатује да је Југославија “једина држава у Европи која до данас није извела организацију сељачког кредита”.³⁷¹ Такође, важну препреку за кредит, на простору важења предратних закона Краљевине Србије, представљале су, како је већ поменуто, установа окућја и пасивна менична неспособност сељаштва.³⁷²

У времену повољне пољопривредне конјунктуре, није се превише постављало питање пољопривредног кредита који би давала држава.³⁷³ Управа фондова је давала

³⁶⁶ Ђ. Крстић, *Два актуелна аграрна проблема*, 86–87.

³⁶⁷ *Стенографске белешке Сената*, 23. март 1936, 82.

³⁶⁸ М. Исић, *Сељаштво*, 2, 24.

³⁶⁹ R. Radovanović, *Porez na dohodak*, Beograd 1950, 17.

³⁷⁰ Д. Јовановић, *н. д.*, 309–310.

³⁷¹ “За нашег сељака!”, *Народно благостање*, 23/1929, 367.

³⁷² М. Исић, *Сељаштво*, 2, 28.

³⁷³ N. Vučo, *Poljoprivreda*, 83–89.

кредите само министарствима, општинама и градском становништву. За колонисте највећи део потреба набављала је држава, што је био неки вид кредитирања тј. државних субвенција, преко аграрних заједница. Предратно кредитно задругарство, које се добро развијало, у Краљевини СХС није заживело на исти начин: задружни покрет прерастао је у политичку странку (Савез земљорадника) чиме је, особито у Радикалној странци, добио великог противника као такмац у борби за сељачке гласове.³⁷⁴ Отуда је за чланове задругарског покрета било непријатно изненађење када је марта 1920. на страницама радикалске *Самоуправе* могло да се прочита да ће за потребе пољопривредног кредита, уместо најављиване Главне кредитне задруге, при Управи фондова бити организована посебна дирекција за пољопривредни кредит.³⁷⁵ У том смислу је и донета Уредба о земљорадничком кредиту 1921, али она никада није заживела. Према општем становишту међу задругарима, постојало је незадовољство предложеним решењима за земљораднички кредит, који је задругарство остављао на финансијском тржишту без икакве државне потпоре у смислу обезбеђивања јефтиног кредита.³⁷⁶ Међутим, предложени закон о кредиту није био усвојен, али то још није значило враћање кредитним задругама. У том раном периоду један од начина кредитирања од стране државе био је, додуше, преко Народне банке, која је од 1920. давала зајмове на обвезнице Савеза земљорадничких задруга, као и преко Хипотекарне банке, која је од 1922. давала и краткорочне кредите сељацима. Све то било је, међутим, недовољно и неадекватно, па су пољопривредници били препуштени приватним кредиторима.³⁷⁷

Док се једно тако важно питање користило у политичкој борби, не осећајући велики финансијски притисак у време повољне конјунктуре, сељаштво се махом задуживало на скупе личне кредите код зеленаша или код малих приватних новчаних завода који су пословали, мање-више, по зеленашким принципима. Кредити су узимани за куповину земље, али неретко и за ирационалну потрошњу: славе, свадбе, разна весеља. Када је, међутим, наступила пољопривредна криза, када су задужени

³⁷⁴ D. Gnjatović, "Poljoprivredni kredit u vreme stvaranja Kraljevine SHS na području važenja srpskih zakona", *Bankarasto* 5–6/2006, 14; Д. Јовановић, *н. д.*, 330.

³⁷⁵ "Решење земљорадничког кредита", *Самоуправа*, 30. март 1920; "Уређење земљорадничког кредита", *Задружни гласник*, 94–96.

³⁷⁶ "Први пројекат Министарства пољопривреде и вода за уређење земљорадничког кредита", *Задружни гласник*, 4–5 /1921, 117–122; С. Живков, *н. д.*, 99.

³⁷⁷ Д. Јовановић, *н. д.*, 333.

сељаци све теже долазили до новца, и када је дефлациона монетарна политика фактички повећала постојеће сељачке дугове, у свој тежини се поставило питање кредитирања земљорадника. Проблем је био вишеструк: криза је учинила да је сељаштву кредит био далеко потребнији него пре, његова кредитна способност је при томе опала, кредити су постали скупљи, већ и зато што је потражња била већа, али и због већег ризика за повериоце. То је био зачарани вртлог у који ће већ прилично задужено сељаштво само још дубље тонати.

У таквим околностима је оживљен ранији предлог о оснивању Дирекције за пољопривредни кредит при Управи фондова. Закон о пољопривредном кредиту је донет 1925. и, осим поменуте дирекције, предвиђао је и оснивање посебних задруга, чиме се избегавало да се искористи постојећа мрежа кредитних задружних установа, која је беживотно вегетирала без икакве државне потпоре и уз упадљиву незаинтересованост сељаштва. Међутим, иако су околности биле тешке, Дирекција је почела са радом тек 1927.³⁷⁸ Држава је до 1929. дала само 120 од предвиђених 500 милиона динара за дирекцијски портфељ, па је због веома слабог учинка Дирекцију укинула и основала Главну задругу за пољопривредни кредит као нову централну организацију за преостале обласне и месне задруге, које нису укинуте са Дирекцијом. Иначе, на простору целе државе било је у складу са законским пројектом основано само 1220 месних задруга, и то највише у Србији, где су и биле највеће потребе (755), а од 33 области у 10 није било ниједне задруге. Против Дирекције били су и стари задружни савези, који су у њој видели конкуренцију, па су и међу сељаштвом ширили страх од етатизације.³⁷⁹

Законом о Привилегованој аграрној банци (ПАБ), усвојеном априла 1929, основана је ова финансијска установа, са циљем да омогући што јефтинији пољопривредни кредит. Банка није имала своје филијале, већ је користила постојећу задружну мрежу, укључујући ту и месне задруге настале према Закону о пољопривредном кредиту.³⁸⁰ У

³⁷⁸ (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75; Д. Јовановић, *н. д.*, 330., D. Gnjatović, “Projekat dr Velizara Jankovića o osnivanju državne zemljoradničke banke”, *Bankarstvo* 9–10/2010, 18–37.

³⁷⁹ Д. Јовановић, *н. д.*, 330–332.

³⁸⁰ О оснивању и пословању ПАБ видети: В. Бајкић, “Правна природа Привилеговане аграрне банке”, *Народно благостање*, 28/1929, 453–455; Д. Јовановић, *н. д.*, 332–335; М. Мирковић, *Аграрна политика*, 263–266; Лј. Вожић, *н. д.*, 351–351; С. Ћукановић, *н. д.*, 75–79; D. Gnjatović, “Ostvarenje projekta banke za poljoprivredni kredit”, *Bankarstvo* 1–2/2011, 10–29.

међувремену, по снажним утицајем Удружења банака, новим Меничним законом из 1928, укинута је и пасивна менична неспособност сељаштва, при чему су већ постојеће менице конвалидиране.³⁸¹ Осим тога, Законом о измени и допуни закона о Привилегованој аграрној банци од 25. фебруара 1930. практично је укинута и заштита земљишног минимума.³⁸²

Средином септембра 1929. коначно је отпочела рад Привилегована аграрна банка. Целокупна проблематика пољопривредног кредита нашла се у њеним рукама. У својој делатности, банка је била усмерена пре свега на индивидуалног произвођача, којем су били намењени њени кредити за унапређење пољопривреде, али и за рефинансирање постојећих дугова. Када је банка почела са радом у пуном обиму се показао проблем непостојања стабилног система власничких права на простору где није било катастра земљишта и земљишних књига. Пошто се није могло очекивати да ће тек усвојени Закон о катастру да буде примењен у кратком року какав је наметало питање сељачких дугова, према изворној замисли кредит је могао да се издаје на основу тапије и стручно израђеног плана имања које се ставља под хипотеку. Али и ово се показало као превелики и прескуп захтев за велики део сељаштва на простору где је владао систем тапије. На крају се за кредитирање захтевао, уз неопходну тапију, још и поседовни лист, који је садржао основне податке, а био је издаван ради разреза непосредних пореза.³⁸³ Била су, дакле, сасвим оправдана упозорења Драгомира Андоновића о неопходности катастра за ваљано уређење хипотекарног кредита.³⁸⁴

Са основањем ПАБ решено је питање пољопривредног хипотекарног кредита. Међутим, много више него за потребе развоја пољопривреде, сељаци су подизали кредите за рефинансирање постојећих дугова. Можда је најтачнија оцена стања пољопривредног кредита у Југославији дата у једном спису Министарства пољопривреде у којем се каже да капитал за пољопривреду није било могуће наћи ни у земљи ни у иностранству, па су земљорадници “имали према томе да рачунају само на себе саме и на приходе које су добијали од своје привреде”.³⁸⁵

³⁸¹ Ista, “Doprinos Udruženja banaka – Beograd afirmaciji bankarskog poljoprivrednog kredita u Kraljevini SHS”, *Bankarstvo* 11–12/2010, 8–27.

³⁸² Ista, “Ostvarenje projekta banke za poljoprivredni kredit”, *Bankarstvo* 1–2/2011, 10–29.

³⁸³ Ista, “Prvi zadatak privilegovane Agrarne banke”, 16.

³⁸⁴ D. Andonović, *Katastar i baštinske knjige*, Beograd 1927, 15.

³⁸⁵ “Пољопривредна производња”, *AJ*, 67 – 20 – 134.

Чврсто повезано са питањем пољопривредног кредита је и питање сељачких дугова. Расправа о овом проблему водила се између две “школе мишљења”: једне, која је тврдила да презадуженост не постоји и друге, која је тврдила да је презадуженост сељаштва неподношљива.³⁸⁶ Од 1926. све гласнији постају они који захтевају да се по питању сељачких дугова нешто хитно предузме,³⁸⁷ а први конкретни предлози у том правцу јављају се током 1927.³⁸⁸ Међутим, због превише попустљивог става према сељаштву, евидентно вређајући интересе поверилаца, такви предлози нису успевали да добију подршку. Нарочито су били неприхватљиви предлози да се дугови могу отписати сељацима који су на менице стављали лажна занимања, само ако докажу да се заиста баве земљорадњом.³⁸⁹ Тако се до средине 1930-их дошло до тога да је под дугом било 31,33% сељака.³⁹⁰

Став банкара био је једногласан – проблем сељачких дугова је пренаглашен. Док се са једне стране тврдило да су се сељаци задуживали непотребно и расипнички, дотле су у Удружењу југословенских агронома тврдили да су сељачки дугови инвестициони и да су начињени “у време великог замаха земљорадничке активности подстакнуте иницијативама Краљевске владе, надлежног Министарства, Банских управа и организација приватне иницијативе”.³⁹¹ Према подацима којима су располагала сва банкарска удружења, дугови сељака су износили око 3,5 милијарди динара, а штедни улози сељака око 2, 2 милијарде.³⁹² У суштини, са формирањем ПАБ очекивало се да дође до фактичке конверзије краткорочних у дугорочне дугове, тако што би дугорочним зајмом код ПАБ сељаци рефинансирали своје постојеће дугове.

Према извештајима ПАБ, ова финансијска установа је са успехом извршавала своју функцију, али само релативно кратко по оснивању. Тако је од почетка рада до краја 1932. банка издала укупно 22.979 хипотекарних зајмова у износу од 631.634.550

³⁸⁶ То је нарочито видљиво у два рада: В. Бајкић, *Сељачки кредит*, Београд 1928. и М. Комадинић, *Проблем сељачких дугова*, Београд 1934. Бајкић је тврдио да постоји мит о презадужености сељаштва, док је Комадинић аргументовао да је презадуженост сељаштва велика. За комунистичко виђење овог проблема видети: В. Маслеша, “Проблем задужења наше пољопривреде”, *Данас* 1/1934.

³⁸⁷ М. Исић, *Сељаштво*, 2, 49.

³⁸⁸ М. Комадинић, *н. д.*, 28–30.

³⁸⁹ D. Gnjatović, “Doprinos udruženja banaka – Beograd afirmaciji bankarskog poljoprivrednog kredita u Kraljevini SHS”, *Bankarstvo* 11–12/2010, 8–27, 12.

³⁹⁰ М. Ivšić, *Seljačko razduživanje – oživljavanje naše privrede*, Zagreb 1936, 5.

³⁹¹ “Резолуција о раздужењу сељака донесена на конгресу Удружења југословенских агронома”, *Пољопривредни гласник*, 20/1932, 6.

³⁹² D. Gnjatović, “O moratorijumu zemljoradničkih dugova – hronologija jednog dugotrajnog provizorijuma”, *Bankarstvo* 7–8/2011, 16–18)

динара, а током 1932. само 1661 хипотекарни кредит у износу од 13.627.700 динара. То није било последица смањене потребе за кредитом, већ велике кризе банкарског сектора која је почела средином 1931.³⁹³ Према статистици коју је водила сама банка, до краја 1932. било је заложено 20.168 поседа величине 175.181 ha, од чега чак три четвртине (75,66%) до 10 ha.³⁹⁴

Међутим, због настале кризе банка је убрзо морала да прекине посао око рефинансирања сељачких дугова. Суочена са кризом и тек започетим решењем проблема сељачких дугова, држава се одлучила на меру њиховог мораторијума. Законом о заштити земљорадника од 19. априла 1932. проглашен је шестомесечни мораторијум на сељачке дугове. Ова мера је била изнуђена приликама у земљи, пошто су повериоци пожурили да, након објаве нацрта закона, на сваки начин што пре наплате своја потраживања, па су сељачка имања продавана под разним притисцима.³⁹⁵ Закон о заштити земљорадника је усвојен 19. априла 1932, а све принудне продаје које су се догодиле од објављивања нацрта Закона о заштити земљорадника и Закона о висини камате 19. марта 1932. су поништене.³⁹⁶

У септембру 1932. постали су познати и резултати анкете о задужености сељака коју је спровела ПАБ. Ти резултати су показали да је трећина сељаштва задужено и да је износ дуга око 7 милијарди динара, а да је структура дуга, као и дужника веома неповољна: 73,68 били су краткорочни зајмови, а 26,22% дугорочни хипотекарни дугови; 45,17% били су дугови приватним лицима; 32,18% акционарским банкама; 12,54% земљорадничким задругама; 10,11% Државној хипотекарној и Привилегованој

³⁹³ D. Gnjatović, “Prvi zadatak Privilegovane agrarne banke”, 22–24.

³⁹⁴ Према: *Пословни извештаји Привилеговане аграрне банке* за 1930, 1931, 1932.

³⁹⁵ D. Gnjatović, “O moratorijumu zemljoradničkih dugova”, 20.

³⁹⁶ За сада не постоје истраживања о проблему јавних лицитација сељачких имања по основу дугова. Поводом расправе у Народној скупштини о владином предлогу закона о заштити земљорадника В. Бајкић је писао: “Дискусија је отворена тврђењем од стране известиоца да су учестале егзекуције сељачких имања за рачун њихових поверилаца... Ми немамо никаквих елемената за расуђивање о питању који је обим узела егзекутивна продаја над сељацима. У Београду се већ месецима колпортира тврђење да су егзекуције над сељачким имањима постале виа факти немогућне. С једне стране тврди се, да извршна власт, које због преоптерећености послом, које због бирократске методе, а које због своје сопствене политике заштите сељака од поверилаца у тој мери шиканира захтеве за егзекутивном продајом, да су се оне разредиле као репата звезда. Са друге стране говори се, а то је општа појава у свима земљама, да се све више развија извесна солидарност међу земљорадницима у случају егзекутивних продаја. Не само да се ни један не појављује као купац, већ се разним мерама, допуштеним и недопуштеним, како је то обично у животу, нарочито кад је у питању цело село, саботира јавна продаја”. В. Бајкић, “Шестомесечни мораторијум за сељачке дугове”, *Народно благостање*, 16/1932, 243.

аграрној банци. Посебно су биле тешке прилике у Вардарској бановини, коју је из тог разлога посетио чак и француски посланик септембра 1932. и уверио се у “невоље аграрног становништва”, обавештавајући о томе своју владу.³⁹⁷

Овакво стање дугова није се могло решити за 6 месеци. Држава је наставила да фактички продужава мораторијум, прво октобра па децембра 1932. Децембра 1932. под мораторијум су потпали и дугови према ПАБ, али је то поново промењено Уредбом од 3. августа 1934. До Уредбе владе Милана Стојадиновића од 17. априла 1936, која је коначно покренула са мртве тачке питање земљорадничких дугова, било је донето још неколико уредаба, које су све остале нереализоване. Одлучујући корак предузео је Милан Стојадиновић, који је јасно уочавао да стање мораторијума, иако сељака привремено ослобађа обавезе отплате кредита, дугорочно штети пољопривреди која је остала без кредита. Његова влада је септембра 1935. и априла 1936. донела два уредбе којима је поново загарантована заштита земљорадничког минимума. То је био први корак у доста одлучној аграрној политици Стојадиновићеве владе. Следећи корак била је Уредба о ликвидацији сељачких дугова од 25. септембра 1936. Овом уредбом земљорадницима је отписано око 50% дугова, камата на преостали дуг смањена је на 4,5%, а рок отплате био је 12 година, са почетком отплате 15. новембра 1936. Сви дугови од 250 до 25000 динара умањени су за 50%, а они преко 25000 остављени су у разматрање средњим судовима, који би, проценивши платежну способност земљорадника, отписивали између 30 и 50% дуга. На овај начин је око 700.000 задужених сељака чији је дуг износио око 7 милијарди динара растерећено тако да је укупни дуг процењен на око 3,5 милијарди. (ПАБ је до 1941. преузела 3,1 милијарду сељачких дугова).³⁹⁸ Када је реч о ПАБ, она је и овога пута имала посебан статус: имала је обавезу отписа 25% дуга и такође је морала да све краткорочне и средњорочне кредите претвори у дугорочне, са роком отплате од 12 година, по каматној стопи од 4,5%, а на оне који су узети као хипотекарни кредит да зарачуна камату од 5% на умањени износ дуга и дозволи рок отплате од 15 година. На тај начин извршена је потпуна централизација свих операција у вези са земљорадничким дугом у рукама ПАБ: банка је постала поверилац свих задужених земљорадника и дужник свих приватних акционарских банака и кредитних задруга.

³⁹⁷ ААЕ, Serie Z, Carton 759, Dossier 1, Yougoslavie, Situation economique de la Banovine du Vardar, p. 54.

³⁹⁸ D. Gnjatović, “O moratorijumu zemljoradničkih dugova”, 10–33; M. Исић, *Сељаштво*, I – 2, 49–57.

Од априла 1932. до септембра 1936. донето је чак 22 акта (закона, уредби, правилника, тумачења).³⁹⁹ И ова уредба из 1936. је у административном смислу изазвала прави хаос, па су била потребна бројна тумачења (44 аутентична тумачења), због чега је при ПАБ формиран и посебан Одбор који се бавио тим тумачењима.⁴⁰⁰ Иако је било предвиђено да ПАБ за 3 месеца прикупи све податке о дуговима које је требало да преузме на себе, то се није догодило ни до 1941. Банка је до почетка 1940. успела да прикупи 88%, нешто преко 782.000 предмета.⁴⁰¹ Наплата потраживања од сељаштва ишла је веома тешко, па до 1941. банка није наплатила ни половину приспелих потраживања. Претње судом и одузимањем земље нису се најчешће реализовале. Међутим, према мишљењу М. Мирковића, правила по којима је пословала ПАБ значила су напуштање романтичне представе о сељаку као националној и социјалној вредности по себи, што се недвосмислено манифестовало у напуштању система окућја, тачно сто година након што је кнез Милош тај институт увео.⁴⁰²

Образовање за пољопривредну делатност

Веома важан чинилац осмишљавања и реализације аграрне политике свакако је било системско образовање пољопривредних стручњака, али је било потребно за пољопривреду квалитетно образовати и саме земљораднике будући да за пољопривредну производњу “ничег горег нема од агараца дилетаната”.⁴⁰³ Пишући о сељаштву Србије, Момчило Исић је закључио да је сељаштво “имало веома магловиту представу о значају и потреби пољопривредног образовања”.⁴⁰⁴ Посебно је било лоше стање на југу, где се радило “као и пре неколико стотина година” и где “нико није бринуо о стручној настави или пропаганди”.⁴⁰⁵ То није била нова појава: недовољно

³⁹⁹ Д. Белић, “Предговор”, у: А. Илић, *Практично упутство о извршењу поступка за дуговања земљорадника приватним повериоцима*, Београд 1938, 4; М. Криштоф помиње три закона, шеснаест уредби и три правилника. М. Криштоф, *Пољопривреда Југославије за време велике светске привредне кризе*, 20–21.

⁴⁰⁰ D. Gnjatović, “Privilegovana agrarna banka u ulozi likvidacione banke”, *Bankarstvo* 9–10/2011, 18–20.

⁴⁰¹ Isto, 20.

⁴⁰² M. Mirković, “Reguliranje seljačkih dugova”, *Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji*, Zagreb 1979, 106.

⁴⁰³ В. Бајкић, “Сукоб између пољопривреде и трговине”, *Народно благостање*, 34/1929, 551.

⁴⁰⁴ М. Исић, *Сељаштво*, књ. 2, 212.

⁴⁰⁵ А. Јовановић, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, 1912–1937*, Скопље 1937, 526.

схватање важности пољопривредног образовања била је дуготрајна карактеристика и саме елите којој није недостајало заинтересованости за пољопривреду, али јој је “одушевљење било појетичко, а старање несавремено”, како је оцењивао Сима Лозанић.⁴⁰⁶ Према Александру Стебуту, једном од водећих агронома Краљевине Југославије, пољопривредно образовање било је, у суштини, занемарено. Неретко се тврдило “да је стручно знање штетно, јер одвраћа од стварности и уводи у лабиринт апстракције”. Проблем је био и у томе што сељаци који су били колико-толико задовољни својом производњом обично нису слали децу у пољопривредне школе, већ су то чинили сиромашни или сељаци са много деце коју нису имали где да упосле, па и тада са намером да се више ни не врате на имање, а не да унапреде производњу на свом имању.⁴⁰⁷ Такође, ни у јавности није било увек довољно разумевања, па се “око оснивања једне пољопривредне школе годинама води дискусија”, иако је број пољопривредних школа у Југославији, узимајући у обзир бројност пољопривредног становништва и пољопривредну површину, средином 1930-их задовољавао тек око 5% потреба.⁴⁰⁸ Коначно, од колике важности је било пољопривредно образовање сељака показао је управо његова недостатност у време пољопривредне кризе, када је сваки педаљ земље требало искористити рационално и обрадити на оптимални начин, што сељаштво у Југославији није могло.⁴⁰⁹

Држава је појединим законским мерама подстицала ангажовање стручњака директно у пољопривредној производњи. Тако је, примера ради, Закон о насељавању Јужних крајева предвиђао могућност да се за подизање “угледних добара” може доделити и до 60 ha земље при чему се наглашавало да првенство имају “лица са потребним стручним квалификацијама”.⁴¹⁰ И Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима из 1931. предвиђао је да “апсолвенти виших и нижих господарских школа, могу бити субјекти експропријације” остављајући могућност да добију

⁴⁰⁶ С. Лозанић, “Како можемо подићи нашу пољопривреду”, *Пољопривредни гласник*, 1/1921, 4.

⁴⁰⁷ А. Стебут, *Наука и стручне школе у служби пољопривреде*, Београд 1927, 5.

⁴⁰⁸ Ж. Милојевић, “Важност стручног образовања пољопривредника за унапређење пољопривреде”, *Пољопривредни гласник*, 23/1936, 4.

⁴⁰⁹ М. Калинић, “Данашња пољопривредна криза и пољопривредно васпитање нашег тежака”, *Исто* 19/1926.

⁴¹⁰ “Закон о насељавању Јужних крајева”, Б. Лекић, *н. д.*, 313.

највише до 60 кј земљишта.⁴¹¹ Оваквим решењима држава је непосредно подстицала ангажовање образованијег пољопривредног кадра у непосредној производњи.

Када је реч о образовању у домену аграра, држава је рано уочила потребу да се оно усаврши, па је већ 1920. установљен Савет за пољопривредну наставу при Дирекцији за пољопривреду Министарства пољопривреде.⁴¹² Важно је истаћи да ниједна од југословенских покрајина пре уједињења није имала Пољопривредни факултет. Штавише, у Србији ни средње пољопривредно образовање није постојало, већ се пољопривредни кадар школовао само у нижим пољопривредним школама, којих је до 1918. било пет.⁴¹³ Поред њих, постојале су и продужене школе, у које се ишло ради стицања специјалних пољопривредних знања после завршеног 4. разреда основне школе. Као својеврсна допуна формалном образовању, постојале су још и окружне пољопривредне станице и срески економи од којих се очекивало да дају савете сељаштву и на тај начин помажу напретку индивидуалних газдинстава и тиме читаве пољопривреде. Чак се и од свештеника и учитеља очекивало да учине што могу на пољопривредном подучавању сељаштва, па су у образовању за свој позив стицали и основна знања из пољопривреде.⁴¹⁴ Ипак, то није увек давало најбоље резултате, па се од Министарства тражило да пољопривредне предмете “предају пољопривредни стручњаци или учитељице стручно образоване тако да се добије у учитељству основних школа што већи број активних помагача у раду око унапређења сељачке пољопривреде”.⁴¹⁵ Нешто је боља била ситуација у аустроугарским деловима будуће југословенске државе, где је било више могућности за школовање. Иако у југословенским покрајинама царства није било специјализованих факултета, у Хрватској и Славонији је било 5 нижих пољопривредних школа, у Словенији 3, у Босни и Далмацији по једна.⁴¹⁶

⁴¹¹ “Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседим”, *Исто*, 261.

⁴¹² “Правилник о устројству Савета за пољопривредну наставу”, *Службене новине* 46/1920.

⁴¹³ (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75.

⁴¹⁴ Исто; “Пољопривредни курсеви за млађе учитеље”, *Пољопривредни гласник*, 13–14/1927, 17; “Рад свештеника и учитеља на пољопривредном напретку села и сељака”, *Исто* 13/1934, 12–13; Ј. Јањић, “Учитељи и наша пољопривреда”, *Исто* 21/1937, 4. Иначе, као и у другим областима, тако и у пољопривреди од ученијег становништва се увек очекивало да подучи своје неуке сународнике. Тако се још 1856. године у *Србским новинама* могло прочитати: “А да ли смо ми (чиновници и свештеници) све учинили да унапредимо ову струку и да ли смо примером претходили и народу протолковали шта је земљорадња”. *Србске новине*, бр. 34, 1856, 42. (Нав. према: Д. Јовановић, *Аграрна политика*, 42.)

⁴¹⁵ “Podizanje poljoprivrede u gorskom kotaru. Izveštaj Kr.(aljevske) uprave Savske banovine br. 17159 – III – 1937”, АЈ, 67 – 1 – 19.

⁴¹⁶ (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75.

Овде нас у првом реду занима образовање које су добијали пољопривредници за практичан рад на имању, а томе су служиле ниже и делимично средње пољопривредне школе. Ипак, ради потпуности увида у пољопривредно образовање, треба поменути неколико појединости и о високом образовању.

Свакако је од велике важности за пољопривреду било основање су пољопривредних факултети у Београду⁴¹⁷ и Загребу⁴¹⁸ 1920. под управом Министарства просвете. Крајем међуратног периода отворен је и Пољопривредни факултет у Сарајеву, али он није заживео јер је убрзо наступила окупација.⁴¹⁹ На њима су се школовали свршени матуранти средњих школа, са положеним испитом зрелости, док ђаци из средњих пољопривредних школа нису могли да студирају на њима, тако да заправо није било континуитета између средњег и високог образовања у аграру.⁴²⁰ С тим у вези, треба напоменути да у Југославији нису признаване дипломе оним агрономима који су завршили пољопривредне факултете у иностранству, али су пре тога у Југославији завршили средње пољопривредне школе.⁴²¹

После завршетка студија, на којима није било никаквог специјалистичког усмерења, свршени инжењери агрономије одлазили су на праксу у школу, на неко државно пољопривредно добро или приватни велики посед.⁴²² Такође, парадоксално је да је у Краљевини Југославији постојао проблем запошљавања агронома, тако да је број незапослених инжењера агрономије из године у годину растао.⁴²³

Било је и случајева да је држава слала студенте на школовање у иностранство, али о томе нема темељних података. Од таквих свршених студената се изричито захтевала потписана обавеза да ће по завршетку студија ступити у службу Министарства

⁴¹⁷ “Уредба Пољопривредног факултета”, *Службене новине* 115/1921; “Уредба Пољопривредног Факултета”, *Исто* 49/1924; Поводом неколико јубилеја факултета штампане су пригодне публикације, а најкориснија у погледу података о међуратном периоду је књига штампана поводом педесете годишњице факултета: *Педесет година пољопривредног факултета у Београду*, Београд 1970.

⁴¹⁸ О оснивању и раду Пољопривредног факултета у Загребу видети: *Spomenica Poljoprivrednog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1959–60 – 1969–70*, Zagreb 1970.

⁴¹⁹ “Уредба са законском снагом о оснивању Пољопривредно–шумарског факултета у Сарајеву”, *Службене новине* 52/1940.

⁴²⁰ Д. Јовановић, *н. д.*, 339; “Пољопривредне школе у Краљевини Југославији”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 6/1936, 257.

⁴²¹ М. Мохачек, “Проблеми наше средње пољопривредне наставе”, *Пољопривредни гласник*, 24/1935, 7–8; “Apsolventi poljoprivrednih škola i absolventi na agronomskom fakultetu”, *Agronomski glasnik* 3/1939, 120.

⁴²² I. Ritig, *Naše gospodarsko školstvo*, Zagreb, према Д. Јовановић, *Аграрна политика*, 340.

⁴²³ S. Kamhi, “Problem nezaposlenosti agronoma”, *Agronomski glasnik*, 5/1939, 143.

пољопривреде. Извесно је да су стипендисти из Југославије слати су у Француску на пољопривредно школовање и усавршавање: у Грињон, Монпеље, Тулуз, Алфор, Рен.⁴²⁴

	Београд	Загреб	Укупно
1924/1925.	22	66	88
1925/1926.	35	56	91
1926/1927.	44	37	81
1927/1928.	17	41	58
1928/1929.	37	27	64
1929/1930.	28	44	72
1930/1931.	48	44	92
1931/1932.	50	38	88
1932/1933.	45	40	85
1933/1934.	59	41	100
1934/1935.	62	39	101
1935/1936.	90	71	161
1936/1937.	116	60	176
1937/1938.	102	89	191
1938/1939.	119	103	222
Укупно	874	1031	1740

Број студената на пољопривредним факултетима у Београду и Загребу који су дипломирали у периоду од 1924–1939. Према: Статистички годишњак Краљевине Југославије, 1–10, Београд 1930–1941.

Средње пољопривредне школе постојале су у Крижевцима, Ваљевоу и Букову (код Марибора), и њихов рад је уређен на основу Уредбе из 1920, а потом и Закона о Средњим пољопривредним школама из 1923, премда је тада постојала само једна средња школа – у Крижевцу. Закон је предвиђао да је задатак средњих пољопривредних школа да се ученици “образују теоријски и практички у пољопривредној струци тако, како би могли с успехом руковати мањим и средњим сеоским и државним добрима...”⁴²⁵ Осим, дакле, за разне службе, намена ових школа била је и да пружи шире образовање оним младићима “који не мисле на државну или приватну службу, већ, имајући веће имање, осећају потребу за широм спремом”.⁴²⁶ Ове

⁴²⁴ АЈ, 67 – 29 – 266; Права и обавезе стипендиста регулисао је “Правилник о питомцима Министарства пољопривреде краљевства Срба, Хрвата и Словенаца”, *Службене новине* 34/1919. Штавише, Министарство народне привреде Краљевине Србије донело је новембра 1917. године “Правилник о пољопривредним курзистима” којим је регулисан одлазак пољопривредника на усавршавање у Француску, на курсеве од 3 месеца до годину дана. *Српске Новине* 21/1918, 17. фебруар 1918.

⁴²⁵ “Уредба о оснивању средњих пољопривредних школа”, *Службене новине* 5/1921; “Закон о средњим пољопривредним школама”, *Исто* 15/1922.

⁴²⁶ А. Јовановић, “Средња пољопривредна школа у Ваљевоу”, *Пољопривредни гласник*, 17/1925, 3.

средње школе биле су под управом Министарства пољопривреде.⁴²⁷ Пред почетак рата основана је и једна школа у Бањалуци, али она није успела да одшколује прву генерацију средњошколаца.⁴²⁸

Настава у средњим пољопривредним школама је трајала четири године, од којих су три године изучавани теоријски предмети, а годину дана је трајала практична настава ван школе. Пракса се могла обављати у пољопривредним школама и станицама, на државним и приватним угледним добрима, у државним и приватним сточарским заводима, у државним или приватним расадницима, приватним боље уређеним имањима. На крају се полагао практични испит.⁴²⁹ У овим школама формиран су пољопривредни учитељи, срески економи, као и тзв. путујући наставници.⁴³⁰ Школе је карактерисала већа оријентација на теоријско образовање и у њих је био онемогућен пријем ученика који су завршили ниже пољопривредне школе. Припрема за практичну пољопривредну делатност већ је на овом нивоу образовања била од секундарног значаја.⁴³¹ На саветовању наставника пољопривредних школа у Крижевцима 1935. нарочито је истакнуто да је потребно посветити већу пажњу средњем кадру будући да релативно велики број пољопривредних техничара без запослења не значи да “постоји стварни вишак школованих у средњим пољопривредним школама, већ мало и слабо запослење њихово услед несхватања потребе за њима”.⁴³²

Од највећег значаја за непосредну пољопривредну делатност биле су ниже пољопривредне школе. Ове школе су заправо биле најкорисније за обично пољопривредно становништво, будући да су биле “праве практичне пољопривредне школе”,⁴³³ односно служиле су да се образује пољопривредник који ће знања применити на свом поседу, а “нису служиле као мост да се побегне из села и пољопривреде”.⁴³⁴ Њихов рад је уређен 1920. посебним правилником, а затим и Законом о нижим школама за пољску привреду (који је био дорађен закон из Краљевине Србије, из 1896.) По слову закона, задатак ових школа био је “да прибаве

⁴²⁷ Д. Јовановић, *н. д.*, 361

⁴²⁸ Лј. Војић, *н. д.*, 353.

⁴²⁹ “Правилник о годишњој пракси ученика средњих пољопривредних школа”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 14/1926, 160–162.

⁴³⁰ Исто, 341.

⁴³¹ М. Мирковић, *Аграрна политика*, 205.

⁴³² М. Колановић, “Проблеми нашег пољопривредног школства”, *Пољопривредни гласник*, 23/1935, 8.

⁴³³ Исто, 206.

⁴³⁴ Д. Јовановић, *н. д.*, 341.

практична знања за за корисно газдовање” будућим пољопривредницима.⁴³⁵ У овим школама је било планирано и одржавање специјалних течајева за сеоско становништво, при чему је закон предвидео врло слободан приступ овим школама, чијим курсевима, поред оних ђака које финансира Министарство, може присуствовати свако ко жели да слуша пољопривредне течајеве, ако има места и ако плати за своје издржавање. Школовање у нижим пољопривредним школама трајало је најпре три, а од 1930. две године, што је образложено мотивом “да се деца не одвајају дуго од куће и не стекну господске амбиције”.⁴³⁶ По угледу на дански пример, у овим школама организовани су петомесечни курсеви за пољопривреднике – велике народне школе – али не увек са видним успехом: “Нисам у њима могао наћи ништа боље од досадањих дворазредних”, каже се у једном извештају. “Оне се од ових разликују само по томе, што настава у њима траје мјесто двије године, само пет мјесеци... Ту се исто тако кључају слушаоци разноврсним појмовима, које је свакако за пет мјесеци знатно теже присвојити него за двије године”.⁴³⁷ Под одређеним условима (да је ђак земљораднички син, да има између 14 и 18 година, да је завршио претходни ниво школовања са добрим успехом, да је телесно здрав и доброг владања) ученици су могли бити државни питомци.⁴³⁸ Тако је, примера ради, 1931. у нижој пољопривредној школи у Илоку било предвиђено да земљораднички синови плаћају месечно школарину 150 динара, неземљораднички 300 динара, а бановински питомци нису плаћали ништа.⁴³⁹

Међутим, иако је задатак ових школа био да образује младе земљораднике за пољопривредне послове на њиховим имањима, многи од њих нису желели да остану на селу. Осим тога, поука коју су добијали у школи била је превише апстрактна. Тако се могло десити да ђаци једне школе “знају за све племените расе говеда, коња, оваца и. т. д. а не знају какве се расе домаћих животиња налазе око саме школе”.⁴⁴⁰

⁴³⁵ “Правила за ниже пољопривредне школе”, *Службене новине* 105/1921; “Закон о нижим пољопривредним школама”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 1/1923, 52.

⁴³⁶ Д. Јовановић, *н. д.*, 342.

⁴³⁷ Ш. Бубић, “Оснивање школа код нас, по узору на данске Велике народне школе”, *Пољопривредни гласник*, 8/1932, 1.

⁴³⁸ Ђ. Bedeković, *н. д.*, 10

⁴³⁹ В. Дрецун, “Пољопривредна школа у Илоку”, *Пољопривредни гласник*, 14–15/1931, 4.

⁴⁴⁰ Ј. Поповић, “Ниже пољопривредне школе”, *Исто* 9/1928, 6.

После уједињења Министарство пољопривреде настојало је да, са једне стране што пре добије стручни кадар за пољопривредну производњу, а са друге да подигне образовни ниво пољопривредника. Та два циља била су донекле контрадикторна, али је држава предност дала првом циљу па је образовање у свим нижим пољопривредним школама сведено 1923. на две године. Свака општина је на две године морала слати по једног питомца на двогодишњу обуку, писменог, старијег од 16 година, који се код своје куће бави земљорадњом и тај питамац се морао примити избора.⁴⁴¹ Законом о банској управи било је прописано да бановине могу мењати дужину школовања у нижим пољопривредним школама, чији је рад био у надлежности бановина.⁴⁴²

Током фебруара и марта 1941. Министарство пољопривреде покушало је да једну од четири ниже пољопривредне школе у Моравској бановини претвори у средњу пољопривредну школу, али је то наишло на отпор бановинских власти, које су образлагале да је циљ да у бановини буде што више нижих пољопривредних школа “које једино служе за стручно образовање нашег сеоског подмлатка”. Колико је потреба за пољопривредним образовањем земљорадника била у несразмери са капацитетима сведочи и чињеница да су се у ниже пољопривредне школе на територији једне бановине примали само ђаци са територије те бановине,⁴⁴³ што је био својеврсни “образовни протекционизам”.

Када је реч о нижим пољопривредним школама из Србије, у њима је било релативно мало деце са села, а ситуација је била додатно отежана када је на простору Моравске бановине 1931/32. донета одлука да се у школу уписују само ученици који имају свој део имања од најмање 5 ha.⁴⁴⁴ Колико је ово представљало ограничавајући фактор сведочи податак да је у Моравској бановини било око 64% имања до 5 ha.⁴⁴⁵

Осим средњих и нижих пољопривредних школа општег типа било је отворено и неколико нижих специјализованих пољопривредних школа (млекарска, воћарско-виноградарска, живинарска, вртларска, ливадарска, градинарско-цвећарска) чији је рад регулисао Правилник о специјалним пољопривредним школама из 1921. године.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ “Закон о пољопривредним станицама”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 1/1923, 125.

⁴⁴² “Закон о Банској управи”, *Службене новине* 105/1929.

⁴⁴³ АЈ, 67 – 29 – 269.

⁴⁴⁴ М. Исић, *Селаштво*, књ. 2, 212–213.

⁴⁴⁵ Израчунато према: *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, Београд 1937, 102.

⁴⁴⁶ “Правилник о специјалним пољопривредним школама”, *Службене новине* 184/1921.

Средином тридесетих година, Министарство пољопривреде је предлагало да се чак и у основне школе уведу неке основе пољопривредног образовања.⁴⁴⁷ Према подацима из 1938, и даље су постојале три средње школе, али је значајно порастао број нижих и специјалних пољопривредних школа, којих је сада било 31.

Поред наведених, постојале су још и домаћичке школе пољопривредног типа.⁴⁴⁸ Оне су биле намењене женској сељачкој омладини, чије је опште и пољопривредно знање било нарочито на ниском нивоу, што је за резултат имало да је сеоска жена живела “у незнању и сујеверју које јој превремено одузима снагу и здравље”⁴⁴⁹ и чини да она, “неписмена и примитивна... грца у мраку незнања”.⁴⁵⁰ Неке домаћичке школе су биле сталне и њих је 1939. било 16, а школовање је трајало годину дана, а нека су биле покретне.⁴⁵¹ Министарство просвете је регулисало рад домаћичких школа уредбом из 1920. и касније, од 1923, омогућен је и рад покретних домаћичких школа, на основу Закона о специјалним пољопривредним школама из 1921. Рад ових школа даље је регулисан Законом о народним школама из 1929. допуњеним и измењеним 1930, па коначно уредбом из 1937. Путујући домаћички течајеви у трајали су од 3 до 6 месеци. Што се тиче броја ученица у школама и на курсевима, он није био велики. Конзервативизам сељаштва и овде је често односио превагу над потребама друштва.⁴⁵² Примера ради, у Савској бановини, која је имала сразмерно добру мрежу школа и курсева у односу на остатак Краљевине, током 1936. свршило је школу или курс 1235 девојака и жена.⁴⁵³

У целини посматрано, кроз ниже пољопривредне школе, које су оспособљавале пољопривреднике за рад на сопственим имањима прошло је до 1940. сразмерно мало ђака у односу на сва газдинства у Краљевини. Према проценама које доноси Мијо Мирковић, на 1000 газдинстава долазило је само 5 сељака који су завршили пољопривредну школу,⁴⁵⁴ односно једна нижа школа је долазила на око 65.000 сеоских

⁴⁴⁷ (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75.

⁴⁴⁸ О школовању сељанки у домаћичким школама на простору Србије видети: М. Isić, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*, Београд 2008, 81–88.

⁴⁴⁹ “Недовољно стручно образовање нашег женског сеоског подмлатка”, *Пољопривредни гласник*, 24/1936, 12.

⁴⁵⁰ М. Ракочевић, “Значај стручног образовања сеоске жене”, *Пољопривредни гласник*, 6/1938, 13.

⁴⁵¹ Б. Попадић, “Проблеми пољопривредног образовања земљорадника”, *Агрономски гласник*, 5/1940, 142.

⁴⁵² М. Isić, *Seljanka*, 82–88.

⁴⁵³ “Пољопривредно домаћички течајеви”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 1/1937, 12.

⁴⁵⁴ М. Мирковић, *Аграрна политика*, 206.

газдинстава, уколико са њихов број за 1940. заокружи на 2 милиона. То није било довољно, иако се број ученика у нижим пољопривредним школама упетостручио од 1920. до 1939. Према критеријумима пољопривредних стручњака, да сваком газдинству на 30 година треба по један школовани пољопривредник, Југославији је било потребно око 1870 пољопривредних школа.⁴⁵⁵ Отуда и не чуди што је новембра 1940. могао министар пољопривреде у једном извештају да констатује да се у погледу пољопривредног образовања у земљи још увек “осећа велики недостатак”, да нема довољан број “практичних пољопривредних школа” и да нема “школованих земљорадника који би умели да се користе пољопривредном науком у домаћинству”.⁴⁵⁶

Није било могуће утврдити тачан број ђака који су завршили ове школе (средње и ниже, укључујући и специјализоване), али је могуће дати податке колико их је по годинама било у свакој школи од школске 1921/1922. до 1938/1939:

	Ниже и спец. школе	Број ђака	Средње школе	Број ђака
1921/1922.	14	452	1	34
1922/1923.	16	605	1	46
1923/1924.	18	643	2	111
1924/1925.	19	589	2	156
1925/1926.	20	648	2	208
1926/1927.	21	666	2	233
1927/1928.	22	831	2	226
1928/1929.	28	1147	3	214
1929/1930.	30	1210	3	299
1930/1931.	31	1275	3	304
1931/1932.	33	1340	3	311
1932/1933.	35	1436	3	355
1933/1934.	49	1950	3	355
1934/1935.	40	1852	3	406
1935/1936.	41	1668	3	414
1936/1937.	46	1856	3	497
1937/1938.	46	1976	3	488
1938/1939.	51	2156	3	501

Број ђака у нижим и средњим пољопривредним школама 1921–1939. Према: Статистички годишњак Краљевине Југославије, 1929, 1940.

⁴⁵⁵ Б. Попадић, *н. д.*, 103.

⁴⁵⁶ “Образложење уз прилог потребних кредита за унапређење пољопривредне производње”, АЈ, 67 – 20 – 130.

Држава је за потребе унапређења пољопривреде организовала пољопривредне течајеве за земљораднике, којима су руководили срески пољопривредни референти. Течајеви су, на пример у Савској бановини, трајали пет месеци за пољопривреднике и три до пет месеци за домаћице. Од 1929. до 1936. одржано је чак 930 течајева са 30.000 слушалаца, од чега је на домаћичке курсеве одлазило 4.400.⁴⁵⁷ Том проблематиком бавио се и *Закон о унапређењу пољопривреде*. Препорука стручњака је била да се на курсевима подучавају они који воде газдинство “јер је младић поучен у пољопривреди могао врло мало да изводи поред свог оца, конзервативног управљаче газдинства”.⁴⁵⁸

Ови течајеви одржавали су се са променљивим успехом, о чему су остала фрагментарна сведочанства. Тако је, примера ради, остало забележено да је од 14. фебруара до 27. марта 1932. са успехом одржан пољопривредни течај у Кузмину који је редовно похађало 48, а нередовно још 16 полазника. На курсу су држана предавања о ратарству, воћарству, шумарству, виноградарству, задругарству, калемљењу, пољопривредном законодавству, али и хигијени, географији и – историји. Ипак, ови течајеви нису увек пролазили без отпора оних који су слати на течаје. Према извештају општинског начелника из једног села у околини Сремске Митровице, “од сакупљених ратара су многи изјавили, да њима наука није потребна, јер да они знају орати и копати а исто тако и марву одгајивати. Причали су како су са неком задругом упропашћени како су им неке акције у Земуну пропале Бог зна којекакве друге бесмислице”. Писац извештаја истицао је да код сељака “влада велика запуштеност”, “чврст лед непросвећености”, па “у свакоме правцу међу овдашњим сељацима засада ништа се постићи не може”. Старији земљорадници који су уопште дошли на скуп посвећен одржавању течаја негодовали су, поручујући “да се школа држи у другом месту”, док од омладине нико није ни дошао “и ако је празник, и ако безпослена по селу хода”. Чак ни чланови општинског одбора нису били вољни да помогну одржавање течаја, јер су сматрали да “за сада још неможе се у томе правцу ништа

⁴⁵⁷ М. Малашић, “Пољопривредно школство Савске бановине”, *Пољопривредни гласник*, 22–23/1937, 26.

⁴⁵⁸ Љ. Прохаска, “Пољопривреда и њено унапређење”, *Јубиларни зборник*, 345.

постићи и учинити”, препоручујући да се “овај зимски пољопривредни течај одржи у другом коме месту”.⁴⁵⁹

Коначно, треба на крају напоменути да је према прописима Закона о унапређењу пољопривреде постојала обавеза сваког пољопривредног стручњака запосленог при државним установама, било административним, било стручним, да буде у контакту са народом и да промовише напредну пољопривредну производњу.⁴⁶⁰ Осим тога, пољопривредни курсеви држани су и у војсци,⁴⁶¹ а и имања пољопривредних факултета требало је да служе томе да се народ са околних газдинстава упознаје са напредном пољопривредом.⁴⁶²

У једном извештају о раду министарства пољопривреде истиче се да је један од задатака пољопривредног образовања да оспособи младе “најнужнијим знањем за спровођење газдовања и радова на газдинству у народу и на сопственом имању”.⁴⁶³ Истицало се да, иако држава има потребе да образоване пољопривредне стручњаке задржи у свом апарату, образовањем се ипак желело постићи и то да средњи кадар “по природи ствари сам оде на своје имање или уопште у народ, што је много више пожељно”.⁴⁶⁴ Упркос свим напорима, пред крај међуратне епохе, према оцени Министра пољопривреде, у експозеу марта 1939, пољопривредних школа је било недовољно за аграрну земљу каква је била Југославија.⁴⁶⁵

Општи поглед на аграрну политику Краљевине СХС/Југославије

Краљевина Југославија била је капиталистичка земља и аграрна политика сводила се у почетку углавном на постављање оквира за пољопривредну делатност, без већег уплитања државе у пољопривредну производњу. Међутим, држава је с временом, разним мерама, некада и обавезујућим, све више утицала на њу, најчешће посредно,

⁴⁵⁹ АЈ, 67 – 29 – 268.

⁴⁶⁰ “Закон о унапређењу пољопривреде”, *Службене новине* 221/1929.

⁴⁶¹ “Вести” и “Белешке”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 7/1924, 96–100.

⁴⁶² (Декан Пољопривредног факултета у Београду – Милану Стојадиновићу): треба радити да се ојачају имања Пољопривредног факултета “да би и студенти и народ имали на њима да се уче”. АЈ, 37 – 72 – 41.

⁴⁶³ (Реферат о раду Министарства пољопривреде 1918–1938), АЈ, 335 – 75.

⁴⁶⁴ Исто.

⁴⁶⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 10. март 1939, 701.

али није увек једноставно рећи у коликој мери.⁴⁶⁶ Успостављање контроле над прометом пољопривредних производа, пре свега царинском политиком и откупом, представљало је најважнији облик државног интервенционизма. Због претежно либерално-буржоаског карактера државног поретка, нису ни била предвиђена велика државна издвајања за пољопривреду, која је готово сва била у приватним рукама, али је ипак важно подвући колико су она била недовољна, чак и за једну капиталистичку државу. У буџету за 1923/24. била су предвиђена средства од 120 милиона динара (тек нешто више него за Министарство вера), а приходи од извоза пољопривредних производа износили су 1,8 милијарди динара (од укупно 2,5 милијарди динара извоза).⁴⁶⁷ Стање се није значајно поправљало ни касније, а најбоље га изражава став Министра пољопривреде који је једном приликом изјавио да је буџет за његово министарство толико мали “да је то срамота”.⁴⁶⁸

Основна конјунктурна карактеристика југословенског аграра у међуратном периоду јесте дубока криза, а основна карактеристика аграрне политике – недораслост кризи. Криза је имала неколико међусобно повезаних аспеката, утолико тежих будући да аграр није ту кризу дочекао спреман и консолидован, што је и представљало један од разлога зашто је криза била тако тешка. Наиме, у периоду повољне конјунктуре (1919–1924) високе цене пољопривредних производа обезбеђивале су сељаштву довољно средстава за живот и чак за перспективу проширења репродукције, због чега су се многи сељаци задужили како би купили земљу. Међутим, када је од 1925. наступила криза која је трајала до 1934. (када је почео само постепени опоравак), њене манифестације су биле драстичне: вртоглави пад цена и смањење извоза пољопривредних производа. До снажнијег изражаја су дошле све већ постојеће неповољне околности, до тада лакше подношљиве услед велике могућности уновчавања производа.

Положај пољопривреде и сељаштва погоршала је дефлација динара од 1923–1925, будући да је тада фактички дошло до увећања сељачких дугова (изражено у количини

⁴⁶⁶ Један свеобухватан нацрт привредног плана из 1921. године илустративно је сведочанство о тензији између либералног и интервенционистичког концепта. Видети: “Нацрт инвестиционог плана са инвестиционим програмом Краљевине Југославије”, у: Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010.

⁴⁶⁷ Ђ. Петровић, “Буџет Министарства Пољопривреде и Вода”, *Пољопривредни гласник*, 23–24/1923, 2–3.

⁴⁶⁸ *Политика*, 31. мај 1926.

производа потребних за отплату дугова), који су у номинално истом износу морали да буду отплаћивани у условима када је динар нагло ојачао, цене пољопривредних производа вишеструко опале у односу на знатно блажи пад цена индустријске робе. Томе треба додати и да су у посебно неповољном положају били корисници аграрне реформе којима (осим колонистима и добровољцима, у веома ограниченом обиму) држава није обезбеђивала готово никакву потпору и који су поред свих редовних трошкова, подносили и терет откупа земље додељене аграрном реформом.

Када је реч о самој пољопривредној производњи, најпре треба подвући да је она представљала током читавог међуратног периода главни извор државног дохотка.⁴⁶⁹ Од укупне пољопривредне површине, на зиратно земљиште је 1920. отпадало 6.029.466 ha, односно 56,22%⁴⁷⁰ а 1939. – 7.614.120 ha, односно 52,24%. Чињеница да се укупна површина пољопривредног земљишта па и ораница повећала, али да се удео ораница ипак смањило значи да су се други типови пољопривредног земљишта више повећавали (реч је пре свега о пашњацима), што је и логично имајући у виду да је најтеже култивисати земљу за ратарство. Важно је, међутим, истаћи да су, када је реч о површинама под различитим културама, у Краљевини Југославији у читавом периоду доминирале житарице, док су се остале културе гајиле на далеко мањим површинама.⁴⁷¹ Иако је код твораца аграрне политике постојала свест да је производња

⁴⁶⁹ Не рачунајући сточарство, удео пољопривреде (дакле приходи од земље), у укупном националном дохотку Југославије износио је: од 1923–1925. у просеку 27,3%. У 1926. – 26,77%, 1931 – 21,86%, 1935 – 23,36%, 1936 – 28,79%, 1937 – 25,01%, 1938 – 24,49%. *Статистички годишњак*, Београд 1939, 485.

⁴⁷⁰ *Исто*, Београд 1932, 136; *Исто 1938–1939*, Београд 1940, 154.

⁴⁷¹ Од укупне површине под ораницама, на житарице је отпадала највећа површина и она се с временом повећавала: са 4.379.398 ha, односно 72,63% зиратних површина, на 6.239.547 ha, односно на 81,95% зиратних површина. Удео површина под житарицама био је највећи 1931. године – 83,59%. У периоду од 1920. до 1939. године површине под индустријским биљем су се значајно повећале, са 80.172 ha (1,33% – што је најмањи проценат у читавом периоду) на 203.933 ha (2,68% – што је највећи удео у посматраном периоду). Али су у читавом периоду те површине су осцилирале и нема јединственог тренда у њиховој промени. Највећи “скок” догодио се 1923/1924. када се површина под индустријским културама повећала са 99.248 ha (1,58%) на 138.658 ha (2,34%), али је већ 1925. опала на 117.880 ha (1,96%). У годинама кризе, од 1930–1933. површина под индустријским биљем константно се смањивала: са 158.406 ha на 102.996 ha, да би од 1934. бележила константни раст, до 186.788 ha 1938. Површина под воћњацима и виноградима се у посматраном периоду веома мало променила. Воћњаци су 1920. покривали 234.283 ha (2,18%), а 1939. године 303.276 ha (2,08%). У погледу винограда промене су још мање: са 171.162 ha (1,60%) површина се повећала на 222.982 ha (1,53%). Другим речима, повећање површина под воћем и виноградима није било сразмерно повећању обрадивих површина. Ливаде и пашњаци су такође веома мало флукуирали у укупној пољопривредној површини. Површина под ливадама се од 1920. до 1927. године повећала са 1.510.225 ha (14,08%) на 1.677.314 ha (14,51%). Онда се у само једној години, до 1929. повећала чак на 1.822.997 ha (13,83%). После више није било тако скоковитог раста и површина под ливадама је 1939. године износила 1.868.960 ha (12,82%). Пашњаци су такође карактеристични по релативно умереном расту од 1920. до 1928. – са 2.558.699 ha

житарица у време изразито неповољне конјунктуре лоша за произвођаче, на плану “преоријентације” је врло мало постигнуто највише гарантовањем цена пољопривредних производа, пре свега уљарица и шећерне репе, чиме је држава успела да значајно подигне производњу индустријског биља.⁴⁷² Према речима министра пољопривреде С. Станковића “никаква друга пропаганда није потребна за преоријентацију производње него ли само добре цене”.⁴⁷³ Ипак, ове ефекте не треба преувеличавати, што нам сугерише и већ изложена површинска дистрибуција пољопривредних култура, што све показује да није дошло до значајног повећања производње рентабилног индустријског биља или воћа. Осим тога, држава се показала као веома непоуздана у погледу исплате гарантованих цена, тако да је искуство сељаштва са државним обавезама могло подстицати једино сумњу и неверљивост. То је све наводило сељаштво да се у највећој мери држи житарица као основног производа који је требало да гарантује да се макар неће отворати “питање хлеба”. Када се, међутим, има у виду да ни тај ефекат није постизан и да су ситни произвођачи морали чак и да докупљују хлебна жита, постаје још јасније зашто су се површине под овим културама повећавале до максимума, упркос неповољној конјунктури.

Осим површина под појединим културама, други важан фактор за оцену аграрне политике јесте количина производа. Подаци о пољопривредној производњи од 1920. до 1939. показују да је у продукцији (принос по хектару) постојала велика флукуација. Очито су природне непогоде, као што су суша и поплава могли значајније да утичу на опадање производње него било која мера државне аграрне политике, као што су повољне временске прилике биле главни фактор високих приноса. Ако се погледа годишњи просечан принос по хектару, који је код сваке културе веома променљив од године до године и при томе сразмерно низак према европским просецима, ова чињеница постаје лако уочљива. Осим тога, добар

(23,86%) на 2.697.038 ha (23,32%). Међутим, 1929. године површина под пашњацима се повећала чак за 877.000 ha односно 25%, на 3.574.043 ha (27,12%). Ово повећање пашњака донекле се подудара са порастом броја оваца и говеда. Када је реч о овцама, постоји велика осцилација у прве три године (1921–1923): најпре нагли пораст са 7 на 8,4 милиона грла, а потом пад на 7,6 милиона. После тога је уследио лагани пораст до 1930. – на 7,9 милиона (уз нешто веће осцилације у тих 7 година), а потом константан раст – на 8,4 милиона 1931. године и, коначно, на 10,1 милион 1939. године. *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, 1, Београд 1929; *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, 10, Београд 1941.

⁴⁷² Т. Ристић, *Преоријентација*, 11.

⁴⁷³ “Експозе Министра пољопривреде Светозара Станковића о буџету за 1937/38. годину”, *Гласник Министарства пољопривреде*, 3/1937, 100.

показатељ је и индекс дохотка од пољопривредних производа. Уколико се за 1923. узме индекс 100, за житарице је тај индекс 1924. износио 115, а 1927 само 66,5. Код индустријског биља тај индекс је варирао за 6 година између 191 и 64.⁴⁷⁴ У опадању количине приноса по хектару треба узети у обзир и негативне учинке аграрне реформе, али то свакако није било пресудно.

На овом месту од извесног значаја је и напомена да је укупна просечна количина производа за период 1920–1926. остала мања од производње која је 1913. остварена на простору на ком је касније настала Југославија. Према подацима које је изнео Ото Франгеш, просечна величина засејане површине под пшеницом износила је, за период од 1920–1926, чак 92,2% од обрађиване површине под пшеницом 1913. и 75,5% производње пшенице из исте године; затим 67,5% површине под зоби и само 52,7% производње зоби; под кукурузом је била површина која је износила 101,7% у односу на 1913, али је производња била значајно мања – само 78,5%.⁴⁷⁵ Дакле, осам година после завршетка рата, пољопривредна производња је далеко заостајала за производњом из 1913. Ни у погледу квалитета производа, југословенска пољопривреда углавном није стајала добро. То је веома негативно утицало на извоз тих производа, будући да се дешавало да је понекад било “немогућно саставити већу пошиљку једнообразне робе”.⁴⁷⁶

И финансијски аспекти аграрне политике никако нису могли бити повољни за развој пољопривредне производње: непостојање, а потом рђава организација пољопривредног кредита, волунтаристичка пореска политика, одуговлачење са решавањем проблема сељачких дугова, толерисање зеленашког пословања, несумњиво су, иако посредно, утицали на пољопривредну производњу у земљи, утолико што су сељаштво као главну производну снагу остављали у неизвесности и сиромаштву. Величање и идеализација ситног сељачког поседа имали су утолико искрености што је држава, када би сељаштво доспело у неподношљиву ситуацију, заиста интервенисала у његову корист, спречавајући масовну пролетаризацију сељаштва али петрификујући ситно газдинство, сведено на оскудни ресурс пуког и то тешког преживљавања. Са друге стране, зависећи суштински од производње на већим сеоским газдинствима и

⁴⁷⁴ М. Горановић, *Пољопривредни доходак Југославије*, 24.

⁴⁷⁵ Наведено према: В. Маслеша, “Најновије фазе аграрне реформе”, *Народно благостање*, 9/1933, 134.

⁴⁷⁶ В. Бајкић, “Сукоб између пољопривреде и трговине”, *Исто* 24/1929, 550.

велепоседима, држава је, било формално, било неформално, повлашћивала ове слојеве, “слепа” за зеленаштво имућних сељака, спремна за незакониту нагодбу са велепоседницима, отворена за њихов политички утицај. Чак су се и многе мере, доношене под плаштом бриге за бољитак широких слојева сељаштва, сводиле на ситне уступке сиротињи, док су масовно експлоатисане од најимућнијих. То је почело са обвезницама за ратну штету, наставило се преко откупа житарица по гарантованим ценама, што су искористили најимућнији који су поседовали велике количине заостале у стоковима, до сељачких дугова који су регулисани тако што их је држава преузела на себе, гарантујући тиме повериоцима повраћај њиховог новца, истина не са зеленашким каматама, али под веома повољним условима за повериоце.

Низак ниво производних снага, недовољно пољопривредно образовање становништва, политизација задругарства, непостојање, а потом и веома лоша организација пољопривредног кредита, уситњавање поседа, нерегулисани својински односи (који су онемогућавали хипотекарни кредит и онда када је коначно организован), неподстицајна и рестриктивна пореска и царинска политика – проблеми су које држава у читавом међуратном периоду није била способна или вољна да реши. Неки несумњиво значајни напори чињени у правцу консолидације аграра (пре свега у домену подстицања повећања производње, обавештености сељаштва о иновацијама у пољопривреди, увођење повољног осигурања од града и сл.) били су често само нормативна фикција, тек донекле остваривана у пракси или сасвим утапана, као у живом блату, у поменутих проблемима. Остаје непобитна чињеница да су сви ти напори остајали, ако не без, онда са скромним, посве недовољним резултатима, дајући за право оцени да је аграрна политика међуратне југословенске државе била неуспешна и да је у многим аспектима била не само неспособна да проблеме реши, већ је била и генератор проблема, о чему најречитије сведочи аграрна реформа.

Коначно, не најмањи проблем представљали су бахатост и самовоља државног апарата, што је такође било важан отежавајући фактор у кризи која је погодила пољопривреду, која је фактички представљала подручје беспримерне експлоатације како од стране државе, тако и од стране повлашћених власника (пре свега – финансијског) капитала који су били у тесној спрези са државним структурама, често и сами њихов део. Пољопривреда и сељаштво су, речју, били својеврсна “унутрашња

колонија” за масивну експлоатацију. Иако су неки од водећих економиста рђаво стање сељака више везивали за ниске цене на светском тржишту,⁴⁷⁷ што је несумњиво било део проблема, његова главнина лежала је у чињеници да се у Краљевини Југославији спора индустријализација форсирала на рачун пољопривреде.⁴⁷⁸ Поред страног капитала, то су била најважнија средства за финансирање индустрије, ма колико њен развој био, упркос фаворизовању од стране државе, недостатан и без икакве видљиве користи за само сељаштво. Штавише, отпор индустријализацији у појединим утицајним круговима као и читав низ прописа који су дестимулативно деловали на индустријализацију, блокирали су масовнији прелазак сељаштва у ову грану привреде као и могућност масовније потрошње индустријских производа на селу, тако да је сељаштво било укљештено између противречних тенденција у самој привредној политици земље.⁴⁷⁹ Истовремено, у много већој мери, капитал из пољопривреде преливао се у трговачки и финансијски капиталистички сектор, који су у највећој могућој мери експлоатисали село, о чему уверљиво говори 7 милијарди динара сељачких дугова. Израчунавши прецизно годишње приходе сељачког домаћинства, који су од 1924. до 1928. опали за 30% (са 24,5 на 17,4 хиљаде динара), а до 1933. за чак 70%, један од међуратних стручњака је закључивао да “та свота у Швајцарској, на пример, није довољна за издржавање једне краве”.⁴⁸⁰ Иако је од 1935. почео постепени опоравак пољопривреде, до почетка рата у Југославији укупно стање пољопривреде и сељаштва остало је веома лоше.

У целини посматрано, подршка државе земљорадницима била је недовољна и – погрешна. Према увидима једног од сарадника *Пољопривредног гласника*, та помоћ била је сасвим погрешно артикулисана: “Почело се с давањем семена уз јефтине цене, под условом да се семе након извесног рока поврати. Пошто је доспео рок повратка, многи су избегавали да удовоље преузетој обавези, па се прибегавало томе и ослобођавало их се. Вршила се бесплатна подела воћних садница народу, у циљу да се јаче подстакне на гајење воћарства. Међутим, они којима су такве саднице дељене,

⁴⁷⁷ Видети на пр: В. Бајкић, “Сукоб између пољопривреде и трговине”, *Народно благостање*, 24/1929, 551; С. Поштић, “Привреда и индустријски протекционизам”, *Исто*, 6/1930, 82.

⁴⁷⁸ Тако је било од раних фаза развоја капитализма у јужнословенским областима. (S. Čukanović, *n. d.*, 32–35), а наставило се и у време Краљевине Југославије. (Т. Митровић, “Значај наше пољопривреде за народну привреду”, *Пољопривредни гласник*, 10–12/1933, 4–5).

⁴⁷⁹ О томе детаљније: С. Костић, *Seljaci industrijski radnici*, Београд 1955, 121–143.

⁴⁸⁰ Б. Тадић, *Приход од наше пољопривреде*, Београд 1930.

нису обрађали готово никакве пажње на гајење воћака... А шта да се каже тек о плуговима и другим пољопривредним справама, раздатим у народ, бесплатно или уз врло ниске цене, нарочито у годинама после Рата. Довољно би било да се само завири у пољопривредне зграде и на таване којег пољопривредника, па да се види колико има покварених и зарђалих пољопривредних справа које нису употребљиве и леже неискоришћене”.⁴⁸¹ Сличан увид у проблем имао је, како је већ поменуто, и М. Комадинић, а када се на то дода и неартикулисана кредитна и рђава пореска политика, неуредност финансијског тржишта и последице свега тога за село и сељаштво добија се потпуна слика неуспеха југословенске међуратне аграрне политике, упркос, некада, и постојању добре намере и воље да се стање учини бољим.

Консеквенца небриге или неадекватне и неефикасне бриге државе за пољопривредну производњу и колосални пораз аграрне политике југословенске државе у међуратном периоду била је – глад. Село Краљевине Југославије је гладовало,⁴⁸² и то читави крајеви.⁴⁸³ То је проблем о којем се писало као о нечему саморазумљивом, свакодневном. Према прорачунима, у међуратној Југославији се трошило око 130 кг пшенице по глави становника, при чему је за оптималну исхрану хлебом према ондашњим мерилима било потребно око 240 кг.⁴⁸⁴ Један од најупечатљивијих описа стања на селу дао је В. Бајкић, чији је опис тим вреднији, утолико што сам Бајкић није био никакав “народни трибун” нити “душебрижник” сељаштва: “Сељак живи као пас; зими се мало поткожи услед левентовања, али му се лети састави трбух са леђима”.⁴⁸⁵

⁴⁸¹ С. Уђварлић, “Наши пољопривредници и државна помоћ”, *Пољопривредни гласник*, 3/1937, 7.

⁴⁸² Љ. Димић, *Културна политика*, 29–30.

⁴⁸³ Д. Јовановић, “Читави наши предели гладују”, *Сељак – свој човек (Избор текстова Драгољуба Јовановића)*, прир. Н. Јовановић, М. Исић, Београд 1997, 79–81.

⁴⁸⁴ Проблем глади се нарочито често помињао у вези са “гладном Далмацијом”. Д. Мишић, “Пољопривреда бивше Југославије са становишта исхране и сировинске базе лаке индустрије”, *Економист*, 4/1949, 55; Н. Констандиновић, “Механизација пољопривреде према Петогодишњем плану развитка народне привреде”, *Економист*, 1/1948, 51–2.

⁴⁸⁵ В. Бајкић, *Сељачки кредит*, Београд 1928. О проблему глади сведоче написи у штампи и периодици, али је уочљиво да се овом проблему није придавала нарочита пажња, па ни публицитет. Један упечатљив податак говори да је од 395 прегледаних ђака једне гимназије у Сарајеву чак 202 било туберкулозно, због лоших хигијенских прилика и лоше исхране. “Гимназија као легло туберкулозе”, *Народно благостање*, 20/1933, 313. У истом часопису маја 1934. читамо: “Стезањем кајиша народи су пребродили страховита искуства у светском рату. Изгледа да ћемо ове године морати много да се користимо искуством из Рата”. “Стежимо појасеве”, *Исто* 20/1934, 309.

2. Ставови Комунистичке партије Југославије према сељаштву у међуратном периоду

Однос КПЈ према сељаштву у међуратном периоду био је променљив, условљен пре свега друштвено-економским условима који су владали у Југославији, искуством “прве земље социјализма”, као и смерницама које је диктирала Коминтерна.⁴⁸⁶ Као и бројна друга питања када је реч о комунистима, и однос према сељаштву био је у највећој могућој мери и теоријско питање.⁴⁸⁷ Практична политика морала је предано да следи одлуке партијских форума (конгреса, конференција), које су зависиле од теоријских поставки, а ове су по питању сељаштва биле предмет великих спорења унутар Партије.⁴⁸⁸ “Став КПЈ о националном и сељачком питању био је један од основних повода размимоилажења у руководству”, истицао је касније Ј. Б. Тито.⁴⁸⁹

Суштинско питање односило се на могућност политичке сарадње пролетаријата и сељаштва. Одговор на то питање је карактерисало, најпре, занемаривање револуционарног значаја сељаштва. Чак се и у Резолуцији о аграрном питању усвојеној на Конгресу уједињења 1919. истицало да је “уједињење пролетаријата и сељака у једну класу... немогуће”, иако се уочавала све већа подвојеност унутар самог сељаштва и наглашавало да је задатак “пролетерских организација... да на *пролетерске* (подв. С. М.) сељачке елементе распростру свој утицај” и да их “уведу у борбу против капитализма”.⁴⁹⁰ Гласноговорник става о немогућности сарадње био је

⁴⁸⁶ О односу КПЈ према сељаштву постоји већи број историографских радова, али свакако је најзначајнија свеобухватна и детаљна студија: *Ž. Jovanović, KPJ prema seljaštvu 1919–1941*, Beograd 1984. На овом месту свакако треба поменути и неке прве покушаје синтетичких радова о односу комуниста и сељаштва: *D. Vajalica, Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje*, Beograd 1959, 5–35; *B. Dimković, Seljaštvo i komunisti na selu. Empirijsko istraživanje o učešću seljaka u Savezu komunista Jugoslavije*, Beograd 1971, 10–28; *B. Dimković, KPJ – SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju*, Beograd 1976, 11–21.

⁴⁸⁷ Осим на партијским конгресима и конференцијама, аграрно и сељачко питање расправљани су и на страницама комунистичке штампе, као и у брошурама разних аутора. У овом приказу држаћемо се пре свега званичне партијске политике према селу и сељаштву, не улазећи у све детаље који се тичу особености приступа овој проблематици код сваког појединачног аутора. Укратко треба рећи да је у КПЈ најпре вођена борба да аграрно и сељачко питање уопште добије “право грађанства”. Затим се отишло даље ка повезивању аграрног и сељачког питања, махом под утицајем Коминтерне, после чега је трајала борба за дефинисање позиција Партије и њеног програма у погледу аграрног и сељачког питања. *B. Dimković, KPJ – SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju*, 12–13.

⁴⁸⁸ За историју идеолошких ставова према сељаштву посебно је значајна студија: *I. Cifrić, Revolucija i seljaštvo*, Zagreb 1980, 139–178. Видети и: *Nacionalno i seljačko pitanje u dokumentima KPJ i KI 1919–1945*, Zagreb 1974.

⁴⁸⁹ “Значај VIII конференције загребачке организације КПЈ”, *Naše teme* 7–8/1977, 1474.

⁴⁹⁰ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије, т. II, Конгреси и земаљске конференције*, Београд 1949, 12; *Ž. Jovanović, n. d.*, 55–58.

Живко Топаловић, који је истицао да је “илузорна” нада да сељак, осим сеоског пролетаријата, може бити “револуционарни савезник” радништва.⁴⁹¹ Зато се радило на оријентацији ка заједничком фронту са сеоским пролетаријатом и сиромашним сељацима, а не на широком савезу радника и сељаштва.⁴⁹² Одјек оваквог става налази се и у писму Извршног одбора Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) из новембра 1919, у којем се месним организацијама поручује да је потребно да оживе свој рад на селу, будући да се у новим послератним околностима очекује да ће “пролетаризовање сеоских маса ићи невероватном брзином”⁴⁹³ Ограниченост на сељачки пролетаријат као савезника индустријског пролетаријата био је доктринарни став социјалдемократских партија,⁴⁹⁴ супротан лењинистичком приступу, који је подразумевао покушај успостављања сарадње пролетаријата и ширих слојева сељаштва, сиромашног свакако, али и средњег сељаштва, на чему је Лењин посебно инсистирао.⁴⁹⁵

Истовремено, иако је рачунала на сеоски пролетаријат, Партија је на сарадњу позивала својим прогласима радно сељаштво уопште, подвлачећи да грађанске странке “лажу” када говоре да ће комунисти одузети земљу сељацима, док је истина да комунисти желе земљу да им дају.⁴⁹⁶ Поводом револуције у Мађарској упућен је проглас у којем се наглашавало да ће велики поседи бити проглашени за општу својину, док се мала имања неће одузимати: “та и мали је пролетер газда”.⁴⁹⁷ У агитацији се ишло и толико далеко да се обећавало сељацима да у комунистичкој држави “неће бити... пореза ни дугова”.⁴⁹⁸

На Вуковарском конгресу 1920. поново је дошла до изражаја унутрашња подела у Партији око сељачког питања: док су тзв. центрумашке снаге, које су нагињале социјалдемократији, доследно остајале на становишту против широке сарадње са

⁴⁹¹ Ж. Топаловић, *Зачеци социјализма и комунизма у Југославији*, Лондон 1960, 102–103 према: I. Cifrić, *n. d.*, 156.

⁴⁹² *Историја Савеза Комуниста Југославије*, Београд 1985, 63; I. Cifrić, *n. d.*, 152–154.

⁴⁹³ “Месној партијској организацији”, АЈ, 507–СРПЈ(к) 1919/6.

⁴⁹⁴ Такав став нарочито је образлагао К. Кауцки: А. Hussain, К. Tribe, *Marxism and the Agrarian Question*, London 1983, 102–132. У том духу је писана студија К. Кауцког *Die Agrarfrage*, која је објављена у Југославији 1953: К. Кауцки, *Аграрно питање*, Београд 1953.

⁴⁹⁵ Видети Лењинове радове о средњем сељаштву, посебно: V. I. Lenin, “The Middle Peasants”, *Collected Works*, Vol. 29, 246–247.

⁴⁹⁶ (Проглас ЦК КПЈ из 1919. године, вероватно крај 1919), АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1919/8.

⁴⁹⁷ (Проглас комуниста, написан у Будимпешти 1919), АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1919/11.

⁴⁹⁸ “Радном народу села”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1920/4.

сељаштвом (осим са сељачким пролетаријатом, беземљашима), левица се залагала за сарадњу и са полупролетаризованим и ситним сељаштвом. Међутим, обе струје биле су удаљене од става Коминтерне која је, под Лењиновим утицајем, истицала и средње сељаштво као незаобилазног савезника у борби против буржоазије.⁴⁹⁹ На конгресу је решено да се покрене лист *Комунистичко село*,⁵⁰⁰ а у то време излази и прва брошура намењена разјашњењу позиције комуниста сељаштву и која се не упушта у финесе конгресних расправа.⁵⁰¹ Живко Топаловић је на Вуковарском конгресу заступао становиште да треба политички радити и међу средњим сељаштвом, али уз отворену поруку средњем сељаку: “ти се можеш спасити само ако удружиш своју земљу са осталим сељацима”.⁵⁰² На питање да ли “сељак непролетер” може бити савезник пролетаријата у револуционарној борби Топаловић је и даље одговарао одрично.⁵⁰³

После Вуковарског конгреса интензивирала се донекле партијска политика на селу, што је дало резултате и на изборима за Конституанту. У кампањи пред изборе за Конституанту јасно је наглашено да агитацију треба водити “међу сеоском сиротињом и сеоским пролетаријатом” и истицати парољу: “Фабрике и радионице радницима земљу *сеоској сиротињи*” (Подв. С. М.)⁵⁰⁴ КПЈ освојила је на изборима 198.736 гласова, од чега је, према прорачунима Ж. Јовановића, на селу освојила чак 144.695 гласова (ту спадају сељаци, пољопривредни радници и радници запослени у сеоској индустрији).⁵⁰⁵

Обзнана је прекинула легалну активност, али је Партија наставила рад као Независна радничка партија Југославије.⁵⁰⁶ Прелазак на илегални рад захтевао је промену тактике и према сељачким странкама, о чему је сачуван веома речит документ у којем се каже да треба индиректно подржавати лева крила сељачких странака, али да при “индиректном искоришћавању револуционарних елемената у сељачком покрету” треба “стално, насупрот његовој конфузности, колебљивости, принципијелно-тактичкој неодређености, државно-правним заблудама, илузијама у

⁴⁹⁹ *Nacionalno i seljačko pitanje*, 16.

⁵⁰⁰ М. Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: 1918–1929*, Београд 1979, 37.

⁵⁰¹ Ж. Јовановић, *Село и комунизам*, Београд 1920. Реч је о збирци текстова које је популарним стилем објавио др Живко Јовановић у *Радничким новинама*.

⁵⁰² Ж. Топаловић, *Акциони програм*, Вуковар 1920, 25.

⁵⁰³ *Исто*, 26.

⁵⁰⁴ (Упутство ЦК КПЈ партијским организацијама пред изборе 1920. године), АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1920/15.

⁵⁰⁵ *Ž. Jovanović, n. d.*, 119.

⁵⁰⁶ *Историја СКЈ*, 91.

буржоаску демократију и племенско-сепаратистичким тежњама истицати јасне и конкретне комунистичке пароле”.⁵⁰⁷ Међутим, пошто је било јасно да је реч о новој организацији комуниста, режим је Партији стварао велике тешкоће, што је уз организационе слабости КПЈ довело до изборног дебакла 1923. када је Партија освојила само 1,1% гласова.⁵⁰⁸

Од 1922. до 1924. одржане су три земаљске конференције КПЈ. Нарочито је на Другој партијској конференцији критикован недовољан рад Партије на селу после Обзнане и Закона о заштити државе.⁵⁰⁹ Док Вуковарски конгрес 1920, као и Прва и Друга партијска конференција 1922. и 1923. нису донеле веће промене у партијској политици према сељаштву, Трећа земаљска конференција 1924. уноси значајне новине. Партија је до тада занемаривала лењинистички приступ сељачком питању у доминантно аграрном друштву⁵¹⁰ који је подразумевао савез радништва и широких слојева сељака, нарочито средњих.⁵¹¹ Од Треће конференције мења се однос према сељаштву, па иако се и даље истиче да су “сиромашни и полупролетаризовани сељаци и сеоски пролетери” они слојеви чији су интереси најтешње везани са интересима радничке класе, у партијској резолуцији о сељачком питању по први пут се јављају и средњи сељаци као део фронта незадовољног сељаштва и потенцијални саборци.⁵¹² Посебно је експлицитан био Коста Новаковић који је пред конференцију писао да поред сиромашних сељачких слојева, предмет пажње Комунистичке партије треба да буде и средње сељаштво “које не експлоатише туђу радну снагу, а које је требало ослободити заблуде и страха да ће му радничко-сељачка влада одузети земљу”.⁵¹³ Трећа конференција КПЈ донела је и позив за сарадњу са сељачким странкама у циљу настанка радничко-сељачке владе, што је била битна промена у односу на дотадашњи “секташки” став према сарадњи са другим опозиционим групацијама.⁵¹⁴ Тако се и у

⁵⁰⁷ “Резолуција о политичкој ситуацији”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1921/1–2 .

⁵⁰⁸ *Ž. Jovanović, n. d.*, 130.

⁵⁰⁹ *Isto*, 131.

⁵¹⁰ *Nacionalno i seljačko pitanje*, 6.

⁵¹¹ О томе видети: В. И. Лењин, “Радничка партија и сељаштво”, *Дела*, т. 4, Београд 1974.

⁵¹² *Историјски архив*, 77; *Nacionalno i seljačko pitanje*, 15.

⁵¹³ К. Новаковић, “Аграрно питање у Југославији”, *Борба*, бр. 1, август 1923. према: *Ž. Jovanović, n. d.*, 135.

⁵¹⁴ *Isto*, 134.

партијским прогласима после Треће конференције појављује акциона парола о савезу радника и сељака.⁵¹⁵

У том периоду је нарочито важно повезивање националног и социјалног питања, при чему су комунисти у илегални нарочито видели своју шансу у “капитулацији” ХСС пред монархијом и буржоаским поретком (кидање веза са Крестинтерном).⁵¹⁶ ЦК КПЈ је сматрао да је дошао тренутак да се “прекине са досадањим абстрактним истицањем националног питања и питања савеза са сељаштвом” и да се крене у отворену борбу за рушење власти “капиталиста и велепоседника” у заједничком радничко-сељачком фронту.⁵¹⁷ Међутим, први задатак Партије на том путу био је заиста први – успостављање организације.

На Трећем конгресу патрије 1926. истакнуто је да КПЈ треба да се стави на чело борбе сељаштва за земљу.⁵¹⁸ Експлицитно се почело говорити да она то није раније учинила јер је “имала погрешан став према сељачким и националним покретима”.⁵¹⁹ Потврђујући још једном став о важности сарадње са ситним и средњим сељаштвом, Филип Филиповић је истицао да је “партија у односу према сељачком покрету напоскон пошла путем лењинизма”, чиме су отклоњене препреке за успостављање сарадње сељаштва и бољшевика.⁵²⁰

Идеолошки, ставови Филиповића били су исправни, али је недостајала акција. Коминтерна је априла 1928. прекоревала КПЈ што, између осталог, није искористила ситуацију у којој “упропашћивање сељаштва подсећа на оно отворено пљачкање које се у земљама ранијег капиталистичког развоја вршило у епохи првобитне акумулације капитала, претварајући с великим порезима милијуне сељака у до коже опљачкане просјаци”. Према оцени Коминтерне “вођство партије постало је парализовано и претворило се у један стални дискусионни клуб”. Коминтерна је подстицала КПЈ да крене “дубље у народ” са паролом “сва земља радном сељаштву”.⁵²¹ Руководећи се

⁵¹⁵ Видети нпр: (Проглас ЦК КПЈ из јануара 1925. године, који се по први пут завршава и паролом “Живео савез радника и сељака!”), АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1925/2.

⁵¹⁶ “Тезе о политичкој ситуацији”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1925/7.

⁵¹⁷ Исто.

⁵¹⁸ Резолуција по аграрном и сељачком питању”, *Историјски архив*, 120; *Ž. Jovanović, n. d.*, 161.

⁵¹⁹ *Treći kongres KPJ: (17–22. maj 1926); Plenarne sednice CK KPJ: (maj–septembar 1926)*, приг: У. Vujošević, В. Gligoriјеvić, 164.

⁵²⁰ F. Filipović, “Treći kongres Komunističke Partije Jugoslavije”, *Klasna borba*, 1/1926, 44.

⁵²¹ (Писмо Коминтерне) “Члановима Комунистичке Партије Југославије”, АЈ, 507 – 1928/2. Објављено и у *Класној борби* 7/1928, 327–333.

овим захтевом Коминтерне комунисти су настојали да се организују одбори радника и сељака, при чему се истицало да “с обзиром на забрану радничких зборова по варошима треба искористити празнике и размилети се по селима, ради тумачења и популарисања” комунистичких парола, нарочито парола “Земља радном сељаштву без откупа! Поништење откупнине за добијену земљу! Поништење сељачких пореских дугова! Ослобођење сељачке сиротиње од пореза!” и др.⁵²² Овим паролама КПЈ је показала да жели да искористи добро познате проблеме који су тиштили сељаштво.

Четврти конгрес Партије новембра 1928. сазван на иницијативу Коминтерне,⁵²³ потврдио је исправност става о савезу радника и сељака.⁵²⁴ Тражени су, међутим, путеви реализације тог става, при чему су резултати партијског рада међу сељаштвом били веома различити и варирали од краја до краја.⁵²⁵ Ипак, и даље се наставила активност прогласима, којима су додавани поједини нови актуелни садржаји, као што је краљева диктатура. Пошто је крајем двадесетих година већ наговештавано разрешење дубиозног аграрног питања, учестале су пароле о одузимању земље и пољопривредног инвентара (што аграрна реформа у Краљевини није учинила) од велепоседника и подела свега тога сељацима.⁵²⁶ Партија је реаговала и на оснивање ПАБ, упозоравајући сељаке на то да је банка основана искључиво у интересу богаташа и да ће преко ње “богати сељаци и велепоседници куповати уз јефтину цену земљу од презадужених средњих и сиромашних сељака. Место помоћи сељаку, ова банка ће многог сељака, који има нешто земље, оставити без ње”.⁵²⁷

Са увођењем шестојануарске диктатуре ситуација се за комунисте додатно погоршала. КПЈ је позвала сељаштво на оружани устанак, али без успеха. “Цела њена директна борба”, пише Ж. Јовановић, “свела се на издавање летака и прогласа радном народу града и села”. Појачао се и притисак режима на оне сељаке за које се знало да

⁵²² *Билтен ЦК КПЈ*, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1928/5. (Слично и проглас: “Браћо, сељаци!”, у коме се каже: “Угледајте се на нашу браћу Русе, како су они у борбеној заједници са радницима освојили земљу и своја права”. АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1928/15).

⁵²³ Исто.

⁵²⁴ “Резолуција о привредном и политичком положају Југославије и о задацима КПЈ”, *Историјски архив*, 159–162.

⁵²⁵ *Ž. Jovanović, n. d.*, 216.

⁵²⁶ “Радном народу града и села свију нација Југославије”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1929/17. (Овде је уочљиво истицање националног плурализма, што је било у складу са одлукама Четвртог конгреса.)

⁵²⁷ “Радном сељаштву свију народа Југославије”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1930/4. (Овде се очито мисли на суспензију прописа о окућњу у пословању сељака са ПАБ. О томе видети: D. Gnjatović, “Prvi zadatak Privilegovane agrarne banke”, 22.)

су комунисти или блиски комунистима. Проваљиване су партијске организације на селу, хапшени активисти и симпатизери. Партија у целини, а нарочито њене крхке сеоске структуре, доживеле су велике ударе и до 1933. партијски рад на селу је готово сасвим замро. Консолидација почиње 1933–34. Одржавају се локалне и покрајинске конференције и пленуми, а о сељачком питању се расправља у духу раније усвојених смерница о савезу радника и сељака, па у томе нема промене. У духу Четвртог конгреса, све је више повезивано национално и сељачко питање, што је видљиво и на Четвртој земаљској конференцији децембра 1934, на којој је усвојена посебна “Резолуција о раду и задацима међу сељацима и национално-угњетеним масама”. Ово повезивање имало је смисла утолико што се радило о доминантно сељачким народима. Такође, захтевано је да се поведе одлучна борба против потцењивања сељачког питања, поновљени су позиви за оснивање партијских организација на селима и сл.⁵²⁸

Почетком 1937. на седници ЦК КПЈ усвојен је документ “Рад на селу и организационе форме тога рада” у ком се захтева појачавање пропагандног рада на селу, посебно истичући потребу инфилтрације комуниста у све организације где је то могуће, укључујући и фашистичке, како би се оне разбијале.⁵²⁹ Већа самосталност у раду покрајинских комунистичких партија (после 1937) требало је да доведе до бољих резултата и на селу, али се то није десило. На изборима 1938. КПЈ је наступила као Странка радног народа и освојила само 19.410 гласова.⁵³⁰

Коначно, главне смернице о савезу радника и сељака разрадио је 1939. Едвард Кардељ, образлажући да будућа народна власт може бити само “власт радника и сељака”. Кардељ је недвосмислено као савезнике пролетаријата означио и ситне и средње сељаке, који су до тада углавном истицани као део угњетених слојева, али нису недвосмислено сврстани у јединствени фронт са радничком класом. У томе је важност овог Кардељевог теоријско-политичког рада. Осим тога, Кардељ је у овом раду нарочито напао концепцију о “јединству села” као буржоаску демагошку флоскулу, подвлачећи још једном недвосмислен партијски став о лењинистичкој диференцијацији сељаштва на сиромашне, средње и богате сељаке.⁵³¹

⁵²⁸ Ž. Jovanović, *n. d.*, 194–195, 220–221.

⁵²⁹ “Рад на селу и организационе форме тога рада”, АЈ, 507–ЦК КПЈ 1937/6.

⁵³⁰ Ž. Jovanović, *n. d.*, 251, 254.

⁵³¹ О савезу радника и сељака видети посебно: Е. Kardelj, “Za borbeni savez radnika i seljaka”, *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu*, 1, Beograd 1983, 137–151. (Чланак је прво објављен у: *Proleter* 5–

Дотадашњи неуспеси партијске политике на селу подстакли су нове критике од стране руководства КПЈ на Петој земаљској конференцији 1940,⁵³² која је констатовала да се, упркос неким позитивним променама после 1937,⁵³³ партијски програм на селу веома слабо спроводи, да има секташког односа према сељаштву, да се и даље ради само са сеоским пролетаријатом.⁵³⁴ Зато је Петар Стамболић на конференцији дао својеврсну акциону паролу: “Шест дана радиш, а седмог у село!”.⁵³⁵ Понављајући захтев да се земља подели сиромашним сељацима, на конференцији је прецизирано да се поред велепоседничке, ради и о свом другом земљишту које је расположиво: државно, земљиште сеоских заједница, као и поседи “градске буржоазије”,⁵³⁶ каквих је све више било на селима у другој половини 30-их.⁵³⁷ Суштински, програм о савезу радника и сељака оствариће се тек током ратних година, у специфичним околностима.

У раду Партије на селу много је зависило од способности и заинтересованости конкретног локалног партијског руководства. Осим тога, било је разних фракција и партијски центар (центрумаши) није био сасвим елиминисан, пружајући активан отпор спровођењу лењинске линије КПЈ према сељацима.⁵³⁸ Док је у легалном периоду делатност КПЈ имала и страначки карактер и мање више слободно агитовала, после преласка у илегалу та се ситуација коренито променила. Због секташког односа према сељаштву није искоришћен револуционарни полет 1918–1920. већ се Партија определила за парламентарну борбу. У погледу аграрног и сељачког питања, КПЈ заузела је, под утицајем десне фракције, становиште о потреби да се фактички “доврши” буржоаска револуција поделом феудалних поседа сељацима, без надокнаде. Тек касније ће заузети став о револуционарном решењу питања велепоседа уопште, а не само феудалних.

Више него променљивост и некохерентност ставова према сељаштву, препреку је представљао изостанак организованије тактичке операционализације ставова,

6/1940, 3–7.)

⁵³² Реферат о аграрном и сељачком питању, који је на конференцији поднео Иван Милутиновић, није сачуван. *Peta zemaljska konferencija KPJ: (19–23. oktobar 1940)*, прир. Р. Дамјановић, М. Босић, Д. Лазаревић, Београд, 1980, XIV.

⁵³³ Ј. Блажевић, “Uvodna reč”, *Peta zemaljska konferencija KPJ. Zbornik radova*, Zagreb 1972, 14.

⁵³⁴ Ж. Јовановић, *n. d.*, 288–292.

⁵³⁵ (Дискусија П. Стамболића), “Zapisnik sa Pete konferencije”, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, 213.

⁵³⁶ “Rezolucija Pete zemaljske konferencija KPJ”, *Proleter* 1/1941, 11. (Резолуција је објављена и у зборнику докумената: *Peta zemaljska konferencija*, 221–224.)

⁵³⁷ S. Dimitrijević, *n. d.*, 68.

⁵³⁸ Ж. Јовановић, *n. d.*, 137–144.

нарочито током 1920-их.⁵³⁹ Партија је развила мрежу на селу, али је она била инертна. Питање пријема сељака у партијску организацију било је предмет оштрих расправа.⁵⁴⁰

Током прве половине 30-их година ситуација на селу није била ни приближно задовољавајућа са становишта партијског руководства. Тако је 1933. ЦК КПЈ упозоравао да се партијске сеоске организације “не смију ограничити само на ширење утицаја путем летака, као што се је до сада у већини случајева догађало”.⁵⁴¹ Партијски лист *Пролетер* писао је 1935. прекорно у односу на дотадашњи учинак да се “без јаке мреже партијских организација и ћелија на селу не могу освојити сељачке и национално-угњетене масе”. Централни партијски лист констатовао је, штавише, да систематски рад на селу заправо још није ни почео.⁵⁴²

Коначно, када говоримо о КПЈ, не треба никада заборавити да је реч о партији која је априла 1941. имала око 8000 чланова, али се пред јулски устанак тај број повећао на око 12.000, при чему се нарочито увећао број чланова на селу.⁵⁴³ Тако се испоставља да је партијска политика према селу почела да се нешто успешније реализује тек у време пред рат и окупацију.

Како констатује Б. Димковић у студији о односу КПЈ и сељаштва, за југословенске комунисте основни циљ била је “радикална промена земљишносвојинских односа”.⁵⁴⁴ У основи, и подела сељаштва на сеоски пролетаријат, сиромашно, средње и богато сељаштво била је извршена према власништву над земљом као главним средством за производњу. У том контексту, у аграрним плановима КПЈ реферише се на два, међусобно повезана питања: на аграрну реформу и на земљишну својину у будућем социјалистичком друштву. Предлози за решавање првог питања (аграрне реформе), што је била главна преокупација Партије у погледу аграрне проблематике,⁵⁴⁵ зависили су од разумевања динамике решавања другог питања – постепена промена ка социјализацији земљишних поседа или колективизација земље у револуцији. Велико разилажење делегата на Конгресу уједињења 1919. (практично једино озбиљније разилажење) односило се на предлог о начину извођења аграрне реформе. Јасан став

⁵³⁹ *Isto*, 59; I. Cifrić, *n. d.*, 139.

⁵⁴⁰ Ž. Jovanović, *n. d.*, 91–93.

⁵⁴¹ “Инструкција ЦК КПЈ за рад у масама”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1933/12.

⁵⁴² *Пролетер*, 2–3, март 1935, 9.

⁵⁴³ *Историја СКЈ*, 186.

⁵⁴⁴ B. Dimković, *KPJ – SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju*, 13.

⁵⁴⁵ I. Cifrić, *n. d.*, 153.

заузет је једино по питању посуда феудалног порекла, захтевом за њихово безусловно одузимање без надокнаде власницима, док су “предлози за социјализацију појединих велепосуда” (капиталистичког порекла) оцењени као “чиста утопија”.⁵⁴⁶ И у “Практичном акционом програму” из 1919. истиче се захтев за укидање феудалне својине и то без надокнаде, као и подела сељацима “који земљу стварно обрађују”.⁵⁴⁷ Док је Д. Лапчевић бранио становиште о неопходности извршења аграрне реформе у смислу поделе земље сељацима, далматински социјалисти су се томе супротстављали радикалним захтевом за национализацију земље.⁵⁴⁸ Да би се избегао већи расцеп, на предлог Филипа Филиповића, прихваћен је Лапчевићев предлог резолуције, али уз следећу стилизацију у односу на аграрну реформу: “цео посао око поделе и организације рада на велепоседима поверава се сељачким већима која образују сви они који на тим имањима раде”.⁵⁴⁹ Таквом формулацијом избегнуто је заузимање става према начину извођења и очекиваним резултатима аграрне реформе, а то је одражавало и став о томе да у партијском програму нема простора за радикалне идеје у погледу земљишне својине. Међутим, у “Подлози уједињења” се експлицитно наводи да се једино преласком приватне у друштвену својину и капиталистичке робне производње “у социјалистичку продукцију” може постићи да “велико газдинство и принос од друштвеног рада... постану и за оне класе које су досада биле експлоатисане... извор највећег благостања”.⁵⁵⁰ Јасно је, дакле, да је постојала својеврсна подвојеност између акционог плана и дугорочне програмске оријентације, што је сасвим одговарало идеји о етапном развоју револуције.

Дугорочни циљеви Партије јасније су формулисани на Вуковарском конгресу, на ком долази до померања улево у погледу виђења будућности аграрносвојинских односа: “Одмах после преузимања политичке власти пролетаријат одузима буржоазији средства за производњу”, каже се у Програму КПЈ, уз најаву да ће међу првима предмет “социјализације” бити велики поседи. “Ови ће се поседи обрађивати модерним алатима и машинама и послужиће као пример како треба обрађивати земљу” и на тај начин “ситни и средњи сопственици на селу увериће се... да је много

⁵⁴⁶ “Резолуција о аграрном питању”, *Историјски архив*, II, 21–22.

⁵⁴⁷ “Практични акциони програм”, *Исто*, 14.

⁵⁴⁸ *Исто*, т. 4, 195 према: *Ž. Jovanović, n. d.*, 61.

⁵⁴⁹ “Практични акциони програм”, *Историјски архив*, II, 14.

⁵⁵⁰ “Подлога уједињења”, *Исто*, 10.

корисније заједнички, колективно земљу обрађивати (Подв. С. М.)”.⁵⁵¹ Иако је истицано да се сељаштву мора отворено рећи шта су циљеви комуниста, осим уопштених порука о национализацији земље, није било пуно речи о колективизацији као коначном циљу. Наиме, та отвореност се односила на непосредне циљеве, док је са друге стране Филип Филиповић писао да “не треба сељацима приказивати комунистички програм у целини”.⁵⁵² Говорило се само о непосредном циљу деобе великих поседа и подели земље сељацима. Колективизација или социјализација земље није помињана у бројним прогласима упућиваним сељаштву, на шта је несумњиво морало утицати и промовисање Нове економске политике у СССР. Тема колективизације отворана је местимично када је тај процес узео маха у СССР, после 1928. Примера ради, у билтенима које је издавао ЦК КПЈ понекад се помињу грандиозни успеси колхоза и совхоза, уз похвалне речи о “потпуној колективизацији производње”.⁵⁵³ Међутим, ти билтени били су махом намењени ужем кругу партијског чланства. Нешто шири круг могла је да обухвати илегална партијска штампа, у којој, примера ради, читамо: “ми данас имамо не само светску аграрну кризу, него и структурну кризу сељачког газдинства – ситног и средњег поседа...” Ту кризу је могуће решити само настанком крупног газдинства, на два начина: као у капиталистичким земљама на штету ситног и средњег сељаштва, или као у СССР, преласком “ка крупном социјалистичком, колективном газдинству у интересу самих сељачких маса”.⁵⁵⁴ Колико је дисхармоније било у ставовима комуниста по овом питању сведочи чланак у *Сељачкој борби*, органу ПК за Хрватску, у којем се говори о

⁵⁵¹ “Програм Комунистичке партије Југославије”, *Исто*, 35.

⁵⁵² F. Filipović, “Seljački pokret i komunističke partije”, *Klasna borba*, 4/1927, 19.

⁵⁵³ Видети нпр. бројеве *Билтена ЦК КПЈ* од 18. 3. 1932. (АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1932/7); 1. 4. 1932. (АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1932/9); 1. 10. 1932. (АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1932/16); 15. 11. 1932. (АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1932/19). Иако се није детаљно говорило о колективизацији, сељаштву је објашњавано како се у СССР организују поједини пољски радови, на пример сетва и жетва: “Сви добијају бесплатно од Совјетске државе семе, вештачко ђубриво и велике машине, какве код нас и не постоје. То су 'Комбајни' који истовремено косе, слажу у снопове и врше. Исто тако са стране машине која се тера бензином као аутомобил налази се нешто као бријач. Само што је дуго 4–5 метара. Кад Комбајн иде, овај бријач коси и то површину земље у ширину од 5 метара, а са брзином једне машине. Затим се бријач брзо подигне, баца класје у машину, где их један обруч везује у снопље и одмах се у машини врше. Семе упада у цакове који се аутоматски вежу и бацају на земљу. Долази један аутомобил који скупуља цакове. Сем тога, да би брже радили сеје са на неким местима из авиона. Крилатица лети и баца семе. Уместо да човек иде за плугом и да се зноји, он седне на трактор и тера као аутомобил, а трактор оре као намазан”. “Сељаци који пате од господских гуликожа”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1934/28. Видети такође: “Vanredni uspjesi kolhoza u Krimskoj Republici”, *Proleter* 2–3/1935, 8–9.

⁵⁵⁴ M. Moravac, “Agrarna kriza i radno seljaštvo”, *Klasna borba*, 17/1931, 30.

претварању сељака у пролетере, о укидању приватног власништва, о томе да сваки сељак у СССР може да има једну краву и једну свињу, о томе да је сва земља у СССР колективизирана итд. Ови ставови су нападнути у централном партијском гласилу *Пролетеру* веома оштро.⁵⁵⁵ Такође, ЦК КПЈ је критиковао као штетно агитовање “за стварање колхоза, у првој фази револуције”.⁵⁵⁶ У сваком случају, виђење својинских односа на селу у непосредној будућности, без обзира на одређену радикализацију ставова после Вуковарског конгреса, остали су на нивоу резултата буржоаске револуције (подела земље сељацима). То је нарочито било важно у контексту концепције о савезу радника и сељака, који је морао обухватити и средње сељаштво, које би много теже него сеоске пролетере и сиромашне сељаке било могуће уверити у предности колективизације.

Много више него дугорочним пројекцијама, Партија се бавила непосредним циљевима. На Другом конгресу 1920. донекле је конкретизован нешто општији став са Конгреса уједињења у погледу аграрне реформе, особито када је постало јасно да од радикалног решавања аграрног питања неће бити ништа: “КПЈ ће повести најенергичнију акцију за откривање свих превара и злочина буржоазије при решавању аграрног питања. Она ће... радити на потпуном решењу аграрног питања одузимањем свих великих поседа и уступањем, са одговарајућим инвентаром и без икакве накнаде, сељачким већима, која образују они који земљу стварно обрађују”.⁵⁵⁷ Наредна већа партијска заседања, а нарочито Трећа партијска конференција и Трећи и Четврти

⁵⁵⁵ “Што ће нама бесмислено фразирање против приватног власништва уопће као на пр. да се 'руски сељак увјерио да је власништво у ствари лаж', кад је та тврдња прије свега бесмислица, а друго, кад ми требамо нарочито сељаку да објаснимо да ми нисмо против сваког власништва, већ против капиталистичког и велепоседничког, против приватног власништва на средствима за производњу. Ако ми будемо говорили тако као што се то ради у С(ељачкој) Б(орби) онда ћемо бити вода на млин наших непријатеља, који сељаку говори лажи, како комунисти хоће да отму његово власништво... Запамтите добро другови из С(ељачке) Б(орбе) да ми нећемо сељаку ни земљу одузимати, и ако је она средство за производњу, већ ћемо му дати земљу! Потпуно је нетачно да ми идемо затим да сви људи (у социјализму) постану радници у смислу пролетера. Зашто сељака одбијати тиме, а поготово кад то није истина. Много је паметније било објаснити сељаку што је октобарска револуција одмах дала сељаку (поништење дугова, земљу, поништење несносних царских пореза итд.) и надовезати се на то што би му она дала одмах код нас. *Сељаци ће се тек послје претворити у свијесне трудебенике социјалистичког друштва путем добровољног окупљања у задруге, њиховог превапитавања итд., а на претварањем у раднике пролетере.* Није тачно да у цијелом СССР сви сељаци имају право само на једну краву, једну свињу. То је различито према условима господарства. У сточарским крајевима на пр. на далеко више. Није тачно да то није приватно власништво, већ је то заиста приватно власништво задругара – колхозника, са којим они располажу по слободној вољи”. “*Seљачка borba*”, *Proleter* 7–8/1935, 16.

⁵⁵⁶ “Рад партијских организација на селу”, АЈ, 507–ЦК КПЈ 1937/6.

⁵⁵⁷ *Историјски архив*, 43.

конгрес КПЈ потврдили су становишта Партије о аграрном питању. Порука са Четвртог и, како се испоставило, последњег конгреса Партије у међуратном периоду 1928. била је да се КПЈ залаже за “решење аграрног питања путем аграрне револуције”, конфискацијом “целокупне велепоседничке земље и инвентара без икакве одштете и давање те земље са инвентаром радном сељаштву без откупа”.⁵⁵⁸ Ова становишта КПЈ је у мање-више непромењеном облику понављала све до 1941. У овом аспекту се огледала револуционарност ставова КПЈ, будући да су аграрни интересенти, како је показано у одељку о аграрној реформи у Краљевини, у великом броју били обавезни да плате откуп бившим власницима, а да је држава на себе преузела да исплати имања бившим феудалцима.

Ставове Партије, особито о подели земље, требало је на неки начин приближити сељаштву. У упутству упућеном партијским активистима пред изборе 1920. каже се да “малим посједницима треба растумачити... да се њима неће одузимати њихово власништво, него ће се извластити тек богаташи и велепосједници”.⁵⁵⁹ На половична решења аграрног законодавства међуратне Југославије одговорено је штампањем Лењиновог *Декрета о земљи*, у којем се помиње подела земље сељацима, као и агитацијом међу сељаштвом против велепоседника.⁵⁶⁰ Преко партијске штампе, разних брошура⁵⁶¹ и преко плаката и летака, Партија је позивала сељаштво у савез са радницима, а после Обзнане и на револуцију, истичући увек захтев за поделом земље сељацима.⁵⁶² Тако се у једном прогласу сељаштво позива да не чека никакве промене одозго, већ да узме “судбину у своје руке” будући да се краљ и буржоазија неће никада добровољно “одрећи пљачке и сићи са власти”.⁵⁶³ На примедбе које су се често чуле да је аграрна реформа болшевизам, комунисти су, уз ироничан призив, оговарали да нико није толико агитовао у корист болшевизма међу сељаштвом као они који су

⁵⁵⁸ “Резолуција о привредном и политичком положају Југославије и о задацима КПЈ”, *Исто*, 160–161.

⁵⁵⁹ “Упутство”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1920/15.

⁵⁶⁰ Ž. Јовановић, *n. d.*, 65–66.

⁵⁶¹ Својеврсни резиме ставова комуниста у вези са аграрном реформом представљала је у међуратном периоду брошура Н. Томина (Васо Богданов), *Над гробом аграрне реформе*, Београд 1926. Такође је значајан рад Филипа Филиповћа: М. Могавас (Filip Filipović), “Agrarna reforma u Jugoslaviji”, 1, *Klasna borba*, 6/1927, 20–25; Isti, “Agrarna reforma u Jugoslaviji”, 2, *Isto* 7/1928, 19–24; “Uništavanje seljaštva”, *Proleter* 4/1929; “Kralj i veleposednici protiv seljaka”, *Isto* 7/1929; “O agrarnoj reformi”, *Isto* 11/1930;

⁵⁶² Видети на пр. летке који из фонда ЦК СКЈ: АЈ, 507 – НРПЈ 1924/104; АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1928/15; АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1930/4; 1931/1, 2, 3, 6; АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1932/14; АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1932/26; АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1933/14.

⁵⁶³ КПЈ од 1919 – 1941, 114–115.

поделу земље сељацима проглашавали за бољшевичку меру.⁵⁶⁴ Разрађујући нешто детаљније методе агитације, ЦК КПЈ сугерише активистима на селу да истичу конкретне захтеве: “Агитујурајући за за конфискацију земље и расподелу сељацима велепоседничке земље са инвентаром, наши другови треба да говоре не у опће ‘тражимо конфискацију земље’, него одређено: тражимо да се конфискује земља велепоседника Х... и да се раздијели сељацима”.⁵⁶⁵ Стални захтев Партије било је укидање откупа за земљу добијену аграрном реформом, повраћај новца, укидање посредних пореза, поништавање зеленашких дугова, јефтин државни земљораднички кредит, праведнија пореска политика. Партија је поздрављала одлуке сељака да не плаћају порезе и камате, али се увиђало да је неопходно заштитити сељаке од пленидбе имовине.⁵⁶⁶ Месне сеоске организације биле су задужене да у случају пленидбе имовине сељака организују сељачке групе које би то спречавале, тј. да “учествују у изјуривању егзекутора и жандара”, па чак и да се сукобе са њима ако је потребно.⁵⁶⁷

У току политичког деловања, како легалног, тако и илегалног, Партија се углавном концентрисала на непосредне задатке и критику начин извођења међуратне аграрне реформе, залажући се за поделу земље сељацима, безуспешно подстичући сељаштво и на побуну и револуцију. Партија никада није занемаривала сељачко питање,⁵⁶⁸ али није током читавог међуратног раздобља сасвим пречистила ставове по том питању. Ипак, у многоме “пречишћен” став већине најбоље је изразио Филип Филиповић. Констатујући да аграрна реформа није успела да спречи, већ је, напротив, убрзала продор капитализма на село он наставља: “Али овај закључак не треба тумачити као да развитак капитализма у савременим приликама представља прогресивну појаву, како то веле социјал-демократи. У епоси буржоаских револуција, када се на рушевинама феудализма подизао капитализам, онда је, разуме се, последњи био много бољи и прогресивнији. *Али сада, када је отпочела епоха социјалистичке револуције, ми имамо сасвим други, много бољи и прогресивнији пут развитка, него што је то*

⁵⁶⁴ Н. Томин (Васо Богданов), *н. д.*, 13.

⁵⁶⁵ “Инструкција ЦК КПЈ за рад у масама”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1933/12.

⁵⁶⁶ Исто.

⁵⁶⁷ Исто; “Рад на селу и организационе форме тог рада”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1937/6;

⁵⁶⁸ Филип Филиповић 1926. наводи аграрно питање међу оним проблемима “око којих се окреће цео политички живот Југославије”. Моравас (F. Filipović), “Економски и политички положај Југославије”, *Klasna borba*, 1/1926, 43–48.

капиталистички пут. Ми данас имамо пут некапиталистичког развитка ка капитализму (Подв. С. М.)”.⁵⁶⁹ Овај став КПЈ остаће трајно виђење сељачког питања и биће од важности у каснијем периоду за разумевање аграрне политике КПЈ као партије на власти.

3. Промене у аграру у току Другог светског рата

Промене у аграрној структури настале током Другог светског рата деловањем окупатора само су један аспект вишеструких последица насталих у интеракцији идеолошких и економских чинилаца, чији је израз било уверење да је неаријевске народе било дозвољено и – са становишта фашистичке идеологије – потребно уништавати, расељавати, економски искоришћавати и уопште поступати са њима у сагласности са привредним интересима окупатора.⁵⁷⁰ Са тим у складу били су и поступци квислиншких режима који су, као својеврсна реплика свог идеолошког узора и фактичког господара, спроводили терор над оним деловима становништва остављеним изван круга фашистичких савезника.⁵⁷¹ Поред масовног убијања, као нарочито изражен фактор који је утицао и на промену аграрне структуре у току рата, јавља се расељавање становништва, услед политике расељавања односно услед избеглиштва изазваног разним видовима насиља и претњи по сам живот.⁵⁷²

⁵⁶⁹ М. Моравач (Filip Filipović), “Agrarna reforma u Jugoslaviji”, 2.

⁵⁷⁰ О променама у аграрној структури и поседовању земље као делу нацистичких привредних планова видети: Т. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama 1941–1945*, Rijeka, Ljubljana, Beograd 1979, 9–55. Такође видети и студије општијег карактера: Ј. Marjanović, “Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941–1945. (s posebnim osvrtom na nemačku ekonomsku politiku u Srbiji i Banatu)”, *Jugoslovenski istorijski časopis (JIČ)* 3/1963, 73–96; Исти, “Ekonomska politika nacističkih okupatora Jugoslavije”, *JIČ* 4/1963, 62–91; А. Mitrović, “Nacistička ideja velikog privrednog prostora i Jugoistočna Evropa”, *Zbornik Filozofskog fakulteta* 1/1970, 709–733; Исти, “Erganzungswirtschaft: The Theory of an Integrated Economic Area of the Third Reich and Southeast Europe”, *Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade 1977, 7–45; В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, 1, Beograd 1983, 17–45; М. Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, Beograd 1991.

⁵⁷¹ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, 46–99; М. Ristović, *n. d.*, 86–96. и даље.

⁵⁷² За најпотпуније истраживање избеглиштва на простору Југославије у Другом светском рату видети: S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1981. Детаљнија истраживања постоје и за простор Војводине: Ж. Бјелац, М. Дробњаковић, М. Радовановић, “Миграције становништва Војводине уочи и почетком Другог светског рата”, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, (Ур. Д. Алексић), Beograd 2014, 103–118. Простором мађарске окупационе зоне бави се књига: З. Голубовић, *Шарварска голгота. Протеривање и логорисање Срба Бачке и Барање*, Нови Сад 1995.

Окупационе зоне

На немачком окупационом простору најмасовније исељавање и протеривање са имања било је из словеначких области. Реч је о Горењској и Штајерској, која је била подељена на зону А и зону Б. Предвиђено да се исељавање Словенаца одвија у три таласа, а требало је да обухвати око 260.000 људи, за чије одредиште су одређене Независна Држава Хрватска (НДХ) и Србија, при чему би се из НДХ иселио пропорционалан број Срба.⁵⁷³ На имања исељених Словенаца требало је населити око 58.000 Немаца из разних области југоисточне Европе, а овом броју је касније придодато још око 12.000 Немаца из Кочевља. Програм исељавања почео је да се реализује од јуна 1941. и до августа је било исељено из Штајерске (зона А) близу 6000 словеначких породица. На том простору је до лета 1943. насељено око 3000 породица кочевских Немаца, којима су обезбеђене значајне насељеничке повластице. Из зоне Б је исељено 15.000 Словенаца, али је насељавање Немаца у овој области било спорије. У Горењској је до октобра 1944. регистровано 967 словеначких имања за насељавање Немаца, али је на овом простору до 1943. насељено мање од 1000 Немаца. Са интензивирањем ратног пожара на простору Југославије, ова померања словеначког становништва су успорена, али никада нису сасвим замрла.⁵⁷⁴

Без обзира на ратно савезништво са НДХ, немачки планови су обухватили и исељавање око 5000 Хрвата настањених у Горењској, у Славонију и Босну, али се тај процес споро одвијао. Немци су били упорни да остваре и овај план исељења и инсистирали су код усташких власти да се оно изврши до краја 1944, али се то није догодило, тим пре што су територије на које је требало иселити поменуто хрватско становништво од разбуктавања устанка биле ван стварне контроле усташке власти.⁵⁷⁵

Немачко окупационо подручје у Банату, формално под влашћу комесарске управе у Београду, од јуна 1941. такође је било подручје са којег је према плановима окупатора део становништва, пре свега јеврејског и српског, требало уклонити. На овом простору

⁵⁷³ S. Milošević, *n. d.*, 27–32.

⁵⁷⁴ О исељавању Словенаца видети: T. Ferenc, “Le système d’occupation des nazis en Slovénie”, *Les systèmes d’occupation en Yougoslavie 1941–1945*, Belgrade 1963, 47–133; T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, 27–31; T. Zorn, “A Contribution to the Problems Regarding the Nazi Denationalizing Policy in (Austrian) Carinthia and occupied Upper Carniola from 1938 to 1943”, *Third Reich and Yugoslavia*, 423–440.

⁵⁷⁵ N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, Novi Sad 1984, 31–32.

припадници немачке мањине веома брзо су се организовали и постали практично једина власт, што је формално санкционисао и Савет комесара именовањем подбана из редова фолксдојчера.⁵⁷⁶

Што се тиче јеврејског становништва у Банату, његова имовина је одмах по окупацији заплењена. При немачком Уреду генералног опуномоћеника за привреду Србије основан је посебан Комесаријат за јеврејске куће и земљишне поседе са задатком да након хапшења јеврејских породица изврши конфискацију, преда имовину органима квислиншке управе, чији је задатак био да ту имовину продају и новац исплате за потребе Вермахта. Право на куповину јеврејске имовине имали су “пријатељи Рајха”, а пре свих сами Немци, било да су долазили из Немачке или су били југословенски грађани. Пљачка јеврејске имовине била је од самог почетка темељна, а највеће имање, које је било у поседу браће Ледерер, откупио је концерн “Херман Геринг”. За потребе рада на овом имању, на ком је постојала и фабрика конзерви и сухомеснатих производа, формиран је нешто касније и логор. До краја августа 1941. у Банату више није било јеврејског становништва.⁵⁷⁷

Када је реч о српском становништву у Банату, у контексту аграрне проблематике, главно питање је била међуратна аграрна реформа. У односу југословенских Немаца и југословенских власти у погледу земље постојао је у међуратном периоду суштински сукоб, проистекао много више из дискриминације мањина у додели земље него из одузимања земље Немцима после 1918. Осим што су дискриминисани као аграрни интересенти, Немци су уредбом из 1938. фактички онемогућавани и да купују земљу, будући да је, како је већ речено у поглављу посвећеном међуратној аграрној реформи, за куповину било потребно одобрење посебне комисије која таква одобрења по правилу није давала припадницима мањина. Због свега наведеног локално немачко

⁵⁷⁶ О приликама у Банату видети: Ш. Вег, “Систем немачке окупационе власти у Банату 1941–1944”, *Зборник за друштвене науке* 35/1963, 63–104; Ђ. Момчиловић, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Београд 1977; З. Јањетовић, “Југословенски Банат 1941. године”, *Срби и рат у Југославију 1941. године* (ур. Д. Алексић), Београд 2014, 291–318. О специфичној улози фолксдојчера у организацији власти видети: М. Ristović, *n. d.*, 97–116; М. Zakic, “The Price of Belonging to the Volk: Volksdeutsche, Land Redistribution and Aryanization in the Serbian Banat, 1941–4”, *Journal of Contemporary History* 2/2014, 320–340.

⁵⁷⁷ Т. Ковач, “Прилог познавању уништења јеврејске заједнице у Банату током другог светског рата”, *Јеврејски алманах* 1963/1964, Београд 1965, 137–144; Б. Ивковић, “Уништење Јевреја и пљачка њихове имовине у Банату 1941–1944”, *Токови револуције* 1/1967, 373–403; Н. Živković, “Грађа о пљачки јеврејске имовине у Србији и Банату за време Другог светског рата”, *Zbornik Jevrejskog muzeja*, 3/1975; М. Zakic, *n. d.*, 320–340.

становништво је видело међуратну аграрну реформу као изразито непријатељску меру власти, иако је 1940. на притисак из Немачке поменута уредба из 1938. била укинута.⁵⁷⁸

Непосредно по наступању окупације на удару нових локалних структура власти, које су сачињавали Фолксдојчери, били су управо резултати аграрне реформе и колонизације из међуратног периода. Свему се, при томе, давао формални оквир, обезбеђен одговарајућим уредбама Савета комесара, односно владе у Београду. Окупационе власти су најпре условиле купопродају насељеничке земље својим одобрењем, а затим је и Савет комесара донео уредбу којом су јавне лицитације земљишних поседа фактички стављене под контролу окружног начелства које је одређивало купца такве земље.⁵⁷⁹ По правилу, радило се о етничким Немцима. Савет комесара је затим јуна 1941. донео и уредбу којом су били прописани поступак и услови ревизије међуратне аграрне реформе, поништавајући фактички сва ограничења која су раније власти Краљевине Југославије донеле како би спречиле да земља доспе у руке припадника мањина.⁵⁸⁰ При томе, најчешћи услов за одузимање земље био је необрађивање додељеног земљишта, што је био релативно чест случај. На крају, посебном уредбом је прописано да се могу поништити све јавне лицитације вршене на основу уредбе о из 1938. (која се односила на Банат), а приликом којих имање није продато купцима који су нудили највишу цену, што су углавном били Немци.⁵⁸¹ Све ове одлуке имале су за циљ да у будућој прерасподели земље фаворизују Немце, пре свега фолксдојчере.

У новим околностима радило се првенствено о намери дислоцирања колониста који су у Банат насељавани после 1918. односно о преузимању њихових имања (такозвана *Dobrovoljzen–Felder*).⁵⁸² Међутим, иако је постојала јасна намера да се пониште резултати међуратне колонизације, локалним немачким властима је са виших

⁵⁷⁸ Н. Гаћеша, “Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини”, *Зборник за историју Матице Српске* 13/1976, 82–91.

⁵⁷⁹ Н. Гаћеша, *Agrarna reforma*, 35; Исти, “Промене у аграрнопоседовним односима и миграциона померања у Војводини 1943.”, *Радови*, 404.

⁵⁸⁰ “Уредба од делимичном укидању мера извршених на основу закона о аграрној реформи”, *Службене новине* 81/41.

⁵⁸¹ “Уредба о допуни уредбе о укидању Уредбе са законском снагом о ограничењу отуђивања непокретне имовине на подручју Апелационог суда у Љубљани бр. 87829 од 4. септембра 1936 године и Уредбе са законском снагом о ограничењу отуђивања непокретне имовине на подручју Апелационих судова у Новом Саду и Загребу бр. 15860 од 18 фебруара 1938 године, са свима њиховим изменама и допунама М. С. бр 1225 од 19. септембра 1940 године”, *Службене новине* 117/41.

⁵⁸² В. Ivković, “Neki metodi ekonomske politike i privredne pljačke okupatora u Banatu 1941–1944”, *Zbornik Vojvodine 1941*, Novi Sad 1967; Н. Гаћеша, *Agrarna reforma*, 35, 36; М. Zakic, n. d., 324.

инстанци истовремено саветовано да не журе са исељавањем колониста, како пољопривредна производња овог важног житног региона не би превише трпела. Зато је установљен принцип да се земља корисника аграрне реформе подвргне продаји онда када се појави купац који би на ту земљу рефлектовао, а није се приступило исељавању *en masse*. Осим тога, пошто је августа 1941. Хајнрих Химлер издао наредбу о обустави свих исељавања негерманског становништва као и обустави немачке колонизације у југоисточној Европи до свршетка рата, то је и процес исељавања српског становништва из Баната додатно успорен. Ова наредба се није у пракси у потпуности спроводила и када ратне операције нису представљале сметњу, прогони становништва су се настављали. Ипак, после напада Немачке на СССР ситуација се донекле мења, и то у корист међуратних колониста. Наиме, пошто је отварање новог фронта захтевало и нове трупе, претила је опасност да у случају масовног исељавања буде онемогућена пољопривредна производња у Банату. Штавише, марта 1942. саветовано је из Берлина фолксдојчерским властима у Банату да се исељавање добровољаца потпуно обустави.⁵⁸³

Иако је положај српског становништва у окупираном Банату био веома тежак и неизвестан, уз прогоне, терор и убиства, чињеница је да је исељавање Срба из Баната односно ревизија резултата међуратне реформе током целог рата остало релативно малог обима, у поређењу са ситуацијом у мађарској окупационој зони или у НДХ. Отуда и промене у аграрној структури у погледу етничког састава власника нису биле драстичне: према подацима из 1938. Немци су у Банату држали 21% земљишта, а јула 1943. – 25,9%. Купци земље која је одузета српским колонистима били су у 85% случајева Немци и у 14% случајева Мађари, док је преостали проценат одлазио на све остале. Према подацима до којих је дошао Н. Гаћеша, од колониста је ревизијом у Банату одузето 11,55% од укупне површине коју су они добили у периоду од 1918–1941.⁵⁸⁴

Немци су држали као своје окупационо подручје и делове на северу Косова (Подујево, Вучитрн и Косовска Митровица).⁵⁸⁵ Ови крајеви, заједно са Новим Пазаром,

⁵⁸³ Ђ. Момчиловић, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1977, 32; *Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Oxford 1985, 321; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 36; M. Zakic, n. d., 326.

⁵⁸⁴ Б. Ивковић, н. д., 387; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 38; M. Zakic, n. d., 32.

⁵⁸⁵ F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970, 524–533; A. Hadri, “Okupacioni sistem na Kosovu 1941–1945”, *JIC* 2/1965, 39–61.

чинили су засебну Косовску област у оквиру Србије.⁵⁸⁶ Априла 1941. састали су се представници Вермахта и тамошњег албанског локалног политичког вођства па је већ тада стављена у изглед “евакуација колонизованих Срба и Црногораца из изразито албанских крајева и подршка албанским земљорадницима с немачке стране у увођењу правилног обделавања земље”.⁵⁸⁷ Ипак, немачко министарство спољних послова поништило је овај споразум, што није утицало на нерасположење албанског становништва према Србима и Црногорцима. Користећи се својим новим положајем, милитантне структуре албанског становништва, са наталоженим масовним незадовољством управом после 1912, односно 1918. сурово се обрачунавало са српским насељеницима. Масовност исељавања под притиском разних облика терора стварала је тешкоће немачкој окупационој управи у Србији, па је тражено да се на сваки начин спречи досељавање прогнаних и избеглих у Србију. Х. Турнер морао је да интервенише јуна 1941. тражећи да се “једном већ спречи даље протицање избеглица од југа ка северу” и да се “запрети Арнаутима оружјем, ако не престане протеривање српских насељеника”.⁵⁸⁸ Све то, ипак, није дало резултате. Према евиденцији Комесаријата за избеглице Недићеве владе, број избеглих са простора Велике Албаније износио је 48.808.⁵⁸⁹ Штавише, дошло је и до значајних уступака тамошњем беговату, пошто је Савет комесара 6. августа 1941. донео уредбу којом је је прописано да ће аграрни односи уредити према новонасталим околностима, при чему је за 1941. прописано да “аграрни субјекти” (корисници аграрне реформе) морају да уступе четвртину летине бившим читлук сахибијама,⁵⁹⁰ што је практично значило обнову феудалних односа.⁵⁹¹

Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје запосела је Мађарска.⁵⁹² У поверљивој наредби упућеној војно–окупационим властима из Будимпеште на дан окупације 11.

⁵⁸⁶ “Уредба о уређењу и управи у области Косова”, *Службене новине* 96/1941.

⁵⁸⁷ “Zapisnik o pregovorima predstavnika 60. pešadijske divizije sa kvislinškim vođama albanske narodnosti od 21. aprila 1941. o organizaciji vlasti na području ove divizije”, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (даље: *Zbornik NOR*), XII–1, Beograd 1973, док. 18.

⁵⁸⁸ “Izveštaj feldkomandanture 809 od 15. juna 1941”, *Zbornik NOR*, XII–1, док. 64.

⁵⁸⁹ S. Milošević, *n. d.*, 146.

⁵⁹⁰ “Уредба о уређењу и управи у области Косова”, *Службене новине* 93/1941.

⁵⁹¹ A. Hadri, *n. d.*, 57.

⁵⁹² О карактеристикама мађарског окупационог система видети: Ј. Мирнић, “Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи”, *Зборник за друштвене науке МС* 35/1963, 8; Ђ. Мирнич, “Венгерски режим окупације у Југославији”, *Les systèmes d’occupation en Yougoslavie*, 425–493; F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 555–585.

априла 1941. изричито се наглашавало да у третирању затеченог српског становништва треба правити разлику између староседелачког становништва и колониста (насељених после 31. октобра 1918.), при чему је за све колонисте (осим Хрвата, ако покажу лојалност) било предвиђено протеривање, које треба да уследи по споразуму са будућом немачком окупационом управом у Србији.⁵⁹³ До тада, колонисте је требало уклонити са имања и сместити у привремене логоре.⁵⁹⁴

Сам улазак мађарских окупационих трупа на простор одређен за мађарску окупациону зону био је испуњен терором и убиствима, пре свега српског становништва.⁵⁹⁵ Већ тада заправо почиње и протеривање колониста. Земља која је подељена у југословенској аграрној реформи одлуком мађарске владе од 15. априла 1941. проглашена је државном и од ње је формиран посебан фонд који је требало по врло повољним условима да се распрода мађарским држављанима, превасходно етничким Мађарима. Тај фонд састојао се од 53.000 кј добровољачке земље из добровољачких насеља, 139.000 кј земље добровољаца из мешовитих насеља и 86.000 кј у власништву Јевреја. Овome треба додати и земљу која је преузета од стране државе, а припадала је побијеном становништву, махом сељацима словенског порекла. По окупацији Барање ерцхерцог Алберт, командант 39. пешадијског пука, заузео је имање које је некада припадало његовом оцу, а чија је површина била 86.000 кј, тако да се практично читава Барања нашла у његовим рукама. Тако су одлуком мађарске владе од 15. априла сви власници земљишта које је после 1919. дошло под удар југословенске аграрне реформе, укључујући оне који су до ње дошли куповином, изгубили право власништва.⁵⁹⁶

Према наредби од 22. априла 1941. за напуштено земљиште после протеривања колониста био је предвиђен привремени закуп на који су имали право пре свега мађарски сељаци, а ако њих није било или нису били заинтересовани, земља се могла дати у закуп и “поверљивим припадницима других народа”. Наредба је прописивала и извесна права бивших власника–колониста: није било дозвољено да буду спречавани

⁵⁹³ “Poverljiva vojno–upravna naredba br. 1”, *Zbornik NOR*, XV–1, Beograd 1986, док. 14; Ј. Мирнић, “Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи”, 8; Ђ. Мирнич, “Венгерски режим окупације у Југославији”, 430.

⁵⁹⁴ “Naređenje komande 3. armije da se osnuju logori”, *Zbornik NOR*, XV–1, док. 27.

⁵⁹⁵ S. Milošević, *n. d.*, 67.

⁵⁹⁶ Ј. Мирнић, “Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Novi Sad 1967, 143–153.

уколико би желели да понесу покретну имовину, укључујући и пољопривредне справе, припадао им је новац од стоке продате на јавним лицитацијама, као и део новца од закупа њиховог некадашњег имања. Уколико се из колонистичке породице интернира само домаћин, а остатак породице остане на имању, тада је дозвољено да породица наставити са радовима уколико се члановима породице одобри останак.⁵⁹⁷

Колонисти су из мађарске окупационе зоне протеривани у Србију и НДХ, а они који су остали на територији мађарске окупационе зоне убрзо су затворени у логоре. Готово целокупна популација колониста је уклоњена са својих имања, на која су веома брзо насељени нови колонисти, углавном Мађари. Највећи број насељеника био је из Буковине, њих преко 13.000 (2856 породица). Такође, из Босне је досељено 408 мађарских породица, а део земљишног фонда је искоришћен за оснивање окућница као језгра будућих газдинстава, при чему је од 13.977 таквих окућница Мађарима додељено 13.158, Хрватима 770, Немцима 34 и Словенцима 4.⁵⁹⁸

У насељима која су настала као чисто колонистичка било је предвиђено да се читава имања додељују мађарском породицама, а у “мешовитим” насељима земља је била предвиђена као допуна мађарским сељацима који су поседовали мање од 10 кј. До јуна 1941. исељено је из мађарског окупационог подручја у Бачкој и Барањи око 15.000 људи, а око 11.375 је интернирано у логоре. То је свакако већина од насељеног становништва, ког је на територији Бачке било око 29.000. У августу 1941. формиран је у Новом Саду и посебан Савет за сређивање аграрних односа у Јужном крају, задужен да даје предлоге о правцима ревизије аграрне реформе бивше југословенске државе. Било је предвиђено да земљу добију и бивши велепоседници, за које се одређено 5–8% укупног фонда.⁵⁹⁹ Са друге стране, велепоседницима Јеврејима све земља је одузета.⁶⁰⁰

После првог таласа протеривања, до августа 1941, масовна исељавања су обустављена, а судбина преосталих колониста није решена до краја мађарске окупације. Главни разлог обуставе исељавања био је тај што немачка управа у Србији

⁵⁹⁷ “Poverljiva vojno-upravna naredba br 5”, *Zbornik NOR*, XV–1, док. 30.

⁵⁹⁸ J. Mirnić, “Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora”, 143–145; B. Bukurov, “Kolonizacija Bačke za vreme Drugog svetskog rata”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 1/1971, 55–63.

⁵⁹⁹ J. Mirnić, “Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora”, 148; J. Мирнић, “Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи”, 8–13; А. Лебл, “Аграрна политика окупатора у Бачкој, Барањи и Међумурју”, *Зборник за друштвене науке МС* 35/1963, 193–213.

⁶⁰⁰ А. Лебл, “Аграрна политика окупатора у Бачкој, Барањи и Међумурју”, 196.

више није хтела да прима велики број исељеника. Због тога је део пуштен кућама, а део је окупацију провео у логорима. Они су од пролећа 1942. из логора одлазили, у сезони пољопривредних радова, на имања поверљивих газда, где су често били сурово експлоатисани, а када је наступила зима, било је дозвољено и да презиме на имањима газда. Такво стање трајало је и током целе наредне године. Међутим, из политичких разлога (жеља мађарске владе да евентуално склопи сепаратрни мир) положај раније тешко дискриминисаног становништва донекле се побољшао од средине 1943. али је то трајало само до немачке окупације, која је уследила марта 1944. Долазак немачких окупационих снага значио је интензивирање експлоатације интернираних колониста и другог становништва, које је сада слато на радове широм окупиране Европе, а на преостало становништво сручили су се још већи намети у погледу давања пољопривредних производа.⁶⁰¹

Сличну судбину као и српски колонисти доживљавали су већ од самог почетка Јевреји, који су у мађарској окупационој зони ипак остали у животу све до немачке окупације 1944. Када је реч о земљишним поседима Јевреја, њима је марта 1942. одлуком владе једноставно експроприсана сва пољопривредна земља, а са доласком немачких окупационих јединица 1944. конфискована им је и сва преостала имовина, а они послати у логоре у којима су у огромној већини страдали.⁶⁰²

Такође, због територијалних несугласица око подручја Међумурја вршен је притисак од стране мађарских окупатора да се тамошње хрватско становништво исељава, али то није дало већих резултата, као ни исељавање Словенаца из Прекомурја.⁶⁰³

Пружајући се од Истре до западне Македоније и обухватајући Истру, делове Словеније, Далмације, Хрватског приморја, Горског котара, Лике, Црне Горе, Косова и Западне Македоније, италијанска окупациона зона била је територијално континуирана, али веома разнолика.⁶⁰⁴ И на простору италијанске окупационе зоне намера окупатора била је, као и у другим областима, да се ревидирају резултати аграрне реформе. На простору Јужне Србије (делови Косова, Метохије и Македоније) то је заправо имало за циљ да се окупатор представи као заштитник албанског

⁶⁰¹ Ј. Мирнић, “Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи”, 38–40.

⁶⁰² Исто, 36.

⁶⁰³ S. Milošević, *n. d.*, 64–66.

⁶⁰⁴ F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 60–85.

становништва које се није користило аграрном реформом од 1919-1941. или је било чак оштећено њеним спровођењем. У том циљу војно–управне власти су прогласиле одузимање целокупне земље добијене међуратном аграрном реформом од интересената којима је била додељена.⁶⁰⁵ Када је реч о корисницима нове аграрне реформе, радило се пре свега о Албанцима, али и делу македонских староседелаца. Италијански окупатор је полазио од становишта да је аграрна реформа у међуратној Југославији на подручју насељеном Албанцима извршена “на рачун Албанаца”, па је то сада требало исправити.⁶⁰⁶ У неким случајевима земљу су поново запосели бивши велепоседници, захтевајући од бивших чифчија или других аграрних интересената исплату данка за читав међуратни период.⁶⁰⁷ Декретом краљевског намесника од 15. маја 1942. уведен је на Косову и у западној Македонији десетак чије скупљање је било поверено квислиншком апарату, махом Албанцима. Такође, на делу територије обновљени су чифчијски односи.⁶⁰⁸ У суштини, били су поништени резултати међуратне аграрне реформе.⁶⁰⁹ Из команде оружаних снага је писано да се намеће “радикално решавање проблема како би се једном засвагда успоставио мир и како би се сређивањем црногорског питања средило и питање Косова у односу на могућу инфилтрацију Срба”.⁶¹⁰

Хиљаде српских и црногорских породица било је принуђено да напусти своје недавно оформљено газдинство, уз велики број убистава.⁶¹¹ Истовремено са

⁶⁰⁵ S. Milošević, *n. d.*; V. Strugar, “Zavođenje italijanske okupacije u jugoslovenskim oblastima”, *Glasnik Društva za nauku i umjetnost Crne Gore* 1/1975, 97; N. Živković, *Šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1991, 101.

⁶⁰⁶ “Izveštaj više komande odužanih snaga Albanije od 15. jula 1941. načelniku Glavnog generalštaba o uzrocima oružanog ustanka u Crnoj Gori”, *Zbornik NOR*, XIII–1, Beograd 1969, док. 48; “Memorandum državnog podsekretara za poslove u Albaniji”, prema: L. Micheletta, “Italy, Grater Albania, and Kosovo 1939–1943”, *Nuova Rivista Storica*, 2/2013, 521–542.

⁶⁰⁷ G. Todorovski, “Neke karakteristike okupatorskog sistema u zapadnoj Makedoniji 1941–1944”, *JIC* 1–2/1970, 130–140.

⁶⁰⁸ A. Hadri, *n. d.*, 54; Т. Тодороски, “Некои институции во западна Македонија воведени во времено на окупација 1941–1944”, *Гласник на Институт за национална историја* 2/1962, 99–124; Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд, 1991, 74–79.

⁶⁰⁹ Н. Гаћеша, “Насељавање Косова и Метохије између два светска рата и решавање насељеничког питања после Другог светског рата”, *Радови*, 252.

⁶¹⁰ “Izveštaj više komande odužanih snaga Albanije od 15. jula 1941. načelniku Glavnog generalštaba o uzrocima oružanog ustanka u Crnoj Gori”, *Zbornik NOR*, XIII–1, док. 48.

⁶¹¹ О размерама зличина над српским и црногорским становништвом нема поузданих података у погледу броја страдалих и прогнаних. Процене броја прогонаних крећу се од 40.000 до 100.000. У овом раду није могуће улазити у детаље, али треба подвући да је страдање пре свега колониста, али и староседелачког становништва било масовно и да је значајно изменило етничку слику простора. Видети: S. Milošević, *n. d.*, 51–54; В. Глишић, “Албанизација Косова и Метохије 1941–1945”, *Срби и*

исељавањем и убијањем колониста и староседелача текао је процес насељавања простора Косова и Метохије из Албаније. Делимично се радило о становништву које се иселило у међуратном периоду, а делимично се насељавало и друго албанско становништво. Међутим, као што је случај са исељавањем српског, тако нема поузданих података ни о стварном броју насељеног албанског становништва.⁶¹²

У окупираној Црној Гори није било већих промена у аграрној структури, а мере окупатора сводиле су се на забрану свих правних трансакција на земљи без одобрења окупационе власти, њену обавезну обраду под претњом одузимања земље у случају да је власник не обрађује и секвестар над свим јавним добрима.⁶¹³

Далмација је заузимала посебно место у италијанским плановима, који су укључивали и исељавање досељеног становништва после 1918. и репатрирање исељених Италијана. Међутим, за велики део словенског становништва била је предвиђена италијанизација, али се претходно желео постићи прелазак што више словенског становништва у градове, где би процес асимилације текао лакше. Међутим, што се тиче поменуте репатријације, до средине 1943. није се вратило више од 100 италијанских породица, јер их се вероватно није много више ни иселило после 1918.⁶¹⁴ Још једна мера за подстицање италијанизације требало је да буде и додељивање земље ратним ветеранима по завршетку рата, али већином се и остало на поменутим плановима. Као и у Црној Гори, и овде су италијанске власти ставиле под контролу промет земље. Међуратну аграрну реформу, осим у домену колонизације (а и то делимично) италијанске власти у Далмацији нису поништиле, већ су, напротив, преузеле преостале недовршене предмете из периода до окупације, али су ипак одредиле критеријуме према којима се земља ипак могла изгубити: ако држалац није италијански држављанин, ако је осуђен за тешку кривицу или ако је имање запуштено. Основан је и Централни уред за аграрне експропријације са циљем да испитује

Албанци у XX веку, (прир. А. Митровић), Београд 1991, 285; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992, 102, 104, 252; Ј. Пејин, *Страдање Срба у Метохији 1941–1944*, Београд 1994, 19; В. Вошковић, “Progon naseljenika i Srba meštana sa Kosova i Metohije 1941–1944. god”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* 23/24 (1993/1994), 383–414; Н. Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, Београд 2009, 17, 173–174; А. Павловић, “Прилози о страдању колониста на Косову и Метохији током Другог светског рата”, *Архив* 1/2014, 113–129.

⁶¹² Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, 468.

⁶¹³ F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 629.

⁶¹⁴ О италијанској окупацији Далмације видети: D. Šepić, “Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji 1941–1943”, *Putevi revolucije* 1–2/1963, 216.

међуратну аграрну реформу и рестаурише власничка права ако се процени да су старим италијанским грађанима учињене неправде.⁶¹⁵

У словеначком делу италијанске окупационе зоне најамбициознија мера било је откупљивање имања исељених кочевских Немаца, на које је било планирано насељавање Италијана што се, међутим, није остварило.⁶¹⁶

Источна Македонија, делови Косова и јужне Србије доспели су под бугарску окупациону управу.⁶¹⁷ У домену аграра, поред конфискације целокупне имовине Краљевине Југославије, Бугарска је спровела и поништење резултата међуратне аграрне реформе и колонизације, па су многе колонијалне породице једноставно протеране, као што је био случај и у другим крајевима.⁶¹⁸ Али не само колонијалне. Подаци о исељавању из бугарске окупационе зоне су фрагментарни, а ни правна регулатива није била експлицитна. Извесно је да је веома јак притисак уследио одмах по окупацији, па је из команде немачке 12. армије писано у извештају од 12. јула 1941: “Сви Срби настањени у Македонији после 1918. године морају напустити бугарску државну територију, често у року од три дана. Акција исељавања спроводи се безобзирно и тренутно је ограничена само због транспортних тешкоћа”.⁶¹⁹ Изражена тенденција бугарских окупатора била је да се изврши бугаризација затеченог становништва, али су и притисци за исељавање били изражени, тим пре што је одмах било прописано да сви који се до априла 1942. не изјасне као Бугари морају да напусте своје домове и иселе се.⁶²⁰ Стање у Македонији погоршавао је и став вођства македонских комуниста који су под утицајем Методија Шаторова – Шарла били пасивни, а и непријатељски настројени према свим међуратним колонистима, без обзира на њихов став пре 1941.⁶²¹ Српским сељацима, претежно колонистима, било је наређено да престану са обрадом земље, која је уступана на обраду другим,

⁶¹⁵ F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 248.

⁶¹⁶ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 46.

⁶¹⁷ F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 85, 526, 593–604.

⁶¹⁸ M. Apostolski, A. Hristov, R. Terzioski, “Položaj okupirane Makedonije u drugom svetskom ratu”, *ЛС* 3/1963, 43–71.

⁶¹⁹ “Informacija Obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 12. jula 1941. potčinjenim komandama i jedinicama o vojnopoličkoj situaciji u Srbiji, NDH i Makedoniji”, *Zbornik NOR*, XII–1, док. 79.

⁶²⁰ S. Milošević, *n. d.*, 83.

⁶²¹ “Писмо Централног Комитета Комунистичке Партије Југославије ЦК БКП од 6 септембра 1941 год. у вези Шарла и његовог контрареволуционарног и антипартиског рада”, *Зборник НОР*, VII–1, Београд, 1952, док. 9.

подобнијим сељацима, а неретко је и давана у власништво другим сељацима. То је само додатно доприносило правном хаосу, који се испољио 1945. када су катастарским комисијама биле подношене, за једно исто имање, турске, српске и бугарске тапије. Уопште, поред стварања атмосфере која је подстицала иселјавање, предузимане су и конкретне мере протеривања и раселјавања српског, али и староседелачког македонског становништва од стране бугарских окупатора.⁶²²

Независна Држава Хрватска

Најдраматичније промене у свим аспектима, па и у оним који се тичу аграра, догодиле су се на простору НДХ, успостављене 10. априла 1941. под влашћу усташа, на чијем се челу налазио Анте Павелић.⁶²³ Рано усташко законодавство јасно сугерише намеру успостављања режима дискриминације и терора, усмерених ка протеривању и уништењу српског, јеврејског и ромског становништва. Већ 17. априла донет је закон којим је прописивано да ће свако ко повреди или је повредио “част и животне интересе хрватског народа или... угрози опстанак НДХ” бити осуђен за велеиздају и кажњен смрћу.⁶²⁴ Држављанство се могло ускратити свакоме ко није могао доказати да својим држањем није радио “против ослободилачких тежњи хрватског народа”, што је

⁶²² S. Milošević, *n. d.*, 87–92.

⁶²³ О успостављању НДХ, карактеру режима и њеној политици видети: V. Novak, *Magnum Crimen*, Beograd, 1986; М. Цолић, *Такозвана Независна Држава Хрватска*, Љубљана 1973; В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1986; F. Jelić–Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1978; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 2, 394–413; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 97–176; J. Tomašević, *Rat i revolucija u Jugoslaviji. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010, 429–470. Овде се нећемо бавити јеврејском и ромском популацијом, будући да су обе етничке групе у аграрној структури биле веома слабо заступљене. О статусу српског становништва, које је било веома бројно на селу, писано је у многим радовима. Међутим, можемо констатовати да ова тема још увек није добила своју исцрпну и свеобухватну научну монографију. Поред већ наведених општих студија, у којима је детаљно писано и о положају српског становништва, навешћемо још неке радове који дају општији увид у проблем положаја Срба у НДХ: N. Živković, P. Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd, 1998; М. Diklić, *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1941–1950*, Beograd 2004; М. Кољанин, “Идеологија и политика уништења Срба у НДХ”, ВИГ 1/2011, 66–91; М. Радојевић, “Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941–1943)”, *Глас CDXX Српске академије наука и уметности*, 16/2012, 465–494; N. Bartulin, “Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39/2007, 225; С. Савић, “Правни положај Срба у Независној Држави Хрватској”, *Годишњак Правног факултета у Источном Сарајеву* 1/2010, 175–188; *Genocid i zločini Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima u Drugom svjetskom ratu: zbornik saopštenja i sjećanja*, Banja Luka 2014.

⁶²⁴ “Zakonska odredba za obranu naroda i države”, *Zakoni NDH*, Zagreb 1942, 15. Видети и: F. Jelić–Butić, *n. d.*, 167–171; S. Milošević, *n. d.*, 76; С. Савић, “Правни положај Срба у Независној Држави Хрватској”, 177.

била веома широко постављена формулација, усмерена ка томе да се у ускраћивање права на држављанство, а тиме и свих осталих права, унесе што више произвољности.⁶²⁵ Тако се обезбеђивала квазиправна основа за протеривање и лишавање права оних делова становништва којих је НДХ желела да се реши.

Одмах по успостављању усташког режима приступило се ревизији међуратне аграрне реформе. Усташка власт је као један од првих аката већ 18. априла 1941. објавила пропис којим се у потпуности развлашћују сви који су земљу добили захваљујући статусу добровољца у Првом светском рату.⁶²⁶ Њихове поседе требало је да добију војници “који су се истакли својим владањем и вршењем службе у нашој младој Хрватској војсци”.⁶²⁷ Прво озваничавање политике насилног пресељавања становништва био је договор немачких окупационих управа и усташке владе, јуна 1941. о пресељавању 220–260.000 Словенаца са подручја које је анектирао Трећи Рајх на територију Србије и НДХ, као и иселење пропорционалног броја Срба из НДХ у Србију, и то до октобра 1941.⁶²⁸

За спровођење аграрне реформе и колонизације у НДХ формиран је, као централни орган, Завод за колонизацију.⁶²⁹ Аграрно законодавство је стварало могућност да имовине буде лишен свако за кога би Завод донео такву одлуку, а конфискација није подразумевала никакво обештећење, осим цинично предвиђеног издатка “за превозне трошкове”.⁶³⁰ Ревизија међуратне аграрне реформе извођена је уз ликвидацију и иселавање српског становништва,⁶³¹ праћене насељавањем хрватских сељака на испражњена имања, али се морало прихватити и насељавање немачког становништва као и дела прогнаног словеначког становништва.⁶³² Српски сељаци су имали право да се иселавају са натовареним запрегама, али је као услов било постављено да се може из НДХ извести само онолико запрега и теглеће стоке колико увезу насељавани

⁶²⁵ “Zakonska odredba o državljanstvu”, *Zakoni i naredbe NDH*, 18; Н. Гаћеша, “Промене у аграрнопоседовним односима и миграциона померања у Војводини 1943.”, 402.

⁶²⁶ “Zakonske odredbe o nekretninama tzv. dobrovoljaca”, *Narodne novine* 18. 4. 1941.

⁶²⁷ “Naredba Zapovjedništva kopnene vojske od 27. maja 1941. Zapovjedništvu posadnog bataljona SlavonSKI Brod o podeli zemlje proteranih Srba Hrvatima”, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata: tom I, Zločini NDH (dalje: Zločini NDH)*, док. 38.

⁶²⁸ “Izveštaj nemačkog poslanika u Zagrebu od 4. juna 1941”, *Zbornik NOR*, XII–1, док. 58. F. Škiljan, “Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine”, *Stanovništvo* 2/2012.

⁶²⁹ Љ. Иванчевић, “Прилог проучавању аграрне реформе у Срему у време ‘Независне Државе Хрватске’”, *Зборник за друштвене науке* 43/1966, 127.

⁶³⁰ Љ. Иванчевић, н. д., 128.

⁶³¹ F. Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014.

⁶³² N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 47–50; T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, 199–211.

Словенци. Исељавање Срба требало је да се одвија у три таласа и да се доврши до краја октобра 1941, исељавањем више од 200.000 Срба из Хрватске.⁶³³

Према целовитих података о обиму ревизије аграрне реформе у НДХ нема, по ономе што је познато, реч је о масовном лишавању пре свега српских колониста додељене земље. Најобимније последице ревизије аграрне реформе у НДХ биле су у Славонији и Срему, где је на имања одузета од колонизованих добровољаца насељено око 7.000 хрватских као и знатан број немачких породица, за које је у Славонији било предвиђено 20% расположиве земље.⁶³⁴ На основу поменутог аграрног прописа о добровољцима развлашћено је 8.581 породица добровољаца, са око 75.000 кј земље.⁶³⁵

Међутим, нису протеривани само добровољци, већ и друго становништво, а већина није желела ни да чека протеривање или ликвидацију, па је много српског становништва избегло пред терором.⁶³⁶ Одузимањем земље колонистима, православним манастирима и другим држаоцима српске народности створен је за потребе аграрне реформе у НДХ земљишни фонд од око 117.000 кј.⁶³⁷ Немачки извори помињу у јулу 1941. “десетине хиљада” Срба из Хрватске и Мађарске, протеране у Србију.⁶³⁸ Према проценама команде оружаних снага на југоистоку из јула 1941, број избеглица које су дошле из Хрватске у Србију износио је око 50.000,⁶³⁹ па је један немачки генерал морао да интервенише код Кватерника поводом овог “нерегулисаног протеривања”.⁶⁴⁰ У августу се поново помиње “неподношљиво протеривање српског становништва из Хрватске”,⁶⁴¹ а према подацима са немачко-усташке конференције из септембра 1941, из Хрватске је у Србију протерано и избегло око 104.000 Срба.⁶⁴² Од

⁶³³ M. Karakaš Obradov, “Migracije srpskog stanovništva na Području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* 3/2011, 803.

⁶³⁴ I. Balta, “Kolonizacija u Slavoniji od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na razdoblje 1941.–1945. godine”, *Rad Zavoda povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43/2001, 459–478, 468.); Н. Гаћеша, “Промене у аграрнопоседовним односима и миграциона померања у Војводини 1943.”, 403.

⁶³⁵ F. Škiljan, “Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine”, 6.

⁶³⁶ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 127–128.

⁶³⁷ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 47.

⁶³⁸ “Izveštaj upravnog odeljenja vojnoupravnog komandanta u Srbiji od 23. jula 1941”, *Zbornik NOR*, XII–1, dok 87.

⁶³⁹ “Informacija Obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 12. jula 1941. potčinjenim komandama i jedinicama o vojnopolitičkoj situaciji u Srbiji, NDH i Makedoniji”, *Isto*, XI–1, Beograd 1971, dok. 78.

⁶⁴⁰ “Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 12. jula 1941”, *Isto*, XII–1, dok 77.

⁶⁴¹ “Zapisnik sa savetovanja nemačkog generala u Zagrebu i načelnika štaba komandanta Srbije održanog 12. avgusta 1941. o vojno-političkoj situaciji u NDH i Srbiji i o merama za ugušivanje ustanka”, *Isto*, dok. 110.

⁶⁴² “Zapisnik sa savetovanja nemačkih i ustaških predstavnika u Zagrebu od 22. septembra 1941”, *Isto*, dok. 164.

тог броја 25.000 су били исељени добровољци из Славоније и Западног Срема.⁶⁴³ Почетком јула 1941. кришом је у Србију пребачено око 6.000 добровољаца-колониста, али су наставак ове операције зауставиле снаге Вермахта, одузевши усташама сва транспортна средства која су користили. Преостале српске добровољце усташке власти су тада распоредиле по имањима хрватских сељака да врше пољопривредне радове.⁶⁴⁴

Пошто је протеривање српског становништва из НДХ у Србији изазивало тешкоће немачким окупаторима, режиму НДХ је скренута пажња да се то обустави.⁶⁴⁵ Међутим, иако је дошло до смањења исељавања, нарочито услед распламсавања устанка од јула 1941, оно је ипак и даље текло, па је генерал Функ јуна 1942. захтевао да треба “сместа безусловно прекинути свако исељавање”.⁶⁴⁶ Ипак, оно се одвијало све до краја рата, будући да је окупатору из организационо-економских разлога заправо сметала “нерегулисаност”, а не само протеривање, које је са окупаторима и договорено.

Осим законске одредбе о добровољачким имањима, у НДХ су донети и други прописи којима је предвиђен прелазак у државну својину земље заостале после прогона односно избеглиштва власника са њихових имања.⁶⁴⁷ Имовина која је остајала иза протераног, убијеног и избеглог становништва предавана је Државном равнатељству за понову, а ако је реч о пољопривредном земљишту – Заводу за колонизацију.⁶⁴⁸ Уколико не би било одмах употребљено за колонизацију, веће пољопривредно имање је давано “привременом управитељу” који је имао задатак да организује производњу на газдинству и обави све предвиђене радове. Што се тиче ситнијих сељачких парцела, њих су имали обавезу да бесплатно обраде преостали Срби или насељени Словенци. Пошто се велики део исељавања догађао током сезоне жетве, локалним сиромашнијим сељацима, национално и политички “подобним”, било

⁶⁴³ F. Škiljan, “Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine”, 8.

⁶⁴⁴ “Depeša zapovjednika Zapovjedništva vojne krajine od 4. jula 1941. vojskovođi o problemima preseljavanja Srba-dobrovoljaca iz Slavonije u Srbiju”, *Zločini NDH*, док. 97.

⁶⁴⁵ “Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 12. jula 1941”, *Zbornik NOR*, XII-1, док. 77.

⁶⁴⁶ “Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 27. juna 1942”, *Isto*, XII-2, Beograd, 1976, док. 99

⁶⁴⁷ “Zakonska odredba o imovini iseljenih lica s područja NDH”; “Zakonska odredba o imovini osoba koje su napustile područje NDH” (оба од 7. августа 1941), у: *Zakoni i naredbe*, 364, 366. Видети: Љ. Иванчевић, н. д., 128; П. Вукелић, “Окупациона власт и систем националне дискриминације за време ‘Независне Државе Хрватске’”, *Зборник за друштвене науке* 35/1963, 120.

⁶⁴⁸ “Naredba Predsedništva vlade od 26. juna 1941. za sprovođenje zakonske odredbe o osnivanju državnog ravnateljstva za ponovu”, *Zločini NDH*, док. 82.

је поверено да за награду од 1/10 до 1/8 приноса, обаве све послове, од жетве до складиштења жита.⁶⁴⁹

Међутим, нису насељавана само имања одузета од корисника међуратне аграрне реформе или другог протераног и побијеног становништва. У току постојања НДХ предузимане су и акције крчења земљишта, мелиорација, освајања нових обрадивих површина, тако да је део поседа настајао и на тај начин.⁶⁵⁰ Другим речима, није се радило само о ревизији резултата међуратне аграрне реформе, већ о паралелном спровођењу нове аграрне реформе. За земљу добијену колонизацијом, законодавство НДХ је уводило суспензију својинских права, уводећи двадесетогодишњу забрану отуђења и оптерећења земље без дозволе Завода за колонизацију.⁶⁵¹ Ипак, од краја лета 1941. колонизација је у многим крајевима у којима су почеле интензивније борбе била практично неизводљива.⁶⁵² Зато је земља давана у наполицу затеченим локалним земљорадницима.⁶⁵³

Посебан значај власт НДХ придавала је Босни и Херцеговини. Муслиманским велепоседницима којима је земља одузета у међуратној аграрној реформи обећаван је повраћај земље, што требало да чвршће веже муслиманску елиту за усташки режим. Међутим, масовна ревизија није се догодила, између осталог и зато што је део сељачког становништва, некадашњих кметова, прешао у католичанство.⁶⁵⁴

⁶⁴⁹ S. Milošević, *n. d.*, 178, 182–183.

⁶⁵⁰ I. Balta, *n. d.*, 463–4.

⁶⁵¹ “Zakonska odredba o nekretninama Zavoda za kolonizaciju”, *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, 1–2/1943.

⁶⁵² “Izveštaj Josipa Turkalja od 31. avgusta 1941. Ustaškom redarstvenom ravnateljstvu Banjaluka o pljački imovine pobijenih i proteranih Srba iz Bosanske krajine radi naseljavanja slovenačkog i hrvatskog stanovništva”, *Zločini NDH*, док. 247.

⁶⁵³ “Okružnica Državnog ravnateljstva za ponovu od 2. jula 1941. svim kotarskim predstojništvima o osnivanju ureda za iseljavanje, njegovoj organizaciji i zadacima”; “Raspis Državnog ravnateljstva za ponovu od 9. jula 1941. velikim županima o organizaciji poslova oko iseljavanja pravoslavnog stanovništva”, *Zločini NDH*, док. 93, 106.

⁶⁵⁴ H. Kamberović, “O nekim inicijativama za reviziju agrarne reforme u Bosni i Hercegovini 1941–1942”, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke istorije 20. stoljeća*, Sarajevo 2011, 72–83.

Подручје окупиране Србије

На простору окупиране Србије⁶⁵⁵ није извођена аграрна реформа у међуратном периоду, а током самог рата није било значајнијих промена аграрне политике у домену земљишносојинских односа. Промене су, међутим, како се чини на основу фрагментарних података, биле нешто израженије током 1930-их, када је знатан капитал био пласиран у земљишне поседе, али се не зна како је тај процес изгледао током окупације.⁶⁵⁶ У окупираној Србији десило се сразмерно најмање промена у домену аграрне структуре (изузимајући промене у Банату и на северу Косова). Иако је за простор окупиране Србије, као што је то случај са свим областима где су постојале сталне трупе Вермахта, карактеристично брзо и масовно страдање читавих породица јеврејског становништва, то није могло знатније утицати на аграрну структуру будући да јеврејско становништво није у власништву имало пуно земљишних поседа.

За простор окупиране Србије карактеристичне су и изразито високе контрибуције у виду пољопривредних производа.⁶⁵⁷ Србији је била намењена улога снабдевача Рајха пољопривредним производима, па је овој привредној грани додељен и посебан значај.⁶⁵⁸ Сељаштво се због огромних контрибуција нашло у веома тешком положају, а од 1942. пореско оптерећење сељаштва је порасло за 200%. Принос пшенице по јутру износио је само око 500 кг. За нову сетву било је потребно 140 кг по јутру, а дозвољена количина жита по члану породице износила је 120 кг. Све преко тога морало се предати по веома ниским ценама.⁶⁵⁹

Постоје, међутим, два аспекта која је потребно посебно поменути: правна регулатива у вези са имањима аграрних интересената на подручју које је формално било у саставу Србије и подела земље на коришћење избеглицама досељеним у

⁶⁵⁵ За општи приказ стања у окупираној Србији видети: М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1945*, 1–2, Beograd 1979; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, нарочито за стање на селу видети: 470–474. Специфично привредном проблематиком бавио се Драган Алексић (Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.)

⁶⁵⁶ S. Dimitrijević, *Socijalna struktura sela i agrarna reforma u leskovačkom kraju*, Leskovac 1946, prema: N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 39.

⁶⁵⁷ N. Živanović, “O nekim merama i metodama nemačke privredne politike za vreme okupacije Srbije i Beograda u II svetskom ratu (1941–1944)”, *Istorijski časopis* 12–13/1963, 389–412; N. Živković, “Kontribucije u Srbiji 1941–1944”, *Vojnoistorijski glasnik (VIG)* 1/1970, 179–202; М. Borković, *n. d.*, 71–72; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 470; Ж. Јовановић, *Сељаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 1995, 47–60.

⁶⁵⁸ М. Borković, *n. d.*, 37.

⁶⁵⁹ *Isto*, 251.

Србију. О питању имања аграрних интересената већ је говорено у контексту промена насталих у Банату. У суштини, поменутом уредбом Савета комесара они колонисти у Банату и на Косову који ипак нису протерани, постали су безусловни власници својих имања.⁶⁶⁰

Према подацима послератне Земаљске комисије за утврђивање злочина, на простору окупиране Србије нашло се 241.011 избеглих лица.⁶⁶¹ Тек неким од њих је у Србији додељивана на обраду напуштена и државна земља, или она која је припадала појединим пољопривредним установама чији је рад замро (око 3000 ha). Таква имања су по наредби Комесаријата за избеглице од 28. августа 1941. дељена сељачким избегличким породицама у закуп под условима који су важили и за претходне закупце. За насељавање избеглица узимана су у обзир и црквена имања и државне шуме. Међутим, само је мањи део избеглица на тај начин могао добити земљу.⁶⁶² Што се тиче већег дела избеглица, најважније је било обезбедити им храну, па је већ Савет комесара донео уредбу о бесплатном прикупљању 1% пшенице за исхрану избеглица.⁶⁶³

Иако је и НДХ била проглашена за “сељачку државу”,⁶⁶⁴ за окупирану Србију посебно је карактеристична веома развијена “сељачка идеологија” колаборационистичког режима. Ту је приметан својеврсни континуитет са међуратном епохом, уз изузетак ранијег истицања демократског карактера српског народа. Недић је глорификовао сељаштво као национално битну социјалну структуру, што се добро уклапало у националсоцијалистички поглед на свет. Посебно је инсистирао на реаграризацији државе по моделу, на њеној организацији по моделу “сељачке задруге” – “задружна држава” – и на готово мистичној вези сељаштва и земље, што је добро позната идеологема режима који се ослањају на традиционализам, мит, романтичне и реакционарне представе о “народу”.⁶⁶⁵ Пољопривреди и сељаштву је додељено

⁶⁶⁰ “Уредба делимичном укидању мера извршених на основу закона о аграрној реформи”, *Службене новине* 82/41.

⁶⁶¹ Нав. према: S. Milošević, *n. d.*, 278.

⁶⁶² S. Milošević, *n. d.*, 287–288.

⁶⁶³ Одлука о прикупљању 1% пшенице за исхрану избеглица”, *Службене новине* 93/41; M. Borković, *n. d.*, 209.

⁶⁶⁴ F. Jelić–Butuč, *n. d.*, 190–191.

⁶⁶⁵ О томе опширније видети: *Речи генерала Милана Недића српском народу и омладини*, Београд 1942; *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1942; *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1943; М. Недић, М. Аврамовић, Т. Митровић, *Начела српске сељачке задружне државе: говори председника Српске владе Милана Ђ. Недића, председника Главног*

нарочито значајно место и у програмском документу познатом као Српски цивилни/културни план,⁶⁶⁶ а и у свакодневној пракси пољопривреди је посвећивана велика пажња, што је било од привредног значаја за окупатора, а имало је и идеолошки смисао у контексту изградње сељачке задружне државе.⁶⁶⁷

Немачки окупатор је рачунао на пољопривредне производе из Србије, па су становништву наметнуте високе реквизиције, које нису никада у целини прикупљене, претежно због саботаже и прикривања производа. Влада је од сељака захтевала да обраде сваки педаљ земље, под претњом да ће, у случају непослушности и немара, као и у случају да не предају разрезану количину производа, сељаци бити одвођени на принудни рад, а њихово имање уступљено на обраду вреднијем домаћину. Немачки привредни апарат у Србији покушавао је да наметне планску производњу, уз нарочит нагласак на производњи индустријског биља и кромпира. У фебруару 1942. разрађен је једногодишњи план пољопривредне производње чија је реализација стављена у задатак квислиншкој влади. Такви планови доношени су и наредних година. У сврху унапређења пољопривреде, у Ваљеву је децембра 1942. подигнута фабрика “српских плугова”. Немачка страна се обавезивала да ће обезбеђивати одређене ресурсе (семе, вештачко ђубриво), али никада заправо није одговорила овим својим обавезама.⁶⁶⁸

Још једна важна мера којој је прибегао окупатор била је забрана да се уз важније саобраћајнице сеју пољопривредне културе у ширини од 500 метара. Тако је за пољопривреду изгубљено око 15% површине. Када се наведеним проблемима дода велики број најспособнијег пољопривредног становништва које је рат одвојио од рада

задружног савеза Михаила Аврамовића, и председника Главног савеза српских земљорадничких задруга др. Танасија Митровића, Београд 1943. У историографији је о томе писано у већем броју радова: Ж. Јовановић, Сељаштво Србије, 61–71; М. Borković, n. d., 33–44; В. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija, 2, 76–77; Isti, Srbija u Drugom svetskom ratu, 222–224, 424–431, 455–470; Ж. Јовановић, “Српска сељачка држава у ратном програму Милана Недића”, ВИГ 1–2/1996, 118–128; М. Ristović, “General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944”, Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa: 1919–1944, Paderborn 2001, 633–687; Isti, “Rat i gazaranje društva u Srbiji 1941–1945”, Dijalog povijesničara i istoričara 3, Zagreb 2000, 203–219; Isti, “Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1944”, Нова српска политичка мисао 1–4/2006, 67–79; Isti, “Rural ‘anti-utopia’ in the ideology of Serbian collaborationists in the Second World War”, European Review of History–Revue europeenne d’histoire, 2/2008, 179–192; С. Керкез, “Идеолошке основе аграрне политике у окупираној Србији и село под окупацијом”, Баитина 31/2011, 217–232; А. Стојановић, Идеје, друштвено–политички пројекти и пракса Владе Милана Недића (1941–1945), Београд 2015, 246–257.

⁶⁶⁶ За општи приказ видети: А. Стојановић, Српски цивилни/културни план, Београд 2012.

⁶⁶⁷ О томе видети: Д. Алексић, Привреда Србије, 246–272.

⁶⁶⁸ Детаљније о пољопривреди у окупираној Србији видети: Д. Алексић, Привреда Србије, 243–276.

у пољу, као и веома брзо опадање броја стоке, неопходне за вучу и ђубрење земљишта, постаје јасно да се производња никако није могла одржати на предратном нивоу. Изузетак је донекле био једино Банат.⁶⁶⁹

Последице рата

Масовно убијање становништва иза којег су остајала напуштена имања као и протеривање становништва из појединих области главни су генератори промена у аграрној структури насталих током Другог светског рата. На читавом окупираном простору непосредно после окупације започеле су присилне миграције југословенског становништва, махом српског, црногорског и словеначког, уз промену власништва над земљом у корист успостављених колаборационистичких држава и припадника националних група повлашћених у новом систему. Истраживања која је обавио Слободан Милошевић омогућила су му да закључи да је из домова покренуто око 500.000 људи, махом из сеоског подручја.⁶⁷⁰ Том броју треба додати број убијених, премда је од поменутих 500.000 расељених било доста оних који су изгубили животе. У сваком случају, ради се о десетинама хиљада газдинстава која су у току четири ратне године напуштена, конфискована, привремено обрађивана, насељена новим породицама, потпуно замрла, повраћена у чифчијски однос, што је са свим другим последицама по пољопривреду (ратна мобилизација великог дела радно способног становништва, реквизиције, уништавање сточног фонда, престанак активнијег ангажовања државе у производњи и дистрибуцији семена) условило знатне промене у пољопривредној производњи. Коначно, треба додати и да је због одсуства од куће услед заробљеништва или учешћа у рату умногоме трпела пољопривредна производња и на оним газдинствима која нису опустела.

За сада је у историографији истражен карактер ратних промена у аграрној структури, али не и њихов обим нити утицај на пољопривредну производњу. Време од четири ратне године кратко је да би се тај утицај уопште измерио и подаци су сасвим фрагментарни, али се са великом сигурношћу може рећи да је економски циљ

⁶⁶⁹ J. Luković, "Developing the "bread-basket": Agricultural politics of the German occupying forces in South-Eastern Europe and their impact on rural development", www.kuleuven.be/icag/files/Jovica_Lukovic.pdf, (приступ 16. 6. 2013).

⁶⁷⁰ S. Milošević, *n. d.*, 374.

окупаторских и квислиншких режима у домену аграра било запоседање аграрног земљишта у корист повлашћених националних група, као израз тежње да се, протеривањем “расно неподобних” са њихових имања, повећа аграрни минимум, превазиђе константна аграрна пренасељеност и обезбеди база за материјално благостање. То се јасно види када се узме у обзир да је, примера ради, међу насељеним Немцима у Штајерској (зона А) било релативно највише додељених поседа величине од 12 до 20 ha, док је пре протеривања словеначког становништва релативно највећи био удео имања од 1 до 5 ha. Такође је то видљиво из одлуке мађарских власти да свим мађарским породицама које имају мање од 10 кј додели у допуну земље до тог назначеног минимума.⁶⁷¹

Све помињане мере спровођене су са изразитом бруталношћу, с намером да буду темељне и коначне. Масовна појава избеглица на простору окупиране Србије изазвала је одређену констернацију код немачке окупационе власти, превасходно због организационо-економских проблема које су у вези са тиме настајали у функционисању окупационог и колаборационистичког апарата, али је масовно пресељавање становништва ипак био “патент” нациста. Заповедник фелдкомандантуре у Нишу, пуковник фон Ботмер био је зачуђујуће искрен када је писао у једном извештају да би на немачке приговоре бугарским окупационим снагама због масовног исељавања српског становништва из бугарске и италијанске окупационе зоне могло лако да се одговори примером исељавања Словенаца “које је сигурно већ добро познато”, па би могло бити споменуто и то “да они који одлазе из бугарског и италијанског подручја могу да се одселе са стоком и кућним намештајем, а не само са по 30 кг пртљага по глави и 500 динара”, колико је остављено Словенцима приликом исељавања. Због свега наведеног, пуковник је сугерисао да “поновно расправљање о тим одласцима има веома мало изгледа на успех”.⁶⁷²

Када је реч о аграрној структури и променама у њој, са извесношћу се може рећи једино да су те промене биле сразмерно велике и да су биле последица како планова и стратегија окупаторских управа и колаборационистичких режима, тако и контингентности хаотичног ратног стања.⁶⁷³ Према подацима којима су располагале

⁶⁷¹ Видети: Ј. Мирнић, “Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи”, 13.

⁶⁷² “Izveštaj feldkomandanture 809”, *Zbornik*, XII–1, док. 64.

⁶⁷³ “Разбјање Југославије 1941. и грађански рат и хаос у којем су се нашли њени делови током 1941–44. онемогућавају да се пружи кохерентна слика шта се дешавало са својиним, која је несумњиво мењала

нове власти непосредно после ослобођења, на простору Војводине Немци и Мађари су у току рата поседовали 45–50% земље, док је пре рата њихов удео износио 37%.⁶⁷⁴ Поред масовних злочина услед којих су опустела бројна имања, најзначајнији подаци на основу којих можемо пратити промене у аграрној структури тичу се расељавања становништва, које је такође утицало на промене у власничкој структури и запуштеност газдинстава.

Према сумарним подацима, угашено је око 289.000 газдинстава “са читавим живим и мртвим инвентаром”.⁶⁷⁵ Од тог броја, преко 200.000 чинила су расељена домаћинства. Заједно са свим другим факторима, ово је за последицу имало да је током рата напуштено или за пољопривредну производњу упропашћено, како је наводио Тито после завршетка рата, 24% од укупних сетвених површина.⁶⁷⁶ Њихово, као и избацивање великог броја бораца и заробљеника из производње такође је представљало вид ратне штете у пољопривреди.⁶⁷⁷ Уништено је 798.132 (61,6%) коњских грла, 2.397.343 (55,6%) говеда, 6.324.000 (63,3%) оваца и коза, 2.123.282 (58,7%) свиња, 12.604.817 (54,4%) живине.⁶⁷⁸ У појединим крајевима сточни фонд дословно је десеткован, а посебан проблем представљало је и то што су у току рата реквирирана најбоља приплодна грла.⁶⁷⁹

Такође, уништено је око 18 милиона (24,2%) воћних стабала и 84.496 ha (38%) винограда.⁶⁸⁰ Квалитет преостале стоке био је знатно испод оног од пре рата, а што се

власника”. *Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, I, 342. За сумарни приказ насталих промена видети: N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, поглавље “Agrarno posedovni–odnosi za vreme rata i socijalističke revolucije 1941–1945”, 27–50.

⁶⁷⁴ (Извештај Максима Горановића пуковнику Митру Бакићу, 5. децембар 1944), АЈ, Канцеларија Маршала Југославије (836) – III б/3.

⁶⁷⁵ *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941–1945*, АЈ, Репарациона комисија (54) – 1 – 3. Детаљна истраживања ратне штете по окупационим зонама обавио је Никола Живковић. Видети: N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975; Isti, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, Beograd, 1990; Isti, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1985.

⁶⁷⁶ Нав. према: D. Veselinov, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji: teorijsko-empirijska analiza položaja i uloge seljačkog gazdinstva i agrarnoj politici i privrednom razvoju Jugoslavije od 1918. do 1980. godine*, Beograd 1981, 107.

⁶⁷⁷ “Оштећење пољопривреде у току рата и промене”, АЈ, Савет за пољопривреду и шумарство (4) – 5 – 34.

⁶⁷⁸ *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941–1945*, АЈ, 54 – 1 – 3.

⁶⁷⁹ “Оштећење пољопривреде у току рата и промене”, АЈ, 4 – 5 – 34.

⁶⁸⁰ *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941–1945*, АЈ, 54 – 1 – 3.

тиче воћњака и винограда, процењивало се да је за обнову воћњака потребно 10, а за обнову винограда 5 година.⁶⁸¹

Поред тога, опљачкано је и 19 милиона тона житарица и биљних производа (од чега највише сточне хране – око 4,5 милиона тона, затим преко 4 милиона тона пшенице, 3,8 милиона тона индустријског биља, 1,9 милиона тона кукуруза, око 1,4 милиона тона кромпира), 2,5 милиона тона млека.⁶⁸²

Од пољопривредних справа и алата уништено је 1530 трактора, 2480 парних локомотива, 5300 мотора, 5903 селектора и тријера, 46.920 ветрењача, 12.830 вршалица, 1500 тракторских плугова, 495.890 плугова и ралица, 45.350 сушилица, 12.500 казана за печење ракије и 485.000 сељачких кола.⁶⁸³ Губици у механизацији и справама износили су око 67% предратног инвентара.⁶⁸⁴

Процењени губитак националног богатства у пољопривреди износио је око 1,7 милијарди долара (односно 12,5 % од укупно 13,6 милијарди). Тај губитак националног богатства у пољопривреди значио је губитак од 3,5 милијарди долара националног дохотка (15,8% од укупно 22,2 милијарде).⁶⁸⁵ Овако процењена ратна штета у пољопривреди подразумевала је: директну штету, као и штету због смањења пољопривредне имовине, затим због смањења пољопривредне производње, потом вредност производа које је окупатор извезао или употребио за исхрану своје војске и штету услед заустављања развоја пољопривредне производње.⁶⁸⁶ У ову цифру нису урачунати подаци о штети на домаћинствима, већ само на њиховим економијама (газдинствима).⁶⁸⁷ Према процени стручне пољопривредне комисије при конференцији у Министарству пољопривреде августа 1945, због последица рат, запуштености и ниског квалитета обраде земље, за обнову у ратарству био је потребан петогодишњи период. Рачунало са да би теко 1950. ратарска производња могла да достигне предратну.⁶⁸⁸

⁶⁸¹ “Ратна штета у пољопривреди, обнова пољопривреде и њени проблеми”, АЈ, 4 – 2 – 25.

⁶⁸² *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941–1945*, АЈ, 54 – 1 – 3.

⁶⁸³ *Исто*.

⁶⁸⁴ “Ратна штета у пољопривреди, обнова пољопривреде и њени проблеми”, АЈ, 4 – 2 – 25.

⁶⁸⁵ *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941–1945*, АЈ, 54 – 1 – 3.

⁶⁸⁶ “Ратна штета пољопривреде Југославије”, АЈ, 54 – 3 – 11.

⁶⁸⁷ “Оштећење пољопривреде у току рата и промене”, АЈ, 4 – 5 – 34.

⁶⁸⁸ “Ратна штета у пољопривреди, обнова пољопривреде и њени проблеми”, АЈ, 4 – 2 – 25.

4. Ставови Комунистичке партије Југославије према сељаштву у Другом светском рату

У релативно обимној литератури⁶⁸⁹ која се тиче пољопривредне производње у ратним условима током Другог светског рата у Југославији мања пажња посвећивана је специфично проблему односа КПЈ и НОП према, у идеолошком смислу најважнијем питању – питању сељачке земљишне својине, које је у средишту овог истраживања. Имајући у виду да су окосницу руководства НОП чинили комунисти; имајући у виду суштински амбивалентан однос марксизма и комуниста према сељаштву и његово препознавање као конзервативног друштвеног фактора; имајући у виду са једне стране револуционарни, изворно пролетерски карактер комуниста, као водеће снаге НОП-а, а са друге стране чињеницу да императив тренутка није био извођење социјалне револуције већ ослобођење од окупатора; имајући у виду релативно слабо присуство

⁶⁸⁹ Проблем пољопривредне производње у Другом светском рату на ослобођеној територији Југославије већ је био релативно чест предмет истраживања, додуше у нешто старијој историографији: Ђ. Косановић, *Економскополитичка дјелатност народне власти у току НОБ-а*, Загреб 1964; С. Нешовић, *Привредна политика и економске мере у току ослободилачке борбе народа Југославије*, Београд 1964; Н. Гаћеша, “Концепција Комунистичке Партије Југославије о аграрном питању и сељаштву током Народноослободилачког рата и Социјалистичке револуције: (1941–1945)”, *Зборник за историју* 19/1979, 9–48. Аграрне теме присутне су и у радовима који прате привредну историју НОБ у целини: Ј. Марјановић, “Економске промене у току НОР”, *Историјски гласник* 1/1955, 3–22; Ђ. Косановић, “Привредна делатност народноослободилачких одбора 1941. године”, *ВИГ* 5/1958, 52–61; Ђ. Косановић, “Привредни живот слободног територија у току народне револуције”, *Историјски преглед* 1/1960, 26–34; Н. Живковић, “Основне активности народноослободилачког покрета на ослобођеним територијама у 1941. години”, *Историја радничког покрета*, Београд 1965, 169–256; В. Петрановић, “Промене у друштвено–економској структури у Југославији у току НОР”, *Прилози за историју социјализма* 6/1969, 57–73; Д. Живковић, *Постанак и развитак народне власти 1941–1942*, Београд 1969, 497–422. Нешто чешће тема је обрађивана на регионалном нивоу: Н. Рапajiћ, *Организација пољопривреде у НОР у Хрватској 1941–1945*, Загреб 1955; М. Мikuž, “Преглед господарске дејавности у народноослободилачкој борби у Словенији”, *Згодовински часопис* 10–11/1956–1957, 217–281; А. Лебл, “Аграрна пракса сремских народних одбора 1941–1944”, *Зборник за друштвене науке МС*, 34/1963, 5–42; Н. Петровић, “Борба за жетву у Срему”, *Зборник за друштвене науке МС* 39/1964, 134–156; Ч. Попов, “Борба народноослободилачких снага Срема за пољопривредну производњу у току 1944. године”, *Зборник за друштвене науке МС* 43/1966, 62–108; М. Kolar–Dimitrijević, “Преглед организације пољопривреде у народноослободилачкој борби на ослобођеном подручју Славоније”, *Зборник историјског института Славоније* 4/1966, 89–165; М. Mikuž, *Словенско партизанско gospodarstvo v luči prtizanskih dokumentov*, Ljubljana 1969; С. Milošević, “О економским приликама на ослобођеној територији Црне Горе у првој години НОРа”, *Историјски записи* 1/1969, 37–69; Ј. Kovačević, “Грађа за пољопривредну bibliografiju у НОР-и за ослобођено подручје SR Хрватске”, *Симпозиј о Petrovoj Gori*, Загреб 1972, 401–412; А. Касаш, “Економске мере војне управе за Банат, Бачку и Барању: (17. октобар 1944–15. фебруар 1945)”, *Зборник за историју* 27/1983, 173–183; R. Bulatović, *Narodna privreda Bosne i Hercegovine u oslobodilačkom ratu: (1941–1945)*, Београд 1984; Н. Гаћеша, “Промене у аграрнопоседовним односима и миграциона померања у Војводини 1943.”, 405–412; Z. Čerić, “Narodnoosvobodilni boj, revolucija in agrarna reforma”, *Naš zbornik* 1997, 106–112. Теоријским аспектима улоге сељаштва у револуцији бавио се највише И. Цифрић: I. Cifrić, n. d., 178–196; Isti, “KPJ/SKJ i seljaštvo”, *Sociologija sela*, 67–68/1980, 7–19; Isti, “Komparativni pristup proučavanju seljašva u socijalističkoj revoluciji”, *Isto*, 75–76/1982, 3–14.

комуниста на селу у Југославији, па и то без веће осмозе два света (комунистичког и сељачког) у међуратном периоду; и имајући, коначно, у виду и шири међународни контекст, неупитно релевантан за разумевање практично сваког аспекта политике НОП и КПЈ у току рата, потребно је укратко приказати како се вођство НОП-а и КПЈ поставило према сељаштву, као незаобилазној широкој бази покрета и његовом непосредном социјалном окружењу.⁶⁹⁰ У овим одељку рада биће, дакле, предочен став комуниста према сељаштву у току рата и пракса произишла из тог става, задржавајући у средишту пажње динамику односа народноослободилачка власт – сељаштво – земљишна својина.

Са почетком Другог светског рата у Југославији КПЈ огласила се на начин на који је то и до тада чинила – пропагандним прогласима упућеним радном народу Југославије, а пре свега радничкој класи, оптужујући за слом реакционарну буржоазију.⁶⁹¹ Задржавајући понешто ублажену класну реторику, КПЈ се није обазирала посебно на сељаштво у првим данима рата и окупације, позивајући на јединство раднике, сељаке и све “родољубиве грађане”.⁶⁹² У такве, са становишта КПЈ, није могла спадати буржоазија, свакако не њен већи део, па ни сеоска. Тако је Тито маја 1941. извештавао Коминтерну да усташе у НДХ “не уживају масовну подршку међу сељаштвом, већ више међу малограђанским и кулачким елементима”.⁶⁹³ Издвојивши кулачке елементе, Партија је стала на становиште да је у датој “етапи борбе” најважнији задатак “савез радника и сељака”, при чему сељаке треба диференцирати и

⁶⁹⁰ Однос комуниста и сељаштва у току НОР-а често је помињан у историографији, али је веома ретко тема била исцрпније изучавана, углавном у регионалном и никада у југословенском оквиру. Најтемељније се овом темом бавио: Ж. Јовановић, *Сељаштво Србије*, 47–168, 257–341, 381–420. Осим Јовановића, овој теми се посветила и Мелиса Боковој у првом поглавље своје књиге: М. К. Vokovoy, *Peasants and communists: politics and ideology in the Yugoslav countryside, 1941–1953*, Pittsburgh Press, 1998, 8–28. Такође, понеки уопштен податак може се наћи у наведеним радовима посвећеним организацији пољопривредне производње у НОР-у, о чему ће касније бити више речи. Информативна је и публицистички писана (али умногоме једнострано) књига новинара М. Ђорђевића, у којој аутор пише на основу обимне архивске и мемоарске грађе, наводећи доста документованих примера ратног насиља над сељацима, али сасвим изоставља или само понегде помиње бројне мере усмерене ка спречавању насиља и уопште примере сарадње и добрих односа партизана и сељаштва. Примера ради, Ђорђевић за позив партијског врха упућен словеначким комунистима јануара 1942. да “изолију кулачке елементе” на селу закључује да је то био позив на ликвидације кулака, иако је “изоловање кулака” од радних сељака (у смислу политичког утицаја) тактика комуниста још од међуратног периода. Видети М. Ђорђевић, *Седам левих година*, Београд 2000, 7–38.

⁶⁹¹ Први такав летак датира из 15. априла 1941. године. Видети: “Centralni komitet KPJ narodima Jugoslavije”, *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knj. 1, док. 1.

⁶⁹² “Централни комитет КПЈ радном народу Југославије”, *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knj. 1, док. 2.

⁶⁹³ “J. V. Tito – Izvršnom Komitetu Kominterne”, *Isto*, док 4.

придобијати радно сељаштво.⁶⁹⁴ На овакав став југословенских комуниста, Коминтерна је, осећајући у ком правцу иду схватања у КПЈ, упозорила да у датом историјском тренутку није на реду “социјална револуција”.⁶⁹⁵

Ипак, до почетка партизанског устанка јула 1941. и стварања првих слободних територија, КПЈ је могла само да даје оцене и анализе, будући без могућности икаквог утицаја на било које, па и на аграрно питање и пољопривреду. Када је почео устанак, у његовој најранијој фази, испрва је кључно питање било снабдевање бораца храном. Партизански одреди су настојали да на сваки начин опструирају снабдевање окупатора пољопривредним намирницама, да спрече реквизиције, отимају реквирирано жито и деле га становништву (задржавши за сам одред потребну количину).⁶⁹⁶ У том погледу, партизански одреди су у највећој могућој мери зависили од подршке локалног становништва, па се у првим партизанским документима појављују вести о углавном добрим односима партизана и сељака,⁶⁹⁷ док документи колаборационистичких органа извештавају о насиљу партизана над сељацима.⁶⁹⁸ И поједини партизански извештаји сведоче о раним обрачунима са имућнијим сељацима, кулацима, премда су такви поступци били, у начелу, противни основној линији НОП, коју је формулисала КПЈ.⁶⁹⁹

⁶⁹⁴“Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije”, *Isto*, док. 1.

⁶⁹⁵ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1, Beograd, 1981, 274.

⁶⁹⁶ У једном прогласу стоји: “Спискове о намирницама и житу по општинама и вршалицама уништили смо, те онемогућили непријатељу контролу и пљачку”. “Проглас ваљевског НОП одреда од септембра 1941. женама Ваљева и околине”, *Зборник НОР*, I–2, Београд 1952, док. 37.

⁶⁹⁷ О томе се, на пример, може сазнати из нередовне партизанске штампе. Видети *Билтен Врховног штаба*, *Зборник НОР*, II–1, Београд 1949. *Билтен* је у сваком броју доносио извештаје о позитивном одјеку партизанске борбе код сељаштва. О односу сељаштва Србије према партизанима јула и августа 1941, до стабиловања првих народноослободилачких одбора, сазнајемо из извештаја команди партизанских јединица, у којима се махом помиње успостављена добра сарадња са сељацима, поверење, издашно снабдевање. Видети: *Zbornik NOR*, I–1, Beograd 1949, док. 4, 6, 7, 8, 11, 14, 18, 21. Поменимо и један рани извештај Коче Поповића, команданта Посавског одреда, с краја јула 1941: “Храну доносе сељаци у довољним и све већим количинама. Хлеба нарочито има у изобиљу.” “*Izveštaj komandanta posavskog narodno-oslobodilačkog partizanskog odreda od 14. avgusta 1941*”, *Zbornik NOR*, I–1, док. 6. Касније је Поповић о томе говорио: “У почетку се, зацело, нисмо понашали као ускогрудни идеолози. Кад је устанак који су комунисти повели кренуо и српски сељаци су нам прилазили масовно, знам то из искуства у Посавини и Мачви. Али кад смо се ми, после пораза, повукли, то се расположење у Србији брзо изменило – на нашу штету.” А. Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Beograd 1989. Другачије је било у околини Ниша, одакле је представник окружног комитета КПЈ јављао: “још нисмо успели решити проблем снабдевања храном”. “*Izveštaj okružnog komiteta KPJ za Niški okrug*”, *Isto*, док. 8. Слични су извештаји и из других крајева земље.

⁶⁹⁸ О извештавању колаборационистичких власти у Србији о насиљу партизана над сељацима видети месечне извештаје о дејству партизанских јединица у Србији и прегледе догађаја 1941–1944, *Зборник НОР*, I, Београд 1949–1959.

⁶⁹⁹ Извесно је да се макар део набрајаних насиља несумњиво догађао, будући да су од виших инстанци НОП често стизала наређења да се престане са сваким насиљем над сељацима. Видети нпр: *Zbornik NOR*, I–1, док. 3, 4, 5, 8, 11. У једном извештају упућеном ПК за Србију из шабачког округа поставља се

Упркос упозорењима Коминтерне, окосница партијске политике била је да на селу Партија треба “да по сваку цену окупи око себе сеоску сиротињу и ослони се на ситног и средњег сељака”.⁷⁰⁰ Њима се обраћало и вођство НОП у бројним прогласима, позивајући, у духу предратних парола, на савез радника и сељака. Штавише, у првом прогласу упућеном становништву после напада Немачке на СССР, КПЈ је поручила сељацима: “Ви сте браћа по беди и невољи са радницима и сиротињом у градовима. Вас гуле разне газде и зеленаши, који су докопали општине и ваше земљорадничке задруге. Ви и ваше фамилије пропадате без земље, без шуме, без испаша, док сеоске газде (кулаци) постају све богатији – како у миру тако и у рату”.⁷⁰¹ Реторика класне борбе ту је још увек присутна, али се неће дуго задржати и у каснијим прогласима њу не налазимо. Под утицајем Коминтерне, који се није могао дуго игнорисати, према имућнијим сељацима је напуштен курс “тврде линије” и у највећој мери је преовладала идеја широког фронта против окупатора, при чему се на селу, ипак, све време највише рачунало на сиромашно и средње сељаштво.⁷⁰² Током читавог периода до ослобођења према имућним сељацима је заузиман резервисан став, иако “раскулачење” имућних сељачких слојева није било на партијској агенди у току рата, нити се у вези са тиме, осим спорадично, агитовало међу сељаштвом: “Из основа би

питање: “Какав однос имати према газдама и кулацима. Ми смо у акцијама отварали дућане и неке магацине газда и зеленаша и на лицу места делили народу скривене количине шећера, масти, соли и др. Чујемо да другови у другим местима од таквих узимају силом новац? Да ли је тачно? Шта да радимо с газдама који имају по 100–700 хек. земље? Да ли да жито одузимамо и делимо народу и да бацимо паролу да сваки оно што је радио сматра као своје?” Видети: “Izveštaj instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 14 VIII 1941 god iz šabačkog okruga”, *Isto*, док. 4. Са друге стране, истицало се да и међу кулацима има симпатизера НОП. Видети: “Izveštaj instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 30 X 1941 iz pomoravskog okruga”, *Isto*, док. 66. Локални органи колаборационистичког режима јављали су пак о врло бруталним убиствима, махом имућнијих сељака, али је могуће да је део тих убистава био последица чињенице да су се неретко, према разним сведочењима, противници партизана претварали да су они партизани и вршили разна насиља: “Пошто смо уверени да су ови ноторни злочинци способни за сваки злочин и подлост, то није искључено да они са своје стране организују такве пљачкашке банде, које нападају сељаке у име комуниста–партизана. Упозоравамо месне штабове и командире партиз. одреда да будно припазе на такве провокације. Овакве ухваћене провокаторске бандите треба на лицу места стрељати и њихова имена објавити.” Ј. Б. Тито, “Задатак народноослободилачких партизанских одреда”, *Билтен Главног штаба*, бр. 1, 10. 8. 1941. Према: *Зборник НОР*, II–1, Београд 1949.

⁷⁰⁰ “Pismo Centralnog Komiteta KPJ Pokrajinskom Komitetu KPJ za Srbiju od 14. decembra 1941”, *Isto*, IX–1, док. 20.

⁷⁰¹ “Проглас Покрајинског Комитета КПЈ за Србију из јуна 1941”, *Зборник НОР*, I–2, док. 2.

⁷⁰² Примера ради, у писму упућеном почетком новембра 1941. године ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак стоји: “немојте заборавити на потребу учвршћивања наше базе у радничким и ситносељачким масама”. *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, књ. 2, док. 37. У наређењу Врховног штаба од 4. јануара 1942. пуковнику Сави Оровићу стоји: “Ви већ сада треба да од најсвеснијих радничких елемената и сиромашних сељака стварате јуришне чете и батаљоне, који ће после моћи да ступе у пролетерску бригаду...” С. Оровић, *Ратни дневник 1941–1945*, Београд 1972, 170.

било погрешно спроводити поделу земље која се налази и у приватном власништву. Сад не долази у обзир раскулачивање и сл. мере”, стоји у једној инструкцији.⁷⁰³ Уз савет да се обезбеђују позиције међу радништвом и ситним сељаштвом, комунистима Црне Горе је поручивано из ЦК КПЈ да је “правилно” да се “удари” по реакционарним елементима, али “само на основи народноослободилачке борбе”, дакле не на класној основи.⁷⁰⁴ Ово становиште било је кључна тачка у уклапању револуционарних тежњи комуниста у народноослободилачку борбу.

Однос комуниста према сељаштву као друштвеној групи, а нарочито према богатим сељацима, био је обележен мањим или већим структурним неповерењем.⁷⁰⁵ На овом месту нарочито треба подвући “лева скретања”, крајем 1941. и почетком 1942, у којима је страдао већи број имућних сељака, у очекиваној “другој фази” револуције, форсираној у околностима очекиване брзе победе СССР-а на Источном фронту. Та радикализација карактеристична је нарочито за простор Црне Горе и Херцеговине, али се осетила у свим областима где су комунисти деловали као организована оружана снага. Тада је дошло до ликвидације већег броја припадника оних који су виђени као класни непријатељ, па чак и неких који су били пришли партизанима.⁷⁰⁶ Баш у ово време, марта 1942. долази и још једно упозоравајуће писмо из Коминтерне, у којем се каже да југословенски комунисти треба да покажу “више политичке еластичности” и да не посматрају рат који се водио “само са своје, националне тачке гледишта, него и с интернационалне тачке гледишта енглеско-совјетско-америчке коалиције”.⁷⁰⁷ У склопу

⁷⁰³ “Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju okružnom komitetu KPJ za šabački okrug i instruktoru pokrajinskog komiteta od 20 VIII 1941 god”, *Zbornik NOR*, I–1, док. 11.

⁷⁰⁴ *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, књ. 2, док. 37.

⁷⁰⁵ О томе нема много података у документарним изворима, али дневници и мемоари садрже доста опсервација о томе. У својим белешкама Коча Поповић је записао о сељацима: “У основи они се боје своје властите снаге, они у њу сумњају зато што је херојска’, јер они би прихватили поравнање рачуна, јер они су сељаци.” К. Роровић, *Beleške uz ratovanje*, Београд 1988. Када је познати партизански командант Сима Шолаја погинуо, а није био примљен у Партију, Коста Нађ је прокоментарисао: “Тек ми тада поста јасно колико смо ситничави и према сељаку, просто неповерљиви.” *Ratne uspomene Koste Nada*, приредио Ј. Роровић, Загреб 1982, 175. У Дедијеровом дневнику читамо о једном сељаку: “Типичан пример сељака средњака. Не зна још која је страна јача, која ће му страна дати оно што тражи, па се колеба.” В. Дедијер, *Дневник*, књ. 1, Београд 1970, унос за 28. децембар 1941.

⁷⁰⁶ R. Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i роčetком 1942.*, Сарајево 1972; М. Лековић, “Мере Централног Комитета КПЈ у првој половини 1942. године против левог скретања у политици КПЈ”, *Ослободилачка борба народа Југославије*, 2, Београд 1977, 81–99; Б. Петрановић, “О левим скретањима КПЈ 1941. и у првој половини 1942. године”, *Зборник за историју Матице Српске*, 4/1971, 39–82; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 297–309; М. Ђорђевић, *н. д.*, 7–38.

⁷⁰⁷ “Ded (Извршни комитет Коминтерне – С. М.) – Titu”, *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, књ. 4, Београд 1987, док. 3.

овог директивног “савета”, КПЈ је и односе са сељаштвом артикулисала према политици Коминтерне, која је истицала важност сарадње са сељаштвом, међу којим је интензивирана комунистичка пропаганда.⁷⁰⁸ У сваком случају, радикализација ставова према имућним сељацима одбачена је као секташтво и касније означена појмом “лева скретања”. Међутим, веома је важно да се та појава не изједначава увек и свуда са негативним ставом који је КПЈ трајно имала према имућним сељацима – они су у визури комуниста, уосталом, и сами били део класе чије је неславно дело био фашизам. Иако је од таквог става до “левих скретања” био, како пише Р. Хурем, а прихвата М. Ђорђевић, само један корак, од тог корака КПЈ се у највећем делу рата уздржавала.⁷⁰⁹

Од средине 1942. поново се стабилизовао курс који је избегавао заоштравање класне борбе у току рата: уместо на негативним аспектима инсистирало се на ономе што су били афирмативни садржаји, односно борба против окупатора. Новембра 1942. Тито је на Првом заседању Антифашистичког Већа народног ослобођења Југославије подвукао важност добрих односа НОП и сељака, без диференцијације: “Гледајте на она попаљена села! Крај њих... сељаци и сељакиње не хропћу на своју судбину, већ кажу: ‘Браћо мила, борите се – а ми ћемо дати и посљедњи залогашто га имамо да бисте побједили нашег заједничког непријатеља’. То је морал какав се ријетко и тешко нађе, то је понос народа Југославије”.⁷¹⁰ Говорница АВНОЈ-а послужила је као трибина за манифестацију савеза пролетаријата и сељаштва, који се отелотворио кроз учешће сељака у дискусији на заседању приликом којег су, како је један од сељака-учесника рекао, могли да кажу све што им је лежало “на срцу”. Ту је диференцијација препуштена самим сељацима.⁷¹¹

Са напретком устанка широм Југославије НОП се нашао у позицији да на ослобођеним територијама обавља функције цивилних власти, преко привремених органа названих народноослободилачки одбори (НОО).⁷¹² Преузимајући постепено

⁷⁰⁸ Ж. Јовановић, *Сељаштво Србије*, 73–77.

⁷⁰⁹ М. Ђорђевић, *н. д.*, 9.

⁷¹⁰ “Говор Ј. Б. Тита на Првом заседању АВНОЈ-а 26. новембра 1942”, *Прво и Друго заседање Антифашистичког Већа народног ослобођења Југославије*, Београд 1953, 16.

⁷¹¹ (Говор Луке Стевића, сељака из Србије, на Првом заседању АВНОЈ-а), *Исто*, 38.

⁷¹² О томе опширније видети: Л. Гершковић, *Документи о развоју народне власти*, Београд 1948; Л. Гершковић, *Историја народне власти*, Београд 1957; V. Petrović, *Razvitak privrednog sistema FNRJ posmatran kroz pravne propise*, Београд 1954; В. Petranović, V. Simović, *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji 1941–1945*, Београд 1979; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 432–442.

вршење власти на ослобођеном подручју, НОП се суочио са неопходношћу организовања целокупног друштвено-економског живота у условима рата,⁷¹³ што је укључивало и организовање пољопривредне производње. Привремени органи новоформиране народне власти чији је задатак био да се баве пољопривредом – пољопривредни одсеци при НОО – извршавали су најразличитије задатке: набавку семена и поделу семена сељацима; обезбеђивање машина и справа за орање; координацију употребе тих машина разменом између села и срезова; “позајмицу” људске радне снаге и животиња за вучу; организацију жетве и складиштења, односно скривања летине како веће количине пољопривредних производа не би пале у руке окупатора и колаборациониста; размену производа између области, између села и града итд. Такође у “партизанским радионицама” организована је производња основних пољопривредних алата, пре свега плугова. Обављајући ове задатке, пољопривредни органи НОО заправо су обезбеђивали важан део материјалне базе НОП, омогућавајући исхрану војске и становништва.⁷¹⁴ На слободној територији организована је и трговина, али због рестриктивног максимирања цена (одређивање ниских максималних цена) сељаци су бојкотовали изношење производа пијацу.⁷¹⁵

НОО-и су по правилу преузимали у своје руке скупљање добровољних прилога од стране становништва, пореза у натури, куповину намирница, а као последња мера која је стајала на располагању за снабдевање храном војске и становништва остајала је реквизиција, којој се такође прибегавало, уз издавање потврда о реквирираним добрима. Једино се од сарадника окупатора имовина већ у току рата конфисковала.⁷¹⁶ Сва добра која би се скупила под контролом НОО припадала су Народноослободилачком фонду (НОФ), основаном при сваком НОО.⁷¹⁷ Општински

⁷¹³ О томе опширније видети: S. Nešović, *Privredna politika i ekonomske mere u toku oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije*, Beograd 1964.

⁷¹⁴ Видети нап. 689.

⁷¹⁵ “Конференција претставника среских народно–ослободилачких одбора и команди подручја 15. јануара 1943. године”, *Прво и Друго заседање Антифашистичког Већа народног ослобођења Југославије*, 125.

⁷¹⁶ “Naređenje vrhovnog komandanta NOP i DV druga Tita od januara 1942. godine o formiranju glavne intendature”, *Zbornik NOR*, II–2, Beograd 1954, dok 115; “Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku sreskim, opštinskim i seoskim narodnooslobodilačkim odborima”, *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knj. 3, Beograd 1986, прилог уз док. 96; S. Danilović, “Osnovni principi privredne i finansiske politike u toku narodnooslobodilačke borbe”, *Finansije*, 3–4/1951, 207.

⁷¹⁷ У *Билтену Главног штаба* од 10. августа 1941. Тито је истакао задатак стварања “Фонта народног ослобођења”, што је касније разрађивано у другим документима и директивама. *Zbornik NOR*, II–1, док. 1. (Исто и: *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knj. 1, док. 51) Детаљније о

НОФ су располагали са 30% средстава, а са осталих 70% располагао је средски НОФ.⁷¹⁸ Главна парола је била – “Све за фронт!”⁷¹⁹

Са формирањем НОО ови органи почињу да остварују утицај на обављање целокупне привредне активности, па и пољопривредне производње.⁷²⁰ Правна санкција и својеврсно озваничење и уједначавање већ постојеће праксе НОО уследило је са доношењем Фочанских прописа, фебруара 1942, када је, између осталог, прописано и то да НОО руководе целокупном привредном делатношћу.⁷²¹ При народноослободилачким одборима, као привременим, а потом и сталним органима власти, формиране су привремене комисије за сетву и за жетву, а потом и посебне пољопривредне комисије као “стални органи за све пољопривредне послове”.⁷²² Са Првим заседањем АВНОЈ-а, новембра 1942, ови локални органи су добили и централне органе који су координирали њихов рад. Најпре је то био Привредно-финансијски одсек Извршног одбора АВНОЈ-а, а од Другог заседања АВНОЈ-а новембра 1943. пољопривредом се бавило Повереништво за привреду НКОЈ-а.⁷²³

Важан аспект односа НОП-а и сељаштва било је питање земље односно питање њене обраде и својинских односа. Постојало је неколико аспеката ратне аграрне политике која се тичала земље: обезбеђивање да све пољопривредне површине у власништву сељака на ослобођеној територији буду обрађене; активирање напуштених пољопривредних површина заједничком обрадом или уступањем

НОФ видети: В. Киталјевић, “Finansije tokom Narodnooslobodilačke borbe”, *Finansije*, 9–10, 11–12, 500–522, 598–614.

⁷¹⁸ V. Petrović, *n. d.*, 20.

⁷¹⁹ I. Lola Ribar, “Značaj i smisao naše parola 'Sve za front'”, *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knj. 2, док. 30.

⁷²⁰ Привредна функција НОО предвиђена је већ у чланку: Е. Кардељ, “Народноослободилачки одбори морају постати истински привремени носиоци народне власти”, *Борба*, 19. октобар 1941. (Објављено и у: *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knj. 2, Београд 1985, док. 22). О привредним функцијама НОО видети: V. Petrović, *n. d.*, 15–24.

⁷²¹ Реч је о два документа: “Задаци и устројство народноослободилачких одбора” и “Објашњења и упутства за рад народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима”. Оба су више пута објављивана. Видети: *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knj. 3, Београд 1986, док. 100, 101. Д. Кандић, “Делатност НОО на ослобођеној територији до Првог заседања АВНОЈ-а”, *Анали правног факултета* 1/1967, 35–52.

⁷²² N. Rapajić, *n. d.*, 35; J. Marjanović, “Ekonomске промене у току NOR”, 3–22; S. Nešović, *n. d.*, 119–121; *Poljoprivreda i zadrugarstvo Hrvatske 1941–1961*, Zagreb 1961, 111–112; Ђ. Kosanović, *Ekonomskopolitička djelatnost*, 18–20.

⁷²³ D. Živković, *n. d.*, 357–366.

породицама које су лишене свог имања или нису имале земљу; конфискације имања лица проглашених за народне непријатеље.⁷²⁴

Могло би се рећи да је, иначе лако схватљива неопходност да се обради свака расположива површина, учинила саморазумљивом и својеврсну интервенцију у домену својинских односа, чинећи је прихватљивом и оправданом. Најпре, осим предузимања одговарајућих мера да се сељацима обезбеди алат и семе за обраду, било је потребно да се, у циљу искоришћавања “сваке стопе” обрадивог земљишта, реши питање имања чији су власници избегли или убијени. Такво земљиште коришћено је углавном на два начина: давано је породицама којима је то било потребно за издржавање, или је узимано у колективну обраду, у чему су поједини аутори, не без разлога, видели својеврсну припрему сељаштва за ново задругарство и колективизацију.⁷²⁵ У том смислу, карактеристичан је био начин организације колективне обраде земље: Формиране су радне бригаде, са командантима и политичким комесарима, на рад се одлазило у строју, уз борбене песме.⁷²⁶

Питање опустелих имања темељно је расправљано 15. јануара 1943, на конференцији средњих народноослободилачких одбора и команди подручја у Бихаћу, када је и донета одлука да се она уступају сељацима на обраду, али не у власништво.⁷²⁷ Модалитети закупа, са друге стране, били су различити: земља је давана на обраду у замену за производе, новац или без икаквих обавеза корисника земље, осим плаћања пореза, понекад само у виду добровољног прилога.⁷²⁸ Видљива је, дакле, тенденција да се сељаштво што је могуће мање оптерети материјалним обавезама при чему се рачунало, несумњиво, са добрим одјеком такве праксе међу становништвом. Да добровољни прилози ипак нису били довољни за функционисање друштва, војске и новоуспостављеног система говоре и честе реквизиције.⁷²⁹ Од аренде за напуштено

⁷²⁴ Поступање са пољопривредним земљиштем детаљно је разрађовано у следећим документима: “Писмо економско–финансишког отсека Извршног одбора АВНОЈ–а Земаљском вијећу Хрватске”, *Прво и Друго заседање Антифашистичког Већа народног ослобођења Југославије*, 105; “Распис о одлукама Извршног одбора АВНОЈ–а донесеним 28. 12. 1942”, *Исто*, 111–112; “Uputstvo Vrhovnog komandanta NOP i DV Jugoslavije druga Tita od 12 avgusta 1942 god.”, *Zbornik NOR*, II–5, Београд 1956, док. 91. Видети и: S. Danilović, n. d., 207.

⁷²⁵ V. Petrović, n. d., 21; Đ. Kosanović, “Privredni život slobodnog teritorija u toku narodne revolucije”, 30.

⁷²⁶ А. Лебл, н. д., 29.

⁷²⁷ О томе видети: *Dokumenti o razvitku narodne vlasti*, Београд 1948, 125–131; М. Пијаде, *Изабрани говори и чланци 1941–1947*, Београд 1950, 157.

⁷²⁸ S. Nešović, n. d., 81–96, 115–136; N. Živković, “Osnovne aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta na oslobođenim teritorijama u 1941. godini”, *Istorija radničkog pokreta*, Београд 1965, 212–216.

⁷²⁹ S. Milošević, “O ekonomskim prilikama”, 51–53.

земљиште за период од јануара 1943. до јануара 1944. у Војводини је добијено око 1,5 милиона динара, од укупних прихода који су износили око 24,6 милиона.⁷³⁰ У Војводини је било случајева да је земља одузета од фашиста продавана.⁷³¹

Своју социјалну функцију НОО су обављали и тако што су захтевали да имућни сељаци, у крајевима где није било ни напуштене ни конфисковане земље, породицама којима је то било потребно, махом избегличким, уступе на коришћење један део свог газдинства, под претњом одузимања земље уколико добровољно не поступе по таквој директиви. Поред тога, имућнији сељаци били су обавезни и да теглећом стоком помогну сиромашнијима у пољским радовима.⁷³² Посебно је било предвиђено да се за потребе сиромашних и избегличких породица ангажује земља великопоседника, црква, задужбина. Уколико је таква земља већ била под закупом, он је сада припадао НОО-у.⁷³³

Још на априлском саветовању 1941. КПЈ је осудила денационализаторску политику окупатора, истичући посебно присилне промене у земљишносвојинским односима и протеривање колониста, иако је у међуратном периоду КПЈ осуђивала и начин извођења колонизације у Краљевини.⁷³⁴ Отуда, све промене у земљишносвојинским односима настале насиљем окупатора и колаборационистичких режима биле су од стране НОП-а одбачене, а није без значаја ни то што је КПЈ имала особито јаку подршку управо у колонијстичким насељима, какав је случај био у Банату па и на Косову.⁷³⁵ Постојали су чак партијски прописи и упутства о враћању на имање

⁷³⁰ S. Nešović, *n. d.*, 87.

⁷³¹ А. Лебл, *n. d.*, 26.

⁷³² Ђ. Kosanović, "Privredni život slobodnog teritorija u toku narodne revolucije", 27.

⁷³³ V. Petrović, *n. d.*, 21. Ову праксу најпре загичемо у Црној Гори. Видети: "Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Voku sreskim, opštinskim i seoskim narodnooslobodilačkim odborima", *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knj. 3, Beograd 1986, прилог уз док. 96.

⁷³⁴ Н. Гаћеша, "Концепција", 10. Мађарским сељацима је у прогласу КПЈ поручивано: "Ви знате да су се српски радници борили заједно с вама за поделу велепоседничке, црквене и државне земље сеоској сиротињи свих народности, дакле и мађарској сиротињи. Борили су се за равноправност у Војводини и у целој Југославији. Зато се ви, Мађари, радници и сељаци, не можете сложити са грофовима и баронима из Мађарске, што су заједно са немачким империјалистима на зверски начин, путем освајачког рата, пришли решавању националног питања... Ви се не можете сложити ни с тим што су иста господа наредили спаљивање и рушење читавих села, одузимање земље, стоке и радила од сиромашних колониста и убијање радних људи на хиљаде. Господа из Мађарске ће вам можда дати понеку бразду земље, али само ради тога да би вам замазали очи и да би вам отупели мач класне борбе противу њих, а сву осталу земљу вратиће они грофовима и баронима. "Проглас Покрајинског комитета за Војводину почетком јуна 1941", *Зборник НОР*, I–2, Београд 1952, док. 3

⁷³⁵ Ђ. Momčilović, *n. d.*, 82; Б. Божовић, М. Вавић, *n. d.*, 201. 3. Јањетовић истиче ову чињеницу као сведочанство "о споју левичарске идеологије и национализма". Ипак, чини се да разлог приласка колониста комунистима пре треба тражити у веома тешком социјалном положају великог дела

протераних корисника међуратне аграрне реформе. Владало је начело да се последице окупације поништавају. ГНООВ је предвиђао да се изврши реституција имања колониста, чак и ако су имања прешла у треће руке.⁷³⁶ Такође, мере аграрне реформе изведене у НДХ и од стране окупатора нису признаване од стране НОП-а.⁷³⁷

Имања (особито велепоседи) која су била у власништву припадника народа чије су матичне државе учествовале у окупацији Југославије као и проглашеним сарадницима окупатора била су конфискована већ у току рата. То су били зачеци земљишног фонда који ће бити употребљен у аграрној реформи.⁷³⁸ Та пракса била је посебно раширена у Словенији.⁷³⁹ Земља је конфискована од “припадника окупаторских нација” (осим у случају када су ови помагали НОП), као и од сарадника окупатора из редова југословенских народа. Освободилна фронта донела је априла 1942. општу одлуку “о развлашћењу туђих велепоседа ради накнаде за штету коју су нанели окупатори”, а већ маја 1942. Кардељ је извештавао Тита о имањима које су сељаци преузели у заједничку обраду, а “питање поделе одложили су за касније”.⁷⁴⁰ Конфискације су вршили народни или војни судови, предајући по окончању поступка земљу у Народноослободилачки фонд општенородне имовине, који је њоме даље располагао. Било је и сасвим произвољних конфискација, због чега су локалним органима власти на ослобођеним територијама стизали прекори од виших органа, па су се грешке морале исправљати.⁷⁴¹

Услед интензивне пропаганде колаборационистичких режима како ће комунисти сељацима одузети земљу,⁷⁴² НОП је у бројним прогласима истицао да се не бори против приватне својине, већ против окупатора и његових домаћих помагача.⁷⁴³ Августа 1942. Тито је издао наредбу “против насилног одузимања од становништва

колониста, као што је то био случај и на Косову. Видети: З. Јањетовић, “Југословенски Банат”, 315; Н. Нохча, “Albansko nacionalno vprašanje v stari Jugoslaviji”, *Albanci*, Ljubljana 1984, 167–186.

⁷³⁶ А. Лебл, н. д., 31.

⁷³⁷ S. Nešović, *n. d.*, 130.

⁷³⁸ А. Лебл, н. д., 23.

⁷³⁹ Видети: М. Ђорђевић, н. д., 29–36.

⁷⁴⁰ Н. Гаћеша, “Концепција КПЈ”, 18–19; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 59–61;

⁷⁴¹ А. Лебл, н. д., 10.

⁷⁴² Бројни написи у штампи из времена окупације 1941–1945. имали су изразито антикомунистички карактер, пропагандистички тематизујући однос комуниста према сељацима. Нарочито се у томе истицао политички плакат. Такође, о наводној комунистичкој претњи сељацима говорио је често Милан Недић (видети нап. 665). Видети и: *Чему се можеш надати од комуниста, сељаче?*, Радни одбор Антикомунистичке изложбе, Београд 1943.

⁷⁴³ В. Petranović, *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti*, Beograd 1976, 63.

његове приватне својине, изузев од оних који су непобитно утврђени као непријатељи... народноослободилачке борбе, усташа и петоколонаша, којима се конфискација врши по одобрењу нарочито за то одређених лица”.⁷⁴⁴ Најважнији израз таквог става била је изјава из фебруара 1943. у којој руководства НОВ и ПОЈ и АВНОЈ-а гарантују “неприкосновеност приватне својине и пуну могућност самоиницијативе у индустрији, трговини и пољопривреди”.⁷⁴⁵ Са развојем контаката са западним савезницима питање односа према приватној својини постајало је све актуелније и донекле је опредељивало став Запада према НОП-у.⁷⁴⁶

Ј. Марјановић био је изричит да је нарочито значајно што већ у току Народноослободилачког рата на ослобођеним територијама постепено почиње да се остварује начело “земља припада ономе који је обрађује” и што “већ у току рата почиње да се врши промена аграрних односа”.⁷⁴⁷ И. Цифрић је чак препознавао у НОБ-у елементе самоуправљања.⁷⁴⁸ Ове оцене ипак заслужују одређено појашњење.

Као што је већ наглашено, у току рата земља није дељена у власништво. Земља конфискована од стране НОП била је у Народноослободилачком фонду као општенародна имовина, давана у неку форму закупа. Ипак, треба поменути и неке примере самоиницијативног извођења аграрне реформе на локалном нивоу. Извори су о томе штурни и једино понегде региструју ту појаву, која је била, како је већ речено, противна политици НОП-а, али у складу са свим оним што је КПЈ обећавала сељаштву у међуратном периоду и што се као обећање могло назрети из мање или више отворених порука сељаштву у току рата. Један од најранијих примера ратне аграрне реформе потиче из чачанског краја, а догађај се збио октобра 1941.⁷⁴⁹ Примера ратне

⁷⁴⁴ “Naređenje vrhovnog komandanta NOP i DV Jugoslavije druga Tita od 13. avgusta 1942”, *Zbornik NOR*, II–5, док. 99.

⁷⁴⁵ “Izjava Vrhovnog štaba NOV i POJ i AVNOJ-a o karakteru narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji”, *Isto*, II–8, Beograd 1959, док. 22.

⁷⁴⁶ Черчил је у једном писму Титу из маја 1944. сугерисао да треба водити рачуна о имућнијим српским сељацима, којих има око 200.000 и који “природно, стоје на становишту једне заједнице засноване на сељачком власништву”. “Čerčilovo pismo Titu, primljeno 19. maja 1944.”, В. Petranović, Lj. Branković, *Zapishnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943–1945*, Beograd 1991, 319.

⁷⁴⁷ Ј. Марјановић, “Ekonomske promene”, 10.

⁷⁴⁸ И. Cifrić, “KPJ/SKJ i seljaštvo”, 8.

⁷⁴⁹ Месни НОО села Трнаве је предложио команданту места у Чачку да се од манастира Благовештење узме један део земље и подели сељацима. Командант места је на документу написао: “још рано доносити такву одлуку”, али је предложио члановима НОО да се споразумеју са манастиром. НОО је упутио манастиру допис са образложењем да је “хумана дужност” да се земља подели сељацима, али је управа црквеног одбора одговорила да је за такву одлуку ненадлежна али да ће поштовати свако наређење команде места. Обративши се са истим захтевом партизанској команди места, НОО је добио одговор да ће се команда сагласити са поделом земље уколико исто учини четничка команда. Пошто се четничка команда сагласила, приступило се подели. Наиме, 80 сиромашних породица је добило по 30–

аграрне реформе сразмерно је највише било у Словенији, Црној Гори, а затим и у Босни, где су социјалне мере радикализоване, претећи да доведу у питање основни правац широког антиокупаторског фронта који је заступао НОП.⁷⁵⁰ Посебно је у Црној Гори било присутно дељење земље без надокнаде власницима, будући да се сматрало да је одређивање закупнине својеврсна експлоатација сељака.⁷⁵¹ Ова пракса је оштро осуђена од стране руководства НОП.⁷⁵² Упечатљив је био и један пример из Војводине, где се у окружници ПК КПЈ за Војводину, из фебруара 1942, тражило од окружних и среских руководства КПЈ и СКОЈ да раде на прикупљању података о величини земљишног фонда, “да бисмо могли имати барем приближну слику о томе колико се земље може одузети од установа и земљорадника” пошто ће “први акт при заузимању власти бити подела земље онима који је немају или имају мало”.⁷⁵³

Са напредовањем народноослободилачке борбе, расла је и самоувереност покрета који је све чвршће држао власт у својим рукама, упркос местимичним кризним ситуацијама. Током 1943. и 1944. вођство и нижи органи НОП доносили су разне одредбе које су суштински задирали у земљишносвојинске односе, интензивирајући конфискацију имовине окупатора и сарадника и забрањујући купопродају некретнина, особито због тога што је један број колаборациониста убрзано продавао своја имања. Врхунац ратне правне регулативе која се односи на својинске односе представља Одлука АВНОЈ-а *о преласку у државну својину непријатељске имовине, државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле*. Ова одлука послужила је као правни основ за конфискацију око 640.000 ха имовине Фолксдојчера, што су биле прве и уједно најзнатније површине које су ушле у фонд за извођење будуће аграрне реформе.⁷⁵⁴ Међутим, како се из овог излагања као и расположивих докумената види, руководство НОП и КПЈ није било иницијатор нити је подржавало извођење радикалне промене својинских односа у току рата, али су те тенденције пробијале на нижим нивоима.

50 ари манастирске земље, која је у присуству по једног партизанског и четничког деловође премерена, омеђена и дата сељацима у власништво. М. Đoković, “Prva agrarna reforma u Uzičkoj Republici”, *Uzička Republika*, Beograd 1978, 31–34.

⁷⁵⁰ Н. Гаћеша, “Концепција КПЈ”, 14; S. Milošević, “O ekonomskim prilikama”, 56.

⁷⁵¹ S. Nešović, *n. d.*, 127.

⁷⁵² М. Лековић, *n. d.*, 86.

⁷⁵³ Љ. Васиљевић, *Покрајински комитет КПЈ за Војводину*, Нови Сад – Сремски Карловци 1971, 39, према: Н. Гаћеша, “Концепција КПЈ”, 17. Видети и: N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 57–58.

⁷⁵⁴ *Isto*, 75–77.

Посебно место у односу комуниста и сељаштва заузима питање колективизације земље. Још је маја 1941. Тито резонувао да сељаштво треба придобијати за програм КПЈ тако што му “треба објаснити велики напредак сељаштва у Совјетском Савезу, живот и напредак совјетских колхозника”, наглашавајући и то да совјетске сељаке нико није терао у колхозе, па неће ни у Југославији.⁷⁵⁵ Ипак, та тема није отворана током рата. О колективизацији као пракси било је речи искључиво међу самим руководиоцима,⁷⁵⁶ као и на курсевима одржаним за политичке комесаре, па су марта 1942. на једном таквом курсу теме биле и: “Сељаци у СССР-у – живот под царизмом, Руска револуција и сељаци, подјела земље, колективизација, живот у колхозу. Лажи о животу сељака у СССР-у”.⁷⁵⁷ За револуционарне циљеве покрета такав контекст није могао бити неповољнији, пошто је то подразумевало својеврсну мимикрију, будући да је неупитни циљ комунистичке револуције, у погледу сељаштва била колективизација и трансформисање сељаштва делом у индустријски пролетаријат, а делом у пољопривредне раднике. Са таквом перспективом није се могло изаћи пред сељаштво ни под далеко повољнијим околностима. Са друге стране, из међународних обзира, комунистима је било крајње неопортуно да на слободној територији спроводе макар “прву фазу” социјалне револуције тако што би делили земљу богатих сељака сиромашним земљорадницима. Отуда и упорно понављање руководства покрета да циљ није укидање приватне својине.⁷⁵⁸ Због тога је било потребно уздржавање од, како је Едвард Кардељ то формулисао – “преурањених социјалних заостравања” која би могла да изолују покрет од народних маса. Кардељ је у том смислу истицао да НОП “нигде није задирао у сопственичке односе”.⁷⁵⁹ Глобално посматрано, то је било тачно. Међутим, као што је показано, било је интервенција које су се ипак тицале својинских односа, особито уколико под “задирањем у сопственичке односе” не подразумевамо искључиво системску промену структуре власништва, већ и одређене мере које у фактичком смислу некога лишавају, у знатнијем обиму, слободе располагања поседом.

⁷⁵⁵ “Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije”, *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, knj. 1, док. 1.

⁷⁵⁶ У једном писму Титу, А. Ранковић наводи да би од повећаног броја сточних грла на једном простору требало организовати “мали и први колхоз”. “Obaveštenje Aleksandra Rankovića od 3 juna 1942 god. Vrhovnom komandantu NOP i DV Jugoslavije”, *Zbornik NOR*, II–4, Београд 1955, док. 134.

⁷⁵⁷ “Izveštaj Dobrivoja Vidića od 30. marta 1942. Centralnom komitetu KPJ o partijsko-političkom radu na terenu fočanskog i kalinovičkog NOP odreda”, *Isto*, IX–1, Београд 1961, док. 51.

⁷⁵⁸ В. Petranović, “Promene u društveno–ekonomskoj strukturi”, 58–60.

⁷⁵⁹ Е. Кардељ, *Пут нове Југославије*, Београд 1945, 35.

Посматрана у целини, “социјално-економска политика народноослободилачког покрета и привредни живот на ослобођеним територијама Југославије откривали су у ембрионалном облику у ком правцу је текло мењање бића југословенског друштва”.⁷⁶⁰

На крају овог одељка треба подвући чињеницу да однос југословенских комуниста према сељаштву никада није био једнозначан. Ипак, много више него кроз делатност самих комуниста, представа о том односу била је обликована кроз интерпретације буржоаских влада, од демократских до фашистичких, свдећи се искључиво на пропаганду о комунистичком отимању земље од сељака. Комунистичка идеја о колективизацији земље отвара је простор грађанским круговима за критику односа комуниста према сељаштву, у чијој је антикомунистичкој галванизацији неретко виђен стабилан бедем против могућности тријумфа комунизма у Југославији. Антикомунистичка пропаганда упућена сељацима нарочито је била изражена од стране колаборационистичких режима. Примера ради, у политичкој поруци Недићеве владе упућиваној сељацима, комунисти су редовно приказивани као непријатељи села и сељаштва, при чему је нарочито истицана претња да ће комунисти сељацима одузимати земљу.

Грађанско, емигрантско виђење односа комуниста и сељаштва током рата, као и своја очекивања у случају евентуалне победе комуниста, сублимирао је Божидар Пурић када је говорио Черчилу о опасности да Југославија падне у руке “крволочном комунистичком режиму којем ће југословенско сељаштво пружити очајнички отпор изазивајући на тај начин дуготрајан и разоран грађански рат”.⁷⁶¹ Колико су на то рачунали грађански кругови, особито у емиграцији, посредно сведочи и то што је Черчил, обавештавајући Тита да је краљ Петар отпустио владу Божидача Пурића и са њом и министра војске Драгољуба Михаиловића, писао да не зна какав ће то утицај имати у српским крајевима где “постоји врло велики слој од можда 200.000 српских сељачких поседника који су протунемачки, али јако српски расположени и који,

⁷⁶⁰ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, 2, 59; Видети такође: Isti, “О променама у друштвено–економској структури Југославије у току народноослободилачке борбе”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 6/1969, 57–72.

⁷⁶¹ “The Ambassador to the Yugoslav Government in Exile to the Secretary of the State”, December 16, 1943, *Foreign relations of the United States, diplomatic papers* (даље: FRUS), 1943. *Europe*, Vol. II, 1028. (<http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1943v02>, приступљено: 19. 3. 2013).

природно, стоје на становишту једне заједнице засноване на сељачком власништву”.⁷⁶² Била је то последња нада емигрантских кругова који су, очигледно, и Черчила уверили у своје антикварне идеје о “српском сељаку”, које нису морале бити у самој основи нетачне, али које се у датим историјским околностима нису могле капитализовати и које су и у међуратној епохи читаве две деценије коришћене за политичке манипулацију сељачким становништвом.⁷⁶³ Поверење сељака је током рата за ослобођење задобила КПЈ и пред њом је стајао задатак да испуни очекивања овог друштвеног слоја.

⁷⁶² Черчилово писмо Титу примљено 19. маја 1944. године. (*Zapisnici NKОЈ-a i privremene vlade DFJ 1943–1945*, 319.) Черчил је у току рата у неколико наврата подсећао на став “српског сељака”. Генералу Владимиру Велебиту је у том смислу говорио крајем маја 1944, “подсјетивши да у Србији има много сељака власника који би се оштро одупрли сваком покушају да се уведе комунистички систем”. У разговору са Титом, августа 1944. Черчил је упитно констатовао: “Зар није точно да велик дио српског сељаштва не би поздравио увођење комунистичког система?”, на шта је Тито одговорио да наметање “било каквог система те врсте” није у агенди НОП. Черчил се у истом разговору са Титом и нешто детаљније занимао и за аграрне прилике у Југославији после рата: “Мислим да ћете највјеројатније требати провести неку врсту аграрне реформе; можда су неки од ваших посједа исувише мали”. Као у форми увијеног савета рекао је Титу и следеће: “Једном сам упитао Стаљина да ли му је било теже спровести аграрну реформу у Русији него ли водити овај рат. Казао је да је било теже! Морао се ухватити у коштац с милијунима сељака, а нема сврхе покушавати увјерити сељака аргументима... У Русији је остварен изванредан напредак у пољопривреди, но то је било праћено силним људским патњама које се можда могло избећи да је темпо промјена био спорији”. *Tito – Churchill. Strogo tajno*, рг. D. Viber, Zagreb, Beograd 1981, 154, 276.

⁷⁶³ О чврстој одређености Срба, особито сељака, за монархију, краља и четништво, а против комуниста и НОП има доста оцена савременика, углавном склоних монархији и Михаиловићевом покрету, али у самој суштини, све то није у сазнајном смислу више вредно од супротних сведочанстава и мишљења, каква су износили комунисти. Један од посматрача сукоба партизана и четника, Драгиша Цветковић, несклон било једнима, било другима, писао свом куму Михаилу Константиновићу: “Видели смо јасно да је ослободилачки фронт у својој борби противу окупатора, био на далеко већој висини од покрета српских официра. Њихова борба противу окупатора је ван сваке дискусије, када се посматра са чисто тог гледишта... Из тих разлога народ више цени борбене напоре ослободилачке војске противу окупатора од покрета српских официра”. D. Svetković – M. Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške (1939–1941). Londonske beleške (1944–1945)*, Novi Sad 1998, 659.

II

ИДЕОЛОШКЕ И ПОЛИТИЧКЕ ОСНОВЕ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1953. ГОДИНЕ

1. Општа начела социјалистичке аграрне политике у Југославији 1945–1953. године

Изучавање аграрне политике социјалистичке Југославије започињемо од идеолошких и теоријских оквира на којима је изграђивана, уважавајући чињеницу да у случају комунизма *идеологија* означава политизовање и популаризацију научно-теоријских поставки марксизма. У том смислу, од највеће важности је – у комунизму веома изражена – сраслост научне теорије као егзактне базе друштвеног деловања, идеологије као на теорији заснованог система политичких порука и партијског програма као оперативне синтезе теорије и идеологије.¹ У том контексту би, у истраживању комунистичке аграрне политике, као и у другим важнијим питањима када је реч о комунистичком програму, одвајање идеолошког од теоријског било механичко, јер су теорија и идеологија и у вези са аграрним и сељачким питањем испреплетане. Зато ћемо овде говорити о теоријско-идеолошким аспектима аграрне политике.

Најопштији и најважнији појам из марксистичког појмовника, без којег је немогуће разумети било који процес у изградњи социјализма, јесте – класна борба. Као теоријски појам *класна борба* означава основни механизам историје. Маркс је у *Манифесту Комунистичке партије* писао да је историја свих друштава “историја класне борбе”,² при чему је од посебне важности да је “постојање класа везано само за одређене фазе развитка производње”, да “класна борба нужно води диктатури

¹ У поређењу са комунизмом, други идеолошки системи, пре свега либерализам и фашизам, утолико су различити што, примера ради, либерализам не познаје тако чврсту политичку организацију каква је својствена политичким системима који су градили комунисти на власти, а фашизму недостаје релевантна научна, филозофска и теоријска заснованост, иако је, као и већина савремених идеолошких система, и фашизам настојао да своје циљеве уобличи према разним “теоријама”, у суштини псеудонаучним.

² *Манифест Комунистичке партије*, (<https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunisticke-partije/ch01.htm>, 14. 8. 2012).

пролетаријата” и да “сама та диктатура представља само прелаз ка уништењу свих класа”.³ Лењинава заслуга је разрада концепта класне борбе у правцу спознаје да се класна борба води не само до освајања власти од стране пролетаријата, већ и у прелазном периоду од капитализма ка социјализму.⁴ То је истовремено била и теоријска “дорада” Марксовог учења о класној борби и програмски задатак комуниста на власти, налог историјске нужности, уколико се марксизам-лењинизам схвата као наука, како су га комунисти схватили. Будући да се класна борба манифестује у мање-више свим аспектима друштвене стварности, управо је од наглашавања те чињенице, од наглашавања те двоструке (теоријско-идеолошке) природе појма класне борбе смислено започети и излагање о осталим теоријско-идеолошким аспектима једне конкретне области истраживања каква је аграрна политика. Ово је важно утолико што је у неким историографским, научним и публицистичким радовима о овој теми, ова чињеница занемаривана, или је пак класна борба свођена на пуку политичко-прагматичну, идеолошку флоскулу, изговор за револуционарно насиље.⁵ Отуда није могуће пренагласити значај поменуте двоструке природе концепта класне борбе и њеног значаја за разумевање политике комуниста као владајуће партије.

Будући да је југословенска аграрна политика од 1945. почивала на марксистичким поставкама, на специфичан начин конкретизованим у совјетској – лењинистичкој и стаљинистичкој револуционарној теорији и пракси, према којој су се управљали и југословенски комунисти, указаћемо у општим потезима на еволуцију погледа на аграрно и сељачко питање од Маркса до Стаљина.

³ К. Маркс – Вајдемајеру, 1852.

⁴ Thesis and Report on Bourgeois Democracy and the Dictatorship of the Proletariat § 12 Address to the Comintern, 4 March 1919.

⁵ У суштини, класна борба на селу заправо ни не постоји као тема научног интересовања и евидентни примери насиља комуниста над противницима новог система успостављаног после Другог светског рата своде се у научним истраживањима, а још више у публицистици, искључиво на терор зарад учвршћивања власти. За таква тумачења видети, у контексту дешавања на селу: М. Павловић, *Српско село 1945–1952: Откуп*, Београд 1997. Међу публицистичким радовима нарочито се у таквој интерпретацији издваја књига: М. Ђорђевић, *Седам левих година*, Београд 2000. Ипак, за разумевање технологије власти комуниста од суштинског значаја је чињеница да је класна борба теоријски и практични “налог” историјског развоја друштва. По себи се разуме да та чињеница, посматрана чак и етички неутрално, не подразумева оправдавање бруталних и, нарочито, неоправданих излива “револуционарног насиља”.

Прво питање које се поставља тиче се општег односа марксиста (комуниста) према сељаштву. Конкретније, реч је о марксистичком разумевању историјске и друштвене улоге сељаштва и, у сагласности са тиме, односа пролетаријата и његове политичке организације, према сељаштву као друштвеном слоју, класно издиференцираном и идеолошки разнолико профилисаном. То питање укључује и разматрање односа партије пролетаријата према сељаштву када се партија бори за власт и када се налази на власти.

Унутар овог изразито сложеног питања односа марксизма према сељаштву нарочито се истиче питање односа према сељачкој земљишној својини. На то питање комунисти су добили могућност да утичу тек освојивши власт, најпре у Русији, а потом у низу других земаља. Иако се аграрна политика државе у којој се гради социјализам не исцрпљује на питањима својинских односа над земљом, ипак је то био кључни изазов са којима се суочавала марксистичка политичко-економска мисао и, последично, аграрна политика комуниста на власти. Ниједно друго питање из домена аграрне политике није могло да буде решено док се није постигло решење проблема везаних за сељачку земљишну својину. У Југославији је то питање решавано од 1945. до 1953. године.

Извори: Маркс и Енгелс

Питање односа Маркса и марксистичке теорије према сељаштву по себи је једна историја.⁶ Овом проблему Маркс и Енгелс су се посветили у мноштву радова, од којих су најважнији *Манифест Комунистичке партије* (1848), *Класне борбе у Француској* (1850), *Осамнаести бример Луја Бонапарте* (1852), *Капитал* (1867–1883) и *Сељачко питање у Француској и Немачкој* (1894). Такође, значајни су и неки мањи радови, као

⁶ Т. Cliff, "Marxism and the collectivisation of agriculture", *International Socialism* 19/1964–65; М. Duggett, "Marx on Peasants", *Journal for Peasant Studies* 2/1975, 159–182; Р. Milenković, *Ekonomска politika u poljoprivredi*, Novi Sad 1980, 22–29; К. Е. Wädekin, *Agrarian Policies in Communist Europe: A Critical Introduction*, New Jersey 1982; С. J. Katz, "Marx on the Peasantry: Class in Itself or Class in Struggle", *Karl Marx's Social and Political Thought*, 6, прир. Bob Jessop, Russell Wheatley, London 1999, 441–456. (Овде наводимо неке од најзначајнијих радова о овом питању. У наставку овог дела излагања нас ће у већој мери интересовати изворна становишта Маркса и Енгелса о сељачком и аграрном питању.)

и преписка. Ови радови омогућавају да се уочи главни ток марксистичке мисли у вези са сељаштвом, када је реч о оснивачима марксизма. У њима су Маркс и Енгелс оставили доста опсервација о сељаштву и његовој земљишној својини, али мало о улози у социјалистичкој револуцији и његовом положају у држави диктатуре пролетаријата.

Своје фундаменталне и, у основи, *трајне погледе* на сељаштво Маркс и Енгелс су формулисали релативно рано, нарочито у периоду од 1848–1852. године. Према схватању оснивача марксизма, из револуционарне 1848. године, сељаштво је само потенцијално могло да буде савезник пролетаријата у борби за социјализам. Према *Манифесту комунистичке партије*, “средњи сталеж – ситни индустријалац, ситни трговац, занатлија, сељак – сви се они боре против буржоазије да би обезбедили од пропасти свој опстанак као средњих сталежа. Они, дакле, нису револуционарни, већ конзервативни. Они су, штавише, реакционарни, јер хоће да окрену натраг точак историје. *Ако су револуционарни, онда су то с обзиром на свој предстојећи прелазак у пролетаријат, онда они не бране своје садашње већ своје будуће интересе, онда они напуштају своје сопствено становиште и стају на становиште пролетаријата*”. У *Манифесту* се као циљ комуниста у погледу аграрног питања наводи експропријација земљишне својине, употреба земљишне ренте за државне издатке, планско крчење и побољшавање земљишта, једнака обавеза рада за све, стварање индустријских армија за земљорадњу, уједињавање рада земљорадње и индустрије, постепено елиминисање супротности између града и села. Све ово подразумевало је да се у *оквиру капитализма* догоди масовна пролетаризација већине сељаштва, па је на приговор да комунисти намеравају да укину сељачки ситни посед Маркс одговарао да то није тачно и да нема потребе за укидањем тог облика својине, будући да је њу “*укинуо развитак индустрије, и свакодневно је укида.*”⁷ Отуда се експропријација земљишне својине може односити само на велепоседе, будући да се претпостављало да ће с временом сељаштво бити пролетаризовано у мери у којој је то и градско

⁷ *Манифест Комунистичке партије*, (<https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunisticke-partije/ch01.htm>, 14. 8. 2013). У овом раду коришћена су издања дела класика марксизма доступна на интернету у оквиру Marxist Internet Archive (www.marxists.org). У оквиру Архива објављују се углавном дела у преводу на енглески језик, а нека су објављена и на српском језику. Због формата у ком се радови на овој страници објављују, пагинација није увек доступна.

становништво, тј. да ће у процесу продирања капитализма на село масовно губити земљу, па неће имати шта ни да му се одузима. То се, међутим, дешавало на много мање драматичан начин, много спорије и мање масовно него што је Маркс претпостављао и то на начин да је индустрија углавном успевала да апсорбује радну снагу са села. Тако је на селу остајало довољно обрадиве земље за потребе сељаштва, које се у западној и средњој Европи заправо није масовно претварало у сеоски пролетаријат или полупролетаријат, а није дошло ни до тако оштре класне диференцијације на селу.⁸ Штавише, напредак технике и технологије је омогућио значајно повећање приноса по јединици површине и довео до тога да се и на нешто мањим површинама могу остваривати значајни приходи. Отуда комунисти међу сељаштвом у западној и средњој Европи нису имали чврсто упориште. Напротив.⁹

Своје увиде у сељачко питање које је образлагао у *Манифесту*, Маркс је изоштрио током револуције 1848/49. на примеру француског сељаштва и изложио их у раду *Класне борбе у Француској*. Он је увидео да постоји “необуздани поседнички фанатизам” код сељака и да је њихово учешће у револуцији 1848/49. било против изведених, а не примарних облика капиталистичке експлоатације – наиме против зеленашења и хипотека, а не против капиталистичке приватне својине. Држање сељаштва у овим дешавањима уверило је Маркса да је сељаштво неспособно за “револуционарну иницијативу” против капитализма. Међутим, сељаштво, тај “*Jacques le bonhomme*”, у револуцији 1848. је било искоришћено. Будући да је сељаштво од револуције добило порез од 45 центи на 1 франак, Маркс је образлагао: “Док је Револуција 1879 почела оспоравањем феудалних терета сељака, Револуција 1848 објавила је сељачком становништву наметање новог пореза, како капитал не би дошао у опасност и како би капиталистичка државна машинерија могла да настави да

⁸ О томе види: В. Milosavljević, *Podruštvljavanje u poljoprivredi i kolektivizacija kao metod njenog socijalističkog preobražaja*, Beograd 1962, 52–60, 75–86.

⁹ Међутим, да Марксова предвиђања нису била сасвим без основе указује управо случај привреде југословенске међуратне епохе, која није успевала да апсорбује вишак радне снаге на селу. (N. Dragičević, *Ekonomska geografija: laka industrija, poljoprivreda i transport Jugoslavije*, Beograd 1959, 28). Непостојање индустрије која би апсорбвала пролетаризовано и полупролетаризовано сељаштво стварало је револуционарну атмосферу на селу, што је било видљиво у случају великог успеха комуниста на изборима за конституанту Краљевине СХС 1920. године управо на селу. (Видети: Ž. Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 106–122).

функционише”. Због тога је Маркс очекивао да “сељачка класа” мора постепено прилазити пролетаријату, с обзиром на све дубљи антагонизам сељаштва са буржоазијом. Указујући на бесмисленост фактички фиктивне сељачке својине на земљу (услед хипотека и капиталистичке експлоатације ситних поседника), Маркс је очекивао да та “опсена” о приватној својини неће дуго држати сељака и да ће он убрзо наступати заједно са пролетаријатом.¹⁰

Ново изоштравање Марксовог становишта о сељаштву уследило је после државног удара Луја Наполеона, па се он овој теми посветио и у једном од својих најзначајнијих радова – *Осамнаести пример Луја Бонапарте*. Бонапарта је највећу подршку имао међу ситним сељаштвом, које је управо било она анахрона структура која је, по Марксу, била изразито конзервативна и која је, разочарана учинцима буржоаске револуције из 1848. године, довела на власт Наполеона Трећег. Та конзервативна ситносељачка маса је својим опстајањем и грчевитим држањем за свој ситни посед кочила продирање капитализма на село, чиме је, фактички, играла реакционарну улогу: “Парцелни сељаци чине огромну масу, чији чланови живе под истим условима, али не ступају у многоструке међусобне односе међу собом. Њихов начин производње их изолује једне од других, уместо да их води ка међусобној сарадњи... Подручје њихове производње, а то је парцела, не даје, ни поред све обраде, могућност за поделу рада, за примену науке, па самим тим не омогућава многостраност развоја, шароликост талената, богатство друштвених односа. Свака појединачна сељачка породица готово да је сама себи довољна, производи сама непосредно највећи део средстава своје потрошње и на тај начин обезбеђује средства за живот, више размењујући природом него удруштву. Парцела, сељак и породица; поред друга парцела, још један сељак и још једна породица. Скуп таквих парцела чини село... Уколико милиони породица живе под економским условима егзистенције који њихов начин живота, њихове интересе и њихово образовање одвајају од начина живота, интереса и образовања других класа и непријатељски их њима супротстављају, утолико они чине класу. Уколико међу парцелним сељацима има тек локалне

¹⁰ К. Marx, *Class Struggles in France* (1850), према: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1850/class-struggles-france/> (посл. приступ: 2. 8. 2014).

повезаности, уколико идентичност њихових интереса не ствара заједницу, не ствара повезаност на националном нивоу и политичку организацију међу њима, утолико они не представљају класу. Они су отуда неспособни да поставе своје класне интересе у свој име... Они не могу да се сами заступају, њих мора да заступа други. Њихов заступник мора бити истовремено и њихов господар, ауторитет изнад њих, неограничена власт која им пружа заштиту од других класа и која им шаље са своје узвишености ведри и облачи. *Политички утицај парцелног сељаштва налази, дакле, свој коначни израз у томе да извршна власт потчињава себи друштво...* (Подв. С. М.)”. Ипак, сељаштво је за Маркса било значајно утолико што, осим богатих сељака, по природи ствари, оно ипак мора бити *против капитализма*, будући је у капитализму његов ситни посед дугорочно неодржив. Пишући о француским сељацима, о њиховом националном поносу због улоге у настанку нације, Маркс је закључивао да је за француског сељака *“проширена и у машти заокружена парцела – отаџбина, а патриотизам – идеална форма осећаја за својину”*. Међутим, после ратова и стварања нације *“непријатељи од којих француски сељак мора сада да брани своју имовину нису Козаци, него huissiers и порески извршитељи. Парцела се више не налази у такозваној отаџбини, већ у дужничкој књижи...* Са све већим пропадањем парцелног власништва, руши се и државна зграда на њему изграђена...” (Све подв. С. М.). Зато је сељаштво, у суштини, антикапиталистички оријентисано, али је питање у чему ће потражити спас: у реакционарним или револуционарним решењима. Управо зато *“буржоазија мора да се плаши затуцаности маса докле год оне остају конзервативне, а њихове свести чим постану револуционарне...* (Подв. С. М.)”. Уколико сељаштво постане револуционарно, онда оно проналази *“савезника и вођу у градском пролетаријату”*, који има задатак да сруши буржоаски поредак”.¹¹ Отуда је пред сељаштвом једино било питање како ће ситни посед нестати – услед пролетаризације

¹¹ Isti, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (1852),

<https://www.marxists.org/archive/marx/works/1852/18th-brumaire/> (посл. приступ 6. 8. 2014)

У издању 1869. Маркс је изоставио следећи део, присутан у рукопису из 1852: *“Разочаравши се Наполеонову рестаурацију, француски сељак престаће да верује и у своју парцелу; срушиће се читав државна зграда саздана на тој парцели, а пролетерска револуција стећи ће читав хор без којег би се њено соло певање у свим сељачким државама претворило у лабудову песму”*.

које носи капитализам, или национализацијом (социјализацијом) коју нуди комунизам. Проблем је што оно само ове дилеме није било свесно.

Маркса и Енгелса посебно је интересовало питање средњег и сиромашног сељаштва. Сељачки пролетаријат је сматран за чврст ослонац на селу, сеоски богаташи сматрани су за изразито непријатељски елемент, а у ситном и средњем сељаштву, којег карактерише “необуздани поседнички фанатизам”, препознаване су клице капитализма, али и потенцијал за савезништво са пролетаријатом. Анализу ситног сељачког поседа Маркс је дао у *Капиталу*. После комплексног објашњења читавог низа економских аспеката везаних за земљишну својину, Маркс је закључивао: “По својој природи парцелна својина искључује: развитак друштвених производних снага рада, друштвене облике рада, друштвену концентрацију капитала, сточарство у великом размеру, прогресивну примену науке... Ситна земљишна својина претпоставља да је далеко претежна већина становништва сељачка и да преовлађује изоловани, недруштвени рад; да је због тога богатство и развитак репродукције, како њених материјалних, тако и духовних услова, под таквим околностима искључено, па стога и услови рационалне културе”. Поред тога, “ситна земљишна својина ствара класу варвара која упола стоји изван друштва и која спаја сву сировост примитивних друштвених облика са свим патњама и свом бедом цивилизованих земаља”.¹² Ова понешто поетична елаборација није остављала ни најмање сумње у погледу тога да ситно сељачко власништво нема перспективу.

Међутим, Маркс ништа није рекао о механизмима социјалистичке трансформације ситног сељачког поседа. Он је једино констатовао да сељаштво као друштвена група стоји на прекретници и креће или путем реакције или путем револуције. Пролетаријат на власти “мора путем своје владе подузети мјере које ће непосредно побољшати положај сељака и које ће стога придобити сељака за револуцију; мјере које ће олакшати пријелаз од приватног земљишног власништва ка колективном власништву тако да сељак сам економским путем дође до тога; али пролетаријат не смије грубо насртати на сељака тиме што би, на примјер, прокламирао укидање насљедног права или укидање његова власништва; то посљедње је могуће само тамо гдје је

¹² Isti, *Kapital*, Beograd 1979, 1803–1810.

капиталистички закупац потиснуо сељаке, па је стварни земљорадник исто тако пролетер...” Међутим, “још мање се власништво над парцелама смије ојачавати тако што би се парцеле увећавале, једноставно путем подјеле већих имања сељацима...”¹³

Подстакнут својим увидима у француско искуство у погледу друштвене, економске и политичке функције ситног сељачког поседа, Маркс је 1850. године саветовао својим саборцима: “Прва тачка на којој ће буржоаски демократи доћи у сукоб са радништвом биће укидање феудализма. Као и у првој француској Револуцији, ситна буржоазија ће дати феудалну земљу сељацима у слободно власништво, односно, покушаће да задржи сеоски пролетаријат и да оформи ситну сеоску буржоаску класу која ће проћи исти пут осиромашења и задужености којим данас ступа француски сељак. Радништво се мора успротивити овој намери у интересу сеоског пролетаријата и у свом сопственом. Оно мора захтевати да конфискована феудална земља остане државно власништво и да буде претворена у радне колоније, обрађивана од стране удруженог сеоског пролетаријата уз све предности крупне пољопривредне производње, кроз коју начело опште својине непосредно задобија чврсту основу усред посрћућих буржоаских својинских односа. Као што се демократе удружују са сељацима, тако се радништво мора удружити са сеоским пролетаријатом”.¹⁴ Маркс је још експлицитнији у једном писму из 1869: “Будућност ће одлучити да *земљиште не може бити поседовано другачије него национално*. Дати земљиште у руке задрузи руралних радника би била предаја целог друштва једној ексклузивној класи произвођача. Национализација земљишта ће изазвати потпуну промену у односима између рада и капитала и коначно свршити са целокупном капиталистичком производњом, било индустријалном или руралном. Само онда ће класне разлике и привилегије нестати заједно са економском основом из које потичу и друштво ће се трансформисати у асоцијацију 'произвођача'. Живети од туђег рада ће бити ствар прошлости. Неће више постојати влада или држава одвојене од самог друштва”.¹⁵

¹³ Isti, “Konspekt Bakunjinove knjige *Državnost i anarhija*”, Marx-Engels-Lenjin, *Protiv anarhizma, liberalizma, levičarstva i revizionizma*, Beograd 1973, 89.

¹⁴ Isti, “Address of Central Committee to Communist League”, *Selected Works*, 166–167.

¹⁵ K. Marks – R. Eplgartu, *O ukidanju vlasništva nad zemljom*, 3. 12. 1869.

У целини узев, Маркс је сматрао да је власништво над земљиштем постало “велики проблем од чијег разрешења зависи будућност радничке класе”. Због великих потреба за пољопривредним производима, друштво захтева што напреднију пољопривредну производњу, засновану на науци, “али научно знање које поседујемо, и техничка средства пољопривреде којима управљамо, као што је машинерија, не могу се никада успешно применити осим култивисањем великих површина земљишта”. Због тога капиталистичка крупна производња, чак и у форми која “деградира самог произвођача на просту товарну животињу” показује резултате “супериорније у односу на ситно обрађивање за сопствене потребе”. Због тога је “национализација земљишта постала друштвена нужност”. Пишући о ситном поседу Маркс је закључивао да “ова форма земљишног поседа... не само да искључује сву примену модерних пољопривредних побољшања, већ истовремено претвара самог земљорадника у највећег непријатеља свог друштвеног напретка, и надасве, национализације земљишта. Везан за земљиште над којим троши све своје животне енергије да би добио мале приносе, обавезан да даје већи део свог производа држави у форми пореза, закону у виду правничких трошкова, зајмодавцу у виду камате; са потпуним непознавањем друштвених кретања ван његовог малог делокруга; он се још увек грчевито држи свог парчета земље и његовог једва номиналног власништва над њим”. Маркс је био недвосмислен, тврдећи да “*земљиште не може бити поседовано другачије него национално*”. Отуда, сматрао је Маркс, сељачко ситносопствеништво је највећа препрека “национализацији земљишта”. У том смислу “национализовати земљиште, поделити га на мале парцеле и дати га индивидуама или радничким друштвима, *под влашћу средње класе* само би довело до немилосрдне конкуренције међу њима, и изазвало одређени раст ‘ренте’, и стога створило нова средства присвајачима да се богате на рачун произвођача”. То је, даље, значило да ни задружно организована пољопривредна производња није решење: “*Дати земљиште у руке задрузи руралних радника би била предаја целог друштва једној ексклузивној класи произвођача*. Национализација земљишта ће изазвати потпуну промену у односима између рада и капитала и коначно свршити са целокупном капиталистичком производњом”.¹⁶

¹⁶ Isto.

Да ли је Маркс овако радикалан став о задругама касније изменио? То није сасвим искључено, будући да је, пишући ове редове, свакако у виду имао своје уверење да ће ситна робна производња, чијим удруживањем настају задруге, убрзо нестати, како је писао у *Манифесту*. Међутим, тај облик својине није ишчезао на начин на који је Маркс то предвиђао 1848. и на неки начин га је требало организовати. У сваком случају, Маркс није имао у виду ни насилну експропријацију ситних сељака, а и перспективу ситног сељачког поседа видео је другачије у контексту земље са пролетерском владом: “где сељаштво масовно постоји као ситни поседник, где чак представља више-мање знатну већину, као и у свим западноевропским државама, где није нестало или замењено пољопривредним најамницима, као у Енглеској, важи следећи случај: сељаштво или омета сваку радничку револуцију, упропаштава је, као некада у Француској, или пролеаријат (јер сељак – власник не припада пролетаријату и, чак и када су његове околности пролетерске, за себе верује да није пролетер) мора као власт да предузме мере које ће сељаку непосредно побољшати услове живота, како би га придобио за револуцију, мере које ће у најмањем обезбедити могућност олакшаног прелаза са приватног на колективно власништво над земљом, тако да сељаци до тога дођу сопственом сагласношћу, из економских разлога. Сељак се не сме тући по глави, као што би се то десило, примера ради, проглашењем укидања права наслеђа или укидањем његове својине. Ово последње је могуће једино где је капиталистички закупац потиснуо сељака, где је стварни обрађивач земље подједнако најамник као градски радник, па отуда има непосредно, а не само индиректно, потпуно исте интересе. Али још мање сме ситносопственичка својина бити учвршћивана, увећавањем сељачких парцела”.¹⁷

Годину дана после Марксове смрти, Енгелс је писао Бабелу нешто битно другачије у погледу задруга од онога што је о њима писао Маркс: “Државна земља је углавном дата препуштена крупним фармерима; најмањи њен део се продаје сељацима, чији су поседи толико мали, да нови сељаци (који су дошли до земље – прим. С. М.) морају да одлазе у најам код крупних фармера. Треба поставити захтев да велике површине, које

¹⁷Isti, *Conspectus of Bakunin's Statism and Anarchy* (1874), <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1874/04/bakunin-notes.htm> (посл. приступ: 7. 5. 2014).

још нису разбијене, буду предате задружним удружењима пољопривредних радника на заједничко обрађивање”.¹⁸ У сваком случају, могуће је да је Маркс изменио своје становиште, при чему из овог Енгелсовог става о задругама не произилази да би задруге добиле земљу у својину, као “ексклузивна класа произвођача”, већ би им се земља могла уступити у некој другој форми.

О свему овоме, знатно касније, више и конкретније, писао је Енгелс у раду из 1894, *Сељачко питање у Француској и Немачкој*. Констатујући укратко да ће после преузимања власти од стране пролетера крупни поседници – имућни сељаци и буржуји – свакако бити експроприсани, Енгелс је имао дилему само око тога да ли ће им се обезбедити одштета,¹⁹ док је став према ситном сељаштву био другачији: “кад будемо поседовали државну власт нећемо моћи ни мислити на то да ситне сељаке насилно експроприрамо (свеједно да ли с одштетом или без одштете), као што ћемо то морати учинити с крупним капиталом”. Циљ је био да се ситно сељаштво преведе на задружну својину, “али не силом, него помоћу примера и пружања друштвене помоћи за ту сврху... Главно у свему томе јесте и остаје то да сељацима јасно покажемо да их ми можемо спасити, одржати њихове поседе, куће и земље једино на тај начин што ћемо их претворити у задружни посед и задружну производњу. Индивидуално газдинство, условљено индивидуалним поседом, баш и јесте оно што сељаке гони у пропаст... Ми и нудимо сељацима могућност да сами уведу крупну производњу, не за рачун капиталиста, него за властити заједнички рачун... Ми не можемо ни сад ни икад обећати парцелним сељацима одржање индивидуалног власништва и индивидуалног gospodarства пред надмоћношћу капиталистичке производње. Ми им можемо једино обећати да нећемо против њихове воље насилно задирати у њихове односе власништва. Ми ћемо да учинимо све што је могуће да му живот учинимо сношљивијим, да му олакшамо прелаз у задруге ако се на то одлучи. У случају да не

¹⁸F. Engels to A. Babel, *Marx-Engels Correspondence 1884*, International Publishers, 1942.

Према: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1884/letters/84_12_11.htm (посл. приступ 2. 3. 2014).

¹⁹ Питање одштете велепоседницима ће зависити од околности у којима ће пролетаријат доћи у посед власти, “а нарочито и од држања саме господе крупних земљопоседника”. Подвлачећи да нипошто не сматра “да је одштета недопуштена у свим околностима”, Енгелс је сведочио да му је и Маркс више пута поновио да би “најјефтиније прошли” онда када би “сву ту банду могли исплатити”. F. Engels, “Seljačko pitanje”, 410.

може да се на то одлучи ми ћемо да му дамо што више времена да о томе размисли на свом парчету земље”. Обећавати сељацима трајни опстанак парцелног власништва значило би “директно затворити сељацима пут к њиховом ослобођењу”.²⁰

У самој суштини ствари, из писма Бабелу и из студије *Сељачко питање* произилази да је колективизација процес који се може одвијати из два правца. Са једне стране, колективизација подразумева додељивање великих површина национализоване земље колективима пољопривредних произвођача у колективно власништво. Са друге стране, колективизација је удруживање парцела ситних произвођача у задружну организацију.

Коначно, каква је била перспектива социјалистичке револуције у аграрним друштвима, према виђењу Маркса и Енгелса? Опште место у научним радовима постала је и тврдња да је Маркс у виду имао пре свега трансформацију развијеног капиталистичког друштва у социјалистичко, док се прва социјалистичка револуција догодила управо у једној сељачкој, готово полуфеудалној земљи каква је била Русија.²¹ Другим речима, није превише изненађујуће што Маркс није објашњавао како ће се извести социјалистичка трансформација ситног сељачког поседа, будући да је очекивао да тај посед нестане већ у самом капитализму. Он није могао да антиципира социјалистичку револуцију у једној аграрној ситносопственичкој земљи, а још мање у полуфедалној, без јасних и учвршћених појмова о капиталистичкој својини. Међутим, то је само донекле тачно. Од 70-их година 19. века Маркс је ипак развио занимање за руско народњаштво.²² Он није могао да занемари чињеницу да је развој капитализма у великом делу света у заостатку у поређењу са земљама Запада и да у том делу света сељаштво чини знатан проценат становништва, у огромном проценту већински део становништва. Због тога је веома значајно непосредно повезивање питања могућности развоја комунизма у Русији управо са питањем карактера земљишне својине. Посебно је у том погледу интересантан предговор руском издању *Манифеста комунистичке*

²⁰ F. Engels, “Seljačko pitanje”, у: K. Marks, F. Engels, *Dela*, 42, Beograd 1979, 386.

²¹ О томе опширније: D. Norman, *Marx and Soviet Reality*, London 1955; D. Lowell, *From Marx to Lenin: An Evaluation of Marx's Responsibility for Soviet Authoritarianism*, Cambridge University Press, 1984; A. Wood, *The Origins of the Russian Revolution 1861–1917*, London 1987; T. Grant, *Russia, from Revolution to Counter-Revolution*, 1997.

²² G. Eley, *Forging Democracy: The History of the Left in Europe*, Oxford, 2002, 41; Marks – Kugelmann, 27. jun 1870.

партије из 1882. године, у којем Маркс и Енгелс сажето објашњавају: “У Русији, наспрам брзог цветања капиталистичке шпекулације и тек започетог развитка буржоаске земљишне својине, налазимо више од половине земље у рукама заједничког сељачког поседа. Сада се пита: Може ли руска община, тај макар и јако поткопани облик прастарог заједничког земљишног поседа, прећи непосредно у виши облик комунистичке заједничке својине? Или, мора ли она напротив пре тога проћи исти процес распадања који сачињава историјски развитак Запада? Једини одговор који је данас могуће дати на то јесте овај: *постане ли руска револуција сигнал за пролетерску револуцију на Западу, тако да једна другу допуњују, онда може садашња руска заједничка земљишна својина послужити као полазна тачка комунистичког развитка*”.²³ Исто тако, потврђујући наведено, Енгелс је у једном постскриптуму за спис *Социјални односи у Русији* из 1894. тврдио да ће евентуална руска социјалистичке револуција “истргнути не само велику масу нације, сељаке, из изолованости њихових села, која сачињавају њихов 'мир', њихов свијет, и довести их на велику позорницу на којој ће упознати спољни свијет, а тиме и саме себе, свој властити положај и средства за спас из садашње невоље, него ће и радничком покрет Запада дати нови подстрек и нове, боље услове за борбу, и тиме убрзати побједу модерног индустријског пролетаријата, без које данашња Русија, ни полазећи од опћине ни полазећи од капитализма, не може да дође до социјалистичког преображаја”.²⁴ Ипак, ова тврђења се не могу ни потврдити ни одбацити, јер руска револуција није постала “сигнал за пролетерску револуцију на Западу” (односно она на Западу није тријумфовала), али је свакако ова Марксова претпоставка била права “музика за уши” руских комуниста.

²³ *Манифест Комунистичке партије*,

(<https://www.marxists.org/srps/hrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunisticke-partije/ch01.htm>, 14. 8. 2012).

²⁴ F. Engels, “О друштвеним односима у Русији (Поговор)”, у: F. Engels, V. I. Lenjin, *Сељачки покрети и аграрно питање*, Сарајево 1976, 148. Није без значаја чињеница да је, приликом издавања овог Енгелсовог рукописа на руском језику, изостављен поговор, у којем је Енгелс изнео овај став.

Совјетско искуство: Лењин и Стаљин

Прескачући један значајан корпус радова о развоју односа марксизма према сељачком питању (део који припада средњоевропској и западноевропској традицији), задржаћемо се на Лењину, који је био опседнут сељачким питањем, и на Стаљину, који је за себе изборио позицију не само наследника, већ и аутентичног тумача Иљича после Лењинове смрти. Будући да је сврха овог одељка *да скрене пажњу на изворе аграрног програма југословенских комуниста*, било је потребно консултовати изворне текстове Лењина и Стаљина и у главним потезима представити њихово виђење аграрног питања.

У основи, Лењин је све време док се налазио на челу партије диктирао њен став према сељаштву, оцењујући који ставови руске социјалдемократије јесу, а који нису у складу са марксистичким поставкама и био је, заправо први руски марксиста који је обратио пажњу на сељаштво.²⁵ Он је био свестан суштинског проблема који произилази из извођења социјалистичке револуције у земљи у којој доминира сељаштво, па је увек истицао важност сељачког питања, које је било, како је писао, “животно питање руских марксиста у опредељивању њиховог програма и тактике”.²⁶ Штавише, најранији Лењинов сачувани рад из 1893. године тиче се управо сељачког питања.²⁷

У радовима објављиваним до 1917. Лењин је углавном развијао марксистичку критику резултате реформе из 1861. у Русији и дефинисао ставове руске

²⁵ За детаљан приказ односа Лењина према сељачком питању до 1917. видети: E. Kingston Mann, *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution*, Oxford University Press, 1983. Непосредно после рата у Југославији је објављена, у форми хрестоматије Лењинских и Стаљинских текстова о сељачком питању књига: В. И. Лењин; Ј. В. Стаљин, *Сељачко питање*, Београд 1945. Видети и: Р. Marković, “Lenjin o agrarnom i seljačkom pitanju”, *Sociologija sela* 18/1967, 3–11; S. Šuvar, “Seljaštvo i agrarno pitanje u oktobarskoj revoluciji”, *Sociologija sela* 18, 19, 20/1967, 12–25; 5–24; М. Богдановић, “Лењин – творац и протагонист социјалистичког развоја пољопривреде”, *Лењин и наука*, Београд 1976, 267–275; L. Purkat, S. Radusinović, “Agrarno i seljačko pitanje u djelima osnivača i klasika marksizma i praksi socijalističke izgradnje u Jugoslaviji”, *Znanost i praksa u poljoprivredi i prehrambenoj tehnologiji*, Osijek 1989, 573–597.

²⁶ V. I. Lenin, “The Proletariat and the Peasantry”, *Lenin Collected Works*, Vol. 10, Progress Publishers, Moscow 1965, 40.

²⁷ Isti, “New Economic Developments in Peasant Life (On V. Y. Postnikof’s Peasant Farming in South Russia)”, *Isto*, Vol. 1, Progress Publishers, Moscow 1961, 11–74. (Лењинова дела која су коришћена такође објављена на сајту Marxist Internet Archive, www.marxist.org, али је било могуће утврдити пагинацију коришћених радова, па су навођени према стандардној форми.)

социјалдемократије (касније – болшевика) према сељаштву.²⁸ Његов први теоријски и практични задатак био разрешење два кључна питања: прво је питање економске диференцијације сељаштва, а друго питање је, заправо, представљало идеолошку апорију: *диктатура пролетаријата у сељачкој земљи*.

Што се тиче економског положаја сељаштва, Лењин је истицао да су, поред заостатака полуфеудалних, на руско село већ продрли и капиталистички односи.²⁹ То је значило диференцијацију унутар сељаштва на сиромашне, средње и богате. Зато је Лењин већ 1901. године истицао важност да се сиромашни сељаци, према Марксовој пројекцији, удруже са радничком класом у борби “за трансформисање земље, као и других средстава за производњу, у друштвену својину”.³⁰ Дакле, *Лењин није имао у виду додељивање земље сељацима у власништво*. Марксова оцена да руска *обичина* може да буде мост ка комунизму уколико руска револуција послужи као импулс за европску револуцију могла је оставити снажан утисак на руске марксисте, иако није детаљно развијана. Касније ће Лењин кратко констатовати да у је у Русији успех социјалистичке револуције могућ само испуњењем два услова: уколико постане покретач револуције у развијенијим земљама и уколико постигне споразум са сељаштвом.³¹

Други проблем, који је имао више политичку (теоријску и практичну) димензију, односно проблем *диктатуре пролетаријата у сељачкој земљи*, Лењин је решио идејом о *савезу радника и сељака*, која је имала своју унутрашњу еволуцију и која је представљала конкретизацију Марксових ставова који су, као што смо видели, тај савез сматрали начелно могућим и једино исправним са становишта интереса радништва и сељаштва, али, очито, под претпоставком одустајања сељаштва од

²⁸ О Лењиновом виђењу половичне и недоследно спроведене реформе из 1861. види: V. I. Lenin, “The Workers’ Party and the Peasantry”, *Lenin’s Collected Works*, Vol. 4, Moscow 1964, 420–428; Isti, What the “Friends of the People” Are and How They Fight the Social-Democrats (A Reply to Articles in Russkoye Bogatstvo Opposing the Marxists), *Isto*, Vol. 1, 4th Edition, Moscow 1964, 129–332; Isti, “The Peasant Reform and the Proletarian-Peasant Revolution”, *Isto*, Vol. 17, 4th Edition, Moscow 1974, 119–128; Isti, “The Persecutors of the Zemstvo and the Hannibals of Liberalism”, *Isto*, Vol. 5, 4th Edition, Moscow 1961, 31–80.

²⁹ Isti, The Development of Capitalism in Russia. The Process of the Formation of a Home Market for Large-Scale Industry (Written 1896–1899), *Isto*, Vol. 3, 4th Edition, Moscow 1964, 21–608.

³⁰ Isti, “The Workers’ Party and the Peasantry”, *Isto*, Vol. 4, Progress Publishers, Moscow 1964, 420–428.

³¹ Isti, “Report On The Substitution Of A Tax In Kind For The Surplus Grain Appropriation System”, *Isto*, Vol. 32, 1st English Edition, Progress Publishers, Moscow, 1965.

“поседничког фанатизма”. У нацрту програма руске социјалдемократске партије из 1899. Лењин је писао да руска социјалдемократија не издаје своје принципе уколико партија подржи сељаштво, али “нипошто као класу малих поседника”, већ “само дотле док је сељаштво спремно за револуционарну борбу против остатака кметства уопште и против аутократије напосе”.³² Револуционарне 1905. године Лењин је писао о неопходности “револуционарно-демократске диктатуре пролетаријата и сељаштва”, заговарајући савез радника са *читавим* сељаштвом ради обарања царизма и довршетка буржоаске револуције.³³ У том процесу је и Маркс признавао револуционарни потенцијал сељаштва. Зато је слоган партије све до буржоаске револуције, фебруара 1917. био: “савез пролетаријата са читавим сељаштвом против царизма и земљопоседника”.³⁴

Међутим, после завршетка Фебруарске револуције, априла 1917. мења се приступ у сељачком питању и промовише се политика сарадње пролетаријата *сами* сиромашним сељаштвом против буржоазије, при чему су богати сељаци, кулаци, сада искључени из савеза јер не подржавају даље револуционарне промене, док се истовремено захтева “*неутралисање*” колебљивог средњег сељаштва. То је била нова фаза револуције, како је објашњавао Лењин.³⁵ Када су сељаци априла 1917. године

³² Isti, “A Draft of Our Party Programme”, *Isto*, Vol. 1, Progress Publishers, Moscow 1964.

³³ Isti, “The Revolutionary-Democratic Dictatorship of the Proletariat and the Peasantry”, *Isto*, Vol. 8, Foreign Languages Publishing House, Moscow 1962, 293–303: “Objectively, the historical course of events has now posed before the Russian proletariat precisely the task of carrying through the democratic bourgeois revolution (the whole content of which, for brevity’s sake, we sum up in the word Republic); this task confronts the people as a whole, viz., *the entire mass of the petty bourgeoisie and the peasantry*; without such a revolution the more or less extensive development of an independent class organisation for the socialist revolution is unthinkable.”

³⁴ Ову политику разјашњавао је 1927. године својим политичким саборцима Стаљин, објашњавајући прегледно развој става партије према сељаштву. Интересантно је да неки од водећих партијских људи у СССР чак и 1927. године нису имали јасну представу о политици партије према сељаштву, па је Стаљин слао “дидактичка” писма и објашњавао лењинистичку позицију по том питању. J. V. Stalin, “The Party’s Three Fundamental Slogans on the Peasant Question. Reply to Yan”, *Works*, Vol. 9, December-July, 1927, Foreign Languages Publishing House, Moscow 1954, 207–223.

³⁵ Еволуцију политике партије према сељаштву Лењин је овако објашњавао: “It is the alliance between the proletariat and the peasants in general that reveals the bourgeois character of the revolution, for the peasants in general are small producers who exist on the basis of commodity production. Further, the Bolsheviks then added, the proletariat will win over the entire semi-proletariat (all the working and exploited people), will neutralise the middle peasants and overthrow the bourgeoisie; this will be a socialist revolution, as distinct from a bourgeois-democratic revolution... First, with the ‘whole’ of the peasantry against the monarchy, against the landlords, against the medieval regime (and to that extent the revolution remains bourgeois, bourgeois-democratic). Then, with the poor peasantry, with the semi-proletarians, with all the exploited, against capitalism, including the rural rich, the kulaks, the profiteers, and to that extent the revolution becomes

питали Привремену владу шта да чине са необрађеном земљом крупних земљопоседника, одговор владе је био да је оставе необрађеном, уз строгу забрану сељацима да ту земљу запоседну. Тај случај, који се збио у предвечерје Октобарске револуције, искористили су комунисти као повод за оглашавање у *Правди* у вези са аграрним питањем, експлицитним позивом Стаљина сељаштву, “револуционарним сељачким комитетима” да ову земљу свакако обради и без дозволе власти.³⁶

Нема никаквог спора да је циљ којем су комунисти тежили нестанак приватног власништва над земљом. То је опште место и темељни принцип комунистичког решења аграрног питања. Међутим, суштинско питање јесте како се до тога долази. У *Априлским тезама* из 1917. године Лењин први пут помиње конфискацију земље: “У аграрном програму преношење тежишта на совјете надничарских депутата. Конфискација целокупне спахиске земље. Национализација целокупне земље у држави, земљом располажу месни совјети надничарских и сељачких депутата. Издавање совјета депутата сиромашних сељака. Стварање од сваког крупног имања (у величини од око 100 до 300 десетина према месним и другим условима и према оцени месних установа) узорног газдинства под контролом надничарских депутата и на рачун друштва”. Лењин је позвао сељаштво да, не базирајући се на позиве да сачека Уставотворну скупштину, само изврши расподелу спахијске земље.³⁷ Међутим, у погледу земљишне својине и аграрног програма комуниста, Лењин је до 1920. године развио нешто сложеније становиште: “У већини капиталистичких земаља... пролетерска држава не треба да одједном сасвим укине приватну својину; у сваком случају, она гарантује ситном и средњем сељаку, не само очување њихових имања, већ и њихово увећање до величине коју су уобичајено узимали под закуп... Било како

a socialist one.” (V. I. Lenin, “The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky”, *Collected Works*, Vol. 28, Progress Publishers, Moscow, 1974, 227–325). Иначе, под средњим сељаштвом Лењин је подразумевао “small landowners who possess, according to the right of ownership or rent, portions of land, which, although small, nevertheless may usually yield under capitalist rule, not only a provision for the family and the needs of the farming, but also the possibility to accumulate a certain surplus, which, at least in the best years, could be transformed into capital; these farmers are often also in a position to hire outside labour.” (Види: V. I. Lenin, “Theses on the Agrarian Question”, *Second Congress of the Communist International. Minutes of the Proceedings*, Vol. II, New Park Publications, 1977).

³⁶J. V. Stalin, “The Land to the Peasant”, *Works*, Vol. 3, March – October, 1917, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1954.

³⁷V. I. Lenin, “April Thesis”, *Collected Works*, Vol. 24, Moscow 1964, 22.

било, експропријација чак и крупних сељака не може ни у ком случају бити непосредни задатак победничког пролетаријата, пошто су материјални, а нарочито технички услови, подједнако као и друштвени, за социјализацију таквих имања још увек непостојећи. У појединачним и вероватно изузетним случајевима, они делови њихове земље које су давали у закуп и који су потребни околним ситним сељацима биће конфисковани; ситним сељацима такође треба гарантовати слободну употребу дела пољопривредне механизације која припада крупним сељацима итд. Као опште правило пролетерска држава мора дозволити крупним сељацима да задрже своју земљу, одузимајући је само уколико се они супротстављају власти радног и експлоатисаног народа”.³⁸

После освајања власти од стране бољшевика, новембра 1917. године, одмах се приступило решавању аграрног питања. *Декрет о земљи* из 1917. земљу је прогласио општедржавном уз право сељака да се служи земљом на којој живи и ради (“вечна употреба”).³⁹

³⁸ Isti, “Preliminary Draft Theses On The Agrarian Question For The Second Congress Of The Communist International”, *Isto*, Vol. 31, Progress Publishers, Moscow 1965, 157, 160–161.

³⁹ Декрет о земљи је прогласио конфискацију целокупне земље без икакве компензације, осим земље “обичних” сељака и козака (*рядовых крестьян и рядовых казаков*). Декрет је заувек укинуо крупно приватно власништво над земљом и прописао да је она власништво народа, али да право на коришћење имају они који је обрађују. Осим тога, декрет је гарантовао да ће окућница, воћњаци и вртови бити остављени на употребу онима који их тренутно и држе, при чему ће се величина те окућнице, као и порез на њу накнадно утврдити. Велика имања на којима су спорвођена пољопривредна истраживања и која су по својим карактеристикама својеврсна угледна добра, приватна или државна, биће у рукама државе или локалне заједнице, зависно од величине и значаја таквог газдинства (совхози). Истовремено је забрањена продаја, закуп, давање под хипотеку и свако друго отуђивање. Сваки грађанин добио је право на земљу, под условом да је обрађује властитом радном снагом, са породицом или у партнерском односу са другим земљорадником, без упошљавања додатне радне снаге. У случају привремене неспособности за обављање радова у пољу (до две године) локална заједница се обавезује да онеспособљеном земљораднику помогне у обради земље. У случају да због старости, слабог здравља или другог разлога земљорадник није способан да обрађује земљу он је губи и заузврат добија пензију. Свакоме је остављено на избор да ли ће земљу обрађивати самостално или у задрузи. Целокупна конфискована земља постала је део националног земљишног фонда, а за редистрибуцију земље сељацима била су задужена самоуправна тела. Предвиђена је и повремена поновна редистрибуција, пема демографским променама и степену развијености производње. Уколико неко напусти обраду земље она се враћа у заједнички земљишни фонд, при чему право прече употребе те земље имају рођаци онога ко земљу напушта или лица која он одреди. Уколико у одређеном крају нема довољно земље за све којима је она потребна, предвиђено је насељавање у друге области о трошку државе. Занимљиво је да је редослед расељавања био да се прво иселавају беземлаши, затим дезертери, људи проблематичног понашања и тек на крају остали сељаци, према жребу или договором. Видети: V. I. Lenin, “Second All-Russia Congress of Soviets of Workers' and Soldiers' Deputies”; “Reply To Questions From Peasants”, *Collected Works*, vol. 26, Progress Publishers, Moscow, 1964; С. П. Трапезников, *Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос*, 1–2, Москва 1967; А. В. Retish, *Russia's Peasants in Revolution and Civil*

Колективизација је тада била само местимична појава.⁴⁰ Када је револуција успешно изведена, а у условима међународне блокаде и интервенције, од Осмог конгреса партије марта 1918. године, званични слоган био је: “ослонац на ситно сељаштво и савез са средњим сељаштвом, а против кулачких елемената на селу”.⁴¹

Истовремено са поделом земље сељацима на употребу почела је и фаза револуције која је названа “ратни комунизам”.⁴² Укидањем тржишта пољопривредних производа као и масовном реквизицијом пољопривредних производа, економија земље је доведено до ивице пропасти. Наиме, парола “ослонац на сиромашног сељака и савез са средњим сељаком против буржоаских елемената на селу (кулака)” значила је и нешто веће разумевање за сиромашног и средњег сељака, и мањи степен репресије над њим, него што је то био случај богатим сељацима, кулацима. Са редистрибуцијом земље све више се повећавао број малих и средњих сељачких поседа (до 4 ha). Они су испрва били третирани знатно блаже од кулачких домаћинстава и изузимани из обавезне реквизиције, али пошто је земља стално дистрибуирана сиромашним сељацима, њихов се број 1920. године попео на 76% од свих домаћинстава, а 1922. године износио је чак 86,4%.⁴³ Ово је сажето изразио Лењин: “У великом броју случајева сеоска сиротиња (пролетаријат и полупролетаријат) постали су ситни сељаци. То је изазвало пораст малих поседника, ситне буржоазије”.⁴⁴

War, Cambridge 2008, 130–137; C. S. Leonard, *Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom*, Oxford University Press, 2011, 142–146.

⁴⁰ Примера ради, према *Великој совјетској енциклопедији* из 1979. године, од 1918. до 1928. године било је колективизовано само 1,7% сељачких домаћинстава.

⁴¹ “Resolutions and Decisions of C.P.S.U. Congresses”, *Conferences and Central Committee Plenums*, I, 1953, 425.

⁴² Појам “ратни комунизам” први је употребио сам Лењин. То је била “транзициона фаза” револуције која је трајала од 1918. до 1921. године. Појам означава период изразито репресивне политике, између осталог и према сељаштву, коју је Лењин објашњавао потребама за житом насталим у хаосу револуције, блокаде и грађанског рата. То је период у којем се успоставља државни капитализам, као неопходна фаза у преласку ка социјализму. Према Лењиновом уверењу из 1918. то је могло да се догоди у року од 6 месеци. Сам Лењин је 1921. године увиђао да су процене биле погрешне. О томе види: V. I. Lenin, “The Tax in Kind (The Significance Of The New Policy And Its Conditions)”, *Lenin’s Collected Works*, Volume 32, 1st English Edition, Progress Publishers, Moscow 1965, 329–365.

⁴³ S. Malle, *The Economic Organization of War Communism 1918–1921*, Cambridge University Press, 2005, 406.

⁴⁴ V. I. Lenin, “The Tax in Kind”, *Lenin’s Collected Works*, Volume 32, 1st English Edition, Progress Publishers, Moscow 1965, 332.

Видевши, међутим, да политика репресије и реквизиције не даје добре резултате, Лењин се одлучио на заокрет и то у правцу учвршћивања, а не укидања капиталистичких односа на селу. Ипак, када је 1921. промовисана Нова економска политика (НЕП), *она није дирала у успостављено стање земљишносвојинских односа*. Они су и даље остали у оквирима које је успоставио Декрет о земљи. Међутим, НЕП је подразумевала отварање тржишта пољопривредних производа и смањење притиска на сељаштво, мада он није сасвим престао, нарочито у односу на кулаке. Суштинска промена била је она која се тицала опорезивања сељаштва. Уместо одузимања “вишкова” прешло се на порез у природи који је подразумевао тачно одређен проценат приноса, а не арбитарно процењени износ.⁴⁵ Чини се да је Лењин имао у виду мало дуже трајање фазе НЕП-а: “Заправо, нама је остало 'само' једно: да учинимо наше становништво толико 'цивилизованим' да оно схвати све користи од стопроцентног учешћа у задругама и да организује то учешће... Никакве нам друге мудрости нису сад потребне да бисмо прешли у социјализам. Али да бисмо извели то 'само', потребна је читава револуција, цео период културног развитка читаве народне масе. Зато наше правило мора бити: што мање мудровања и што мање запетљавања... Али да би се преко НЕП-а постигло стопроцентно учешће у задругама свега становништва – за то је потребна читав историјска епоха. Ми можемо прећи ту епоху у најбољем случају за један до два деценија. А ипак ће то бити посебна историјска епоха, и без те историјске епохе, без стопроцентне писмености, без довољног степена интелигенције, без довољног степена навикнутости становништва на то да се користи брошурама и без материјалне базе за то, без извесне обезбеђености, рецимо од неродице, од глади итд., – без тога ми свој циљ не постигосмо”.⁴⁶ У суштини ствари, Лењинове концепције о односу државе пролетаријата, са једне и сељаштва, са друге стране, Стаљин је укратко сажео: “а) ослони се на сеоску сиротињу, б) организуј споразум са средњаком, ц) ни за тренутак не прекидај борбу против кулака”.⁴⁷

⁴⁵ *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, eds: S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch, R. Stites, Indiana University Press, 1991, 25; A. Nove, *An Economic History of USSR 1917–1991*, London 1992, 78–114.

⁴⁶ В. И. Лењин, *О задругарству*, Београд 1945.

⁴⁷ Stalin, “Lenin and the Question of the Alliance with the Middle Peasant”, *Works*, Vol. 11, Moscow, 1954, 214–225.

У унутарпартијским обрачунима после Лењинове смрти 1923. веома важну улогу играло је управо аграрно питање. На њему су се формирале такозвана лева (Троцки, Зиновјев, Камењев), односно десна опозиција (Бухарин).⁴⁸ Стаљин се до 1928. године углавном чврсто држао Лењинове НЕП и није дозвољавао никакву битну промену. “Лева опозиција” је захтевала појачање индустријализације на рачун сељаштва, а Троцки је оптуживао Стаљина за попустљив став према сељаштву, чак и према кулацима.⁴⁹ “Десна опозиција” заговарала је релаксацију притиска чак и на кулаке шаљући позив сељацима: “Обогатите се!”⁵⁰ Стаљин је чврсто стајао између ове две струје, држећи се Лењиних концепција о ослободу на сиромашно сељаштво и савезу са средњим сељаштвом против кулачких елемената. Истовремено је и удаљио своје противнике из централних партисјких органа, у чему је веома важну улогу играло управо разилажење у аграрном питању.⁵¹

Међутим, од лета 1928. године и Стаљин напушта курс НЕП и најављује колективизацију.⁵² Октобра 1928. године на једном од партијских састанака Стаљин је рекао: “Имамо ли ми у совјетској држави било који од услова који би омогућили рестаурацију капитализма? Да, имамо. То, другови, може да се чини чудноватим, али је чињеница. Ми смо збацили капитализам, омогућили смо диктатуру пролетаријата, развијамо своју социјалистичку индустрију... и повезујемо са њом сељачку производњу. Али нисмо уништили корен капитализма. Где је тај корен усађен? Усађен је у робној производњи, у ситној градској и нарочито сеоској производњи”.⁵³ Тада се позвао на Лењина који је 1920. године тврдио нешто што ће бити од највећег значаја за легитимацију бескомпромисног односа према сељаштву: “Све док живимо у земљи ситних сељака, постоји сигурнија економска основа за капитализам у Русији него за

⁴⁸ A. Dragičević, *Teorija i praksa socijalizma*, Zagreb 1964, 245–266.

⁴⁹ L. Trotsky, *The Platform of the Opposition*, London 1973.

⁵⁰ Н. В. Бухарин, *Избранные произведения*, Москва 1988, 195.

⁵¹ *Russia in the Era of NEP*, 152–154.

⁵² О колективизацији видети: S. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York 1994; *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, прир. Robert William Davies, Mark Harrison, S. G. Wheatcroft, 1993, 113–130; A. Nove, *An Economic History of USSR*, 159–188.

⁵³ J. V. Stalin, “The Right Danger in the C.P.S.U.(B.), Speech Delivered at the Plenum of the Moscow Committee and Moscow Control Commission of the C.P.S.U.(B.), October 19, 1928, *Works*, Vol. 11, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1954.

комунизам”.⁵⁴ Стаљин је промену курса према сељаштву тумачио тиме што је до 1929. године постало могуће довољно снабдевање становништва храном без кулачке производње, што је до тада, како је прорачунато, било немогуће. Колективизација је, према објашњењу, била мера против кулака и Стаљин ју је тако тумачио децембра 1929. године, жалећи се истовремено да је у погледу аграрног питања теорија заостала за праксом: “док имамо разлога да будемо поносни на практичне резултате постигнуте у изградњи социјализма, не може се исто рећи за наш теоретски рад на економском пољу, нарочито у домену пољопривреде”.⁵⁵ На тај начин Стаљин је настојао да своја схватања аграрног питања представи као теоријски напредак.

У формалноправном смислу “колективизација је само створила нову форму употребе у општем режиму национализоване земље”.⁵⁶ То, са друге стране, не значи да су практичне промене биле подједнако незнатне. Суштинска разлика између старинске општине и колхоза била је у томе што се у општинској дистрибуцији земље подразумевало да приход од земље додељене једној породици тој породици и припада, а не општини као целини која потом дистрибуира добит, што је логика колхозног система. Такође, у колхозу више није било ни приватне својине над другим средствима за производњу, осим у врло ограниченом обиму. Ако су услови под којима ја колективизација била спровођена били неодговарајући, према ономе како их је видео Лењин, начин на који је колективизација у СССР извођена био је супротан читавој марксистичкој концепцији развоја колективног сектора пољопривреде. Колективизација је спровођена насиљем, земљу је задесила велика глад, а продуктивност је у првим годинама драматично опала.⁵⁷ До 1932. године било је

⁵⁴ Isti, “The Right Danger in the C.P.S.U.(B.) Speech Delivered at the Plenum of the Moscow Committee and Moscow Control Commission of the C.P.S.U.(B.) October 19, 1928, *Isto*, Vol. 11, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1954.

⁵⁵ Isti, “Concerning Questions of Agrarian Policy in the U.S.S.R. Speech Delivered at a Conference of Marxist Students of Agrarian Questions”, *Isto*, Vol. 12, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1954.

⁵⁶ Carol S. Leonard, *Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom*, Oxford University Press, 2011, 144.

⁵⁷ О колективизацији у СССР види: R. Conquest, *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine*, Cambridge 1996; Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Resistance*, New York 1994.

колективизовано 61,5% домаћинстава и 77,7% земље, а до 1937. године – 93% домаћинстава и 99,1% земље.⁵⁸

Када је реч о политичком значају сељаштва, политика бољшевика је еволуирала од 1) савеза са читавим сељаштвом у борби против царизма, преко 2) политике ослонаца на сиромашно сељаштво и то а) најпре уз *неутралисање* средњег сељаштва (непосредно после Фебруарске револуције), а потом б) у савезу са средњим сељаштвом против капиталистичких елемената на селу (од марта 1918. године), затим преко 3) оживљавања капиталистичких елемената на селу у фази НЕП (1921–1928. године) до 4) масовне колективизације (од 1929. године). Иако практично није постојала сељачка земљишна својина, Партија је у суштини видела заметке капитализма чак и у ситном сељачком газдинству датом на “вечну употребу” сељацима, па је савез са сељаштвом био увек патио од извесне амбивалентности. Када је реч о земљишној својини, позиција руских марксиста је била сложена: земља је проглашена општедржавном 1917. године, али је држава дозволила сељацима да је задрже односно заузму уколико је нису имали, што је било својеврсно квази-приватно власништво, а сељаштво је за земљу коју је обрађивало плаћало порез. Тек са колективизацијом 1930-их започиње свеобухватна реализација одредаба декрета о земљи и ишчезава сељачки посед као иоле значајна социјална структура. Тај ток требало је да води прерастању савеза пролетаријата и сељаштва у потпуно уједињење две класе, чему је требало да служи и стварање истих услова производње за раднике у фабрикама и за сељаке на општедруштвеним имањима.⁵⁹

Совјетска аграрна политика после 1917. довела је неминовно до петрификације: ситни сељачки посед није могао ни да пропадне, ни да се увећа. То је била својеврсна “пат-позиција”, из које је излаз био двојак – или капиталистички велепосед, или социјалистичка колективизација. Пошто стварање капиталистичких велепоседа није долазило у обзир као једини логичан исход наметала се колективизација, у коју је

⁵⁸ *The Political Economy of Collectivized Agriculture: A Comparative Study*, eds: Ronald A. Francisco, Betty A. Laird, Roy D. Laird, 8.

⁵⁹ J. V. Stalin, “The Peasantry as an Ally of the Working Class. Reply to Comrades P. F. Boltnev, V. I. Efremov and V. I. Ivlev”, *Works*, Vol. 8, January–November, 1926, 98.

Стаљин ушао без испуњених услова које је Лењин сматрао за неопходне како би колективизација била успешна.

Југословенски комунисти и аграрна политика: између рецепције ставова марксизма-лењинизма и “сопственог пута у социјализам”

Код већине аутора који су се бавили аграрном политиком југословенских комуниста није детаљније разматран њен теоријско-идеолошки аспект или, ако је и разматран, то је чињено готово успутно, па постоје још увек извесне недоречености, а присутне су и погрешне интерпретације.⁶⁰ У контексту истраживања југословенске аграрне политике раног “прелазног периода”, нарочито су релевантна питања начелног односа комуниста према сељаштву, према сељачкој земљишној својини и према питању положаја сељаштва и његове основне привредне делатности – пољопривреде у целини социјалистичке планске привреде. Овде се као питање од посебног интереса јавља проблем начина рецепције марксизма-лењинизма од стране југословенских комуниста.

Пажње је вредна чињеница да до сукоба са Информбироом 1948. ни југословенски званичници нити теоретичари нису експлицирали прецизна теоријско-идеолошка полазишта у политичкој економији, па ни у домену аграрне политике.⁶¹ Дајући општу оцену о државном апарату Кардељ је априла 1946. констатовао да су “руководећи кадрови у појединим гранама државне изградње били премало теоретски спремни и

⁶⁰ У историографији се теоријско-идеолошким питањима аграрне политике бавио мањи број историчара, углавном износећи најопштије идеолошке поставке, а на систематичан начин, исцрпно, до сада, нико. У нешто опширним сегментима, али и даље фрагментарно, ову тему налазимо код аутора који су се бавили проблематиком југословенског аграра: М. Павловић, *н. д.*, 106–119; М. Bokovoy, *Peasants and communists: politics and ideology in the Yugoslav countryside, 1941–1953*, Pittsburgh Press, 1998, 55–80; В. Гудац Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво Србије 1949–1953*, Београд 1999, 108–119. Међу радовима аутора који су се бавили овим проблемом, а припадају истраживачима из других области треба поменути: В. Horvat, *Jugoslavenska agrarna teorija i politika u poslijeratnom razdoblju*, Београд 1977; D. Veselinov, *н. д.*; D. Simonović, “Марксистичка теорија о пољопривреди и сељаштву и југословенско искуство”, *Економика пољопривреде* 9–11/1983, 61–84; В. Dimković, *Seljaštvo i komunisti na selu*, 35–62; Isti, *KPJ – SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju*, 28–43; D. Tomić, *Jugoslavenska agrarna teorija i politika*, Ваčka Topola 1985. Прегледан и врло сведен је и рад: L. Purkat, S. Radusinović, “Аграрно и сељачко питање у дјелима оснивача и класика марксизма и пракси социјалистичке изградње у Југославији”, *Znanost i praksa u poljoprivredi i prehrambenoj tehnologiji*, Osijek 1989, 573–597.

⁶¹ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица 1998, 252–253.

премало су учили на хисториским искуствима”.⁶² Услед праћења совјетског модела завладала је, како је средином јуна 1948. говорио Родољуб Чолаковић, “теоретска запарложеност – догматизам”: “Не радимо већ дуго. Теоретски не радимо”.⁶³ Милован Ђилас је нарочито истакао као проблем “неразрађен став о развоју политике на селу”.⁶⁴ На Петом конгресу КПЈ јула 1948. Моша Пијаде је недостатак теоријских знања партијских кадрова изразио речима: “Морамо признати да теоретском обрађивању наших сопствених искустава нисмо поклонили пажњу коју смо били дужни поклонити”. Међутим, Пијаде је додао и да остаје чињеница да су југословенски партијски теоретичари “макар и несистематски, ипак дали највећи прилог (у поређењу са другим земљама народне демократије – прим. С. М.) теоретском проучавању тих нових појава”, тако што су објашњавали “овај или онај моменат из развоја из ратног и послератног периода”.⁶⁵

После овакве критике изречене на Петом конгресу стање се донекле променило и о аграрној и сељачкој политици проговорили су разни аутори, али су кључни ауторитети за ову област остали ограничени на ужи круг руководиоца који су диктирали становишта, која су касније “разрађивана” од нижих партијских кадрова или од политичко-економских теоретичара. Један од проблема био је и тај што велики број партијских кадрова није имао јасне појмове о марксизму и марксистичкој политичкој економији, па су проблемима прилазили шаблонски. Од стране Кардеља упућена је начелна критика партијским друговима да “сем оних који су директно у пољопривреди” остали “врло мало знају” због чега је дискусија о тим питањима остајала “зачаурена”.⁶⁶ Ту Кардељево примедбу самокритички је прихватио Петар Стамболић, признајући да људима у руководству КП Србије нису јасна питања аграрне политике марксизма-лењинизма.⁶⁷ Још експлицитнији је био Јаков Блажевић: “када сам

⁶² (Излагање Е. Кардеља у Народној скупштини ФНРЈ), *II ванредно заседање Народне скупштине скупштине ФНРЈ. 20 март – април 1946 године. Стенографске белешке*, Београд 1947.

⁶³ (Излагање Р. Чолаковића), “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije i Pokrajinskog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, 7 – VII 1948”, *Politbiro*, 255.

⁶⁴ (Излагање М. Ђиласа), *Isto*, 257.

⁶⁵ М. Пијаде, “О пројекту Програма Комунистичке Партије Југославије”, *V Конгрес Комунистичке Партије Југославије*, Београд 1948, 806–807.

⁶⁶ Е. Kardelj, “О politici KPJ na selu”, *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 20.

⁶⁷ (Дискусија П. Стамболића на Другом пленуму ЦК КПЈ), *Isto*, 23.

чуо реферат друга Карделџа, постало ми је јасно све... Пре неколико дана мени није све то било јасно”.⁶⁸

Ипак, “аутентична тумачења” те политике могла су доћи само са партијског врха. О томе колико је снажан и неупитан био утицај тих тумачења јасно сведочи примедба Милована Ђиласа из јуна 1952. да се још и тада у борби коју Партија против бирократизма појављују “тенденције ка идеолошком монополизму” за које је карактеристично је да се “махом испољавају код иначе добрих и оданих другова, и то по правилу на тај начин што се *теоријски радови и ставови појединих руководилица, нарочито чланова Политбироа ЦК КПЈ, узимају као дефинитивне и за сва времена довршене теорије*”, иако је раднички покрет као целина “тек на почетку и теорије и праксе прелаза од капитализма ка социјализму”. Тако је настајала “необична и смијешна ситуација” коју Ђилас описује речима: “нама из ЦК нуде монопол, гурају нас у њега, а ми морамо да се отимамо”.⁶⁹ Без обзира на то колико су се чланови Политбироа заиста “отимали” идеолошком монополу који им је “нуђен”, наведене оцене о мањку теоријско-идеолошке самосталности код “кадрова” практично у читавом посматраном периоду у овом истраживању су и емпиријски потврђене.

Ситуација која је управо описана истовремено и отежава и олакшава истраживање теоријско-идеолошких претпоставки аграрне политике. Отежава, утолико што се несистематичност приступа проблематици, о чему је говорио Пијаде, реализовала као занемареност једних тема у изворима, са једне стране, односно као редундантно, готово маниристичко понављање одређених ставова, са премало информација и много “шума”, са друге. Олакшава, утолико што непостојање “скретања” и другачијих концепција истраживача лишва комплексних студија сукобљених становишта, будући да се проблематика прати, такорећи, у само једном, линеарном току (додуше вијугавом), и пореди, евентуално, са неким постојећим, али статичним моделом.⁷⁰

⁶⁸ (Дискусија Ј. Блажевића на Другом пленуму ЦК КПЈ), *Isto*, 142.

⁶⁹ М. Ђилас, “О теоријском раду наше партије”, *Isto*, 590–591.

⁷⁰ Тек је Пети конгрес КПЈ јула 1948. отворио је дебату о политичкој економији југословенске изградње социјализма, па се о проблемима у изучавању политичке економије у Југославији говорило и у наредном периоду далеко више. Видети на пр: Р. Увалић, “О садржају и методици наставе политичке економије”, *Економист*, 1/1950, 3–21; “Дискусија о настави политичке економије”, *Економист*, 2/1950, 50–63.

Декан Економског факултета у Београду Радивој Увалић констатовао је 1952. године да у послератном развоју постоји “неспоран раскорак” између поодмакле праксе и “заостајања теорије у разрађивању и објашњењу многобројних питања”, при чему је импулс за промену тог стања донекле била Резолуција ИБ, када је требало “узети у заштиту” земљу од напада, односно одбрани сопствену стварност и пут социјалистичког развоја.⁷¹ Ипак, и до 1952. према оцени овог водећег стручњака за економска питања оцењивао, упркос повећаном интересовању за аграрну теорију, није се могло рећи да “стање у овој области економске теорије може у потпуности задовољити”.⁷² (Дакле пред сам крај периода који је овде истраживан међу стручњацима је као очигледна важила оцена да је стање у погледу теоријских аспеката незадовољавајуће. Отуда је и извора за ову тему сразмерно мало. Отуда се за основни правац теоријско-идеолошких усмерења аграрне политике требало обратити најпре радовима партијских теоретичара попут Бориса Кидрича и Едварда Кардеља (пре свих), свакако и говорима, чланцима и партијским дискусијама Сретена Жујовића, Владимира Бакарића, Благоја Нешковића, Јована Веселинова, Мијалка Тодоровића, Петра Стамболића, Моме Марковића. Посебно место, нарочито за популаризацију и “обнародовање” теоријско-идеолошких садржаја, припада говорима Јосипа Броза Тита, чија је улога свакако била више политичко-идеолошка него теоријска, премда је у случају водећих комуниста у том двојству питање било само на чему је акценат у теоријско-идеолошком дискурсу. Важна улога у трансмисији и “развијању” партијских смерница, углавном на начин који је критиковао Ђилас, припадала је неколицини кадрова који су их разјашњавали и даље образлагали, међу којима се истичу Влајко Беговић, Михаило Вучковић, Димитрије Бајалица, Гојко Половина, Максим Горановић, који су (са изузетком В. Беговића који се бавио ширим привредним темама) углавном и били специјализовани за аграрну проблематику. Коначно, биће донекле од интереса да се види како су се у теоријско-идеолошком дискурсу позиционирали грађански политичари и интелектуалци Васа Чубриловић, министар пољопривреде и Сретен

⁷¹ Р. Увалић, “Стање и развој економске мисли и праксе и њихов међусобни однос у нашој земљи”, *Економист*, 2/1952, 11.

⁷² Исто, 22. У истом смеру у погледу оцене стања економске теорије иду и закључци са првог конгреса економиста Југославије, априла 1952. године: “Закључци Конгреса о будућем раду економиста”, *Економист*, 2/1952, 50–52.

Вукосављевић, министар за колонизацију, којима је од стране комунистичке власти указано поверење да се нађу на одговорним државним функцијама.

а) Савез радника и сељака

У погледу *опитних ставова* југословенских комуниста по завршетку рата према сељаштву, није постојала јединствена линија, па су ти општи ставови били најмање конкретизован и најмање кохерентан део односа југословенског комунизма према сељаштву. Према сведочењу Јакова Блажевића из 1947, Тито је у раном периоду власти имао редовне личне контакте са неким сељацима: “У почетку све хвале”, наводно је говорио Тито, “али када мало ‘гуцну’ почну псовати све редом”. Блажевић такође бележи да је Тито био против “тврдох” мера у односу на село. Критикујући притисак на сељаке који се врши “наводно због позивања на научни марксизам” Тито је, према Блажевићевим белешкама, тврдио да “нема те нове економике још увијек” због чега је потребно мењати и тврду линију према сељаштву: “ми изашавши из рата не бисмо могли све ово радити и успијевати у обнови без сељака”.⁷³

Некада је у индивидуалним примерима било и извесне сентименталности, па је један од представника грађанске класе међу комунистима, Коча Поповић, писао 1944. године: “Осећају сељаци важност свога рада. Има ту и неке мистике... која није никаква ‘везаност за земљу’ у оном баналном смислу. Има и неког намерног трошења изнад саме нужде, трошење гласа и снаге, *извесног посебног поноса и озбиљности*”.⁷⁴ Са друге стране, Добрица Ћосић, тада још увек “верник” комунизма, и сам пореклом са села, писао је почетком 1950-их да “политичар треба мало да познаје сељаке, да му не би подвалили; али никада добро и потпуно, јер ће их онда мрзети, а то не би било праведно према тим *трагичним противницима социјализма и прогреса*”.⁷⁵ Томе је додао: “Да би људи на српској земљи били срећни, *мора се уништити сељаштво*... Толико неке опаке злобе, неког земљаног животињства, толико страдалничке несреће

⁷³ J. Blažević, *Suprotstavljanja i ljudi*, Zagreb 1980, 338.

⁷⁴ K. Popović, *Beleške uz ratovanje*, Beograd 1988, 46.

⁷⁵ Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, Београд 2000, 22, 23.

има у тим јадницима под гуњевима и шубарама”.⁷⁶ Ови у сваком погледу “неортодоксни” изводи спадају у ретке савремене записе двојице веома различитих партијских људи о сељаштву и представљају илустрацију распона општих ставова присутних код југословенских комуниста када је реч о овој теми, при чему се може са сигурношћу рећи да није постојао обавезујући општи став комуниста према овом друштвеном слоју.

Ипак, за југословенске комунисте и њихов однос према сељаштву од нарочитог значаја је било масовно учешће сељака у НОП-у.⁷⁷ Отуда је у јавном говору доминирало истицање важности улоге сељака у ратним напорима. У Првوماјском прогласу из 1945. године сељаштву је призната “огромна улога... у оружаном устанку” у којем је сељаштво чинило “основну снагу” која је “својим материјалним жртвама омогућила успешно вођење ослободилачког рата”.⁷⁸ У контексту приближавања комуниста сељаштву, као најмасовнијем друштвеном слоју, после завршетка рата је, у симболичком смислу, било значајно и Титово појављивање, средином маја 1945. у добановачком атару, где се, настојећи да створи присан однос, уз речи: “да видимо како то иде”, на једној њиви латио плуга.⁷⁹ У говору у Младеновцу јуна 1945, несумњиво и донекле ласкајући сељацима, Тито је подвукао да су комунисти Југословенску армију “створили углавном из сељаштва”, па да отуда не могу ни заборавити да је сељаштво “имало велику заслугу за ову величанствену побједу”.⁸⁰

Уопште узев, Тито се у раном периоду учвршћивања власти комуниста врло често изјашњавао афирмативно о сељаштву, нарочито сиромашном.⁸¹ У том афирмативном

⁷⁶ Исто, 33–34.

⁷⁷ О томе говори и структура страдалих у рату: Од 306.000 погинулих бораца у рату, 230.000 били су борци са села, а од 425.000 рањених са села је било 320.000. S. Čukanović, *Zemljoradničko zadrugarstvo u agrarnoj politici Jugoslavije*, 94.

⁷⁸ Проглас “Radnom narodu grada i sela, narodima Demokratske federativne Jugoslavije”, J. V. Tito, *Sabrana djela*, 27, Beograd 1988, 147.

⁷⁹ Према: В. Ранђеловић, “Тито о пољопривреди”, *Социологија села* 58/1977, 3–10, 3.

⁸⁰ Ово је најранији Титов послератни говор у којем је садржана оваква рефлексивна на сељаштво: Ј. Б. Тито, “Први говор у Шумадији”, *Говори и чланци*, 1, Загреб 1959, 331. У истом смислу говорили су и други водећи људи Партије после завршетка рата. Видети на пр: М. Пижде, “Pred agrarnom reformom”, *Izabrani spisi*, I–3, Beograd 1964, 228; Isti, “O seljačkim radnim zadrugama”, *Isto*, I–4, 171. и др.

⁸¹ У предизборном говору у Сарајеву 1945. Тито је хвалио сељака који “жели да засије сваки педаљ земље, да би наши народи имали хљеба”. Ј. Б. Тито, “Изборни говор у Сарајеву”, *Изградња*, I–1, 200. Оцењивао је да је сељаштво, уз пролетаријат “један од чврстих темеља на којима стоји нова Југославија”, због чега држава о сељаштву треба да “води највећу бригу”, и то пре свега, како је

помињању сељаштва Тито је најдаље отишао октобра 1946. у Загребу, где је, наглашавајући да је сељаштво уз раднике најјачи стуб Југославије, додао: “*Ми не говоримо сељацима да су они најснажнији стуб наше државе да бисмо евентуално добили њихове гласове, него зато што знамо да то и јесу и да би били свјесни тога.*”⁸² Касније су ове речи добиле смисао који Тито није очекивао, па овде треба посебно скренути пажњу на овако експлицитан став.

И у разним програмским документима на чији настанак је пресудно утицала КПЈ такође је истицан благонаклон однос према сељаштву. Тако се у програмским начелима Народног фронта о којима се дискутовало на Првом конгресу ове организације, са прекором говори о “разорном раду противнародних режима старе Југославије” у домену социјалне политике на селу, што је за последицу имало да су “огромне масе сеоског становништва биле... сасвим незаштићене”. Зато је програм Народног фронта предвиђао социјално осигурање прошири на “пољопривредне раднике и сиромашне сељаке”, као и разне облике “осигурања од природних непогода и од сточних зараза”. Посебна тачка програма насловљена “Признање сељацима” садржала је још оштрију критику односа режима Краљевине према сељацима: тај однос карактерисали су илузија власништва над земљом, изабљивање сељачког рада и капитала, дугови, продавање куће и добара “на добош”, тешке дажбине. Зато што је на страни окупатора видело “све своје старе непријатеље и тлачитеље” који су му “одузимали земљу и плодове” и за које је морало да “ради и гладује”, сељаштво је ступило у НОВ и “помогло је на разне начине”, борећи се за то “да се земља праведно расподели, да се онемогући привредно искоришћавање, да се подигне његов економски, здравствени и културно-просветни ниво”. Са победом НОП-а дошло је време да се остваре “вековне тежње југословенског сељаштва”. У том циљу Народни фронт се обавезао на “хитно остварење пароле ‘земља онима који је обрађују’”, на решење питања дугова “које одговара интересима најширих слојева”, на “пореску

истицао Тито “о његовом најбројнијем дијелу, сиромашном сељаку”. (Исти, “Темељи демократије новог типа”, *Комунист*, 2/1946, 18). Врло експлицитан био је и у Сушаку октобра 1946, тврдећи да у југословенској демократији “сељаштво не служи као објекат за искоришћавање, за уљепшавање живота једне владајуће клике” већ да је оно “заједно с радницима најважнији фактор на коме почива... Југославија”. (Ј. Б. Тито, “О нашој и западној демократији”, *Изградња*, II-2, 206).

⁸² Ј. Б. Тито, “О рјешавању основних друштвених питања”, *Изградња*, II-2, 214–215.

политику која ће главне терете бацити на оне чији је доходак од народног богатства већи”, на подизање здравственог и културног нивоа села, на рад на организовању помоћи сељацима при обнови газдинстава, као и на борбу против картела “за пљачкање радног сељаштва”.⁸³

Упркос том афирмативном ставу, повремено је ипак указивано да је сељаштво, за разлику од радничке класе, лако подлегало пропаганди, да је често било заведено, да није довољно освешћено. У образложењу амнестије за четнике и домобране 1945, Тито је нагласио да је и у рату највише заведених било међу сељацима, што није било само логичка констатација произишла из социјалне структуре југословенског друштва, већ је по среди био став да је сељаке било лакше завести него пролетере.⁸⁴ Због таквог карактера сељаштва радничка класа има одговорност према њему и треба да му помогне у истрајавању на путу изградње социјализма на селу, будући да је сељаштво под снажним утицајем буржоаске идеологије.⁸⁵ “А ко ће помоћи сељацима ако не радничка класа?”, питао се патерналистички Тито,⁸⁶ док је Кидрич својим партијским саборцима у Словенији поручивао да ће у изградњи социјализма “имати више тешкоћа са сељацима, него са радницима”. Кидрич је такође наглашавао Лењинов став да “сељак има две душе – душу човека који се мучи радом, душу експлоатисаног радног човека, и душу човека који воли да стиче”, што сељака може поколебати на путу изградње социјализма. Изражавајући, међутим, став да у југословенском случају ипак нема разлога да се не верује “у револуционарну душу сељака” коме треба прићи “и

⁸³ “Основна програмска начела Народног фронта Југославије” (Нацрт, 1945), АЈ, Социјалистички савез радног народа Југославије (142) – 1 – 1. Овде је са намером узет управо нацрт програмских начела, будући да је нацрт садржао најширу елаборацију циљева Народног фронта и тиме живописније осликавао идеолошке ставове. У дискусији о програмским начелима Благоје Нешковић је тражио да се део о социјалном осигурању на селу измени, како би се избегла демагогија: “И то, у ствари, није никаква демагогија, али би могло да личи, јер радном народу села... обећава нешто што стварно ми том радном народу данас не можемо да дамо, али у скорој будућности.” Зато би требало изменити тај део програма и истаћи да ће се Фронт борити да се “одговарајуће форме социјалног осигурања примене на радни народ на селу”, а не “сви облици” (Дискусија Благоја Нешковића, Стенографске белешке са Првог конгреса Народног фронта Југославије), АЈ, 142–1–2, л. 218.

⁸⁴ (Говор Ј. Б. Тита поводом предлога Закона о амнестији), *Законодавни рад Претседништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Претседништва Привремене Народне скупштине ДФЈ (19 новембра 1944 – 27 октобра 1945)*, Београд 1951, 13.

⁸⁵ В. Кидрич, “Анализа опшћих појава и основне смернице за наш однос према њима”, *Sabrana dela*, IV, 215.

⁸⁶ Ј. Б. Тито, “Говор на Конгресу јединствених синдиката Србије”, *Изградња*, II–1, 61, 62.

повезати га са радничком класом”,⁸⁷ Кидрич је јасно навестио да је савез радника и сељака у Југославији трајан. Иста логика се може приметити и у говору који је Тито изрекао на Првом конгресу Народног фронта Југославије када је навео да у “конструктивне снаге” у изградњи земље, поред пролетаријата, треба убројати и сељаштво, додајући ипак оgradu – “ако не стопроцентно, а оно огромну већину”.⁸⁸ Изразито негативан однос према сељаштву неретко се испољавао код многих партијаца који су били уверени да је сељак реакционаран и да са њиме Партија само тактизира, што су била, како је Кидрич тврдио, “стопроцентно антикомунистичка” становишта.⁸⁹ У самој суштини ствари – сељаке је требало *преваспитавати*, модернизовати.⁹⁰ “Где данас нема модерне пољопривреде, где се сељак мучи при обрађивању земље својим жуљевитим рукама”, обећавао је Кидрич, “постојаће модерна пољопривреда”.⁹¹

Све ово имало је великог значаја за уобличавање југословенске варијанте лењинистичког концепта *савеза радника и сељака*. Утоку НОБ-а лењинистичка диференцијација сељаштва била донекле потиснута: као што је руски царизам рушен у савезу са “читавим сељаштвом”, тако је вођена и НОБ у Југославији. Из чињенице да је сељаштво било бројно и у својој највећој маси експлоатисано проистацала је могућност сарадње сељаштва и пролетаријата, при чему је учешће сељака у НОП-у значило да је још тада почело да се кује “братство и јединство између радника, сељака и поштених интелектуалаца”.⁹² У разговору са представницима Сељачке слоге августа 1946. Тито је, употребивши исту синтагму, истакао да није само важно братство и јединство међу народима, “него и међу сељаштвом и радништвом, и међу сељаштвом и... интелигенцијом”.⁹³ У истом смислу говорио је и Сретен Жујовић на Другом конгресу НФ септембра 1947, када је указивао да “као год што је идеја братства и јединства наших народа и њихове равноправности... добило конкретне форме у

⁸⁷ В. Кидрич, “Završni govor na konferenciji radničkih predstavnika”, *Sabrana dela*, IV, 86.

⁸⁸ “Говор претседника Народног Фронта Југославије Маршала Јосипа Броза – Тита”, *Први Конгрес*, 51.

⁸⁹ В. Кидрич, “O trenutnim greškama i zadacima”, *Sabrana dela*, IV 189.

⁹⁰ Isti, “Završni govor na konferenciji radničkih predstavnika”, 86. М. Ђилас, *О данашњим задацима партије*, Београд 1946, 42.

⁹¹ В. Кидрич, “O stvaranju naših novih tehničkih kadrova”, *Sabrana dela*, IV, 372.

⁹² Ј. Б. Тито, “О Србији у Народно-ослободилачкој борби и о резултатима те борбе”, *Изградња*, I–1, 67; Проглас “Radnom narodu grada i sela, narodima Demokratske federativne Jugoslavije”, у: Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, 27, Београд 1988, 147.

⁹³ Ј. Б. Тито, “Разговор са претставницима сељачке слоге”, *Изградња*, II–2, 336.

федеративном уређењу наше државе”, исто тако савез радника и сељака “има конкретне форме у пракси у улози и учешћу које радници и сељаци имају у производњи привреде и у изградњи земље”.⁹⁴ Штавише, и само братство и јединство југословенских народа имало је темељ “у неразоривом јединству југословенског радног народа”.⁹⁵

После завршетка ослободилачког рата, као и у случају постреволуционарне Русије, због сељачко-аграрног карактера друштва, *савез радништва и сељаштва* био је императив за успех успостављања “народне власти”. У том смислу Борис Кидрич је 1945. године писао да је за радничку класу “изузетно важно да постоји добра веза између радника и сељака”, наглашавајући да од те “солидне везе” зависи пут ка социјализму.⁹⁶ При томе, југословенски комунисти су у изградњи социјализма желели да спрече капиталистичку деаграризацију и осиромашење ситносопственичког сељаштва (пролетаризацију), као и да постигну трансформацију села ка социјалистичким формама привређивања, мирну али одлучно усмеравану од стране КПЈ, будући да, како је тврдио Стаљин,⁹⁷ никаквог “спонтаног” преображаја сељаштва ка социјализму не може бити.⁹⁸ Позивајући се на Титове ставове о савезу радника и сељака, заменик министра пољопривреде, Максим Горановић, агроном и предратни комуниста, у свом реферату на првој конференцији у Министарству пољопривреде после ослобођења, августа 1945, истакао је да је “неразрушиви савез и братство радника и сељака... полазна тачка за рад у пољопривреди”, “основа на којој се темељи рад Савезног и земаљских министарстава пољопривреде”, и да се напором повећањем производње у пољопривреди “на привредном сектору цементује савез радника и сељака”.⁹⁹

Поруке партијског врха о савезу радника и сељака врло брзо су усвајали и други политички чиниоци. Министар пољопривреде Васа Чубриловић, подсећајући да су се

⁹⁴ (Говор Сретена Жујовића, 27. септембар 1947), “Други радни састанак Другог конгреса Народног фронта Југославије”, АЈ, 142 – 1 – 5, л. 667.

⁹⁵ В. Кидрич, “Уčвршћујмо и продубљујмо савез радног народа”, *Sabrana dela*, V, Београд 1959, 212.

⁹⁶ В. Кидрич, “Завршни говор на конференцији радићких представника”, 86.

⁹⁷ Ј. В. Стаљин, *Питања лењинизма*, Београд 1946, 286.

⁹⁸ Е. Кардељ, *Земљорадничко задругарство у планској привреди*, Београд 1947, 38–41; В. Кидрич, “О карактеру наше привреде”, *Sabrana dela*, IV, Београд 1959, 336–337.

⁹⁹ М. Горановић, “Проблеми и задаци пољопривреде”, АЈ, 4 – 2 – 25.

“у заједничкој борби радништва, сељаштва и поштене интелигенције противу окупатора изградиле... основне линије народноослободилачке борбе за ослобођење и будуће уређење... Демократске Федеративне Југославије” истицао је да баш ти слојеви “имају да буду темељ и будућа снага на којима ће почивати држава”.¹⁰⁰ Откако је члан руководства хрватске КП Марко Белинић на Трећем заседању АВНОЈ-а августа 1945. са скупштинске говорнице скренуо пажњу на често помињане Титове речи “о потреби савеза радника и сељака” као “основној бази” за изграђивање “нове Југославије”,¹⁰¹ овај појам је постао незаобилазан у скупштинским иступањима народних посланика. Велику трибину за манифестацију идеје о савезу радника и сељака представљала су заседања Уставотворне скупштине, у којој је незаобилазни елемента у говорима посланика била “стандардизована” формула о савезу два трудбеничка слоја и о Југославији као радничко-сељачкој држави, у разним варијацијама. Од свих посланика који су учествовали у дискусији о нацрту Устава ФНРЈ само је један југословенску државу означио само као сељачку, што је у међуратном периоду био идеолошки стандард. Међутим, упадљиво је да су посланици са села истицали, као некада у парламенту међуратне Југославије, сељачки карактер народа али су према новом узусу механички прихватили фразе о радничко-сељачком карактеру државе, који се, по њима, огледао у све већем интересу који је држава показивала за сељака. Томе је као доказ требало да послужи и дистрибуирање нацрта Устава ФНРЈ до “последње сеоске потлеушице”, по свим селима где је нацрт “био одмах разграбљен” будући да су се сељаци “интересовали да сваки прочита Устав”,¹⁰² који је један од чланова Председништва скупштине означио као “радничко-сељачки”.¹⁰³ У циљу уподобљавања страначких “биографија” концепцијама о савезу радника и сељаштва могло се чути, примера ради, и да је Хрватска републиканска сељачка странка одувек следила политику “слоге радника и сељака”, на шта је, не без ироније, реаговао Драгољуб

¹⁰⁰ (Говор министра Васе Чубриловића на конференцији у Министарству пољопривреде, 1. августа 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

¹⁰¹ *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и заседање Привремене Народне скупштине, 7 – 26 август 1945*, Београд 1946, 68.

¹⁰² Видети дискусије поводом нацрта Устава ФНРЈ у: *Zasedanje Ustavotvorne skupštine 29 novembar 1945 – februar 1946 godine stenografsk. beleške* Београд, 1946.

¹⁰³ (Дискусија Добросава Томашевића поводом нацрта Устава ФНРЈ), *Zasedanje Ustavotvorne skupštine 29 novembar 1945 – / februar 1946 godine*, Београд, 1946.

Јовановић добавивши исправку: “Сељака и радника”,¹⁰⁴ што је такође било неуверљиво.¹⁰⁵

Од извесног значаја било је и то да концепцију савеза радника и сељака прихвате и остаци грађанских снага. Тако је Добросав Томашевић, који је као представник Савеза земљорадника био на челу Главног задружног савеза, истицао да је српски сељак паролу о савезу са радништвом “прихватио са одушевљењем”, пошто је “први пут видео да се у једном режиму и он афирмира, и он долази у обзир као чинилац у народној власти и државној управи”.¹⁰⁶

И конгреси Народног фронта (НФ) такође су представљали прилику да се нагласи значај савеза радника и сељака. Тако је на првом конгресу НФ усвајан програм у чијем образложењу је истакнуто да народи Југославије не би могли протерати окупатора да сељаци “нису склопили чврст савез са радницима и радном интелигенцијом” и да сељаштво није “на својим леђима носило огромне терете рата”.¹⁰⁷ Манифестација тог савеза било је и то што су “фабрике и машине у рукама радника а земља у рукама сељака”.¹⁰⁸ Када се после 1948. почело отвореније говорити о револуцији у Југославији, у Програмској декларацији НФ истакнуто је да су, предвођени радничком класом, “радни сељаци” у њој учествовали “као свесни борци” који су све више увиђали “да је њихова будућност најуже повезана с борбом и циљевима радничке класе”.¹⁰⁹

¹⁰⁴ *Prvo redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda. Stenografske beleške 15 maj – 20 jul 1945*, Београд 1946, 585–586. Иначе, када је реч о Хрватској Републиканској Сељачкој Странци (ХРСС), Тито је на седници Политбироа децембра 1945. истакао да она треба да буде искоришћена као форма савеза радника и сељака, али је Бакарић јануара 1947. на седници овог партијског форума констатовао да се преко ХСС не могу “ухватити сељачке масе”. (“Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije sa biroom Centralnog Komiteta Komunističke Partije Hrvatske, 5 – XII 1945 godine”, *Politbiro*, 112; “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 3 – I – 1947 godine”, *Isto*, 187.

¹⁰⁵ Стјепан Радић никада није говорио о нити инсинуирао на савез радника и сељака у смислу који би макар и наликовао ономе што су у виду имали комунисти под тим појмом. О томе је говорио Моша Пијаде: “Све те његове (Радићеве – С. М.) изјаве о приступању Сељачкој интренационали, све то ни мало није мењало став према нашој Партији и земљи. Нисмо га могли придобити ни под каквим изговором и поред свих наших покушаја да нешто заједнички радимо”. М. Пијаде, *Izabrani spisi*, I–5, 861.

¹⁰⁶ “Састанак Извршног одбора Народног фронта Југославије, одржан 23 јануара 1950 године у Београду”, (Излагање Д. Томашевића), АЈ, 142 – 19 – 57, л. 62.

¹⁰⁷ “Основна програмска начела народног фронта Југославије”, АЈ, 142–1–1, л. 1.

¹⁰⁸ “Други радни састанак Другог конгреса Народног фронта Југославије” (Излагање Сретена Жујовића, 27. септембар 1947), АЈ, 142 – 1 – 5, л. 667.

¹⁰⁹ “Програмска декларација”, *Трећи конгрес Народног фронта Југославије*, Београд 1949, 95–97.

Јачању савеза радника и сељака требало је да допринесе и земљорадничко задругарство тако што је укидало посредника између града и села, антагонизованих у капитализму. Преко задругарства је такође требало ојачати сељаштво као привредни фактор у земљи, а тиме и његову политичку улогу. Кардељ је дословно истицао да ће задруге бити “школа која ће учити сељака управљању државом”,¹¹⁰ која је, према поставкама марксизма-лењинизма била радничко-сељачка. Партија је сељаштво учинила субјектом политичког живота, тврдио је Тито, омогућивши да оно постане слободан фактор који “сам одређује своју судбину и који шаље на водећа мјеста људе из своје средине”.¹¹¹

Међутим, у контексту лењинистичке *диференцијације сељаштва* на сеоски пролетаријат, ситно, средње и имућно сељаштво (кулаци), која је обавезивала комунисте, савез радника и сељака није био само практично-политички концепт, већ и аспект лењинистичке *револуционарне теорије*, а поменута диференцијација сељаштва имала је значаја утолико што је у свом сељачком делу савезник пролетаријата у *револуционарној класној борби* био променљив. Према лењинистичким концепцијама, како је изложено на почетку овог поглавља, однос радништва и сељаштва стабилизовао се после Октобарске револуције као *ослонац на сиромашног и савез са средњим сељаком, уз потискивање и ограничавање капиталистичких елемената* на селу. У том смислу Кидрич је јануара 1946. упозоравао: “Данас, после ослобођења, мора нам бити још јасније да ће неки људи због *свог социјалног порекла* нужно иступати против нас. *Нема више оне ширине која је била веома важна у току све четири године и која је одиграла значајну улогу*”.¹¹² И децембра исте године, говорећи о словеначкој Освободилној fronti, истакао је да она више нема “свенародни карактер” и да “није ништа друго него савез радника, сељака и радне интелигенције, чији је циљ да као целина извојује друштвено и економско уређење *према својим интересима*”.¹¹³ У ствари, нестанак “ширине” значио је да се савез радника и сељака

¹¹⁰ Е. Кардељ, *Земљорадничко задругарство у планској привреди*, 71–76.

¹¹¹ Ј. Б. Тито, “О нашој и западној демократији”, *Изградња*, II–2, 206.

¹¹² В. Кидрич, “Govor u Saveznoj skupštini za proglašenje Republike”, *Sabrana dela*, IV, 145.

¹¹³ Isti, “Osvobodilna fronta i Partija”, *Isto*, IV 411.

свом сељачком делу ограничава на “радно сељаштво”, односно на сиромашног и средњег сељака.¹¹⁴

У целини посматрано, имајући у виду поменуто искуство НОР-а и поверење у сељачку “душу експлоатисаног радног човека”, југословенски комунисти настојали су да афирмишу савез радника и сељака на којем је, по угледу на Совјетски Савез, требало да почива изградња социјализма у Југославији.¹¹⁵ У том смислу је у говору јануара 1946. Кидрич на једну страну класног фронта ставио државни, задружни и приватни сектор малог и средњег поседа, а на другу крупну капиталистичку шпекулацију. Истичући да је питање “чврстог савеза радничке класе, радног сељаштва и радне интелигенције” заправо “основно питање” развоја социјализма у Југославији, Кидрич је додао да је средњи сељак, “стални савезник” и да му треба омогућити “срећну будућност”. Тврдећи да држава учвршћује “привредни потенцијал малог и средњег сељака”, додао је: “само запрети сељаку, а не истовремено малог и средњег сељака заједно са радником и радном интелигенцијом мобилисати против шпекуланата и бесавесног прикривача, против градског и сеоског зеленаша – значи не разумети ништа”. Кидрич је ово говорио напомињући да негативним ставом према сељаштву поједини партијски “секташи” само “помажу реакцију”, уместо да приступе средњем сељаку и добронамерно му објасне партијску политику.¹¹⁶ У свом маниру, главни стратег југословенске привреде и овде је упозоравао да “онај који није свестан да су ситни и средњи сељак трајни савезници пролетаријата, тај заиста ништа не разуме о марксизму-лењинизму и о револуцији”.¹¹⁷

Све ово је још одлучније изнео Кардељ на Петом конгресу КПЈ када је о средњем сељаку рекао да се “не ради о паразитској класи, већ о милијунским масама ситних посједника, који активно учествују у друштвеној производњи”, односно да се ради “о огромној већини, о радним сељацима, савезницима пролетаријата, који су се заједно с

¹¹⁴ О савезу пролетаријата и радног (ситног и средњег) сељаштва видети: Е. Кардељ, *Земљорадничко задругарство у планској привреди*, 19–20.

¹¹⁵ О раним истицањима савеза радника и сељака 1945/46: В. Kidrič, “Završni govor na konferenciji radničkih predstavnika”, 87; Isti, “O prvim izborima u Sloveniji”, *Sabrana dela*, IV, 135; Isti, “Učvršćujemo i produbljujmo savez radnog naroda”, 211.

¹¹⁶ Isti, “O nekim opasnim sektaškim greškama”, *Sabrana dela*, IV, 168, 171.

¹¹⁷ Isti, “O trenutnim greškama i zadacima”, 189.

пролетаријатом борили за ослобођење земље и за народну власт и који представљају један од ступова те власти”.¹¹⁸ Савез се такође манифестовао и као наводна подршка сељака левим крилима партија које су биле у Народном фронту, а чија су руководства заузела опозициони став, што је, по Кардељу значило “да се широке масе радног сељаштва изјашњавају за политику најтешњег савеза с радничком класом”.¹¹⁹ Према Кардељу, тај се савез непрекидно учвршћује, дајући револуцији “народни карактер”.¹²⁰

Ограничавање сељачког дела савеза радника и сељака на радно сељаштво, на сиромашне и средње сељаке, било је једно од главних полазишта лењинистичког решења аграрног и сељачког питања, па су тај приступ усвојили и југословенски комунисти. Све мере аграрне политике које су биле предузимане, ма какве практичне резултате за собом остављале, биле су представљане као израз тог савеза са радним сељаштвом.¹²¹

б) Класна борба на селу

Како с правом закључује В. Гудац, политика КПЈ према сељаштву “била је условљена класним премисама изградње социјалистичког система”.¹²² Ипак, из до сада наведеног, уочљиво је да је од стране југословенских комуниста јавно далеко више акцензован позитиван став према ситном и средњем сељаштву (савез радника и сељака), него што је јасно истакнут карактер и садржај класне борбе на селу односно лењинистичко *ограничавање и потискивање* сеоских капиталистичких елемената.

Иако је из бројних говора,¹²³ а нарочито из саме државне политике, било видљиво да је

¹¹⁸ Е. Кардељ, “Комунистичка Партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам”, 567.

¹¹⁹ Исто, 545.

¹²⁰ (Е. Кардељ, Експозе у Народној скупштини поводом Закона о народним одборима, мај 1949), *VII redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda 25 – 28 maja 1949 godine. Stenografske beleške*, Београд 1949, 157.

¹²¹ Примера ради, план у пољопривреди представљао је, према једном документу из 1945, израз савеза радника и сељака. “Генерална линија наше аграрне политике”, АЈ, 4 – 7 – 62.

¹²² V. Gudac, “Politika KPJ prema seljaštvu”, 84.

¹²³ Примера ради, М. Ђилас је почетком 1946. говорио о томе да ће се привредни развитак Југославије кретати “у суровој и немилосрдној борби између... конструктивних снага..., у суровој борби између такозваног државног сектора привреде..., задружног сектора привреде и ситне и средње привреде (у првом реду ситног и средњег сељачког посједа) – с једне стране, и с друге стране – оних елемената из приватног сектора привреде, који неће да се помире с постојећим стањем, који неће уклопе у привредни

у пракси постојала лењинистичка диференцијација сељаштва, она у јавности није превише наглашавана, а *ограничавање и потискивање капиталистичких елемената* није јавно помињано као садржај политике према имућним сељацима. И не само то: у југословенском случају изостала је и фаза коју је Лењин означио као: *ослонац на сиромашног сељака и неутралисање средњег сељака* у борби против капиталистичких елемената на селу. Као што је већ речено, средњи сељак је сматран за трајног савезника и никакво неутралисање није било потребно.

У нијансирању партијске политике најуспешнији је био Кардељ, који је са једне стране истицао да “осим у примерима народних непријатеља, у привреди нису предузимане никакве радикалне мере”, али и да је ипак учињен непопвратни корак ка новим односима, који, пре свега, укидају неправде и експлоатацију.¹²⁴ Не размећући се причама о класној борби, југословенско партијско руководство се задовољавало тиме да у пракси, на свој начин спроводи потискивање и ограничавање капиталистичких елемената. Тако је у једном елаборату о основама планирања начињеном за потребе Министарства пољопривреде једно поглавље било је насловљено “Ограничавање богатих сељака”. У документу се предвиђа да у будућности неминовно треба “ликвидирати категорију богатих сељака раскулачивањем”, али до тог тренутка “треба користити богате сељаке као произвођаче вишкова пољопривредних производа обезбеђујући руководећа места у селу и пољопривредној производњи и ограничавајући богатог сељака и то првенствено на тржишту”. У документу се даље наводи: “Мере ограничавања за наше услове биће такве, да ће у знатној мери ослабити позиције богатих сељака и извештан број свести на ниво средњака, иако ће они водити жилаву економску борбу да очувају своје позиције и за себе добију подршку на тржишту од продаје или у задрузи код оних редова радног сељаштва који имају вишкова за тржиште, па чак и код сиромашног сељака док су од њих економски зависни”.¹²⁵

систем, него разним махинацијама... изигравају законе и трују читав друштвени живот”. У том смислу, Ђилас је закључивао: “Ми морамо бити спремни да издржимо ту борбу, да у њој победијемо”. М. Ђилас, *О данашњим задацима партије*, Београд 1946, 36–37.

¹²⁴ Е. Кардељ, *Пут нове Југославије*, 26.

¹²⁵ “Путеви увлачења пољопривредног сектора у нашу планску привреду”, АЈ, 4 – 2 – 26. (Документ је без датума, али је вероватно из 1946. пошто се у њему помиње да је планирање “постало закон и обавеза”.)

У те начине ограничавања и потискивања капиталистичких елемената на селу спадало је неколико мера: онима који су имали земље више од прописаног аграрног максимума она је била одузета у аграрној реформи, која је извршена непосредно после рата; овај слој је био оптерећен највећим разрезима у обавезном откупу пољопривредних производа, који је држава вршила по неекономским, ниским ценама по којима су сељаци били обавезни да предају пољопривредне производе; такође, имућни сељаци су били највише оптерећени прогресивним пореским стопама. Поред тога, Кидрич је истицао да ће уз правилну политику, “уз чврст савез радног народа” држава “у самом приватном сектору имати савезника, пре свега у радном сељаштву, док ће се борба против шпекулантских елемената приватног сектора неминовно заостравати и на тој основи доводити до даљњих промена карактера ... привреде”.¹²⁶ Из раног периода социјалистичке изградње у Југославији остао је забележен став Б. Нешковића, који је на једном партијском састанку септембра 1946. истакао: “Суштина савеза радника и сељака јесте у томе што ћемо упутити средњег сељака против кулака... и што ћемо све акције каналисати... у овом правцу тражећи сталну могућност да створимо овакав однос”.¹²⁷ Говорећи нешто касније о периоду непосредно после ослобођења Тито је рекао да су комунисти “*кулаке...* у самом почетку ударили толико да би знали шта значи *револуција*, шта значи кад се иде у социјализам, да би знали да се ту не може нико шалити, да се не може надати никаквим промјенама или скретањима назад или на страну”.¹²⁸ Међутим, оваква реторика непосредно после рата није јавно коришћена нити се о поменутих мерама говорило *као о елементима класне борбе*, иако се у суштини радило и о томе. Та квалификација (класна борба) остављана је за партијске састанке, а тек накнадно на наведене мере је указано као на оно што су фактички и биле.

Важан инструмент класне борбе на селу било је и задругарство, односно различити облици међусобног повезивања сељаштва на економској основи, и то “одоздо”, уз наглашен политички значај задружних организација. Највиши ступањ овог повезивања биле су сељачке радне задруге, које су настајале процесом уношења земље, стоке и

¹²⁶ В. Кидрич, “О карактеру наше привреде”, 334.

¹²⁷ Нав. према: V. Gudac, “Politika KPJ prema seljaštvu”, 89.

¹²⁸ Ј. Б. Тито, “Говор на Другом конгресу КП Хрватске” (новембар 1948), *Говори и чланци*, IV, 65.

пољопривредног инвентара у задружну организацију. Овај вид задругарства (сељачке радне задруге) сматран је за *највиши тип*, док су остале форме земљорадничких задруга, претежно набавно-продајног типа, (касније обједињене у опште земљорадничке задруге) сматране *нижим* облицима, који су служили као прелаз ка највишем типу. Према једном програмском документу Министарства пољопривреде, богати сељаци су морали изгубити водеће позиције у земљорадничким задругама “где ће се највише испољити класна борба на селу”, пошто ће “радно сељаштво масовним учешћем” преузети од богатог сељака “досадање повољније позиције”.¹²⁹ Класна димензија сељачких радних задруга била је још очигледнија и садржана је како у лишавању имућних сељака земље као основе експлоатације радног сељаштва, тако и у укидању ситног парцелног власништва као жаришта капиталистичких односа. Какав је био ритам и начин стварања задруга, било нижих било највишег типа, није од значаја у овом делу излагања, али је важно уочити да је класна суштина задругарства била јасно препозната и истакнута. Када је 1949. интензивирана “социјалистичка реконструкција села” и нагло повећан број радних задруга, А. Ранковић је са места министра унутрашњих послова истицао да је чест случај криминалитета управо класни отпор “капиталистичких елемената”, који се огледао у “криминалној делатности најразличитијих облика”, умереној против радних задруга.¹³⁰

Док се у појединим интерним документима и накнадно у јавности истицало да је реч о политици “ограничавања и потискивања” капиталистичких елемената, у оновременим јавним наступима неких партијских званичника је могло да се чује чак и да се класна борба у Југославији, како је говорио Владимир Бакарић, “не разгара”.¹³¹ Штавише, истицањем подршке ситном и средњем сељаку од стране државе, како је објашњавао Пијаде, “није ништа речено против крупног, богатог сељака”, који ће и даље моћи “у пуној мери учествовати у привредном животу”, али “нарочиту бригу” држава ипак треба да посвети сиромашним и средњим сељацима “како би их учинила способним чиниоцима у производњи вишкова за тржиште и подигла њихово

¹²⁹ “Путеви увлачења пољопривредног сектора у нашу планску привреду”, АЈ, 4 – 2 – 26.

¹³⁰ А. Ранковић, (Експозе на заседању Народне скупштине ФНРЈ, 27. децембар 1949), *VIII редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 – 28 децембра 1949 године. Стенографске белешке*, Београд 1949, 165.

¹³¹ V. Bakarić, “Uslovi za ispunjenje plana i selo”, *O poljoprivredi*, 62.

благостање”.¹³² Бакарић је најдаље ишао у правцу смиривања: “не желимо да се на селу развија нека борба на основу богатих и сиромашних, већ да у нашој изградњи сурађују сви сељаци са снагама, које имају, а исто тако и правилној расподјели онога, што сваки појединац треба тиме да добије”.¹³³

Разлог више него гласном непомињању лењинистичких “фаза” еволуције односа комуниста према сељаштву, а нарочито изостанка дефинисања јасног става према капиталистичким елементима на селу и истицања класне борбе, могао је бити, дакле, само један – однос југословенских комуниста према сељацима није у целости одговарао лењинистичком садржају тог односа, *како се он реализовао у совјетском искуству*. Главни проблем била је политика према имућним сељацима, што се неретко постављало као питање и на партијским састанцима. Упркос наведеним мерама државе, Андрија Хебранг је крајем 1945. истицао да многи руководиоци “наседају кулачким елементима”, што је требало да значи да класна борба на селу није тако одлучна.¹³⁴ На седници Политбироа још је крајем 1945. констатовано да је у Словенији “услед недовољне борбе за идеолошку чистоту” успело разним “малограђанским елементима” да дођу до значајних позиција и са њих “врше туђ утицај” на покрет;¹³⁵ Бакарић је почетком 1947. извештавао да “кулак није прошао рђаво и подигао је главу”;¹³⁶ марта 1947. српско партијско руководство изложено је критици да води кулачку политику на селу, да је кулак у Војводини “зајашио Партију” и да су му српски комунисти “на репу” и ту критику српски комунисти су прихватили.¹³⁷ Није тако ретко оцењивано и да кулаци воде главну реч у задругама.¹³⁸ И у извештајима са терена помињали су се примери опортунизма партијских организација на селу у односу према

¹³² М. Пижде, “О nacrtu ustava Federativne narodne Republike Jugoslavije”, *Izabrani spisi*, I–4, 117; Isti, “Izveštaj o radu ustavotvornog odbora”, *Isto*, 143.

¹³³ V. Bakarić, “Jedinstvo sela i grada”, *O poljoprivredi*, 59–60.

¹³⁴ (Дискусија Андрије Хебранга на седници Привредног савета), “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta od 8. oktobra 1945”, *Privredna politika Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ*, knj. 1, прир. М. Зећевић, В. Лекић, Београд 1995, 37.

¹³⁵ “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije sa biroom Centralnog Komiteta Komunističke Partije Slovenije, 5 – XII 1945”, *Politbiro*, 106.

¹³⁶ “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 3 – I – 1947”, *Isto*, 188.

¹³⁷ “Sednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 4. mart 1947 godine”, *Isto*, 190–195.

¹³⁸ (Говор Е. Кардеља у Народној скупштини ФНРЈ), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, Београд 1948, 186.

богатим сељацима (“код нас нема кулака”, “и они су учествовали у борби”),¹³⁹ уз толерисање најамног рада, купопродаје земље, давања у закуп, разних облика заштите имућних сељака од обавеза које је прописивала држава.

Ако је у поменутиим критикама и оценама имало нечег истинитог, онда је то свакако чињеница да се против имућних сељака није ишло фронтално и да је политика ограничавања и потискивања капиталистичких елемената на селу била у југословенском случају врло специфично постављена. Њу је мање-више кодификовао Кардељ када је на седници Политбироа новембра 1947. констатовао да “нема разлога” да се кулаци искључују из задруга, јер се води борба “против кулака као трговца”, при чему “кулак као произвођач није опасан”. Кардељ је том приликом дефинисао да је кулак “политички појам” и да означава “човека који не испуњава обавезе према држави”.¹⁴⁰ У једној каснијој елаборацији ово становиште ће разрадити и Кидрич: “Земљишни кулак је кулак преко земље, а неземљишни преко трговине, подрума, преко препродавних трговачких послова. Неземљишни кулаци су сада најопаснији и зато их укључити за прву фазу борбе”.¹⁴¹ У основи, то је био званични став Партије: није заузет једнозначан став према кулацима као класи, већ је Партија “диференцирала” и сеоске капиталистичке елементе, делећи их на оне који се мире са новом ситуацијом, прихватљиве у задругама, у органима власти, па и у Партији,¹⁴² и на оне који пружају отпор. То је, уосталом, било у складу са концепцијом Народног фронта о што ширем обухватању грађана у процесу социјалистичке изградње.¹⁴³ Штавише, појам кулак, као

¹³⁹ “Izveštaj o obilasku partiskih organizacija na selu” (Bosna i Hercegovina, 1950. godine), AJ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/42.

¹⁴⁰ Sastanak Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije, 19 – II 1948 godine”, *Politbiro*, 223; M. Bokovoy, *n. d.*, 90.

¹⁴¹ “Zaključci sa konferencije Privrednog saveta 30. IV 1948. godine”, *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, 1, 280–281.

¹⁴² О учешћу богатих сељака у Партији нема пуно података. Према једном извештају из јануара 1948. године у Беличком срезу (Србија) било је 78% сељака чланова Партије, од чега 68% сиромашних, 31% средњих и 1% имућних сељака. Међутим, политички секретар је био баш из редова имућних сељака, иако је члан КПЈ био од 1944. године. Он је био најбогатији сељак у срезу, са 25 ха земље, “коју дијелом... даје у наполицу и одржава на свом имању феудалне односе”. У извештају се даље каже да “његово социјално порекло има дубоког одраза на његова схватања која се веома негативно одражавају на рад Комитета и парт.(ијске) организације уопште”. “Izveštaj radne grupe partijskih organizacija sreza beličkog- Svetozarevo, timočkog – Knjaževac, mlavskog – Petrovac i grada Zaječara i Borskog rudnika, 13. 1. 1948”, AJ, 836 – II – 3 – а – 2/5.

¹⁴³ Томе у прилог могао би да посведочи и један Титов текст написан за часопис *Комунист*, у којем је о Народном фронту писао да је то “не само савез радника и сељака” већ “савез свих родољуба, свих

ни лењинистичко “потискивање и ограничавање капиталистичких елемената на селу”, уопште није био у јавној употреби, већ се могао чути само на партијским седницама.¹⁴⁴ Много чешће је коришћен израз “шпекулант”, који је у контексту сеоске средине имао статус истинског непријатеља. Један од изузетака од ове праксе јавног непомињања кулака (не тако честих када је реч о високим партијским функционерима) био је, на пример, Други конгрес НФ, на којем је Сретен Жујовић истакао да су “кулачки елементи и шпекуланти... били носиоци непријатељске пропаганде и под видом заштите села желели да избегну њихове обавезе према земљи”, пружајући отпор “увођењу свих пољопривредних мера: сетве, откупа сељачких продуката, увођења и гајења индустријских биљака, плодореда итд”. Овом приликом Жујовић је нарочито похвалио македонску фронтовску организацију због успешне диференцијације сеоских маса, што је допринело да се фронтовске организације учврсте и “да воде упорну борбу против последњих покушаја реакционарних остатака на селу”. Ипак, ни Жујовић ову борбу није означио као класну.¹⁴⁵ Није разне видове судара државе и богатих сељака класном борбом јавно називао ни Кидрич, чак и онда када је писао да “од експлоататорских елемената с подручја приватног сектора” Партија мора очекивати “жестокую борбу против општенородних привредних интереса и против настојања државног и задружног (дакле, социјалистичког – прим. С. М.) сектора корисних најширим народним масама”.¹⁴⁶ Са друге стране, Бакарић је чак оштро критиковао “мудраце, који су... навијештали рат до истребљења богатијем сељаку ‘кулаку’”.¹⁴⁷ Коначно, разјашњења ради, треба подвући да ни Лењин за крупан сељачки

прогресивних људи”, који не треба сужавати “путем секташког схватања у раду у масама, које понекад чине чак и честити и заслужни руководиоци” већ непрекидно проширивати. Ј. Б. Тито, “У чему је специфичност ослободилачке борбе и револуционарног преображаја нове Југославије”, *Комунист*, 1/1946.

¹⁴⁴ Према становишту Б. Петрановића у периоду после завршетка рата “у свакодневној политичкој терминологији одомаћио се израз ‘кулак’”. Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 432. Иако је ово могло бити тачно за политички жаргон, у званичној терминологији појам кулак се избегавао, па га, примера ради, у штампи, као ни у јавним партијским документима, не налазимо.

¹⁴⁵ “Други радни састанак Другог конгреса Народног фронта Југославије” (Излагање Сретена Жујовића, 27. септембар 1947), АЈ, 142 – 1 – 5, л. 619.

¹⁴⁶ Б. Кидрич, “О карактеру наше привреде”, *Комунист*, 1/1946, 36.

¹⁴⁷ V. Bakarić, “Zadaci Narodnog fronta na selu (dio izvještaja na II. kongresu NF Jugoslavije)”, *O poljoprivredi*, 69.

посед нису као критеријум узимали искључиво земљишну површину, већ интензивност производње и величину богатства газдинства.¹⁴⁸

У целини узев, основни садржај партијског јавног дискурса одступао је од искуства СССР, што није било лако признати, будући да је Стаљин 1928. године прокламовао принцип да је “совјетска форма пролетерске државе мање или више обавезна форма за диктатуру пролетаријата у другим земљама”.¹⁴⁹ Југословенски комунисти су се трудили да то и следе, али су очекивали да поклапања не морају бити и у погледу метода, већ исхода. Тако је, примера ради, у једном предавању из септембра 1946. године Кидрич нагласио да промене у југословенској привреди имају специфичан пут и да их не треба “аутоматски изједначавати са путем Совјетског Савеза”.¹⁵⁰ Кидрич је отворено говорио и о томе да се изостављање помињања револуције врши свесно, како се не би отуђили средњи слојеви.¹⁵¹ О специфичностима југословенског пута ка социјализму писао је и Тито 1947, истичући на састанку Политбироа 1947. да се у Југославији “нешто ново... збива”, да постоји “читав низ нових путева”, а затим и у часопису *Комунист* “да је остварење система какав постоји у СССР свакако циљ, али “пут за постигнуће тога циља не мора, нити може бити у свим земљама исто онакав, како је обиљежен у Великој октобарској револуцији”.¹⁵²

Као и за савез радника и сељака, и у домену класне борбе кључно за “југословенски случај” било је искуство народноослободилачког рата, који је, како је Кидрич тумачио, имао класну логику утолико што се реакционарна буржоазија сврстала на страну окупатора. То је била специфичност Југославије која је за последицу имала довршетак великог дела класне борбе још у току самог рата, док се после његовог завршетка класна борба манифестовала као кажњавање за националну издају. Тако је социјалистички сектор у Југославији настајао пре свега конфискацијом као пратећом

¹⁴⁸ P. Milenković, *n. d.*, 26–29.

¹⁴⁹ S. Živanov, “Sukob komunističke partije Jugoslavije sa staljinizmom i njegov značaj za razvoj socijalizma”, *KPJ – SKJ Razvoj teorije i prakse socijalizma*, 381.

¹⁵⁰ B. Kidrič, “O privrednom razvitku naše zemlje i perspektivama razvoja”, *Sabrana dela*, IV 290.

¹⁵¹ “Неки другови мисле да се револуција изводи на тај начин ако се о њој навелико говори. Они при томе заборављају две ствари. Прво, да је наш процес револуционаран процес који треба развијати, и друго, да сталним причањем о револуцији и другим секташким поступцима изазивају велики страх међу средњим слојевима који припадају нама и које морамо водити, и да такво брбљање често искоришћава и унутрашња и спољна реакција” B. Kidrič, “O trenutnim greškama i zadacima”, 187.

¹⁵² J. Б. Тито, “Темељи демократије новог типа”, *Комунист*, 2/1947, 10.

казненом мером због националне издаје, а не револуционарном национализацијом, односно директном класном борбом.¹⁵³ Оваквим тумачењем НОБ је постала теоријски битна чињеница у развоју учења о класној борби како су је тумачили југословенски комунисти.¹⁵⁴

У првим послератним годинама оваква аграрна политика уопште није посебно образлагана експлицитним теоријско-идеолошким аргументима. Истицано је, додуше, да се земља даје сељацима због помињаног учешћа у НОБ и због савеза радног сељаштва и пролетаријата, али разлози за овакво поступање нису теоријски образлагани. Савез са радним сељаштвом подразумевао је да се не дира ситни и средњи сељачки посед, већ да се он подржи и да се на тај начин “отвори пут ка благостању стотинама хиљада сељачких породица беземљаша и сеоске сиротиње”.¹⁵⁵ Управо због тог савеза у Југославији је сасвим изостала национализација земље по совјетском моделу. То, међутим, није значило и потпуни изостанак национализације земље, будући да је аграрна реформа, извршена 1945. подразумевала одузимање земље изнад законски прописаног аграрног максимума, о чему ће касније бити више речи. Оваква политика је за последицу имала да је приватни сектор и даље био веома важан, нарочито у пољопривреди, па је зато у односу према њему било погрешно “фронтално гушење”, већ је била употребљива још једна диференцијација: на радни и на шпекулантски (експлоататорски) део приватног сектора, уз сарадњу радног дела приватног сектора са државним.¹⁵⁶

У целини узевши, поменуте разлике између совјетског и југословенског решења аграрног и сељачког питања (карактер савеза радника и сељака, садржај класне борбе

¹⁵³ Борис Кидрич је најчешће развијао ову теорију о народноослободилачком рату као класној борби. О томе видети: В. Кидрич, “Klasna logika u Narodnooslobodilačkom pokretu”, *Sabrana dela*, IV, 147–154; Isti, “Predavanja na višem ekonomskom kursu Privrednog Saveta Vlade FNRJ”, *Isto*, 520–528; Isti, “Izveštaj na prvom kongresu Osvobodilne fronte”, *Isto*, 47, 57; Isti, “Odnos Partije prema Osvobodilnoj fronti”, *Isto*, 142; Isti, “O privrednom razvitku naše zemlje i perspektivama razvoja”, 290–291; Isti, “O karakteru naše privrede”, 328–329; Isti, “Osvobodilna fronta i Partija”, 410–412.

¹⁵⁴ О томе да је НОБ била истовремено и револуција писао је Тито у првом броју *Комуниста* 1946: Ј. Б. Тито, “У чему је специфичност ослободилачке борбе и револуционарног преображаја нове Југославије”, *Комунист*, 1/1946, 1–10. Врло јасно је то изразио и М. Пијаде, истичући да је “народна револуције” извршена “у току народноослободилачког рата, не поред њега или заједно с њиме, него у пуном јединству и идентичности с њим, будући једно с њим, ка права његова унутрашња садржина”. М. Пијаде, “Prva godišnjica ustava FNRJ i rađanje ustava narodnih republika”, *Izabrani spisi*, I–4, 314.

¹⁵⁵ М. Пијаде, “O seljačkim radnim zadrugama”, 170.

¹⁵⁶ В. Кидрич, “O karakteru naše privrede”, 336–337.

на селу, изостанак национализације земље у Југославији) биле су сувише очигледне. Иако је тачна оцена М. Боковој да југословенски комунисти “нису били догматични стаљинисти”,¹⁵⁷ не можемо се сложити са оценом ове историчарке да су југословенски комунисти сељаштво посматрали као “хомогену класу”.¹⁵⁸ Разлика у односу на стаљинизам састојала се у заострености те диференцијације, која у Југославији није била радикална. Управо та различитост је била важан део садржаја жестоког напада на линију КПЈ на селу од стране совјетског ЦК и, касније, читаве међународне организације комуниста – Информационог бироа (ИБ), јуна 1948.¹⁵⁹ Незадовољан стањем у КПЈ, у контексту сукоба који је већ извесно време тињао,¹⁶⁰ ЦК СКП(б) обратио се ЦК-у КПЈ писмом од 27. марта 1948. у којем се са техничких и политичких питања, покренутих нешто раније, прешло на принципијелна. Уз оцену да је “смешно” слушати приче “сумњивих марксиста Ђиласа, Вукмановића, Кидрича, Ранковића и других”, КПЈ је оптужена, између осталог, да се у њој не осећа “дух политике класне борбе на селу” и да, упркос што “пуним кораком” ступа “пораст капиталистичких елемената на селу”, југословенско партијско руководство “не предузима мере” да би их ограничило. КПЈ је даље оптужена да се “уљуљкује опортунистичком теоријом мирног урастања капиталистичких елемената у социјализам”.¹⁶¹

На ове оптужбе ЦК КПЈ је 13. априла 1948. одговорио да је нетачно да се у Југославији не осећа политика класне борбе, као и да је нетачно да на селу јачају капиталистички елементи. У детаљније дискусије ЦК КПЈ се није упуштао, осим што

¹⁵⁷ М. К. Vokovoy, *Peasants and communists*, 36.

¹⁵⁸ Исто, xiii.

¹⁵⁹ О сукобу КПЈ са Информационим бироом (Информбиро, ИБ), новооснованом међународном организацијом комунистичких партија, видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 3, 467–486; S. Živanov, n. d., 388–409; I. Banac, *With Stalin Against Tito*, New York 1988; L. Gibianskii, “The Soviet-Yugoslav Split and the Cominform”, *The establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944–1949*, N. Nairmak, L. Gibianskii (eds.), Westview Press, 1997, 291–312. Специфично за аграрну компоненту сукоба видети: МПВ, В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 79–88; М. К. Vokovoy, *Peasants and communists*, 86–100; Z. Čepić, “Spor z Informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika”, *Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana 2004, 319–338.

¹⁶⁰ Фебруара 1948. приликом посете Кардеља, Ђиласа и Бакарића Москви дошло је до несугласица између представника Југославије и СССР око спољнополитичких питања, али се из једне нејасне формулације може закључити да је Стаљин тада помињао и “опортунизам” југословенских комуниста, што је била тешка оптужба. “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije, 1. III 1948 godine”, *Politbiro*, 239.

¹⁶¹ “Centralni Komitet Svesavezne komunističke partije (boljševika) – Moskva drugu Titu i ostalim članovima СК Komunističke partije Jugoslavije – Beograd”, *Dokumenti 1948*, прир. V. Dedijer, Beograd 1979, 205.

је констатовано да је “цијелом свијету познато да нигдје на земљи, послје Октобарске револуције, нијесу изведене тако темељито дослиједно политичке промјене као у Југославији”. Такође, ЦК КПЈ је истакао и то да стоји на становишту да у друштвеном развоју у Југославији, донекле лимитираној и међународним положајем, има и специфичности, да се не ради о игнорисању примера и искуства СКП(б), да се не баца у засенак друштвени систем у СССР већ да се тај пример следи, да се преузима све што се може преузети, али да се социјализам у Југославији изграђује “донекле у другачијим формама” и у специфичним околностима, као и да све то не значи да је југословенски пут бољи, да се измишља нешто ново, већ се решавају питања која “свакодневно намеће живот”.¹⁶²

Све ово је ипак био немушт одговор југословенских партијских руководилаца, што је дало могућност ЦК-у СКП(б) да ЦК-у КПЈ одржи још једну “лекцију” марксизма-лењинизма. У новом писму од 4. маја 1948. совјетски ЦК наводио је да је порицање јачања капиталистичких елемената на селу и са тим повезаног нужног заостравања класне борбе на селу супротно науци марксизма-лењинизма и да представља бухариновски став о томе да се у прелазном периоду класна борба гаси и да капиталистички елементи могу мирно урастати у социјализам. Совјетски комунисти су овде подсетили на своје искуство: петнаест година после Октобра са дневног реда Партије није силазило питање ограничавања и потискивања капиталистичких елемената на селу, будући да је Лењин указивао на то да докле год у земљи постоји ситносељачки посед, капитализам има више шанси за успех него социјализам. Због тога је на селу нужна упорна политика потискивања и ограничавања капиталистичких слојева, нарочито у условима када постоји приватно власништво на земљи, њена купопродаја као и најамни рад, што је био случај у Југославији. Такође ЦК СКП(б) оптуживао је југословенске комунисте да не врше диференцијацију сељаштва, да посматрају сељаштво као јединствену целину и не мобилишу Партију за борбу против нарастајућих капиталистичких елемената (што је ЦК КПЈ порицао) већ се надају њиховом мирном урастању у социјализам. Као кључни доказ ове оптужбе изнет је

¹⁶² “Centralni Komitet Komunističke partije Jugoslavije – Beograd Centralnom Komitetu Svesavezne komunističke partije (boljševika) – Moskva”, *Isto*, 245–247.

наведени Титов став да је сељаштво стуб Југославије, уз још једну лекцију југословенском партијском руководству о томе да је истински револуционарна само радничка класа, док је радно сељаштво револуционарно само под одређеним околностима, у савезу са пролетаријатом и под његовим руковођењем. Са овим у вези била је и оптужба да КПЈ не чини довољно на промоцији јасних и недвосмислених марксистичко-лењинистичких ставова већ да, утоплена у Народни фронт, у коме има и кулака и других буржоаских елемената, уопште није видљива као водећа снага друштва, нити су јасно видљиви и формулисани њени ставови, чиме се Партија разоружава пред класним непријатељем и компромитује пред радним људима чија би авангарда требало да буде. Задовољавање тиме да Партија фактички буде руководећа снага, без јавног истицања партијског програма “пуним гласом” представљало је, по оцени ЦК СКП(б) “јефтино лукавство”.¹⁶³

Због свих наведених критика, о ситуацији у КПЈ требало је да дискутује Информбиро. Састанак ове међународне комунистичке организације сазван је за 13. и 14. јун 1948, али је југословенско партијско руководство одбило да учествује, уз образложење да се, иако не бежи од дискусије по принципијелним питањима, осећа “неравноправним” у тој дискусији.¹⁶⁴ Ново одбијање руководства КПЈ да прихвати критику ЦК совјетске Партије подстакло је совјетски ЦК да свој закључак сведе на две могућности: или је руководство КПЈ свесно својих грешака, али покушава да све објасни неспоразумом и наводно лажним информацијама које долазе до совјетске Партије, или руководство КПЈ није свесно грешака, па треба признати да је “незнање питања марксизма сувише велико код политбироа ЦК КПЈ”.¹⁶⁵

После овог писма више није било расправе о принципијелним питањима, у Букурешту је одржано саветовање комунистичких партија без учешћа КПЈ и на том саветовању је 28. јуна усвојена Резолуција о стању у Комунистичкој Партији Југославије. Ова резолуција фактички је поновила све оптужбе које је у својим

¹⁶³ “Centralni Komitet Svesavezne komunističke Partije (boljševika) – Moskva Centralnom Komitetu Komunističke Partije Jugoslavije – Beograd, 4. maj 1948”, *Isto*, 273–276.

¹⁶⁴ “Centralni Komitet KP Jugoslavije – Beograd Centralnom Komitetu SKP(b) – Moskva, 17. maj 1948”, *Isto*, 285–286.

¹⁶⁵ “Centralni Komitet Svesavezne komunističke Partije (boljševika) – Moskva Centralnom Komitetu Komunističke Partije Jugoslavije – Beograd, 22. maj 1948”, *Isto*, 289–290.

писмима изнео ЦК СКП(б). Једина новина у односу на писма ЦК СКП(б) било је констатовање да КПЈ ужурбано декретира недовољно припремљене левичарске мере и припрема се за ликвидацију остатака капитализма на селу и за ликвидацију кулака као класе. Таква политика, тврди се у Резолуцији ИБ, може се оквалификовати једино као авантуристичка и немарксистичка, будући да је за ликвидацију кулака као класе неопходно да се припреми и изврши добровољна колективизација сељака, уверених у предности колективне пољопривредне производње.¹⁶⁶ Ова примедба односила се на мере национализације привредних предузећа из априла 1948, а у домену пољопривреде у Резолуцији се реаговало на један Кардељев говор у Народној скупштини из априла 1948. у којем је Кардељ умањивао значај капиталистичких остатака на селу, истичући да они нису никакав “трајни елемент” југословенске народне демократије.¹⁶⁷

Имајући у виду дотадашњу политику КПЈ на селу, критика коју је најпре ЦК СКП (б), а потом и ИБ упутио на рачун ЦК КПЈ могла би се, са становишта марксизма-лењинизма какав је развијен у СССР, учинити оправданом. Југословенски комунисти критику су ипак одбацили и решили да се бране. На Петом конгресу КПЈ јула 1948. и у каснијем периоду догодио се важан преокрет у односу на испрва немуште одговоре на оптужбе ЦК СКП(б) и ИБ-а. Југословенски комунисти су се консолидовали и на конгресу Партије су се у вези са питањима из Резолуције изјаснили водећи партијски руководиоци. Тито је нагласио да ће Партија предузимати све што је потребно да спречи сеоске “шпекулантске, преварантске капиталистичке елементе” да не ометају “јачање социјалистичког сектора на селу”.¹⁶⁸ У одбрани од оптужби за “кулачки” карактер Партије и права на сопствени пут у социјализам Кардељ се позивао на Лењина који је својевремено писао да је у изградњи социјализма пролетаријату потребна сарадња са свим непролетерским слојевима, укључујући и сељаштво (“ситна буржоазија, ситни сопственици, сељаци, интелигенција итд.”), као и да ће се у

¹⁶⁶ “Rezolucija Informacionog biroa komunističkih partija o stanju u Komunističkoj Partiji Jugoslavije”, Isto, 303–304.

¹⁶⁷ (Говор Е. Кардеља у Народној скупштини ФНРЈ), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, Београд 1948, 148.

¹⁶⁸ Ј. Б. Тито, “Политички извештај ЦК КПЈ”, *V Конгрес Комунистичке Партије Југославије*, Београд 1948, 108–109.

изградњи социјализма у разним земљама испољити велика разноликост, указујући на Лењиново становиште да “ништа није теоретски јадније и практично смешније него ‘у име историског материјализма’ цртати себи будућност у том погледу, једноликом сивом бојом”.¹⁶⁹ Кардељ је признавао да се у реализацији концепције савеза пролетаријата са других трудбеника, укључујући и сељаке, могу очекивати колебања, “нарочито на селу и особито код средњих сељака”, али је истицао да линију изградње социјализма на селу, у условима чврсте власти Партије, ништа више не може битно уздрмати.¹⁷⁰ Крсто Попиводе је ствар постављао још прецизније и, одговарајући на оптужбе ИБ-а у погледу партијске политике на селу, образлагао да “критичари” Партије на југословенско сељаштво гледају “без везе са оним дубоким промјенама које су се у том сељаштву догодиле у току... народне револуције”, односно југословенско сељаштво “идентификују са сељаштвом оних земаља у којима оно није учествовало у револуционарним борбама”.¹⁷¹

Најважнији допринос одбрани од оптужби из Резолуције дао је Борис Кидрич. Његово образложење се, упркос другачијим становиштима присутним у литератури, може оценити као веома добро конципирано и образложено. Кидрич је полазио од општег контекста односно од карактера југословенског искуства изградње социјализма, третирајући читаву проблематику на теоријском нивоу. Као главну антидијалектичку грешку, Кидрич је наводио “механицистичко нагађање” о томе како у Југославији спроводити совјетски НЕП, да ли он постоји или не и сл. Истичући да по свом појавном облику у југословенској изградњи социјализма “опште законитости и општа својства непа, *односно прелазног периода...* (подв. С. М.) апсолутно важе” и то кроз постојање социјалистичког и приватног сектора који су “у међусобној борби”, Кидрич је образлагао да та неповска обележја у ФНРЈ имају битно различито порекло у односу на СССР: НЕП је у СССР био одступање од већ извршених револуционарних промена у околностима када се оне нису могле одржати и какве се у Југославији нису ни догодиле, будући да је фаза ратног комунизма била другачија, због тога што су се

¹⁶⁹ В. И. Лењин према: Е. Кардељ, “Комунистичка Партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам”, 552.

¹⁷⁰ Е. Кардељ, “Комунистичка Партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам”, 552.

¹⁷¹ (Дискусија Крсте Попиводе), *V Конгрес*, 726.

ратноекономске мере дешавале у условима антиокупаторског, а не грађанског рата.¹⁷² Дакле, као први “специфични услов” југословенске ситуације Кидрич је наводио извођење револуције у Југославији “на темељу и у оквиру отаџбинског рата против фашистичких освајача, на темељу и у оквиру оружане борбе против националног издајства реакционарне буржоазије и против помоћи коју су јој у издајству пружили западни империјалистички кругови”. Отуда се појава социјалистичког типа привреде јавља “не из формалне национализације, него из конфискације имовине народних издајника”. Као други “специфични услов” Кидрич је наводио императив југословенске револуције да постигне “континуиран савез са средњаком, упркос његовом колебању, док се у руској револуцији за време обарања власти буржоазије највише колебао и противио средњак, што је у то време тражило политику савеза са сеоском сиротињом и неутралисање средњака”. Коначно, у Југославији после ослобођења није уследила страна интервенција и грађански рат, већ се одмах кренуло у изградњу социјализма.¹⁷³ У том контексту изостанак национализације земље није

¹⁷² Упркос оваквом Кидричевом ставу, Кардељ је на седници Политбироа априла 1946. тврдио да “на читавом фронту треба прећи на неповску политику”. (Дискусија Е. Кардеља), “Sednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 19. april 1946 godine”, *Politburo*, 150. Напомињемо да је овде мање важно да ли је рат од 1941–1945. имао компоненту грађанског рата или не. Под претпоставком да је рат био и грађански, не би се могла битно изменити Кидричева интерпретација. Елементи грађанског рата били би, у том случају, консеквентно посматрани као изведени из односа према окупатору, чиме проблем постаје номиналан и разлика се своди на питање да ли је сукоб на линији ослободилачки рат – *колаборација* заправо грађански рат. Полемика око тога сувише је комплексна, али је суштина у томе да је у контексту ослободилачког рата и конфискација због колаборације са окупаторима била сматрана за битну разлику у односу на совјетско искуство.

¹⁷³ Б. Кидрич, “О изградњи социјалистичке економике Федеративне Народне Републике Југославије”, *V Конгрес*, 593, 596–603. Ову Кидричеву елаборацију М. Павловић интерпретира на следећи начин: “Кидрич је као специфичне услове у земљи (Југославији – прим. С. М.) наводио конфискацију непријатељске имовине као почетни облик за развој социјалистичке економике, континуирани савез са средњаком упркос његовом колебању и савез са сеоском сиротињом ради неутрализације и кулака и средњака и на крају чињеницу да у Југославији после ослободилачког рата није избио грађански рат него се одмах кренуло у обнову и социјалистичку офанзиву”. М. Павловић, *н. д.*, 107. Нешто раније, Павловић каже да је намера Партије била уништење средњих и богатих сељака “уз помоћ савезника на селу – сиромашног сељака”. Исто, 61. Оваква интерпретација, по нашем разумевању, не одговара ономе што је на Петом конгресу изговорио Кидрич, а не одговара ни искуству југословенске револуције. У најосетљивијем питању, а то је савез са средњаком, Павловић чини погрешку (у интерпретацији Кидричевог става) наводећи да је Кидрич заступао и “континуирани савез са средњаком” и неутрализацију “и кулака и средњака” у савезу са сеоском сиротињом. “Неутрализација” кулака није била политика ни руске ни југословенске револуције, а што се тиче средњег сељака, управо је “континуирани савез са средњаком” и *одсуство* политике његове неутрализације у југословенском случају, “упркос његовом колебању”, била специфичност на којој је Кидрич инсистирао, а што Павловићева интерпретација пропушта да уочи.

представљао никакво одступање од марксизма-лењинизма, имајући у виду потребу да се уваже специфичности развоја социјализма у свакој конкретној земљи (у Југославији је то био континуирани савез са средњим сељаком).

Сумирајући критике упућене на рачун политике КПЈ због изостанка национализације земље (која је, по Марксу, била мера буржоаског карактера, а Југословени, наводно, ни то још нису извршили), Кидрич је указао на оно што је он називао механицистичким, антидијалектичким карактером те критике: Најпре је, позивајући се на Маркса, објаснио појаву “територијализације” односно конституисања приватног власништва над земљом, у капиталистичком смислу, а затим је констатовао да се процес територијализације одиграо и у случају југословенског сељака, за разлику од руског из времена Октобарске револуције. Затим је наставио: “Основна антидијалектичка грешка наших ‘критичара’ састоји се баш у томе што они нису схватили разлику између Совјетске Русије из 1917 године и нас из 1945-1946 у погледу форми земљопоседа и психологије сељака која одговара тим формама. Не схватајући да се код нас сељак ‘територијализовао’, они национализацијом земље као буржоаско-демократском мером ударају у празно.¹⁷⁴ Коначни ‘облик земљопоседа’ формираће се, наиме, тек на завршетку прелазног периода... Спровођење национализације земље као мере буржоаско-демократске револуције или као ‘предуслова’ за отварање процеса социјалистичке реконструкције пољопривреде значило би катастрофу за југословенску народну револуцију. Оно би код нас разбило савез радног народа, оно би од ситног и средњег сељака направило активну резерву буржоазије и њених капиталистичких позиција. Сељак то не би схватио као буржоаско-демократску национализацију земље, већ као општу експропријацију ситних робних произвођача. Лепо би изгледала та ‘социјалистичка’ офанзива која би у нашим условима почела с експропријацијом средњег и ситног сељака уместо с јуришем на

¹⁷⁴ Овде се очито мисли на то да се капиталистички карактер земљишне својине може постићи било револуционарном национализацијом земље (државно-капиталистичко поседовање земље), било њеним преласком у приватно власништво (либерално-капиталистичка својина). У оба случаја, ако је промена револуционарна, реч је о револуцији која успоставља буржоаске односе. У југословенском случају буржоаска револуција изведена је током 19. века као либерално-капиталистичка, са увођењем сељака у посед земље. Исти смисао требало је да има и аграрна реформа после Првог светског рата.

основне и командне капиталистичке производне позиције!”¹⁷⁵ Осим тога, чак и када је реч о конфискацији, Кидрич је истицао да је она, “колико год била спровођена на правној основи казне за националну издају” имала у бити “карактер социјалистичке мере” и то “зато што ју је спроводила народна власт као власт револуционарног радног народа на челу са радничком класом”, затим “зато што је конфискована имовина прелазила у општенародне руке”, као и “зато што је сама национална издаја, која је била непосредни узрок конфискације, имала изразито класну позадину, јер је представљала контрареволуционарни отпор буржоазије радном народу”.¹⁷⁶

У погледу оптужби од стране ИБ да у Југославији јачају капиталистички елементи на селу Кидрич је одговарао, позивајући се на Маркса и Лењина: “И ми знамо да ситна робна производња сваким даном рађа капиталистичке односе. И ми знамо да у таквим процесима својина на земљу може да игра значајну улогу”, због чега су предузете одговарајуће мере (аграрна реформа, контрола купопродаје земљишта, откуп пољопривредних производа и др.) да спрече теже последице те добро познате теоријске правилности. У том смислу, Кидрич је наводио податке који су указивали на то да “не расте... *процент* кулачког учешћа у укупном приносу, нити се средње сељачко газдинство *узето у целини* претвара у капиталистичко”.¹⁷⁷ Ово Кидричево образлагање је потребно врло прецизно интерпретирати због чињенице да апсолутни пораст капиталистичких елемената у окриљу социјалистичке изградње, услед општег пораста производних снага, није био немогућ. Међутим, како је Стаљин наводио, а

¹⁷⁵ Б. Кидрич, “О изградњи социјалистичке економике Федеративне Народне Републике Југославије”, 601–602. Лењин је и сам тврдио да је руски случај специфичан утолико што је сељаштво заинтересовано за земљишну ренту (коју може извучити са земље и ако није у власништву сељаштва), и у суштини равнодушно према својини (није територијализовано), па је зато оно подржало национализацију, која му је обезбедила да добија ренту (доходак са земље, добијене Декретом о земљи на вечну употребу). Међутим, ни руско сељаштво није било заинтересовано за социјализацију земље, јер тек она значи укидање земљишне ренте, а сељке претвара у пољопривредне раднике који раде за надокнаду – у натури и у новцу. В. И. Лењин, *Сабрана дела*, 11 (1907); 20 (1917).

¹⁷⁶ Б. Кидрич, “О изградњи социјалистичке економике Федеративне Народне Републике Југославије”, 607. Овај део Кидричевог излагања В. Гудац–Додић сажима на следећи начин: “Као специфичне услове који су у односу на Совјетски Савез постојали у Југославији наводио је следеће: зачетак социјалистичког типа привреде био је последица конфискације непријатељске имовине, а не формалне национализације”. В. Гудац–Додић, *Аграрна политика*, 85. Ово је непотпуна интерпретација Кидричевог става јер је изостављен битан део који се односи на то да је конфискована имовина издајничке буржоазије, што фактички представља класни садржај конфискације, а то је у полемици са СССР било од кључног значаја.

¹⁷⁷ В. Kidrič, “Izgradnja socijalističke ekonomije FNRJ”, *Sabrana dela*, V, 191–192.

Кидрич подсетио “ради се о томе да социјализам успешно врши офанзиву против капиталистичких елемената, да социјализам расте брже него капиталистички елементи, да релативни значај капиталистичких елемената услед тога пада”.¹⁷⁸

Оно што је било најважније јесте чињеница да је, када се упореди са ставовима класика марксизма, у вези са аграрним и сељачким питањем, ова Кидричева елаборација представљала доследно и уверљиво марксистичко-лењинистичко становиште о политици Партије у условима територијализованог сељаштва.¹⁷⁹

Поред наведене одбране партијске линије пред нападом ИБ-а, чињеница је да је на Петом конгресу КПЈ заострен став Партије према богатим сељацима. Програм усвојен на конгресу био је програм партије на власти, која суверено, “пуним гласом”, објављује своје намере у погледу друштвене трансформације: “Имајући стално пред очима чињеницу да је социјалистичка изградња немогуће без ликвидације капиталистичких елемената на селу, Комунистичка партија сматра да је и даље задатак државе радног народа да – ослањајући се на активну подршку широких слојева радног сељаштва – ограничава капиталистичке елементе на селу (сеоске богаташе) у њиховој

¹⁷⁸ Ј. В. Стаљин, “О десном скретању у СКП(б)”, *Питања лењинизма* према: В. Kidrič, “Изградња социјалистичке економије FNRJ”, 202. О овоме М. Павловић каже следеће: “На идеолошки постулат да ситна робна производња и ситни земљишни посед сваким даном рађају капиталистичке односе Кидрич је одговорио да је то у Југославији немогуће и да су донете адекватне уредбе и закони који онемогућавају богаћење капиталистичких елемената на селу”. М. Павловић, *н. д.*, 108. Мишљења смо да М. Павловић овде не интерпретира Кидрича веродостојно. Кидрич у свом говору на Петом конгресу није рекао, како тврди М. Павловић, да је немогуће рађање капиталистичких односа из ситноробне производње и парцелног власништва “сваким даном”. Кидрич такође није негирао могућност богаћења тих капиталистичких остатака на селу, осим што је онемогућено да се “богате земљом”, односно да повећавају свој земљишни посед. Такве Кидричеве тврдње биле би заиста контрадикторне ономе што ће рећи тек неколико тренутака касније. Кидричева тврдња била је да не расте *процент* (удео) капиталистичких елемената у укупној производњи, а тиме ни у добити. То није искључивало могућност њиховог *апсолутног* пораста, односно богаћења, како Кидричев став интерпретира М. Павловић. Овде треба истаћи и то да је ова Кидричева критика на рачун противника донекле цинична, јер је заиста мало вероватно да је у расправи са КПЈ супарничка страна направила тако очигледну погрешку у теоријско-идеолошким питањима, не разликујући удео у производњи и подели богатства од апсолутне вредности. Иронично је што Кидрич овде износи исту оптужбу за подразумевајуће неразумевање марксизма-лењинизма од стране “критичара” каква је изнета на рачун југословенских комуниста у писмима СКП(б) и Резолуцији ИБ-а. И једнима и другима као “корисна нејасноћа” послужила је непрецизност супарничке стране, пошто у дотадашњој полемици ниједна страна није прецизирала да није проблематичан апсолутни пораст капиталистичких елемената на селу, већ њихов релативни значај, удео у националном дохотку.

¹⁷⁹ У том смислу не можемо се сложити са оценом Момчила Павловића да су југословенски комунисти “били најмање убедљиви у оповргавању оптужби у вези са политиком КПЈ према селу”. М. Павловић, *н. д.*, 106. Напротив, Кидричево образлагање позиције КПЈ било је веома убедљиво.

експлоататорској активности, да ломи њихов отпор против мера државе радног народа које иду за тим да ојачају позиције социјалистичког сектора народне привреде уопште, а на селу посебно”. Истицано је да у пољопривреди и даље преовладава ситна робна производња “из које се неизбежно рађају капиталистички односи”, због чега је Партија као свој задатак поставила да “ограничава капиталистичке елементе на селу... у њиховој експлоататорској активности и да ломи њихов отпор против мера државе радног народа, које иду за тим да ојачају позиције социјалистичког сектора народне привреде уопште, а на селу посебно”. Борбу против капиталистичких елемената Партија је намеравала да усмерава “*водећи при том рачуна да та борба буде у складу са истовременим порастом снаге и организационе способности социјалистичког сектора народне привреде*” (Све подв. С. М.).¹⁸⁰ Све су ово били директни одговори на поменуте оптужбе ИБ-а.

Међутим, у партијски Програм усвојен на Петом конгресу КПЈ унето је и то да је “народна власт... одлучно на страни ситног и средњег сељака, штитећи их од експлоатације и обезбеђујући њихов посед од пљачке сеоских богаташа”. Са овим у вези била је и ставка Програма да КПЈ признаје “*право приватне својине ситних произвођача на средства за производњу која не служе експлоатацији других људи*”. Тиме је КПЈ јасно поручила да не намерава да врши национализацију земље, потврђујући идеје Кидричевог реферата о територијализованом сељаштву. Тако је на Петом конгресу КПЈ донела програмски акт у којем је верификовала своју дотадашњу праксу на селу, одбацујући примедбе из Резолуције ИБ.¹⁸¹ и најављујући интензивирање класне борбе, али без фронталног удара на класне противнике. Овде, при томе, треба уочити и програмско заоштравање према богатим сељацима према којима се заузима оштрији став него када је у образложењу нацрта Устава ФНРЈ Пијаде објашњавао да заштита ситног и средњег сељака не значи да је држава против богатог сељаштва.

¹⁸⁰ “Програм Комунистичке Партије Југославије”, *V Конгрес*, 879.

¹⁸¹ Овде смо сагласни са оценом В. Гудац–Додић: “концептуализација аграрне политике, па и програм КПЈ... нису одступали од политике коју је партијска држава спроводила на селу и до тог времена, нити је радикалније мењали... Програм је, у ствари, био коректна рекапитулација глобалне оријентације на селу до тог времена.” В. Гудац–Додић, *Аграрна политика*, 87.

Већ после одржавања Петог конгреса порасла је продукција теоријско-идеолошких радова потеклих из пера партијских руководилаца и теоретичара. У *Борби* од 8. и 9. септембра 1948. изашао је чланак Влајка Беговића, у којем се наводе све форме класне борбе које је примењивала КПЈ према имућним сељацима, доказујући неоправданост оптужби да је КПЈ напустила класну борбу на селу.¹⁸² Још је значајнији други Беговићев чланак, у којем се непосредно посветио питању класне борбе на селу, тврдећи да “постоје многи документи који показују да КПЈ није у својим поставкама напустила и да не напушта линију марксизма-лењинизма” и да је та линија спровођена у пракси “путем низа мјера које су подузете и које се подузимају на селу”. Од тих мера нарочито су истакнуте: аграрна реформа, која због ниског аграрног максимума није спроведена “само против велепосједника, већ је захватила и богате сељаке у корист радних”; прогресивни порез који најтеже погађа богатије сељачке слојеве; обавезни откуп; ограничавање имућним сељацима да учествују у повољнијој размени са индустријом (систем везаних цена); богати сељаци који поседују механизацију не могу њоме слободно располагати у сезони радова. Свим овим методама врши се “ограничавање капиталистичких елемената на селу”, што је праћено “борбом против тих елемената”, који “дају жесток отпор”, док Партија “мобилише масовне организације” и “ослања се на подршку радног сељаштва” чиме фактички “иде корак по корак напријед у ограничавању капиталистичких елемената”. Отуда, на примедбу из Резолуције да је КПЈ после критике на брзину најавила “ликвидацију кулака као класе” без претходне неопходне припреме у виду ограничавања и потискивања капиталистичких елемената на селу, Беговић је лаконски констатовао да се Партији предлаже пут којим она већ иде.¹⁸³

Новембра 1948. огласио се Благоје Нешковић, најпре на Пленуму НФ, а потом и брошуром такође посвећеном заштравању класне борбе на селу. “Могу ли сеоски радници, ситни и средњи сељаци”, питао је Нешковић, “мирно да посматрају напоре

¹⁸² V. Begović, “Put socijalističkog preobražaja poljoprivrede pod rukovodstvom KPJ”, *Materijali za ideološki odgoj*, Zagreb 1949, 275–291. (О свим мерама које Беговић помиње биће више речи у одговарајућим поглављима, али је овде било важно макар описно навести форме “ограничавања и потискивања капиталистичких елемената”).

¹⁸³ Исти, “Изградња социјализма или јачање капиталистичких елемената у селу и граду”, *Нека основна питања пољопривредног задругарства*, Загреб 1948, 71–75.

народне власти у борби против непријатеља социјализма, против разних шпекуланата, против кулака *као класе*? Јасно да не могу, јер баш народна власт је оруђе радника и радних сељака за њихов опстанак као слободних људи”.¹⁸⁴ Нешковић је износио становиште да освајањем власти од стране радничке класе у Југославији није престала нити престаје класна борба на селу, већ се она у одговарајућим околностима заоштрава, будући да је диктатура пролетаријата део прелазног периода ка “уништењу свих класа, а не ка спонтаном ишчезавању”. То је, по Нешковићу, било становиште и пракса КПЈ у читавом периоду по преузимању власти. Та класна борба на селу одвијала се против буржоаских остатака, у чврстом савезу са радним сељаштвом, при чему је Нешковић наглашавао да се КПЈ увек придржавала лењинистичког диференцирања сељаштва.¹⁸⁵ Овде треба укратко рећи да је ово Нешковићево становиште било тачно, а сасвим је друго питање да ли се Партија придржавала и свих совјетских формула и метода и на то питање одговор је негативан. Међутим, водећим људима КПЈ требало је неколико година да смогну снаге и да покушају да и теоријски аргументују становиште да се начелима марксизма-лењинизма може остати веран и без преузимања свих метода из СССР.

У објашњавање ставова Партије укључио се после Петог конгреса и Тито. Нарочито је био експлицитан на конгресу КП Хрватске, новембра 1948. када је у вези са сељачким питањем, у контексту оптужби ИБ-а за јачање капиталистичких елемената на селу, рекао: “познато је да ми то никада нисмо негирали, да ми никада нисмо тврдили да тога не ћемо имати. Али ми смо ишли постепено напред. Ми смо знали да ће се то питање још више заоштрити, али смо се спремали и ишли даље томе проблему организовани, припремљени, тако да ће неминовна бити наша побједа, а не побједа тих капиталистичких елемената на селу”. Тврдећи да нема одустајања од социјализма, да то “схвата велика већина људи” и да “једна мањина има да се покори или да нестане”, Тито је на крају нагласио и то да постоји *само један социјализам*, али да *путева ка*

¹⁸⁴ Б. Нешковић, “Организациони проблеми Народног фронта”, (реферат на проширеном Пленуму Савезног одбора народног фронта Југославије), АЈ, 142 – 16 – 200.

¹⁸⁵ Исти, *О заоштравању класне борбе на селу*, Београд 1949.

њему има мноштво, при чему су они “условљени специфичним условима дотичне земље”.¹⁸⁶

Уважавајући те специфичне услове, у даљим расправама о положају имућних сељака у аграрној политици Партије и владе Кидрич је наглашавао да се класна борба “не сме заострити тако, да кулак нема никакве личне стимулације”. Са друге стране, иако за фронтални удар на “кулачке позиције” није било простора, то истовремено није значило да се у “потискивању и ограничавању” капиталистичких елемената на селу не сме ићи одлучније, са циљем да се створе могућности да, на крају тог процеса, буде могуће “узети му земљу и потпуно га уништити”. Међуим, да би то било могуће, према оценама стратега југословенске привреде, најпре је било потребно обезбедити да социјалистички сектор покрије половину потреба градског становништва за хлебом. На састанку Привредног савета, 20. септембра 1948, Кидрич је заузео став да је потребно одлучити се: “или да извршимо један оштрији преокрет у потискивању кулака, или, ако то не учинимо, он ће се и даље богатити и правити нам велике неприлике”. Зато је Кидрич предлагао детаљну анализу и припрему мера “за његово све јаче потискивање”.¹⁸⁷ Већ крајем септембра 1948. Кидрич је констатовао да је, у целини посматрано, сељаштво било током године која је била на измаку превише оптерећено и да се мора растеретити средње и сиромашно сељаштво, док се истовремено мора “прећи на стезање кулака”.¹⁸⁸ Једино одступање од оваквих ставова у то време долазио је од Владимира Бакарића. Он је опширним цитирањем Маркса, Енгелса и Лењина, истим оним ставовима на које се позивао Кидрич на Петом конгресу, указивао на то да не постоји простор за заостравање класне борбе на селу изван оквира у којима је то већ учињено.¹⁸⁹ Он је жестоко критиковао линију неких “одговорних другова” у Хрватској који доприносе “лудај хајци” против кулака и “однекуд сматрају да је... на селу централно питање борба против кулака”.¹⁹⁰ Његова дијаметрално супротна становишта остала су без последица по њега самог, али и без

¹⁸⁶ Ј. Б. Тито, “Говор на Другом конгресу КП Хрватске” (новембар 1948), *Говори и чланци*, IV, 64–66.

¹⁸⁷ “Zapisnik sa sastanka u Privrednom savetu od 20. septembra 1948”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 403–405.

¹⁸⁸ “Zapisnik sa sastanka u Privrednom savetu 27. septembra 1948”, *Isto*, 1, 413.

¹⁸⁹ В. Бакарић, “Izveštaj na Drugom kongresu KPH”, *O poljoprivredi*, 82–87.

¹⁹⁰ Isti, “O radu Narodnog fronta na selu”, *Isto*, 88–93.

икаквог одјека у партијској политици. Да није све сасвим регуларно са његовим ставовима сведочиле су једино цензорске интервенције у публикувању његових говора у загребачкој и београдској штампи.¹⁹¹

Довршетак разраде теоријско-идеолошких ставова о сељачком и аграрном питању представљао је Други пленум ЦК КПЈ. На овом партијском састанку дефинисан је карактер класне борбе на селу и, са тим у вези, најављено интензивирање социјалистичке изградње села. Кардељ, који је поднео реферат о овој теми, истакао је неке од важнијих резултата у овој области: развој система административних мера за ограничавање капиталистичких елемената на селу, уз избегавање конфронтације на секторима где социјалистичка изградња још није довољно јака да задовољи потребе; систем административних мера за ограничавање монопола индивидуалних произвођача (обавезни откуп, пре свега); административне мера за повезивање индивидуалне и социјалистичке производње; учвршћивање савеза радника и сељаштва преко учешћа сељака у органима власти; развој свих форми задругарства; развој државних пољопривредних добара; подизање свести и културног нивоа сељаштва; помоћ радном сељаштву у борби против експлоатације. Кардељ је, у складу са својим ранијим уверењима, недвосмислено рекао да је потребно правити диференцијацију међу богатим сељацима на оне који извршавају своје обавезе и оне који саботирају, настојећи да се ови други изолују од средњих сељака, на које би могли утицати.¹⁹² У дискусији је истакао да поједине сеоске богаташе треба пуштати и у задруге, пратећи њихово понашање, јер је веровао да има и таквих који прихватају ново уређење. “Ако се покаже као саботер – лако ћемо га избацити”, лаконски је констатовао Кардељ.¹⁹³ Разјашњавајући политику Партије према капиталистичким елементима и класној борби на селу Кардељ подвукао и ово: “Када смо говорили о томе да нећемо тога кулака ликвидирати као класу, него као непријатеља народне власти, *ту у ствари разлика није у томе да ли ћемо га ликвидирати као класу или народног непријатеља,*

¹⁹¹ Видети: *Седам левих година*, 218–220. Бакарић је овом приликом прошао без политичких последица, а крајем 1949. године већ је и сам говорио да се “без брзе колективизације села” долази у “ћорсокак с овом организацијом и са оним апсолутним количинама које сада наше село производи”. D. Mujadžević, *Bakarić. Politička biografija*, Zagreb 2011, 188.

¹⁹² E. Kardelj, “O politici KPJ na selu”, 25.

¹⁹³ (Дискусија Едварда Кардеља на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Isto*, 90.

јер је јасно да ће резултат бити исти, него је разлика у томе да ли ћемо извршити фронтални напад на њега или индивидуални”. Тактички, предност је била на страни индивидуалног приступа. Кулаке је потребно разбити, а не збити у један фронт, што би било најлакше, али и веома штетно, закључивао је Кардељ. Да није те диференцијације унутар саме класе имућних сељака, односно да се са кулацима поступа као у СССР, тај приступ би се, “кад би за то чуо секретар среског комитета, убрзо претворио у фронтални напад на кулака”,¹⁹⁴ односно у оно што је Нешковић назвао “планским раскулачивањем”.¹⁹⁵

Тито је у дискусији сажео ту политику према богатом сељаштву, објашњавајући пред високим партијским форумом разлоге за изостанак фронталног ударца по капиталистичким елементима на селу: Суштина је била у томе да би нагла ликвидација тих елемената произвела несавладиве последице по фонд исхране, па је због тога била потребна опрезнија политика, уз оштре мере само према појединцима и рестриктивне према читавој класи сеоских капиталиста. Објашњавајући индивидуални приступ Тито је додао: “Кад би у нашој земљи постојале могућности за стварање резерви, то јест, могућности за плаћање намирница у иностранству, тако да бисмо могли подмирити оно што кулак не би дао, онда би наша ситуација била другачија” и могло би се ићи у класну борбу фронтално. “Но, ми смо толико сиромашни”, настављао је своје образложење, “да морамо рачунати са сваким хектаром земље и због тога морамо извршити ликвидацију капиталиста на селу на најпогоднији начин, *тј. тако да не кажемо сеоском капиталисти: Ми ћемо тебе ликвидирати сјутра, само ти нама данас дај*”. На читаву кулачку класу су се односиле разне мере попут аграрне реформе, неповољног положаја у обавезном откупу, прогресивног пореза, док се у

¹⁹⁴ Исто, 91. Овде Кардељ износи очигледну инсинуацију на секташки карактер поступака партијских људи “на терену”. Овакве концепције КПЈ у односу на кулаке, према Б. Петрановићу, “нису полазиле од тога да се они униште, него да се ‘раскулаче’”. В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, Београд 1969, 419. Овакво разликовање уништења и раскулачења захтева разјашњење. Раскулачење, било индивидуално или колективно, јесте у суштини управо уништење кулака као буржоаског елемента на селу, кулака као класе, и то јесте био ултимативни циљ Партије. Међутим, као што је речено, он није могао да се извршава фронталним ударом, већ индивидуално. Са друге стране, циљ Партије није био да те имућне сељаке нужно уништи у смислу евентуалне потпуне конфискације њихове имовине, али је, у идеолошком смислу, и таквом решењу често давана предност. Раскулачени имућни сељак, поставши средњак, није могао бити савезник пролетаријата.

¹⁹⁵ (Дискусија Б. Нешковића на Другом пленуму ЦК КПЈ), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 73, 92.

индивидуалним случајевима поступало изразито оштро: “вјеројатно ћемо ове године предузети много оштрије мјере *против кулака који се неће одазвати и извршити своје обавезе*”, истакао је Тито, додајући: “Ми се нећемо задржати само на томе да га затворимо и да га после годину дана амнестирамо, него ћемо му извршити конфискацију”.¹⁹⁶

Свој допринос расправи дао је и Борис Кидрич, још једном разјашњавајући ко је уопште кулак: “Ако бисмо само по хектарима стварали закључке, онда бисмо морали, по Лењиновим речима, доћи до тога да код нас нема кулака... Питање кулака треба гледати више са становишта друштвених односа, са становишта односа производње, фактичке његове функције... Ако питање кулака тако поставимо и анализу социјалне структуре нашег села тако извршимо, онда ће бити и више оштрине према кулачким елементима и мање слепих удара према средњем сељаку и беспотребног прављења непријатеља”.¹⁹⁷

Понешто разливене расправе на седницама ЦК јасније су уобличене у завршном документу пленума, у којем се недвосмислено најављује заоштравање класне борбе. Насупрот “огромној већини сељаштва”, “савезницима радничке класе”, који масовно и добровољно дају допринос изградњи земље, постоје “сеоски шпекулантски елементи”, који опструирају све мере државе. Због тога “народна власт, учвршћујући савез радника и радних сељака, мора водити оштру борбу” против њих, “мора их присилити да врше своје обавезе према држави, примењујући оштре казне све до конфискације имовине у сваком посебном случају давања отпора тих шпекулантских елемената”.¹⁹⁸ Тито и Кардељ инсистирали на томе да нису по среди никакве нове форме, него само треба “појачати темпо” у спровођењу већ трасиране политике на селу.¹⁹⁹ У том смислу, у резолуцији усвојеној на Другом пленуму истакнуто је да је КПЈ водила

¹⁹⁶ (Дискусија Ј. Б. Тита на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Isto*, 69–70.

¹⁹⁷ (Дискусија Б. Кидрича на Другом пленуму 28. јануара 1949), *Isto*, 79–80.

¹⁹⁸ “Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje”, *Isto*, 277.

¹⁹⁹ (Дискусија Е. Кардеља на Другом пленуму ЦК КПЈ), *Isto*; (Дискусија Ј. Б. Тита на Другом пленуму ЦК КПЈ), *Isto*, 96.

политику “за ограничавање и потискивање капиталистичких елемената на селу”, да је та политика била и успешна и да је убудуће треба интензивирати.²⁰⁰

Шта је у пракси значила ова политика на селу још једном је разјаснио Тито, марта 1949, када је у разговору се представницима Истре и Словеначког приморја, објашњавајући суштину односа Партије према имућном сељаку, потврдио партијску линију према сеоским богатијим слојевима: “Ми му узмемо и платимо, не додуше онолико колико он хоће, али по цијени која приближно одговара... Ми тражимо од сеоског богаташа да засије своје земљиште и он га мора засијати. *Ако неће, узећемо му земљу. Шта ћете! Револуција је револуција.*”²⁰¹

До 1949. године било је недвосмислено показано да су теоријско-идеолошке поставке аграрне политике југословенских комуниста биле сасвим у духу лењинистичке диференцијације сељаштва и класне борбе на селу. Такође били су дефинисани њени инструменти: аграрна реформа, откуп, прогресивно опорезивање дохотка пољопривредних газдинстава, онемогућавање купопродаје земље, задружна политика и колективизација. У наредном периоду, све до 1953, нису се десиле битне промене у погледу избора самих инструмената класне борбе. Међутим њен интензитет, конкретни садржаји, унутрашње трансформације детаљније ћемо пратити у контексту реализације аграрне политике, будући да су у највећој мери зависили од самих резултата аграрне политике.

в) Пољопривреда и индустрија

Непосредно по завршетку рата, у разговору са једном делегацијом пољопривредних стручњака, Тито је изјавио да “пољопривреда ако није прва а оно свакако заузима једно од првих места у обнови”, додајући да “ако се пољопривреда не подигне, тешко ће се обновити остале гране привреде”.²⁰² У овом Титовом ставу одражавала се важна веза, која је представљала окосницу програма социјалистичке привреде у развоју. У

²⁰⁰“Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje”, 271.

²⁰¹ Ј. Б. Тито, “Из разговора са претставницима Истре и Словеначког приморја”, *Изградња*, IV, 33–34.

²⁰² (Разговор Ј. Б. Тита са учесницима пољопривредне конференције, 2. август 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

аграрној земљи каква је била Југославија, нова власт је као задатак поставила брз привредни развој, а као императив економског развоја постављала се индустријализација,²⁰³ о којој је Тито говорио да је “најважнија ствар после рата”.²⁰⁴ То је било становиште које је оправдање имало у чињеници да развој индустрије има јаке секундарне развојне ефекте у привреди, какве развој пољопривреда не даје.²⁰⁵ Нарочито је било значајно што је индустријализација доводила до “апсолутног и релативног смањивања пољопривредног становништва” и била “фактор унапређења пољопривредне производње”.²⁰⁶

Одговор на питање којим средствима се индустријализација може постићи у аграрној земљи, разорене привреде, у којој се изграђује социјализам под вођством комунистичке партије и са редукованим учешћем у светској економској размени, био је, начелно, једноставан, штавише једини могући: уз очекивану “братску” помоћ социјалистичких земаља, а пре свих СССР-а,²⁰⁷ поред преузимања контроле и власништва над слабашним постојећим индустријским капацитетима, сопствени извори могли су се обезбедити једино преливањем средстава из оне области у којој је тих средстава колико-толико било, а то је била пољопривреда.²⁰⁸ “Питање је да ли сељак треба нешто да допринесе обнови”, објашњавао је октобра 1945. године Андрија Хебранг, тада на позицији председника Привредног савета, једног од, у то

²⁰³ J. Šević, D. Tomić, “Razvitak poljoprivrede u posleratnom periodu”, *Razvoj privrede FNRJ*, Beograd 1956, 242–244; D. Arsić, *Poljoprivreda zemalja Istočne Evrope u posleratnom razvoju*, Beograd 1960, 30–39; B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 317–318; D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi (1918–1985)*, Zagreb 1985, 112–117; D. Tomić, *n. d.*, 14–17; D. Veselinov, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji*, 110–115; I. Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije (1945–1955)*, Beograd 2013, 51 и даље; M. Bokovoy, *Peasants and communists*, 56; S. L. Woodward, *Socialist Unemployment – The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*, 64–98; V. Ribić, “Konceptija prvobitne socijalističke akumulacije u Jugoslaviji (1945–1952)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1–3/1989, 105–127; N. Čobeljić, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije*, Beograd 1959, 106–136; N. Čobeljić, *Privredni razvoji privredni sistem Jugoslavije*, Beograd 1992, 72–77.

²⁰⁴ “Sednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 4. mart 1947 godine”, *Politbiro*, 195.

²⁰⁵ М. Миодраговић, “Карактеристике и специфичности пољопривредне производње”, *Проблеми пољопривреде у Југославији*, Београд 1956, 30–31; Н. Чобелић, *Привреда Југославије. Раст, структура, функционисање*, Београд 1980, 73.

²⁰⁶ N. Čobeljić, *Politika i metodi privrednog razvoja*, 107.

²⁰⁷ B. Kidrič, “Iz zapisnika sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ”, *Sabrana dela*, IV, 493.

²⁰⁸ О нужности и последицама преливања средстава из пољопривреде у индустрију писао је совјетски економиста Преображенски. Видети: V. Gligorov, *Gledišta i sporovi o industrijalizaciji u socijalizmu*, Beograd 1984, 112–118.

време, најважнијих државних органа. Одговарајући на то питање потврдно, Хебранг је додао да “на тај начин он (сељак – прим. С. М.) кредитира и инвестира у индустрију”.²⁰⁹ Најексплицитније је овај однос изразио Кидрич: “У нашој индустријализацији сељак носи већи део терета”. Отуда је толико помињани савез радника и сељака имао велики практични значај: “За нашу индустријализацију постоји само једна опасност, а то је да заратимо са селом”.²¹⁰ При томе, инвестирање у индустрију требало је да се врши путем нееквивалентне размене између града и села, односно између индустрије и пољопривреде.²¹¹ Оно што је наглашавано као предност тог односа, јесте нестанак посредника и ступање у директну везу између села и града, између пољопривреде и индустрије, између сељака, као носиоца пољопривредног монопола и државе, као носиоца индустријског монопола.²¹² Како је експлицирао министар финансија Сретен Жујовић, сељак треба да производи прехранбене продукте *иако је неизвесно шта ће уопште од индустријских производа моћи да добије за њих*,²¹³ односно било је извесно да не добија довољно, не као резултат помањкања добре воље, већ су такве биле “последнице рата и тешког стања у индустрији”.²¹⁴ У време откупне кампање 1945. Кидрич је настојао да сељацима стигне “бар нешто индустријске робе” коју треба продавати “сразмерно откупу сељачких производа”.²¹⁵

Оваква оријентација није било по вољи министру пољопривреде Васи Чубриловићу, који је августа 1945. критиковао међуратну привредну политику следећим речима: “Рђава привредна политика и форсирање индустрије (у Краљевини Југославији – прим. С. М) на рачун пољопривреде ухватила је сељака у маказе цена и

²⁰⁹ (Дискусија Андрије Хебранга на седници Привредног савета, 8. октобра 1945), 37.

²¹⁰ (Дискусија Б. Кидрича на састанку Привредног савета, 7. априла 1950), *Privredna politika Vlade FNRJ*, 3, 220–221.

²¹¹ D. Veselinov, *Sumrak seljaštva*, Beograd 1987, 28–31; V. Horvat, *Jugoslavenska agrarna teorija i politika u poslijeratnom razdoblju*, Beograd 1977, 759; Н. Чобелић, *Привреда Југославије*, 28–29.

²¹² “Планирање пољопривредне производње”, АЈ, 4 – 40 – 339.

²¹³ (Дискусија Сретена Жујовића), “Зачисник sa sednice Privrednog saveta od 8. oktobra 1945”, 37. Слично стање се наставило и касније. Видети на пр: “Обраћам се нашим трудбеницима на селу, нашим сељацима, да засију сваки педаљ земље, да даду чим више разних пољопривредних плодова држави, а држава ће настојати да они чим прије и чим више добију индустријских производа”. Ј. Б. Тито, *Изградња*, III, 101; “Тражили смо од сељака хљеба, а нисмо му могли дати оно што је њему потребно”. Ј. Б. Тито, “О рјешавању основних друштвених питања”, *Изградња*, II–2, 214–215.

²¹⁴ V. Bakarić, “Јединство села и града у првим тежким послјератним годинама”, 59.

²¹⁵ B. Kidrič, “О pitanju snabdevanja u Sloveniji”, *Sabrana dela*, IV, 477.

ту је сељак сечен”. Чубриловић је са места министра пољопривреде истицао да се мора постићи “равнотежа цена између пољопривредних и индустријских производа”, да је главни задатак да пољопривреда “постане рентабилна”, а то ће се постићи “онда када се успостави паритет цена”.²¹⁶ Са друге стране, ова Чубриловићева оцена није могла звучати прихватљиво онима који су, у суштини, и сами планирали да изграђују индустрију средствима из пољопривреде, додуше са битно другачијим крајњим ефектима. Чубриловићево становиште било је становиште међуратног буржоаског аграризма, који је заступао економски интерес сељаштва, а не привредне целине, док је суштина привредног система који се изграђивао била (или је требало да буде) у повећању производности пољопривреде, која је само повећаном количином производа, за које је постојала све већа тражња, могла да обезбеди рентабилност која би била смислена за привреду као целину.²¹⁷ То је на пластичан начин формулисао Кидрич: “Оним сељацима који данас сувише гунђају због моментано високих цена индустријских производа, морамо да одговоримо: извините, другови, то зависи од вас и само од вас, јер уколико ви будете пре, више и јефтиније довозили на тржишта пољопривредне производе, утолико ће пре и осетније пасти цене индустријској роби”.²¹⁸ Није прошло много времена, а Чубриловић је и сам, са скупштинске говорнице, поручивао: “Данас је освештано правило да без развијене индустрије нема напредне пољопривреде... Одривање се данас намеће сваком грађанину ове земље, био он радник, школован човек, или сељак”. То “сељаку намеће потребу повремениг стежања”, али “сваки динар који се узме са села да би се дао у подизање једне фабрике, вратиће се убрзо стоструко”.²¹⁹

У суштини, радило се о ходу по “танкој жици” правилног одмеравања развојних приоритета. Када је фебруара 1947. дискутовано о нацрту Петогодишњег плана, Андрија Хебранг је заступао становиште да би ипак било “неправилно полазити од

²¹⁶ (Говор министра Васе Чубриловића на конференцији у Министарству пољопривреде, 1. августа 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

²¹⁷ В. Кидрич, “О vezanim cenama”, *Sabrana dela*, V, 142; В. Кидрич, “Industrijalizacija predstavlja životni interes našeg radništva i našeg seljaštva”, *Isto*, VI, 122; “Путеви увлачења пољопривредног сектора у нашу планску привреду”, АЈ, 4 – 2 – 26, л. 10; “Zadaci poljoprivredne proizvodnje”, АЈ, 40 – 1 – 3.

²¹⁸ В. Кидрич, “Govor na predizbornom mitingu u Mariboru” (1951), *Sabrana dela*, VI, 200.

²¹⁹ (Излагање министра В. Чубриловића у буџетској дебати, април 1946), *II ванредно заседање Народне скупштине ФНРЈ. 20 март – април 1946 године. Стенографске белешке*, 237.

максималног захтјева за пребацивање средстава из пољопривреде у индустрију, јер би то довело до јаког заостајања пољопривреде за индустријом и нарушавања равнотеже у цијелој привреди, до политичких компликација и слабљења веза са радним сељаштвом, до поткопавања сировинске базе индустрије и сужавања унутрашњег тржишта”. Са друге стране, сматрао је Хебранг, било би “исто тако... погрешно одрећи се узимања средстава из пољопривреде за изградњу индустрије, јер би то успорило темпо развитака и нарушило равнотежу на штету индустрије”.²²⁰ У истом смислу вагао је Кидрич: “Било би неправилно поставити као основни и једини циљ наше привредне изградње – развитака пољопривреде... С друге стране, било би исто тако неправилно ма и најмање занемарити наше пољопривредне могућности”.²²¹ Суштина је била у томе да се одреди права мера и садржај односа између ове две привредне делатности.

У том циљу, како се не би занемариле пољопривредне могућности, део акумулације је требало да се употреби за производњу индустријских производа који поспешују пољопривреду и потребни су селу, што је са своје стране значило и више сировина за индустрију.²²² Тито је исти став образлагао приликом избора Владе ФНРЈ, 1. фебруара 1946: “Створити довољно разноврсних фабричких производа, значи значи омогућити у довољној количини снабдијевање сељаштва, радништва и осталих грађана тим производима. Смањити трошкове производње, значи смањити цијене тим производима, значи смањити разлику између цијена фабричких и пољопривредних производа, и значи учврстити вјеру сељака у постојеће стање, значи учврстити савез радника и сељака, значи учврстити нашу Федеративну Народну Републику

²²⁰ (Излагање А. Хебранга), “Konferencija načelnika Savezne planske komisije po Petogodišnjem planu, Beograd, 6, 8 i 12. februar 1947”, *AJ*, 836 – II – 5 – а– 1/10.

²²¹ Б. Кидрич, “О изградњи социјалистичке економике Федеративне Народне Републике Југославије”, 638.

²²² (Излагање А. Хебранга, 18. јула 1946), “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta održane 18. jula 1946. godine”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 67; (Дискусија Бориса Кидрича, 18. јул 1946), *Isto*, 72. Кидрич, као главни привредни стратег, од 1945. је, за разлику од Хебранга, у више наврата указивао на повезаност пољопривреде и индустрије. Видети на пр: В. Кидрич, “Govor na Prvom kongresu Glavnog zadružnog saveza Jugoslavije”, *Sabrana dela*, IV, 348; “Govor na Prvom kongresu Jedinštenih sindikata radnika i nameštenika Slovenije”, *Isto*, IV, 447; “Govor na Prvom kongresu Glavnog zadružnog saveza Jugoslavije”, 349.

Југославију”.²²³ Одговарајући на примедбе Драгољуба Јовановића због наглашеног форсирања индустријализације, Кидрич је истакао да је “основна ствар” повећање производње индустријске робе која је потребна сељаку, тако да индустријализација “није нешто што је одвојено од интереса сељака”, већ се индустријализацијом подиже стандард живота и на самом селу. То се постизало тако што би индустрија производила артикле које користи село, у почетку пре свега машине за обраду земље, средства за заштиту биља, разне друге производе потребне пољопривредној производњи које је требало да буде највећи конзумент индустријских производа, између осталог и због великог куповног фонда који је, како је тврдио Кидрич, постојао код сељака.²²⁴ Однос пољопривреде и индустрије требало је да изгледа тако да радничка класа и сељаци буду “два дела исте организације општедржавне производње”: “Радничка класа у граду и у предузећима производи оно што треба селу и његовом подизању и развијању, сељаци снабдевају радничку класу, односно производњу, сировинама за прераду и продукцијом за исхрану... Једни без других не могу”.²²⁵ И у Програм КПЈ ушло је и “темељито подизање пољопривреде, без чега је немогућан развитак индустрије, као и нормално снабдевање средствима за живот”, али су индустријализација и електрификација земље “предуслов социјалистичког преображаја пољопривреде и њеног брзог развитака”.²²⁶ Ово је требало да буде остварење стаљинистичке концепције да су “осим старих облика спреге између града и села, када је индустрија задовољавала понајвише личне потребе сељака... потребни и нови облици спреге, кад ће индустрија давати и продукционе потребе сељачког газдинства”.²²⁷ У том смислу, Тито је поручивао синдикалцима: “Ја апелујем на вас да помогнете сељаку. Производите више плугова, производите све оно што је потребно за широке народне потребе, а у првом реду за потребе нашег сељаштва”.²²⁸

²²³ (Експозе Ј. Б. Тита у Народној скупштини 1. фебруара 1946), *I ванредно заседање Народне скупштине ФНРЈ. 31 јануар – 4 фебруар 1946 године. Стенографске белешке*, Београд 1946, 12–13.

²²⁴ В. Кидрич, “Odgovor D. Jovanoviću”, *Sabrana dela*, V, 42–43.

²²⁵ “Други радни састанак Другог конгреса Народног фронта Југославије” (Излагање Сретена Жујовића, 27. септембар 1947), АЈ, 142 – 1 – 5, л. 669.

²²⁶ “Програм Комунистичке Партије Југославије”, 882–883 .

²²⁷ Ј. В. Стаљин, *Питања лењинизма*, 246.

²²⁸ Ј. Б. Тито, “Говор на конгресу Јединствених синдиката Србије”, *Говори и чланци*, I, 339.

Развој индустрије како би се потом могло дати више пољопривреди Кидрич је описивао као “гвоздени закон” развоја у земљи каква је била Југославија.²²⁹ Међузависност пољопривреде и индустрије је била директна, па су југословенски руководиоци често критиковали као штетне некада присутне тенденције запостављања пољопривреде.²³⁰ Тако је, наглашавајући значај индустријализације за развој Југославије, и Кардељ истицао да се “не може се ни помислити” на здрав развитак привреде “ако индустријализација и електрификација иду брзим темпом напред, а пољопривреда заостаје”, упозоравајући да би заостајање пољопривреде за индустријом у дужем временском периоду значило опасност од “једне хроничне кризе у погледу пољопривредне производње”.²³¹ Свестан ове очигледне чињенице, истичући разлику у односу на период пре Другог светског рата, Хебранг је тврдио да су се у новим околностима изменили односи између индустрије и радног сељака – макар по бројности припадника овог слоја – свакако главног носиоца пољопривредне производње: “У старој је Југославији однос индустрије према пољопривреди радног сељака био однос изабљивача према изабљиваноме. *Пољопривреда је била подређена интересима картела, банкара, индустријалаца и велетрговаца.* То је био основни узрок заостајања пољопривреде и пропадања радног сељаштва. Нови односи између индустрије и пољопривреде почивају на међусобном помагању и допуњавању”.²³²

У том смислу, постојећа нееквивалентна размена није требало да остане без коначног позитивног ефекта за пољопривреду и “радно сељаштво”, како је то било у “старој Југославији”. Тито је објашњавао да се у Југославији не поставља питање да ли ће живети сељак на рачун радника или радник на рачун сељака, јер између њих не постоји разлика интереса, будући да и радници и сељаци припадају јединственом

²²⁹ В. Kidrič, “Govor na predizbornom mitingu u Mariboru”, 202.

²³⁰ Е. Кардељ, *Земљорадничко задругарство у планској привреди*, 31.

²³¹ Е. Kardelj, “Borba za novu Jugoslaviju” (1947), *Problemi*, 1, 177.

²³² (Излагање А. Хебранга у Народној скупштини ФНРЈ, 26. априла 1947), *III редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 март – 28 април 1947 године. Стенографске белешке*, 336–337.

југословенском радном народу.²³³ Међутим, онај ко је за “непоколебљиво јединство” радника и сељака тај мора бити и за индустријализацију.²³⁴

У говору у Ужицу, фебруара 1950. Тито је нарочито сељацима поручио да “треба да се жртвују” зато што у тренутној фази изградње “не може бити много лакше”. Тај напор сељака је потребан “ради машина” које се увозе и “ради прехране”. Тито је сељаке и сељанке уверавао да све што се од њих узима “иде у стварање све нових и нових народних добара”, да ће се тиме користити и сељаштво, будући да све што се у Југославији гради, гради се за потребе “радног човјека”²³⁵.

Пошто је захтевала увоз индустријских постројења, који се морао покрити девизама, индустријализација је постављала ограничења улагању у пољопривреду и иначе веома редукованим могућностима увоза пољопривредне механизације. Девизе је, пак, требало брзо набавити и ту је ситуација била једноставна: “Ту нема економског рачуна, ради се о томе да то захтева темпо изградње да мора нека економска жртва да се да”. Због тога је Југославија на светском тржишту продавала кукуруз, који је чак скупље могла да прода на сопственом тржишту, али би тако остала без девиза за потребе индустријализације.²³⁶ Чак ни евентуални вишкови од извоза пољопривредних производа не би у целини били намењени развоју пољопривреде, већ би се и они, како је Кидрич планирао, преливали за потребе индустријализације: “Ако добијемо 2 милијарде више за извоз од пољопривреде једна милијарда би се могла искористити за даљи развој пољопривреде”.²³⁷

Социјалистичка економика имала је и своју посебну логику. Индустрија је требало да подржи пољопривреду, али претежно социјалистичку, односно производњу на социјалистичком сектору. Према Кидричу, потребно је “неодложно производити и давати пољопривреди у великим размерама нова средства за рад, и то како ситни алат

²³³ Ј. Б. Тито, “Социјалистичка демократија мора имати снажну економску подлогу”, *Говори и чланци*, IV, 181.

²³⁴ В. Кидрич, “Индустријализација – животни интерес радништва и сељаштва”, *Sabrana dela*, VI, 122.

²³⁵ Ј. Б. Тито, “Остваримо социјализам у нашој земљи”, *Изградња*, IV, 288–289. Слично и: Ј. Б. Тито, “Са митинга у Дрвару”, *Исто*, 335.

²³⁶ “Састанак Извршног одбора Народног фронта Југославије, одржан 23 јануара 1950 године у Београду”, (Излагање Е. Кардеља), *AJ*, 142 – 19 – 57, л. 55.

²³⁷ В. Кидрич, “Из записника са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ одржане 24. марта 1951. године”, *Sabrana dela*, VI, 547.

индивидуалном радном сељаку тако и модерне машине земљорадничким задругама”.²³⁸ Осим тога, нарочито је требало развијати пољопривреду на економијама индустријских предузећа, за потребе радника, “да би они што мање својих пара давали на село”.²³⁹ Иза оваквог става крило се уверење да се на селу и даље налазе велике и неискоришћене количине тезаурисаног новца, што је Кидрич тврдио готово у читавом посматраном периоду. Тек 1951. Кидрич је закључивао да је са села повучен “сав онај вишак новца који је на селу, а створен је од продаје вишка производа преосталог после обавезног откупа, вишка којим је сељак могао да шпекулише”.²⁴⁰ Истовремено, он је тврдио да је неопходно подизање животног стандарда ситног и средњег сељака, али исто тако и да је тај стандард недопустиво виши од стандарда радника и да се мора “учинити крај томе да сељак живи боље него радник”, јер то угрожава индустријализацију, утолико што сељак неће бити стимулисан да напусти село и одлази у индустрију. Штавише, “правилно би било да чак ни задругар не може да живи боље него квалификовани радник”.²⁴¹ У том смислу, задатак социјалистичке аграрне и укупне привредне политике био је и да обезбеди преливање радне снаге из пољопривреде у индустрију. Како би се то постигло било је потребно да се животни стандард сељака учини мање привлачним од перспективе запослења у фабрикама. То је било једно од средишта економске политике. Чак се ишло до таквих мера као што је било укидање откупа по везаним ценама за лековито биље, како би се сељаци са малим имањима, којима је ово био важан извор прихода подстакли да напусте село.²⁴² “Треба натерати сељака који нема услова за опстанак на земљи да одлази у индустрију”, говорио је Кидрич. Или, како је лаконски закључивао Тито, “нека иде

²³⁸ Isti, “Izgradnja socijalističke ekonomike FNRJ”, 239.

²³⁹ Isti, “Iz zapisnika sa konferencije održane u Privrednom savetu 16. marta 1949. godine”, *Sabrana dela*, V, 532.

²⁴⁰ Isti, “Izlaganje na četvrtoj sednici CK KPJ”, *Sabrana dela*, VII, 317.

²⁴¹ Isti, “Iz zapisnika sa konferencije o problemima poljoprivrede održane 23. novembra 1949. godine”, *Sabrana dela*, VI, 230.

²⁴² B. Kidrič, “Iz zapisnika sa konferencije o problemima poljoprivrede”, 231.

радити у фабрику”.²⁴³ То је била једна од суштинских тачака југословенске аграрне политике.

Влајко Беговић, један од водећих партијских привредних стручњака и потоњи председник Савезне Планске комисије добро је изразио дубиозу у којој се налазила југословенска привреда услед доминације ситног сељачког поседа: “ситни посједи најчешће се ограничавају на производњу за непосредне потребе домаћинства, што представља нерационално коришћење земље. Све то доводи до веома мале производње вишкова пољопривредних продуката за тржиште, а то ограничава и сеоско тржиште за индустријске производе”.²⁴⁴ Са друге стране, пораст индустрије тражио је све више пољопривредних производа.²⁴⁵ На тај начин круг се затварао и из њега није било могуће изаћи са ситносопственичком структуром пољопривреде.²⁴⁶ Кључни задатак био је да се смањи број пољопривредног становништва, а да се повећа продуктивност у пољопривреди.

Упркос теоријски идиличним представама о међузависности свих грана привреде, пољопривреда је све више заостајала за општим развојем, који је фактички финансирала. То се као проблем нарочито почело истицати од 1949, када је Кидрич упозоравао да “многи... руководиоци још увек потцењују пољопривреду”.²⁴⁷ Међутим, раскорак у развоју пољопривреде и индустрије, ма колико био неповољан, истовремено је био “законита и, према томе, нормална појава у развоју сваке заостале земље која хоће да се брзо индустријализује, да се пре темељног унапређења пољопривреде подигне индустрија” која је “предуслов за унапређење пољопривреде”.²⁴⁸ При томе, разлог њеног заостајања није био само у предности која је давана индустријализацији, већ је био садржан у структурним карактеристикама саме пољопривреде. У контексту који се односио на одређивање места пољопривреде

²⁴³ “Код нас је огромно помањкање радне снаге (и индустрији – прим. С. М.) и ми не знамо одакле ћемо узети ако нећемо тјерати нашег сељака. А како ћемо га нађерати? Мислим да нећемо на тај начин ако му будемо давали, као 1945–1946. године, шаком и капом, бјели хљеб и друго.” (Дискусија Ј. Б. Тита на Другом пленуму ЦК СКЈ), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 71–72.

²⁴⁴ V. Begović, “Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja”, *Materijali*, 303–304.

²⁴⁵ E. Kardelj, “Borba za novu Jugoslaviju” (1947), *Problemi*, 1, 177.

²⁴⁶ Исто.

²⁴⁷ B. Kidrič, “O izvršenju plana u 1948. i zadacima u 1949. godini”, *Sabrana dela*, V, 309.

²⁴⁸ Isti, “O tekućim zadacima borbe za petogodišnji plan”, *Isto*, VI, 92.

у укупном привредном систему Кидрич је био експлицитан када је истицао да је био “природан пут” да пољопривреда у првим годинама сноси највише терета: “Линија је била правилна, а друго је питање да ли је било сасвим тачно одмерено”.²⁴⁹ На Шестом конгресу КПЈ 1952. Тито је истицао да послератни развој пољопривреде далеко заостаје за индустријом али да то није због “свјесног занемаривања и потцењивања пољопривреде, већ је то последица објективне нужде у првом периоду... изградње”²⁵⁰ Суштина се састојала у томе да сељаку одлазак из пољопривреде постане привлачан.

Да пољопривреда ипак није била у већој мери занемарена после завршетка рата него што је то био случај у периоду до 1941. сведочи и први буџет нове Југославије, усвојен марта 1946. Према овом буџету, за Министарство пољопривреде и шумарства издвојено је 650 милиона динара од укупно 34 милијарде, односно око 2%, док су буџетска издвајања за пољопривреду 1938. била око 1%. (142 милиона од 12.5 милијарди буџета).²⁵¹

г) Планирање у пољопривреди

У свом експозеу у Народној скупштини приликом избора прве Владе ФНРЈ, 1. фебруара 1946, Тито је експлицитно истакао да пољопривреде у Југославији “мора бити под контролом Владе, мора бити планска”, нарочито у домену индустријског биља.²⁵² Овај Титов став суштински је представљао манифестацију намере да се учврсти централистичко-административни систем управљања како привредном уопште, тако и пољопривредом.²⁵³

²⁴⁹ “Из zapisnika sa konferencije održane sa predstavnicima privrednih saveta narodnih republika 11. i 12. maja 1950. godine”, *Isto*, 350.

²⁵⁰ Ј. Б. Тито, “Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију”, *Говори и чланци*, VII, 271.

²⁵¹ (Дискусија о буџету за 1946. годину), *II ванредно заседање Народне скупштине скупштине ФНРЈ. 20 март – април 1946 године. Стенографске белешке*, 183.

²⁵² (Експозе Ј. Б. Тита у Народној скупштини 1. фебруара 1946), *I ванредно заседање Народне скупштине скупштине ФНРЈ. 31 јануар – 4 фебруар 1946 године. Стенографске белешке*, 14.

²⁵³ О томе видети: *Lj. Vožić, n. d.*, 423–426.

План је кључна реч социјалистичке привреде.²⁵⁴ То се несумњиво односило и на пољопривреду, у којој је централистички план нарочито имао смисла у условима ограничених средстава којима је требало задовољити бројне потребе друштва.²⁵⁵ Елементи планске привреде били су уведени већ у периоду обнове,²⁵⁶ иако је у том периоду заправо вршена припрема за прелазак на планску привреду.²⁵⁷ Кидрич је оптимистично истицао већ августа 1945. да надлежни привредни органи већ поседују такав преглед рада да могу увести планирање.²⁵⁸ Пошто је смисао плана било оптимално коришћење производних снага, било је од пресудне важности да се оно постигне и у делатности која је требало да финансира укупни привредни развој. Планирање у пољопривреди требало је да допринесе њеном бржем развоју, који је

²⁵⁴ Темељно учење о потреби планске привреде поставили су Маркс и Енгелс, за које је слободно тржиште представљало анархију у расподели ограничених ресурса која је стварала неодрживе и неподношљиве социјалне односе. Већ у *Манифесту* постоје делови који указују на нужност будућег планског руковођења производњом, које ће бити неопходно када пролетаријат “буржоазији истргне сав капитал” и “централизује сва оруђа производње у рукама пролетаријата”. *Манифест Комунистичке партије*, (<https://Fmarxists.org/srpsrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunisticke-partije/ch01.htm>, 14. 8. 2012). У суштини, радило се о проблему правилне расподеле друштвеног рада, који се у капиталистичкој стихији нерационално троши, како би се само у просеку успоставили односи сразмерности. Проблем је садржан у томе што се у капитализму у сваком тренутку у разним гранама делатности ангажује премало, превише или оптимално друштвеног рада. Ова појава је о марксизму означена као анархија или стихија коју је потребно савладати планом. Најконцизније, смисао плана у производњи Маркс је исказао следећим речима: “Само тамо где производња стоји под стварно планском контролом друштва, ствара друштво везу између обима друштвеног радног времена, употребљеног на производњу одређених артикала и обима друштвене потребе која се тим артиклима има задовољити”. За општи приказ видети: Ф. Енгелс, *Развитак социјализма од утопије до науке*, Београд 1974. Користан кратак увод у проблем планирања у привреди код Маркса и Енгелса видети: P. J. D. Wiles, *The Political Economy of Communism*, Oxford 1964; J. Kornai, *The socialist system: the political economy of communism*, Princeton 2007. О планском карактеру југословенске привреде међу првима су писали: М. Пижде, “О начрту устава Федеративне народне Републике Југославије”, 114–117; В. Кидрич, “О карактеру наше привреде”, 326–338; М. Мirković, “Прелаз на планско гослoдарство” (1947), *Изградња социјалистичке економије и Југославији*, Загреб 1979, 45; Р. Увалић, “О функцијама и садржају плана народне привреде”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1/1948, 64–73; Д. Čalić, *Методологија планирања производње*, Београд 1948; Исти, *Планирање привреде FNRJ*, Београд 1950; Исти, *Политичка економија социјализма*, Загреб 1959; Поповић, Р. Dimitrijević, *Организација и функционисање државне управе*, 59–69; Д. Milenkovič, *Plan and Market in Yugoslav Economic Thought*, New Haven and London, 1971, 54–90;

²⁵⁵ Lj. Воџић, *n. d.*, 565–566.

²⁵⁶ О елементима плана у периоду обнове видети: В. Petranović, *Политичка и економска основа народне власти*, 315–323; Исти, *KPJ (SKJ) у борби за стварање социјалистичке Југославије*, Београд 1982, 92–93; Д. Bilandžić, *Historija*, 112–124. Када је реч о Југославији, периодизација привредне историје социјалистичког раздобља прати развојне фазе њеног планског карактера и дели се на период обнове (1945–1946) и период планске привреде – при чему се овај други дели на период Петогодишњег плана (1947–1951) и период такозваних друштвених планова (од 1952).

²⁵⁷ Д. Čalić, *Планирање привреде FNRJ*, 12.

²⁵⁸ В. Кидрич, “Завршни говор на конференцији радничких представника”, 88.

требало да прати развој индустрије.²⁵⁹ Општи резултат планске пољопривреде требало је да буде повећање пољопривредне производње, нарочито вишкова за тржиште, снижење трошкова производње и поправљање куповне моћи радног сељаштва. Очекивало се да већ до 1948. буде достигнута предратна производња и предратни ниво производних трошкова и да се потом настави у правцу развоја.²⁶⁰ Задаци на том путу били су: обезбеђивање квалитетног семена, квалитетне приплодне стоке у већем броју, повећање броја садница воћки, развој ветеринарске службе и службе за заштиту биља, шира примена научних знања у пољопривреди, правилан плодоред (смењивање пољопривредних култура на одређеном земљишту, како се гајењем једне исте културе не би сасвим исцрпели капацитети земљишта). У суштини, то је значило, у поређењу са претходним периодом, повећање обима делатности које су постојале и у Краљевини, као и другачији, плански начин њихове примене.²⁶¹

Међутим, изградња планске социјалистичке пољопривреде била је управо “најтежи и најсложенији задатак у свим земљама народне демократије”.²⁶² Са тиме се тешко излазило на крај због специфичних (индивидуалистичких) тежњи сељаштва, од којег је и даље, као већинског фактора у власничкој структури пољопривреде, зависила пољопривредна производња. Ипак, мноштво индивидуалних произвођача у планску пољопривреду најпре се могло укључити преко задругарства, а веома значајно средство за редуковање значаја индивидуалних произвођача и њиховог дестабилизујућег потенцијала у укупној привреди услед њиховог отпора планирању било је и оснивање државних пољопривредних добара, на којима је сасвим ишчезавао проблем који је за планирање у пољопривреди проистицао из доминације индивидуалног сектора пољопривреде.²⁶³

²⁵⁹ (Елаборат о пољопривреди), АЈ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/124; М. Мirković, “Učinak Prvog petogodišnjeg plana na promjene u strukturi poljoprivrede”, *Izgradnja socijalističke ekonomije*, 92–99.

²⁶⁰ “План пољопривредне производње”, АЈ, 4 – 40 – 339.

²⁶¹ “Путеви увлачења пољопривредног сектора у нашу планску привреду”, АЈ, 4 – 2 – 26.

²⁶² V. Begović, “Komunistička partija Jugoslavije u borbi za izgradnju socijalizma”, *Materijali*, 27.

²⁶³ М. Горановић, “Проблеми и задаци пољопривреде”, АЈ, 4 – 2 – 25; “Путеви увлачења пољопривредног сектора у нашу планску привреду”, АЈ, 4 – 2 – 26; “Стенографске белешке. Седници проширеног Извршног одбора Народног фронта Југославије – одржана 29. новембра 1947 год”, (Излагање Сретена Жујовића), АЈ, 142 – 19 – 57, л. 4.

Ослањање на задругарство и државна добра одраз је става о одсуству већих проблема око плана на социјалистичком сектору пољопривреде. Планирање на социјалистичком сектору суочавало се пре свега са ограничењима која су проистицала из објективних карактеристика натуралне и неразвијене пољопривреде, што се решавало агротехничким и агрохемијским мерама, или пак из неких субјективних фактора (непознавање планске методологије, неодговорност у раду). Теоријских препрека за планирање на државном сектору није било, будући да су се средства за производњу и све командне позиције налазиле у рукама државе.²⁶⁴

Другачије је, међутим, ствар стајала са приватним сектором. Из позиције коју је имала пољопривреда у којој је и даље доминирао приватни сектор са специфичним индивидуалним интересима и структурним отпором према задацима који су били намењени (наметнути) пољопривредној производњи од стране државе, произилазила је фактичка независност неких битних аспеката организације пољопривредне производње на овом сектору, који се нису могли ефикасно административно контролисати. Да ли ће сељак правилно засејати, пажљиво одржавати и уредно прикупити летину било је изван ефикасне контроле државе. То је зависило, пре свега, од његове мотивације, али и знања. Иако је социјалистичка држава имала значајну моћ у односу на пољопривредну производњу индивидуалних сељака, та моћ је имала своје границе у постојању приватне својине над земљом, из чега је произилазила основна противречност планске пољопривреде: привредни план је, као социјалистички елемент, био у контрадикцији са “стихијом” која је карактерисала приватни сектор привреде прелазног периода.²⁶⁵

Имајући у виду предочене контрадикције проистекле из датих својинских односа прелазног периода, министар пољопривреде Васа Чубриловића жалио се да је “врло тешко” планирати у пољопривреди у којој има два милиона приватних газдинстава. Иако је у званичним наступима истицао да постојање индивидуалног сељачког поседа “неће сметати да он буде потпуно везан новим привредним системом и да испуњава

²⁶⁴ “Путеви увлачења пољопривредног сектора у нашу планску привредну изградњу”, АЈ, 4 – 2 – 27.

²⁶⁵ “Хоћу још једном да подвучем да код постојања ситне раздробљене пољопривредне производње не може бити плана у правом смислу те речи”, истицао је Кардељ. “Закључак са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању пољопривреде, 9. јун 1949. године”, *Привредна политика Владе ФНРЈ*, 2, 282.

оне задатке, које му планска привреда буде постављала”,²⁶⁶ на састанцима привредног руководства Чубриловић је износио мишљење да у том погледу остају само два решења: или принцип рентабилитета или присила.²⁶⁷ На ову Чубриловићеву констатацију нико није реаговао, иако би у нешто другачијим околностима, оно могло бити означено као дилема између две подједнако штетне појаве, односно између опортунизма, са једне и секташтва, са друге стране. Будући да је о питању планирања у пољопривреди постојала унутрашња несагласност у партијском врху, Чубриловићево мишљење остало је без коментара (какав у другачијим околностима и по другим питањима није изостајао), а о садржају те несагласности се тек накнадно понешто сазнало. Сам Чубриловић, међутим, јавно се огласио, пледирајући за планску пољопривреду.²⁶⁸ За њега је кључно било да се сачува земљишни посед, да се нипошто не иде у колективизацију, већ да се путем разних механизма сељак постепено “укопчава у нови друштвени поредак”, па опсежном помоћу државе “душом и телом укопчан сељак (у привредни систем – С. М.) у Југославији задржаће још само илузију о приватном власништву своје земље”.²⁶⁹

Из партијских докумената види се да је априла 1946. Кардељ констатовао постојање “две линије у ЦК по питању економске политике”, не експлицирајући о којим линијама се ради,²⁷⁰ о чему је Кидрич говорио тек 1948, подсећајући да је Хебранг својевремено тврдио да је планирање на индивидуалном сељачком поседу немогуће.²⁷¹ Штавише, Хебранг је, према Кидричу, доследно оспоравао и саму идеју да се у Југославији пређе на планску привреду у форми како је то предвиђао нацрт Првог петогодишњег план из 1947.²⁷² Нешто од тих разлика видљиво је управо у расправама

²⁶⁶ (Реферат министра пољопривреде В. Чубриловића на конференцији руководиоца пољопривреде, јул 1945), АЈ, 836 – III – 2 – б/8.

²⁶⁷ (Дискусија министра В. Чубриловића на седници Привредног савета, 8. октобра 1945), 36.

²⁶⁸ В. Чубриловић, “Задаци пољопривредне производње у 1946 години”, *Борба* бр. 41/1946, 3.

²⁶⁹ (Реферат министра пољопривреде В. Чубриловића, јул 1945), АЈ, 836 – III – 2 – б/8.

²⁷⁰ (Дискусија Е. Кардеља), “Sednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 19. april 1946 godine”, *Politbiro*, 150.

²⁷¹ Иронично је да је и после Хебранга исто тврдио Кардељ. Видети на пр: “Sednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 19. april 1946 godine”, 150. О овим неслагањима, не помињући актере, говори и Петар Стамболић, као савезни министар за пољопривреду: П. Стамболић, Дискусија о буџету април 1948, 124. О сукобу већине ЦК КПЈ око аграрне политике са Хебрангом видети и: М. Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd 1952, R. A. Johnson, *The Transformation of Communist Ideology: The Yugoslav Case*, Cambridge, 1972, 47, нап. 116.

²⁷² В. Kidrič, “Izgradnja socijalističke ekonomike FNRJ”, 215–218.

око тог нацрта, чија је израда била у току у другој половини 1946. и на почетку 1947. Од свих диспропорција у југословенској привреди, Хебранг је оценио као најтежу диспропорцију која је у плану постојала између пољопривреде и индустрије. Један од најважнијих задатака тог плана је, према његовом схватању, био управо “ликвидација те најважније диспропорције”. Међутим, он је подвукао да је Први петогодишњи план рађен под најидеалнијом претпоставком и да није узео у обзир “немогућност непосредног планирања у пољопривреди”, условљену (како је тврдио и Чубриловић) мноштвом индивидуалних поседа. Хебранг је оцењивао да је однос пољопривреде и индустрије “најслабија страна у нацрту петогодишњег плана”, сликовито описујући тај однос положајем човека који стоји тако што је једну ногу високо подигао (индустрија) при чему друга остаје веома ниско (пољопривреда) што прети губитком равнотеже.²⁷³

Хебранг је нарочито инсистирао на томе да је суштина проблема у власничкој структури пољопривреде. У индустрији је власничка структура до 1947. већ била таква да је државни сектор обухватао 95% капацитета. Капиталисти су “истјерани из области индустрије”, али зато “сасма супротну слику даје пољопривреда”, у којој је доминирао ситни и средњи посед. “На тој се подлози не може модернизирати пољопривредна производња и осигурати трајан напредак индустрије”, упозоравао је Хебранг, пошто се не може дозволити “да пољопривреда има једноставну, а индустрија проширену репродукцију”. Ако се то догоди, “индустрија може да производи колико хоће машина, хемикалија и справа, али их таква пољопривреда не може примењивати”. Хебранг се позивао на искуство СССР где је недовољна посвећеност пољопривреди довела до угрожености снабдевања храном војске и становништва (1927/8), па се приступило форсираној колективној обради земље, примени машина и научних метода у пољопривреди. Због недовољног вођења рачуна о томе, пољопривредни план Југославије био је, по оцени Хебранга “без перспективе”. Темпо раста је предвиђао само 38% већу производњу 1951. у односу на 1946.

²⁷³ Konferencija načelnika Savezne planske komisije po petogodišnjem planu, Beograd, 6, 8 i 12. februar 1947, AJ, II – 5 – a – 1/10, л. 3, 5, 18.

На овој конференцији Хебрангове ставове је подржао и др Артур Старц, задужен у Савезној планској комисији за пољопривреду, истичући да је потешкоћа у области пољопривреде (у погледу планирања) та да је недостајала “поуздана анализа” затеченог стања пољопривреде, па према томе “и база за одређивање успона пољопривреде у петогодишњем плану”. Поред тога, Старц је образлагао да се план индустрије, који је касније израђен, повремено мењао, а од њега је у великој мери зависио план пољопривреде који се морао њему прилагођавати. Тако је, примера ради, производња уљарице задовољавала потребе индустрије у првој редакцији плана, а потом је дошло до промене, па је требало то мењати. Осим тога, до последњег дана састављања плана недостајао је план робног промета и трговине, који је такође био тесно везан за пољопривреду. Трећи важан проблем у планирању у пољопривреди било је и то што су пољопривредни планови имали “републикански карактер” и пројекти од република су релативно касно стизали. Према нацрту плана, пораст производње у пољопривреди требало је иде спорије него у индустрији и ту су се јављале диспропорције. Главни проблем са пољопривредним делом плана био је тај спори темпо развоја, неизбежне варијације у жетвеним приносима, немогућност непосредног планирања и мала снабдевеност машинама. Старц је закључивао: “Детаљнија анализа пољопривредног плана показује да је темпо пораста производње спор и да он неће задовољити растуће потребе прехране нити индустрије. Тако ми заостајемо у пољопривреди за око 15 до 20%... Ми не можемо овим путем изаћи из натуралног сељачког господарства нити извршити сва она померања пољопривредних култура... која би било потребно спровести”.²⁷⁴ Закључујући конференцију, Хебранг је констатовао да су на њој уочени проблеми, али “диспропорције између индустријске и пољопривредне производње могу се исправити само на темељу начелне одлуке Владе и Привредног савета”.²⁷⁵

Од посебне важности за наше излагање је и један детаљ са конференције о којој је реч: Хебранга је бринуло и то што план предвиђа пораст обима колективизације са 1,5% пољопривредне производње, колико је тај процес захватао 1946, на само 10%,

²⁷⁴ Isto, л. 35–37.

²⁷⁵ Isto, л. 45.

колико је било предвиђено за 1951. годину.²⁷⁶ И из тога је јасно следило да је Хебранг могућност планирања сводио само на социјалистички сектор. Да ли је то значило да је Хебранг заправо пре израде плана за пољопривреду тежио њеној колективизацији?

Није познат даљи ток расправа о планској пољопривреди, али је пољопривреда нашла своје место у дефинитивном нацрту Петогодишњег плана, који је званично почео да се реализује у Југославији усвајањем посебног закона априла 1947.²⁷⁷

Међутим, сукоб унутар Партије о концепцији развоја и даље је постојао и ескалираће током прве половине 1948, у контексту сукоба са ИБ-ом. О садржају сукоба када је реч о теми планирања у пољопривреди нема непосредних података у домаћим савременим изворима, али ток догађаја није промакао појединим, очито добро обавештеним страним дипломатама. Када је маја 1948. дошло до смене Хебранга и Жујовића, француски конзул из Љубљане јављао је свом министру спољних послова да Хебранг предводи не малу струју која је за одлагање петогодишњег плана и за концентрацију на пољопривредну производњу. Ова концепција је оштро критикована у Партији и наставило се курсем индустријализације. Према мишљењу француског конзула, однос према пољопривреди јасно је осликавао идеолошки конфликт унутар Партије, односно конфликт између присталица “претеране” индустријализације и присталица колективизације. Наводно је ради разрешења тог проблема Тито на аеродрому на Бледу чак примио једну делегацију из Москве 12. или 13. јуна 1948.²⁷⁸ Француски конзул у Љубљани је писао да је изненађујуће да је совјетска страна пружила подршку онима који заговарају колективизацију, а не индустријализацију. Та чињеница је натерала многе да се упитају да ли је корен сукоба заиста у економској проблематици. Међутим, за тему овог рада је од значаја оцена француског конзула да Тито, поред подршке војске и полиције, може да рачуна и на подршку сељаштва, за које је он “фигура заштитника, док Хебрангово име призива баука колхоза”.²⁷⁹ У

²⁷⁶ Isto, л. 69–70.

²⁷⁷ “Закон о петогодишњем плану развита народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947–1951”, *Службени лист ФНРЈ*, 36/1947.

²⁷⁸ “Consul de France à Ljubljana à son excellence Monsieur Georges Bidault, 9. juin 1948”, MAE AD, Serie Z, Yougoslavie, 1949–1944.

²⁷⁹ “Consul de France à Ljubljana à son excellence Monsieur Georges Bidault, 30. juin 1948”, 1, Isto; Сасвим супротно тумачење овог сукоба унутар КПЈ даје М. Вокотову, *n. d.*, 56–63. Наиме, према њеном тумачењу, Хебранг је био против брзе колективизације, али и против брзе индустријализације и у том

сличном смислу писао је и конзул из Загреба, који је наглашавао да из сукоба са СССР у Југославији “свако изводи закључке према својим жељама”, при чему је извесно да се сељаштво нада “да избегне стварање колхоза и да сачува своју земљу”. Поједини “стари политичари” веровали су у такав исход и говорили да је “Русија” већ изгубила ову битку у Југославији, да су југословенски комунисти “сви деца сељака”, да је у рату страдало 80% предратног чланства КПЈ и да су њени чланови данас углавном људи који познају марксизам “преко парола и неколико трактата”, тако да им совјетске примедбе нису ни разумљиве. Ипак, на крају извештаја конзул је закључивао да ће југословенске власти вероватно заузети тврђи став у земљи како би доказале своју “правоверност”.²⁸⁰ Не залазећи сада у друге рукавце овог проблема, за нас је релевантан закључак да је Хебранг супротстављајући се идеји могућности плана на приватном сектору, заправо желео да најпре убрза колективизацију пољопривреде, јер би се у противном могућност планирања у овој области одлагала у недоглед.

Када је реч о приватном сектору пољопривреде, социјалистичка држава је морала да се разним механизмима бори са овим остацима капитализма, који су се опирали планским обавезама, и да настоји да приватни сектор инкорпорира у план. У том смислу Тито је указивао да “има мудријаша који у вези с планском пољопривредом говоре да је то повреда приватне својине и приватне иницијативе”, “да су то почечи укидања приватне својине уопће, односно, припрема за укидање приватне својине”. Осењујући такве критике као “брбљање које нема никакве основе” и као жељу да се “унесе забуна у сељачке масе” Тито је потврдио да држава настоји да спроводи планску пољопривреду “јер је то у интересу не само заједнице као цјелине, већ и самих сељака”. План у пољопривреди, укључујући и приватни сектор, био је потребан јер би било “веома штетно и просто немогуће допустити да се у пољопривреди не примијене сличне планске методе као и у осталој привреди”. Тај план је подразумевао да се држава “мора бринути да сељаци имају обезбијеђено сваковрсно сјемење

делу је њена анализа уверљива. Међутим, мишљења смо да извори сугеришу закључак да је Хебранг давао предност колективизацији пољопривреде над индустријализацијом, како је и речено, верући да ће се колективизацијом пољопривреде обезбедити већа средства за индустријализацију. И потоњи развој догађаја током сукоба са ИБ сугерише да је Хебранг био присталица колективизације.

²⁸⁰ “Consul de France Zagreb à son excellence Monsieur Georges Bidault, 30 juin 1948”, MAE AD, Serie Z, Yougoslavie, 1949–1944, 1–3.

доброга квалитета, а да би то било могуће, потребан је план, потребно је знати која је количина и каквог сјемења гдје потребна. Затим, како би се подигла пољопривреда на виши степен “с екстензивног на интензивни начин обраде, потребан је план”. Надаље, “потребно је знати колико ће гдје бити потребно пољопривредних машина, колико ће гдје бити потребно умјетног гнојива и тако даље”. Поред тога, “држава се мора бринути за прехрану цјелокупног становништва земље, и према томе, ни врховним ни нижим органима власти није свеједно како ће сељаци сијати, колико и шта ће сијати и гдје ће шта сијати. Према томе, потребан је план сјетве”. Како би се све то постигло, потребно је и “стручно руководство за савјет”. Коначно, у циљу прехране становништва и стварања резерве “држава се мора бринути за правилну и цјелисходну расподјелу жетвених приноса, мора плански извршити откуп житарица и индустријских биљака”. И поред свага наведеног, Тито је ипак закључивао, да се не ради “о било каквом укидању приватне својине” и да “свако друго тумачење има антинародни, непријатељски карактер”.²⁸¹ Што се тиче Титове оцене да се не ради о укидању приватне својине – то је заиста и било тачно, али се из пописа планских задатака у пољопривреди јасно види да се свакако радило о знатном ограничавању својинских права, приватне иницијативе и слободе располагања приватним пољопривредним ресурсима, готово до нивоа њиховог обесмишљавања. Када се томе додају и прописи који су купопродају земље везали за одобрење власти да се изврши таква трансакција, постаје јасно да од приватне својине на земљи није пуно остало.

О методологији планирања у пољопривреди, нарочито на приватном сектору, говори један текст Бориса Кидрича, који је у ствари предавање одржано пред слушаоцима ВПШ октобра 1947. Кидрич је у том предавању објашњавао да је, захваљујући чињеници да се највећи део производње и трговине налази у рукама државе, загарантован развитак социјализма у Југославији, што је и село трасирало “онај карактеристичан пут... на темељу несаломивог савеза радног народа, радничке класе, радног сељаштва, радне интелигенције и свих патриота...” То је значило да ће се и село “не само укључити, него уз правилну политику чврсто допринети

²⁸¹ (Експозе председника владе Ј. Б. Тита о предлогу Закона о петогодишњем плану развитака привреде ФНРЈ), *Треће редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 март – 28 април 1947 године*, Београд 1947, 331–332.

привредној изградњи и то једновремено социјалистичкој изградњи”. Ипак, и Кидрич је уочавао да је планирање у пољопривреди посебно деликатан задатак, али је истицао да се и у пољопривреди може планирати “обзиром на доминантан положај привредних грана које се налазе у оквиру државног сектора”, али да методи у пољопривреди “не могу одговарати карактеру директивног плана” и то “обзиром на њен ситносопственички карактер”. За идеју да је у пољопривреди могућ директивни план, какав постоји у индустрији или транспорту, Кидрич је говорио да “води до типично секташких грешака према сељаку”, али је оспоравао и мишљење, које је спочитавао Хебрангу, да је у пољопривреди планирање немогуће. Планирање у пољопривреди је, по Кидричу, било од кључног значаја јер би негирање могућности плана у пољопривреди значило немогућност планирања у исхрани, а онда је, према његовом мишљењу “крај са... планском привредом”. Суштина је била у томе да планирање пољопривреде, у којој постоји приватна својина, има карактер плана који “у појединостима није директиван” и своди се на решавање једначине у којој су познати и контролисани сви елементи од којих зависи сељак (индустрија, велетрговина, циркулација новца на целокупном тржишту итд.) као и крајњи исход укупног плана. “Пошто ми можемо да планирамо куповну снагу града и да евидентирамо, да планирамо куповну снагу сељака, тј. сеоског становништва, пошто имамо индустријску производњу, руднике, трговину у својим рукама”, закључивао је Кидрич, “наравна ствар да је могуће планирати и у пољопривреди”.²⁸² У партијском врху се очекивало да успех планске привреде “може истовремено бити и победа социјалистичког сектора на селу, додуше не у том смислу да тада више неће бити индивидуалних сељачких газдинстава, али свакако у смислу да индивидуална сељачка газдинства више неће имати монопол у пољопривреди”.²⁸³

Приватни сектор се у привредни план укључивао преко неколико планских механизма, чији је задатак био да координирају и ускладе приватни сектор, положајем у систему потиснут, али обимом доминантан, са социјалистичким сектором, положајем у систему доминантним, али обимом мањинским. Те механизме

²⁸² В. Kidrič, “O karakteru privrede”, *Sabrana dela*, V, 450.

²⁸³ Е. Kardelj, “O politici KPJ na selu”, 46.

сажео је у свом објашњењу Кидрич: “Он (план у пољопривреди – С. М.) настоји не само да диригира разменом и посредно друштвеном производњом међусобно независних приватних произвођача, него да јој (стихији – прим. С. М.) даје, односно наметне, одређене планско директивне задатке и глобалне оквире. Ово се спроводи како простим економским путем планиране, али добровољне размене између социјалистичког и приватног сектора – код чега се план ослања пре свега на доминантни, у односу на приватни сектор, монополистички положај социјалистичког сектора привреде (контрахирање, везане цене итд.), тако и административним начином – код чега се план ослања пре свега на социјалистичку државну власт (обавезна сетва и обрада земље, обавезни тов, забрана приватне трговине пољопривредним артиклима, монопол откупа, обавезни откупи без великих цена итд.)”.²⁸⁴ Са друге стране, сарадња приватног сектора пољопривреде требало је да буде осигурана чињеницом да се “планом предвиђа стално побољшање снабдијевања сељака свим потребним предметима”, али и “општим курсом побољшања његова економског и културног положаја, различитим конкретним стимулима, праведном расподјелом државних подавања и, коначно, високом политичком свијешћу самога сељака”. План је у том погледу такође био израз “сурадње радника и сељака”.²⁸⁵

Неке појединости о карактеру планирања у пољопривреди даље су полазницима ВПШ разјашњавали мање “ексклузивни” предавачи, допуњавајући одређене аспекте ове проблематике. Скренувши пажњу на два позната ограничења планирања у пољопривреди (неизвесност природних чинилаца и ситносопственичка структура пољопривреде), М. Костадиновић је у свом предавању објашњавао да се негативни ефекти велике зависности од природних фактора ублажава тиме што се приликом планирања узима просек дужег низа година, нпр. десетогодишњи, док се други проблем донекле решава оним средствима које је навео и Кидрич (контрахирање, откуп, контрола трговине). “Сва ова средства служе”, према Костадиновићу, “не само као средство класне борбе против кулачких елемената или против тенденције пораста

²⁸⁴ В. Кидрић, “Основи planske metodologije FNRJ”, *Sabrana dela*, VI, 262–263.

²⁸⁵ В. Бакарић, “Услови за испуњење плана и село”, *О пољопривреди*, 65.

капиталистичких елемената, него нам служе у првом реду као полуга помоћу којих и ситноробну пољопривреду обухватамо планом”.²⁸⁶

Када је реч о откупу, он је само посредно имао везе са аграрном политиком, утолико што је сељаштво знало да ће морати да произведе одређене количине пољопривредних производа које држава откупљује. Откуп се чвршће повезује са планском пољопривредом тек од 1950, када је сељацима први пут унапред речено колике количине производа се од њих очекују. До тада, разрезивање откупних обавеза вршено је после жетве, тако да суштински није могло непосредно да утиче на пољопривредну производњу. Већи уплив у планирање пољопривреде откуп добија тек са наведеном променом.

Много више од откупа, елемент планирања у пољопривреди било је уговарање производње и предаје пољопривредних производа, које се вршило унапред. Реч је о такозваном контрахирању пољопривредних производа. Контрахирање се односило пре свега на индустријско биље, чије гајење није било популарно међу сељаштвом, јер је захтевало интензивну обраду. Према условима контрахирања, сељаци су преузимали обавезу да на једном делу свог имања (не на целом) засеју одређену културу, добијали су семе као и неопходну агротехничку и агрохемијску подршку за гајење те културе, а држава је откупљивала све произведене количине од сељака, при чему је извештан проценат производње био сељацима плаћан у природи (на пример, уколико су производили шећерну репу, добијали би извесну прописану количину шећера). Међутим, у природи су могли бити добијени и други индустријски производи путем контрахирања, као што су влакна за кућну радиност, кожа за опанке, ципеле и сл, а сељацима који се добровољно пријаве за гајење индустријског биља и других контрахираних производа требало је гарантовати и снабдевање хлебом односно брашном. Уколико се план контрахирања не би испунио на бази добровољног пријављивања произвођача, сељацима је могло бити наметнуто да се обавезу на засејавање одређених површина предвиђеним културама. У таквим ситуацијама, контрахирање је било и елемент класне борбе на селу, јер се предлагало да, уколико

²⁸⁶ М. Kostadinović, “Nova uloga države i planiranje u socijalističkoj privredi” (1947), 19, АЈ, Виша партијска школа “Ђуро Ђаковић” (509) – 56 – 466.

буде неопходно принудно уговарање, оно буде примењено на имања богатих сељака, и то тако да им се наметне гајење захтеване културе на што већој површини и да им се одреди нижи проценат природног давања. Због уговарања које се врши унапред за тачно одређене културе, контрахирање је требало учинити главним методом увођења индивидуалне производње у планску и то тако “да у перспективи преко контракта државни и задружни сектор обухвате све вишкове за тржиште и да се преко контракта изврши планирање пољопривредне производње”.²⁸⁷

Део планирања пољопривредне производње било је и извршење “реонирања”, односно утврђивање приоритетне пољопривредне гране за одређено подручје, према његовим производним могућностима. Такво испитивање омогућило би да се производне могућности сваког подручја максимално искористе и да “на милионима хектара измени врсту и начин производње. Суштина је била да се промени пракса гајења неодговарајућих култура, пре свега житарица, у крајевима где за њих не постоје повољни услови и у којима је њихово гајење било више израз нужде услед немогућности и неорганизованости снабдевања из житородних крајева. Производњу жита требало је сасвим изместити у житородне крајеве, али не повећањем површина под житарицама, већ повећањем приноса по јединици површине.”²⁸⁸

О томе колико је план био важан и колико је у “разумевању” његове важности далеко одлазио један број локалних партијских и државних органа, сведочи и дискусија на Другом пленуму КПЈ на којој је Нешковић упозоравао на бесмислену праксу планирања чак и броја имућних сељака који ће бити “раскулачени”. Алудирајући на постојећу праксу, Нешковић је упозоравао да “треба имати ствар чврсто у својим рукама, да партијске организације на терену не би правиле планове колико ће сваког месеца ликвидирати таквих кулака”, што би било “потпуно унакажење” партијске линије.²⁸⁹

И у погледу планске пољопривреде, као што је случај и са класном борбом, све до 1953. године није било битних промена у самом принципу: планска пољопривреда

²⁸⁷ “Путеви увлачења пољопривредног сектора у нашу планску привреду”, АЈ, 4 – 2 – 26; “О контрактима у пољопривредној производњи”, АЈ, 4 – 7 – 61.

²⁸⁸ Исто; “Контракти”, АЈ, 4 – 63 – 441.

²⁸⁹ (Дискусија Б. Нешковића на Другом пленуму ЦК КПЈ, 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 73.

била је окосница аграрне политике. Међутим, промене у карактеру самог планирања могу се објаснити једино увидом у конкретне планске садржаје који су били одраз тренутног стања привредног система, који је, са своје стране био функција политичког система, о чему ће бити речи нешто касније.

д) *Наука и техника у служби аграрне политике*

Социјалистичка планска реконструкција пољопривреде подразумевала је настојање да се у за постизање што бољих резултата у пољопривредној производњи што пре развију и примене научне, техничке, технолошке, хемијске и организационе методе.²⁹⁰ Иако су све те методе идеолошки неутралне, начин њиховог промовисања и примене био је идеолошки обојен, утолико што је брз развој напредне пољопривреде био програм који су Партија и социјалистичка држава везивале за своју непосредну активност.²⁹¹ Инсистирање на научној заснованости социјалистичког развоја било је и део идеолошког утемељења новог поретка. Тако је, отварајући једну конференцију у Министарству пољопривреде, посвећену управо развоју научноистраживачког рада у пољопривреди, марта 1947. године, тадашњи председник Комитета за школе и науку Владе ФНРЈ Борис Зихерл истакао да је у Југославији дат посебан значај науци будући да је Југославија као држава “резултат спровођења једне научне политике”.²⁹²

И у контексту аграрне политике, нарочито важан аспект било је инсистирање да се пољопривреда мора ставити на “здраве, научно-стручне и снажне основе”.²⁹³ Редовно се истицала чињеница да је, како је то у једној прилици истакао министар Васа Чубриловић, у предратној Југославији “примена научних метода у решавању задатака

²⁹⁰ *Пољопривреда Југославије и изгледи њеног напретка*, Београд 1958, 10.

²⁹¹ (Излагање министра В. Чубриловића на конференцији савезног и земљаских министарстава пољопривреде 1. до 3. августа 1945), АЈ, 4 – 2 – 25; “Закључци друге секције конференције претставника савезног и свих федералних Министарстава пољопривреде и аутономне Војводине, одржане на позив савезног Министра пољопривреде”, АЈ, 4 – 2 – 25; “Задаци и организација научно-истраживачког рада у пољопривреди”, АЈ, 4 – 11 – 94; А. Starc, “*Nauka u službi obnove poljoprivrede*”, *Naprijed* br. 116/1945, 5.

²⁹² Излагање Б. Зихерла на Конференцији посвећеној примени научних метода у пољопривреди, 24. марта 1947, *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, Додатак – Савезна конференција за научно-истраживачки рад у пољопривреди, 6.

²⁹³ (Говор министра Васа Чубриловића на конференцији у Министарству пољопривреде, 1. августа 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

пољопривредне производње била... веома мала”, због чега је она стагнирала.²⁹⁴ Међутим, према речима Максима Горановића, заменика министра пољопривреде, осим што је југословенска пољопривреда “недовољно испитана и проучена”, чак ни оно што је било проучено “није увек било систематизовано, нити је целисходно коришћено”, па су се због тога пред пољопривредне истраживаче у Југославији поставили “тако разнолики проблеми и посао као ретко у којој земљи”.²⁹⁵ При свему томе, не само да је требало обавити базична истраживања, већ је истовремено њихове резултате требало уклопити у један сасвим нови систем организације пољопривредне производње: “Посебно значајну помоћ очекујемо да нам пружи научно-истраживачки рад у увођењу нових виших организационих облика и рада у народним задружним организацијама... Примене нових форми рада, као што су норме, радне бригаде на државним пољопривредним добрима, код сељачких радних задруга и пољопривредних машинских станица... остаће на мртвој тачци ако их не будемо поставили на научној основи. У економици наше пољопривреде контракти – уговори имају и имаће врло велику важност. Стога ми елементе за њихово постављање и правилно извршење морамо свестрано осветлити са научне стране”.²⁹⁶

Што већем повезивању науке и производње биле су посвећене релативно бројне конференције које је организовало савезно министарство пољопривреде. Прва таква конференција била је одржана већ од 1. до 3. августа 1945. у Београду.²⁹⁷ Нарочито је била значајна конференција коју је на почетку извођења Првог петогодишњег плана организовало Министарство пољопривреде, од 24. до 29. марта 1947. године. Она је окупила 71 учесника, махом пољопривредних стручњака и представника управног апарата и била је највећа конференција те врсте до тада одржана у Југославији.²⁹⁸ Министарство је желело да успостави координацију научних установа, да формира своје научно-истраживачке заводе општердржавног значаја и да органски повеже

²⁹⁴ В. Чубриловић, “Уводна реч”, *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, Додатак – Савезна конференција за научно–истраживачки рад у пољопривреди, 4.

²⁹⁵ М. Горановић, “Задаци научно–истраживачког рада у пољопривредној производњи”, *Исто*, 8.

²⁹⁶ *Исто*, 10.

²⁹⁷ “Рад пољопривредне конференције савезног и земаљских министарстава пољопривреде од 1 до 3 августа 1945”, АЈ, 4 – 2 – 25.

²⁹⁸ “Учесници конференције”, *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, Додатак – Савезна конференција за научно–истраживачки рад у пољопривреди, 108–110.

научно-истраживачки рад у пољопривреди са пољопривредном службом и пољопривредном праксом. Када је реч о пољопривредним истраживањима, она је требало да се одвијају у установама које ће се бавити “општом теоријом појединих пољопривредних наука”, затим у установама “научно-педагошког карактера”, како високим тако и средњим и, на крају, у заводима и институтима који би били “органиски повезани за оперативне гране наше пољопривредне службе... све доле до месних одбора”.²⁹⁹ Био је то амбициозни план организовања и координације широке мреже научно-истраживачког рада и његовог повезивања са производњом. Том задатку Министарство се посветило у наредном периоду.

Још једно питање, у основи превасходно техничког карактера, у контексту изградње социјализма имало је теоријско-идеолошки смисао. Реч је о механизацији пољопривредне производње, што је држава поставила себи као један од главних циљева у пољопривреди. Постојала је, међутим, и својеврсна фасцинација техником, машинама, механизацијом, што је заиста и био (понешто закаснило) дух времена. Развој технике и техничка модернизација привреде и укупног живота представљани су као императив тренутка и били важна идеологема у новом систему. “Техника народу” био је важан поклич социјалистичке изградње.³⁰⁰ Део остварења тог програмског принципа требало је да буде и механизација пољопривредне производње. У суштини, очекивало се да “трактор буде носилац општег друштвеног напретка, а тракториста пионир нових друштвених идеала”.³⁰¹

²⁹⁹ В. Чубриловић, “Уводна реч”, *Исто*, 4.

³⁰⁰ У програмском тексту Народног фронта стоји: “Да би техника заиста била корисна и да би наука заиста била од вредности, нужно морају се налазити у рукама широких народних маса. Само у рукама народа и под управом правих народних представника, наука и техника неће се злоупотребити против народа и против мира... У моћним рукама радног народа наука и техника су силе ослободитељке. Помоћу њих људи постају победници над својом околином и над природом...” “Основна начела Народног фронта”, АЈ, 142 – 1 – 1, л. 14; “Програм Народног фронта”, *Конгрес Народног фронта*, Београд 1945, 61. У Програму КПЈ из 1948. такође се наглашава важност механизације пољопривреде. “Програм КПЈ”, *V Конгрес*, 884. (Ентузијазам руководиоца пренео се и на поједине грађане, па је током јавне расправе о уставу стигао предлог од једног грађанина потписаног као Школработник да члан Устава који предвиђа да држава помаже науку и уметност треба да буде допуњен додавањем речи “и технику”. Свој предлог Школработник је пропратио и одговарајућим стиховима: “Техника, / Мати човека, / Без преклапања, збора / И поговора / У Устав ући мора.” Упркос “директивним стиховима” Школработника, техника ипак није унета у Устав.)

³⁰¹ “Значај машинско-тракторских станица за нашу пољопривреду”, АЈ, 836 – III – 2 – б/10.

Питање механизације тицало се очекиваних непосредних ефеката у виду повећања приноса по јединици површине и у том аспекту реч је о техничком питању. Дубоко орање на што већим површинама, квалитетнија сетва, економичније убирање плодова, ефикаснија заштита биља и бројни други радови представљали су тежњу у пољопривредној делатности која се једино могла реализовати применом механизације. Са друге стране, сама механизација, упозоравао је Кардељ априла 1948. није значила по себи извесност социјалистичке изградње. Истичући и сам важност механизације пољопривреде, Кардељ је критиковао “стручњачку линију” која је механизацију пољопривреде гледала независно од социјалистичке реконструкције села у целини, наводно сматрајући да ће се главна питања пољопривредне производње решити већ интензивним агротехничким мерама. Кардељ је, међутим, не занемарујући нипошто њихов значај, оценио да те мере не могу да измене социјално-економску (ситносопственичку) структуру пољопривреде, која је постављала “тврде границе агротехничким мерама и механизацији у пољопривреди”.³⁰²

У домену повезаности механизације пољопривреде са њеним укупним напретком није се радило само о техници: могућност, потреба и обим механизације директно су зависили од расположиве радне снаге у пољопривреди, а њена примена на уситњеним поседима са масом недовољно уполненог пољопривредног становништва уопштено је сматрана не само тешко изводљивом већ и ирационалном. Уочавало се да механизација не само да није довољна за напредак пољопривреде и сеоског живота, већ да на датом нивоу производних снага и аграрне пренасељености може да ствара и озбиљне проблеме у виду додатног повећања неупослености у пољопривреди.³⁰³ Тако је социјалистичка реконструкција пољопривреде путем колективизације уз масовно прелажење сељака у индустрију добијала важан економски аргумент: могућност примене пољопривредне механизације као техничког предуслове веће продуктивности. Зато је основна концепција била да механизација пољопривреде и

³⁰² (Говор Е. Кардеља у Народној скупштини ФНРЈ, априла 1948), *У редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, Београд 1948, 185–186.

³⁰³ V. Bakarić, “Problemi likvidacije zaostalosti u poljoprivredi”, *O poljoprivredi*, 350.

узадруживање сељака треба да буду синхрони процеси, како би сељак одмах осетио предности колективизације.³⁰⁴

Повезаност идеологије са економском логиком на веома живописан начин приказан је у једном тексту, чији опширнији извод овде доносимо, будући да веома добро сажима све аспекте односа према механизацији, од готово сентименталне одушевљености техником, преко истицања свих њених предности у производњи и раду на селу, до јасно сугерисаног става да је решење за њену примену у узадруживању: “Чујемо звук мотора... Стиже из даљине, са друге стране огромне житне табле, где нека оријашка буба необичне форме наваљује на таласасто море класова увлачећи се уједначено и без кривудања у његове таласе. Права широка линија показује пут велике црвене бубе, иза које остаје траг стрништа са геометријски равним откосима. Нестало је класја и сламе. Прогутао их је цин који се све више приближује и који све мање личи на бубу. Тај цин почиње да се преображава, добија одређенији облик. И док тутњи поред нас у облаку прашине, код посматрача избија изненадни крик радости: Комбајн!” Завршивши свој поетски увод, аутор чланка објашњава даље да тиме што “замењује 90 људи”, комбајн “ослобађа већи број радника за варошку привреду, упућујући тако радни народ од тежег облика на лакши облик рада”, “олакшава човеку рад и омогућује му више одмора..., више времена за корисне забаве, учење и самоизградњу”. Иако је тачно да “пољопривредник који има мали посед не може да га купи”, писац чланка дискретно сугеришући прави пут, наглашава да *двадесеторица ипак могу да га купе и да њиме обављају послове жетве и вршидбе “и на поседима стотине својих другова”*.³⁰⁵ У једној пропагандној брошури у истом одушевљеном тону пише: “По њивама осветљеним као усред дана, из вршалица са погоном на електричну струју сипаће богатство жита..., поједини радови у газдинству као тријерисање семена, сечкање сточне хране, мужа крава и други, вршиће се помоћу електричне енергије. Увече ће трактористи и радници машинско-тракторских станица

³⁰⁴ Isto; E. Kardelj, “O politici KPJ na selu”, 21; B. Kidrič, “Iz zapisnika sa sednice koja je održana sa Ministarstvom poljoprivrede 18. novembra 1949. godine”, *Sabrana dela*, VI, 227; Isti, “Govor na prvom kongresu Glavnog zadružnog saveza Jugoslavije”, 348.

³⁰⁵ Јула 1946. штампа је надахнуто известила о првим комбајнима у Војводини: (“Први комбајни и Војводини”, *Војвођански пољопривредник*, 12/1946, 1).

и државних пољопривредних газдинстава читати при светлости сијалице, или ће посматрати филм у биоскопу”.³⁰⁶

Упркос великом интересу за механизацију пољопривреде, она је требало да се одвија плански, како се не би нерационално трошила средства за увоз машина, али и како се пољопривредна производња не би доводила у већу зависност од иностраних произвођача машина и њихових резервних делова, чиме би се умањивали расположиви износи за изградњу тешке базичне индустрије. Развој механизације пољопривреде, требало је да се одвија на бази домаће индустријске производње пољопривредних машина, што је Партија поставила као један од својих задатака и на Другом пленуму ЦК КПЈ јануара 1949. Међутим, тај развој морао је бити спорији због приоритетности развоја тешке индустрије. О томе се најречитије изјаснио Кидрич, маја 1951, разрешавајући питање разлога за још увек недовољну развијеност индустрије пољопривредних машина у самој Југославији: Према Кидричу, индустријализација је “апсолутни закон социјализма”, будући да представља “виши степен друштвеног развитака”, док је изградња тешке индустрије “релативни закон и то више политички него економски”. У том смислу, изградња тешке индустрије “није план социјализма, него план независности земље”. Кидрич је тврдио да би уместо тешке индустрије било “рентабилније форсирати механизацију пољопривреде и у највећој могућој мери изграђивари домаћу сировинску базу за лаку индустрију”, али све то под условом “кад... не би моменат националне независности играо одлучујућу улогу”.³⁰⁷ Пошто су приоритети били другачије постављени, пре достизања довољног нивоа развоја сопствене производње пољопривредне механизације, кључ је био у бољој организацији коришћења постојећих капацитета и њиховом постепеном повећавању ограниченим увозом.³⁰⁸

³⁰⁶ *Машинско-тракторске станице и државна пољопривредна газдинства боре се за извршење петогодишњег плана*, Београд 1951, 9.

³⁰⁷ (Дискусија Б. Кидрича на седници Привредног савета, 23. маја 1951), *Privredna politika Vlade FNRJ*, 4, 200.

³⁰⁸ В. Кидрич, “Из записника са састанка Главне комисије за реорганизацију привредног апарата одржаног 26. новембра 1949. године”, *Sabrana dela*, VI, 236.

2. Институционални и нормативни оквир аграрне политике

Општи оквир

У периоду административног управљања привредом од 1945–1953. држава је развила разгранату мрежу органа и установа одговорних за формулисање и спровођење аграрне политике и врло широку аграрно-правну регулативу. Будући да је формирање државних органа и установа у области пољопривреде било често тесно повезано управо са нормативном активношћу државе којом је регулисала пољопривредну делатност, нећемо механички одвајати установе од норми, већ ћемо у испреплетаном приказу дати њихов преглед, идући од институција и норми општег значаја, ка оним везаним за поједине аспекте аграрне политике. Такође, настојали смо да исказ о њима буде историзован хронолошким приказом (уз нека неопходна одступања), затим указивањем на узрочно-последичне везе између доношења норми које су регулисале одређену област и формирања механизма који су контролисали спровођење тих норми, као и ставовима актера о појединим питањима у вези са институционализацијом и правним регулисањем аграрне политике. Из оваквог приступа откривају се пре свега намере државе у домену пољопривреде, што је по себи релевантан историјски податак који живо сведочи о привредној историји, без којег је и исказ о ономе што се у стварности дешавало применом државне регулативе непотпун. Коначно, историја институција умногоме објашњава и начин примене прописаних норми.

У периоду од 1945. до 1953. у домену аграрне политике одражавале су се све оне промене које су карактерисале динамични друштвено-политички развој Југославије, тако да се управо у домену институционалног и нормативног аспекта јасно уочавају два периода, од 1945. до 1950. и од 1950. до 1953, при чему се 1952/53. поставља институционална и нормативна основа једне нове етапе развоја. Таква периодизација у основи је врло условна, али ако је игде применљива и од користи, онда је то у домену историје институција и права, којима су посвећене наредне странице.

Институционални оквир у којем је формулисана аграрна политика био је нарочито значајан, утолико што је држава под влашћу једне комунистичке партије – држава која интервенише, односно осмишљава, усмерава и контролише привредна кретања. Улога државе била је наглашена већ од почетка успостављања нове власти у Југославији. Изразито централистичка структура власти била је условљена потребом да се чврсто контролишу сви политички, привредни и друштвени процеси у фази завршетка рата и непосредно после њега, у комплексним међународним условима, у околностима нестабилности тек освојене власти и услед интензивне борбе за брзу обнову земље, а пре свега за прехрањивање становништва.³⁰⁹

Било да се радило о државној управи или о пољопривредним установама, један од највећих проблема у уобличавању институционалног оквира о ком је реч представљао је недостатак “савјесних и родољубивих” кадрова, по мерилу нове власти, који је био осетан и на највишим инстанцама.³¹⁰ Као посебну тешкоћу на почетку социјалистичке изградње Едвард Кардељ је истицао чињеницу да су органи народне власти у рату стварани махом у пасивним крајевима, тако да њихова искуства нису била од велике помоћи “за руковођење таквом комплицираном машином као што је држава” која при томе доживљава “дубоке унутарње промене”.³¹¹ У основи, радило се о томе да је

³⁰⁹ О јачању улоге државе у привреди видети: М. Мirković, “Obnova narodnog gospodarstva Jugoslavije 1944–1946 u novom gospodarskom sistemu”, *Izgradnja socijalističke ekonomije*, 61–64; D. Čalić, *Politička ekonomija socijalizma*, 33–39; B. Petranović, *Političke i pravne prilike*, 24–85; Isti, *Istorija Jugoslavije*, 3; Isti, *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*, Подгорица 1998, 398–409; D. Bilandžić, *Historija*, 106–112; Isti, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije: 1945–1973*, Beograd 1973; R. A. Johnson, *n. d.*, 26–43; S. Woodward, *n. d.*, 64–98; M. Obradović, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd 1995, 29–44.

³¹⁰ Тај проблем помињао је и Тито на Трећем заседању АВНОЈ–а: “Организација министарстава и посланстава није због помањкања савјесних и родољубивих чиновника и стручњака, до данас завршена или још није на оној висини која би одговарала потребама појединих ресора за правилно вршење свих послова на корист државе.” *Треће заседање АВНОЈ*, 52. Критеријум “савесности и родољубивости” дисквалификовао је многе међу ионако малобројним кадровима. О односу Партије и државних органа видети и: Б. Петрановић, *Jugoslavija na razmeđu*, 200–221.

³¹¹ Посебну тешкоћу, према Кардељу, представљала је чињеница да су стари државни апарат нови носиоци власти “морали разрушити”, будући да “не може да служи један апарат који је био грађен као оруђе експлоатације и угњетавања у држави”, премда су нове власти преузеле “поштене службенике појединце који могу поштено и вјерно служити своје народу”. (Говор Е. Кардеља у Народној скупштини ФНРЈ, 1. април 1946), *I ванредно заседање Народне скупштине ФНРЈ. 31 јануар – 4 фебруар 1946 године. Стенографске белешке*, Београд 1946, 81. Међутим, било је и оних који су преузети иако нису били уз нову власт “по срцу и по мозгу”, како је формулисао Тито. (Ј. Б. Тито, “Говор на Конгресу јединствених синдиката Србије”, *Изградња*, II–1, 62). Тиме је Тито објашњавао и читав низ злоупотреба власти: реч је о опструкцију оних који не прихватају нови поредак. Са друге стране проблем је била нестручност партизанских кадрова: “Била би наша срећа кад бисмо могли употријевити читав стари државни апарат. У том случају не бисмо довели на положаје партизане који су

деловање локалних органа наслеђених из рата и виших органа власти, “чији је апарат преузет од раније власти, колико по садржају апарата тако и по шеми организације” био неусклађен, утолико што “такви виши органи власти нису били у стању да “правилно дјелују на ниже органе”, како је објашњавао августа 1945. Лео Гершкових, председник партијске Комисије за изградњу народне власти.³¹² Још се мање могло ослонити на кадрове наслеђене из предратног и ратног периода.³¹³ Због тога је била потребна “ревизија кадра, колико старог толико и новог партизанског... који је несистематски распоређен”, као и повезивање различитих органа и нивоа власти. Нарочит проблем, како је истицао Гершкових у вези са радом привредних министарстава, било је то што “савезна министарства не познају проблематику терена”.³¹⁴ Да ли је такав управни апарат могао да схвати (и да делује у смислу тог схватања) да нова држава “није ни социјалистичка, ни демократска старог типа”, већ да “највише личи на плебејску републику јакобинаца”, како је објашњавао суштину нове државе Кардељ?³¹⁵

У таквим околностима требало је изградити управни и привредни апарат који ће бити способан да се носи са потпуно новим задацима планске привреде и да, заједно са осталим делатностима, на планску пољопривреду преоријентише и око два милиона сељачких газдинстава. Због новог карактера државе и привреде у свим органима државне управе и установама нарочито значајну улогу имали су плански сектори.³¹⁶ Међутим, баш је то био највећи проблем: како је Хебранг објашњавао

ишли у борбу не знајући ни читати ни писати, а ми данас морамо да их постављамо на одговорна мјеста, иако нису стручњаци... Али ми немамо довољно стручних људи”. Ј. Б. Тито, “Услови, путеви и тешкоће нашег развитка” (јул 1945), *Изградња*, II–1, 96. У разговору са британским посланицима Тито је река: “Највећу главобољу пак причињава ми... то што смо морали много старог одбацити, а нови људи су још недовољно искусни”. “Разговор са члановима британског парламента”, *Изградња*, I–1, 216.

³¹² “Zapisnik sastavljen dana 9. VIII. 1945. godine o konstituisanju Komisije za izgradnju narodne vlasti”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ X 1/1.

³¹³ Видети: В. Петрановић, *Političke i pravne prilike*, 86–95.

³¹⁴ “Zapisnik sastavljen dana 20. VIII. 1945. godine o drugom sastanku Komisije za izgradnju narodne vlasti pri С. К. К. Р. Ј.”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ X 1/1.

³¹⁵ “Zapisnik прве седнице Уставне комисије, одржане 15. септембра 1945”, АЈ, Министарство за конституанту (3) – 5 – л. 1.

³¹⁶ Ј. Ђорђевић, *Наше државно уређење*, Београд 1950, 15.

почетком 1947. планирање је научни посао и знања о томе недостајала су свима.³¹⁷ У министарствима је углавном владао нерад и бирократско “пискарање”.³¹⁸

Институционални оквир аграрне политике започињао је на самом државном врху, на чијем су се челу налазили врховно представничко тело (АВНОЈ, Привремена Народна скупштина, Уставотворна скупштина, Народна скупштина ФНРЈ), затим његов Президијум и из представничког тела проистекла влада (НКОЈ,³¹⁹ Привремена влада ДФЈ, Влада ФНРЈ).³²⁰ У формалноправном смислу, представничко тело је имало централну улогу у политичком систему, што је било у складу са револуционарним, “јакобинским” схватањем улоге скупштине – конвента. Из такве позиције представничког тела произилазила је и веома снажна законодавна и управна улога његовог Председништва.³²¹ На челу свих влада формираних током истраживаног периода, све време се налазио Јосип Броз Тито. И као прва личност међу југословенским комунистима, и као председник владе, Тито је снажно утицао на формирање аграрне политике и њено реализовање.

Говорећи о нормативном оквиру аграрне политике, односно њеној правној основи, по хронолошком реду, а у великој мери и по значају, на прво место долази Одлука од 20. новембра 1944,³²² коју је донело Председништво АВНОЈ-а. Одлука је прописивала да држава преузима својину над имовином Трећег Рајха и његових грађана на територији Југославије, имовином Немаца у Југославији (осим учесника НОБ), као и над имовином осуђених ратних злочинаца и сарадника окупатора. На тај начин су под

³¹⁷ “Pripremní materijal za govor povodom predloga Zakona o petogodišnjem planu”, АЈ, 836 – КМЈ – II – 5 – а – 1/10. (Реч је излагању А. Хебранга на конференцији Планске комисије, фебруара 1947).

³¹⁸ (Распис Председништва Министарског савета свим министарствима), АЈ, 3 – 1 – 7.

³¹⁹ НКОЈ је, заправо, био тело именовано од стране Председништва АВНОЈ-а и само условно се може сматрати владом у ужем смислу речи проистеклом из представничког тела.

³²⁰ “Закон о овлашћењу Владе ФНРЈ за доношење уредаба по питањима из народне привреде”, *Службени лист ФНРЈ*, 12/1946.

³²¹ Исто; О раду Председништва АВНОЈ видети: (Извештај о раду Председништва АВНОЈ-а, 29. новембар 1945), АЈ, Президијум Народне скупштине ФНРЈ (15) – 1 – 20; М. Ријад, “О раду Pretsedništva AVNOJ-a”, *Izabrani spisi govori i članci*, 40–56. О политичком систему који се изграђивао у Југославији од 1945 видети: Ј. Борђевић, *Наше државно уређење*, 11–14; Ј. Ђорђевић, “Nove promene u organizaciji naših vlada i pravni problemi u vezi sa ovim promenama”, *Архив за правне и друштвене науке*, 2/1951, 219–252; В. Петрановић, *Političke i pravne prilike*, 161–172; R. A. Johnson, *n. d.*, 24–63.

³²² Одлука о прелазу у државну својину непријатељске имовине, о државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле, *Службени лист ФНРЈ*, 2/1945; В. Петрановић, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 233–234;

контролу државе доспели велики земљишни комплекси и у том смислу се овај акт, који је по својој суштини револуционаран, може сматрати и једном од темељних одлука у домену аграрне политике, будући да је њена примена представљала зачетак стварања државне својине у пољопривреди, као и у другим привредним гранама. Ипак, у вези са овом одлуком нарочито треба истаћи да је она била у складу са општим ставом нове власти, непосредно иза рата, да су мере конфискације казна за издају земље, а не револуционарна експропријација буржоазије.³²³

Суштина у приступу привредним питањима у послератној Југославији било је остваривање што је могуће веће интеграције привредног система и повезивања привредних делатности у јединствену целину. Владин Привредни савет (ПС), основан 14. децембра 1944, био је главно тело за привредна питања, све до почетка 1953, укључујући ту и питања аграрне политике. Добивши “нека ванредна овлашћења”, ПС је испрва деловао, како је Кидрич говорио, на “револуционарни начин”, али се стабилизовао фактички као колегијум савезних и републичких привредних министарстава, задужен за координирање југословенске привреде у правцу њеног развоја као целине и, са том перспективом, за координирање развоја у републикама.³²⁴ У свом саставу ПС је имао и неке специјализоване комисије, а у домену пољопривреде то је била Комисија за задругарство.³²⁵ Такође, ПС имао је овлашћење да доноси привредне прописе. У области пољопривреде, примера ради, ПС је доносио уредбе о обавезном откупу, а редовно се расправљало и о другим прописима који су регулисали

³²³ Када је реч о немачком становништву, које је било сматрано за колективно одговорно, прављени су изузеци у неколико случајева, који су предвиђени у тумачењу које је дао Законодавни одбор АВНОЈ-а: Одлука се није односила на лица немачке народности која су била учесници или активно помагала НОБ; која су, иако немачког порекла, била асимилована и у току рата се нису изјашњавали као Немци нити били чланови Културбунда; ако су била у мешовитом браку са лицима јужнословенске или неке друге “признате народности” – јеврејске, русинске, словачке, мађарске и др. *Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene Narodne skupštine DFJ: (3 aprila – 25 oktobra 1945) : po stenografskim beleškama i drugim izvorima*, Београд 1952, 86.

³²⁴ (Дискусија Б. Кидрича на седници Привредног савета 22. јула 1946), *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 89.

³²⁵ “Решење о установљењу Комисије за задругарство при Привредном савету Демократске Федеративне Југославије”, *Службени лист ДФЈ* 63/1945. Задатак ове комисије био је “да руководи задругарством и контролише његов рад; да проучава и припрема мере за организацију и подизање задругарства у духу општих и привредних интереса ФНР Југославије; припрема и подноси законске предлоге који се односе на задругарство; да проучава стање у којем се налазе задружне организације и услове под којима се оне оснивају; да води задружну статистику”. М. Вучковић, *Задругарство*, Београд 1948, 79.

ову област. На челу ПС налазили су се у главни стратеги југословенске привреде, Андрија Хебранг (1944–1945) и Борис Кидрич (1946–1952), а на крају функционисања овог тела, једно кратко време функцију председника ПС обављао је Светозар Вукмановић – Темпо (1953).³²⁶

Веома велики значај у привредном животу земље имала је имала је и Савезна планска комисија (СПК), која је поникла из Комисије за привредну обнову земље. На челу СПК налазио се Андрија Хебранг, који је био смењен са места председника ПС, а од 1948. смењен је и са ове функције, коју је преузео Б. Кидрич. У извесном смислу, од преласка на извршење Петогодишњег плана априла 1947, СПК је имала значајнију улогу и од самог ПС, утолико што је усмеравала стратешке токове планске привреде, израђујући и контролишући планове од савезних до општинских, док се ПС бавио конкретним питањима око извођења планских задатака.³²⁷ Комисија је укинута 1951, а њени послови прешли су на Главну управу за план при ПС.³²⁸

Видну улогу у привреди имало је формирање Савезне Комисије државне контроле,³²⁹ са чијом је организацијом заокружен пројекат изградње савезног механизма државно-социјалистичке планске привреде. Реч је о контролном органу чија се надлежност распростирала на све државне установе, укључујући и привредне и чија је дужност била да прати њихов политички, организациони и финансијски

³²⁶ “Одлука о оснивању Привредног савета Националног комитета ослобођења Југославије”, *Службени лист ДФЈ*, 1/1945; “Одлука о именовању претседника привредног савета Националног комитета ослобођења Југославије”, *Исто*, 1/1945; “Указ о надлежности и саставу Привредног савета Владе ФНРЈ”, *Службени лист ФНРЈ*, 38/1950; “Указ о именовању чланова Привредног савета Владе ФНРЈ”, *Исто*, 45/1951; “Указ о именовању члана Привредног савета Владе ФНРЈ”, *Исто*, 57/1951. За истраживање рада ПС нарочито је значајна збирка сачуваних записника са седница овог тела, у којој се налази и краћи преглед активности Привредног савета: В. Lekić, М. Zečević, “Uvod”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 3–27. Основни подаци о сврси оснивања Привредног савета и његовом месту у привредном систему могу се пронаћи код: Ј. Борђевић, *Наше државно уређење*, 18; Поповић, Р. Dimitrijević, *Organizacija i funkcionisanje državne uprave*, 110–112; D. Bilandžić, *Kratak pregled razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji*, Split 1975, 43;

³²⁷ “Закон о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање”, *Службени лист ФНРЈ*, 45/1946; D. Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije*, 63; I. Dobrivojević, *n. d.*, 76.

³²⁸ Ј. Ђорђевић, “Nove promene u organizaciji naših vlada i pravni problemi u vezi sa ovim promenama”, 227.

³²⁹ Идеја о овом органу, према совјетском узору, потекла је од Л. Гершковића.

рад.³³⁰ Комисија је постојала од 1946. до 1951. и на њеном челу се налазио Едвард Кардељ, а од 1948. Благоје Нешковић.³³¹

Пошто је Југославија требало да буде налик на “плебејску република јакобинаца” са планском привредом, то је подразумевало и постављање општих правних оквира такве организације. Иако су кључни документи који су представљали формално уобличавање тих оквира – Устав и Петогодишњи план – усвојени 1946. и 1947. у излагању о нормативном аспекту аграрне политике даћемо предност тим актима и то из два разлога: Прво, Устав ФНРЈ из 1946. рефлектовао је већ постојећу праксу у домену аграрне и привредне политике и, у ретроспективи, представљао је накнадну кодификацију њених битних начела. Слично важи и за Петогодишњи план: развој институција и нормативна делатност од 1945. текли су у складу са перспективом будуће планске изградње. Друго, реч је о општим актима који су у правом смислу речи представљали нормативни оквир аграрне политике и у том смислу логички долазе на прво место, иако хронолошки стижу нешто касније.

Далеко једноставније од објашњења чиновницима шта је у пракси њихов задатак у новој државној форми и од усмерења у ком правцу треба да делују било је доношење одговарајуће нормативне регулативе, нарочито оне опште, која је била у складу са “плебејским” интересима, како их је разумела нова власт. Разрађујући идеологему о савезу радника и сељака, први Устав ФНРЈ, усвојен 31. јануара 1946, прописивао је да “држава нарочито заштићује и помаже сиромашног и средњег сељака својом општом привредном политиком, јевтиним кредитом и пореским системом”.³³² (Имајући у виду да је југословенски Устав из 1946. у великој мери био својеврсна трансплантација совјетских норми из стаљинског устава,³³³ овде указујемо на битну разлику у односу

³³⁰ Задатак Савезне контролне комисије био је да врши надзор над правилношћу рада свих државних органа, укључујући и привредне. “Решење о оснивању Контролне комисије при Влади ФНРЈ”, *Службени лист ФНРЈ*, 3/1946; “Закон о општој државној контроли”, *Исто*, 28/1946 (са изменама и исправкама јануара и фебруара 1949. Укинут је 1951: *Службени лист ФНРЈ*, 14/1951); D. Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije*, 44; S. Popović, P. Dimitrijević, *Organizacija i funkcionisanje državne uprave: priručnik za polaganje državnih ispita iz administrativne i pravne struke*, Beograd 1951..

³³¹ “Указ о укидању Комисије државне контроле”, *Службени лист ФНРЈ*, 6/1951; J. Đorđević, “Nove promene u organizaciji naših vlada i pravni problemi u vezi sa ovim promenama”, 226.

³³² *Устав Федеративне Народне Републике Југославије*, Београд 1946, чл. 19.

³³³ М. Јовановић, “Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа Устава ФНРЈ (1946) и „стаљинског“ устава СССР-а (1936)”, *Токови историје* 1–2/2008, 280–289.

на совјетско уставно решење којим је тек дозвољавано постојање сељачког ситног поседа, поред доминантног социјалистичког.³³⁴) Осим тога, самим Уставом ФНРЈ било је инаугурисано начело да “земља припада онима који је обрађују”.³³⁵ Будући да је Устав донет после почетка извођења аграрне реформе, он је у овом аспекту само учврстио и правно загарантовао већ постојећу праксу. То је и иначе био принцип који је заговарао Кардељ, када је тврдио да Устав “не треба да буде програмски него да даде правну форму стању, које је револуционарно стварано”.³³⁶

Важан аспект, релевантан за аграрну политику, било је питање својине. Према Уставу из 1946. “средства за производњу у Федеративној Народној Републици Југославији јесу или општенародна имовина, то јест имовина у рукама државе, или имовина народних задружних организација, или имовина приватних физичких и правних лица”.³³⁷ Иако то није могло бити речено у уставном акту, државна и задружна својина сматране су облицима социјалистичке, друштвене својине, при чему је државна била општедруштвена, док је задружна својина била схватана као својеврсна фаза у подруштвљавању својине, друштвена у смислу да је била колективна, али свакако не и општедруштвена.³³⁸

Коначно, од интереса за аграрну политику било је уставно одређење које се односило на улогу државе у привреди: “У циљу заштите животних интереса народа, подизања народног благостања и правилног искоришћавања свих привредних могућности и снага, држава даје правац привредном животу и развоју путем општег привредног плана, ослањајући се на државни и задружни привредни сектор а остварујући општу контролу над приватним сектором привреде”.³³⁹ Ослањање на задружни и контрола над приватним сектором биле су одреднице од кључног значаја за пољопривреду, будући да су одређивале судбину милиона сељака у Југославији.

³³⁴ “Наряду с социјалистической системой хозяйства, являющейся господствующей формой хозяйства в СССР, допускается законом мелкое частное хозяйство единоличных крестьян и кустарей, основанное на личном труде и исключающее эксплуатацию чужого труда”. *Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик* (<http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm>)

³³⁵ *Устав Федеративне Народне Републике Југославије*, чл. 19.

³³⁶ “Прва седница Уставне комисије при Министарству за конституанту” (15. септембар 1945), АЈ, 3 – 5 – 5.

³³⁷ *Устав Федеративне Народне Републике Југославије*, чл. 14.

³³⁸ Исто; В. Petranović, *Političke i pravne prilike*, 43–56; М. Obradović, *Narodna demokratija*, 49–62.

³³⁹ *Устав ФНРЈ*, чл. 19.

Управо тај аспект нас у овом раду највише и занима јер је представљао предуслов за испуњење настојања да држава “плански руководи целокупним развојем привредног живота”.³⁴⁰

Наведено уставно решење било је и основа за законско планско уређење привреде. Већ током 1945. и 1946. постојали су планови пољопривредне производње, али су то биле били рудиментарне форме плана, у којима су највише смисла имала општа места попут: “засејати сву обрадиву површину под паролом ‘ни једно парче земље не сме остати необрађено’”; “пољопривредна производња треба да обезбеди у потпуности потребе земље за хлебним житима”; “поврће је несумњиво једна од врло важна грана пољопривредне производње али је план врло тешко поставити”.³⁴¹ У том домену осећао се “јакостатак сопственог искуства”.³⁴² Отуда је на седници Политбироа марта 1946. Тито оцењивао да “план привредне обнове не вриједи ништа”,³⁴³ а пар месеци касније, на седници Привредног савета могло се констатовати да за предстојећу етапу изградње “планова никаквих још нема, чак ни појединачних планова за које... постоје конкретне могућности”.³⁴⁴ План обнове пољопривреде сводио се углавном на распоређивање релативно скромних средстава по републикама, али је, поред обнове пољопривредних капацитета у најширем смислу, тај план обухватао и стварање нових пољопривредних установа,³⁴⁵ тако да обнова није била само изградња ранијих, већ и неких сасвим нових капацитета.

Поред свих недостатака у погледу кадрова и релевантних података, нарочито у пољопривреди, на шта се са позиције председника Планске комисије највише жалио Хебранг, Југославија је ипак донела амбициозни Петогодишњи план. У закону којим је план озваничен, после истицања индустрије као приоритетне, истиче се и важност пољопривреде и њена “органичка” повезаност са индустријом, помоћу које треба

³⁴⁰ “Образложење Нацрта Устава Федеративне Народне Републике Југославије”, АЈ, 3 – 5 – 24.

³⁴¹ Видети на пр: “Упутства за планирање у пољопривреди у 1946 години”, АЈ, 4 – 7 – 62.

³⁴² “Извештај о досадашњем раду одељења за аграрну политику и о најважнијим проблемима који му непосредно предстоје”, АЈ, 4 – 13 – 114.

³⁴³ “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 27/III 1946 godine”, *Politbiro*, 140.

³⁴⁴ (Дискусија Бориса Кидрича, Записник са седнице Привредног савета 18. јула 1946), “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta održane 18. jula 1946. godine”, 69.

³⁴⁵ (Документација о расподели кредита из Фонда за обнову), АЈ, Савезна планска комисија (41) – 11 – 19.

“створити све услове за савлађивање заосталости пољопривреде”, обезбеђивањем потребне механизације и других средстава у циљу подизања производње, али и целокупног живота на селу. Иако се од пољопривреде очекивало да обезбеди велика средства за индустријализацију, план пољопривредне производње није био превише амбициозан, нарочито у поређењу са осталим привредним гранама. Према Плану, петогодишње инвестиције у пољопривреду требало је да износе 19,4 милијарди директних и 13,3 милијарде индиректних инвестиција: 940 милиона динара за изградњу хемијске индустрије намењене пољопривреди, 840 милиона за индустрију пољопривредних машина, а око 11 милијарди било је предвиђено за прехранбену индустрију. Задатак индустрије био је да до 1951. за пољопривреду произведе машина, справа и алата у вредности од 3 милијарде динара, затим вештачких ђубрива у вредности од 2,1 милијарду и средстава за заштиту биља у вредности од 1,6 милијарди. План је предвиђао производњу 9 пута више плугова него што је произведено у предратној Југославији и око 5 пута већу количину вештачких ђубрива. Такође, планирано је и повећање пољопривредне површине на 7,7 милиона хектара (што је било приближно нивоу из 1939) примена савршенијих агротехничких и агрохемијских мера (пре свега повећање потрошње вештачких ђубрива), реонизирање, обезбеђивање квалитетног семена и приплодне стоке, нове сорте, професионалну подршку, побољшање снабдевености индустријским производима неопходним за пољопривреду, заштиту сељака од експлоатације и културно уздизање сељаштва. У обиму производње, план није постављао преамбициозно повећање у односу на предратну производњу, будући да је требало до 1951. остварити 120% предратне производње. Укупну вредност пољопривредне производње требало је до 1951. повећати од предратних 63,8 милијарди на 96,7 милијарди. Образлажући предлог Плана у Народној скупштини, Тито је поновио становиште да је индустријализација “нераздвојно” везана са потребама пољопривреде и села, на којем је живела већина становништва, пре свега због тога што се развојем индустрије обезбеђују средства за квалитетнију обраду земље.³⁴⁶ У смислу обима производње, требало је до 1951.

³⁴⁶ “Закон о петогодишњем плану”, *Службени лист ФНРЈ*, 36/1947; Ј. Б. Тито, “О Петогодишњем плану (Говор у Народној скупштини)”, *Говори и чланци*, III, 52–56; Кидрич је говорећи о механизацији пољопривреде истицао њен значај како би “не само достигли него и престигли ниво предратне

остварити 120% предратних вредности, што је било значајно веће повећање у односу на стартну основу из 1946.³⁴⁷

План у пољопривреди подразумевао је, најпре, да се утврде *капацитети* (површина земљишта, насади, машине и оруђа, радна стока, пољопривредне зграде и др.) и *нормативи* (утрошак семена, ђубрива, средстава за заштиту биља по јединици површине, утрошак радне запрежне снаге, хране за вучну стоку, материјала за рад машина и др.) Планирани и извршавани задаци изражавани су у *показатељима* – квантитативним (обим производње, размере неке делатности) и квалитативним (одређују специфичне особине производног процеса или производа). Ови показатељи изражавали су се у два облика – у *натуралном*, апсолутном (физичке јединице мере) и *вредносном*, релативном (у новцу). Значајни су били и *територијални показатељи* који су идентификовали регионалне специфичности, као и *социјални показатељи*, који су исказивали поједине делове плана према секторима власништва. Постојали су *перспективни*, *годишњи* и *оперативни* (месечни, квартални, полугодишњи) планови, а у задругама и на пољопривредним добрима су израђивани и дневни планови. Перспективни је заправо био управо петогодишњи план, који је детаљније разрађиван у годишњим и динамичким плановима. Иако није био директиван у домену пољопривреде (свакако не на начин на који је то био у индустрији), и у овој области план се исказивао у великом броју *натуралних показатеља*, односно у конкретним износима количине планираних пољопривредних производа, што је карактеристика управо чврсто постављеног државног плана. Примера ради, према Петогодишњем плану, принос белих жита по хектару требало је повећати за 15% у односу на 1939; кукуруза – 20%, индустријског биља 8–30%. Због тога су биле неопходне бројне административне мере које су имале за циљ да у планску пољопривреду инкорпорирају и индивидуалне сељаци.

производње”, што није било превише ентузијастично постављен задатак. В. Kidrič, “Proizvodnja – trgovina – snabdevanje”, *Sabrana dela*, V, 475. И Хебранг је дисциплиновано бранио предлог плана. Део Хебранговог говор који се односи на пољопривреду обављен је у: *Петогодишњи план и наше село*, Београд 1947, 45–50. Видети и: В. Бурзевски, М. Горановић, *Петогодишњи план развита наше пољопривреде и задаци омладине*, Београд 1947.

³⁴⁷ J. T. Bombelles, *Economic Development of Communist Yugoslavia*, Stanford, 1968, 23–24.

План у пољопривреди најпре је предвиђао планирање површина: начина њихове употребе и пројекцију повећања. Затим, ради повећања приноса, било је неопходно планирати употребу расположивих агротехничких и агрохемијских средстава ради постизања “агрономског минимума”: обраде земље, ђубрња и заштите биља. Затим је требало планирати плодоред, односно оптимачну периодичну измену култура на једном комаду земљишта, од чега је умногоме зависила његова плодност. Висина приноса зависила је од квалитета семена и врсте усева на одређеном подручју, због чега је и то требало планирати, како би се максимално искористиле предности одређеног земљишта, односно како би се избегло узимање семена које не би одговарало одређеном подручју и гајење културе која на том подручју не успева добро. Производња се планирала по културама, у четири групе: житарице, индустријско биље, повртно биље и крмно биље.³⁴⁸ У основи, задатак плана је био да ублажи неравномеран развитак пољопривреде према развитку индустрије.³⁴⁹

Од 1952. прешло се у Југославији на далеко флексибилније привредне планове у којима су биле дате само основне пропорције, које су се исказивале у далеко мањем броју и то вредносних, а не натуралних показатеља. То је био важан заокрет у планској пољопривреди: држава више није планирала конкретне количине које треба да произведе пољопривреда, као у случају Петогодишњег плана, већ само вредност укупне пољопривредне производње. Такви планови називани су *друштвеним плановима* и израђивани су на годишњем нивоу. Друштвени планови за 1952. и 1953. предвиђали су у индустрији само минимуме коришћења капацитета, а у пољопривреди је еквивалент томе било исказивање планиране производње у 1952. и 1953. према просеку за период 1947–1951.³⁵⁰ Уважавајући у већој мери тржишне

³⁴⁸ D. Čalić, *Planiranje privrede FNRJ*, 24–31, 63–68.

³⁴⁹ Lj. Vožić, *n. d.*, 573.

³⁵⁰ “Закон о друштвеном плану Федеративне Народне Републике Југославије”, *Службени лист ФНРЈ*, 17/1952, 1953; “Закон о друштвеном плану Федеративне Народне Републике Југославије”, *Исто*, 62/1952; (Излагање Б. Кидрича у Народној скупштини ФНРЈ поводом предлога друштвеног плана за 1952, 28. децембар 1951), *Peto redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda 28 aprila – 1 marta 1953. Stenografske beleške*, Београд 1952, 29; А. Старц, “Пољопривреда у предлогу друштвеног плана”, О друштвеном плану, Београд 1952, 68–6; Исти, “О пропорцијама у друштвеном плану за 1952. годину”, *Економист*, 2/1952, 53–67; В. Беговић, “Резултати дискусије о савезном друштвеном плану”, *Економска политика*, 1/1952, 2; “Тезе за планирање у пољопривреди”, АЈ, Главна управа за план (129) – 7 – 25; “Планирање пољопривреде”, *Исто*.

принципе, друштвени план ипак није био “корак назад”, тврдио је Кидрич, није био покораване стихији, утолико што је постојала општенародна имовина и радничко самоуправљање. Планирање, дакле, није напуштено, већ је подигнуто на виши степен: није бирократски супротстављено слободној иницијативи, а не садржи никакве елементе експлоатације.³⁵¹

Када је реч о новом планском систему који је уведен од 1952, предвиђени вредносни показатељи који, дакле, нису изражавали количински обим пољопривредне производње, подразумевали су да држава води одговарајућу политику цена. То се показало већ марта 1952. када се у Народној скупштини расправљало о изменама финансијског плана предвиђеног друштвеним планом за 1952. Иако обим пољопривредне производње није био повећан (јер се план тиме није ни бавио), учешће пољопривреде у народном дохотку било је повећано према коначном финансијском плану за 30,2 милијарде. Како је Кидрич објаснио ову промену, она “не обухвата повећање пољопривредне производње у њезином натуралном обиму” већ “произлази из извесних промена у политици цена”, која је подразумевала за 12–15% виши ниво цена пољопривредних производа од првобитно пројектованог.³⁵² И друштвени планови 1952. и 1953. су рачунали са веома ниском акумулативношћу пољопривреде, чија је пројектована стопа акумулације за 1952. и 1953. износила само 19, док је пројектована стопа акумулације индустрије и рударства износила 582 у плану за 1952, односно 509 у плану за 1953. За социјалистички сектор пољопривреде била је планирана већа стопа акумулације: 55 за државна пољопривредна добра и око 30 за СРЗ.³⁵³ Учешће фонда потрошње у пољопривреди у односу на њен удео у националном дохотку било је и даље веома високо, што је била последица њене ниске производности.³⁵⁴ Прелазак на

³⁵¹ “Zapisnik sa sastanka Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju reorganizacije i neih opštih pitanja, 24. mart 1951”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 4, 41.

³⁵² (Излагање Б. Кидрича поводом Предлога друштвеног плана за 1952), *Peto redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda 28 aprila – 1 marta 1953. Stenografske beleške*, 14.

³⁵³ (Белешка о акумулацији и фондовима за СРЗ), АЈ, Привредни савет Владе ФНРЈ (40) – 125 – 290. Пројектовани национални национални доходак од пољопривреде износио је 316,9 милијарди, фонд потрошње износио је 267,1 милијарду, за акумулацију и фондове преостајало је 49,8 милијарди, односно 19% од фонда потрошње.

³⁵⁴ К. Глигоров, “Опште карактеристике друштвеног плана”, *Економска политика*, 32/1952, 623; В. Корощец, “Индустриска и пољопривредна производња”, *Исто*, 332/1952, 627; М. Туцовић, “Пољопривреда по предлогу друштвеног плана”, *Исто*, 33/1952, 643–644.

друштвени план значио је за индивидуалног сељака перспективу смањења административног притиска. Штавише, то је значило и напуштање планирања на индивидуалном сектору, јер осим контрахирања, укидањем административних мера, није више било начина да се приватни сектор планира.

Органи управљања пољопривредом

Када је реч конкретно о управљању пољопривредом, централни управни орган за ову област корене је имао у посебном одељењу за пољопривреду при Привредно-финансијском одсеку Извршног одбора АВНОЈ-а, формираном на Првом заседању овог тела 1942. У оквиру прве револуционарне владе – Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) – постојало је од септембра 1944. посебно Повереништво пољопривреде, као централни орган за руковођење овом делатношћу, на чијем челу се налазио Емануел Чучков. По ослобођењу Србије преузет је затечени апарат министарства пољопривреде Недићеве владе, из ког су уклоњени компромитовани кадрови, поједини стручњаци су упућени на послове организације пољопривредне производње у Војводини и другим крајевима, део је стављен на располагање Повереништву пољопривреде Србије, а око 30 стручњака и чиновника остало је као језгро будућег савезног министарства. Потом се приступило реорганизацији, која до формирања Привремене владе ДФЈ није довршена, нити су у Повереништво примани нови кадрови.³⁵⁵

У савезној влади ДФЈ формираној марта 1945. као централни орган који је руководио пољопривредом постојало је Министарство пољопривреде, док су на републичком нивоу централни органи били републичка повереништва,³⁵⁶ односно (нешто касније) такође министарства пољопривреде, понегде у комбинацији са још неким ресором (шумарство, водопривреда, сточарство). И у Војводини, чији је значај

³⁵⁵ В. Petranović, V. Simović, *n. d.*, 425–436; D. Živković, *n. d.*, 636–644; “Извештај о досадањем раду Министарства (Повереништва) пољопривреде Д. Ф. Ј.” (8. мај 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

³⁵⁶ Повереништва су била извршни органи председништава антифашистичких већа (скупштина), а министарства су настајала по избору републичких скупштина и формирању републичких влада.

за пољопривреду био нарочито велики, постојало је посебно одељење задужено за пољопривреду при Главном НОО Војводине.³⁵⁷

На челу савезног Министарства пољопривреде налазио се од марта 1945. Васа Чубриловић.³⁵⁸ До доношења Устава ФНРЈ централни државни апарат задржао је “скоро сасвим организационе калупе старих министарстава”, што је представљало “сметњу” будући да су нова министарства решавала сасвим другачије задатке, који су проистицали из комплексне својинске структуре у привреди, из њеног планског карактера и државног руковођења привредом.³⁵⁹

Када је реч о функционисању и организационим проблемима у раду Министарства пољопривреде из овог раног периода, у документацији се може пронаћи и један веома речит документ са назнаком “строго поверљиво, намењен “Магашићу³⁶⁰ лично”. У опширном елаборату о стању пољопривреде и пољопривредне службе наводи се да између министра и његових помоћника постоје опречни погледи по неким важним питањима, да је чиновништво “старо и бирократско”, да његову структуру “треба мењати”, али да мишљења министра и помоћника у том смислу нису истоветна. Осим тога у Министарству нису спроведена три основна задатка “планирање, контрола и координација”. У Министарству има чиновника који “скоро ништа не раде”, а од многих стижу “бирократски планови и законски предлози”, “предлози за организацију” који су “нереални, бирократски или не одговарају организацији предвиђеној по нацрту устава” али, упркос томе, “на њима се инсистира”. Према карактеристици коју је за министра Чубриловића дао Максим Горановић, његов рад у првих девет месеци оцењиван је углавном негативно, између осталог зато што је “упорно” настојао да “на водеће положаје у министарству задржи старе начелнике – или доведе сличне – у основи противнике народног фронта”. Министар је оптуживан и да “форсира доношење закона, правилника, наредаба тзв. стручних савета итд и тиме ставља брешу реорганизацији пољопривредне службе, планирању”. Као

³⁵⁷ “Правилник о организацији одељења за пољопривреду и шумарство”, *Службени лист Војводине* 1/1945.

³⁵⁸ “Указ Краљевског намесништва о формирању Владе ДФЈ”, *Службени лист ФНРЈ*, 11/1945.

³⁵⁹ (Говор Е. Кардеља у Народној скупштини ФНРЈ, 1. април 1946), *I ванредно заседање Народне скупштине ФНРЈ. 31 јануар – 4 фебруар 1946 године. Стенографске белешке*, 82.

³⁶⁰ Мауриције Магашић, помоћник Министра пољопривреде.

позитивно је оцењивано то што се министар ангажовао око пољопривредно-машинске службе, државних пољопривредних добара и научно-истраживачког рада, па је помоћник Максим Горановић “настојао да се по овим питањима што више оријентише рад министров”, при чему је констатовано да те ресоре воде “одговорни другови”.³⁶¹

У датом оквиру, Чубриловић је на месту министра био веома агилан. Настојао је да најпре оствари што већи степен координације са земаљским повереништвима и министарствима, што није био лак задатак, већ из комуникацијских разлога, па је маја 1945. у једном извештају констатовоа да је комуникација са земаљским повереништвима, укључујући, додуше, и повереништво Србије (које се налазило у истом граду), или недовољна или сасвим непостојећа.³⁶² Један од кључних изазова у почетном периоду рада било је разграничење компетенција савезног и земаљских (републичких) министарстава, при чему је Чубриловић тежио што већој централизацији, иако је у Народној скупштини критиковао рад управе у Краљевини, тврдећи да је била “централистичка” и “бирокупативизована”.³⁶³ Један предлог разграничења надлежности савезног и републичких министарстава из јула 1945. који је послат у Министарство за конституанту карактерисао је “сувишни централизам”, како је у повратном акту оцењивао Јован Ђорђевић, тада помоћник у овом Министарству.³⁶⁴

До октобра 1945. усталила се структура Министарства пољопривреде коју је чинило осам одељења подељених на укупно 33 одсека, који су се даље делили на реферате. У јулу 1945. у Министарству је било 122 запослена и процењивало се да недостаје још око 90 људи у апарату.³⁶⁵ Већ сам број организационих јединица сведочи о веома комплексном систему, који је тешко могао одолети бирокупативизацији. Међу

³⁶¹ “Negativne i pozitivne strane u radu ministra Čubrilovića”, АЈ, 836 – III – 2 – б/24.

³⁶² “Извештај о досадањем раду Министарства (Повереништва) пољопривреде Д. Ф. Ј.” (8. мај 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

³⁶³ (Излагање министра пољопривреде В. Чубриловића у Народној скупштини ФНРЈ), *1 ванредно заседање Народне скупштине скупштине ФНРЈ. 20 март – април 1946 године. Стенографске белешке*, 224.

³⁶⁴ “Надлежност појединих степена народне власти у пољопривреди”, АЈ, 3 – 4 – 12; (Мишљење Јована Ђорђевића о нацрту организације Министарства пољопривреде који је начинио Максим Горановић, јул 1945), 4 – 1 – 5; “Надлежност савезног министарства пољопривреде у сектору биљне производње”, АЈ, 4 – 2 – 25; “Записник са конференције Савезног и земаљских министарстава 16 – 18 јануара 1946”, АЈ, 4 – 13 – 108.

³⁶⁵ (Шема организације Министарства пољопривреде из јула 1945), АЈ, 836 – III – 2 – б/9.

организационим јединицама пажњу привлачи одсек за “планско изграђивање села”.³⁶⁶ Сам назив одсека живописно је рефлектовао спој “старог” и “новог”, где је нова планска пољопривреда представљала императив, али је ова делатност још увек идентификована са сељаштвом, из чега је проистекао овако погрешан нагласак у називу планског одсека, који је сугерисао да се пољопривреда одвија једино у контексту сеоске средине. Већ почетком 1946, без обзира на стварне капацитете, од министарстава пољопривреде у републикама се тражило да формирају планска одељења.³⁶⁷ Иначе, када је реч о механизму планирања, поступак је био следећи: у Министарству пољопривреде би се начинио план пољопривредне производње, затим је тај план одлазио у СПК, која је вршила корекције, после чега је план требало да одобри Савезна влада.³⁶⁸

Пошто је организација сетвених радова на ослобођеној територији био један од главних задатака непосредно после ослобођења, посебном наредбом министра Чубриловића, формиран је при Министарству пољопривреде Одбор за сетву, као саветодавни орган у чији састав су улазили сви начелници у Министарству. Задатак Одбора био је утврђивање плана сетве и старање за њено спровођење.³⁶⁹ Убрзо је савезни министар издао наредбу којом се налаже да се при републичким повереништвима пољопривреде, као и при народним одборима свих нивоа локалне власти такође формирају овакви одбори.³⁷⁰ Будући да је количина семена у ратним условима значајно смањена (семенске залихе морале су често бити употребљене за исхрану), Министарство трговине и снабдевања у сарадњи са Министарством пољопривреде настојало је да набави семе где год је то било могуће, да све расположиве количине стави под своју контролу и да организује набавке за произвођаче. Испоруке су, међутим, касниле, а често су биле и неадекватне за дату

³⁶⁶ (Решење министра В. Чубриловића о устројству Министарства пољопривреде), АЈ, 4 – 2 – 26.

³⁶⁷ “Записник са конференције Савезног и земаљских министарстава 16 – 18 јануара 1946”, АЈ, 4 – 13 – 108.

³⁶⁸ Видети: (Корекција плана Министарства пољопривреде од стране СПК за сетву 1946/47), АЈ, 41 – 256 – 422.

³⁶⁹ “Наредба о образовању одбора за сетву у министарству пољопривреде”, *Службени лист ДФЈ*, 19/1945.

³⁷⁰ “Наредба о образовању одбора за сетву у федералним јединицама и одбора за сетву у окрузима, срезovima и општинама (селима)”, *Исто* 22/1945.

област, пошто се у то време није могло водити рачуна о погодности семена за одређено подручје.³⁷¹ Одбор за сетву био је специјално тело при Министарству пољопривреде, формирано према актуелној потреби, што ће убрзо постати пракса, али, осим што сведочи о великој важности сетвених радова које је држава желела да максимално контролише у циљу њиховог што потпунијег извођења, наредба о формирању одбора за сетву на локалном нивоу је значајнија као показатељ и изразито централизованог управног апарата и хијерархије државних органа: власт савезног министра протезала и на републичка министарства (повереништва) пољопривреде, али и даље на локалне органе власти, све до сеоских одбора. Почетком 1945. Министар пољопривреде донео је и одлуку о образовању Комисије за сетву Војводине, која је, како се може закључити из извора, била први нижи управни орган у области пољопривреде формиран после Министарства пољопривреде.³⁷²

У периоду обнове за амбициозне државне планове било је неопходно употребити све расположиве материјалне и људске ресурсе, па је Министарство пољопривреде иницирало доношење прописа којима је налагана “грађанска мобилизација” пољопривредних стручњака и ветеринара.³⁷³ Циљ је био да се пољопривредни стручњаци што правилније распореде између различитих области, према конкретним потребама. О каквим се односима радило, сведочи, примера ради, Чубриловићева констатација да има срезова у којима уопште нема ветеринара, али и да има о оних са по “два па и више”. Нарочито је била истакнута забрана обављања приватне праксе.

³⁷¹ “Развој семенске службе од ослобођења”, АЈ, 4 – 22 – 235; “Решење о преласку под надзор Савезног министарства пољопривреде заплених непријатељских пољопривредних имања”, *Службени лист ДФЈ*, 28/1945, прописивало је да семе затечено на овим имањима, уколико превазилази потребе самог газдинства, ставити на располагање држави. “Решење о одређивању предмета који спадају под планску расподелу и потрошњу”, *Службени лист ДФЈ*, 32/1945, под овај режим је ставило семе свих најважнијих култура.

³⁷² Комисија за сетву основана је на конференцији у Новом Саду 28. фебруара 1948. којој су присуствовали Председник ПС, делегати Повереништва пољопривреде НКОЈ, делегати ДУНД, Главном НОО Војводине, Народног фронта, окружних НОО и других заинтересованих установа и организација. “Одлука по питању пролетње сетве у Војводини” (28. фебруар 1945), АЈ, 4 – 1 – 15. У фонду Савета за пољопривреду и шумарство сачуван је само нацрт одлуке о основању ове комисије, али је више пута поменута у другим документима, који су објављивани и у Службеном листу. (Нацрт одлуке о оснивању Комисије за сетву Војводине), АЈ, 4 – 12 – 101. (Без датуме, свакако пре марта 1945); “Пољопривредна конференција у Новом Саду. Основана је Комисија за сетву Војводине”, *Борба*, бр. 58, 7. март 1945; А. Tomić, *Сocijalistički преobraжај пољопривреде и Југославији*, Београд 1964, 22.

³⁷³ “Наредба о обавезној пријави и грађанској мобилизацији пољопривредних стручњака”, *Службени лист ДФЈ*, 32/1945; “Закон о грађанском мобилизацији ветеринара”, *Исто*, 36/1945.

Забрани се изричито противио министар Чубриловић, али је председник Законодавног одбора М. Пијаде приликом расправе о предлогу закона лако задобио подршку већине чланова за забрану приватне праксе.³⁷⁴

Сва имовина, укључујући и пољопривредна имања и инвентар који су по основу Одлуке из 1944. дошли у државну својину, налазила се испрва у надлежности Државне управе народних добара (ДУНД), која је била основана при Повереништву трговине и индустрије.³⁷⁵ У споразуму са овом управом, та имања прешла су решењем ПС у надлежност Министарства пољопривреде, априла 1945.³⁷⁶ За управљање овим имањима при Министарству је јула 1945. формирана Државна пољопривредна комисија за управљање државним пољопривредним имањима.³⁷⁷ На основу уредбе о њеном оснивању, за територију Војводине формирана је, такође јула 1945, Главна пољопривредна комисија, са превасходним задатком да врши управу над пољопривредним имањима која су доспела у државну својину и налазила су се на територији Војводине.³⁷⁸ За ефикасније управљање овим добрима било је формирано 15 реонских управа, чији је број после реорганизације сведен на 13.³⁷⁹

Чвршће основе за свој рад државна управа је добила доношењем Устава ФНРЈ, 31. јануара 1946. Према Уставу ресори пољопривреде и шумарства спојени су у једно министарство које је имало савезно-републикански карактер.³⁸⁰ Тај ресор задржао је и

³⁷⁴ (Излагања В. Чубриловића и М. Пијаде, 17. маја 1945), *Rad zakonodavnih odbora*, 79–83.

³⁷⁵ Одлука о прелазу у државну својину непријатељске имовине, о државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле, *Службени лист ФНРЈ*, 2/1945; “Правилник о организацији Државне управе народних добара”, *Службени лист ДФЈ*, 3/1945; В. Petranović, *Političke i pravne prilike*, 72.

³⁷⁶ “Решење о преласку под надзор Савезног министарства пољопривреде заплењених непријатељских пољопривредних имања”, *Службени лист ДФЈ*, 28/1945.

³⁷⁷ “Уредба о оснивању Државне пољопривредне комисије за управљање државним пољопривредним имањима”, *Службени лист ДФЈ*, 53/1945.

³⁷⁸ “Решење о оснивању Главне пољопривредне комисије за Војводину”, *Службени лист ДФЈ*, 53/1945.

³⁷⁹ (Извештај о организацији Главне пољопривредне комисије за Војводину, октобар 1945), *АЈ*, 4 – 274 – 1607.

³⁸⁰ Према Уставу из 1946. у савезној влади постојала су *опитесавезна министарства*, која су непосредно руководила пословима савезне државе и нису постојала на републичким нивоима, и *савезно-републиканска*, која су на савезној територији непосредно руководила само тачно ограниченим делокругом активности и установа, док су остале послове та министарства водила само преко републиканских министарстава истог ресора. Вид. Устав ФНРЈ, Београд 1946, чл. 86–88; Ј. Ђорђевић, *Наше државно уређење*, 17; G. W. Hoffman; F. W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York 1962, 83–84.

у новој влади, формираној 8. фебруара 1946, Васа Чубриловић.³⁸¹ На тој функцији Чубриловић је остао све до почетка 1948. Јануара 1948. је дошло до мање организационе промене у централном државном апарату па је, између осталих промена, подељен ресор пољопривреде и шумарства на два нова министарства: Министарство пољопривреде, на чијем челу се нашао Петар Стамболић и Министарство шумарства, на челу са Васом Чубриловићем, који је задржао овај сектор свог некадашњег ресора.³⁸² Ова смена се поклапа и са израженијом тенденцијом ка заузимању одлучније марксистичке линије у аграрној политици у самом партијском врху и међу партијским економским кадровима. Међутим, Петар Стамболић је на функцији министра пољопривреде остао релативно кратко, до 31. августа 1948, када је за министра именован Мијалко Тодоровић.³⁸³ Од тада, па све до априла 1950. није више било значајнијих промена у Министарству пољопривреде.

Чубриловићеви погледи на сељаштво били су, у основи, немарксистички, што се нарочито огледало у настојању да се на сваки начин “заштити” сељак (што вишим ценама пољопривредних производа, што нижим порезима). Иако је био кооперативан и прихватао општу линију у аграрној политици, његова полазишта у раду увек су била аграристичка и централистичка. Примера ради, државним пољопривредним добрима Чубриловић је пре свега видео узорна газдинства на којима ће се сељак учити напредној пољопривреди и која ће му обезбеђивати квалитетно семе и приплодну стоку, што су она, између осталог свакако и била. Међутим, о класном садржају (потискивање индивидуалног произвођача), Чубриловић је гласно ћутао. На речима је критиковао централизам, али је настојао и сам да га у пракси проводи, сукобљавајући се повремено са колегама у Законодавном одбору. У нацртима закона полазио је од настојања за утврђивањем широких ингеренција свог Министарства, али је у тим настојањима остајао надгласан.

Министарство пољопривреде и шумарства од 1946–1948. имало је јасну поделу на два сектора – пољопривреду и шумарство – при чему ће овде бити приказана

³⁸¹ “Указ о образовању Владе Федеративне Народне Републике Југославије”, *Службени лист ДФЈ*, 12/1945.

³⁸² “Указ о укидању и осњању министарстава владе ФНРЈ”, *Службени лист ФНРЈ*, 3/1948; “Указ о разрешењу и именовању чланова владе ФНРЈ”, *Исто*, 3/1948.

³⁸³ “Указ о реконструкцији владе ФНРЈ”, *Исто*, 76/1948.

структура сектора пољопривреде. Са разграђавањем задатака оперативног руковођења пољопривредом, формирана су посебна одељења, комисије и управе при Министарству. Формирање управа од некадашњих одељења током 1946. сведочио је о расту оперативно-управних надлежности Министарства. Тако су одељење за државна пољопривредна добра и предузећа, одсек за машинске станице и одсек за производњу и селекцију семена прерасли у управе за ове области.³⁸⁴ Почетком 1947. учврстила се структура Министарства са основном поделом на општи, плански и оперативни сектор, при чему је нарочито растао значај планског сектора.³⁸⁵ Унутрашња структура Министарства у сектору пољопривреде је реорганизована тако да је уместо одсека при одељењу за аграрну политику формирано посебно планско одељење, не више за “изградњу села”, већ за пољопривреду. Када је 1948. дошло до одвајања ресора пољопривреде и шумарства, организациона структура новог Министарства пољопривреде фактички је била она коју је имао тај сектор у обједињеном ресору.

Због све веће важности која је придавана сељачким радним задругама при Председништву Владе ФНРЈ формирана је 1946. Комисија за задруге, а том приликом је укинута таква комисија која је постојала при Привредном савету.³⁸⁶ Такође, у савезном и свим републичким министарствима формирана су од 1946. посебна одељења за сељачке радне задруге, са инструкторима за помоћ приликом њиховог оснивања. Ових инструктора је 1947. било укупно 23 на територији Југославије, од којих 14 у Војводини.³⁸⁷ У циљу регулисања организације и рада задруга у овом периоду донета су два закона о задругама, 1946. и 1949, при чему је овим другим изричито предвиђано стварање сељачких радних задруга.³⁸⁸

³⁸⁴ (Решење Министра пољопривреде о формирању нових управа при Министарству), АЈ, 4 – 25 – 249.

³⁸⁵ Наредба министра В. Чубриловића о организацији Министарства пољопривреде и шумарства – за сектор пољопривреде (1947), АЈ, 4 – 22 – 234. (За увид у обим усложњавања апарата Министарства од 1945–1947. и пораст значаја планског сектора видети Прилог 1 на крају овог рада).

³⁸⁶ “Уредба о организацији и делокругу рада Комисије за задруге при Претседништву владе ФНРЈ”, *Службени лист ФНРЈ*, 103/1946.

³⁸⁷ “Извештај одељења за задруге” (1947), АЈ, 4 – 22 – 234;

³⁸⁸ “Основни закон о задругама”, *Службени лист ФНРЈ*, 56/1946; “Основни закон о земљорадничким задругама”, *Исто*, 49/1949.

Пошто су за пољопривредну производњу остајали од највеће важности послови око обезбеђивања квалитетног семена,³⁸⁹ организација семенске службе и послова око сетве послужиће нам као илустрација начина функционисања државе и њене улоге у пољопривреди. Током 1946. уложени су знатни напори да се организује квалитетна семенска служба, како при управном апарату, тако и у виду семенских предузећа за потребе производње, набавке и дистрибуције квалитетног семена.³⁹⁰ Од 1946. организоване су семенске централе (по једна у свакој републици и савезна у Земуну), као државна предузећа и оперативни органи министарстава пољопривреде,³⁹¹ чији је задатак био да снабдевају произвођаче преко локалних трговачких мрежа и задруга семеном одговарајућег квалитета и погодним за конкретно подручје, при чему су се ове централе налазиле под управом одељења за биљну производњу при министарствима.³⁹² Међутим и тај начин централизованог снабдевања показао је недостатке, па је извршена децентрализација оснивањем семенских предузећа везаних за поједине крајеве, чији је задатак био да набављају, али и да производе семе адекватно за дати крај. Та предузећа била су под управом семенске службе при републичким министарствима, при чему је у оквиру Савезног министарства пољопривреде формирана Управа за производњу сорти и семенску службу, “у складу са пребацивањем тежишта на стручне моменте”.³⁹³ Такође, у послове производње семена требало је укључити и задружна добра и приватнике.³⁹⁴ Ради постизања што бољег квалитета семена, при Министарству је формирана и посебна Комисија за признање сорти.

³⁸⁹ “Питање квалитетног семена је сада за нас једно од најважнијих у аграрној техници”, писао је Максим Горановић у једном допису Бакарићу, тражећи од њега да обезбеди све услове за рад проф. А. Тавчару који је био “несумњиво најбољи стручњак за селекцију”. Помоћник Савезног министра пољопривреде је сугерисао Бакарићу да Тавчару на располагање стави аутомобил, па “уколико је потребно и материјално га помоћи... како би се могао потпуно посветити научно-стручном раду”. АЈ, 4 – 26 – 256.

³⁹⁰ З. Калић, “О организацији семенске службе”, *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, *Додатак – Савезна конференција за научноистраживачки рад у пољопривреди*, 36.

³⁹¹ “Уредба о семенској служби”, *Службени лист ФНРЈ*, 52/1946; “Уредба о оснивању Савезне семенске централе за промет семенском робом”, *Исто*, 59/1946; “Производња семена и организација семенска службе”, *Борба* бр. 30/1947, 3.

³⁹² “Развој семенске службе од ослобођења”, АЈ, 4 – 22 – 235.

³⁹³ Исто; (Решење Министра пољопривреде о формирању нових управа при Министарству), АЈ, 4 – 25 – 249; “Уредба о семенској служби”, *Службени лист ФНРЈ*, 52/1946.

³⁹⁴ “Реорганизација пољопривредне службе и снабдевање пољопривреде”, АЈ, 4 – 2 – 26.

Због немогућности да се све потребе пољопривреде задовоље из домаће производње при Министарству пољопривреде формирана је посебна Управа за снабдевање пољопривреде. Њен задатак је био да обезбеђује све оно што је за потребе пољопривреде требало увозити. За увоз производа потребних за пољопривредну производњу као и за извоз домаћих производа формирано је посебно предузеће – Пољострој.³⁹⁵

Због велике потребе да се на пољопривредна производња што више унапреди, посебна пажња била је посвећена пословима око заштите усева. При Министарству пољопривреде постојала је од 1946 Управа за заштиту биља.³⁹⁶ Без одговарајућег стручног кадра, и на државном и на локалном нивоу, управа се ослањала на целокупни стручни кадар. Основна активност била је организација масовних колективних акција, које су биле неопходне и због недостатка потребних средстава и инвентара (на пр. прскалица).³⁹⁷ За потребе из домена биљне заштите издавани су такође разни прописи, којима је држава настојала да обезбеди више бриге за усеве, а тиме и веће приносе.³⁹⁸ Осим тога, Министарство је подстицало домаћу производњу средстава за заштиту биља.³⁹⁹

Од почетка 1949. све више се увиђало да је државни апарат захваћен масовном бирократизацијом. Увод у промену организације руковођења пољопривредом било је излагање Едварда Кардеља на састанку ПС 9. јуна 1949, када је за министарства пољопривреде оценио да она “нису још пошла путем социјалистичког преображаја” и да прво то треба изменити и тек онда постати способан за социјалистички преображај пољопривреде. Основно је, по Кардељу, било савлађивање “стручњачког менталитета”, при чему је истицао да пољопривредни стручњаци, који седе по

³⁹⁵О оснивању Управе за снабдевање видети: АЈ, 4 – 51 – 383; “Правилник о раду државног предузећа Пољострој”, Исто; “Уредба о оснивању Државног предузећа за увоз и извоз пољопривредних стројева, оруђа и средстава за пољопривредну производњу Пољострој”, Исто, 3/1946.

³⁹⁶ (Документација о оснивању Управе за заштиту биља), АЈ, 4 – 23 – 236; С. Атанацковић, *Организација и задаци службе за заштиту биља*, Београд 1947.

³⁹⁷ “Резултати и значај досад проведених масовних акција за заштиту биља”, *Пољопривреда* 1/1948, 46.

³⁹⁸ “Наредба о сузбијању опасних биљних болести, штеточина и корова”, *Службени лист ФНРЈ*, 91/1946, 654; “Наредба о сузбијању кромпирове златице”, Исто, 42/1947; “Наредба о заштити усева од пожара”, Исто, 62/1948.

³⁹⁹ (Допис помоћника министра пољопривреде Максима Горановића Министарству лаке индустрије у ком тражи да се почне са производњом препарата за заштиту биља од штитасте ваши), АЈ, 4 – 33 – 236;

управама Министарства претвореним у “центар филозофирања”, могу задовољавајуће да раде “под правилним социјалистичким руководством”. Однос министарстава пољопривреде према пољопривредним добрима и сељачким радним задругама Кардељ је упоређивао са ситуацијом у којој би се министарство индустрије “поставило на становиште да његове фабрике могу радити више мање онако како саме знају, а да се само министарство бави проучавањем савршенијих метода производње”. Овакав однос према социјалистичком сектору пољопривреде Кардељ је оцењивао као дубоко погрешан, нарочито у околностима када, захваљујући проширењу тог сектора, “може да почне прави план целе пољопривреде”. Ипак, “уместо да министарства пољопривреде планирају пољопривредну производњу, она још увек држе лекције пољопривредним добрима како се најбоље може садити кромпир”.⁴⁰⁰ Са своје стране и Кидрич се 1949. жалио да у министарствима пољопривреде по републикама “царује агрономска бирократија”, која се бави “свим и свачим, али се не бави оперативним руковођењем”. Из министарства је требало уклањати “окореле технократе”, требало је да се “сваког дана прати извршење” пољопривредних послова, да се “оперативно интервенише где је потребно”,⁴⁰¹ уместо дотадашњег начина рада службеника који су “сувише бавили само општим питањима”, па се са иронијом говорило о “пољопривредној филозофији”.⁴⁰² Осим оваквих политичко-организационих, постојали су и проблеми са распоредом пољопривредних кадрова. У Министарству лаке индустрије било је 1949. више агронома него у Министарству пољопривреде.⁴⁰³

Са друге стране, и на федерализму заснована децентрализација система схваћена је на первертован начин. У комуникацији савезних и републичких органа било је све више проблема. Тако је, на пример, крајем 1948. савезно Министарство пољопривреде послало министарствима пољопривреде република и републичким централним комитетима упутство за израду плана за развитак задругарства по срезовима. Иако су

⁴⁰⁰ “Zapisnik sa sastanka Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju poljoprivrede, 9. jun 1949. godine”, 282.

⁴⁰¹ B. Kidrič, “Iz zapisnika sa sastanka održanog 9. juna 1949. godine”, *Sabrana dela*, V, 566.

⁴⁰² Isti, “Tekući zadaci u borbi za izvršenje Petogodišnjeg plana”, *Isto*, VI, 72.

⁴⁰³ (Дискусија Мијалка Тодоровића на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 82.

републички планови морали да буду готови до 1. фебруара 1949, то се није десило, а у Хрватској и Македонији упутство није ни пренето нижим органима.⁴⁰⁴

Због оваквих појава у Министарству пољопривреде, у условима нараслог социјалистичког сектора, требало је најпре започети са директним управљањем на том сектору пољопривреде, “и то на исти начин на који Министарство индустрије управља својим предузећем”. Било је, затим, неопходно пронаћи најбољи начин за планирање приватног сектора, у чему се требало ослонити на контрахирање. На крају, требало је радити на општем унапређењу пољопривреде путем агротехнике, агрохемије и напредних метода производње.⁴⁰⁵

Промена у централном државном апарату 1950. била је опсежнија од свих ранијих. Њена суштина састојала се у преношењу већег броја надлежности са савезног на републичке нивое власти. Поред председника, три потпредседника, три министра без портфеља и секретара, влада из 1950. је имала пет општесавезних министарстава, осам савета који су обједињавали један број ресора некадашњих министарстава, две комисије, шест комитета и две генералне дирекције. Ова реконструкција била је својеврсна припрема за још већу промену која се догодила 1951. када је дошло до нове реорганизације владе, из које су отпали сви комитети, комисије и генералне дирекције (које су промениле назив у главне дирекције, али нису више биле део владе, већ део владиних савета), па се влада састојала само од министарстава и савета.⁴⁰⁶ Међутим, ова промена из 1951. није се битно тицала ресора пољопривреде.

Административно-оперативне функције дотадашњег савезног Министарства пољопривреде од 1950. готово сасвим су напуштене, а “за опште руководство пословима пољопривреде, шумарства и водопривреде из савезне надлежности као и за координацију делатности органа народних република надлежних за те послове” формиран је Савет за пољопривреду и шумарство (СПШ), који је требало да решава општа питања пољопривреде. Истог дана, указом је за председника овог Савета

⁴⁰⁴ Исто, 83.

⁴⁰⁵ “Zapisnik sa sastanka Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju poljoprivrede, 9. jun 1949. godine”, 284.

⁴⁰⁶ “Указ о образовању Владе Федеративне Народне Републике Југославије”, *Службени лист ФНРЈ*, 32/1951; “Уредба о укидању генералних и главних дирекција и управа у надлежности Владе ФНРЈ”, *Исто*, 38/1950; J. Ђорђевић, “Nove promene u organizaciji naših vlada i pravni problemi u vezi sa ovim promenama”, 227–229.

именован Мијалко Тодоровић, дотадашњи министар пољопривреде, који је као председник Савета остао члан савезне владе у рангу министра.⁴⁰⁷ У први план активности Савета истакнуто је планирање у пољопривреди, па је зато и плански сектор био нарочито развијен, што је било у складу са општом привредном политиком растерећења централне Савезне планске комисије од израде детаљистичких планова.⁴⁰⁸ Са друге стране, управне надлежности као и оператива у домену производње остали су само под најопштијим руковођењем из савезног центра. За сектор пољопривреде биле су предвиђене групе за задругарство и привредни рачун, група за пољопривредну производњу и група за заштиту биља, која би се могла придружити и групи за пољопривредну производњу. Заједно са групама за ветеринарство и сектором шумарства, СПШ је требало да има 35 људи, при чему се као услов за успешан рад постављало да кадар буде “знатно бољи” него до тада.⁴⁰⁹ Иста промена дешавала се и на републичким нивоима. Оснивање Савета било је израз “одумирања државе на подручју привреде”.⁴¹⁰

Кардељева и Кидричева идеја је била да се савезна министарства, као органи централног руковођења који су се бирократизовали, замене саветима, као телима која у својој структури укључују представнике републичких односно локалних органа чији се рад координира, као и представнике друштвених организација. Тиме се постизала демократизација управног апарата.⁴¹¹ Али ова трансформација није прошла без отпора оних који су тврдили “да је неки административни орган за пољопривреду потребан и

⁴⁰⁷ “Указ о укидању министарства пољопривреде, министарства шумарства, министарства лаке индустрије, министарства фрађевинарства, министарства трговине и снабдевања и министарства државних набавки о оснивању Савета за пољопривреду и шумарство, Савета за прерађивачку индустрију, Савета за грађевинарство и грађевинску индустрију, Савета за промет робом и Савета за саобраћај и везе Владе ФНРЈ”, *Службени лист ФНРЈ*, 27/1950; “Указ о разрешењу и постављању министара ладе ФНРЈ”, *Исто*, 27/1950; “Решење о гранама делатности које обједињује Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ”, *Исто*, 53/50; Л. Гершковић, “Значај реорганизације савезних органа привредне управе”, *Народна држава*, 3/1950, 3–20; “Преглед реорганизације савезних и републичких органа управе”, *Исто* 7–8/1950, 545–47.

⁴⁰⁸ О томе видети: D. Čalić, *Planiranje privrede FNRJ*, 13.

⁴⁰⁹ “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ u vezi organizacije i tekućih pitanja, 24. april 1951”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 4, 125.

⁴¹⁰ (Излагање Б. Кидрича, 30. марта 1951), *Isto*, 62.

⁴¹¹ (Одговор Ј. Б. Тита на питање новинмра ТАНЈУГ-а о променама у државној управи, 28. април 1950), *Изградња IV*, 433; Н. Балог, “Нека питања у вези реорганизације савезних и републичких привредно-управних органа”, *Економист*, 3/1950, 3–22; Н. Стјепановић, “Око нацрта Уставног закона о највишим савезним, републичким и аутономним органима власти”, *Народна држава*, 7–8/1952, 324.

да ће он кад тад поново доћи до изражаја”. Уз оцену да “ништа не може бити погрешније од предњег схватања”, Милун Ивановић, помоћник министра Тодоровића, писао је касније да је управо трансформација у административном апарату и “кидање са административним мерама и либерализација пољопривреде” учинило да је током 1951/52. пољопривреда “озбиљно кренула напред”.⁴¹² Да би се делатност СПШ што више приближила потребама производње формиран је Савезни стручни савет за пољопривреду и шумарство, који се делио на секције за поједине области пољопривреде. Савет је требало да окупља стручњаке за пољопривреду, избегавајући сваку бирократизацију.⁴¹³ На овај начин је за привреду у целини из савезне и републичке администрације обезбеђено око 100.000 кадрова, будући да су радикално смањени кадровски капацитети некадашњих бирократизованих министарстава.⁴¹⁴ После ове реорганизације централних органа, СПШ је имао 125 службеника, што је за 462 мање него што је било запослено у само апарату Министарства пољопривреде (377) и Министарства шумарства (210).⁴¹⁵

Локални органи нове власти у послератној Југославији, развијани већ од 1941, били су народни одбори (НО), који су и по слову Устава ФНРЈ, у теоријско-правном смислу, били својеврсно извориште и темељ читаве државе.⁴¹⁶ Улога НО била је важна и организационо и идеолошки. Према М. Горановићу, један од главних недостатака пољопривредне службе у Краљевини био је тај што је била превише бирократизована, што су пољопривредни стручњаци, ако их је уопште било у срезовима, обављали канцеларијске послове без додира са сељаштвом. Насупрот томе, сматрао је

⁴¹² М. Ивановић, “Организациони проблеми у пољопривреди”, *Нова администрација*, 6/1953, 429.

⁴¹³ “Решење о оснивању Савезног стручног савета за пољопривредну и шумарство”, *Службени лист ФНРЈ*, 68/1950; И. Ћ., “Оснивање Савезног стручног савета за пољопривреду и шумарство”, *Социјалистичка пољопривреда*, 1/1951, 76–77.

⁴¹⁴ (Одговор Ј. Б. Тита на питање новинара ЈУНАЈТЕД ПРЕС–а о променама у државној управи, 28. април 1950), *Изградња*, IV, 434. Једна од последица овог “преливања” кадрова из администрације у производњу било је и заустављање неодрживо великог преласка сељака у градове. Исто.

⁴¹⁵ Н. Балог, н. д, 18.

⁴¹⁶ “Народ остварује своју власт преко слободно изабраних представничких органа државне власти народних одбора...”, *Устав ФНРЈ*, чл. 6. О народним одборима видети: Л. Гершковић, “Карактер и структура народних одбора”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1–2/1945, 46–61; Исти, “Десет година народних одбора”, *Архив за правне и друштвене науке*, 4/1951, 514–532; Исти, *Наши народни одбори – локални органи народне власти социјалистичке државе*, Београд 1949; Ј. Djordjevic, “Local Self-Government in Yugoslavia”, *The American Slavic and East European Review*, 2/1953, 188–200; В. Petranović, *Političke i pravne prilike*, 108–118; R. A. Johnson, n. d., 1972, 31–32.

Горановић, “неопходно је потребно активирати широке слојеве народа у свакоме селу” што “не може да уради само чиновник”. Чиновници-стручњаци ће и даље бити неопходни како би предлагали одговарајуће мере у пољопривреди, “али носилац и спроводилац свих тих мера биће сам организовани народ” преко народних одбора. Агрономи ће бити “органи пољопривредног отсека месне народне власти”, месне, среске, окружне и обласне.⁴¹⁷

После ослобођења развој локалних пољопривредних органа је такође био веома динамичан и углавном је пратио реорганизације у центру државног апарата.⁴¹⁸ Иако савезна влада није имала директне ингеренције над локалним органима задуженим за пољопривреду, који су се налазили под управом својих републичких министарстава, она је ипак прописивала неке опште смернице које су се тичале и локалних органа, при чему су се републички прописи саображавали савезном законодавству. Ради потпуније слике организације пољопривредне службе представићемо у најосновнијим цртама и ту нижу структуру власти у области пољопривреде.

Најнижи органи власти били су месни народни одбори и, према организацији из 1945, пољопривредна служба започињала је већ на том, месном нивоу (село, општина). Месни народни одбор је преко једног члана руководио пословима пољопривреде. Служба одборника задуженог за пољопривреду “часна је, бесплатна”, док је помоћно стручно особље могло бити и плаћено.⁴¹⁹ У већим местима било могуће да му у раду помаже и један број “пољопривредних практичара”, окупљених месним пољопривредним саветима (МПС), својеврсном континуитету са пољопривредним комисијама из ратног периода. У тим саветима је требало да се нађу произвођачи “приступачни савременим научним методама рада”.⁴²⁰ Према Упутствима за рад, чланови МПС имали су разгранату мрежу дужности: да установе колико у њиховом рејону има ораница, башти са окућницама и других пољопривредних површина; да “најтачније установи” у катастарским јутрима површине под појединим културама

⁴¹⁷ (Рефераг М. Горановића), АЈ, 4 – 2 – 25.

⁴¹⁸ S. Popović, P. Dimitrijević, *n. d.*, 148.

⁴¹⁹ Све према: “Записник са конференције пољопривредних стручњака и веретинара одржане у Земаљском министарству пољопривреде Србије од 8 – 11 октобра 1945”, АЈ, 4 – 2 – 25.

⁴²⁰ Б. Костић, “Значај пољопривредних савета за успех у пољопривредној производњи”, *Војвођански пољопривредник*, 6/1947, 1.

које су засејане у јесен 1946; да установи колико у рејону има запрега и да предложи ко треба коме да помогне у обради земље и на коликој површини, да направи пројекцију мањка запрежне снаге у том рејону и потребну помоћ затражи од МНО, односно да процени уколико има вишка запрежне снаге и тај вишак стави на располагање МНО; да установи број приватних трактора, њихове уговорне обавезе, да се постара да сваки приватни трактор буде максимално уискоришћен, да извести да ли су приватни трактори обезбеђени горивом и мазивом, да установи да ли у његовом рејону постоји мањак или вишак семена. О свим релевантним питањима извештаваће МНО сваке суботе у подне.⁴²¹ МПС су оцењивани као нарочито корисни јер “сељак воли да каже своју реч и да да сугестију”.⁴²²

Према Општем закону о НО из 1946. МНО је у домену пољопривреде обављао следеће дужности: 1) управљање месним пашњацима, ливадама, утринама и другим површинама у сеоском поседу; 2) управљање месним расадницима, семенским станицама, станицама пољопривредних оруђа и материјала; 3) старање о развоју сточарства, набавка приплодних грла и регулисање њиховог коришћења; 4) унапређење воћарства и виноградарства; 5) руковођење кампањама орања, сетве, копања, бербе, вршидбе и других пољопривредних радова; 6) старање о шумама месног значаја, чување и сузбијање штете у шумама, као и организовање сече и расподеле дрва; старање о проширењу ораница и приноса; 8) учешће у извођењу аграрне реформе и колонизације; 9) сузбијање пољске штете.⁴²³

Према могућностима и потребама, било је пожељно да МНО организује и пољопривредне станице, расаднике, имања, семенске депое и друге пољопривредне установе, које би одбор финансирао.⁴²⁴ Из једног интерног расписа Савезног министарства пољопривреде сазнајемо да су “пољопривредни одбори”, оснивани при МНО, постепено монополисали руковођење пољопривредом у месту. Ови одбори били су, у суштини, неформална тела, али су се понашали и деловали као државни органи за управљање пољопривредом: распоређивали су семе, организовали жетву,

⁴²¹ “Упутство за рад чланова Месних пољопривредних савета”, *Исто*, 3.

⁴²² “Записник са конференције Савезног и земаљских министарстава 16 – 18 јануара 1946”, АЈ, 4 – 13 – 108.

⁴²³ Општи закон о Народним одборима, *Службени лист ФНРЈ*, 43/1946.

⁴²⁴ “Надлежност појединих степена народне власти у пољопривреди”, АЈ, 3 – 4 – 12.

одлучивали о употреби плугова, машина, запрега и уопште фактички руководили месном пољопривредом. Више власти општите су са овим одборима као са својим нижим месним органима, заобилазећи МНО-е. У овим пољопривредним одборима су, при томе, често били ангажовани “искуснији и бољи домаћини”, односно “имућни сеоски шпекуланти, који често намерно саботирају”. Иако су овакви одбори распуштани, њих је било још и у другој половини 1946.⁴²⁵

Виши локални органи власти – срески, окружни (укинути 1947) односно обласни (1949–1950) народни одбори, имали су сложенију структуру од месних одбора. Ови НО имали су своје извршне одборе (ИО), које су сачињавали председник и чланови, бирани из редова чланова НО. Сваки члан ИО био је задужен за неку од области привредног и јавног живота као повереник за ту област, који се налазио на челу конкретног среског *одсека* односно окружног и обласног *одељења* за дату делатност. Тако се код већине ИО НО налазио и посебан одсек (у срезу), односно посебно одељење (у округу и у области) за пољопривреду на челу са начелником одељења, шефом одсека односно повереником за пољопривреду.⁴²⁶ Овде је потребно истаћи да су ИО били извршни органи својих НО, али да су истовремено били и управни органи који су вршили функције власти према упутствима НО и виших управних органа.⁴²⁷

У овом раном периоду на локалном нивоу су се испољавали разни организациони проблеми. Представници савезних или републичких установа преузимали су често функције власти, иако то нису били. Рад народних одбора је у целини био незадовољавајући, јер они нису адекватно вршили управне функције. Ј. Гершковић је

⁴²⁵ Г. Половина, “Недостаци месних народних одбора у решавању привредних проблема”, *Народна држава*, 2/1946, 64.

⁴²⁶ Ј. Гершковић, “Карактер и структура народних одбора”, 58–61; (Говор Е. Кардеља у Народној Скупштини ФНРЈ, 28. маја 1949), *VII redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda 25 – 28 maja 1949 godine. Stenografske beleške*, 191; М. Шнудерл, “Народни одбори – једини органи државне власти у административно територијалним јединицама”, *Архив за правне и друштвене науке*, 2/1949, 289–298; Ј. Ђорђевић, *Наше државно уређење*, 39–42; Исти, “Значај и садржина Општег закона о народним одборима”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1–6/1946, 41–68; В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 279–303. У раној послератној фази нису били дефинисани ни називи појединих одељења ИО НО нити њихових руководилаца. Тенденцију да се код виших инстанци за поједине организационе јединице користи назив одељење, а код нижих одсек (како је овде представљено) Ј. Гершковић је оцењивао као погрешну “јер ствара забуну, нарочито код... правно необразованог и неупућеног кадра”. Он је предлагао да се за све организационе јединице при ИО НО користи назив одељење. Ј. Гершковић, “Карактер и структура народних одбора”, 60.

⁴²⁷ S. Popović, P. Dimitrijević, *n. d.*, 148.

као негативну праксу истицао структурирање народних одбора према организацији министарстава, њихову неспособност за “конкретно руководство у привреди”, прегломазност (много наредбодаваца) и неорганизованост. Предлагао је концентрацију власти “према доле” у рукама мањег броја одборника, нарочито у мањим срединама, у којима нису тако разгранате привредне, друштвене и политичке активности. Према Гершковићу, ИО НО требало је да у таквим случајевима имају три члана, а да “остали одборници на састанцима и сједницама предмете колективно рјешавају”. Као нарочит проблем већ тада (август 1945) истакнута је бирократизација и рђава пракса да се одборници плаћају.⁴²⁸ Такође, као негативна појава испољавало се самостално одлучивање повереника о питањима о којима је ИО требало да одлучује као целина.⁴²⁹

Према законском решењу из 1946. рески народни одбори у домену пољопривреде имали су следеће надлежности: 1) подстицање и контрола свих пољопривредних кампања; 2) руковођење реским пољопривредним станицама, машинским станицама, расадницима, сточним болницама и амбулантама; 3) помагање оснивања задруга и надзор над њима; 4) надзор над земљишним заједницама; 5) руковођење локалном ветеринарском и агрономском службом у срезу; 6) учешће у извођењу аграрне реформе и колонизације и надзор над њиховим правилним извођењем; 7) надзор над експлоатацијом шума према решењима виших државних органа; 8) контрола лова и риболова; вршење свих послова из области пољопривреде који нису дати вишим органима.⁴³⁰ У оквиру пољопривредних одсека, на чијем челу се налазио изабрани повереник, поред других чланова, важно место заузимао је пољопривредни референт, који је био стручно лице за област агара. У овако организованој пољопривредној служби била је сконцентрисана управна и стручна функција, при чему је повереник био политичка, а референт стручна функција.⁴³¹

ИО НО су имали право да формирају комисије састављене било од самих одборника, било од грађана. У области пољопривреде биране су најчешће комисије за

⁴²⁸ “Zapisnik sastavljen dana 9. VIII. 1945. godine o konstituisanju Komisije za izgradnju narodne vlasti”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ X 1/1. “Zapisnik sastavljen dana 20. VIII. 1945. godine o drugom sastanku Komisije za izgradnju narodne vlasti pri С. К. К. Р. Ј.”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ X 1/1.

⁴²⁹ Л. Гершковић, “Карактер и структура народних одбора”, 60.

⁴³⁰ “Општи закон о народним одборима”, *Службени лист ФНРЈ*, 43/1946.

⁴³¹ “Zapisnik sa konferencije poljoprivrednih stručnjaka”, АЈ, 4 – 2 – 25.

сетву, жетву и друге пољопривредне радове.⁴³² У срезovima је било предвиђено оснивање среских пољопривредних станица, под управом СНО-а, али које су могле добијати задатке и од министарстава пољопривреде. Од одсека се очекивало организовање курсева чији је програм одобравало земаљско министарство. Срез је био основна инстанца организације пољопривредне службе, првостепена власт, задужена за све пољопривредне радове на нивоу среза, по среским местима. Нарочито је било важно статистичко скупљање података, које је било најпогодније извршавати управо на среском нивоу. У оквиру сваког повереништва пољопривреде постојале су разне управе, на челу са управницима: за ратарство, сточарство и сл. Од повереништва пољопривреде се очекивало да постане “инструктор, организатор и контролор” производње, а не администратор. Затим је унутар сваког повереништва требало ангажовати и већи број теренских инструктора за пољопривреду.⁴³³

ОНО су према одредбама истог Закона: 1) управљали окружним угледним пољопривредним добрима, семенским слагалиштима, великим сточним станицама, ергелама, сточним болницама; 2) доносили прописе о искоришћавању приватних пољопривредних машина, о ценама њихових услуга у оквиру општег ценовника, контролисали њихов рад; 3) учествовали у спровођењу аграрне реформе и колонизације; 4) спроводили план пошумљавања и експлоатације шума; 5) оснивали и руководили предузећима за рибарство и вршили надзор над рибарством; 6) контролисали остварење пољопривредних планова и предузимали мере за њихово спровођење.

Као другостепени орган власти, ОНО је био углавном задужен за контролне послове. Један од важнијих задатака било је и формирање локалних пољопривредно-научних завода и реонских пољопривредних станица, које треба разликовати од месних и среских, утолико што оне нису биле ограничене на административно подручје, већ се њихова надлежност (која није била управна, већ стручна) простирала према приликама пољопривредне производње. Од 1947. ишчезавају окружни народни

⁴³² “Општи закон о народним одборима”, чл. 104; П. Алигрудих, “Задаци и рад комисија народних одбора”, *Народна држава*, 12/1949, 48.

⁴³³ Р. Petrović, “Neka iskustva iz rada povereništava za poljoprivredu sreskih narodnih odbora”, *Poljoprivreda*, 9–10/1948, 60.

одбори, као “сувишна међустепеница у односу између републички органа управе и среских и градских народних одбора”.⁴³⁴

Од 1947. обавезни саставни део локалних органа постају планске комисије при СНО и планска одељења при одсечима ИО. Већ је ОЗНО из 1946. наводио као “типичне послове” из надлежности СНО “планско руковођење пољопривредом у срезу, подизање и развијање задругарства”.⁴³⁵ Током 1948. влада је приступила реорганизацији ИО и њихових ИО, са јасним циљем како би се “учврстила руководећа улога локалних органа власти у привреди”, односно “у циљу да народне одборе учврсти као стварне руководиоце привредног и друштвеног живота,”⁴³⁶ пратећи линију Партије формулисану на Петом конгресу о потреби реорганизације ИО од тада постојећих “уских организационих форми” ка “развијеним формама као што су повереништва, управе, дирекције, одељења итд”.⁴³⁷ Са таквим циљем од краја 1948. при ИО СНО почињу да се формирају повереништва за поједине ресоре, са далеко комплекснијим функцијама од дотадашњих одсека.⁴³⁸ Назив повереништво је одсликавао промену у правцу веће оперативне улоге органа власти у срезу. Суштинска разлика између одсека и повереништава била је у томе што су одсеци били надлежни да решавају само интерне задатке за потребе ИО, док су нова повереништва била окренута ка споља, имала су више самосталности у управном раду и, осим што су и даље била одговорна својим ИО, имала су и директну везу са вишим органима државне управе, односно надлежним министарствима. До тада су извршни одбори као целина имали управну функцију, а после реорганизације њу стичу и сама повереништва⁴³⁹

⁴³⁴ Д. Сесардић, “Значај реорганизације народних одбора”, *Народна држава*, 1/1949, 20.

⁴³⁵ Ј. Ђорђевић, “Значај и садржина Општег закона о народним одборима”, 59.

⁴³⁶ Д. Сесардић, “Значај реорганизације народних одбора”, 20.

⁴³⁷ Е. Кардељ, “Комунистичка Партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам”, 559.

⁴³⁸ “Уредба о оснивању повереништава и реорганизацији управног апарата народних одбора”, *Службени лист ФНРЈ*, 48/48; “Опште упутство о оснивању повереништава у среским и градским народним одборима и организацији управног апарата народних одбора”, *Исто*, 86/1948.

⁴³⁹ Ј. Ђорђевић, *Наши народни одбори*, 56, 71; Д. Сесардић, “Значај реорганизације народних одбора”, 23–24; В. Лембергер, “За јачање вертикалне повезаности републичких органа са народним одборима”, *Исто*, 78–81.

Реорганизација НО је уследила после скоро двогодишњег искуства са спровођењем планске привреде, која је такву реорганизацију захтевала, имајући у виду “нове крупне проблеме међу којима се – својим значајем – истиче питање социјалистичке реконструкције пољопривреде”, због чега се и питање реорганизације НО “као најзначајније постављало баш на сектору пољопривреде и трговине”.⁴⁴⁰ У тој области је стање стајало најлошије. Према неким извештајима из Хрватске, пољопривредна служба била је при среским (котарским) НО најнеорганизованија и придавао јој се споредни значај, чак и у крајевима где је 90% плана чинила пољопривредна производња. Није чак ни било организованог планског сектора нити евиденције. Повереништва пољопривреде обрађала су се органима за откуп ради утврђивања броја стоке, а нису имала ни евиденцију о површинама, броју воћки. Стручно особље било је упуслено више административно, а пољопривредни савети при НО били су инертни. ИО пребацивали су задатке на повереника, повереник на стручну службу, а ова би административно нешто завршавала, тако да се учвршћивао бирократизам и кампањски рад.⁴⁴¹ Посебан облик бирократског ометања производње било је, на пример, забрањивање да се обави вршидба. Иза оваквих поступака скривао се немар локалних органа који нису на време извршили потребне припреме за откуп пољопривредних производа, па су бирократски кочили нормалан ток производње. Врхунац немара били су бирократски расписи да се доставе подаци потребни за планирање одређених пољопривредних радова, слати у време када су ти радови већ увелико отпочели. Такође, захваљујући немару власти, неретко су драгоцене пољопривредне машине остајале по разним подрумима и шупама иако су уз мање поправке могле да буду стављене у погон.⁴⁴² Није био редак случај да су се задруге обрађале за помоћ повереништвима, а ова их упућивала на задружне савезе, чиме се слабила већа повезаност народних одбора и производне делатности, која је заправо била циљ. Уобичајена пракса је била да се на пољопривредни отсек гледа “као на резервоар за обављање свих послова у срезу, без обзира што су њихови сопствени

⁴⁴⁰ Д. Сесардић, “Значај реорганизације народних одбора”, 21–22.

⁴⁴¹ М. Барбић, “Организација пољопривредне службе у котару”, *Пољопривреда* 7–8/1948, 17–28.

⁴⁴² Г. Половина, “Недостаци месних народних одбора у решавању привредних проблема”, 65.

задаци од тога трпели”.⁴⁴³ Срески народни одбори, како је на Другом пленуму ЦК КПЈ фебруара 1949. говорио Стамболић, имали су за пољопривреду “једног или два службеника који су имали да дају извештаје, али који нису излазили на терен да би завршили тај посао”.⁴⁴⁴

У циљу што успешније реорганизације ИО НО и формирања повереништава пољопривреде по читавој земљи су упућене су теренске комисије републичких министарстава за организацију пољопривредне службе у СНО, које су обилазиле одабране срезове и проверавале начин рада локалних пољопривредних органа, дајући конкретна упутства за реорганизацију апарата, углавном према структури републичких министарстава. Без података за Војводину и Црну Гору, земљу је обилазило 25 таквих комисија (републичких).⁴⁴⁵ Тежило се ка томе да се најпре конституишу повереништва пољопривреде и трговине “и да она треба да добију најквалитетнији кадар”.⁴⁴⁶ У једном извештају се каже да се комисије преко ИО НО настоје да за повереништва пољопривреде најпре ангажују пољопривредне стручњаке упућене у другим ресорима, док са друге стране у повереништва “постављају напредније земљораднике, довољно писмене..., који ће се кроз рад и путем курсева даље оспособљавати”.⁴⁴⁷ При повереништвима пољопривреде су формиране управе у складу са потребама конкретног краја (за сточарство, за биљну производњу), а повереништва су од средине 1949. била нарочито задужена за руковођење сељачким радним задругама у домену планирања, производње, капиталне изградње, кредитирања и решавања свих организационих питања, за шта су при овим органима формиране управе за задругарство.⁴⁴⁸

⁴⁴³ М. Todorović, “Za dalje organizaciono učvršćenje poljoprivredne službe u srezu”, *Poljoprivreda*, 4/1949, 13,

⁴⁴⁴ (Дискусија Петра Стамболића на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 48.

⁴⁴⁵ (Извештаји теренских комисија за организацију пољопривредне службе при СНО), АЈ, 4 – 155 – 875; АЈ, 4 – 156 – 877.

⁴⁴⁶ М. Todorović, “Za dalje organizaciono učvršćenje poljoprivredne službe u srezu”, 13.

⁴⁴⁷ “Извештај о раду теренске комисије” (Босна и Херцеговина), АЈ, 4 – 155 – 875.

⁴⁴⁸ А. Дрљача, “Организација Повереништва за пољопривреду среског народног одбора у вези са задацима по сељачким радним задругама”, *Финансије*, 10–12/1949, 42; Д. Бајалица, “За чвршће и непосредније руковођење сељачким радним задругама од стране Повереништва за пољопривреду среских народних одбора”, *Народно задругарство*, 10/1950, 1–5.

После реорганизације локалне управе и формирања повереништава пољопривреде настао је нови проблем: “срески комитети, срески одбори и министарства одозго не умеју да дају конкретне задатке том броју од 10-15-20 људи, колико их има у апарату пољопривреде у среском одбору”.⁴⁴⁹ Такође, у појединим случајевима настављало се са неадекватним распоређивањем пољопривредног кадра. Као пример може се навести да је један инструктор који је завршио курс ратарства, како би му био користан у повереништву пољопривреде, распоређен у стамбени одсек, а нису лако искорењени ни случајеви да се службеници повереништва за пољопривреду шаљу на терен по разним другим пословима, док су неки повереници били толико немарни да нису знали ни како треба да изгледа организациона шема њиховог повереништва. Нарочито је после Другог пленума јасно истакнута улога НО да “свакодневно раде на остварењу... партијске линије” у пољопривреди, и то “као локални органи власти, у најнепосреднијој вези са селом”.⁴⁵⁰ Када је реч о органима унутар НО, треба напоменути да су већ помињане сетвене комисије, које су формиране повремено, у току сетвених радова, постале од 1950. сталне пољопривредне комисије при НО, са задатком да спроводе сетвене кампање и негу усева.⁴⁵¹

Представљена структура локалне пољопривредне службе при НО формално се задржала све до 1952, при чему су се у међувремену десиле и неке измене у општој организацији административне поделе земље и у функцијама НО. Велика оптерећеност републичких органа текућим пословима локалних заједница после укидања окружних НО 1947. довела је 1949. до формирања обласних народних одбора (ОНО) у свим републикама осим у Црној Гори,⁴⁵² па је и при ОНО конституисана

⁴⁴⁹ (Дискусија Петра Стамболића на Другом пленуму ЦК КПЈ, 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 48–49.

⁴⁵⁰ Д. Сесардић, “Значај реорганизације народних одбора”, 2.

⁴⁵¹ “Закључци друге седнице Савета за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ”, *Пољопривреда* 5–6/1950, 9.

⁴⁵² “Указ о образовању области као административно-територијалних јединица и привремених народних одбора области на територији НР Србије, НР Хрватске, НР Словеније, НР Македоније и НР Босне и Херцеговине”, *Службени лист ФНРЈ*, 26/1949; (Говор Е. Кардеља у Народној Скупштини ФНРЈ, 28. маја 1949), *VII redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda 25 – 28 maja 1949 godine. Stenografske beleške*, 192; С. Љубеновић, В. Лембергер, “Поводом формирања области и оснивања обласних народних одбора”, *Народна држава*, 6–7/1949, 67.

организација пољопривредне службе по истом обрасцу као и при СНО. Међутим, већ од 1951. ОНО су укинута.⁴⁵³

У оквиру “опште борбе против бирократизма и административног руковођења пољопривредом”, током 1951. вођена је кампања за што веће учешће стручњака у производњи па су из разних управних установа агрономи упућивани у задруге, на економије, пољопривредна добра. Од 731 радне задруге у Војводини, до априла 1951. пољопривредног стручњака је имало њих 112, а до августа их је већ било у око 170, али је и тиме задовољена тек једна трећина потреба за кадром у задругама.⁴⁵⁴

Осим ових промена, у привредном животу Југославије, као и у другим сферама, веома често се дешавало да нека нова пракса буде у колизији са постојећом нормативом, што је било посебно упечатљиво током 1951/52. Нови привредни систем који се уводио друштвеним планом и појединим мерама и прописима није имао “адекватан израз у правном систему” што је имало негативне последице, утолико што “хиљаде народних одбора нису могли знати, бар не у потпуности, своја права и обавезе”. Неки прописи су укидани а да нису били замењени новима, па је настајала правна празнина. Тек је савезни Општи закон о народниом одборима из априла 1952. формално уредио пословање НО-а, нормирајући умногоме већ постојећу праксу која је почела да се уобличава без формалне регулативе већ од 1950.⁴⁵⁵

На овај начин конципирана, пољопривредна “теренска служба” требало је да служи као “инструктивни орган сеоским масама”. У основи, овде је приказана једна идеалнотипска шема, за чију потпуну реализацију није било довољно стручног кадра, као ни материјалних средстава за разне пољопривредне институције, али се према овом моделу свакако развијала мрежа народних одбора. Из приказаних надлежности следило је да НО треба да буду истински носиоци власти на свом подручју, а не да се баве “калаисањем умиваоника”, како је Лењин иронично приказивао функцију локалних органа чак и у најдецентрализованијим буржоаским системима.⁴⁵⁶ У том смислу, народни одбори, као органи најближи грађанима, имали су и право да у сфери

⁴⁵³ “Указ о престанку важности Указа о образовању области”, *Службени лист ФНРЈ*, 45/1951.

⁴⁵⁴ М. М., “За правилно схватање улоге и места агронома у пољопривреди”, *Задруга*, бр. 132, 30. август 1951, 3.

⁴⁵⁵ “Пољопривреда у новом привредном систему”, *Економска политика*, 7/1952, 1.

⁴⁵⁶ Ј. Ђорђевић, “Значај и садржина Општег закона о народним одборима”, 60.

својих надлежности доносе и одговарајуће опште одлуке као и административно-казнене мере. То је било регулисано законским прописима о НО (1946. и 1949. и 1952), а и Основним законом о прекршајима (1947). Међутим, народни одбори су ретко доносили опште одлуке, док је изрицање административно-казнених мера и превише узело маха. НО на територији Србије (а било их је 2.853), од 1946. до 1949. донели су око 800 општих одлука, од чега у области пољопривреде 383.⁴⁵⁷ Слична систематизација за административно-казнене мере не постоји, али је таквих одлука било неупоредиво више: “Назадно, али некада врло распрострањено мишљење, да се људи најбоље доводе у ред кажњавањем имало је и овде утицаја”.⁴⁵⁸

Ради добијања што поузданијих података о пољопривредној производњи, већ априла 1945. организована је при НО пољопривредна извештајна служба, која је дефинитивни облик добила октобра исте године. Она је функционисала тако што су локални органи слали потребне статистичке податке вишим органима, све до савезног Министарства пољопривреде.⁴⁵⁹ Задатак службе у МНО био је да комисијски (председник МНО, претставници социјалистичког сектора пољопривреде, ако их је било, затим представници масовних организација, неколико одборника и, евентуално, неколико сељака, способних и вољних да учествују у раду комисије). Ове комисије су за свако газдинство вршиле процену површина и податке о томе слали среским комисијама у чији су састав улазили повереници за пољопривреду и за трговину и снабдевање (касније државне набавке), шефови катастарског и статистичког одсека, представници планске комисије и откупних предузећа. Ова комисија имала је задатак да проверава податке које је слала месна комисија.⁴⁶⁰ Међутим, овакав начин прикупљања података није дао добре резултате. У Македонији и Црној Гори нису ни формиране комисије, а поједини органи су, сумњајући у податке, потребне

⁴⁵⁷ Т. Васиљевић, “Анализа општих прописа народних одбора на територији Народне републике Србије”, *Народна држава*, 11–12/1951, 56–57.

⁴⁵⁸ Т. Васиљевић, “Анализа општих прописа народних одбора на територији Народне републике Србије”, *Народна држава*, 11–12/1951, 60; Видети и: П. Ивићевић, “Да ли је административна принуда једино средство за обезбеђење друштвене дисциплине”, *Нова администрација*, 3/1953, 192–195.

⁴⁵⁹ “Решење о организацији пољопривредне извештајне службе”, *Службени лист ДФЈ*, 19/1945; “Уредба о организацији Пољопривредне извештајне службе”, *Исто*, 82/1945; А. Novak, “Privredna statistika i evidencija u novom sistemu upravljanja privredom”, *Statistička revija* 1/1952, 22–23; D. Tadić, “Razvoj poljoprivredne statistike”, *Trideset godina*, 184.

⁴⁶⁰ *Проблем површина у нашој пољопривредној статистици. Методолошка расправа*, Београд 1951, 59.

информације скупљали по сопственој линији, услед чега се појављивало неколико различитих података. На слабости статистичке службе у пољопривреди указивао је Тито у свом новогодишњем говору 1948, препознајући велики део одговорности за тешкоће у пољопривреди управо у домену нетачних података.⁴⁶¹

Прикупљање података постало је нарочито важно од тренутка када се прешло на извођење Петогодишњег плана. Зато је маја 1947. прописана и обавеза свих власника парцела да поднесу пријаву о тачној површини обрадивог земљишта. Пријава пољопривредних површина у приватном власништву, закупу или неком другом облику коришћења давала се у месним односно градским НО и имала је карактер јавно-правне исправе. Уколико сопственик није знао коликом површином располаже био је у обавези да податак прибави из катастра или да обави премер земљишта. За неистините пријаве плаћала се казна од 5000 динара.⁴⁶²

У раном периоду планске привреде у Југославији дошло је до одвајања статистичке службе и службе евиденције (оперативне и планске). Разлика између евиденције и статистике састојала се у томе што је евиденција подразумевала чешће ажурирање, чак свакодневно слање података.⁴⁶³ Тада се веровало да је “статистика дете капитализма”, а да је евиденција “дете социјализма”.⁴⁶⁴ Када је реч о пољопривреди, која је сезонска активност, евиденција у већој мери није била толико значајна. Ипак, од 1950. за потребе пољопривредне евиденције држава је прописала оснивање посебних комисија за пољопривредну евиденцију од савезне до месних, а циљ је био да се створи поуздана база података за правилно планирање, нарочито откупа. При МНО формиране су посебне службе евиденције са задатком да прикупљају, сређују и воде евиденцију о површинама земљишта, сетвеној површини, бројном стању стоке, обавезном откупу, стању опремљености пољопривреде, како на социјалистичком, тако и на приватном сектору, укључујући посебно окућнице чланова СРЗ. За рад на

⁴⁶¹ Ј. Б. Тито, “Говор на нову 1948 годину”, *Изградња*, III, 93.

⁴⁶² “Уредба о обавезној пријави површина и употребе земљишта”, *Службени лист ФНРЈ*, 43/1947.

⁴⁶³ Б. Кидрич је приликом усвајања Закона о петогодишњем плану истакао: “Ми морамо у свим гранама привредне делатности безусловно постићи дневну евиденцију и контролу извршавања дневних планских задатака”, *III редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 март – 28 април 1947 године. Стенографске белешке*, 356. Видети: А. Novak, “Statistika i evidencija”, *Trideset godina statistike u SFR Jugoslaviji*, Beograd 1974, 22.

⁴⁶⁴ А. Novak, “Privredna statistika i evidencija u novom sistemu upravljanja privredom”, 3.

пољопривредној евиденцији формиране су посебне комисије – месне, среске, обласне, републичке као и савезна при Савету за пољопривреду и шумарство.⁴⁶⁵ На месном нивоу водила се евиденција преко “листа газдинства”. Такви листови постојали су за све секторе својине, а посебно су вођени и листови окућнице чланова СРЗ.⁴⁶⁶ Метод је био такав да је свако домаћинство добијало свој лист који је садржао основне податке о површинама и производњи. Систем се ослањао на принцип “масовне контроле” утолико што су подаци које би власник газдинства пријавио били јавни, организовани су и јавни скупови на којима се расправљало о подацима који су били спорни.⁴⁶⁷

О бројним проблемима ове службе сведочи један пресек стања из 1950. са територије НР Хрватске. Задружни евидентичари су били дужни да два пута годишње, 1. јула и 1. септембра, шаљу повереништвима за пољопривреду пописе задружних домаћинстава и средстава за производњу, а постојала је обавеза слања оперативних месечних и дневних извештаја. Међутим, евидентичари чак ни од стране повереника за пољопривреду често нису схватани као важна служба, па су неретко били пребацивани на друге дужности, док су њихови послови остајали необављени. Многи евидентичари били су без потребне спреме, а повереници им нису дозвољавали да оду на обуку. Други су једноставно били немарни. Поједине задруге месецима нису слале извештаје, а у једној задрузи је забележен случај да извештаје није слала уопште “јер се не могу погодити књиговођа и помоћни књиговођа чија је дужност да се извештаји шаљу”. Због изостанка сарадње на другим органима и установама извештаји су понекад каснили месецима. Током 1950. у НО осигејке и загребачке области уопште није било евидентичара, тако да није било ни могућности да се дође до поузданих података о пољопривредним питањима, а и “уколико нетко узгред и скупи који

⁴⁶⁵ “Наредба о организацији службе евиденције о основним средствима пољопривредне производње, сетви и откупу код месних народних одбора”, *Службени лист ФНРЈ*, 38/1950; В. Поповић, “Организацијом службе евиденције код месних народних одбора пружиће се велика помоћ радним задругама”, *Задруга*, бр. 76, 3. август 1950, 1.

⁴⁶⁶ “Опште упутство за извршење наредбе о организацији службе евиденције код месних народних одбора”, АЈ, Министарство трговине и снабдевања Владе ФНРЈ (163) – 54.

⁴⁶⁷ *Проблем површина у нашој пољопривредној статистици*, 86.

податак, тај је толико неточан и несигуран, да је редовна појава, да се већ у другом извјештају демантира”.⁴⁶⁸

Одвајање планске евиденције од статистике изазвало је доста неуредности и тешкоћа: служба евиденције, која је служила непосредним задацима руковођења привредом, никако није могла да се устали будући да су се непрестано мењали “методички услови њеног рада”, што је спречавало да та служба постане “база за даља статистичка уопштавања”.⁴⁶⁹ Због тога је 1951. поново дошло до спајања две службе у оквиру Завода за статистику и евиденцију, комбиновањем позитивних искустава једне и друге службе.⁴⁷⁰ Убрзо је, међутим, са променом начина у планирању привреде, потреба за евиденцијом каква је она била у време директивног петогодишњег плана сасвим отпала.

Независно од повереника за пољопривреду и пољопривредних референата при СНО су постојали и *срески агрономи*, који нису били део државног управног апарата, већ стручна служба на локалном нивоу, чији је задатак био да на сваки начин помаже пољопривредницима. Њихова улога била је и да израђују перспективне десетогодишње планове развоја пољопривреде у срезу. Упркос критици да је у “старој Југославији” улога среских агронома била сведена на бирократско пословање, ни у послератном периоду није било много боље. Агрономи су у министарствима и среским народним одборима и даље “у највећем броју случајева ријешавали акта, писали разна упутства али се та упутства практично нису примјењивала јер није било агронома на терену”.⁴⁷¹ Било је примера да су пољопривредни стручњаци били додељивани разним другим административним службама, од унутрашњих послова до дактилографске службе, упркос томе што је њихово знање било неопходно

⁴⁶⁸ R. Jakšić, “*Za pravilno uređenje statistike i operativne evidencije u povjereništvima poljoprivrede*”, *Nova poljoprivreda*, br. 14, 1950, 1.

⁴⁶⁹ “Упоредивост података се, на пример, нарушавала везивањем система евиденције за организационе јединице које се често реорганизују..., везивањем за групације планске методологије, које су се из године у годину мењале, везивањем за планске цене и структуре цена, које су се исто тако стално мењале итд. Отуда озбиљне тешкоће код успостављања временских низова (историских серија) података из привреде, потешкоће чак и код сваког временског упоређивања. Али не само то. Те евиденције често нису могле успешно послужити ни самом процесу планирања, пошто се план састављао по новој методологији, док је евиденција исказивала текући период још по старој методологији”. А. Novak, “*Privredna statistika i evidencija u novom sistemu upravljanja privredom*”, 3.

⁴⁷⁰ А. Novak, “*Statistika i evidencija*”, 29.

⁴⁷¹ С. Хашимбеговић, “*За што боље извршење плана прољетне сјетве*”, *Народни фронт*2/1948, 31.

пољопривреди. У Србији је, примера ради, било два и по пута више агронома у административној служби него у производњи.⁴⁷² Проблем је био и тај што сами агрономи “нерадо иду у производњу”, правдајући се бројним проблемима, одбојношћу многих сељака према новим методама, али и тешкоћама сеоског живота.⁴⁷³ Било је стручњака који су само желели на институте или у школе, страхујући од “заостале средине”, што се нарочито односило на једног агронома који се жалио на премештај у СРЗ из разлога што му је супруга Швеђанка.⁴⁷⁴ Оваква одбојност према одласку на село и учешћу у социјалистичкој реконструкцији пољопривреде помало је била изненађујућа будући да су, када је реч о инжењерима пољопривреде, према подацима из 1952. чак 2/3 били послератни кадрови, школовани у социјализму.⁴⁷⁵ “Идиотизам” сеоског живота био је одбојан и за оне који су се за пољопривредну делатност школовали.

Ипак, срески агрономи су током 1947. одржали укупно 460 стручних предавања, са 67.000 присутних, а током првог тромесечја 1948. чак 700 стручних предавања са око 150.000 присутних слушалаца, и то само из области ратарства. Повећао се интерес за предавања и код сељака, али је као недостатак тих предавања навођено да нису имала “дебатни карактер”. Према подацима Министарства, само два среска агронома су користила у пракси своја знања, подижући угледне среске пољопривредне станице, које су привлачиле пажњу локалних сељака. Агрономи су такође веома слабо ишли у СРЗ, а ту су били најпотребнији, а имало је и могућности за њихов рад.⁴⁷⁶

Било је, додуше, и случајева да су сељаци-задругари занемаривали па чак и шиканирали стручњаке. У једној задрузи у којој је руководство било “задовољно својим успесима” и “не трпи стручњаке” званично је закључено да агроном није потребан, а агроном који је у задругу упућен (радило се, при томе, о жени) примљен је хладно, нису јој прослеђивана писма која су јој била упућена, није позивана на

⁴⁷² Н. Дилбер, “Додељивање на рад стручњака – нов облик државне помоћи сељачким радним задругама”, *Народна држава*, 1/1951, 67.

⁴⁷³ М. Кнежевић, “Моја досадашња искуства у раду СРЗ”, 6.

⁴⁷⁴ “Агрономи у пољопривредној производњи”, *Социјалистичка пољопривреда*, 5/1951, 71.

⁴⁷⁵ Б. Костић, “Коме недостају и где се крију наши пољопривредни кадрови”, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије*, 4/1952, 2.

⁴⁷⁶ Р. Ромас, “Uloga sreskog agronoma u poljoprivrednoj proizvodnji”, *Poljoprivreda*, 2/1948, 21.

састанке, савети које је давала нису уважавани, није добила стан, па ни место у канцеларији. У појединим задругама се ишло толико далеко да се од агронома, да би се њихов савет уважио, захтевала писмена потврда да ће примењене мере дати добре резултате. Када један агроном није могао да препозна, како се потом испоставило – веома реку болест кукуруза, због чега је затражио да оде у Београд и однесе узорке на увид, одговорено му је да нема “шеткања”, уз циничну упитаност: “какав је он стручњак који не може да установи од чега је оболело жито”. Са друге стране, иако је постојао отпор према стручњацима код самих задругара, савеснији међу задружним руководиоцима и сами су примећивали да се агрономи нерадо упошљавају на задружним имањима, па су поручивали: “ми задругари немамо рогове”.⁴⁷⁷

У третирању овог питања било је и доста шаблона и претеривања у погледу оптужби за претерану бирократизацију пољопривредне службе. Тако је у једном напису у *Политици* читава непроизводна пољопривредна делатност (укључујући школе, факултете, истраживачке институте и заводе) окарактерисана као административне.⁴⁷⁸ Чињеница је да се доста стручњака нашло на задацима у СНО и ГНО, али је то било последица великог обима стручно-административних послова (откуп, порез, класирање земљишта и др). Осим општих неповољнијих услова за живот на селу, пољопривредни стручњаци су и на пољопривредним добрима и у СРЗ били лоше плаћени. Некада су њихове зараде биле мање од зарада сталних радника на државним пољопривредним добрима.⁴⁷⁹ У таквим околностима они “у највише случајева нису предузимали ни оне мере које су се под постојећим условима могле да спроведу”.⁴⁸⁰

Тек од 1951. уследило је релативно масовно премештање стручног агрономског кадра из административних у производне делатности.⁴⁸¹ Тако је, примера ради, у Македонији у производњу пребачано око 150 пољопривредних техничара и инжењера,

⁴⁷⁷ М. Кнежевић, “Моја досадашња искуства у раду СРЗ”, 3–6.

⁴⁷⁸ *Политика*, 26. март 1952.

⁴⁷⁹ Б. Костић, “Коме недостају и где се крију наши пољопривредни кадрови”, 6.

⁴⁸⁰ С. Т., “Саветовање среских пољопривредних стручњака”, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије*, 4/1952, 7.

⁴⁸¹ “Упутство о додељивању стручњака – државних службеника на рад у сељачким радним задругама”, *Службени лист ФНРЈ*, 6/1951.

а на Косову и Метохији око 130.⁴⁸² Из администрације је у производњу пребачено око 1060 пољопривредних стручњака разних профила.⁴⁸³ Тада су поједини агрономи проговорили о том проблему: “Читамо преко штампе и стручних часописа, како је за време бивше Југославије рад пољопривредних стручњака био ометен од ненародних власти а да напротив данас уживају пуну помоћ од народних власти... Па кад знамо да је то тако, тада треба сваки пољопривредни стручњак да својски пође на рад на социјалистичко газдинство без икаквих бирократских, укалупљених предубеђења”.⁴⁸⁴ У штампи су се појавили и савети како агроном треба да се понаша у циљу придобијања задругара и приватних сељака за напредне методе рада. Осим што се подразумевало да мора да има темељно знање и организационе способности, од агронома се очекивало да “мора бити психолог и педагог тј. познавалац људи”, па иако је та способност “урођена”, ипак “се донекле може и да стекне путем социјално педагошких течајева, кроз које би сваки агроном требао да прође”. Будућим агрономима је за рад на терену скретана пажња да су саветовања и договарања “боља од давања наређења и препорука, јер саветовања и договарања почивају на убедљивости садржине и на измени мисли агронома, руководства, задругара и пољопривредника, а што је у духу нашег народа и демократски”.⁴⁸⁵

Органи аграрне реформе и колонизације

Аграрна реформа и колонизација представљале су важан сегмент аграрне политике нове власти. У влади која је формирана 7. марта 1945. био је установљен и ресор колонизације, на чијем се челу налазио Сретен Вукосављевић.⁴⁸⁶ Када је августа 1945. усвојен Закон о аграрној реформи и колонизацији,⁴⁸⁷ према његовим одредбама, као главни орган за ову област формиран је Аграрни савет (АС), на чијем челу се налазио

⁴⁸² “Агрономи у пољопривредној производњи”, 71.

⁴⁸³ М. Марковић, “О неким актуелним питањима земљорадничког задругарства”, *Исто*, 10/1952, 11.

⁴⁸⁴ М. Кнежевић, “Моја досадашња искуства у раду СРЗ”, 6.

⁴⁸⁵ Д. Миловановић, “Агроном и унапређење пољоприведе”, *Војвођански пољопривредник*, 12/1951, 1.

⁴⁸⁶ О министарском раду С. Вукосављевића видети: Н. Гаћеша, *Аграрна реформа*, 121–129; М. Исић, *С народом*, 175–255.

⁴⁸⁷ “Записник са седнице Државне пољопривредне комисије одржане 30 августа 1945 год.”, АЈ, 4 – 12 – 104.

Моша Пијаде.⁴⁸⁸ Од тада, па све до краја постојања Министарства за колонизацију и АС њихов рад био је испреплетан, при чему је савезни министар за колонизацију био и члан АС. Савезни закон о аграрној реформи и колонизацији био је оквирни, али и довољно прецизан, па је републичким владама остављано на вољу да ли ће усвајати посебне законе или ће сва питања решавати подзаконским актима.⁴⁸⁹ У сваком случају, републичким владама је саветовано да “треба избегавати стварање бирократских установа”, јер је аграрна реформа “динамичан процес”, којим је најбоље да руководе месни и средњи народноослободилачки одбори. Пошто су за послове колонизације унутар република била надлежна републичка министарства, савезно Министарство није могло да пронађе садржај свог рада, упркос настојањима министра Вукосављевића. На седници Државне пољопривредне комисије 30. августа 1945, “по питању органа који ће спроводити колонизацију” заузето становиште “да се послови колонизације... и остали послови аграрне реформе из надлежности земаљских закона о аграрној реформи и колонизацији обједине на терену у јединствене органе”.⁴⁹⁰ Савезно Министарство за колонизацију имало је опште руководство над савезном колонизацијом која се вршила у Војводини, али је за потребе тамошњег насељавања, одлуком АС, формирана септембра 1945. Комисија за насељавање бораца у Војводини, под надзором Министарства за колонизацију. Ова комисија је називана и Главна комисија за колонизацију и имала је своје локалне органе, реонске управе (којих је у почетку било седам) и месне комисије,⁴⁹¹ а према потреби могле су се формирати и средске.⁴⁹² Настојања министра за колонизацију Сретена Вукосављевића да се формирају органи савезног министарства и по републикама односно појединим областима у којима се очекивала интензивнија колонизација нису дали никаквог резултата, будући да је то било у супротности са општом државном организацијом, која је почивала на федералистичким принципима и која није остављала простор за

⁴⁸⁸ В. Petranović, *Političke i pravne prilike*, 63; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 119–121.

⁴⁸⁹ (Допис председника АС председнику владе НР Србије), АЈ, Комисија за аграрну реформу и колонизацију (97) – 1 – 1.

⁴⁹⁰ “Упутства о доношењу земаљских закона о аграрној реформи и колонизацији”, АЈ, 97 – 1 – 1.

⁴⁹¹ “Организациона шема Главне Комисије за насељавање”, АЈ, 4 – 274 – 1607; “Директиве за организацију и рад месних пољопривредних комисија, месних народних ослободилачких одбора у Војводини”, Исто.

⁴⁹² N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 129.

непосредне органе једног савезног министарства који би постојали паралелно са републичким.⁴⁹³

Како би се обезбедила логистика за извођење колонизације, прописано је и стварање фондова пољопривредних и стамбених објеката, пољопривредног инвентара и стоке, покућства, семена и хране, при републичким министарствима и при Главној пољопривредној комисији за Војводину. Имовина која се нашла у овим фондовима служила је за потребе аграрне реформе и колонизације, односно добра која су се у овим фондовима нашла требало је да послуже пре свега аграрним интересентима и колонистима. Савезно министарство пољопривреде, земаљска министарства и Одељење за пољопривреду Покрајинског НО имали су право да одређену имовину ових фондова користи за потребе организовања државних пољопривредних добара.⁴⁹⁴

Са започињањем и интензивирањем посла око колонизације бораца у Војводини сукобиле су се ингеренције Главне пољопривредне комисије, која је имала надзор над имањима на која је требало да се врши насељавање и Комисије за насељавање бораца, која је требало ту земљу да додељује колонистима. Како би се расправио проблем надлежности сазвана је конференција у савезном Министарству пољопривреде, на којој су се председници обе комисије изјаснили за њихово спајање.⁴⁹⁵ Међутим, Аграрни Савет био је другачијег мишљења па су обе комисије наставиле да постоје, али је Главна комисија за Војводину изузета из надлежности савезног Министарства пољопривреде, под чијом је ингеренцијом била, па је стављена под управу Одељења за пољопривреду Председништва скупштине АП Војводине.⁴⁹⁶

Почетком 1946, без посебне одлуке, *via facti*, престало је да постоји Министарство за колонизацију. Моша Пијаде је веома неспретно формулисао да је ово Министарство “укинуто Уставом”, што заправо указује да у вези са тим није постојала никаква

⁴⁹³ Исто, 129; О околностима уклањања Вукосављевића са места министра опширније: М. Исић, *С народом*, 250–255.

⁴⁹⁴ “Уредба о оснивању фондова: стамбених и пољопривредних зграда, пољопривредног инвентара и стоке, семена и хране и покућанства, добивених конфискацијама и експропријацијама”, *Службени лист ФНРЈ*, 72/1945.

⁴⁹⁵ “Записник са конференције одржате на дан 17. XII. 1945. у Кабинету Савезног Министра пољопривреде”, АЈ, 2 – 4 – 26.

⁴⁹⁶ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 131–132.

нарочита одлука.⁴⁹⁷ Вукосављевић је краткотрајном раду свог Министарства дао одлучујући печат, али су његови погледи на укупну колонизациону политику били значајно другачији од преовлађујућег става државног руководства, што је имало видног утицаја и на само организацију Министарства, која је у државном врху наилазила на својеврсну опструкцију.⁴⁹⁸ Такође, почетком 1946. Аграрни савет, који је руководио пословима аграрне реформе и колонизације, претворен је у владину Комисију за аграрну реформу и колонизацију, којој су придружени и послови Министарства за колонизацију. Комисија је координирала рад републичких министарстава за аграрну реформу (у Србији – Министарства за аграрну реформу и колонизацију).⁴⁹⁹ На челу ове комисије налазио се Крсто Попивоца, а њен секретар био је Ванчо Бурзевски. Са довршетком главног посла око насељавања бораца у Војводини 1948. укинута је и Главна комисија која је била задужена за ово питање.⁵⁰⁰ Исте године, укинута је и Комисија за аграрну реформу и колонизацију при Председништву владе ФНРЈ, чије послове је преузело савезно Министарство пољопривреде.⁵⁰¹

Откупни органи и предузећа

Када је реч о откупу пољопривредних производа, та државна мера спадала је преваходно у трговинску политику, али је имала значајних последица и за пољопривреду. У погледу откупа треба разликовати државне органе у чијој надлежности је било административно руковођење откупа, од државних и задружних

⁴⁹⁷ (Излагање М. Пијаде), *1 ванредно заседање Народне скупштине скупштине ФНРЈ. 31 јануар – 4 фебруар 1946 године. Стенографске белешке*, 83.

⁴⁹⁸ Н. Гаћећа, 121–129; М. Исић...

⁴⁹⁹ “Закон о оснивању Комисије за аграрну реформу и колонизацију”, *Службени лист ФНРЈ*, 12/1946; “Уредба о организацији и надлежности Комисије за аграрну реформу и колонизацију”, *Исто*, 15/1946. Овде доносимо малу исправку и истичемо да је Комисија за аграрну реформу и колонизацију основана поменутиим законом, а не уредбом, како се може пронаћи у књизи Н. Гаћеше (Н. Гаћећа, *Аграрна реформа*, 129.) Уредбом је дефинисан њен рад.

⁵⁰⁰ “Решење о укидању Главне комисије за насељавање бораца у Војводини”, *Службени лист ФНРЈ*, 46/1948.

⁵⁰¹ “Указ о укидању Комисије за аграрну реформу и колонизацију при влади ФНРЈ”, *Службени лист ФНРЈ*, 34/1948; (Решење савезног Министра пољопривреде о преузимању послова Комисије за аграрну реформу и колонизацију), АЈ, 4 – 107 – 664.

откупних предузећа и приватних купаца (ангажованих према условима које је прописивала држава), који су вршили комерцијални део откупа. На једној страни постојале су “управе за откуп као административни регулатори тржишта”, а на другој страни мрежа државних и задружних предузећа чији је задатак био “да економски потпуно овлада тржиштем”.⁵⁰²

За обавезни државни откуп пољопривредних производа било је испрва надлежно Министарство трговине и снабдевања (МТС), које је постојало од 1945. до 1950, али се откупом бавило до 1949. Од 1949. за откуп је било надлежно новоформирано Министарство државних набавки (МДН),⁵⁰³ до реформе државног апарата 1950, када је формиран Савет за промет робом, који је руководио откупом до 1952. Истоветна је била и динамика развоја ресора задуженог за откуп и при републичким владама. У влади од 7. марта министар трговине и снабдевања био је Никола Петровић. У првој влади ФНРЈ, формираној 1. фебруара 1946. ресор трговине и снабдевања држао муслимански првак из некадашње Самосталне демократске странке, адвокат Заим Шарац, а од јануара 1948. ресор је преузео Јаков Блажевић, који се потом налазио и на месту министра државних набавки, по формирању овог ресора априла 1949. све до његовог гашења априла 1950. Коначно, на месту председника Савета за промет робом (СПР), насталог поновним обједињавањем ресора трговине и снабдевања и државних набавки и задуженог за откуп у последњој фази (до 1952) налазио се Осман Карабеговић.

У наведеним централним управним органима постојала је посебна организациона јединица која се бавила откупом, или пак више њих. У МТС то је најпре била Управа снабдевања, а од 1946. Управа за откуп пољопривредних производа.⁵⁰⁴ Када је послове откупа преузело МДН унутар самог Министарства извршена је подела на секторе (плански, оперативни, производни). Плански сектор био је повезан вертикално до СНО, а производни (управе свињогојства, млинарства, за прераду меса, за прераду

⁵⁰² (Распис Едварда Кардеља владама народних република, 13. децембар 1947), АЈ, 163 – 53 – 60.

⁵⁰³ “Указ о образовању Министарства државних набавки Владе ФНРЈ”, *Службени лист ФНРЈ*, 31/1949.

⁵⁰⁴ У сачуваним изворима нисмо пронашли детаљнију организациону структуру Министарства, али се у њима помињу поменуте управе у контексту надлежности за обавезни откуп. Видети: (Записници са конференција Управе за откуп пољопривредних производа), АЈ, 163 – 2 – 5.

воћа и поврћа) до републичких органа.⁵⁰⁵ Оперативни сектор Министарства чинили су органи власти – управе за откуп појединих врста производа (на пр. Управа за откуп житарица и сточне хране) и комерцијални органи – дирекције, за управу над откупним предузећима. Служба евиденције спуштала се до месних одбора.⁵⁰⁶ Тако се од некадашње управе при МТС дошло до далеко комплекснијег апарата. Коначно, са реорганизацијом централних органа управе 1950. откупом се бавио сектор исхране, при чему је сам био подељен на неколико група специјализованих за откуп појединих врста производа. Од 1951. извршена је додатна редукција државног апарата, а у тој реорганизацији питањем откупа при СПР бавила се група за промет пољопривредним производима, подељена на специјализоване реферате.⁵⁰⁷

Јаков Блажевић је био нарочито ангажован на месту министра задуженог за откуп и његова посвећеност била је веома велика. Показивао је извесну бескомпромисност у раду, посматрајући политику откупа увек у ширем теоријско-идеолошком контексту револуције, привредних потреба и организационих могућности апарата. Формирање посебног министарства задуженог за откуп Блажевић је видео као израз потребе да се читав посао откупа постави “на виши степен политичког знања и свести”: “Ми треба стално да проналазимо разне сировине, нове производе који ће обогатити наш живот и преко одређених норми снабдети наше трудбенике”. Према Блажевићевим речима ресор државних набавки формиран је “на основу све већег развика... привредног живота, кроз победу... народне револуције”, “уклањањем капиталиста са монополистичких позиција у економском животу”. Зато је од својих сарадника Блажевић очекивао да раду дају “партијност и партијско обележје, које је потребно за сваку организацију у борби за Петогодишњи план”, а нарочито у овом ресору “који је увелико оптерећен старим схватањима и гледањима буржоаским, трговачким,

⁵⁰⁵ “Plan otкупа i snabdevanja u FNRJ u 1946–1947. god.”, АЈ, 163 – 52 – 59.

⁵⁰⁶ Из сачуваних извора тешко је реконструисати динамику развоја Министарства, која се није усталила током његовог краткотрајног постојања. О структури Министарства углавном се може сазнати на основу сачуваних записника у којима се одређене организационе целине помињу. Видети: “Записник са састанка Руководећег актива Министарства државних набавки од 28 јула 1949”, АЈ, Министарство државних набавки Владе ФНРЈ (161) – 1 – 2; “Записник са конференције Министарства државних набавки ФНРЈ са министрима народних република, одржане 6. и 7. јуна 1949. год.”, Исто; (Анализа стања државних набавки у 1949. г), АЈ, 161 – 1 – 3; (Организационе шеме министарства државних набавки народних република), АЈ, 161 – 11 – 25.

⁵⁰⁷ Према шеми од 7. 12. 1950.

практицистичким, агрономско-техницистичким”. Посебно је истицао важност снажног централног руковођења откупом, будући да откуп, осим у погледу откупних производа карактеристичних за одређену регију, не познаје републичке специфичности које су, по Блажевићу, у контексту организационих питања постојале “само у неким мозговима”. Министар Блажевић је у више наврата нарочито критиковао словеначке кадрове, који су најслабије сарађивали са централним органима.⁵⁰⁸

На локалном нивоу, при СНО су од 1947. функционисале, при одељењима и одсесима трговине и снабдевања, посебне управе за откуп. Оне су имале најважнији задатак у откупу, јер је на њима био терет планирања откупа, промовисања државне откупне политике, руковођења државним откупним предузећима (непосредно или преко дирекција), праћења извршења плана откупа, евидентирања откупљених количина.⁵⁰⁹ Међутим, њихов рад је био незадовољавајући, било због нестручности, било због недовољне посвећености, а неретко и због несталности апарата. Било је случајева да се у току једне године промени читав кадар управе.⁵¹⁰ Од средине 1949. и оснивања МДН, које се бавило откупом, при СНО и новоустановљеним ОНО формирана су повереништва државних набавки чији је задатак био ширење откупне мреже и њено приближавање произвођачима, планирање откупа, централно руковођење реализацијом откупних планова путем повезивања републичке и локалне мреже и стварања нових откупних организација, дисциплиновано располагање откупљеним фондовима и одстрањивање бирократизма у раду бивших управа за откуп, које су практично преузете.⁵¹¹ При народним одборима су у време откупних кампања формиране посебне откупне комисије.

Од средине 1948. при републичким и среским планским комисијама формиране су и комисије за утврђивање жетвених приноса. Задатак ових комисија био је да тачно

⁵⁰⁸ “Записник са конференције Министарства државних набавки ФНРЈ са министрима народних република, одржане 6. и 7. јуна 1949. год.”, АЈ, 161 – 1 – 2.

⁵⁰⁹ (Raspis Edvarda Kardelja vladama narodnih republika, 13. decembar 1947), АЈ, 163 – 53 – 60.

⁵¹⁰ “Uputstvo Ministarstva trgovine i snabdevanja FNRJ o radu i organizaciji sreskih uprava za otкуп”, АЈ, 163 – 54 – 61; Ђ. Узелац, “Учинити да се што пре организационо учврсте среске управе за откуп”, *Нова трговина*, 4/1949, 202, 204.

⁵¹¹ А. Лесјак, И. Бенцион, “Неколико питања рада откупне мреже после реорганизације”, *Исто*, 6/1949, 357–358.

утврђују висину приноса и на тај начин обезбеде поузданије податке за планирање пољопривредне производње, који би били прослеђивани СПК.⁵¹² У исто време израђена су и детаљна упутства о начину вршења процене приноса, са прецизно утврђеним поступком узорковања приноса пшенице и кукуруза: предвиђено је када, са којих делова њиве се узимају узорци и начин на који се помоћу узорака утврђује принос по јединици површине.⁵¹³

У погледу комерцијалног дела откупног апарата, откуп пољопривредних производа није био постављен на јединствену основу. Детаљнији приказ те мреже захтевао би много више простора, па ћемо се ограничити само на општи поглед на ову изразито сложену и неуједначену структуру,⁵¹⁴ која се може тек донекле реконструисати на основу сачуваних извора. Упутством МТС било је предвиђено да за откуп пољопривредних производа буду задужена овлашћена предузећа, новоформирана или већ постојећа. Тим предузећима је стављено у задатак да врше откуп, расподелу и дистрибуцију пољопривредних производа према Уредби о откупу и промету хлебних жита у економској 1945/46. години. Овлашћена предузећа за откуп могла су се бавити само трговином на велико, уз обавезу да, према диспозицијама надлежног Министарства, изврши купопродају са детаљистичким предузећем.⁵¹⁵ Према једном интерном распису МТС из августа 1945. претпостављало се и да ће постојати “федералне откупне установе”,⁵¹⁶ али оне никада нису формиране.

Пошто је откуп житарица имао посебан значај, 1948. је основана је Дирекција државног житног фонда, као централни дистрибутивни орган. Ова дирекција имала је задатак да организује дистрибуцију и смештај жита, чиме су републичка откупна

⁵¹² “Упутства за рад комисија за утврђивање жетвених приноса”, АЈ, 163 – 53.

⁵¹³ Упутство, 163 – 54 0767, 787 Видети: М. Павловић, н. д., 87–92.

⁵¹⁴ Примера ради, у једном извештају из 1949. или 1950. је констатовано да се мрежа за откуп жита, као најстарији део откупног апарата, углавном консолидовала и да се код ње осећа већа чврстина у организацији “него ли што је то случај код осталих откупних грана”, али да то не значи да су питања организације “решена, односно правилно решена”. (“Проблеми и запажања о организационом стању предузећа за откуп житарица”, АЈ, 163 – 55). И министар Блажевић је средином 1949. оцењивао да откупна мрежа није била учвршћена колико је то било потребно. “Записник са конференције Министарства државних набавки ФНРЈ са министрима народних република, одржане 6. и 7. јуна 1949. год.”, АЈ, 161 – 1 – 2.

⁵¹⁵ “Упутство бр. 2 за пословање овлашћених уснова за откуп житарица”, *Службени лист ДФЈ*, 58/1945.

⁵¹⁶ “Прикупљање и расподела житарица у економској 1945/46 години”, АЈ, 163 – 52 – 59.

предузећа била ослобођена тих обавеза. Дирекција је имала своје филијале у републикама, а филијале су даље координирале рад својих пословних огранака – база, док су базе имале своје делегације у среским местима и већим откупним центрима. Оснивање ових делегација довело је до поделе кадра између њих и откупних предузећа, што је ионако недовољне кадровске капацитете додатно снизило. Житни фонд је такође вршио непосредни откуп од произвођача.⁵¹⁷ Међутим, савезни органи постављали су делегате, док “кључеве и магацине држе одбори (СНО – С. М.)... због чега савезни житни фонд не може да постави чувара” у магацинима, како је образлагао у једном разговору са Титом Б. Нешковић. Улога тих савезних делегата била је “само административна”, односно делегат “само одобрава да се изда (жито – прим. С. М.) или не”. Због тога што је жито “фактички у рукама одбора, они наређују делегату да изда, а кад он неће – прете му, хапсе га или сами узимају жито”. Коначно, постојао је и кадровски проблем у житном фонду: “У овој служби житног фонда налази се често најгори олош”, тврдио је Нешковић, при чему “нико није проверен”.⁵¹⁸ Септембра 1950. Дирекција житног фонда је укинута, а њени послови и органи пренети су у надлежност република.⁵¹⁹

Откупна или откупно-дистрибутивна предузећа била су републичког, обласног, среског или месног карактера, задружна, као и индустријска предузећа која су производе даље прерађивала. Била су разнолика и по типу и организацији: нека предузећа су се бавила само откупом житарица, а нека су откупљивала шири асортиман пољопривредних производа. Један број предузећа имао је своје огранке, филијале, откупне станице и дирекције, док су друга предузећа ангажовала за послове откупа појединце, приватне комисионаре и задруге. Ова предузећа често су патила од бирократизације и недовољног стручног кадра, слабог књиговодства. До краја 1949. у Србији је било 19 предузећа за откуп жита и 6 за откуп сточне хране, у Хрватској 19

⁵¹⁷ “Уредба о државном житном фонду и оснивању и раду Дирекције Државног житног фонда”, *Службени лист ФНРЈ*, 85/48; Л. Малешевић, “О значају и задацима Дирекције државног житног фонда”, *Нова трговина*, 4/1949, 207–210; З. Смајлагић, “Откупна предузећа ослобођена су послова око дистрибуције откупљених производа”, *Исто*, 4/1949, 247–248.

⁵¹⁸ “Пријем Благоја Нешковића код Маршала Тита” (без датума, вероватно 1950), АЈ, 836 – КМЈ 2/125.

⁵¹⁹ “Уредба о укидању Дирекције државног житног фонда”, *Службени лист ФНРЈ*, 053/1950.

мешовитих предузећа, у Босни и Херцеговини 9, у Македонији 3 и у Црној Гори 4.⁵²⁰ Једна од тенденција која се испољавала била је да се откупљене количине задрже за потребе среза у ком су прикупљене, што је било противно државној концепцији откупа.⁵²¹ Јаков Блажевић је истицао да руководство предузећима треба дати “пролетерским елементима” како би се спречило да “натурају мишљење бивши трговци, разни накупци... или пак неки џамбаси са народњачким схватањима који према откупу имају неки болећив став”.⁵²²

Свим откупним предузећима руководиле су дирекције, које су биле органи Министарства. Те дирекције су стајале под управом надлежног Министарства, али та управа није била комерцијалног карактера. Тек од 1949. осниване су републичке дирекције за откуп пољопривредних производа, као централни комерцијални органи државних откупних предузећа. И ове дирекције су остајале без увида у целину откупне активности услед одсуства надзора над радом локалних откупних предузећа и задруга. Републичке и локалне мреже фактички су деловале паралелно. На састанку ПС констатовано је априла 1949. да “откупна предузећа немају руководства”, да “недостаје контрола откупног механизма”, да су “несређена организациона и кадровска питања”. Због тога је решено да буде сачињен “до детаља разрађен план откупног механизма”, при чему је требало прикупити и “податке о социјалном саставу откупаца и руководиоца предузећа” и “преглед колико чланова Партије ради у целокупном откупном апарату”.⁵²³ Када је 1949. вршено формирање нових сектора у откупном апарату наглашавано је да треба у њему ангажовати “најбоље комунисте”.⁵²⁴

Од 1949. установљена је ригорозним вертикална извештајна пракса: свака извештајна

⁵²⁰ “Трговачка мрежа ФНРЈ”, АЈ, 163 – 52 – 59; “Запажања о стању трговачке мреже у Хрватској”, Исто; “Табеларни преглед откупне организације по сектору житарица у Србији”, Исто; “Табеларни преглед откупне организације по сектору житарица на територији НР Б. и Х.”, Исто; Табеларни преглед откупне организације по сектору житарица на територији НР. Словеније”, Исто; (Извештај о прегледу откупне службе у Македонији), Исто; “Pro memoria o problemima otkupa žitarica u 1947/48. g”, АЈ, 163 – 53 – 60; “Проблеми и запажања о организационом стању предузећа за откуп житарица”, АЈ, 163 – 54 – 60; “Предлог реорганизације мреже за слободан откуп пољопривредних производа”, АЈ, Савет за промет робом (167) – 3 – 611.

⁵²¹ “Реорганизација откупне мреже на територији ФНРЈ”, АЈ, 163 – 54 – 61.

⁵²² “Записник са конференције Министарства државних набавки ФНРЈ са министрима народних република, одржане 6. и 7. јуна 1949. год.”, АЈ, 161 – 1 – 2.

⁵²³ “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ sa ministrima trgovine i državnih nabavki po tekućim pitanjima, 22. april 1949”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 2, 68–69.

⁵²⁴ “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju trgovine, 14. maj 1949”, *Isto*, 2, 156.

јединица (откупна станица или накупац) слала је податке о откупу по комерцијалној линији (филијали откупног предузећа, а ова даље управи предузећа, све до републичких дирекција за откуп пољопривредних производа) и по управној линији (месном НО, а овај одбор даље управама за откуп при повереништвима државних набавки средњих и обласних НО, па преко републичких управа за откуп до савезне управе.)⁵²⁵ На тај начин успостављена је јача контрола над самим процесом откупа и увид у стварно откупљене количине производа. Тако се током 1949. усталио оперативни откупни апарат који су сачињавали житни фонд, откупна предузећа и задруге и који ће остати углавном непромењен до укидања откупа.

Државна пољопривредна добра

Важна карика у аграрној политици југословенске владе била су државна пољопривредна добра (ДПД), као будућа средишта крупне пољопривредне робне производње,⁵²⁶ која су од самог почетка била “најсоцијалистичкији” чинилац у реконструкцији пољопривреде, управо због својинске структуре.⁵²⁷ Њих је било и у Краљевини Југославији, али у далеко мањем броју – само осам. Заједно са неким мањим имањима у власништву државе налазило се до 1941. у Југославији 166 разних газдинстава: поред пољопривредних добара, још 7 ергела и 151 расадник, разне пољопривредних станица.⁵²⁸ У току рата на свим пољопривредним добрима је учињена материјална штета од око милијарду динара која је практично обуставила рад на њима.⁵²⁹

Са друге стране, већ од 1944. започела су са се оснивају језгра будућих ДПД од имовине стечене на основу Одлуке АВНОЈ-а од 21. новембра 1944.⁵³⁰ Међутим, већ

⁵²⁵ А. Лесјак, И. Бенцион, “Неколико питања рада откупне мреже после реорганизације”, *Нова трговина*, 6/1949, 352.

⁵²⁶ D. Tomić, *n. d.*, 23.

⁵²⁷ B. Horvat, “The postwar evolution of Yugoslav agricultural organization: interaction of ideology, practice, and results”, 35.

⁵²⁸ “О државном пољопривредном сектору”, АЈ, 98 – 47.

⁵²⁹ (Подаци о ратној штети причињеној на државним пољопривредним добрима), АЈ, 4 – 5 – 35; (Експозе министра пољопривреде, 1945), АЈ, 836 – III – 2 – b/18.

⁵³⁰ S. Nešović, *n. d.*, 154–155.

после ослобођења предузете су конкретније мере за обнову разорених имања као и за оснивање нових. Почетак њиховог формирања била је, у формалном смислу, већ поменута предаја у надлежност Министарства пољопривреде конфискованих пољопривредних имања, априла 1945. Њихова материјална основа настајала је “од напуштених феудалних спахилука; од парцела које су припадале фашистима и домаћим издајницима; од страховито унакажених и исцрпљених поповских и манастирских имања”.⁵³¹ Такође, од земљишта добијеног аграрном реформом било је предвиђено да се задржа “извесне површине за државу”, како би се на њима развила напредна пољопривредна производња.⁵³² У терминологији епохе потребно је разликовати државна пољопривредна имања, односно површина које су доспеле у власништво државе, од организованих државних пољопривредних добара као пољопривредних предузећа. Сва пољопривредна имања била су под управом Државне пољопривредне комисије која је предлагала која имања би требало да буду организована као пољопривредна добра.⁵³³

Оснивање ДПД започело је и без законске основе, која је створена доношењем Закона о државним пољопривредним добрима почетком августа 1945.⁵³⁴ Државна пољопривредна добра су била, у суштини, државна предузећа и њихово оснивање било је од суштинског значаја за планирање у пољопривреди.⁵³⁵ ДПД су сматрана, заправо, за оптималну форму која омогућава изграђивање планске пољопривреде. Сматрало се да су она “највиша форма социјалистичке организације пољопривредне производње”.⁵³⁶ Она су, у идеалнотипском смислу, била остварење Марксове тезе да земља мора бити поседована “национално”, а не индивидуално или у некој ограниченој колективној својини. На ДПД израђивани су планови капиталне изградње инфраструктурних објеката, разних инвестиција, радне снаге, биљне производње, тога

⁵³¹ Ч. Михајловић, “Државна пољопривредна имања – пионири социјалистичке пољопривреде код нас”, *Војвођански пољопривредник*, 22/1948, 3.

⁵³² (Излагање М. Пијаде, 11. август 1945), *Rad zakonodavnih odbora*, 253–254.

⁵³³ “Државна пољопривредна комисија за управљање државним пољопривредним имањима”, АЈ, 4 – 12 – 104.

⁵³⁴ “Закон о државним пољопривредним добрима”, *Службени лист ДФЈ*, 56/1945; *Службени лист ФНРЈ*, 91/1946, 646.

⁵³⁵ Д. Егић, “Улоге и задаци државних пољопривредних добара у пољопривреди”, *Војвођански пољопривредник*, 1/1945, 7–9.

⁵³⁶ V. Begović, “Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja”, *Materijali*, 319–321.

стоке, набавке машина и пољопривредних алата. Планови који су израђивани у савезним ДПД слати су на одобрење у Министарство пољопривреде које је уз сагласност СПК одобравало ове планове.⁵³⁷ Важан аспект рада ДПД, поред општег подизања пољопривредне производње, био је да производе “баш оне производе који, по унапред утврђеном плану буду предвиђени, а што се не може очекивати од индивидуалног сељачког газдинства”.⁵³⁸

Улога која је намењена ДПД је била вишеструка: производња квалитетног семена за биљну производњу и узгој приплодне стоке; производња пољопривредних намирница преваходно за снабдевање градова; организовање разних пољопривредних курсева “за практично усавршавање и школовање пољопривредних стручњака и пољопривредника уопште”; узорно обрађивање земље као пример пољопривредним произвођачима, пре свега задругама, али и индивидуалним сељацима. На ДПД су такође извођени и научноистраживачки радови.⁵³⁹ Њихов значај је нарочито наглашен после Другог пленума ЦК КПЈ, када је у пленумској резолуцији истакнут значај и најављено интензивирање социјалистичког преображаја пољопривреде, у чему су ДПД била незаобилазан сегмент.⁵⁴⁰

ДПД су била замишљена не само као предузећа већ и као установе са одређеном мисијом, као “објекти унапређења пољопривредне производње, као носиоци најнапреднијег и најпрогресивнијег у савременој пољопривреди”.⁵⁴¹ Због таквог њиховог (очекиваног) карактера министар пољопривреде Васа Чубриловић је у њима нарочито видео потенцијална узорна газдинства за инокосне пољопривреднике: “Кад се код нас изврши аграрна реформа, ми ћемо постати земља средњег и ситног сељака.

⁵³⁷ “Табеларни преглед планова државних пољопривредних добара за 1948”, АЈ, 4 – 175 – 971; “Metodika planiranja za 1949. godinu sa nomenklaturom”, АЈ, 41 – 124 – 759.

⁵³⁸ (Реферат помоћника министра пољопривреде максима Горановића, август 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

⁵³⁹ “Закон о државним пољопривредним добрима”, *Службени лист ДФЈ*, 56/1945; В. Kidrič, “Određivanje preduzeća opštinarodnog značaja”, *Sabrana dela*, I, Београд 1959, 43. (Реферати о функцији и значају пољопривредних добара), АЈ, 4 – 8 – 75; (Допис Е. Кардеља председништвима влада народних република), АЈ, 98 – 47; “Савезна пољопривредна добра”, АЈ, 98 – 47; “O državnom poljoprivrednom sektoru”, АЈ, 98 – 47. (Извештај о организацији научно-истраживачког рада на пољопривредном добру “Земун Поље”), АЈ, 4 – 262 – 1520; “Савезна државна пољопривредна добра”, АЈ, Збирка Моше Пијаде (513) – к. 2 – XXXIV, МР III – 3.

⁵⁴⁰ В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 178–179.

⁵⁴¹ М. Ивановић, “Организација службе унапређења пољопривреде”, *Социјалистичка пољопривреда*, 4/1953, 56.

Међутим, нама су потребни и већи поседи ради селекције семена, за угледно воћарство, сточарство итд., јер ће средњи и ситан сељак имати мало могућности за то. Мораће бити некога ко ће систематски, научним методама, одабирати семе, гајити саднице, гајити племениту стоку, морамо створити институције које ће средњем, ситном сељаку давати бољи квалитет семена, добре саднице и племениту стоку. Из тих разлога ми смо стали на становиште да држава треба да има већа имања, на којима ће се то производити. С друге стране, ми морамо сељаку пружити могућност за стручно образовање”.⁵⁴² У једном извештају Главне дирекције ДПД се такође истиче да се очекује да државна добра добију “јасне контуре свих оних грана производње, које су најважније у државној привреди у смислу унапређења и побољшања производње задружног и приватног сектора, и у смислу масовне производње пољопривредних продуката, којој је првенствено био задатак регулирање цена пољопривредних производа, па тек онда чиста добит”.⁵⁴³ У истом смислу се и у једном документу савезног Министарства пољопривреде предвиђа да ће ДПД бити “допуна” ситном и средњем сељаштву “како у производним задацима, тако и у инструктивним”.⁵⁴⁴ И Душан Бркић је на Петом конгресу КПЈ, констатовао да се сиромашни и средњи сељаци “све више повезују и сарађују с општедржавним дијелом привреде” и да јачање државног привредног сектора представља “заштиту ситних и средњих сељака”.⁵⁴⁵ За министра пољопривреде П. Стамболића ДПД су била “школа за сељаке како се постиже висок принос”,⁵⁴⁶ а Димитрије Бајалица је извештавао о томе да на једно државно имање “долазе сељаци из околице да виде пшеницу каву раније нису могли ни видети, а камоли произвести на своме имању”.⁵⁴⁷ Због свега тога, ДПД је требало оснивати, управо у контексту аграрне реформе и појачаног

⁵⁴² Из излагања министра Чубриловића на седници Законодавног одбора АВНОЈ–а поводом нацрта Закона о државним пољопривредним добрима, 31. јула 1945. Види: *Rad zakonodavnih odbora*, 212.

⁵⁴³ “Godišnji izveštaj o saveznim poljoprivrednim dobrima”, АЈ, Главна дирекција државних пољопривредних добара (98) – 48.

⁵⁴⁴ “Савезна, земаљска и локална државна добра”, АЈ, 4 – 1 – 5.

⁵⁴⁵ (Дискусија Душана Бркића), *V Конгрес*, 721.

⁵⁴⁶ (Експозе П. Стамболића, 24. април 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 76.

⁵⁴⁷ Д. Бајалица, “Земљорадничко задругарство – основни пут социјалистичког преображаја наше пољопривреде”, 24.

уситњавања поседа, “да би се поремећаји у пољопривредној производњи избегли или донекле ублажили”.⁵⁴⁸

Ипак, иако је и Кардељ говорио о томе да је задатак државног пољопривредног предузећа да буде “васпитни центар на селу”⁵⁴⁹ и да сељаку “помаже у његовом стручном уздизању и да практично, свакодневним услугама, помогне како земљорадничким задругама, тако и малим и средњим сељацима у подизању њихових газдинстава”, инструктивну функцију државног сектора пољопривреде у односу на инокосне сељаке Кардељ је ипак видео “у првом реду у томе да практично покаже... радном сељаштву све предности крупне социјалистичке пољопривреде”.⁵⁵⁰

Постојала су савезна, републичка, покрајинска и локална ДПД, а ту су спадале и економија појединих предузећа, које су формиране за снабдевање њихових запослених. Савезна добра имала су задатак да служе “потребама пољопривреде читаве земље”, првенствено за семенску робу и квалитетне биљне и животињске сорте. Њихов значај био је тим већи⁵⁵¹ Зачетке управне организационе структуре за ДПД представљало је најпре оснивање посебног одељења при Министарству пољопривреде 1945,⁵⁵² а затим и оснивање одговарајуће управе априла 1946. Ова управа имала је надлежност над пољопривредним добрима савезног значаја.⁵⁵³ Коначно, за општедржавна имања формирана је 1947. Главна дирекција државних пољопривредних добара.⁵⁵⁴ Овакве управе, односно дирекције постојале су и на републичком и покрајинском нивоу. Пошто су се у оквиру неких ДПД налазила и предузећа за прераду пољопривредних производа, она су се налазила под управом

⁵⁴⁸ “Образложење плана за изузимање потребног земљишта из заједничког фонда аграрне реформе за потребе земаљских пољопривредних установа”, (513) – к. 2 – XXXIV, МР III – 3.

⁵⁴⁹ Е. Кардељ, *Земљорадничко задругарство у планској привреди*, 78–79.

⁵⁵⁰ Е. Кардељ, “Комунистичка Партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам”, 571.

⁵⁵¹ “Савезна државна пољопривредна добра”, АЈ, Збирка Моше Пијаде (513) – 513 – к. 2 – XXXIV, МР III – 3.

⁵⁵² (Решење Министра пољопривреде о оснивању Одељења за државна пољопривредна добра и предузећа), АЈ, 4 – 8 – 74.

⁵⁵³

⁵⁵⁴ “Уредба о оснивању Главне дирекције државних пољопривредних добара Министарства пољопривреде и шумарства ФНРЈ”, *Службени лист ФНРЈ*, 29/1947.

одговарајућих органа за управљање индустријским предузећима.⁵⁵⁵ Таква предузећа која су имала и производне погоне називала су се пољопривредни комбинати.⁵⁵⁶

Међу првима је решењем Министра пољопривреде оживљен рад на пољопривредним добрима Беље и Косанчић, а формирана су и прва нова добра – Ечка, Вршац, Чока (Пролетер), Црвенка (Братство), Вуковар.⁵⁵⁷ Уз још једно предузеће савезног значаја, Хан Пијесак, ово су све била савезна пољопривредна добра.⁵⁵⁸

Од свих је најзначајније и највеће било Беље, чијих је 28.000 кј земље којом је располагало још пре рата проширено са 16.000 кј земље конфисковане по Одлуци АВНОЈ-а из новембра 1944. и које је његов управник из овог периода Радован Пантовић назвао у разговору са аутором овог рада “држава у држави”. Оно је децембра 1948. изузето из надлежности Главне дирекције државних пољопривредних добара и стављено под непосредно административно-оперативно руководство Министарства пољопривреде као посебно предузеће Пољопривредно добро Беље.⁵⁵⁹ Затим је септембра 1949. формирана Главна дирекција уједињених савезних пољопривредних добара (УСПД) Беље.⁵⁶⁰ Поред Беља, као савезна добра остала су до 1949. још Црвенка и Чока.⁵⁶¹

Децембра 1949. владиним решењем формирано је 30 савезних пољопривредних предузећа, која су се налазила под управом Главне дирекције УСПД Беље.⁵⁶² Беље је остало као једино пољопривредно добро – састављено од ових тридесет предузећа – над којим је ингеренције задржала савезна влада, док су друга пољопривредна добра током 1950. дошла под управу републичких органа. Ова предузећа су од 1950. односно са увођењем самоуправљања, престала да се називају државним, већ су, у складу са

⁵⁵⁵ “Објашњење Решења о прелазу под надзор савезног Министарства пољопривреде заплењених непријатељских пољопривредних имања”, *Службени лист ДФЈ*, 68/1945.

⁵⁵⁶ Д. Лалевић, “Државна пољопривредна добра”, *Приручник*, 316.

⁵⁵⁷ “Државна пољопривредна комисија за управљање државним пољопривредним имањима”, АЈ, 4 – 12 – 104;

⁵⁵⁸ (Решења о формирању пољопривредних добара савезног значаја), АЈ, 4 – 8 – 78–81;

⁵⁵⁹ “Решење о издвајању и преносу државног предузећа Пољопривредно добро Беље”, АЈ, 4 – 243 – 1404.

⁵⁶⁰ “Уредба о оснивању Главне дирекције уједињених савезних пољопривредних добара Беље”, *Службени лист ФНРЈ*, 77/1949.

⁵⁶¹ “Уредба о оснивању Главне дирекције уједињених савезних пољопривредних добара “Братство” и Главне дирекције уједињених савезних пољопривредних добара “Пролетер”, *Исто*, 84/1949.

⁵⁶² “Решење о оснивању привредних предузећа Савезно пољопривредно добро” (следе називи тридесет добара), АЈ, 243 – 1404.

општим променама у друштву и привреди, постала друштвена предузећа и предата су на управу радничким саветима. Процес децентрализације завршен је маја 1951. преношењем управе над свим добрима у саставу Главне дирекције УСПД Беље у надлежност владе НР Хрватске.⁵⁶³

Од оснивања првих ДПД, њихов број је непрестано растао и издвајане су нове површине за пољопривредна добра из укупног земљишног фонда у државном власништву. Ту динамику немогуће је овде пратити детаљним приказом, али ћемо указати на неке основне смернице у развоју. Број свих газдинстава у државном власништву је са око 19.000 у 1949, када их је било највише до 1953. опао на 4.771 газдинство.⁵⁶⁴ Међутим, овде треба имати у виду да нису сва газдинства у државном власништву била организована пољопривредна добра. Када је реч о организованим добрима њих је на савезном, републичком и покрајинском нивоу (дакле без локалних добара) 1947. било 430, 1948. – 210, а 1949. – 258.⁵⁶⁵ До 1948. било је већ 146 добара са преко 300 хектара.⁵⁶⁶ Од тих имања, 66 је 1949. имало површину већу од 1000 хектара и та добра су покривала 90% укупне површине свих ДПД.⁵⁶⁷ Према другим подацима, из Завода за статистику, 1949. је било 1255 ДПД (очито су укључена и добра локалног значаја), 1950. – 858, 1951. – 1422, 1952. – 737, а 1953. – 666.

Укупна и просечна површина ДПД кретала се како је приказано у табели:

	1949.	1950.	1951.	1952.
Површина у ha	349.624	373.110	726.323	610.287
Просечна п. у ha	284	435	511	828

Према подацима Савезног завода за статистику и евиденцију и *Статистичком билтену* бр. 3 од 1950, бр. 6 од 1951. и бр. 11 од 1952.

⁵⁶³ “Наредба о преносу Главне дирекције уједињених савезних пољопривредних добара 'Беље' и државних привредних предузећа удружених у ову главну дирекцију, 'Огледног пољопривредног добра Земун Поље' и савезних института при Савету за пољопривреду и шумарство”, *Службени лист ФНРЈ*, 25/1951.

⁵⁶⁴ *Статистички годишњак ФНРЈ*, Београд 1954, 116.

⁵⁶⁵ Д. Штефек, “Развој основних средстава државног сектора у пољопривреди”, *Пољопривреда* 7–8/1949, 40–49.

⁵⁶⁶ (Експозе Петра Стамболића у Народној скупштини ФНРЈ), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 127.

⁵⁶⁷ М. Мirković, *Ekonomika agrara*, Zagreb 1950, 72.

Према детаљном попису из 1951. било је 279 државних и крупних локалних добара, 424 локална и 1.349 економија предузећа са укупно 612.177 хектара.⁵⁶⁸ Заједно са другим установама које су имале пољопривредне економије, до 1953. године формирано је око 2.500 организованих газдинстава.⁵⁶⁹ Овакве осцилације у подацима о броју ДПД могу се објаснити обједињавањем газдинстава услед арондације, оснивањем нових, укидањем већег броја економија при предузећима и преношењем појединих газдинстава у државној својини на сељачке радне и на земљорадничке задруге.⁵⁷⁰ У сваком случају, реч је о веома великим осцилацијама, па је кроз изворе веома тешко пратити развој мреже ДПД, али и та чињеница остаје као податак о динамици и основном правцу промена које су се дешавале. Подаци о броју и површинама ДПД прикупљани су за оперативне потребе и, иако нису нужно нетачни, разноликошћу класификације добара отежавају уопштавање и систематизацију.

Када је реч о пољопривредним површинама у државном власништву, статистички подаци нису ништа систематичнији. Примера ради, у једном упутству за вршење контроле на савезним ДПД из 1949. као један од првих задатака се поставља утврђивање коликом површином добро уопште располаже.⁵⁷¹ До краја 1946. године за потребе оснивања државних пољопривредних добара Министарство пољопривреде је предвидело издвајање 196.306 ха и затражило од Аграрног савета њихово издвајање из земљишног фонда аграрне реформе.⁵⁷² То је било језгро ових установа, које су до 1949. заузимале површину шест пута већу него 1939.⁵⁷³ Према подацима Економског института из 1954, базираним на званичним статистичким подацима, кретање површина у државном власништву износило је од 3,7 милиона хектара 1949. до 732

⁵⁶⁸ *Prethodni rezultati popisa organizovanih socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava u 1951 godini*, Београд 1952, 1.

⁵⁶⁹ М. Ивановић, “Унапређење и развој наше пољопривреде”, *Социјалистичка пољопривреда*, 7/1953, 15.

⁵⁷⁰ *Привреда ФНРЈ у 1952*, Београд 1953, 104.

⁵⁷¹ “Оперативни програм за контролу материјалног пословања на Савезном пољопривредном добру Беље и Чока”, АЈ, Комисија државне контроле Владе ФНРЈ (19) – 105 – 1085.

⁵⁷² (Допис Министарства пољопривреде Аграрном савету), АЈ, 4 – 13 – 109.

⁵⁷³ Д. Штефек, “Развој основних средстава државног сектора у пољопривреди”, *Пољопривреда* 7–8/1949, 40–49.

хиљаде хектара 1953, непрестано се смањујући из године у годину. Разлог томе могу бити различити пописни критеријуми (примера ради пописивање укупних површина у државном власништву или само пољопривредних површина, или само обрађених пољопривредних површина и сл), као и неадекватан попис самих пољопривредних површина, који су у Југославији били непоуздани, почев од 1921. па надаље. До 1953. године у државном власништву било 2,54 милиона хектара или 17,7% укупних пољопривредних површина. Од те површине оранице и баште, као најважније обрадиве површине, обухватале су 372,2 хиљаде хектара или 4,5% свих ораница у земљи, док су пашњаци и ливаде обухватали преко 2 милиона хектара односно 46,6%. Од наведене површине у државном власништву, 732 хиљаде хектара било је организовано у ДПД, укључујући ту пре свега оранице.⁵⁷⁴ Од укупне обрадиве површине, у оквиру ДПД до 1953. налазило се око 5%.⁵⁷⁵

Од суштинског значаја за ДПД била је арондација њихових имања, која је предвиђена уредбом из децембра 1946. и регулисана посебним Правилником 1947.⁵⁷⁶ Пољопривредно земљиште у власништву приватних лица или задруга која се налазила усред земљишта које је припадало ДПД била су прикључивана том добру, а у замену за њу додељивана је друга земља власницима, која је требало да буде истог квалитета и вредности. Арондација је представљала један од главних задатака у консолидацији економија ДПД и спровођена је у читавом периоду који је истраживан, па и касније. Нарочито је кадрктаристичан случај ДПД Хан Пијесак, у чијој околини се на површини од 12.000 ha налазило 497 домаћинстава која су у већини од 95% изразила жељу да добровољно уступе своје поседе овом добру, уз услов да се на њему запосле као пољопривредни радници. После више провера установљено је да таква воља заиста постоји, али су постојале и правне препреке. Кроз изворе није могуће пратити даљу судбину ове иницијативе.⁵⁷⁷ Разумљиво, арондација је проузроковала велики број

⁵⁷⁴ *Привреда ФНРЈ у 1952*, Београд 1953, XXII; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 188.

⁵⁷⁵ В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 179.

⁵⁷⁶ “Уредба о арондацији државних пољопривредних добара општедржавног значаја”, *Службени лист ФНРЈ*, 99/1946; “Правилник за спровођење Уредбе о арондацији државних пољопривредних добара”, *Исто*, 5/1947.

⁵⁷⁷ (Реферати, извештаји и дописи поводом иницијативе за проширење СДП Хан Пијесак), АЈ, 4 – 112 – 691.

спорова, јер су многи власници земље сматрали да су приликом њеног извршења оштећени, тврдећи да су добили земљу која је превише удаљена, тешко приступачна, запуштена, лошијег квалитета, неодговарајуће површине. Није био редак случај ни да су се такве земље одрицали. Жалбе су најчешће, после затражене провере од стране органа којем су упућене, одбијане, али није био незнатан ни број примера када су неправедне арондације поништаване од стране виших органа.⁵⁷⁸ Понеко је су у свом огорчењу писао и Титу: “Ја сам стекао уверење да комисија за процену није у свом раду била непристрасна, јер је видно водила рачна једино о томе, да заменом повећа опште народну имовину, на рачун малих приватних власника... Код оваквог стања, ја морам да се питам зашто сам се ја онда цео свој живот мучио и зар вреди бити радан и поштен човек”.⁵⁷⁹ Некада се чак дешавало да се арондацијом оштети страни држављанин, како је указивало Министарство спољних послова, “што неки пут непотребно доводи до спора, отежава трговинске и друге односе... са другим земљама и ангажује веома важне девизне фондове”. Због тога је СПШ тражио да републички савети упозоре своје органе и сељачке радне задруге да је у случају када се арондацијом одузима земљиште чији је власник страни држављанин, потребно да се поднесе образложени предлог републичком СПШ, који ће потом свој предлог доставити савезном Савету “ради сагласности”.⁵⁸⁰

ДПД су имала своју механизацију, којом су снабдевена махом преко УНРА-е⁵⁸¹ али механизација на ДПД није била коришћена на одговарајући начин, између осталог и због слабо припремљеног “тракторског кадра”.⁵⁸² Иако су ДПД била “пионири напредне пољоприведне производње”, ипак до 1951. године ни на њима “механизација радова још није узела довољно широк фронт”, а обим радова који су обављани механизацијом био је и даље релативно узан.⁵⁸³ Главни проблем било је то што за

⁵⁷⁸ Видети жалбе у вези са арондацијом АЈ, 4 – 111 – 683; АЈ, 4 – 112 – 696; АЈ, 4 – 244 – 1405; АЈ, 4 – 245 – 1416.

⁵⁷⁹ (Жалба земљорадника Николе Марића из Земуна), АЈ, 4 – 111 – 683.

⁵⁸⁰ (Распис савезног СПШ републичким саветима), АЈ, 4 – 245 – 1423.

⁵⁸¹ Д. Томић, *Индустријализација и механизација економског дворишта на сељачким радним задругама и пољопривредним добрима*, Загреб 1950.

⁵⁸² “Годишњи извештај о савезним пољопривредним добрима”, АЈ, 98 – 48.

⁵⁸³ Б. Новаковић, “Државна пољопривредна добра, њихов значај и задаци”, *Војвођански пољопривредник*, 16–17/1951, 5.

тракторе и друге машине нису били задужени конкретни појединци, па су машине немарно употребљаване, при чему је било случајева да су се нови трактори морали расходовати убрзо по набавци.⁵⁸⁴ Добра су 1951. располагала са 1.727 трактора.⁵⁸⁵ Према другим подацима, који су обухватили као добра нешто већи број газдинстава, било је на њима 2.128 трактора (34% од укупног броја), 3.074 секачице за сточну храну (2,5%), 1.255 вршалица (7,1%), 3.162 (11,2%) жетелице и косачице, 3.791 (7,1%) сејалица и 18.774 плугова (1,6%).⁵⁸⁶

Од самих почетака стварања државног сектора у пољопривреди постојао је својеврсни немар. Министар Чубриловић је маја 1945. на седници Законодавног одбора председништва АВНОЈ-а, током претреса Закона о заштити народне имовине, тражећи да се што више ограничи право располагања том имовином од стране управа, говорио о томе да се на имањима у власништву државе рђаво газдује имовином, да се инвентар преноси на друге установе, “иако је он овамо био много потребнији” и тражио да се она ко управља народном имовином за њу учини одговорним “и морално и материјално”.⁵⁸⁷ Да је ово био константан проблем сведочи и захтев секретара ДУНД “да се покупе разнете и разграбљене ствари” са државних имања.⁵⁸⁸

И по организовању ових имања у државна добра постојао је читав низ проблема у раду и пословању. Један од проблема био је и тај да ДПД нису уредно испоручивала тржишне вишкове држави, што су, по одбитку репродуктивних количина, била у обавези да чине.⁵⁸⁹ Организовање имања текло је споро, одуговлачило се са њиховом арондацијом, нису биле утврђене производне способности у складу са особинама поднебља, каснило се са капиталном изградњом.⁵⁹⁰ Кардељ је 1948. упозоравао да је

⁵⁸⁴ (Записник са конференције у савезном Министарству пољопривреде јануара 1949. о стању механизације на ДПД), АЈ, 19 – 104 – 1079.

⁵⁸⁵ *Prethodni rezultati popisa organizovanih socijalističkih poljoprivrednih gazdinstava u 1951 godini*, 1.

⁵⁸⁶ *Пољопривредне машине и оруђа 1951 године*, Београд 1952, 5. (Видети и прилог 4. 3. на крају овог рада.

⁵⁸⁷ (Излагање В. Чубриловића, 16. мај 1945), *Rad zakonodavnih odbora*, 66.

⁵⁸⁸ “Записник са конференције одржате на дан 17. XII. 1945. у Кабинету Савезног Министра пољопривреде”, АЈ, 2 – 4 – 26.

⁵⁸⁹ “Испорука пољопривредних производа” (распис Министарства пољопривреде ФНРЈ министарствима НР), АЈ, 19 – 104 – 1076.

⁵⁹⁰ Б. Ђуричић, “Државна пољопривредна добра и њихови задаци у 1948 години”, *Пољопривреда* (Министарство пољопривреде ФНРЈ) 1/1948, 4.; М. Тошић, “О неким недостацима у капиталној изградњи на државном пољопривредном сектору у 1948 години”, *Народна држава*, 12/1948, 38.

Државна контрола на ДПД “открила изванредну запуштеност и бесконтролно стање, што су понегде и непријатељи знали да искористе”, указујући да део одговорности пада на оне руководиоце који упорно потцењују значај пољопривреде.⁵⁹¹ Према једном извештају из 1949. на ДПД је констатовано немарно држање производа и материјала, жито је пропадало услед неадекватног складиштења, вршила се натурална размена са другим предузећима, велики број угинућа стоке пролазио је само уз формално констатовање “без тражења одговорних субјеката”, стварно стање робних фондова није се слагало са књиговодством, није се водило рачуна о редовности испорука нити оних на које су добра била обавезна, нити оних која су потраживала, приноси су били мањи због непримењивања агротехничких мера, било је незаконитих расходања, а неретко се дешавало да се убирање летина касно изврши, што је стварало и материјалну штету, али је и “политички штетно деловало на околне произвођаче”, за које су ДПД требало да буду узорна газдинства. Поред тога, стока је била пренатрпана у оборима, у којима је неретко зими било веома хладно, па су била честа угинућа од хладноће, нарочито младунаца.⁵⁹² Према подацима које је износио Мијалко Тодоровић јуна 1949, на ДПД је у првом кварталу 1949. угиуло 7,8% укупног обрта свиња на пољопривредним добрима у читавој земљи.⁵⁹³ Међутим, дешавало се да се угинућа стоке пријављују иако се заправо радило о клању за приватне потребе.⁵⁹⁴ Рђаво стање на ДПД сматрано је за додатни проблем утолико што је омогућавало “непријатељским елементима да лакше прикрију своју штеточинску делатност”, која је ипак, како је тврдио А. Ранковић, са успехом откривана “уз помоћ радног сељаштва”.⁵⁹⁵

Велики проблем на ДПД представљали су економски објекти. У циљу што ефикасније изградње Министарство грађевина је израдило типске нацрте за најнужније зграде, али је на том плану мало постигнуто.⁵⁹⁶ Када је реч о објектима

⁵⁹¹ (Експозе Е. Кардеља у расправи о буџету у Народној скупштини ФНРЈ, 24. април 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 190.

⁵⁹² “Оперативни програм за контролу материјалног пословања на Савезном пољопривредном добру Беље и Чока”, АЈ, 19 – 105 – 1085; “Из контроле на савезним пољопривредним добрима”, Исто.

⁵⁹³ “Zapisnik sa sastanka Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju poljoprivrede, 9. jun 1949. godine”, 258.

⁵⁹⁴ (Експозе Е. Кардеља у расправи о буџету у Народној скупштини ФНРЈ, 24. април 1948), 190.

⁵⁹⁵ (Експозе А. Ранковића у Народној скупштини ФНРЈ, 27. децембар 1949), *VIII редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 – 28 децембра 1949 године. Стенографске белешке*, 63.

⁵⁹⁶ (Допис Е. Кардеља председништвима влада народних република), АЈ, 98 –47.

капиталне изградње, квалитет је на свим добрима која је обишао писац једног извештаја био “испод сваке критике, нарочито на привредним објектима”. Није било боље стање ни са смештајем за раднике: на пољопривредном добру Нови Београд било је смештено 300 бивших логораша – Немаца са породицама, у баракама које су сами провизорно подигли. Сталне радне снаге било је недовољно, а у околностима изразито неповољних услова за живот тешко се долазило и до сезонских радника.⁵⁹⁷ О тешким условима живота и рада добро сведочи и жалба коју су упутили Министру пољопривреде сезонски радници ДПД Беље. У жалби се нарочито истичу лоши услови смештаја.⁵⁹⁸ У погледу извршења плана капиталне изградње, за савезна добра 1949. проценат је износио само 31%.⁵⁹⁹

Са друге стране, ДПД су била примери недисциплине и немара запослених за просперитет предузећа. Редовна појава били су недолазак на посао и по неколико дана или одлазак без икаквог поштовања радног времена. Пијанчење је навођено као један од већих проблема, а упечатљив пример био је и случај једног радника који се пијан преврнуо са запрегом у јарак у ком је оставио коње преко ноћи, а управа против њега није предузела ништа плашећи се да не напусти посао ако буде кажњен. Поједини радници су храном са добара исхрањивали своје животиње, али се ни по том питању није ништа предузимало против “крадица”. У стајама и другим објектима са сувим сеном се “безобзирно пуши”, а у њима нема “ни кофе припремљене воде, да у случају пожара буде при руци”.⁶⁰⁰ Поред наведеног, ДПД су нередовно извршавала пореске обавезе, па је Министарство пољопривреде морало да реагује упозоравајући управе добара о обавези да редовно плаћају порез.⁶⁰¹

Стварањем великог броја ДПД појавио се проблем стручног кадра. У прве четири године тај проблем је био нарочито оштар, а многа добра могла су бити задовољна са једним до два нижа или средња пољопривредна стручњака. Осим тога, у време

⁵⁹⁷ “Извештај о извршеној контроли на Савезним пољопривредним добрима”, АЈ, 19 – 105 – 1085.

⁵⁹⁸ (Жалба радника Беља Министру пољопривреде), АЈ, 4 – 13 – 126.

⁵⁹⁹ (Извештај за председника владе о стању пољопривреде), АЈ, 836 – III 2/2.

⁶⁰⁰ “Записник о извршеном прегледу савезног пољопривредног добра Братство – Црвенка”, АЈ, 19 – 105 – 1089.

⁶⁰¹ (Распис Министарства пољопривреде државним пољопривредним добрима у вези са плаћањем пореза), АЈ, 4 – 42 – 351.

административног руковођења привредом, стручњаци на ДПД су били везани за канцеларију, па су радници на добрима погрешно доживљавали “да је стручњак човек који пише”. Осим недостатка стручњака, недостајао је модел организације рада: “Совјетска искуства одмах су се сукобила с нашом праксом, иако је чињено све да их прилагодимо нашим условима”.⁶⁰² Као нарочито велики проблем истицано је то што су на руководећа места постављани затечени стручњаци: “Изузетан је случај да је руководилац прошао бар делимично кроз НОВ... Ови људи су формирану у старом друштву и претоварени старим схватањима и навикама” због чега је требало обезбедити руководиоце “који ће учинити државна добра социјалистичким”.⁶⁰³

Министар Тодоровић је оцењивао да постоји отпор према уздизању радника на руководећа места, да су ДПД после рата постала “уточишта свих сумњивих и непријатељских елемената”, што се може видети по броју ухапшених, и да уместо уздизања кадрова на ДПД има “само хапшења”, што ствара страх, као у случају једног радника који није хтео да послуша директорову наредбу да покоси неку ливаду док није питао јавног тужиоца за дозволу.⁶⁰⁴ Многи руководиоци упорно су настојали да раде по старим принципима, сматрајући финансијске планове за старинске буџете, а бригадно десетински систем рада су сматрали “модом”.⁶⁰⁵ Како би се поправило овакво стање, Кидрич је истицао да треба “одмах приступити систематском решавању питања кадрова на пољопривредним добрима”, што не треба схватити као захтев да се то одмах учини, јер тих кадрова није било, већ је требало поставити план уздизања кадрова, што је једноставније у пољопривреди него у индустрији, јер треба узети “у обзир и добре сељаци”.⁶⁰⁶ Међу малобројним стручним кадровима убрзо је завладала незаинтересованост због неретко потпуно некомпетентних руководилаца, али и због лоших радних услова. Није био редак случај да се пољопривредним стручњацима одређују мање зараде него радницима, што је дестимулисало стручни кадар.

⁶⁰² М. Гојковић, “Пољопривредни стручњаци и њихов рад на добрима”, *Напредна пољопривреда*, 8/1952, 1.

⁶⁰³ “О државном пољопривредном сектору”, АЈ, 98 – 47.

⁶⁰⁴ “Зачисник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању пољопривреде, 9. јун 1949. године”, 261.

⁶⁰⁵ “Оспособимо државна добра за извршење петогодишњег плана”, АЈ, 98 – 47.

⁶⁰⁶ “Зачисник са састанка Привредног савета Владе ФНРЈ по питању пољопривреде, 9. јун 1949. године”, 268.

Руководиоци су били махом политички кадрови, а често су се и смењивали тако да није било могућности да се управа устали и стекне увид у стање на добрима.⁶⁰⁷

Још је 1945. уочавано је да “на три имања... (државна добра – прим. С. М.) нема ни једног партијца а синдикати врло слабо раде”, због чега је требало “изменити извештај број руководиоца”.⁶⁰⁸ Стање се није битно променило ни до 1949. када је Тодоровић извештавао Привредни савет да на ДПД има 1–2% чланова Партије, што је “слабије него ма у којим другим привредним гранама”.⁶⁰⁹

Оцењујући рад ДПД у Хрватској, Бакарић је наводио да су она најнеуреднија државна предузећа у испуњењу плана, тврдио је да у њима “влада дух старе Југославије”, да “она ‘не могу’ већ унапријед испунити никакав задатак” и да раде са губицима. Тако су у Хрватској 1948. испунила само 24% плана испоруке товљених свиња. Редовно се запослени на тим добрима снабдевају са њих мимо гарантованог снабдевања, а око Божића и Нове године “случајно” се испостави да треба “присилно” клати део стоке. “Ничег социјалистичког” нема на тим добрима, закључивао је Бакарић.⁶¹⁰

Од 1949. овим предузећима се посвећивала већа пажња и контрола и анализа рада давале су поражавајуће резултате. Тодоровић је на седници ПС јануара 1949. констатовао да “нико не руководи државним пољопривредним добрима”, упркос њиховим производним могућностима и да су, са становишта пољопривредних органа, ДПД “једно од сељачких газдинстава”. Евиденција са добара је непоуздана, “укључујући и савезна добра”, бројна су клања, шкартирања, угинућа, а да се “нико не зове на одговорност”.⁶¹¹ На Другом пленуму 1949. Кардељ је истицао да је стање на пољопривредним добрима “у већини случајева још увек рђаво”,⁶¹² а лоше управљање овим добрима било је разлог да, примера ради, “пољопривредно добро Божјаковина од

⁶⁰⁷ В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 186.

⁶⁰⁸ “Тешкоће и недостаци у организацији пољопривредне службе”, АЈ, 4 – 2 – 26.

⁶⁰⁹ “Zapisnik sa sastanka Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju poljoprivrede, 9. jun 1949. godine”, 261.

⁶¹⁰ V. Bakarić, “Govor na zasjedanju Sabora u diskusiji o prijedlogu Državnog budžeta NR Hrvatske za 1949. god.”, *O poljoprivredi*, 99–100.

⁶¹¹ “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ sa NR po pitanju masnoća, održan 7. januara 1949”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 469.

⁶¹² E. Kardelj, “O politici KPJ na selu”, 17.

90 крава даје 75 литара млека за снабдевање града Загреба”.⁶¹³ Милун Ивановић, помоћник Министра пољопривреде, писао је 1954. о томе да се ДПД баве “управом свим производима потребним за снабдевање сопствених радника, а не специјализирају и усмеравају своју производњу према захтевима тржишта”.⁶¹⁴ Кидрич је био најоштрији констатујући да се на ДПД развило “паразитерство” и да се дешавају крађе, у којима учествују “сви од руководиоца до радника”. Расипничко газдовање, гозбе о режијском трошку када долазе руководиоци, куповање сена поред сопствених непокошених ливада још су неке од Кидричевих примедби.⁶¹⁵ Имајући све наведено на уму, није изненађујуће што се испостављало да су на неким добрима изражаване сумње у погледу тога да ли ће бити могуће остварити стопу акумулације 55 која је била предвиђена планом за 1952.⁶¹⁶

Резултати који су постигнути у производњи били су у просеку скромни, иако је било и заиста великих успеха, као што је, примера ради, принос пшенице од 4,4 тоне по хектару на Бељу.⁶¹⁷ Надлежни су оцењивали да су захваљујући “огромној помоћи државе” постигнути “извесни резултати”, али је укупна оцена постигнутог била скромна.⁶¹⁸ Већ 1945/6. целокупне потребе за повртарским семеном подмирене су са ДПД.⁶¹⁹ Што се тиче приноса, ДПД су 1948. године премашила просечни десетогодишњи принос пшенице по хектару од пре рата (1,14 тона по хектару) за око 25%. Приноси пшенице на покрајинским добрима у Војводини били су већи за 24% од оних на приватним поседима, али се у Македонији, Босни и Херцеговини и Црној Гори значајна разлика није постигла.⁶²⁰

⁶¹³ (Дискусија Е. Кардеља на седници Привредног савета, 9. јуна 1949), “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju poljoprivrede, 9. jun 1949”, 282.

⁶¹⁴ М. Ivanović, *Unapređenje poljoprivrede*, Beograd 1955, 53–54.

⁶¹⁵ “Iz zapisnika sa savetovanja u Privrednom savetu Vlade FNRJ sa direktorima državnih poljoprivrednih dobara, 21. novembra 1951”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 4, 325.

⁶¹⁶ “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ, 25. јануар 1952”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 4, 380.

⁶¹⁷ “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju poljoprivrede, 9. jun 1949”, 259.

⁶¹⁸ “Оспособимо државна добра за извршење петогодишњег плана”, АЈ, 98 – 47.

⁶¹⁹ “Дирекција државних пољопривредних добара”, АЈ, 4 – 22 – 234.

⁶²⁰ В. Ђурић, “Државна пољопривредна добра и њихови задаци у 1948 години”, *Poljoprivreda* 1/1948, 4.

Просечни приноси на ДПД приказани су у следећој табели:

Приноси по ha изражени у q:	1949.	1950.	1951.	1952.
Пшеница	15,8	14,0	16,3	10,2
Јечам	15,7	12,4	15,8	10,4
Кукуруз	19,8	13,7	21,8	9,9
Конопља за влакно	49,9	29,3	44,2	35,7
Шерећна репа	110,2	100,4	169,4	89,2
Сунцокрет	9,7	6,8	10,0	6,2
Кромпир	88,3	41,3	82,7	54,7
Пасуљ	9,2	3,6	8,7	2,4
Купус и келј	152,9	80,0	127,1	88,9
Луцерка	41,9	29,5	52,0	28,3
Сточна репа	180,7	110,1	196,7	88,5

Према подацима Савезног завода за статистику и евиденцију и *Статистичком билтену* бр. 3 од 1950, бр. 6 од 1951. и бр. 11 од 1952.

У целини посматрано, ДПД су остваривала значајно веће приносе од задружног и приватног сектора.⁶²¹ У 1948. години ДПД су учествовала у пољопривредној производњи са 1,9% у житарицама, 3,1% у индустријском биљу, 1,9% у производњи меса, 3,7% у производњи масти, 1,6% у производњи вуне и 5% у производњи поврћа”.⁶²² Према подацима које је износио приликом расправе о буџету за 1950. министар Тодоровић, уз повећање површина добара у износу од 21%, значајно се повећала и производња у области сточарства, пре свега: производња меса повећала се 275,4%, масти за 486%, јаја за 275%. Повећана је и производња крмног биља за 111,7%, поврћа за 128,4%, воћа за 163%, а житарица само за 21%. Ова повећања у обиму махом сточне производње била су резултат промене структуре производње уз већи акценат на сточарство и нису била праћена битним побољшањем организације. Министар је оцењивао да је укупна производња на добрима још увек ниска јер је “пуна цена коштања производа врло висока..., приноси на земљу ниски, ниска

⁶²¹ Видети прилог 6. 7. на крају овог рада.

⁶²² Е. Kardelj, “О politici KPJ na selu”, 18.

продуктивност стоке, велика угинућа”.⁶²³ У суштини, до 1953. остваривани су приноси у просеку око 30% већи него на индивидуалним газдинствима, али је то било у несразмери са квалитетом земље коју су добра поседовала и са улагањима.⁶²⁴

Добра су се постепено оријентисала на производњу квалитетног семена и приплодне стоке, наводњавање, примену заштите биља и вештачких ђубрива, на плантажно воћарство и виноградарство, али је производња још увек заостајала за постојећим могућностима, а нарочито за производњом у развијенијим пољопривредама.⁶²⁵ Број стоке на пољопривредним добрима се повећавао, а приноси по јединици површине су били све већи, ако се изузму суше, које су на овим добрима оставиле мање катастрофалне последице него на приватном и задружном сектору. То, ипак, није много помогло укупној пољопривредној производњи због малих површина које су заузимала пољопривредна добра у односу на укупну обрадиву површину.⁶²⁶

ДПД су примала подршку од државе кроз разне инвестиције, али је пренаглашена констатација да је држава помагала ДПД “на све начине”.⁶²⁷ Улагања на ДПД у читавом посматраном периоду била су скромна и ова предузећа су делила судбину пољопривреде у целини. Прва улагања стигла су из Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима у форми кредита, који су касније отписани. Овим предузећима одобравани су и дугорочни кредити код банака, а било је и директних буџетских инвестиција у ова добра. У суштини, у периоду обнове инвестиције су у већој мери ишле у форми кредитирања, а мање у форми финансирања. Први кредит за савезна ДПД у износу од 23 милиона и за републичка у износу од 18,1 милион издвојен је из укупне суме која је одобрена за обнову пољопривреде (без приватног сектора) која је износила 300 милиона динара.⁶²⁸ У наредном периоду, од 1947, инвестиције су углавном ишле у форми финансирања, из буџета, односно, крајем истраживаног периода, из фонда основне инвестиционе изградње.⁶²⁹

⁶²³ (Експозе М. Тодоровића, 27. децембар 1949), *VIII редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 – 28 децембра 1949 године. Стенографске белешке*, 104.

⁶²⁴ М. Ivanović, *Unapređenje poljoprivrede*, 53–54.

⁶²⁵ *Isto*, 53–54.

⁶²⁶ В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 188.

⁶²⁷ *Isto*, 184.

⁶²⁸ (Образложење утрошка кредита за обнову пољопривреде), АЈ, 836 – III – б/26.

⁶²⁹ О. Vladojević, *Investicije u poljoprivredi*, Београд 1959, 115–119.

Током 1945. од Задружне и пољопривредне банке државном сектору пољопривреде одобрено је 636 милиона динара, од укупно 1,2 милијарде колико је кредита добила пољопривреда у 1945. години. (Приватни сектор добио је 275.000, а задружни 608.6 милиона). Оно што је била непобитна чињеница, то је да је кредитирање државног сектора до 1949, односно социјалистичког сектора после 1949. било несразмерно веће него кредитирање приватног сектора, које једва да је и постојало. За државни сектор је одлазило 1946. преко 90% кредита. Када је у Народној скупштини Драгољуб Јовановић изнео примедбе на овакав однос према приватном сектору, министар Чубриловић му је добадио: “Стара Југославија је давала свега 30–40 милиона пољопривреди. Ти то добро знаш, Драгољубе!”⁶³⁰ У 1947. ДПД су добила 939,6 милиона динара кредита, а у 1948. чак 3,2 милијарде (2,33 милијарде за капиталну изградњу)⁶³¹ од планираних 4.⁶³² Ипак, велики део тих средстава није рационално трошен јер су грађени “веома масивни и скупи, а за производњу неподесни објекти”.⁶³³ Укупне инвестиције на социјалистичком сектору до 1949. (укључујући и задруге), биле су 13,8 милијарди динара.⁶³⁴

У односу на инокосне сељаке улога ДПД била је у најмању руку амбивалентна. Иако су ДПД за њих била својеврсна школа напредне пољопривредне производње, та улога ДПД била је важна и у укидању монопола индивидуалног сељака у трговини пољопривредним производима на тржишту.⁶³⁵ Тај задатак нарочито је изражен од 1948. када су производни задаци ДПД повећани 200% код поврћа, 215% код свиња, 100% код говеда, 300% код оваца и 400% код живине.⁶³⁶ На седници ПС јануара 1949.

⁶³⁰ (Дискусија поводом буџета за 1946), *II ванредно заседање Народне скупштине скупштине ФНРЈ. 20 март – април 1946 године. Стенографске белешке*, 152–153.

⁶³¹ (Експозе Министра пољопривреде М. Тодоровића, 27. децембар 1949), *VIII редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 – 28 децембра 1949 године. Стенографске белешке*, 105.

⁶³² (Експозе Министра пољопривреде П. Стамболића, 24. април 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 128.

⁶³³ Експозе Министра пољопривреде М. Тодоровића, 27. децембар 1949), *IV ванредно заседанје Савезног већа и Већа народа 26 – 30 децембра 1948 године. Стенографске белешке*, 105.

⁶³⁴ “Припремни материјал”, АЈ, 836 – II – 5 – а – 1/19.

⁶³⁵ (Допис Е. Кардеља председништвима влада народних република), АЈ, 98 –47; Е. Kardelj, “О politici KPJ na selu”, 17; (Дискусија Бориса Кидрича на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949, *Isto*, 80; (Дискусија Мијалка Тодоровића на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949, *Isto*, 82–83; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 178.

⁶³⁶ (Експозе П. Стамболића у Народној скупштини ФНРЈ, 24. априла 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 128.

Кидрич је приметио да “стари агрономи имају схваћање корисно кулацима” и да државни сектор “хоће претворити у сектор за гајење стоке за кулаке”. Будући да у министарствима пољопривреде “владају агрономи, а не комунисти”, пољопривреда је “сасвим запуштена”, што треба преокренути, а агрономе “преваспитати”.⁶³⁷ У резолуцији усвојеној на Другом пленуму постављен је задатак пред ДПД да “утичу на тржиште” преко својих економија у близини градова.⁶³⁸ Од 1950. истакнут је нарочито њихов значај у конкуренцији приватном сектору, због чега им је отворен приступ на градску пијацу, путем отварања трговинских радњи по градовима, којих је 1951. било 159.⁶³⁹ До тада су добра била обавезна да све производне вишкове предају држави,⁶⁴⁰ што је проузроковало слабу заинтересованост за рад,⁶⁴¹ али и шпекулантске тенденције, будући да су нека пољопривредна добра давала свиње појединим трговинским предузећима, “а о томе нема евиденције нити трговина, нити пољопривреда”.⁶⁴² Са изласком ДПД на пијаци очекивало се да ће и продаја производа по вишим пијачним ценама деловати стимулативно и на повећање производње.

Међутим, у овом сегменту активности ДПД нису постигнути знатнији резултати до краја посматраног периода.⁶⁴³ Један од разлога био је и тај што је држава, иако је дозволила излазак на тржиште пољопривредним добрима, прописивала “плафонске” цене производа и у малопродаји (тзв. економске цене). Суштина је била у томе да су цене робе у продавницама пољопривредних добара морале бити изразито конкурентске у односу на приватни сектор. Кидрич је истицао да су те цене ипак одговарајуће, да обезбеђују рентабилност и да ће се против оних добара која се не

⁶³⁷ “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju masnoća, održane 7. januara 1949. godine”, 469.

⁶³⁸ “Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje”, 273.

⁶³⁹ “Zapisnik sa sednice Saveta za poljoprivredu i šumarstvo Vlade FNRJ održane 19 oktobra t. g. 1950”, АЈ, 4 – 243 – 1392; “Проблематика малопродаје пољопривредних производа социјалистичког сектора”, АЈ, 4 – 271 – 1589; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 184.

⁶⁴⁰ “Основе откупног система”, АЈ, 4 – 22 – 234.

⁶⁴¹ (Документација о отварању продавница ДПД), АЈ, 4 – 254 – 1477, 1479; S. Lovrenović, *Poljoprivredni razvitak FNRJ*, Beograd 1954.

⁶⁴² “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju masnoća, održane 7. januara 1949. godine”, 476.

⁶⁴³ M. Ivanović, *Unapređenje poljoprivrede*, 57; D. Tomić, *n. d.*, 23.

буду придржавала прописаних цена примењивати административне мере.⁶⁴⁴ Држање релативно ниских цена пољопривредних производа била је својеврсна опсесија Бориса Кидрича, који је био уверен да ће, уколико ДПД успеју у обезбеђивању намирница за велике градове, цене пољопривредних производа остати на довољно ниском нивоу и тиме довести до преливања сеоских фондова тезаурисаног новца у руке државе за потребе индустријализације, што је био важан циљ економске политике тог периода.⁶⁴⁵ При томе, економске цене које је прописивала држава гарантовале су, по Кидричу, “јак положај државе у односу на индивидуалног сељака”, док су и пољопривредним добрима ипак омогућавале рентабилно пословање. Дисциплина у избегавању шпекулације била је у случају ДПД тим потребнија, пошто су она морала бити узор за сељачке радне задруге и пошто је свест радника на ДПД наводно била виша од свести задругара. Њихово пословање требало је да буде пример како се помаже социјалистичка изградња: “Не да је света ваша дужност”, поручивао је Кидрич руководиоцима ДПД, “да у фази... стабилизације тржишта помогнете социјалистичку државу против шпекулације, него је ваша дужност према радничкој класи као трудбеника и чланова радничке класе и радног народа”. Оваква упозорења била су неопходна јер би опструкција владине политике цена од стране ДПД значила несташицу намирница из производње ДПД, а самим тим упућеност радника на слободну пијацу где је сељак “набијао цене”.⁶⁴⁶

Пољопривредно-машинске станице

Важна установа преко које се реализовала аграрна политика владе биле су пољопривредно-машинске станице (ПМС), које су организоване у Југославији почев од априла 1945, према совјетском узору, као пољопривредна предузећа, а јула 1945.

⁶⁴⁴ “Iz zapisnika sa savetovanja u Privrednom savetu Vlade FNRJ sa direktorima državnih poljoprivrednih dobara, 21. novembra 1951”, 324.

⁶⁴⁵ “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanjima naše sadašnje ekonomske politike, 16. februar 1951”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 4, 12.

⁶⁴⁶ “Iz zapisnika sa savetovanja u Privrednom savetu Vlade FNRJ sa direktorima državnih poljoprivrednih dobara, 21. novembra 1951”, 325–326.

донет је и Закон о организацији пољопривредно-машинске службе.⁶⁴⁷ Иако се организација ових станица јављала у Југославији још у току рата, на слободној територији, после ослобођења “стотине хиљада хектара пустих фашистичких земаља и пострадала запрежна стока код... сељака захтевали су већу примену машина у обради земље”, како је потребу за механизацијом обраде земље образлагао министар В. Чубриловић, априла 1946.⁶⁴⁸ Он је такође тврдио да је рационалну обраду земље модерним средствима, у условима ситне сељачке својине, у стању да изврши једино држава.⁶⁴⁹ Циљ ових станица био је да се максимално искористе крупне пољопривредне машине, укључујући и оне у приватном власништву, којима је заузврат требало да пруже и услуге одржавања и поправке.⁶⁵⁰ Њихов задатак био је да прикупе и сачувају све заплењене, заробљене, напуштене или конфисковане машине и оруђа, да обезбеде њихов смештај, да воде евиденцију о свим већим пољопривредним машинама без обзира на то у чијем су поседу, да обрађују земљу пре свега на државном сектору, али и на приватном. Првенствено их је требало оснивати у крајевима се већом површином у државном поседу, као и у крајевима са мањком запрежне стоке.⁶⁵¹

Као и друге установе и мере које су предузимане, и оснивање ПМС требало је да значи, како је истицао М. Горановић, ослобађање сељаштва од капиталистичке експлоатације, путем повезивања са овим државним организацијама.⁶⁵² Министар Чубриловић је нарочито истицао улогу машинске службе на приватном сектору: “Она ће морати... ситном и средњем земљораднику да стави на расположење ове машине

⁶⁴⁷ “Наредба о организацији пољопривредних машинских станица”, *Службени лист ДФЈ*, 19/1945; “Закон о организацији државне пољопривредно-машинске службе”, *Исто*, 53/1945.

⁶⁴⁸ Експозе Министра пољопривреде и шумарства В. Чубриловића, *II ванредно заседање Народне скупштине ФНРЈ. Стенографске белешке*, Београд 1946, 228.

⁶⁴⁹ *Законодавни рад Претседништва Антифашистичког већа народне ослобођења Југославије и Претседништва Привремене народне скупштине ДФЈ (19 Новембра 1944 – 27 Октобра 1945)*, 483.

⁶⁵⁰ “Наредба о мобилизацији трактора и тракторских плугова за обраду земље”, *Службени лист ФНРЈ*, 10/1946.

⁶⁵¹ “Наредба о максималном искоришћењу пољопривредно-машинског парка пољопривредних машинских станица за обраду земљишта сељачких радних задруга, колониста и аграрних интересената”, *Службени лист ФНРЈ*, 071/1946; “Упутства за оснивање и управљање пољопривредних машинских станица”, АЈ, 836 – III – 2b/11; Реферат Максима Горановића..., АЈ, 4 – 2 – 25; “Управе пољопривредних машинских станица имају задатак да користе најширим масама земљорадника”, *Политика* бр. 12120, 6.

⁶⁵² М. Vokovoy, *n. d.*, 75.

потребне у пољопривреди” као и да “преко својих пољопривредних стручњака” помаже сељаку у примени савременијих агротехничких мера у пољопривреди.⁶⁵³ Својим радом требало је да допринесу што већој машинској обради земље и да постану “прави носиоци модерне агротехнике у нашим селима”.⁶⁵⁴

Прве станице формиране су по републикама у различито време: у Хрватској већ током 1944, у Војводини фебруара 1945, у Словенији јуна 1945, у Босни и Херцеговини септембра 1945, у Србији новембра 1945, а у Црној Гори тек почетком 1947.⁶⁵⁵ Овим станицама стручну и организациону помоћ требало је да пружи Одељење за организацију и инструктажу савезног Министарства пољопривреде и шумарства, док је непосредно руковођење припадало дирекцијама републичких министарстава пољопривреде. На савезном нивоу постојао је одсек машинских станица⁶⁵⁶ при Одељењу за државна пољопривредна добра и предузећа, а од 1946. постојала је Управа машинске службе, са задатком да организационо помаже републичке управе пољопривредних машинских станица, као и покрајинску у Војводини.⁶⁵⁷ У Србији је постојала и Управа машинске службе која је била задужена за механизацију како на државним добрима, тако и на приватним газдинствима, али су у Савезном министарству били мишљења да је непотребно да се “због неколико дотрајалих трактора и вршећих гарнитура” у поседу приватника створи један посебан орган.⁶⁵⁸

Станице су се од оснивања суочавале са тешкоћама “политичке природе” пошто је “реакција ширила уверења да трактори не ору добро и да испошћују земљу”. Ипак, чешћи су били изливи одушевљења, као у случају једне старице из Пожаревачког округа која је “гледајући како трактори раде благословила их и китила цвећем”.⁶⁵⁹

⁶⁵³ (Експозе Министра пољопривреде и шумарства В. Чубриловића), *II ванредно заседање Народне скупштине ФНРЈ. Стенографске белешке*, Београд 1946, 228.

⁶⁵⁴ М. Магашећ, “Поводом излагања часописа ‘Тракторист’”, *Тракторист*, 1/1947, 1,

⁶⁵⁵ “Оснивање МС”, АЈ, 4 – 49 – 357; М. Магашећ, “Улога и задаци државних пољопривредних добара”, *Борба* 72/1946, 2.

⁶⁵⁶ (Решење Министра пољопривреде о оснивању одсека машинских станица), АЈ, 4 – 9 – 87.

⁶⁵⁷ “Упутства за оснивање и управљање пољопривредних машинских станица”, АЈ, 836 – III – 2b/11; (Решење Министра пољопривреде о формирању нових управа при Министарству), АЈ, 4 – 25 – 249; “Наредба о организацији Савезне управе пољопривредних станица”, *Службени лист ДФЈ*, 19/1945.

⁶⁵⁸ “Пољопривредно-машинска служба у 1946 години”, АЈ, 4 – 22 – 234.

⁶⁵⁹ (Извештај о раду ПМС у Србији), АЈ, 4 – 49 – 375.

Држава је пружала станицама помоћ из Фонда за обнову, па су тим средствима обновљени неки објекти који су додељени станицама, а саграђено је до краја 1946. и 40 нових објеката.⁶⁶⁰

Током рата је уништен велики део иначе малобројних трактора и друге пољопривредне механизације, тако да је читава Југославија 1945. располагала са мање од 1.500 трактора.⁶⁶¹ Прве машинске станице су “скупљале и поправљале напуштене тракторе и остале веће пољопривредне машине одбеглих фашиста” па су тако “ударени темељи пољопривредно-машинској служби”, а убрзо је почело и њихово попуњавање контингентима трактора и других машина добијених од Организације Уједињених нација за помоћ и обнову (УНРА).⁶⁶² Од УНРА-е је, наиме, добијено до почетка 1946. око 2.750 трактора, које у пролеће и јесен 1945. није било могуће све искористити, јер са тракторима нису стигли и плугови.⁶⁶³ Према подацима Министарства пољопривреде, током 1945. формирано је 69 ПМС са 2.844 трактора, 1946. – 71 ПМС са 3.917 трактора; 1947. – 98 ПМС са 4.236 трактора и 1948. – 109 ПМС са 3.820 трактора. До овог смањења је дошло услед преноса једног броја трактора са ПМС на ДПД и на СРЗ. Осим трактора, станице су у 1948. располагали са око 4.000 тракторских плугова, 1.200 култиватора, 1.500 тањирача, 650 трактора расипача ђубрета, 2.600 вршалица, 8 комбајна итд.⁶⁶⁴ Станице су испрва организоване као окружне и среске са одељцима у појединим местима, али је организација по принципу административне поделе напуштена 1947. и станице су организоване према реонима пољопривредних радова, при чему се водило рачуна да површина реона не буде већа од 30.000 хектара.⁶⁶⁵

Међутим, проблем су били и кадрови: према проценама стручњака за питање механизације пољопривреде, у Југославији је било више машина него радника

⁶⁶⁰ “Poljoprivredno-mašinska služba u 1946 godini”, АЈ, 4 – 22 – 234.

⁶⁶¹ Према подацима Управе за снабдевање Министарства пољопривреде ФНРЈ, после рата је затечено 3.142 трактора, од којих је исправно било 1445. “Потреба за тракторима од УНРА-е”, АЈ, 4 – 50 – 377.

⁶⁶² Исто; “Закључци секције за организацију пољопривредно-машинске службе”, АЈ, 4 – 2 – 25; Љ. Ракоњац, “О механизацији пољопривреде и њен перспективни развој код нас”, *Војвођански пољопривредник*, 16–17/1949, 21.

⁶⁶³ (Експозе Министра пољопривреде и шумарства В. Чубриловића), *II ванредно заседање Народне скупштине ФНРЈ. Стенографске белешке*, Београд 1946, 228.

⁶⁶⁴ “Механизација пољопривреде”, АЈ, 4 – 181 – 1002; D. Tomić, *n. d.*, 23.

⁶⁶⁵ Л. Ерцеговац, “Развој механизације у пољопривреди”, *Приручник*, 341.

квалификованих да њима управљају.⁶⁶⁶ У 1946. било је на око 4000 трактора 2000 тракториста.⁶⁶⁷ Према једном комисијском извештају из Војводине, почетком 1946. било је чак 200 неупослених трактора, али је тај проблем требало решити правилнијом расподелом тракториста, пошто их је у поједином станицама било више него што је било потребно.⁶⁶⁸ Тешкоћу је представљало и то што је УНРРА слала и неке сасвим неупотребљиве машине, за које није било ни одговарајућих резервних делова.⁶⁶⁹

Проблем није представљао само мањак тракториста. И агрономи су недостајали, па је станицама у Војводини, у највећем броју, на челу стајао машиниста, а не агроном. Са друге стране, иако није најјасније шта се под тим подразумевало, у поменутом извештају из Војводине се каже да је у станицама било више “научника” него што је “потребно и дозвољено”.⁶⁷⁰

У пољопривредној сезони 1946. први пут су на поља изашле тракторске бригаде, што је био начин организовања рада ПМС.⁶⁷¹ У свакој бригади био је одређен број трактора, различитих типова. До 1948. било је 650 бригада са 3–5 трактора у свакој, на челу са бригадиром.⁶⁷² Услуге пољопривредних радова машинске станице су унапред уговарале пре почетка сезоне радова и наплаћивале, односно пословале су по начелу “комерцијалног вођења послова”.⁶⁷³ Како би цена услуга била повољнија, а ПМС више зарадиле, биле су ослобођене разних пореза, такси и царина.⁶⁷⁴ Осим тога, ПМС су обављале попис постојећих вршалица на подручју свог деловања, оспособљавале их за рад и руководиле техничким пословима вршидбе у сарадњи са комисијама за откуп жита.⁶⁷⁵

⁶⁶⁶ Д. Тудор, Т. Хафнер, “Проблем машинско-пољопривредне службе”, Народна држава, 1/1946, 94; V. Ičin, “О kadrovima poljoprivrednih mašinskih stanica”, *Traktorist*, 1/1948, 21–23..

⁶⁶⁷ “Poljoprivredno-mašinska služba u 1946 godini”, АЈ, 4 – 22 – 234.

⁶⁶⁸ “Извештај о раду пољопривредних машинских станица у Војводини”, АЈ, 14 – 25 – 245.

⁶⁶⁹ (Допис Министарства пољопривреде Министарству трговине и снабдевања), АЈ, 4 – 3 – 32.

⁶⁷⁰ “Извештај о раду пољопривредних машинских станица у Војводини”, АЈ, 4 – 25 – 245.

⁶⁷¹ “Poljoprivredno-mašinska služba u 1946 godini”, АЈ, 4 – 22 – 234.

⁶⁷² “Механизација пољопривреде”, АЈ, 4 – 181 – 1002.

⁶⁷³ “Закон о организацији...”, чл. 8; Л. Ерцеговац, “Развој механизације у пољопривреди”, *Приручник*, 353.

⁶⁷⁴ “Наредба о ослобођењу пољопривредних машинских станица од јавних дажбина”, *Службени лист ФНРЈ*, 065/1946; “Упутство за извршење Наредбе о ослобођењу пољопривредних машинских станица од јавних дажбина”, *Исто*, 076/1946.

⁶⁷⁵ “Упутство бр 2 за извршење Уредбе о откупу житарица у економској 1946–1947 години”, *Исто*, 45/1946.

Од краја 1946. приступило се реорганизацији ПМС. Нова концепција је подразумевала да ПМС постану привредне установе (а не пословне јединице својих управа при министарствима). Од њих се очекивало да почну да послују на начелу рентабилности, што до тада није био случај, па су пословале и са губицима. Радило се о томе да су станице вршиле сељацима услуге које су биле наплаћиване испод реалне цене. Тај губитак износио је 1946. око 292 милиона динара, 1947. – 158, а 1948. – 170 милиона. На тај начин држава је индиректно пружила помоћ од 612 милиона.⁶⁷⁶ Управе при министарствима су остале само административно-руководећа тела са задатком пружања стручне и организационе помоћи станицама, које су свој рад усмериле све више ка социјалистичком и све мање ка приватном сектору.⁶⁷⁷

У покушају организације рада ПМС ишло се до најситнијих детаља. Тако је, примера ради, анализирано да ли је бољи рад у сменама од 6 до 18 часова и од 18 до 6 часова или од 24 до 12 и од 12 до 24 часа; проналажени су начини како да се утроши најмање времена на допуну горива и воде; сугерисано је одржавање обавезног дневног саветовања у свакој смени; давана су прецизна упутства како да се што ефикасније обрађују парцеле неправилног облика; од послодавца је требало захтевати да за трактористе у ноћној смени обезбеде “вруће јело, па макар то било чај или млеко”.⁶⁷⁸

ПМС су обављале читав низ радова: орање, дрљање, тањирање, култивацију, сетву, жетву.⁶⁷⁹ Учинак је, у односу на план, био различит. У првој години рада он је оцењиван као релативно успешан у пословима обраде земље, али је у организационом смислу стање било лоше: управе нису биле организационо изграђене, контрола станица је била слаба, рад у бригадама тек у зачетку, “није се скоро никаква пажња посвећивала квалитету рада”.⁶⁸⁰ Тако је 1947. план радова машинских станица у Југославији остварен са 99,03%, али су неке станице остваривале боље, а неке веома

⁶⁷⁶ “Pripremnii materijal za ekspozije J. V. Tita o posleratnom razvoju zemlje”, АЈ, 836 – КМЈ – II – 5 – а – 1/19, (1950).

⁶⁷⁷ “Осамостаљење пољ(оприбрдних) машинских станица”, АЈ, 4 – 50 – 380; “Закључци конференција одржаних у Савезној управи пољопривредно-машинске службе”, АЈ, 4 – 50 – 380; Т. Hafner, “Revizija rada poljoprivredno-mašinske službe”, *Narodna država*, 2/1947, 37–41.

⁶⁷⁸ В. Гапонов, В. Килибарда, “Борба за високу продуктивност рада”, *Војвођански пољопривредник*, 2/1950, 5–9.

⁶⁷⁹ Видети: (Месечни извештаји о раду ПМС за 1946), АЈ, 4 – 49 – 375.

⁶⁸⁰ “Производни план пољопривредно-машинских станица за 1946 годину”, АЈ, 4 – 14 – 134.

слабе резултате. Тако је ПМС Струмица премашила план за читавих 82%, док је станица у Битољу остварила само 67,4% плана. Заостајање у извршењу плана имало је често објективне разлоге (на великом подручју 1947. године биле су поплаве, парцеле су биле сувише уситњене), али је постојало и доста организационих грешака у раду.⁶⁸¹ Због малог броја трактора увођена је у неким станицама и друга смена (смене су трајале по 12 сати). Проблем је представљало и то што је, од иначе малог броја трактора, често велики проценат остајао неискоришћен. Тако је само 78,8% трактора заиста било ангажовано у пролећној кампањи 1947. године,⁶⁸² а у пролећној сезони радова 1948. године у Македонији било је и до 40% неисправних трактора.⁶⁸³ Уопште, највећи проблем у раду ПМС били су често кварови, који су настајали услед старости опреме и нестручног управљања. Због тога је од највеће важности био њихов благовремени ремонт. Послератна пракса је била да се и ремонт обавља кампањски: кампању пољских радова смењивала је кампања ремонта. У појединим ПМС застоји тракторских бригада због кварова износили су и до 50% од корисног радног времена, а у Босни и Херцеговини је у зимској кампањи ремонта 1947/1948. било чак 78% трактора којима је била потребна нека поправка.⁶⁸⁴ Зато су два броја специјализованог часописа *Тракторист* била посвећена правилном одржавању трактора у зимском периоду, премда су и у другим бројевима објављивани текстови на ту тему, углавном у бројевима који су излазили у зимским месецима.⁶⁸⁵ Један од проблема био је и недостатак резервних делова, па је у сезони радова 194.⁶⁸⁶

Поред технички, постојали су и идеолошки проблеми: “Често се не схвата основна улога пољопривредно-машинских станица, као социјалистичких предузећа чији је основни задатак да послуже као техничка база за превођење радног сељаштва на пут социјалистичке изградње и да високом механизацијом подигну продуктивност рада...

⁶⁸¹ С. Хашимбегови, “Мјере за даље побољшање рада пољопривредно-машинске службе”, *Народна држава*, 7–8/1947, 93.

⁶⁸² К. Григоров, “Критички осврт на резултате пољопривредних машинских станица у пролетњој обради 1947. г.”, *Тракторист*, 2/1947, 4–5.

⁶⁸³ М. Шимуновић, “Подузмимо све мере за снижење цене коштања пољопривредних радова”, *Исто*, 3/1948, 2.

⁶⁸⁴ (L. Ercegovac, “Opravka mašina u poljoprivrednim mašinskim stanicama”, *Poljoprivreda*, 1/1948, 82.

⁶⁸⁵ Видети: *Тракторист*, 5/1947; *Тракторист*, 6/1948.

⁶⁸⁶ “Припремни материјал за експозе Јосипа Броза Тита”, АЈ, 836 – II – 5 – а – 1/19.

штитећи на тај начин сиромашног сељака од сваке експлоатације и зависности од капиталистичких елемената на селу. Због несхватања праве улоге ПМС, њихов рад се посматра са чисто техничке и агротехничке стране. По таквом схватању главно је испунити план техничких радова, а где, како и на чијем газдинству то је споредно. Такав став је штетан и непријатељски и он нам најочитије показује, да онај који не познаје класне односе на селу, који не познаје марксизам-лењинизам, нужно греши...” Тако се дешавало да су “због криво схваћене рентабилности ПМС, технократског гледања и политичког незнања руководиоца машинске станице орале земљу истих оних кулака, против којих народна власт и сиромашно сељаштво води борбу, док су ти кулаци својим запрегама експлоатисали сиротињу”. Занемаривало се, дакле, да су ПМС “социјалистичка предузећа са тачно одређеном улогом и јављају се не само као носиоци напредне агротехнике, већ и као носиоци новог начина коришћења крупних машина и других средстава производње од стране сиромашних сељака, извлачећи их испод утицаја кулачких елемената и спасавајући их од њихове експлоатације”.⁶⁸⁷ ПМС су имале велики значај јер се оцењивало да “док се не почне служити машином, сељак ће остати конзервативан, заостао и неспособан за прилагођавање новом друштвеном поретку”, док ће, насупрот томе, “организационо и духовно” да му се прилагоди “преко машинско-тракторских станица”.⁶⁸⁸

Незаобилазна активност ПМС била је пропаганда сопственог рада. У извештајима се редовно помињало да ли се у штампи писало о раду ПМС, извештавало се о томе да су се давала “упутства за писање и третирање проблема пољопривредно-машинске службе”, да су “вршена снимања трактора и пољопривредних машина у раду” за потребе изложби,⁶⁸⁹ да су штампане “пароле у духу механизације пољопривреде” или пак да су трактори учествовали у првомајској паради при чему је њихова појава била “свуда френетично поздрављана”.⁶⁹⁰

⁶⁸⁷ В. Поповић, “Социјалистички преображај нашег села и улога агронома”, *Пољопривреда*, 9–10/1948, 41. Слично и: S. Sinanović, “Državne poljoprivredno-mašinske stanice”, *Poljoprivreda*, 1/1949, 43.

⁶⁸⁸ “Значај машинско-тракторских станица за нашу пољопривреду”, АЈ, 836 – III – 2 – б/10.

⁶⁸⁹ (Месечни извештаји о раду ПМС за 1946), АЈ, 4 – 49 – 375.

⁶⁹⁰ (Извештај о ПМС у Србији), АЈ, 4 – 49 – 375.

Када је реч о учинку ПМС, један трактор обрадио је 1945. – 72 хектара, 1946. – 139, 1947. – 189, а 1948. – 217.⁶⁹¹ Као подстицај за подизање учинка у свим областима социјалистичког развоја служило је социјалистичко такмичење. О атмосфери такмичења врло живописно сведочи један напис из стручне штампе о трактористи Стојану Кулпинцу који је радио у ноћној смени: “Плуг је радио добро. Бразда за браздом низале су се. Стојан је видно одмакао од осталих, већ на самом почетку дана. Пазио је да на сваком заокрету што боље искористи време... У себи је рачунао: норма је 7 јутара, а он ће настојати да пооре барем девет. И пре неки дан је успео да пооре 9 јутара и заслужено однео прелазну дневну заставицу у бригади. Сада је носи Светомир на своје трактору, јер му је са свега 150 квадратних хвати умакао. И Светомир је ударник, вредан и добар радник. ‘Оливер’ је шпартао њиву. Стојан је размишљао уз звуке свога мотора. На бригадној кућици лепршала се победничка заставица, коју је његова четврта бригада добила за успехе у задњих десет дана. Ту заставицу треба сачувати, а и ову малу, дневну, освојити”.⁶⁹² Ударништво и пожртвовање у раду се посебно ценило. До 1949. године најуспешнији тракториста постао је Фрањо Сајберт из Осијека, који је за две године, девет месеци и седамнаест дана извршио петогодишњи задатак и обећао да ће до 1951. године испунити и свој задатак другог петогодишњег плана, за шта је од Тита примио честитку “другарски поздрав” и ручни сат.⁶⁹³

У домену механизације пољопривреде постојали су разни видови такмичења, а најважније је било такмичење тракториста у обради земље. Од укупне површине коју је обрадила машинска служба у пролећној сетви 1947. године 34% су била државна добра, 24,1% задружна, а 41,9% приватна. До пролећа 1949. године послови на социјалистичком сектору обухватали су 80% радног времена ПМС. Највећи удео приватних имања у активности ПМС био је у Црној Гори (87,2%), а најмањи у Војводини (14,2%).⁶⁹⁴ До краја 1949. године ПМС су чак 74% својих радова обављале

⁶⁹¹ “Механизација пољопривреде”, АЈ, 4 – 181 – 1002.

⁶⁹² Ч. Михајловић, “Догађај у ноћној смени”, *Тракторист*, 2/1948, 58.

⁶⁹³ С. Синановић, “Државне пољопривредне машинске станице моћна полука за организационо јачање сељачких радних задруга”, *Исто*, 6/1950, 9–10.

⁶⁹⁴ К. Григоров, “Критички осврт на резултате пољопривредних машинских станица у пролетној обради 1947. г.”, *Исто*, 2/1947, 4–5.

на задружном, 23% на државном и само 3% на приватном сектору.⁶⁹⁵ ПМС су уговарале унапред радове (контрахирање) са сељачким радним задругама, државним пољопривредним добрима и индивидуалним сељацима. Наглашавало се да контрахирање “мора имати пропагандни карактер” и да се у том раду не сме остати “само на формалном идентификовању интересената”. Сељаке је требало заинтересовати за тракторску обраду земље, нарочито за зимско орање које је било од највеће важности за успех жетве у наредној години, па је зато требало настојати “да се што више зимског орања контрахира”.⁶⁹⁶ Од контрахирања тракторских радова зависио је план рада који је састављао главни машиниста у сарадњи са агрономом и то за сваки трактор појединачно за целу сезону, а затим су разрађивани месечни и недељни планови у сарадњи са бригадирима, теренским механичарима и трактористима.⁶⁹⁷ Међутим, уговарање механизације само основних пољопривредних радова било је, у суштини, недовољно. Машинска станица могла је добро извршити дубоко орање, “али касније у пролеће може се знатно смањити користи од тога ако се на време не обави даљна обрада и засејавање тих површина”, упозоравали су стручњаци. После неколико година рада очекивало се да станице могу да склопе уговоре “за обављање свих радова у току године”, будући да једино механизација свих радова обезбеђује истинско повећање приноса.⁶⁹⁸ Због тога се очекивало да агрономи запослени при ПМС буду “главни пропагатори свих агротехничких мера”.⁶⁹⁹ Осим тога, уговоре је требало склапати у складу са стварним могућностима станица да их испуне, будући да је неиспуњавање уговорних обавеза, као и њихово лоше извршење нарушавало њихов углед и стварало неповерење према самој механизацији радова.⁷⁰⁰

Пред ПМС постављао с временом све већи низ задатака које је најбоље сумирао Виктор Дервисје, један од водећих стручњака за проблем механизације пољопривреде:

⁶⁹⁵ С. Синановић, “Државне пољопривредне машинске станице моћна полуга за организационо јачање сељачких радних задруга”, *Исто*, 6/1949, 3.

⁶⁹⁶ К. Григоров, П. Радека, “Извршимо припреме за јесењу кампању у знаку борбе за остварење задатака петогодишњег плана”, *Тракторист*, 2/1947, 2; “Важност правилног и правовременог уговарања пољопривредних радова са машинским станицама”, *Исто*, 1/1948, 18–20.

⁶⁹⁷ К. Григоров, П. Радека, н. д., 3; Л. Ерцеговац, “Развој механизације у пољопривреди”, *Приручник*, 353–354.

⁶⁹⁸ К. Григоров, “Проширење комплекса пољопривредних радова тракторима”, *Тракторист*, 1/1948, 46.

⁶⁹⁹ А. Петарчић, “Извршимо све припреме за жетву, праћење стрништа и вршиду”, *Исто*, 3/1948, 2.

⁷⁰⁰ Л. Ерцеговац, “Развој механизације у пољопривреди”, *Приручник*, 354.

“Оспособити што већи број трактора, плугова, сејачица и дрљача..., смањити време уласка машине у рад, осигурати непрекидан рад сталним и савесним одржавањем техничког стања машина на високом нивоу, искористити све јаче машине за рад у две смене..., спровести добру организацију рада на терену, смањити застоје због лоше организације рада и кварова, смањити губљење времена на празне ходове, штедити и користити сваки тренутак за продуктиван рад, штедити и чувати гориво и мазиво, обезбедити теренском особљу могућност пристојног живота – храну, смештај, одећу и могућност културног живота, осигурати добру координацију рада машинских станица са народним властима и Народним фронтом, не само на папиру већ на делу”.⁷⁰¹ У идеално представљеном оквиру, ПМС су биле “активни градитељи социјализма на селу”, “снажна полуга развоју земљорадничког задругарства, а нарочито развоју виших форми задругарства” будући да “својим радом привлаче сељачке масе на заједничко обрађивање земље, а уједно учвршћују већ постојеће СРЗ”.⁷⁰²

Ипак, ПМС од почетка нису испуњавале велика очекивања која су постојала у односу на њих. Још у новогодишњем говору 1948. године, Тито је нагласио да “машинско тракторске станице због бирократског и централистичког руковођења нису ни из далека оправдале очекиване резултате”.⁷⁰³ Као главни разлози за то навођени су следећи проблеми: општа привредна заосталост земље, парцелно власништво, недовољно обучен кадар, слаба повезаност ПМС са властима и са СРЗ, слаба брига за одржавање машина, слаб квалитет радова, неорганизованост управног апарата”.⁷⁰⁴ Зато је покушана нова реорганизација претварањем ПМС-а у државна привредна предузећа локалног карактера, која више нису била под управом министарстава.⁷⁰⁵ Са рађањем идеје самоуправљања ПМС су све више губиле смисао, будући да је постојање ПМС “одвајало производна средства од чланова ратарских бригада

⁷⁰¹ В. Дервисје, “Задаци пољопривредних машинских станица у јесењој кампањи”, *Војвођански пољопривредник*, 16–17/1949, 47.

⁷⁰² “Механизација пољопривреде”, АЈ, 4 – 181 – 1002.

⁷⁰³ Ј. Б. Тито, “Говор на нову 1948 годину”, 93.

⁷⁰⁴ “Утицај механизације пољопривреде на повећање приноса”, АЈ, 4 – 181 – 1002.; “Основни проблеми механизације у пољопривреди”, Исто.

⁷⁰⁵ “Уредба о изменама у организацији и надлежности пољопривредно-машинских станица”, *Службени лист ФНРЈ*, 14/1948.

сељачких радних задруга, који су били непосредно заинтересовани у производњи”.⁷⁰⁶ То је сматрано за структурну слабост овог начина организовања обраде земљишта, па је Влада ФНРЈ маја 1950. године укинула ПМС и одлучила да постојећу механизацију преда на управљање задругама.⁷⁰⁷

Научне и огледне установе

Са циљем да се пољопривредна делатност што успешније развија нова власт је организовала релативно разгранату мрежу научно-стручних организација и служби.⁷⁰⁸ Под Министарством пољопривреде (касније Савета за пољопривреду и шумарство) налазио се и читав низа научно-истраживачких института, завода, пољопривредних станица, лабораторија, расадника, ергела. У саставу Министарства пољопривреде већ 1945/46. постојали су заводи за оплемењивање и производњу биља, за заштиту биља, за испитивање вуне, за орнитологију и за пољопривредну библиографију.⁷⁰⁹ До 1947. основано је око 40 научно-истраживачких завода, не рачунајући мањи број локалних установа,⁷¹⁰ а 1947. у Министарству затичемо Савезни пољопривредни институт са неколико специјализованих завода.⁷¹¹ У савезним заводима је требало да се “обрађују они проблеми из области теоретско-методичког рада који су од интереса за подизање... пољопривреде”, као и да се “врши специјализација пољопривредних стручњака”.⁷¹² Савезне и републичке истраживачке установе такође су имале задатак да буду у сталном додиру са производњом, односно да дају савете и упутства пољопривредним добрима и задругама, по њиховом обраћању за такав савет или

⁷⁰⁶ С. Рељин, “О формама исоришћавања машинско-тракторског парка”, *Социјалистичка пољопривреда*, 1/1950, 28–43.

⁷⁰⁷ “Уредба о додељивању трактора, пољопривредних машина и оруђа сељачким радним задругама и о фонду за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде”, *Службени лист ФНРЈ*, 38/1950.

⁷⁰⁸ *Пољопривреда Југославије и изгледи њеног развоја*, Београд 1958, 10; Лј. Вожић, *Аграрна политика*, Сарајево, 1974, 635.

⁷⁰⁹ “Програм рада” (завода при Савезном министарству пољопривреде), АЈ, 4 – 14 – 137.

⁷¹⁰ М. Гајић, “Шта је народна власт дала сељацима”, *Петогодишњи план и наше село*, Београд 1947, 96.

⁷¹¹ Наредба министра В. Чубриловића о организацији Министарства пољопривреде и шумарства (за сектор пољопривреде), АЈ, 4 – 22 – 234.

⁷¹² “Научно-истраживачки рад”, АЈ, 4 – 1 – 5.

упутство.⁷¹³ До 1953, пак, формирано је преко 250 научних и истраживачких установа које су радиле на унапређењу пољопривредне производње.⁷¹⁴

Међу првим установама научно-истраживачког карактера основан је Савезни институт за заштиту биља у Земуну, основан октобра 1945. Према подацима из 1949. имао је десет висококвалификованих стручњака и троје са средњошколским квалификацијама. Савезни институт за оплемењивање и производњу биља основан је у јесен 1945. у Земун Пољу. До 1949. у институту је радило седамнаест висококвалификованих стручњака и троје са средњом школом. Половином 1946. основан је Савезни институт за оплемењивање и производњу шећерне репе у Црвенки. Реч је о установи која је до 1949. имала само три висококвалификована стручњака и једног са средњом школом. Фебруара 1947. основан је Савезни институт за механизацију пољопривреде у Земун Пољу, са задатком да испитује пољопривредне машине, а до 1949. имао је међу запосленима шест висококвалификованих и петоро средње-квалификованих стручњака. Октобра 1948. формиран је и Савезни институт за сточарство, такође у Земун Пољу, који 1949. затичемо са 13 запослених стручњака (десет са високом и троје са средњом квалификацијом). Од 1948. у Сплиту је постојао Савезни институт за јадранске културе, формиран обједињавањем неколико установа, а 1949. је имао тринаест висококвалификованих и једног стручњака са средњом школом.⁷¹⁵

Осим ових института, на савезном нивоу постојале су и бројне пољопривредне станице. За селекцију разних врста биљака постојале су 4 такве станице: у Панчеву (за индустријско биље), Осигеку, Брестовцу (Беље), Алексинцу (такође за шећерну репу). Две станице, у Дубровнику и Бару, бавиле су се јужним воћем, док се станица у Фажани бавила ратарско-индустријским културама приморја и маслинарством. Једна станица под савезном управом, у Чоки, бавила се механизацијом пољопривреде.⁷¹⁶

⁷¹³ М. Горановић, “Стање научно-истраживачких установа и њихови задаци у 1949. години”, Пољопривреда 2(1949), 28.

⁷¹⁴ М. Туцовић, “Како организовати пољопривредну службу у даљој фази нашег привредног развика”, Социјалистичка пољопривреда, 2–2/1953, 28.

⁷¹⁵ “Извештај о раду пољопривредних научно-истраживачких установа ФНРЈ”, АЈ, 4 – 208 – 1178.

⁷¹⁶ Исто.

Када је реч о републичким установама, у Србији је било три института, пет завода и пет станица са седамдесет факултетски образованих и тридесет четири средњошколска стручњака. У Хрватској је било шест завода и пет станица са тридесет стручњака високе квалификације и осамдесет са средњом школом. У Словенији је постојао један завод са осам института, у којима је радило двадесет четворо висококвалификованих стручњака и петоро са средњом квалификацијом. Македонија имала два института и три станице са четрнаесторо висококвалификованих стручњака и петоро са средњом школом. Босна и Херцеговина располагала је са четири завода и једном пољопривредном станицом у којима је радило осамнаест висококвалификованих и петоро стручњака са средњом школом. Коначно, у Црној Гори била су два завода се петоро висококвалификованих стручњака.⁷¹⁷

Укупно је на територији читаве Југославије 1949. било 19 института, 17 завода и 21 пољопривредна станица. Инвестиције у истраживачки рад у овом раном периоду биле веома ограничене, а поједини стручни кадрови су прелазили “у оперативу иако је било решено да оне стручњаке који имају воље и смисла за научно истраживачки рад не треба премештати у оперативу”.⁷¹⁸ Када се упореди са међуратним периодом, на том пољу је био учињен веома велики искорак. Током 1950. године учињен је велики пренос надлежности над научним и истраживачким установама са савезног нивоа на републичке органе. До 1953. у Југославији је било 42 института из завода који су се бавили пољопривредом и 62 пољопривредне станице.⁷¹⁹

Као циљ научног рада било је постављено да он буде употребљив у пракси развоја југословенске пољопривреде. У том смислу, треба поменути и разне лабораторије које су осниване при радним задругама и пољопривредним добрима ради вршења испитивања за побољшање производње у конкретним условима који су постојали на подручју задруге, односно пољопривредног добра, као и среске пољопривредне станице у којима се није вршио истраживачки рад, али које су служиле као место дисеминације резултата истраживања. Од 1949. године при Министарству пољопривреде ФНРЈ, при већини републичких министарстава (осим у Црној Гори),

⁷¹⁷ Исто.

⁷¹⁸ Исто.

⁷¹⁹ *Privredni registar FNRJ*, 1–2, Beograd 1953.

као и при Главној дирекцији ДПД основани су бирои за унапређење пољопривредне производње. Посебна пажња код ових бироа посвећена је управо оснивању пољопривредних лабораторија, при државним добрима и код сељачких радних задруга, у циљу што непосреднијег повезивања научно-истраживачких резултата и производње, нарочито када је у питању обезбеђивање семена (заснивање семенских парцела), али и читав низ других послова. Радом тих лабораторија требало је да руководи средњи и нижи пољопривредни кадар, али пошто ни њега није било довољно, рад је често препуштан даровитијим курсистима, а као један од већих проблема навођен је недостатак просторија и потребне опреме. Ове лабораторије требало је да буду “пропагатори свега напредног и новог” у пољопривреди, а један од важнијих задатака био је да на имању на којем се налазе изнађу оптималне агротехничке мере.⁷²⁰ Када је, пак, реч о месним и среским пољопривредним станицама, од њих се очекивало “да постану жаришта рада на унапређењу пољопривреде у сваком крају”, при чему је на њиховим имањима требало да се одвија и мањи истраживачки рад повезан са потребама и могућностима пољопривреде у крају где се станица налази, а један од најважнијих задатака било је организовање курсева за пољопривреднике.⁷²¹ У Србији је, примера ради, 1949. било 20 таквих лабораторија.⁷²²

У непосредном послератном периоду приметна је била тенденција својеврсне инфлације пољопривредних установа. Отуда нису биле сасвим без основа речи које је на саветовању марта 1947. године изговорио један од водећих пољопривредних стручњака Александар Стебут, упозоривши да најпре треба дефинисати конкретне задатке, односно да “треба поћи од задатака ка установама, а не обрнуто: основати установе и тражити за њих задатке”.⁷²³ Иначе, у раду поменутих научноистраживачких

⁷²⁰ “Прве пољопривредне лабораторије на нашим државним пољопривредним добрима и сељачким радним задругама”, Пољопривреда 5/1949, 56–57; Л. Стојковић, “Пољопривредне лабораторије при државним имањима и сељачким радним задругама”, *Војвођански пољопривредник*, 14/1949, 10–11; “Основане су прве пољопривредне лабораторије у сељачким радним задругама”, *Народно задругарство*, 6–7/1949, 85–88.

⁷²¹ Реферат М. Горановића, АЈ, 4 – 2 – 25.

⁷²² “Записник са конференције научно-истраживачког рада, која је одржана 12. и 13. IX. 1949 год. у Министарству пољопривреде”, АЈ, 4 – 208 – 1178.

⁷²³ (Дискусија А. Стебута), *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, Додатак – Савезна конференција за научно-истраживачки рад у пољопривреди, 24.

установа постојала је координација и један централни план, утврђиван на конференцијама пољопривредних стручњака.⁷²⁴ Овде посебно треба подвући тенденције којима је био склон савезни министар пољопривреде Васа Чубриловић, који је настојао да се и пољопривредно-научни рад што је могуће више централизује, па је у том циљу предлагао стварање Савезне академије пољопривредних наука,⁷²⁵ која није никада формирана. Супротно настојањима првог министра пољопривреде, процес је био обрнут, па је током 1950. извршен је пренос свих савезних истраживачких установа у надлежност републичких органа.⁷²⁶ До те године у овим установама било је запослено око 350 стручних и научних радника.⁷²⁷

⁷²⁴ “Записник са конференције научно-истраживачког рада, која је одржана 12. и 13. IX. 1949 год. у Министарству пољопривреде”, АЈ, 4 – 208 – 1178.

⁷²⁵ (Дискусија Васа Чубриловића), *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, Додатак – Савезна конференција за научно-истраживачки рад у пољопривреди, 26.

⁷²⁶ (Решења о прелазу савезних установа у надлежност републичких органа), АЈ, 4 – 243 – 1404.

⁷²⁷ D. Tomić, *n. d.*, 35.

III ГЛАВНИ ПРОЦЕСИ

1. Аграрна реформа и колонизација

Према неутралном одређењу које је својевремено усвојено у документу Уједињених Нација, аграрна реформа представља “целовит програм мера осмишљених да елиминишу препреке економском и друштвеном развоју које настају због мањкавости у аграрној структури”.¹ Према Д. Варинер, аграрна реформа је “прерасподела својине или права у корист ситнијих сељака и пољопривредних радника”.² Међутим, аграрна реформа може представљати и знатно радикалнију меру. Штавише, према неким виђењима аграрна реформа је “јавни програм... који захтева принудне, драстичне и брзе промене у власништву над земљом”, што је њена суштина, будући да је програм који почива на “добровољним, умереним и постепеним прилагођавањима” неминовно “неуверљив и неефикасан”.³

Да би се могло одговорити на ово питање, од значаја је да се најпре нагласи да је аграрну реформу и колонизацију извођене после ослобођења 1945. немогуће разумети изван контекста међуратне аграрне реформе и става комуниста у вези са њом, затим изван контекста искуства Другог светског рата и оствареног “савеза радника и сељака”, затим изван контекста масовних промена аграрно-поседовне структуре која је у земљама Источне и дела Средње Европе обухватила 500 милиона људи⁴ и, коначно, изван контекста специфичне теоријско-идеолошке концепције југословенских комуниста, која никако није била независна од претходна два аспекта. При томе, можемо овде поменути да је министар Чубриловић, у односу на комунисте, у погледу међуратне аграрне реформе имао далеко помирљивији став. Разумљиво, балансирајући у осетљивим питањима, он је истицао да су у тој реформи на крају сељачке масе “добрим делом победиле, добиле земљу, а да режим старе Југославије

¹ *Progress in Land Reform*, Third Report, UN, 1962, vi.

² D. Warriner, *Land Reform in Principle and Practice*, Oxford 1969, xiv; E. Fedor, *The Rape of the Peasantry*, Anchor, 1971, 36.

³ Hung-chao Tai, *Land Reform and Politics: A Comparative Analysis*, London 1974, 19.

⁴ P. George, *La Campagne*, Paris 1956. нав. према: С. Kostić, *Sociologija sela*, Beograd 1969, 37.

због свог оклевања, компромисности и попустљивости према феудалцима није успео да стекне из тога неку корист”.⁵

Аграрна реформа која је извођена у периоду од 1919. до 1941. оставила је иза себе читав низ нерешених питања, од којих је најтеже за њене кориснике било ускраћивање права власништва на земљу, све до истека предвиђеног рока, односно до исплате земље бившем власнику. Она је била симбол недоследности, попуштања власницима земље “под ударом” аграрне реформе (чак и власницима земље феудалног порекла), разних злоупотреба и малверзација, правне хаотичности, националне неравноправности. Са друге стране, њени сразмерно скромни резултати у току рата су темељно поништени, све до својеврсне рефеудализације на појединим просторима под окупацијом. Када је реч о ставу комуниста о аграрној реформи, оно што је са извесношћу могло да се тврди то је да, уколико се буду придржавали сопствених начела и обећања, велики посед неће моћи да има перспективу, а сељаци ће добити земљу. Али у каквом својству ће се земља додељивати сељацима, то је тек требало решити. Управо је у том смислу било значајно савезништво са сељаштвом у току рата, јер је из тога произилазила обавеза да се удовољи тежњама једног широког слоја становништва.

Нова аграрна реформа⁶ је најављена у декларацији Привремене владе ДФЈ, али је индикативно да је у декларацији земља заједно са инвентаром сељаштву обећана “на уживање”.⁷ Давање земље у власништво још увек није помињало, нити је било каквих других конкретизација. Разлог за то може бити и унутрашњополитичке и спољнополитичке природе, будући да околности нису биле повољне за било каква радикална решења,⁸ али и несигурност самих комуниста у погледу тога шта заправо намеравају да учине. Дефинисање и нарочито објављивање принципа на којима ће

⁵ “Аграрна реформа у новој Југославији”, АЈ, 513 – к. 2 – XXXIV, МР III – 3.

⁶ Поред већ наведене студије Н. Гаћеше (Н. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji*) о аграрној реформи и колонизацији у социјалистичкој Југославији видети и: Ј. Радаковића *Наша пољопривреда и њени проблеми*, Београд 1953, 18–26; Р. Рашић, *Agricultural development in Yugoslavia*, Београд 1955; В. Petranović, *Političke i pravne prilike*, 56–70; Исти, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 397–411; Исти, *Југославија на размеђу*, 387–398; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 21–36; Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, Београд 1997; М. Bokovoy, n. d., 29–54; G. Klein, P. Klein, “Land reform in Yugoslavia: two models”, *The Peasantry of Eastern Europe: 20th century developments*, ed. I. Volgyes, Pergamon Press 1979, 25–38.

⁷ “Декларација Владе ДФЈ”, *Борба*, 10. март 1945, 1.

⁸ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 85–91.

реформа бити заснована, а самим тим и њена законска основа, требало је да сачека макар крај рата.⁹

У сваком случају, предстојећа аграрна реформа требало је да буде једна од главних манифестација савеза радника и сељака у Југославији, којом би Партија реализовала свој део одговорности у овом савезу.¹⁰ Потреба да се у погледу реформе обећане у владиној декларацији нешто конкретно и предузме покренула је интерну партијску дебату у којој је Моша Пијаде, априла 1945, заступао становиште да део земље треба бесплатно дати сељацима у пуну својину, а да земљу која је већ у државном власништву треба дати сељацима, такође бесплатно, на вечно уживање.¹¹ Никола Гаћеша је уочио оригиналност оваквог својинског “дуалитета”,¹² али овде ипак треба нагласити да се у ставу Моше Пијаде препознавао рефлекс совјетског искуства: Пијаде је нарочито нагласио да се на вечно уживање даје државна земља, баш као што је био случај и у СССР пре колективизације.¹³

Дилема око тога да ли ће се земља дати сељацима у приватно власништво или ће бити национализована није дуго трајала и у партијском врху је преовладало становиште да се земља додели у приватно власништво, уз одговарајући упис у земљишне књиге, за шта се први заложио Кардељ маја 1945, отворено критикујући свако друго решење.¹⁴ Овде је значајно истаћи и да је овакво решење усвојено упркос савету совјетских стручњака да се изврши национализација.¹⁵

Када је у партијским круговима преовладало овакво становиште, Тито је јуна 1945. изјавио у говору приликом посете Младеновцу да нова власт припрема аграрну реформу, нагласивши да се власт спрема да је спроведе “врло радикално тако да се то питање више не понавља, како је то било у току предратних 25 година”. Међутим, Тито

⁹ В. Petranović, *Političke i pravne prilike*, 56.

¹⁰ Z. Vidaković, *Promene u strukturi jugoslovenskog društva i Savez komunista*, Beograd 1967; S. Šuvar, “KPJ i seljačko pitanje”, *Naše teme* 13/1969, 1017; D. Tomić, *n. d.*, 22.

¹¹ М. Пијаде, “Pred agrarnom reformom”, *Sabrana dela*, I–3, 230; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 98.

¹² N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 98.

¹³ М. Боковој погрешно сматра да је Пијаде био главни заговорник аграрне реформе која би земљу доделила у власништво сељацима. (М. Вокочоу, *n. d.*, 36–37). Тачно је да је он међу првима о томе јавно говорио и да је, према принципу демократског централизма, промовисао ставове Партије по том питању, али је у почетку он био носилац другачије тенденције.

¹⁴ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 98; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 22–23.

¹⁵ Л. Матес, *Међународни односи социјалистичке Југославије*, Београд 1976, 98–99.

је тада истакао да још увек не може да каже како ће то питање бити решено и да ће се о њему решавати “вјероватно у Конституанти”.¹⁶

Пре доношења закона који би правно уредио аграрну реформу требало је, међутим, регулисати нека претходна питања. Због потребе да се спрече “малверзације” које би “худиле” мерама које се припремају у аграрној реформи, ма какав њен будући садржај био, министар Вукосављевић је крајем јуна 1945. заједно са министром унутрашњих послова Зечевићем предложио да се донесе пропис којим би се онемогућила купопродаја и задуживање будућих објеката аграрне реформе. “Главна је да ми онемогућимо куповину, продају и задуживање оних добара која ће доћи под удар аграрне реформе и да спречимо свако развлачење инвентара”, објашњавао је Вукосављевић.¹⁷ Пошто, у суштини, није било неопходно ову материју решавати посебним законом, одлучено је да Министарство унутрашњих послова изда одговарајући акт у истом смислу, али без помињања забране отуђивања и позајмљивања инвентара, предвиђене предлогом закона, “да се не би стварала паника”, како је објашњавао Пијаде. Он је предлагао да се та забрана ипак реализује “поверљивим расписом”, који би локалним властима ставио у дужност да отуђење инвентара свакако спрече.¹⁸ На крају је почетком јула 1945. донето решење којим је спроведена само забрана “продаје, куповине и задуживања” земљишта и објеката, док инвентар није спомињан. За поступање супротно овом пропису предвиђена је примена казни из Закона о сузбијању недопуштене шпекулације.¹⁹ Ово решење је представљало прво административно ограничавање права располагања земљишном својином после ослобођења које се односило на све грађане. Поновни промет некретнинама уведен је 1954.²⁰

Важно питање које се постављало у вези са аграрном реформом било је и питање аграрног максимума. Да ни са тим у вези није постојало некакво унапред спремљено решење (или да барем није било познато ни самом министру пољопривреде) сведочи и један Чубриловићев реферат из јула 1945. у којем министар пољопривреде као средњи

¹⁶ Ј. Б. Тито, “Први говор у Шумадији”, 331.

¹⁷ (Излагање министра за колонизацију С. Вукосављевића на седници Законодавног одбора, 29. јуна 1945), *Rad zakonodavnih odbora*, 141.

¹⁸ (Излагање министра М. Пијаде на седници Законодавног одбора, 29. јуна 1945), *Isto*, 140–142.

¹⁹ “Решење о забрани продаје, куповине и задуживања пољопривредних земљишта, шума, пољопривредних зграда и објеката”, *Службени лист ДФЈ*, 48/1945.

²⁰ Lj. Вожић, *n. d.*, 465.

посед опредељује имања величине од 5 до 50 хектара, али дозвољава и могућност његовог смањења до 30 хектара. Чубриловић је, штавише, увео и категорију “крупнијег сељака” са поседом од 50 до 100 хектара, која је, како је наводио у свом реферату, смањена већ аграрном реформом из 1919. Чубриловић је сугерисао да је максимум од 50 хектара најнижи прихватљив, а “ако би се са максимумом сишло са 50 ha на 30 ha... ту би се засебло у средњи сељачки посед”, па због тога то питање “треба претходно добро проучити”.²¹ Такође у јулу 1945. помоћник министра пољопривреде М. Горановић, говорећи на конференцији руководилаца пољопривреде о аграрној реформи, истицао је само да ће се она извршити према начелу “сељаку земља”, али није износио никакве појединости, “с обзиром да ће закон о аграрној реформи и колонизацији бити ускоро донет”.²²

Прво званично образложење Предлога Закона о аграрној реформи и колонизацији дао је на седници Законодавног одбора од 11. августа 1945. министар пољопривреде Васа Чубриловић. Ово је био законски предлог иза којег је могао да стане и један број грађанских политичара и интелектуалаца на левици, нарочито оних који су били осетљивији на тежак положај сељаштва у међуратној Југославији, а Чубриловић је био један од њих. Критикујући појаву да су “трговци и индустријалци, јавни радници” куповали земљу и давали је у најам, као и да су се велики комплекси земље налазили “у мртвој руци цркава, задужбина и других установа”, чиме је остајало мање земље за сељаштво, Чубриловић је истакао да је дошао тренутак да се спроведе начело “да земља припада онима који је обрађују”.²³ Према његовом становишту “једна од најпопуларнијих и најправеднијих мера нове Југославије биће да те земље путем нове аграрне реформе одузме старим власницима, јер је нису сами обрађивали, и подели сељацима”.²⁴ У објашњавање принципа овог закона се укључио и Пијаде, који је скренуо пажњу да се предлогом закона не иде на колективизацију, већ се сељаштву, које је масовно учествовало у рату даје земља у власништво, али је предвиђена и

²¹ (Реферат министра пољопривреде В. Чубриловића, јул 1945), АЈ, 836 – III – 2 – б/8.

²² (Реферат помоћника министра пољопривреде максима Горановића, јул 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

²³ (Излагање министра пољопривреде В. Чубриловића на седници Законодавног одбора, 10. августа 1945), *Rad zakonodavnih odbora*, 251.

²⁴ (Реферат министра пољопривреде В. Чубриловића, јул 1945), АЈ, 836 – III – 2 – б/8.

могућност “да људи који добију земљу могу својевољно да изразе жељу да се групишу и обрађују заједно по дугорочном уговору који они између себе закључе”.²⁵

Уопштене критике на рачун тога што се у читав посао улази пребрзо и без довољно припреме дали су Хинко Кризман и Јефто Павић, а критику неких темељних решења која је Закон предвиђао дао је Милан Грол, који је сматрао да, осим што је погрешно доношење закона “на препад”, постоје суштинске мањкавости. Изражавајући жаљење што “колеktivисти у овом случају нису довољно колективисти”, Грол је био против распарчавања великих поседа који чине “органску целину” и предлагао је да се у тим случајевима “не полази од интересената, него од објеката”, сугеришући да се она обрђују “на задружној основи”. Такође, Грол је критиковао и колективизацију за коју је тврдио да је “велико питање” да ли се одвија добровољно, а у контексту земљишно својинске проблематике истакао је као погрешно одузимање земље од неземљорадника који су се показали као добри организатори “који су способни да усавршавају пољопривредну производњу, који уживају у раду”.²⁶

Предлог Закона је усвојен на овој седници одбора и послат на усвајање Привременој скупштини, која је Закон усвојила 23. августа 1945. Образложење предлога је пред представничким телом дао Моша Пијаде, сажимајући у свом говору све оне аспекте на које смо указали: критиковао је међуратну аграрну реформу, истицао савезништво са сељаштвом у рату, али је уочавао и то да земље свакако нема толико колико је потребно да би се задовољиле све потребе сељаштва, тако да се законом одужује сељацима “само један део дуга” за њихово ратно прегнуће. Нарочито је наглашавао да се земља сељацима даје у власништво које ће бити уписано у земљишне књиге, са забраном отуђења на 20 година, подсећајући на негативно искуство из периода Краљевине Југославије, у којој је сељак није био уписан као власник у земљишне књиге и као “тобож власник... није имао сигурно осећање да је постао власником додељене земље”.²⁷

²⁵ (Излагање председника Законодавног одбора М. Пијаде на седници од 10. августа 1945), *Rad zakonodavnih odbora*, 254.

²⁶ (Излагање потпредседника Владе М. Грола на седници Законодавног одбора, 10. августа 1945), *Rad zakonodavnih odbora*, 250, 255–56.

²⁷ (Излагање М. Пијаде приликом дискусије о Закону о аграрној реформи и колонизацији, 23. август 1945), *Треће заседање АВНОЈ*, 202–211.

Усвојени Закон прописивао је да се експропришу и улазе у фонд аграрне реформе и колонизације сви поседи преко 45 хектара укупне, односно 25–35 хектара обрадиве површине, ако се обрађују најамном радном снагом; поседи банака, предузећа, акционарских друштава и других правних лица; поседи цркава и манастира, којима ће се оставити до 10 хектара (за значајније историјске споменике до 30 хектара); поседи земљорадничких домаћинстава изнад прописаног максимума; поседи изнад 3–5 хектара оних лица која те поседе не обрађују сами са својом породицом; поседи који су у току рата опустели. Земљиште добијено аграрном реформом, иако је постајало власништво аграрног интересента (за разлику од праксе у Краљевини Југославији), није се могло отуђити 20 година, као ни заложити, дати под закуп нити разделити. За експроприсано земљиште од рентијера није била предвиђена никаква одштета, али је за земљиште преко максимума одузето од земљорадника било предвиђено да се оно отплати. За потребе доделе земље аграрним интересентима и колонистима формиран је Земљишни фонд аграрне реформе и колонизације састојао како од земљишта одузетог у по Закону о аграрној реформи и колонизацији, тако и од имања одузетих од немачког становништва на основу Одлуке Председништва АВНОЈ-а из новембра 1944. и која су независно од аграрне реформе дошла у власништво државе.²⁸

У Привременој скупштини Закон о аграрној реформи и колонизацији наишао је на нешто већу критику једино од стране Дуде Бошковића, који је своју критику базирао на томе да ће таква реформа драстично снизити пољопривредну производњу. Своје негодовање изразили су и црквени кругови, али то није могло да поремети ни у најмањој мери вољу власти да реформу спроведе на начин како је закон прописивао.²⁹ Реформи се нарочито противи свештенство, пре свега католичко, али је Тито лаконски одговарао да “држава неће дозволити да цркве имају огромне поседе а да сељаци гладују”.³⁰ Због осетљивости питања одузимања земље од цркава и верских заједница

²⁸ “Закон о аграрној реформи и колонизацији”, *Службени лист ДФЈ*, 64/1945; В. Petranović, *Političke i pravne prilike*, 57; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 233–234.

²⁹ В. Petranović, *Političke i pravne prilike*, 59–61; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 111–112. За ток и последице аграрне реформе на поседима цркава и верских заједница видети: Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, Београд 2002, 179–188. Представке и жалбе које су црквене институције упутиле властима видети у: АЈ, Председништво владе ФНРЈ (50) – 4 – 11.

³⁰ “Конференција са представницима штампе”, *Изградња*, I–1, 228–229; “Разговор са чехословачким новинарима”, *Исто*, 233.

било је решено да се таква имања дају припадницима верске заједнице од које је земља одузета.³¹

Нормативни оквир који је поставио Закон није био у свему довољно прецизан па се у наредном периоду приступило усаглашавању ставова о појединим питањима у оквиру посебних одбора. На седници у Министарству пољопривреде која је одржана 25. августа 1945. прецизирано је да се под најамном радном снагом подразумева стална употреба таквог начина рада приликом обраде земље, а не “делимична употреба најамне радне снаге”. Поред тога, појашњено је и да се најамна снага на селу као што је “зајам и слично не може уопште подврћи под овај појам”.³² Оваквим тумачењем заправо је сужена категорија експлоататора туђе радне снаге који су долазили под удар аграрне реформе.

Поред тога, на састанку у Министарству пољопривреде одлучено да се “поседи економа са пољопривредном нижом школом и средњом школом и пољопривредним факултетом имају сматрати земљорадничким поседом, иако га обрађују са повременом најамном радном снагом”.³³ Радило се о томе да би супротно тумачење, које би таква имања третирали као посед неземљорадника, довело до тога да се она сведу на 3–5 хектара, како је прописивао Закон. У основи тумачења било је становиште да је циљ пољопривредне политике државе “опште просвећивање земљорадничког света у обрађивању земље те би као крајњи циљ те политике било настојање, да сви земљорадници сврше бар нижу пољопривредну школу, како би могли што рационалније обрађивати своју земљу”, па отуда није требало већ образоване пољопривреднике удаљавати од производње.³⁴ Аграрни Савет је ово становиште усвојио и проширио, па је у упутству за доношење републичких закона о аграрној реформи предвидео да поседе школованих пољопривредника треба сматрати земљорадничким, чак и ако се ти поседи обрађују са сталном (не, дакле, само са

³¹ “Упутства о доношењу земаљских закона о аграрној реформи и колонизацији”, АЈ, 97 – 1 – 1.

³² “Записник са седнице савезног Министра пољопривреде са земаљским Министрима пољопривреде одржане на дан 25 августа 1945 године”, АЈ, 4 – 2 – 25.

³³ “Записник са седнице савезног Министра пољопривреде са земаљским Министрима пољопривреде одржане на дан 25 августа 1945 године”, АЈ, 4 – 2 – 25.

³⁴ “Записник одређеног одбора за тумачење одредаба закона о аграрној реформи и колонизацији и стављању предлога Аграрном Савету у погледу тумачења питања која из овог закона произлазе”, АЈ, 4 – 2 – 25.

делимичном) најамном радном снагом.³⁵ У истом упутству Савет је усвојио становиште да се, у случају напреднијих пољопривредника, имање које обрађује сам власник којем је земљорадња главно занимање, неће сматрати великим поседом “макар да има површине предвиђене за велики посед” и макар да се обрађује “са делимичном најамном радном снагом”.³⁶ Тиме је још више сужен круг потенцијалних кандидата за одузимање земље.

Крај свега наведеног, нека питања у вези са статусом земљишног поседа остала су и даље нерешена. Ту су спадали разни сувласнички односи, затим комбинације самовласничког и сувласничког односа и сл. Примера ради, остајало је законски нерешено питање да ли се самовласнички посед једног лица и његов сувласнички део над другим имањем сматрају за један посед. Одговор одбора који је о тим питањима расправљао био је потврдан. Као случај који посебно завређује пажњу постављало се питање самовласничких имања супружника. По овом питању одбор се поделио: два члана одбора су сматрала да се имања чланова брачне заједнице морају сматрати као једно, а три члана су сматрала да се не могу сматрати једним имањем оправдавајући то становиште тиме да је “жена добила нови положај у друштву, да се брачна заједница не може данас схватити, као што се раније схваћала”.³⁷

Будући да је за спровођење аграрне реформе и колонизације била надлежна републичка власт, а основни Закон о аграрној реформи и колонизацији није прецизирао проблем постојања имања у једној или више република, фебруара 1946. донето је обавезно тумачење Закона о аграрној реформи и колонизацији које је регулисало ову материју. Према овом тумачењу уколико је укупна површина имања чинила један велики посед, он се експроприсао тако што је свака република експроприсала део на својој територији. Уколико је била реч о земљорадничком поседу, било је предвиђено да се таквом власнику, земљораднику, остави максимум у републици у којој он то жели. На крају, тумачење је прописало да ће се поступити тако исто “и у случају да је посед неземљораднички”.³⁸

³⁵ “Упутства о доношењу земаљских закона о аграрној реформи и колонизацији”, АЈ, 97 – 1 – 1.

³⁶ Исто.

³⁷ “Zapisnik određenog odbora za tumačenje odredaba zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji i stavljanju predloga Agrarnom Savetu u pogledu tumačenja pitanja koja iz ovog zakona proizlaze”, АЈ, 4 – 2 – 25.

³⁸ “Тумачење закона о аграрној реформи и колонизацији по питању експропријације земљишних поседа”, *Службени лист ДФЈ*, 16/1946.

Такође у фебруару 1946. извршене су значајније измене и допуне у одредбама које је прописивао Закон од 23. августа 1945. Најпре, веома важна допуна подразумевала је да се право власништва над имовином додељеном аграрном реформом уписивало на све чланове, а не само на старешину домаћинства. Затим, експроприсаним велепоседницима се, поред куће за становање, у случају да се утврди да другог имања или средстава за живот немају, остављало до 5 хектара земље. Експроприсани вишак земље неземљорадника изнад предвиђених 3 хектара додељивао се његовим најближим сродницима земљорадницима, под условом да тим проширењем имање не пређе прописани максимум.³⁹

Разлог који се налазио иза прве наведене одлуке могао би бити у вези са стварањем радних задруга и требало је да омогући да члан породице који жели да уђе у радну задругу може да унесе свој део имања у њу. Што се тиче друге одредбе, у њеној позадини налазио се јасан социјални мотив. Коначно, када је реч о трећој одредби, она је и иницијално, судећи према излагању министра Чубриловића из августа 1945, била у основи и првобитног законског решења: “Један сеоски син сврши школу и постане лекар, адвокат или професор”, образлагао је Чубриловић своје становиште, “и он по закону о наслеђу добија очевину, рецимо 20 хектара. Сада он не може држати тих 20 хектара, али та земља не улази у земљишни фонд, него се враћа члановима породице, који су остали земљорадници. Било је таквих интелектуалаца који после школовања нису имали обзира према својој браћи на селу, па је оваква одредба сасвим оправдана. Ми смо такође оставили земљу и оним лицима која су имала земљу на селу до 5 хектара. То је довољно велико имање за једног човека који има љубави за земљорадњом, да, поред свог градског посла, уреди и угледно имање, воћњак, башту итд”.⁴⁰

Када је реч о аграрним интересентима, стање са њиховим утврђивањем је било, макар начелно, нешто једноставније него у случају “објеката” аграрне реформе. Право на земљу имали су земљорадници, без или са мало земље, којима је земљорадња била

³⁹ “Закон о потврди и изменама Закона о аграрној реформи и колонизацији од 23 августа 1945 године”, *Службени лист ФНРЈ*, 24/1946. Ова промена закона само је успутно регистрована у историографији. М. Матицка, заједно са још једном изменом Закона из 1948. оцењује је као “незнатну” (М. Матицка, *Аграрна реформа и колонизација у Хрватској 1945–1948*, Zagreb 1990, 47), а Н. Гаћеша је ни не помиње. Међутим, ова промена је била, за свакодневни живот корисника аграрне реформе веома важна.

⁴⁰ (Излагање министра В. Чубриловића на седници Законодавног одбора од 10. августа 1945) *Rad zakonodavnih odbora*, 251–252.

једино или главно занимање. Право првенства додељено је ратним ветеранима, пре свега учесницима НОБ-а, као и породицама погинулих бораца НОБ-а, жртвама фашистичког терора, али и инвалидима ратова 1912–1918. Нарочито је било значајно што је Закон прописао да ће се из Земљишног фонда аграрне реформе и колонизације издвојити значајне површине за државна пољопривредна добра.⁴¹

Пошто су дефинисани прописи о аграрној реформи и када је постало јасно да ће се земља додељивати у власништво сељацима, партијски руководиоци и нижи кадрови настојали су да такво решење представе као најбољу потврду савеза радника и сељака. “Ми учвршћујемо и учвршћиваћемо привредни потенцијал малог и средњег сељака”, говорио је Кидрич, не без наноса политичког опортунизма. “Да не спроводимо одредбе аграрне реформе о припадању земље ономе ко је обрађује... – то нека од нас нико не тражи, јер ми смо власт радног народа. Интерес радног сељака захтева да и наш мали и наш средњи сељак најинтензивније учествују у правилном спровођењу свих наших мера с аграрног подручја, а дужност је наших активиста да овакве мере народу правилно тумаче и да се боре не само против подлих клевета реакције него и против сваког секташког унакажавања”. Кидрич је наглашавао и да је, имајући у виду да је Закон отворио могућност уздруживања аграрних интересената, погрешно и опасно питање аграрне реформе условљавати питањем организовања радних задруга, као и да је циљ аграрне реформе да сељаци без условљавања добију земљу.⁴² Из овога се види да је разних условљавања додељивања земље учлањењем у задругу било. Та појава је била критикована, али је стварање сељачких радних задруга свакако подстицано и охрабривано, па чак и наметано, иако у то време није било приоритет владе.⁴³

Друго важно питање, тесно повезано са аграрном реформом, било је питање колонизације. Овај процес испрва се почео одвијати самостално, упркос позивима власти да се не предузимају никаква пресељења без државног надзора и организације. Исељавање великог броја Немаца и њихово логорисање оставило је пушта имања.⁴⁴

⁴¹ “Закон о аграрној реформи и колонизацији”, *Службени лист ФНРЈ*, 64/1945.

⁴² В. Кидрич, “О неким опасним секташким скретанјима”, *Sabrana dela*, 444.

⁴³ Isti, “Učvršćujmo i produbljujmo savez radnog naroda”, 455.

⁴⁴ О последицама исељавања и логорисања немачког становништва видети: Б. Ђурђевић, *Послератно насељавање Војводине*, Нови Сад 1995, 59–61, а нарочито магистарску тезу З. Јањетовића (Z. Janjetović, *I seljavanje nemačke manjine iz Vojvodine 1944–1948*, Beograd 1996), као и већи број других радова истог

Њих спонтано запоседају избеглице, аутоколонисти, мештани. Иако је начелно била против оваквих покрета и поступака, Влада их је толерисала, а за министра Чубриловића је његов помоћник тврдио да чак подржава и подстиче овакво неорганизовано запоседање кућа и имања од стране ратних избеглица.⁴⁵ Са друге стране, питање колонизације се у пуној мери заострило услед појаве масовног протеривања и избеглиштва током рата, која је створила огроман проблем, најпре самим избеглицама, а потом и новим властима, које су уочавале његову политичку и националну димензију, због које је проблем избеглиштва и настао. Настојања избеглица да се врате својим домовима и дивља колонизација стварали су хаотично стање.

Пошто је становиште комуниста у погледу међуратне колонизације било недвосмислено на позицијама са којих се тај процес видео као оруђе “великосрпске хегемоније”, повратак колониста на њихова имања за нове власти није био замислив без испуњења одређених предуслова. Другачије се не може објаснити, примера ради, релативно брз и неометан повратак Словенаца после ослобођења у њихове крајеве и мучан, дуготрајан и делимичан повратак српског становништва у области из којих је то становништво прогнано.⁴⁶ Специфична разлика између словеначког и српског прогнаног становништва била је садржана у томе што су се Словенци враћали у етнички хомогену средину, на своја староседелачка имања, док је у случају већине прогнаних српских избеглица повратак у подразумевао поновни долазак на “колониистичку компетенцију”, у национално измешаној и према колонистима непријатељској средини.

На извесне проблеме у повратку наилазиле су и српске избеглице из Хрватске, у чему су се огледали национални мотиви.⁴⁷ Није била усамљена појава ни осветничког држања самих повратника.⁴⁸ Ипак, у погледу повратка избеглица са простора Хрватске, упркос повременим несугласицама, Министарство за колонизацију је са

аутора.

⁴⁵ “Negativne i pozitivne strane u radu ministra Čubrilovića”, AJ, 836 – III – 2 – b/24.

⁴⁶ Б. Лекић, Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948, 65.

⁴⁷ Б. Лекић, Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948, 58–59.

⁴⁸ В. Petranović, Politička i ekonomska osnova narodne vlasti, 41.

одобравањем констатовало да влада НР Хрватске добро сарађује са органима Министарства.⁴⁹

Када је реч о простору Македоније и Косова и Метохије разлог непријатељству према колонистима био је двострук: са једне стране, део колониста, претежно ратних добровољаца, према општем становишту које су делимично делили и српски грађански политичари у влади ДФЈ и ФНРЈ, “стара Југославија” је насељавала са рђавим мотивима. Такви колонисти су били препознати као изразито привилеговани део становништва, стуб међуратног режима у колонизованим областима, одвојен од пољопривредне производње, иако са колонистичким земљиштем, које су давали у закуп, на шта нису имали право. У том погледу, Чубриловић је јула 1945, у контексту предстојеће колонизације, заступао чврст став, везујући питање додељивања земље нераскидиво за њено обрађивање. За Чубриловића је “изван сваке сумње” било “да је дужност власти нове Југославије да приликом поделе земље, пре свега има у виду оне људе, који су највише жртвовали за народно-ослободилачки покрет”. Истичући тај принцип, он је ипак подвлачио да им ту предност треба дати само уколико су спремни да земљу обрађују, а ако неки партизан тражи земљу “зато што је био партизан”, па да је “као велики број старих добровољаца – даде у наполицу, тога треба одбити”.⁵⁰ У том контексту упозоравао је да је искуство Југославије од 1918. до 1941. показало да је “давање награда добровољцима за проливену крв у ратовима 1912–1918... донело више зла него добра”, па се због тога “цела њена национална политика претворила у прљаву трговину, где се све могло купити и све продати”, при чему су “многи добровољци отишли тамо, где никад не би отишли”. Такође, са циљем избегавања грешака “старе Југославије”, Чубриловић је истицао важност да се земља најпре додељује домаћим аграрним интересентима.⁵¹ Међутим, док су Вукосављевић и Чубриловић ову проблематику сагледавали више као страначко-корупционашку игру режима, са становишта представника других народа такав положај појединих колониста (који су они уопштавали на све колонисте) био је инструмент политике националног угњетавања.

⁴⁹ N. Gaćeža, *Agrarna reforma*, 125.

⁵⁰ (Реферат министра пољопривреде В. Чубриловића, јул 1945), АЈ, 836 – III – 2 – б/8.

⁵¹ (Реферат министра пољопривреде В. Чубриловића, јул 1945), АЈ, 836 – III – 2 – б/8.

Други разлог нетрпељивости према колонистима био је тај што је колонизација вршена упркос томе што су насељавана подручја која су, као у случају Македоније, била и сама пасивна и што је велики део староседелачког становништва морао одлазити у печалбу, оставши без земље услед колонизације из других крајева, свеједно да ли чиновника и жандарма или подједнако сиромашних сељака. Тако су некадашње чифчије постајали после 1919. најамници и наполичари на имањима појединих колониста, док су насељеници добили земљу коју су сиромашни староседеоци желели за себе. Становиште македонских представника било је, дакле, да је међуратна колонизација била неправедна, па да се из тог разлога повратак колониста мора ограничити, повезујући то са питањем националних осећања македонског народа.⁵² О свему се изјаснио и Моша Пијаде, који је рекао да је раније на питање колонизације у Краљевини гледао очима политичара, да је имао у виду намеру ондашње власти простор Македоније “посеје оазама 'добрих Срба” али да је, суочен са подацима са терена свој став кориговао: “ја сам видео да упркос тој тенденцији режима, неправда која је учињена тамо народу са колонизацијом, толико је социјална неправда, да сам могао савршено да заборавим на политичке разлоге”. Ствар је утолико тежа што су на ту земљу заиста у већини насељавани сиромашни сељаци, који не сносе кривицу за поступке режима и ту је, према Пијади, требало наћи неко одмерено решење. Да читава ствар буде компликованија, Пијаде је заступао становиште да без обзира што су бугарски окупатори населили тек 4.000 хектара, и то сиромашним македонским сељацима, они морају напустити то земљиште. На то је примедбу изнео Васа Чубриловић рекавши да је реч о печалбарима, иза чега је Пијаде истакао да ће се сваки случај испитати посебно и да “онај који остане на тој земљи, не треба да остане по решењу окупаторске власти”, изазвавши тиме реакцију Банета Андрејева да од македонских представника нико није ни казао да ће се толерисати решења бугарске окупаторске власти.⁵³

Становиште Сретена Вукосављевића било је да, иако је Македонија била у пољопривредном смислу пасивна, повратак колониста има принципијелни значај, који

⁵² (Дискусија Е. Чучкова у Законодавном одбору), *Rad zakonodavnih odbora*, 221–222, 224–225.

⁵³ (За ову расправу видети записник са седнице Законодавног одбора од 31. јула 1945), *Rad zakonodavnih odbora*, 220–228. Такође, детаљно је о свему овоме писао М. Исић. Видети: М. Исић, *С народом*, 182–210.

треба да поништи резултате окупаторске активности (пре свега у делу који се односи на колонисте), али и да се мора водити рачуна о националним осећањима Срба. Овај став је делио је и Чубриловић, додајући приликом расправе у Законодавном одбору: “за сваки хектар даћемо вам 5 ha земље” (изван Македоније).⁵⁴ У савезним органима “ствар српских колониста” бранили су, дакле, двојица грађанских политичара, од којих ниједан није уживао стварно поверење нових власти. Записници са састанака скупштинских законодавних одбора откривају атмосферу повремене напетости између Вукосављевића и Чубриловића, са једне и македонских представника, са друге стране, а “строго поверљиви” изештаји карактерисали су министра пољопривреде Васу Чубриловића веома рђаво у погледу ставова у националној политици: оптуживан је за инсистирање на повратку колониста на Косово “пре одлуке”, услед чега изазива “заоштравње односа са Шиптарима”; да има “великосрпски и антимакедонски став”; да је настојао да створи “раздор између Срба и Муслимана у Босни”.⁵⁵

Међутим, док је прилагодљивији Чубриловић релативно дуго остао на министарској функцији, Вукосављевића је његово позиционирање у колонизационој политици, а нарочито инсистирање на повратку прогнаних са Косова, коштало министарског положаја, како с правом закључује М. Исић.⁵⁶ Иако нисмо нашли сличну карактеризацију Вукосављевићевог рада од стране неког партијског кадра, као у случају Чубриловића, његови ставови су били, у појединим питањима, дијаметрално супротстављени званичној партијској националној политици, донекле у погледу Војводине, из које је намеравао да исели један део Мађара,⁵⁷ истичући њен претежно српски карактер још од средњовековног периода⁵⁸ и, далеко више, у погледу Македоније, о којој је саставио и један меморандум за Тита, бранећи ставове о важности Македоније за Србију и нужности њеног опстанка у оквиру Србије.⁵⁹

⁵⁴ *Isto.*

⁵⁵ “Negativne i pozitivne strane u radu ministra Čubrilovića”, АЈ, 836 – III – 2 – b/24.

⁵⁶ М. Исић, *С народом*, 202.

⁵⁷ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 404; М. Исић, *С народом*, 224–232; А. Kasaš, “*Ideje Sretena Vukosavljevića o preseljenju vojvodanskih Mađara 1945. godine*”, *Zbornik radova sa XVIII naučnog skupa Seoski dani Sretena Vukosavljevića, Prijepolje 1998*, 59–65.

⁵⁸ “Делима мађарских научника, политичара, историчара и професора универзитета може се доказати, да су на само у Војводини, него по целој Мађарској до изнад Будим Пеште, до Братиславе итд. староседеоци били Срби и Словени уопште”. (Меморандум Сретена Вукосављевића Привредном Савету, 19. април 1945), АЈ, 40 – 1 – 3.

⁵⁹ О Меморандуму С. Вукосављевића видети: М. Исић, *С народом*, 153–159.

Када је реч о Косову и Метохији, испрва је постојао став, који је недвосмислено износио и сам Тито, да ће се сви колонисти вратити на своја имања.⁶⁰ Тито је, међутим, у разговору са албанском делегацијом априла 1945. оценио да је аграрна реформа у Краљевини била неправедна и обећао да ће земља бити враћена онима којима је “неправедно одузета”. Истичући да ће се извршити нова подела земље, он је у прилог том ставу изнео да “земљу... држе многи који су сарађивали са окупатором”, наговештавајући да ће се на тој страни обезбедити земља. И Титу и албанској делегацији морало је бити јасно да таквих нема међу колонистима, од којих су неки до 1941. заиста добијали земљу неправедно одузимању од албанских сељака, али који су листом протерани са имања и које Тито, у разговору, није помињао. Штавише, као жртве националне ратне нетрпељивости у разговору је посебно истакао Србе, а од Албанаца затражио да се одазову мобилизацији и скину “љагу коју је реакција нанијела народу”: “За једнака права – једнаке дужности”.⁶¹

Око питања повратка колониста у Косовско-метохијску Област и у Македонију било је много дилема, које су почетком марта 1945. привремено разрешене Привременом забраном враћања колониста у њихова ранија места живљења.⁶² Ова наредба се односила на Косово и Метохију, Македонију и Војводину, али је убрзо остала на снази само за Македонију и Косово.

Питање услова под којим ће се одобрити повратак колониста на Косово и у Македонију решио је посебан закон којим је извршена ревизија међуратне аграрне реформе. Закон је прописао које категорије колониста и месних аграрних интересената губе земљу у потпуности или делимично. Земља се у Македонији одузимала кориснику аграрне реформе ако је била земљорадничка, а ипак је одузета од староседеоца; ако је ту земљу користио пре насељавања неки чивчија или стални закупац, без обзира да ли је та земља потпала под аграрну реформу као велепоседничка или безвласничка; ако се на добијеној земљи колониста није населио, већ ју је дао у наполици или запустио; ако је додељена земља била својина политичких

⁶⁰ Тито је овај став изнео на седници Политбироа, 1. априла 1945, АЈ, 507 – III/1. (Напомињемо да овај записник Б. Петрановић није унео у критичко издање записника са седница Политбироа.)

⁶¹ “Razgovor sa delegacijom Albanaca s Kosova i Metohije”, у: J. B. Tito, *Sabrana djela*, 27, Beograd 1988, 43.

⁶² “Привремена забрана враћања колониста у њихова ранија места живљења”, *Службени лист ДФЈ*, 13/1945.

емиграната; ако су корисници аграрне реформе били жандарми или финансијски чиновници и сл. Право на земљу губили су и сви они који су за насељавање добили делове сеоских утрина или запуштених беговских имања, а нису га привели култури, или су добили земљу која је, иако утрина, селима била неопходна. Када је реч о Косовско-метохијској области, Закон је углавном понављао исте услове као и у случају Македоније, али је разлика била у томе што није предвиђао одузимање земље која није била приведена култури. То значи да су оваква имања, начелно, мограла бити враћена колонистима, што је и био изричити закључак Аграрног савета. За имања одузета од колониста који су свакако по свом социјалном статусу имали право на колонизацију предвиђено је да им буде додељена друга земља.⁶³

Када се упореде ове одредбе са одредбама Закона о насељавању Јужних крајева из 1931. у погледу тога ко нема право на земљу, уочавају се, заправо, велике сличности: Закон из 1945. је предвиђао одузимање земље од оних колониста и интересената који по Закону из 1931. нису могли ни да је добију, односно, ако су је добили, нису могли да је задрже. Једина новина била је одредба која се односила на земљу политичких емиграната.

За решавање по овом закону било је предвиђено формирање мешовитих комисија састављених од представника савезног Министарства за колонизацију и Министарства пољопривреде Македоније, односно савезног Министарства за колонизацију, Министарства пољопривреде Србије и делегата Обласног ОНО Косовско-метохијске Области. Да ли је реч о пропусту, жељи да се питање што пре затвори или уверењу да мешовите комисије неће правити грешке, тек у првобитном законском решењу није било предвиђено право на жалбу на одлуку мешовитих комисија, па је новембра 1946. то исправљено установљавањем права на жалбу Комисији за аграрну реформу и колонизацију Владе ФНРЈ,⁶⁴ мада су жалбе овој комисији стизале и раније.⁶⁵

Када је на овај начин решено питање некадашњих колониста, приступило се решавању питања нове колонизације, што је било обухваћено Законом о аграрној

⁶³ “Записник седнице Аграрног Савета 16–X–1945”, АЈ, 97 – 1 – 2; “Закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области”, *Службени лист ДФЈ*, 056/1945.

⁶⁴ “Закон о потврди, изменама и допунама Закона о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Народној Републици Македонији и Аутономној Косовско-Метохијској области”, *Службени лист ФНРЈ*, 89/1946.

⁶⁵ Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, 55.

реформи и колонизацији од 23. августа 1945. У погледу права на колонизацију важили су исти критеријуми као и за аграрне интересенте, с том разликом што је за колонисте учеснике НОБ-а, који ће се насељавати у Војводини путем “савезне колонизације”, наменски издвојено 500.000 кј земље, уз одредбу да ће се њима додељивати од 8 – 12 кј земље, у изузетним случајевима (вишечлане породице народних хероја) и до 30% више, односно 4 – 6 кј у близини већих градова, за интензивно гајење повртних култура. Да би се прецизирало право првенства у насељавању Влада је издала посебну уредбу која је прописала редослед приоритетног додељивања земље. Предност су имали борци и инвалиди партизанских одреда, породице палих бораца, породице жртава фашистичког терора и инвалиди ратова 1912–1918.⁶⁶ Поред тога, посебном уредбом Влада је прописала начин доделе земље, прецизирајући да ће се сваком насељенику земља дати у честицама, по један део у ратарском, воћарском, виноградарском, ливадском и другим потесима. Окућница која се обавезно додељивала није могла бити мања од 1 нити већа од 2 кј. Поред двадесетогодишњег ограничења на купопродају и залог земље, уведено је и ограничење да се земља не може чак ни разменити.⁶⁷

Када је створен законски оквир, могло се приступити систематичном извођењу аграрне реформе, ревизије међуратне колонизације и извођењу нове колонизације. Већ сам ток процеса имао је значаја за будућу аграрну структуру. У аграрне комисије и аграрне судове задужене за аграрну реформу ушли су махом представници сеоске сиротиње, који су најживље учествовали и у “аграрним расправама” на којима се одлучивало о објектима аграрне реформе и на којима је омогућено радном сиромашном сељаштву “да постане судија експлоататорима” и испољи своју “револуционарну вољу”, а Партији да учврсти савез пролетаријата и радног сељаштва. Иако је законски максимум износио 35 ха, у пракси је имућним сељацима остављано, према тврдњама Крсте Попиводе, до 20 ха.⁶⁸ И Велимир Стојнић је сведочио о учешћу сиромашних сељака у аграрним расправама: “У тој борби за земљу прошли су добру

⁶⁶ “Уредба о реду првенства у додељивању земље”, *Службени лист ДФЈ*, 68/1945.

⁶⁷ “Уредба о спровођењу насељавања бораца у Војводини”, *Исто*, 72/1945.

⁶⁸ (Дискусија К. Попиводе), *V Конгрес*, 728. Такав је, примера ради, случај једног сељака из ваљевског среза, који се жалио Едварду Кардељу као председнику савезне Комисије државне контроле због тога што је његовој породици и породицама његовог сина и унука остављен максимум од укупно двадесет хектара, док је он тврдио да је имао право на два максимума. “Едварду Кардељу, претседнику Државне Контролне Комисије”, *АЈ*, 50 – 4 – 11.

школу класне борбе не само комунисти на селу него и широке сељачке масе које су браниле Закон о аграрној реформи од непријатеља”.⁶⁹ Општа политичка и социјална атмосфера на селу рађала је несумњиво радикализам. У органима који су изводили аграрну реформу могли су се лако наћи такви појединци, попут једног ветерана из Трстеника, борца “за против капитализма”, који је чак био разочаран у спровођење аграрне реформе, јер се “не ради онако како је говорено”, пошто “има још већи капиталиста... много и много”. Таква је, према његовом мишљењу, била и једна удовица “која поседује земље првог реда око 10 хектара, а има и око 50 брава овце, неколико пари крава и више комада свиња”. Разуме се, и поред “скривеног новца у злату и сребру”, овакав посед није потпадао под аграрну реформу, али је ревносни ветеран био уверен да би требало у овом случају одузети “бар имање”, закључујући писмо вечитим питањем многих разочараних (с правом или не) револуционара кроз историју: “па зар смо се ми за ово борили”?⁷⁰

Месни НО, прикупивши податке о имању које долазио под удар аграрне реформе, заказивао је расправу за експропријацију на којој је био присутан и представник СНО. Расправа се заказивала 3 дана унапред, обављала се у седишту МНО и присуствовао јој је и власник земље. Одлука се објављивала после 2 дана. Власник је имао право да се жали Аграрном суду при Окружном народном одбору у року од 3 дана. Против одлуке Аграрног суда није било права жалбе. Када је земља одузета, сазиван је збор аграрних интересената на којем се одлучује коме и колико земље ће бити додељено. МНО поново има рок од 2 дана да донесе одлуку, после чега би се незадовољни интересенти могли жалити Аграрном суду. По правоснажности одлуке о додели земље интересенту вршила се привремена парцелација и земља се давала у привремени посед. Затим се по одлуци МНО вршила, ако је све било без проблема, коначна парцелација после чега је МНО доносио одлуку о додели парцеле у власништво интересенту. Одлука је достављана лицима којима је земља додељена и бившим власницима са роком жалбе од 8 дана.⁷¹

Под удар реформе долазили су у пракси, како је Кидрич указивао, и поједини средњи сељаци, “који ни у ком погледу не падају под закон о аграрној реформи”,

⁶⁹ (Дискусија В. Стојнића), *V Конгрес*, 740.

⁷⁰ (Писмо борца Југословенске Армије Министарству пољопривреде), АЈ, 4 – 111 – 685.

⁷¹ В. Бабић, “Неправилан рад народних одбора”, *Народна држава*, 1/1946, 105.

“покушавало се да се мало богатији сељаци прогласе за велепоседнике”, “људима су одузимане библиотеке и личне ствари које апсолутно не подлежу под закон о аграрној реформи”. Кидрич је стога захтевао да са таквим “експериментима” који само наносе штету “треба апсолутно престати”.⁷² Кроз документацију савезних органа немогуће је стећи увид у обим исправљања погрешака органа “на терену”, али се може констатовати да су појединим власницима незаконито одузета имања враћана.⁷³ Колико су у таквој атмосфери релативно флексибилна објашњења државних органа у вези са тиме ко има право да задржи максимум, па и имања која су максимум прелазила, заиста имали стварног значаја, кроз изворе савезних органа није могуће утврдити. Нема сумње да су утицала на многе крупније поседнике да похрле код надлежних органа са разним потврдама и уверењима о свом наводном земљорадничком занимању.⁷⁴ Ипак, чињеница је да је некима и пошло за руком да сачувају релативно велика имања. У једном предавању на ВПШ полазницима је речено да су прописи аграрне реформе “ограничавајући максимум на 30 хектара, ударили у приличној мери по капиталистичким елементима” али да су остали “још капиталистички елементи којима је остао максимум, а некима и два максимума”.⁷⁵

У фонд аграрне реформе и колонизације слило се приближно 1,7 милиона хектара.⁷⁶ Највећи део земље која је из тог фонда била намењена аграрним интересентима био је распоређен већ до јула 1946. године. До краја извођења реформе 1948. подељено је аграрним интересентима (не рачунајући колонисте) 405.582 хектара на 265.809 породица, просечно по 1,52 хектара.⁷⁷ Посебно се наглашавало да, за разлику од старе Југославије, у новој аграрној реформи “националност, вера итд. не играју никакве улоге”. Земљорадницима је давана земља, али и пољопривредни инвентар. Истовремено, постојала је свест да реформа значи уситњавање поседа и неминовно

⁷² В. Kidrič, “O trenutnim greškama i zadacima”, 190.

⁷³ (Инструкције и препоруке о враћању незаконито одузете земље), АЈ, 50 – 89 – 188; АЈ, 50 – 134 – 277.

⁷⁴ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 399. Наводно је бивши председник владе Краљевине Југославије Никола Узуновић покушао да се представи као земљорадник. (*Značaj i tumačenje Zakona o agrarnoj reformi*, Врчко 1946, 3.)

⁷⁵ (Текст предавања на ВПШ), “О пољопривреди”, АЈ, 509 – 56 – 1037.

⁷⁶ Видети прилог 2 на крају овог рада. Потоњим истраживањима подаци о укупном земљишном фонду аграрне реформе и колонизације које наводи могу се незнатно кориговати. Уместо 305.983 хектара, како наводи Н. Гаћеша (N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 362), земљишни фонд у Словенији износио је 310.708 хектара. (Z. Čepić, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948*, Maribor 1995, 247.) Са назначеном разликом, укупни фонд износи 1.652.030 хектара.

⁷⁷ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 367.

опadaње производње. Тито је истицао да реформа штети фискалним интересима, али да то није било у првом плану, већ њена социјална функција. Он је изражавао очекивање да се што пре подигне производња, ради чега је планирано да се сељацима обезбеди помоћ, пре свега колонистима невичним у обради земље.⁷⁸ Такво очекивање темељило се на већој заинтересованост сељака за производњу, будући да је земља сада била њихова, због чега ће они бити “животно заинтересовани за повећање плодности земље, за повећање народног дохотка од земље”.⁷⁹

У ток ревизије међуратне колонизације (начин рада мешовитих комисија, карактер њихових одлука) и извођења нове колонизације (утврђивање квота, организовање превоза) нећемо се упуштати, будући да су ти процеси, иначе добро истражени у историографији,⁸⁰ били, са једне стране национално-политички, у вези са чиме су већ предочена основна становишта актера и указано на однос снага, а са друге стране организационо-технички. Ни један ни други аспект нису у знатнијој мери релевантни за саму аграрну политику. Због тога ћемо у контексту ревизије међуратне колонизације скренути пажњу само на неколико најмаркантнијих појава, указујући и на аспекте релевантне и за питање аграра (својински односи, утицај на аграрну структуру).

Иако то није изричито било предвиђено законским прописима о ревизији међуратне колонизације, на седници Аграрног савета решено је да се колонистима који изгубе право на земљу на Косову и Метохији, уколико спадају у категорију која иначе има на њу право, друга парцела додели такође на Косову, а уколико то не буде могуће, онда да се нова земља додели у Војводини.⁸¹ Међутим, повратници на Косово и Метохију суочили су се са бројним препрекама које нису проистицале из законских прописа који, сами по себи, нису представљали оквир за дискриминацију. У примени су се, међутим, дешавали примери драстичног кршења закона у односу на права колониста, несумњиво мотивисани националном нетрпељивошћу према некадашњим

⁷⁸ “Конференција са представницима штампе”, *Изградња*, I–1, 228–229; “Разговор са чехословачким новинарима”, *Исто*, 232.

⁷⁹ В. Бурзевски, “Преокрет у поседовном односу на нашем селу као последица спроведене аграрне реформе”, *Народно задругарство*, 3/1947, 11–14. Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*.

⁸⁰ М. Обрадовић, Ревизија аграрне реформе на Косову, Приштина 1974; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 161–175; Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, 43–68; М. Исић, *С народом*, 182–210.

⁸¹ “Записник седнице Аграрног савета 16. октобра 1945”, Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација 1945–1948*, 222.

насељеницима. Било је чак случајева да су прогањани колонисти који су у току рата некако успели да остану на својим имањима, па је Министарство унутрашњих послова интервенисало код органа Обласног НО Косовско-метохијске Области да се наредба о забрани повратка не односи на колонисте који су остали на свом газдинству током рата. Овакво стање значило је и да су велике површине под обрадивим земљиштем остајале необрађене, при чему је после прогона колониста један део обрадивих површина претворен у утрине.⁸²

Такав однос према свим колонистима, који се није лако мењао, могао је да буде и разлог да с почетка 1949. постане “свакодневна... појава да читаве делегације сељака – насељеника са Космета” долазе у Министарство пољопривреде “тражећи да им се дозволи пресељавање са Космета у Војводину”. Њима су радне задруге из Војводине обећавале да ће их примити, дајући им чак и потврде о чланству, “руковођене својим интересом”. Нарочито често долазиле су делегације из вучитрнског, неродимског, ситничког и грачаничког среза. Министарство пољопривреде је у погледу таквих молби “заузело без изузетка негативан став”, будући да би евентуално одобрење таквих пресељавања изазвало “стално повећање броја насељеника који би желели пресељење”. Због тога је Министарство пољопривреде тражило од НО Косовско-метохијске области да изда “обавезно упутство према коме ће се онемогућити ова немила и у сваком погледу штетна појава тражења пресељавања у Војводину”.⁸³

У Македонији је ревизија знатно одуговлачена. Први састанак Мешовита комисија је одржала тек 5. јануара 1946.⁸⁴ Приликом ликвидације рада Комисије за аграрну реформу при Влади ФНРЈ састављен је априла 1948. извештај о том питању, у којем се каже да је Мешовита комисија за Македонију решавала о “нешто преко 3.000” случајева колониистичких породица и око 12.000 случајева месних аграрних интересената. Како је тих 3.000 случајева колониста решено, у извештају се не помиње, али се каже да им је био дат приоритет у решавању, због њиховог тешког положаја.⁸⁵

⁸² Исто, 28–35.

⁸³ (Допис Министарства пољопривреде Повереништву пољопривреде АКМО, 14. март 1949), АЈ, 4 – 112 – 695.

⁸⁴ М. Исић, *С народом*, 210.

⁸⁵ (Извештај Комисије за аграрну реформу и колонизацију Владе ФНРЈ Комитету за законодавство и изградњу народне власти Владе ФНРЈ), 27. април 1948, АЈ, 4 – 111 – 682.

О 12.000 случајева месних аграрних интересената, о којима је такође требало одлучивати у процесу ревизије, у извештају се каже да је реч о корисницима који су, као месни интересенти, добијали мале површине земље у претходној аграрној реформи, па се претпостављало да ће мало њих бити у позицији да земљу мора да напусти. Осим тога, током времена су се у поседовним односима дешавале динамичније промене локалног карактера, па је посао око утврђивања стања на терену препуштен Министарству пољопривреде Владе НР Македоније. То Министарство отпочело је са радом на овом питању тек јуна 1947. узимајући у разматрање првих 1.500 случајева, од којих је за чак 700 донета одлука да се земља одузме. Савезна Комисија, надлежна за ово питање, у три наврата је враћала та решења на ревизију и до маја 1948. питање није било решено (при чему је Комисија ликвидирана у априлу). У решавању овог питања застој је настао због тога што су, како се каже у извештају, власти Краљевине одузимале земљу и ситним поседницима, делећи је колонистима, као и месним аграрним интересентима, у мањем површинском обиму, али у већем броју ситних парцела. Тако се дошло у ситуацију да се земља која је одузета од ситних поседника и додељена другим такође ситним поседницима, сада, ради враћања претходним власницима, мора одузети од великог броја релативно сиромашних сељака.⁸⁶

У случају поделе земље коју су вршили бугарски окупатори настајала је такође компликована ситуација. Једно колонистичко имање дељено је током окупације локалном македонском становништву обично на већи број корисника, па је евентуални повратак колонисте, уколико би на то имао право, стварао нову масу беземљаша или сељака са недовољно земље.⁸⁷

Није разјашњењу ситуације допринело ни то што су одмах после ослобођења поједини народни одбори, често уз сагласност Министарства пољопривреде НР Македоније, проводећи аграрну реформу вршили истовремено и ревизију старе и поново распоређивали земљу. У извештају се закључује да је на основу постојећих законских прописа новонасталу ситуацију “немогуће решити” и да би “даље инсистирање на таквом решењу... значило преузимање одговорности од стране органа

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Исто.

Савезне Владе за све оно што су органи Народне власти Македоније већ санкционисале али не на основу Савезних прописа”. Предлог који је упућен савезној Влади био је да све послове у вези са овим питањем препусти Влади НР Македоније.⁸⁸ У изворима нисмо пронашли податке о томе како су ова питања решена, али је извесно да су македонске власти саме доста закомпликовале ситуацију на терену.

Када је реч о резултатима ревизије на Косову и Метохији они су, према М. Обрадовићу, били следећи: 595 породица изгубило је земљу у целини, 5.744 изгубило је земљу делимично, а 4.829 породица сачувало је земљу у целини.⁸⁹ То је укупно чинило 11.168 спорова, што је са поменуте 3.000 у Македонији чинило око 14.000 случајева за ревизију. За потребе колониста који буду изгубили земљу према Закону о ревизији било је предвиђено 30.000 хектара у Војводини, при чему се рачунало са 3.000 породица. Према подацима Комисије за аграрну реформу и колонизацију из Македоније и са Косова је на земљишту ревизионе квоте у Војводини до октобра 1946. било насељено 4.119 таквих породица (2.919 са Косова и 1.200 из Македоније). Очито, радило се не само о насељеницима којима је земља решењем ревизионе комисије одузета (јер је таквих решења било неупоредиво мање), већ о колонистима које су власти АКМО једноставно слале са Косова за насељавање у Војводини. У допису Комисије покрајинским органима на Косову стоји: “До сада сте слали и такве породице којима је тешко да опстану у Вашој области. Такве породице у будуће нећемо примати из простог разлога што би онда дошли у ситуацију да касније одбијемо оне породице којима је доле ова земља одузета”.⁹⁰

И процес колонизације дао је свој допринос осредњачењу југословенске аграрне својинске структуре. Тај “допринос” износио је око 44.116 домаћинстава са 213,5 хиљада хектара земље, када је реч о савезној колонизацији и 24.194 домаћинства са 90,7 хиљада хектара када је реч о унутрашњој колонизацији.⁹¹ О ефикасности “савезне колонизације” говори податак да је до маја 1946, како је извештавао скупштину П. Стамболић, завршено насељавање око 40.000 породица у Војводину, са

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ М. Обрадовић, *Ревизија аграрне реформе*; Н. Гаћеша, “Насељавање Косова и Метохије између два светска рата и решавање насељеничког питања после Другог светског рата”, *Радови*, 247–258.

⁹⁰ (Допис Комисије за аграрну реформу и колонизацију Обласном НО за Косовско-метохијску Област), АЈ, 97 – 31 – 312. (Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, 355–356).

⁹¹ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 368. Детаљније о демографским и етничким последицама колонизације видети: Б. Ђурђев, н. д., 62–93, 138–150.

210.000 чланова породица.⁹² Ипак, то не значи да се за толико увећао укупни број домаћинстава, утолико што су се поједина домаћинства колонизовала у целини, а нека су се заиста и делила, па је колонизацијом заправо настајало ново домаћинство. Пошто су највећи број колонистичких газдинстава формирали сељаци из пасивних крајева, невични савременим начинима обраде земље, то је препознавано као један од проблема којима треба изаћи у сусрет. У експозеу поводом избора нове владе фебруара 1946. године Тито је нагласио да ће влада пружити помоћ колонистима у пољопривредним радовима, наглашавајући да се “извјесна интервенција владе или за то одређених органа на посједима колониста” треба схватити као помоћ, “а не оспоравање власништва” и да је на тим поседима “обрада земље задружним путем” најбољи начин да се колонисти прилагоде “интензивном начину обраде земље”.⁹³ Са том сврхом су осниване ПМС, како би биле на услузи колонистима са својим пољопривредним машинама. У том циљу донети су и одговарајући прописи који су предвиђали да се државни капацитети у механизацији максимално искористе за обраду земље колониста и аграрних интересената.⁹⁴ Помоћ приликом обраде земље био је главни вид подршке коју је држава могла да пружи колонистима, па је до 1947. постојала у Војводини и посебна Управа за обраду земљишта нових насеља,⁹⁵ али је било и других видова помоћи. Примера ради, бесплатно су им стављена на располагање разна пољопривредна средства, одећа, обућа, храна, организовани су течајеви за пољопривреду и сл.⁹⁶ Укупна вредност материјалне помоћи упућене корисницима аграрне реформе и колонизације износила је око 1,8 милијарди динара.⁹⁷

Иако су двадесетогодишња ограничења која су унета у Закон о аграрној реформи и колонизацији, као и у Уредбу о спровођењу насељавања бораца у Војводину била донета, како се тврдило, “у циљу заштите корисника аграрне реформе од насртаја капиталистичких елемената да им одузму земљу у условима када су ови још

⁹² М. Мirković, *Ekonomika agrara FNRJ*, Zagreb 1950, 46.

⁹³ (Експозе Ј. Б. Тита, 1. фебруара 1946), *1 ванредно заседање Народне скупштине скупштине ФНРЈ. 31 јануар – 4 фебруар 1946 године. Стенографске белешке*, 14.

⁹⁴ “Наредба о максималном искоришћењу пољопривредно-машинског парка пољопривредних машинских станица за обраду земљишта сељачких радних задруга, колониста и аграрних интересената”, *Службени лист ФНРЈ*, 71/1946.

⁹⁵ (Рекапитулација фондова народне пољопривредне имовине), АЈ, 4 – 112 – 695.

⁹⁶ “Записник са сједнице Аграрног Савета одржан на дан 5 октобра 1945”, АЈ, 97 – 1 – 2 (Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, 220); N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 332–342.

⁹⁷ S. Lovrenović, *n. d.*, 52.

економски неојачани”, испоставило се да су та ограничења препрека и за саме аграрне интересенте и насељенике, али и препрека неким аспектима државне аграрне политике. Држава је из фонда аграрне реформе земљу додељивала и појединим задругама са циљем да их економски подржи, а поготово у сврху подизања задружних објеката. Будући да су се у задруге настајале углавном удруживањем управо корисника аграрне реформе, ту се јављао проблем да се на додељеном земљишту није могла уписати хипотека за подизање зајмова потребних за изградњу задружних привредних објеката. Исти проблем јављао се код инокосних сељака, корисника аграрне реформе. Поред тога, наведене одредбе да се имање не може делити кочиле су деобу домаћинства, што је у основи био неминован процес, који се није могао зауставити, па се вршио фактички, без формалног санкционисања, “из чега произилазе разни сукоби”.⁹⁸ Коначно, у случају колонизованих бораца настајале су тешкоће приликом ступања насељеника у задруге, утолико што су имања бораца била, услед немогућности размене, сасвим непогодна за арондацију задруге, која “обично ставља као услов за пријем у чланство да насељеник размени своју земљу са земљом неког незадругара која се граничи са задружном земљом”, како би се добили већи повезани комплекси земље.⁹⁹

У циљу решавања ових проблема донет је 1948. Закон о изменама и допунама Закона о аграрној реформи и колонизацији који је омогућио деобу домаћинства насталих аграрном реформом, уколико су том деобом настајала два земљорадничка домаћинства.¹⁰⁰ Тиме је у пуној мери афирмисан и пропис Закона из фебруара 1946. којим је право власништва над додељеном земљом проширено на све чланове домаћинства. У случају колониста, изменом Закона одобрена је и могућност размене земље, чиме је решен и проблем постојања државног прописа који је директно ометао спровођење њене аграрне политике.¹⁰¹

Према званичним ставовима, аграрна реформа је била изведена у циљу “ликвидације феудалних остатака, ослабљења и ограничења капиталистичких

⁹⁸ (Допис Министарства пољопривреде) “Комитету за законодавство и изградњу народне власти”, 13. мај 1948, АЈ, 4 – 119 – 676.

⁹⁹ “Образложење предлога Закона о изменама и допунама Закона о аграрној реформи и колонизацији”, АЈ, 4 – 110 – 676.

¹⁰⁰ “Закон о изменама и допунама Закона о аграрној реформи и колонизацији”, *Службени лист ФНРЈ*, 105/1948; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 357–358.

¹⁰¹ Исто.

елемената на селу и учвршћења савеза радника и сељака”.¹⁰² У погледу ревизије међуратне колонизације К. Попиводе је наглашавао да је она исправила неправде које је нанела власт Краљевине Југославије, “нарочито у Македонији, Косову и Метохији”.¹⁰³ Будући да је снажно погодила капиталистичке елементе на селу, она је значила и редукцију њиховог експлоататорског потенцијала и тиме била, како је истицао Влајко Беговић, “велики корак у демократизацији и социјалном развоју села”, на ком су се ситни и средњи сељаци све више ослобађали “последњег облика капиталистичке експлоатације” у земљи.¹⁰⁴ Постигавши то, аграрна реформа је “с једне стране, дала земљу ситним и сиромашним сељацима, и тиме испунила њихов вековни сан, а с друге стране, положила почетне темеље социјалистичког сектора у пољопривреди”. У том погледу аграрна реформа била је нешто више од буржоаске национализације, била је “економска мера социјалистичког карактера” будући да је више од 50% земље из укупног фонда дато државним пољопривредним добрима и задругама.¹⁰⁵ У процесу аграрне реформе вршио се процес осредњачења аграрне структуре и то, са једне старане преласком имућних сељака и категорију средњака и, са друге, преласком сиромашних сељака у исту категорију.¹⁰⁶ Радило се о томе да је “у крупној дилеми којим путем поћи: путем национализације или путем аграрне реформе и земљорадничког задругарства – у датим друштвено-економским условима одмах после ослобођења она и онаква аграрна реформа била најприкладније решење”.¹⁰⁷ Одсуство национализације земље, као и својеврсно учвршћивање ситног и средњег поседа аграрном реформом којом је земља давана у приватну својину, објашњавано је и тиме да се и таквом реформом врши нивелација земљорадничког дохотка од пољопривреде до нивоа наднице и готово сасвим укида земљишна рента.¹⁰⁸ Међутим,

¹⁰² Е. Кардељ, “Комунистичка Партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам”, 562.

¹⁰³ (Дискусија К. Попиводе), *V Конгрес*, 726.

¹⁰⁴ V. Begović, “Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja”, 310.

¹⁰⁵ B. Kidrič, “O izgradnji socijalističke ekonomike Federativne Narodne Republike Jugoslavije”, 609.

¹⁰⁶ М. Вучковић, “Аграрна реформа”, *Материјал за изучавање аграрне политике ФНРЈ*, Београд 1954, 37–45.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ V. Bakarić, “Uslovi za ispunjenje plana i selo”, *O poljoprivredi*, 64.; D. Čalić, *Politička ekonomija socijalizma*, 75.

суштина аграрне реформе 1945. огледала се у проширењу социјалистичког сектора пољопривреде.¹⁰⁹

2. Откуп

Обавезни откуп пољопривредних производа,¹¹⁰ путем којег су сељаци углавном по ниским откупним ценама продавали држави своје производе, био је једна од најкарактеристичнијих мера административног периода управљања привредом. Реч је о веома комплексном процесу, како у погледу разлога и циљева увођења ове мере (социјални и економски аспект), тако и у погледу њене нормативне регулативе (правни аспект) и, коначно, у погледу начина извођења. Тако комплексно питање садржало је и изражен политички значај, заснован на теоријско-идеолошким поставкама о савезу радника и сељака и класној борби на селу.

По завршетку ратова, за сељаштво по правилу наступа повољна конјунктура, уколико се привредни систем придржава тржишне логике (напуштање ратних економских мера, реквизиције, контроле дистрибуције и сл.), услед чега долази до јачања економских позиција имућних сељака и реалног пада вредности надница радника и чиновника. Југославија, односно њена влада, после завршетка рата 1945. није желела да пође тим путем, јер би то значило, према тврдњама ондашњих економских стручњака, јачање капиталистичких елемената на селу (који би једино имали користи од послератне повољне конјунктуре, будући да су једино они располагали довољним тржишним вишковима), затим сиромашење радног дела народа (сиромашних сељака и индустријског радништва) и свођење исхране великог дела становништва “на степен перманентне глади”. Осим тога, индустријска производња се не би оријентисала према изградњи тешке индустрије, већ према тражњи села, а ни

¹⁰⁹ М. Мirković, *Ekonomika agrara FNRJ*, 43.

¹¹⁰ За општи приказ откупа видети: В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 412–429; М. Павловић, *н. д.*; М. Bokovoy, *н. д.*, 63–69; Ista, “Peasants and Partisans: Politics od Yugoslav Countryside, 1945–1953”, *State-Society Relations in Yugoslavia: 1945–1992*, ур: М. Bokovoy, J. Irvine, C. Lilly, London, 1997, 117–123; Ј. Попов, *Драма на војвођанском селу*, Нови Сад 2002; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 57–70; Р. Wright, *The state and the peasantry in Yugoslavia during the first five-year plan*, Bradford Studies in Yugoslavia 1984, 5–13.

темпо такве индустријализације не би био јак, будући да би се велики део потреба села заправо увозио. Тим путем ишла је Југославија од 1919–1941.¹¹¹

Откуп пољопривредних производа¹¹² на правну основу постављан је 1) самосталним уредбама за поједине производе,¹¹³ 2) на темељу Уредбе о планској расподели и потрошњи¹¹⁴ и 3) општим уредбама о откупу пољопривредних производа (за 1951. и 1952. годину). Јуна 1945. донета је и посебна уредба којом је предвиђено да се сва роба која није обухваћена прописима о планској расподели и потрошњи, налази у слободној продаји, при чему је остављена могућност ограничавања овог слободног промета.¹¹⁵ Држава је из године у годину настојала да усаврши откупну праксу и да исправи све оно што су власти сматрале за пропусте и недостатке у откупу.¹¹⁶ Било је решено да се на савезном нивоу прописују оквирне уредбе, а републике би потом

¹¹¹ (Излагање Б. Кидричу у расправи о буџету, 28. априла 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године*, 88; “Три дискусиона састанка у Друштву економиста Србије”, *Економист*, 5–6/1950, 120.

¹¹² У историографији постоје различита становишта у погледу почетка обавезног откупа. Према тумачењу које износи М. Павловић, “први пропис о откупу пољопривредних производа у НРС била је Одлука о начину извршења реквизиције на територији Србије од 26. фебруара 1945.” М. Павловић, *н. д.*, 217. Са друге стране, В. Гудац Додић истиче да је обавезни откуп уведен “половином 1945. године, када се одустало од реквизиције”. В. Гудац–Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 57. И историчар Џ. Алкок почетак откупа везује за напуштање реквизиције. (J. Allcock, *The Collectivisation of Yugoslav Agriculture and the Myth of Peasant Resistance*, University of Bradford, 1981, 5), што чини и М. Боковој. (М. Bokovoy, *н. д.*, 42). У погледу овог питања сагласни смо са овим становиштем, будући да реквизицију, као ратну меру, не треба сматрати откупом у смислу који тај појам има као назив за процес обавезног откупљивања пољопривредних производа од сељака по нижим ценама од тржишних (државне цене) од 1945–1952.

¹¹³ М. Боковој наводи да су прописи о откупу доношени у Народној скупштини, али је реч о владиним уредбама, које нису одлазиле на скупштинску потврду. (М. Bokovoy, *н. д.*, 64–69. и даље).

¹¹⁴ Маја 1945. уведен је режим планске расподеле и потрошње робе која је била предвиђена за рационарно снабдевање, укључујући и пољопривредне производе и то: све врсте жита, кукуруз, пиринач, све врсте уљаног семена, текстилне сировине, стоку, месо, масноће качкаваљ и сирове коже. Непуних месец дана касније новим решењем Владе прецизирано је да под планску расподелу и потрошњу спадају, од пољопривредних производа: пшеница, раж, јечам, овас, кукуруз, пиринач, све врсте брашна (и тестенине), коњи, говеда, овце, козе, свиње, месо, маст, сланина, сало, лој, качкаваљ, тврди сиреви, јестиво уље, шећер, со, мекиње, уљане погаче и суви резанци од шећерне репе, сунцокретово, сојино, репичино, бундевино, дуванско и маково семе, памук, вуна, кудеља, лан, већи део животињских кожа (укључујући и псеће). “Уредба о планској расподели и потрошњи робе”, *Службени лист ФНРЈ*, 32/1945; “Решење о одређивању предмета који спадају под планску расподелу и потрошњу”, *Исто*, 32/1945; “Решење о одређивању предмета који спадају под планску расподелу и потрошњу”, *Исто*, 40/1945; “Објашњење о одређивању предмета који спадају под планску расподелу и потрошњу”, *Исто*, 22/1946.

¹¹⁵ “Уредба о регулисању унутрашњег промета робом”, *Исто*, 40/1945.

¹¹⁶ “Из zapisnika sa konferencije u Predsedništvu vlade FNRJ po pitanju otkupa, 23. maj 1947”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 199.

доносиле своје прописе који би прецизније регулисали откупну проблематику.¹¹⁷ Прописи о откупу односили су се најчешће на једну економску годину која је почињала 1. августа, а завршавала се 31. јула, у једном броју случајева (углавном у откупу стоке) везивани су за календарску годину или су, пак, за један неодређени, дужи или краћи период, прописивали неку откупну меру.

Иако хронолошки не долази на прво место (није први уведен), за државу је од нарочитог значаја био откуп житарица, будући да се радило о основном артиклу за прехранивање становништва, о основном производу пољопривреде у Југославији, на ком се “концентришу најјаче шпекулантске тенденције” и у вези са којим “класни непријатељ на селу... пружа већи отпор”.¹¹⁸ Такође, у вези са откупом житарица развијен је најсложенији систем мера и прописа, при чему су неке мере које ће постати општа карактеристика откупне политике прво уведене управо у откупу жита, па њиме и започињемо излагање о откупу. Већ почетком 1945. у Југославији (прецизније у Војводини) основане су житарске задруге са задатком да откупљују житарице од произвођача.¹¹⁹ Био је то почетак организованог откупа пољопривредних производа, који тада, почетком 1945, још увек није био обавезан. Главна уредба која је регулисала обавезни откуп у 1945/46. била је Уредба о откупу и промету хлебних жита у економској 1945/46. години, донета у августу 1945. Уредба је прописивала услове обавезног откупа хлебних жита од свих произвођача и уопште од свих који су поседовали хлебна жита у количинама већим од прописаних по члану домаћинства, а предвидела је могућност остављања слободних вишкова произвођачима једино за кукуруз и зоб.¹²⁰ Посебним упутством је било прописано колико жита треба оставити домаћинствима за исхрану и репродукцију, али само упутство није помињало вишкове слободне од обавезног откупа.¹²¹ Крајем септембра 1945. прописано је и да власти могу и код кукуруза прописати обавезну продају “свих оних количина које преостану

¹¹⁷ “Записник конференције претставника Министарства трговине и снабдевања одржаног у Кабинету Министра”, АЈ, 163 – 3.

¹¹⁸ “Анализа стања државних набавки у производњи, откупу и расподели у ФНРЈ у 1949. г”, АЈ, 161 – 1 – 3.

¹¹⁹ В. Марјановић, “Земљорадничке задруге у Војводини у првим годинама после Ослобођења”, *Задружни архив*, 1/1953, 116.

¹²⁰ “Уредба о откупу и промету хлебних жита у економској 1945/46 години”, *Службени лист ДФЈ*, 58/1945.

¹²¹ “Упутство бр. 1 за извршење Уредбе о откупу и промету хлебних жита у економској 1945/46 години”, *Службени лист ФНРЈ*, 58/1946; М. Павловић, *н. д.*, 220.

имаоцима после подмирења потреба”, што је релативизовало смисао Уредбе из августа 1945, која је изричито предвиђала остављање слободних вишкова кукуруза произвођачима.¹²²

Увођење обавезног откупа за хлебна жита било је потребно будући да је требало из активних крајева “извући несразмерно велике количине за потребе непроизвођачког становништва, као и становништва крајева, који су страдали од суше, а који су већим делом и иначе пасивни”.¹²³ Процена приноса хлебних жита је указивала да ће таквих вишкова за извоз у друге републике имати само Србија и Војводина, а да ће се жито прикупљено унутар осталих република унутар њих и дистрибуирати.¹²⁴

Стратези југословенске привреде знали су и предвиђали негативне последице обавезног откупа жита за саму производњу. Иако о томе нема прецизних података у изворима, држава је, осим пшенице, обавезним откупом 1945/46. увелико обухватила и највећи део тржишних вишкова кукуруза, најважнијег производа пољопривредника у Југославији, чиме су прописи који су гарантовали произвођачима део вишка за слободну продају били у великој мери и праксом негирани. Због тога је влада од 1946. настојала да откуп садржи и неку меру која би за сељаштво била производно подстицајна. Осим тога, као велики проблем појавиле су се цене, како оне државне (максимиране), које су биле ниске, тако и оне које су се после откупа формирале чак и у државној продаји и које су биле доста високе. Тако се догађало да су цене које је формирало у продајној мрежи откупно предузеће “Пољопромет”, због великих маржи, биле изузетно високе. На састанку у МТС је уочено да се “приватни трговац задовољавао са несразмерно мањом зарадом него сада... Пољопромет”. При томе, такве цене су имале “рђаве последице код сељака кад је видео како се високо продаје

¹²² “Тумачење чл. 2 и 3 Уредбе о откупу и промету хлебних жита у економској 1945/46 години”, *Службени лист ФНРЈ*, 74/1945. У вези са питањем вишкова хлебних жита за слободну продају у економској 1945/46. години у историографији постоји несагласност. Према Тумачењу М. Павловића “у уредби је речено да (су) све количине које би преостале после намирења обавезе, сопственику остајале на слободно располагање”. М. Павловић, *н. д.*, 219. Са друге стране, В. Гудац – Додић изричито тврди: “Спровођење откупа у 1945. години било је обележено обавезном продајом свих вишкова житарица, што је санкционисано Уредбом о откупу и промету хлебних жита”. В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 58. Последње тврђење не одговара садржају позитивних прописа о откупу хлебних жита у економској 1945/46. години, док тврђењу М. Павловића треба додати да су слободни вишкови били предвиђени само за кукуруз и зоб, али да је у случају кукуруза касније предвиђена могућност његовог целокупног обухватања обавезним откупом.

¹²³ “Прикупљање и расподела житарица у економској 1945/46”, АЈ, 163 – 52.

¹²⁴ Исто.

жито које је од њега откупљено”, па су у вези са тиме жалбе долазиле “чак и до Маршала”.¹²⁵ То је био разлог више да се сељацима оставе извесне количине житарица за слободну продају. Нешто касније и Кидрич је упозоравао да “држава никако не сме да акумулира на житу”, већ да мора показати сељаку да је “да је њен откупни апарат јефтинији за сељака од зеленаша и да убеди сељака да је из његових сопствених економских интереса боље да прода жито држави него шпекуланту”.¹²⁶

Први корак у правцу примене таквог приступа била је одлука Политбироа КПЈ на седници од 27. марта 1946. да сељацима свакако треба “после откупа нужних вишкова за исхрану војске, градског становништва и народа пасивних крајева оставити извесне количине жита да их слободно уновче”.¹²⁷ На састанку у МТС, већ сутрадан, присутнима су саопштени принципи откупа, којима је предлагано да се сељацима у економској 1946/47. приликом откупа остави извесна количина жита од тржишног вишка на слободно располагање, пошто је потребно “сељака подстаћи на већу продукцију... вентилом слободне продаје извесне количине жита”.¹²⁸ Принцип да се обавезни откуп утврђује као део тржишног вишка добијеног по одбитку количине житарица потребне за исхрану домаћинства и репродукцију поштован је у обавезном откупу жита све до укидања ове мере 1952, али је различито одређивано које категорије колико тржишних вишкова могу задржати за слободну пијацу.

Што се тиче количина житарица предвиђених за слободну продају, произвођачима је Уредбом о откупу житарица 1946/47. остављано 10–40% тржишног вишка белих жита и 20–50% кукуруза. Најимућнијим домаћинствима остављана је најмања количина за слободну продају. Такође, било је предвиђено да произвођачи који су располагали имањем до 3 хектара могу бити ослобођени у потпуности обавезног откупа.¹²⁹ Посебним упутствима која су издата за извршење уредбе за 1946/47. прописана је обавеза МНО/ГНО да саставе спискове земљорадничких газдинстава,

¹²⁵ “Записник конференције претставника Министарстава трговине и снабдевања одржане у Кабинету Министра 27. и 28. марта 1946”, АЈ, 163 – 3.

¹²⁶ “Zapisnik sa konferencije u Privrednom savetu sa predsednicima vlada i ministrima privrednih resora narodnih republika, održane 28. aprila 1947”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 195.

¹²⁷ “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 19. april 1946 godine”, *Politburo*, 141; В. Гудац–Додић, *Аграрна политика*, 59.

¹²⁸ “Записник конференције претставника Министарстава трговине и снабдевања одржане у Кабинету Министра 27. и 28. марта 1946”, АЈ, 163 – 3.

¹²⁹ “Уредба о откупу и промету хлебних жита у економској години 1946/47”, *Службени лист ФНРЈ*, 58/1945.

разврстаних у седам поменутих категорија, према површини, врсти засејаних житарица и броју чланова домаћинстава. Друго упутство је предвиђало формирање откупних комисија у чији састав су улазили председник или секретар НО, представник “народних организација”, повереници за трговину и снабдевање и пољопривреду, службеник НО који руководи статистичком службом, представник пољопривредно-машинске станице и представник откупног предузећа. Ове комисије имале су контролну улогу, као и дужност да органима НО пруже помоћ приликом утврђивања откупних обавеза домаћинстава и приликом спровођења откупа.¹³⁰

Иницијална идеја владе је била да држава треба откупом да обухвати обавезне, али и слободне количине жита и кукуруза.¹³¹ Посебно упутство из септембра 1946. регулисало је ову материју, тако што је прописано да, осим самих потрошача (појединаца и установа друштвене исхране), пољопривредне производе у слободној продаји могу откупљивати и државна предузећа и задруге, али само на територији своје републике, а посебно је издвојена Војводина, за коју је такође прописано да вишкове у слободној продаји могу куповати потрошачи, предузећа и задруге само са територије Војводине. Све количине производа које би откупила предузећа и задруге биле би даље стављене на располагање министарствима трговине и снабдевања народних република, о чему би било обавештено и савезно Министарство “ради правилног остварења плана снабдевања”.¹³² На тај начин је, осим купопродаје жита за личну потрошњу, под контролу државе стављена целокупна трговина слободним вишковима жита на велико.

Такође, у Уредби за економску 1946/47. било је прописано и да обавезном откупу жита подлежу и “имаоци житарица који их примају на име мељаве, вршаја и круњења”. Ни претходне економске године ови власници жита нису били поштеђени обавезног откупа, али су били подведени под категорију свих других “ималаца” жита. Док је претходне године мељава жита била регулисана уз наплату ушура (ујма) у новцу “за трговачку и војну мељаву” и уз могућност наплате ушура у натури “за

¹³⁰ “Упутство бр. 1 за извршење Уредбе о откупу житарица у економској 1946–47 години”, *Службени лист ФНРЈ*, 37/1946; “Упутство бр. 2 за извршење Уредбе о откупу житарица у економској 1946/47 години”, *Исто*, 45/1946.

¹³¹ “Зачисник sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ, održane 7. avgusta 1946. godine”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 124.

¹³² “Упутство о регулисању куповина слободних вишкова житарица”, *Службени лист ФНРЈ*, 72/1946.

сељачку мељаву”,¹³³ у 1946/47. изричито је прописана наплата ушура у натури, уз изузетно допуштење наплате у новцу. По одбитку прописаних количина за исхрану чланова домаћинства власника или закупца млина, тако добијени ушур морао је да буде предат откупним предузећима по државним откупним ценама.¹³⁴ Овакав пропис био је логична последица настојања државе да дође до што већих количина жита.

Поред остављања дела вишка произвођачима за слободну продају, важан стимуланс за произвођаче жита требало је да буду извесне повластице за набавку индустријских производа које би се, под различитим условима, обезбеђивале сељаштву као компензација за учешће у државном откупу. Тако су током економске 1946/47. произвођачи који би држави предали прописане производе за обавезни откуп добијали “карте за повлашћено снабдевање” које су доносиле имаоцима право да, поред редовног снабдевања рационираним производима (текстил, обућа, алати, посуђе, петролеј, вештачка ђубрива, сапун), ове производе набављају у додатној количини која је била еквивалентна износу од 30% вредности производа предатих у обавезни откуп. Уколико би држави предали и вишкове преко обавезног задужења, онда би наведену индустријску робу могли да купе до износа од 50% вредности производа предатих преко прописаног обавезног откупа. Власницима, односно закупцима вршалица одобравана је куповина индустријских производа мимо редовног снабдевања у вредности до 10% продатих производа у оквиру обавезног откупа, уз ограничење овог износа на 6.000 динара. На овај начин могло се купити текстилне робе и обуће у вредности од 55% укупног износа, 40% се могло потрошити на производе металне индустрије, а 5% на производе хемијске индустрије.¹³⁵

У Уредби о откупу житарица из 1947. била је извршена подела на житородна и нежитородна подручја, при чему су откупне обавезе у овим подручјима различито одређиване. У житородним областима, које су и саме биле подељене на рејоне, обавезе су утврђиване према просечном приносу по јединици површине, а у нежитородним је за свако газдинство вршена процена. Газдинства површине до 1 хектара била су ослобођена обавезног откупа, док се за већа газдинства, уз задржану поделу на седам

¹³³ “Решење о одређивању ујма – награде за мељаву у млиновима и воденицама у целој земљи”, *Исто*, 54/1945.

¹³⁴ “Наредба о регулисању мељаве житарица у економској 1946/47 години”, *Исто*, 74/1946.

¹³⁵ “Наредба о давању повластица – земљорадницима – произвођачима и другим имаоцима житарица рода 1946 године код снабдевања рационираним индустријским производима”, *Исто*, 53/1946.

категорија, обавезна откупна количина жита кретала од 215 kg по хектару за прву категорију газдинстава (од 1 до 3 хектара), па до 1.300 kg по хектару, за седму категорију газдинстава (преко 20 хектара). Количине које би преостале после испоруке обавезних задужења остављане су произвођачима на слободно располагање. Што се, пак, тиче нежитородног подручја, за утврђивање откупних обавеза формиране су посебне откупне комисије које су задуживале свако газдинство понаособ. Уредба је задржала као принцип обавезну предају свих количина за ушур добијених житарица за млинове, вршалице, круњаче и уопште све установе у чијем би се поседу нашле веће количине житарица. Будући и даље заинтересована и за слободне вишкове жита, држава је предвиђала и аванс који би се исплаћивао произвођачима за унапред уговорену предају слободних вишкова жита државним откупним предузећима, мимо обавезних испорука.¹³⁶ У Уредби за 1947. су прецизно одређене количине којима се по хектару задужују произвођачи, будући да се задуживањем по проценту показало “да је ставка опћег фонда задња”. Због тога је министар Шарац предлагао да треба јасно одредити количине које произвођач дугује држави и да та ставка има првенство.¹³⁷ Кидрич је, пак, заступао становиште да сељаку не треба “одузети перспективу”, јер ће он у том случају да саботира сетву. У Уредби се нашло компромисно решење између давања првенства државном фонду и остављања слободних вишкова сељацима, па је Кидрич тврдио да се у Уредби за 1947. није пошло са становишта колико је потребно држави, већ “колико је сељак способен дати”, због чега су уредбу “сељаци поздравили”. Такође, истицао је да треба учинити све да уговарање испорука слободних количина жита успе, и то “без употребљавања метода ратног комунизма”. Истовремено, Кидрич је нарочито подвлачио да су овом уредбом више заштићени интереси ситног и средњег сељака, “док се од кулака много више тражи”, што је значило “да је код кулака потребно водити борбу за обавезан откуп, а код ситног и средњег сељака... за слободне вишкове”, у чему се поставља “питање њихове свести”. На основу повлашћенијег положаја који је уредбом остављен сиромашним и средњим сељацима, Кидрич је очекивао да ће бити могуће мобилисати их “за борбу против

¹³⁶ “Уредба о откупу жита”, *Исто*, 22/1947.

¹³⁷ “Записник са састанка у Министарству трговине и снабдевања, јануар 1947”, АЈ, 163 – 3; “Записник са конференције на којој се дискутовало о нацрту Уредбе о откупу житарица, одржане 17. фебруара 1947”, *Исто*.

кулака, који ће опет покушати да преваре народ и државу”. Коначно, тврдио је и да држава “не добија на откупу ни једну пару, да не ствара никакву акумулацију”, па се у агитацији може “наступати са озбиљним аргументима и мирне савести доказивати да држава на откупу не зарађује ништа”, већ само “спречава шпекулацију”.¹³⁸

Ради што нижих цена житарица на тржишту, држава је 1947. за жито укинула и порез на промет производа,¹³⁹ а задржан је и принцип да се млиновима ушур даје пре свега у натури.¹⁴⁰ У откупној кампањи 1947/48. било је одређено и да обвезник не сме продавати жито пре извршене откупне обавезе, односно да по извршеној обавези може продавати слободне вишкове само овлашћеним купцима уз дозволу Управе за откуп при СНО. Та дозвола се издавала уз потврду откупног предузећа о предатим количинама житарица за обавезан откуп.¹⁴¹

Као и претходне економске године, и ове године произвођачима је обезбеђивана стимулација индустријским производима који су били рационирани, док су власници и закупци вршалица били искључени из ове повластице. Промена у односу на претходну годину састојала се и у томе што су се повластице везане за индустријску робу односиле само на контрахирање слободних вишкова, а не и обавезних количина. Произвођачима је било гарантовано додатно снабдевање рационираним индустријским производима у висини од 40% износа који им припада за продате количине слободних вишкова житарица.¹⁴²

Уредба о откупу житарица у економској 1948/49. донела је нове промене у систему обавезног откупа ових производа. Најпре, укинута је подела на житородна и нежитородна подручја. Газдинства величине до 2 хектара у целости су ослобођена обавезног откупа, а остала газдинства сврстана су поново у седам категорија, при чему је у овој економској години уместо у конкретној количини обавезни откуп разрезан газдинствима исказиван у процентима тржишног вишка. Тако је газдинство прве

¹³⁸“Zapisnik sa konferencije u Privrednom savetu sa predsednicima vlada i ministrima privrednih resora narodnih republika, održane 28. aprila 1947”, 201–202.

¹³⁹ “Уредба о ослобођењу промета житарица пореза на промет производа”, *Службени лист ФНРЈ*, 44/1947.

¹⁴⁰ “Наредба о мељави житарица”, *Службени лист ФНРЈ*, 49/1947.

¹⁴¹ “Наредба о вршењу откупа белих житарица”, *Исто*, 62/1947.

¹⁴² “Упутство о закључивању уговора о продаји држави слободних вишкова житарица и давању повластица земљорадницима продавцима код снабдевања рационираном индустријском робом”, *Исто*, 42/1947.

категорије имало обавезу испоруке 10–20%, а газдинства пете, шесте и седме категорије 68–85% тржишних вишкова житарица. Како би што више обухватила и слободне вишкове, држава је прописала и посебне погодности за контрахирање производње житарица, које се односило како на обавезне, тако и на слободне количине, при чему су за то контрахирање одређиване 25% више цене него у редовном откупу уз могућност авансне исплате 40% контрахиране вредности житарица. У погледу млинова, вршалица, круњача и других ималаца већих количина житарица добијених разним натуралним плаћањима важиле су исте одредбе као и раније: сва количина изнад прописаног минимума морале су се предати државним откупним предузећима.¹⁴³

Као и претходне године, држава је у време откупне кампање 1948/49. забрањивала продају жита свима који нису извршили откупне обавезе,¹⁴⁴ а задржана је и пракса да се ушур за мељаву узима у природу.¹⁴⁵ У економској 1948/49. години по први пут је прецизиран начин обавезне продаје ушура са вршалица. Упутством је прописано да се одређена планска количина ушура мора предати по државним ценама предвиђеним за обавезан откуп, а уколико је остварени ушур превазилазио ту планску количину остварени вишак се такође морао предати, али по цени за 25% вишој од цене у обавезном откупу.¹⁴⁶

Пошто је 1948. уведен нови начин снабдевања становништва у градовима пољопривредним производима који су набављани управо путем откупа и зато имали цене ниже од тржишних (обезбеђено снабдевање),¹⁴⁷ уведена је и продаја индустријских производа сељацима по нижим јединственим ценама као својеврсни еквивалент овом начину снабдевању градског становништва.¹⁴⁸ Био је то систем такозваних “везаних цена” који је подразумевао да су сељаци за контрахиране производе, које су држави продавали по откупним ценама, добијали бонове за

¹⁴³ “Zapisnik sa konferencije u Privrednom savetu u vezi pripreme Uredbe o otkupu žita, održane 7. maja 1948. godine”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 283–287; “Уредба о откупу житарица у економској 1948/49 години”, *Службени лист ФНРЈ*, 47/1948.

¹⁴⁴ “Наредба о одређивању почетка обавезног откупа белих житарица”, *Исто*, 61/1948; “Наредба о регулисању промета белих житарица до завршетка обавезног откупа”, *Исто*, 62/1948.

¹⁴⁵ “Наредба о мељави житарица”, *Исто*, 65/1948.

¹⁴⁶ “Упутство о обавезној продаји ушура са вршалица и контроли вршидбе”, *Исто*, 47/1948.

¹⁴⁷ “Уредба о снабдевању становништва”, *Исто* 12/1948.

¹⁴⁸ В. Kidrič, “Tekući zadaci u borbi za izvršenje petogodišnjeg plana”, *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 390.

куповину индустријских производа по нижим јединственим ценама које су биле ниже од тржишних.¹⁴⁹ Ако би се цене пољопривредних и индустријских производа у 1939. означиле индексом 100, у систему везаних цена пољопривредни производи су 1948. имали индекс 282, а индустријски 242. То је значило да су се маказе цена затвориле у корист пољопривреде за 12%, будући да су цене пољопривредних производа порасле 2,82 пута, а цене индустријских 2,42 пута.¹⁵⁰ Од суштинског значаја било је то што су индустријске производе по везаним ценама могли добити и произвођачи других пољопривредних производа, не само житарица,¹⁵¹ као што је био случај са повлашћеном продајом индустријских производа селу претходне две године. Произвођачи су по везаним ценама могли да купују текстил, обућу, производе од метала, хемијске производе, грађевински материјал, горива, мазива, прехранбене производе, дуван и шибице.¹⁵² Држави су продавали житарице, стоку за клање, мршаве свиње за товљење, суво месо, сланину, маст, сирове коже, вуну, живину, јаја, кромпир, пасуљ, вино, индустријско биље, маслиново уље, рибу, суве вишње, лековито биље.¹⁵³ Пошто су ситна сељачка газдинства до 2 ha била ослобођена обавезног откупа, како би се и њима омогућила набавка индустријских производа по нижим јединственим ценама, било је прописано да она могу своје производе такође продавати у везаној трговини, при чему су за њихове производе биле предвиђене посебне цене, које су одређивала републичка министарства.¹⁵⁴

Најјаснију елаборацију класне суштине обавезног откупа дао је Кидрич маја 1948, на састанку ПС. Због значаја овог објашњења доносимо у опширном изводу Кидричево излагање: “Свако јачање економске снаге државе без осталих мера против

¹⁴⁹ Видети Прилог 3.2. на крају овог рада.

¹⁵⁰ В. Kidrič, “О vezanim cenama”, *Sabrana dela*, V, 130–144; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 74.

¹⁵¹ “Уредба о снабдевању становништва”, *Службени лист ФНРЈ*, 12/1948; “Уредба о продаји пољопривредних производа везаној са правом на куповину одређених индустријских производа по нижим јединственим ценама”, *Исто*, 12/1948.

¹⁵² “Наредба о производима који ће се продавати земљорадницима–произвођачима по нижим јединственим ценама”, *Исто*, 12/1948.

¹⁵³ “Решење о одређивању пољопривредних производа који ће се куповати од земљорадника–произвођача и сељачких радних задруга по одређеним државним ценама (везаним ценама)”, *Исто*, 21/1948; “Решење бр. II о одређивању пољопривредних производа који ће се куповати од земљорадника–произвођача и сељачких радних задруга по одређеним државним ценама (везаним ценама)”, *Исто*, 24/1948; “Решење бр. III о одређивању пољопривредних производа који ће се куповати од земљорадника–произвођача и сељачких радних задруга по одређеним државним ценама (везаним ценама)”, *Исто*, 27/1948.

¹⁵⁴ “Уредба о куповини пољопривредних производа по везаним ценама од ситних земљорадничких газдинстава”, *Исто*, 32/1948.

кулака фаворизира кулака. Само обиље индустријске робе, наиме коју кулак може да купи, по себи збиља значи јачање кулака, јер тек тада он може да реализира вишак вредности. И доиста појачани облик индустријске робе која одлази на села с једне стране јача кулака док он постоји. До сада прије бацања индустријске робе на село он је истискивао из експлоатације новац и био богат ако се узме да је тај његов новац представљао робу. Али због несташице робе он га није могао претворити у робу и могућношћу да сада купи робу, он је у први час и привидно ојачао. Да је садашња Југославија капиталистичка, а уз овако повећану продукцију, он би се због тога необично обогатио... Када би ми данас своју индустријску робу коју можемо у повећаним количинама дати селу оставили у слободној продаји, кулак би у својој економској снази ојачао најмање за 50 па и 100%. Зато, ма како привидно изгледало... да и везане цијене фаворизирају кулака..., јер смо наводно тражили робу коју је он имао, а за коју је добијао индустријску робу, у ствари везане цијене су моћно и класно оружје против кулака. То произилази не само из тога што је пракса показала да по везаним цијенама тргује највише средњи и ситни сељак и да кулак пружа отпор везаним цијенама, већ је то чисто и економски јасно. Везане цијене имају наиме чисто класну садржину, јер су моћно економско средство против шпекулације. С те стране везане цијене су први удар по кулаку и својом оштрицом против шпекулације га знатно коче... Упркос тога што он више добија робе него прије када је није могао добити, он није постао богатији, иако је можда боље обучен, јер му везане цијене ограничавају и сузују базу експлоатације и тиме он губи могућност богаћења. Везане цијене су у суштини средњачке цијене и средство да средњака вежемо у борби против кулака... Ако узмемо формулу $P - H - P$ ("роба - новац - роба", аналитичка релација која подразумева да се за робу добија новац којим се купује друга роба - прим. С. М.) онда прије везаних цијена и док индустријске робе није било, овај се процес прекидао и затварао у првој фази $P - H$, јер добијени новац кулак није могао да реализира у роби. Већим придоласком индустријске робе у село јачала се друга фаза процеса $H - P$, али по увођењу система везаних цијена читав процес $P - H - P$ опада код кулака у његовој профитерској и експлоататорској форми, те уколико га овим системом све више ограничавамо дио процеса $H - P$ код њега опада, јер он за своју робу у везаним цијенама добија далеко мање новца... Према томе, његове се економске позиције

сужавају, макар моментално добија више робе, а код свега тога битно је то тко има у рукама кључне позиције и куда процес води. Према томе, нису везане цијене узрок његове веће могућности претварања Н у Р, него уопће већи прилив робе на село, а везане цијене представљају сужавање његових експлоататорских могућности и реализације вишка рада туђе радне снаге.”¹⁵⁵

Ипак, било је важно да се систем добро и примени. Основни задатак био је да се обезбеди довољно индустријске робе и да се правилно изврши класна диференцијација на селу, односно “одвајање кулака од средњака и ситног сељака”. Немогућност извршења ове диференцијације највише је бринула Кидрича: “Потребно је извршити попис ради увида у класну структуру села и на слиједећем састанку спремити сва упутства за извршење овог пописа. Ми врло мало знамо о специфичним формама кулака... Немамо тачне увиде у разне облике експлоатације на селу. Експлоатација је свако узимање туђег вишка рада у приватне сврхе. У сваком приватном сопственику, који може употребити по својој економској снази туђу радну снагу, постоје елементи експлоататора”.¹⁵⁶

У том контексту, прва половина 1948. била је посебно осетљива због односа са СССР, а баш је тада разматрано увођење овог система. Оно што је било најпроблематичније у вези са овим системом јесте чињеница да би највише користи и од везаних цена имали они произвођачи који би могли да предају највише производа – имућни сељаци, а то би мало личило на класну борбу на селу, односно на “потискивање и ограничавање капиталистичких елемената”, што је било нарочито неповољно у условима критике од стране ИБ-а. Отуда су се појавиле идеје да се систем везаних цена односи само на производе изван обавезног откупа, што је Кидрич одбацио, уз нагласак да ће се у односу на имућне сељаке примењивати извесна ограничења.¹⁵⁷

Захваљујући систему везаних цена, откуп је у економској 1948/49, како је Кидрич истицао, губио административни и добијао економски карактер. То је, по њему, било важно истаћи како се не би потцењивале снаге у погледу перспективе откупа. Уредба

¹⁵⁵ “Zapisnik sa konferencije u Privrednom savetu od 7. maja 1948”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 285.

¹⁵⁶ “Zapisnik sa konferencije u Privrednom savetu od 7. maja 1948”, 285. “Zapisnik sa konferencije u Privrednom savetu u vezi pripreme Uredbe o otkupu žita, održane 7. maja 1948. godine”, 286–287.

¹⁵⁷ (Дискусија Б. Кидрича), “Zapisnik sa konferencije u Privrednom savetu od 7. maja 1948”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 283.

из 1948. била је “синтеза искуства од раније”, давала је “више критерија за процјену обавезе појединог сељака”, а у погледу планираних количина жита за откуп била је заснована на количини откупа претходне године, због чега је требало настојати да се не дозволи “да се неким ужим гледањима смањи план и омете снабдјевање радних људи”.¹⁵⁸

Ипак, Уредба о откупу житарица у економској 1949/50. донела је неке новине. Пре свега, само планирање откупа одвијало се у две фазе: најпре су локални органи сачинили план, који је потом одлазио до републичких и савезних органа, на том нивоу био усклађиван и потом као дефинитиван враћан локалним органима. Такође, као новина је уведена и обавеза испоруке одређених количина житарица од стране неземљорадника који су имали пољопривредно земљиште засејано житарицама. И у овој економској години задржано је ослобађење сељака са поседом до 2 хектара од разреза откупа. Са друге стране, проценат обавезног откупа у тржишном вишку попео се на чак на 60–68% код газдинстава прве и друге категорије, односно на 80–95% код газдинстава од четврте до седме категорије. И у овој години поновљена је пракса забране продаје жита оним произвођачима који нису предали у откуп све прописане количине која је важила до испуњења обавезе.¹⁵⁹

У општој откупној политици 1949. је донела још две новине, које су се односиле на све пољопривредне производе, па и на житарице. Најпре, количина пољопривредних производа која се могла предати по везаним ценама ограничена је на вредност од 6.500 динара. Ово је учињено из разлога што су од стимулације у виду снабдевања индустријским производима претходне године користи највише имали имућни сељаци. Догодило се, дакле, управо оно што је Кидрич тврдио да се неће догодити: “У том смислу смо дали 70% целокупног текстила у сврху откупа. У пракси се догодило, међутим, да тај текстил није добио ситни и средњи сељак, него је добио кулак... Тај начин стимулације имао је сасвим капиталистички карактер”.¹⁶⁰ Новим мерама, имућни сељаци су били сасвим искључени из система везаних цена, што је био вид класне борбе на селу. Они су своје производе продавали по државним максимираним ценама, а индустријске производе куповали по тржишним. То је била чисто политичка

¹⁵⁸“Zapisnik sa konferencije u Predsjedništvu vlade FNRJ o otkupu žitarica od 5. juna 1948”, *Isto*, 1, 321.

¹⁵⁹ “Уредба о откупу житарица у економској 1949/50 години”, *Службени лист ФНРЈ*, 30/1949.

¹⁶⁰ В. Кидрић, “Predavanja na višem ekonomskom kursu Privrednog saveta Vlade FNRJ”, 371.

мера потискивања капиталистичких елемената на селу, о којој се у ПС расправљало још почетком 1949: “Требало би одредити извештај број сељака који уопште неће добити легитимације за продају по везаним ценама (кулаци)”, давао је упутства Кидрич фебруара 1949.¹⁶¹ Међутим, било је прописано и да сва сеоска газдинства, без обзира на имовно стање, могу трговати по везаним ценама са државом у случају да производе пољопривредне артикле који су од “посебне важности” за државу.¹⁶² На основу овог прописа донето је убрзо решење којим је одређено да и имућна сеоска газдинства могу продавати житарице по везаним ценама до износа од 5.000 динара.¹⁶³ У расправи о регулисању откупа житарица 1949. оцењено је да је потребно од сељака узети све вишкове, да курс према сељаку уопште треба заострити, што се видело и кроз одредбе о смањењу могућности за учешће у везаној трговини (са 6,5 тона производа, на производе у вредности од 6.500 динара).¹⁶⁴ У 1949. до изражаја је нарочито морала доћи политика потискивања и ограничавања, али не и ликвидације кулака: “Ми треба да стискамо и да шрафимо, и ту не треба бити осетљив. Међутим, и ту треба имати меру, јер ми не идемо на ликвидацију кулаштва”.¹⁶⁵ Проблем је био једино у томе што јасних критеријума докле се може “стискати и шрафити” и шта је у томе права “мера” није било.

За економску 1950/51. уредба о откупу житарица донета је у октобру 1949. Новина у овој уредби у односу на претходну било је поновно задуживање сељака натуралним количинама жита, а не процентом од тржишног вишка. Тако је прва категорија газдинстава (од 2 до 3 хектара) могла бити задужена количином до 450 kg жита по хектару, а највиша, седма категорија, са 300–1.700 kg по хектару. У Уредби су задржане одредбе о обавезној предаји жита добијеног за ушур.¹⁶⁶ Ово је уједно била и прва уредба која је дефинисала откупне обавезе довољно времена пре сетве, а не

¹⁶¹ “Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju balansa kupovnih fondova, održane 3. februara 1949. godine”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 542.

¹⁶² “Уредба о одређивању највећег износа до којег се могу продавати пољопривредни производи по везаним ценама”, *Службени лист ФНРЈ*, 30/1949.

¹⁶³ “Решење о продаји житарица по везаним ценама од стране индивидуалних земљорадничких газдинстава која на то нису имала право по Уредби о одређивању највећег износа до којег се могу продавати пољопривредни производи по везаним ценама”, *Службени лист ФНРЈ*, 61/1949.

¹⁶⁴ “Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta Vlade FNRJ po pitanju trgovine, održane 22. februara 1949. godine”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 595.

¹⁶⁵ “Записник са конференције Министарства државних набавки ФНРЈ са министрима народних република, одржане 6. и 7. јуна 1949. год. ”, *AJ*, 161 – 1 – 2.

¹⁶⁶ “Уредба о откупу житарица у економској 1950/51 години”, *Службени лист ФНРЈ*, 87/1949.

непосредно пред сетву, после сетве или чак у време жетве, како се дешавало ранијих година. Уредба је предвиђала и “листу домаћинства” која ће постојати за свако газдинство и у коју ће бити унето шта конкретно домаћинство према просечним приносима у датом крају може предати. О листама домаћинства у које су уношене обавезе требало је да расправља цело село, чиме се заправо омогућавало да сиромашни и средњи сељаци изврше притисак на богатије како би овима биле одређене више откупне обавезе.

Карактеристика откупа житарица 1950. је у томе што је имућном сељацима поново омогућена трговина по везаним ценама. Такође, планирани откуп је смањен за 10%, јер је оцењивано да би даље заостравање откупа значило неминован пад пољопривредне производње. Коначно, важна карактеристика откупа 1950. била је и та што су целокупни обавезни вишкови били покривени индустријском робом. Идеја у вези са откупом ове године била је да се што више уважи закон понуде и потражње, односно да се откуп постави што више на економску основу.¹⁶⁷

Ова промена наступила је услед искуства из 1949. које је било изразито негативно. “У 1949. ликвидирали смо принцип реципроцитета код обавезног откупа (мисли се на однос пољопривредних и индустријских производа – прим. С. М.)”, тумачио је разлоге нове оријентације у откупној политици Кидрич, додајући: “Сиромашним сељацима даван је реципроцитет..., а од кулака и богатијег средњака просто смо одузимали разрезане количине и обезвредили обавезан откуп тиме што смо откупљене количине плаћали по нижим ценама, док су они куповали робу по вишим ценама. Откуп се дакле претворио у реквизицију”. Иако је био извршен “страховит притисак на сељака”, то, по Кидричу, “само по себи не би било штетно ако не би дестимулисало сељаке у погледу пољопривредне производње”. Међутим, такав откуп је за последицу имало управо “подбачај у сетвеном плану”, пошто је “реквизицијским начином откупа” пољопривредна производња дестимулисана. Из тог разлога било је потребно “узети курс ка повлачењу” (од класне борбе): “Кулака смо под утицајем Коминформа притисли јаче него што је требало”, закључивао је Кидрич.¹⁶⁸ Зато је 1950. ликвидирао

¹⁶⁷ “Zapisnik sa konferencije Privrednog saveta Vlade FNRJ sa predstavnicima NR, 27. februar 1950”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 3, 125.

¹⁶⁸ В. Кидрич, “Из записника са седнице Привредног савета одржане 7. априла 1950. године”, *Sabrana dela*, VI, 343–344.

“реквизициони карактер” откупа и, штавише, читав откуп код свих домаћинстава био покривен робом по везаним ценама.

Откуп житарица је у 1951/52. био организован на основу Основне уредбе о откупу пољопривредних производа, која је те године “покривала” све производе који су били откупљивани. Уредба је предвиђала да се задужује “свако газдинство које производи тржишне вишкове, без обзира на величину земљишне површине”, при чему је остављана могућност да МНО ослободи поједина газдинства обавезног откупа. Такође, у овој уредби више нису одређиване категорије сељачких газдинстава и процентуална односно натурална величина задужења, већ је та регулатива препуштена републичким владама, уз неопходну сагласност савезне владе. Уредба је једино прописивала принцип прогресивног раста задужења у складу са економском снагом домаћинстава, а задржана је и обавезна предаја пољопривредних производа од стране неземљорадничких домаћинстава која поседују обрадиве површине.¹⁶⁹

Последњи пропис који је регулисао обавезни откуп житарица пре укидања ове мере била је “Основна уредба о откупу пољопривредних производа у 1952/53. години”. Ова уредба је углавном задржала све принципе из прописа претходне године, али је садржала и једну важну новину: док су према дотадашњим прописима домаћинства добијала задужења шта ће сејати и на коликој површини свог имања, пољопривредна газдинства су ове године сама одређивала коју ће врсту житарица сејати. Према томе и према засејаној површини одређивана је и обавеза откупа за свако газдинство које је производило тржишне вишкове.¹⁷⁰

Приметно је да у последњим уредбама које су регулисале откуп није било априорног ослобађања ситног поседа од откупних обавеза. То је била непосредна последица уверења да је захваљујући претходним ослобађањима од обавеза и сиромашни сељак почео да шпекулише. Према Кидричевом тумачењу, осим што су се “велике суме новца нагомилале у сељачким шпекулантским рукама”, оне нису више остајале ограничене на имућне сељаке, већ се шпекулантски новац, по Кидричу, скупљао “у рукама целог слоја сељака”, чак и оних сиромашних које су комунисти “дуго времена сматрали својим савезницима”. Они су били заштићени од откупа као

¹⁶⁹ “Основна уредба о откупу пољопривредних производа”, *Службени лист ФНРЈ*, 53/1950.

¹⁷⁰ “Основна уредба о откупу пољопривредних производа”, *Исто*, 38/1951.

ситни сељаци “а имали су и мање количине робе у својим рукама које су, у целини узев, ипак биле велике... тако да нису имали потребе да своју робу продају по одговарајућим ценама”, већ су могли да чекају више цене, односно да шпекулишу.¹⁷¹ Зато је и за њих 1952/53. уведена обавеза откупа, уз могућност изузетака. Међутим, половином 1952. обавезни откуп жита је укинут, уз отписивање свих до тада разрезаних обавеза, при чему је откуп наставио да се примењује на власнике и закупце вршалица, круњача, млинова и других справа за које се добијао ушур у природи.¹⁷²

На друго место по значају свакако је долазио откуп стоке и сточних производа. Први пропис који је обавезивао произвођаче на обавезну продају пољопривредних добара, додуше по слободним (пијачним) ценама, тицао се откупа оваца за обнову овчарства у крајевима у којима је ова делатност током рата претрпела велику штету.¹⁷³ Ова набавка оваца била је једини обавезујући откуп стоке 1945. Међутим, држава је већ тада посебно интересовање показивала за свињогојство. Јула 1945. донета је уредба која је регулисала обавезан тов свиња на приватном и државном сектору. Према прописима Уредбе, сви пољопривредници са поседом већим од 5 кј имали су обавезу гајења одређеног броја свиња за клање, док је и за остала домаћинства било прописано да, приликом клања свиња, морају продати држави 2–8 kg масти. Обавезни тов је уговоран са откупним предузећима, тако да је у погледу откупа свиња примењиван систем контрахирања.¹⁷⁴ Када је реч о појединцима који су се бавили товом свиња на велико, њима је за слободну продају остајало 4% утовљених грла, али су и тај проценат били обавезни да предају држави, по ценама које су важиле на слободном тржишту.¹⁷⁵ За набавку свиња за тов организовани су сајмови на којима су се продавале мршаве свиње, које су куповали произвођачи задужени за њихово товљење, уз одговарајуће потврде од МНО односно откупног предузећа са којим су

¹⁷¹ В. Kidrič, “Izlaganje na Petoj sednici SK KP Slovenije”, *Sabrana dela*, VI, 487.

¹⁷² “Уредба о укидању обавезног откупа житарица”, *Службени лист ФНРЈ*, 31/1952.

¹⁷³ “Одлука о откупљу оваца и јагањаца за обнову овчарства у пострадалим крајевима”, *Исто*, 29/1945; “Правилник о откупљу оваца и јагањаца за обнову овчарства у пострадалим крајевима”, *Исто*. Не можемо се сложити са следећом оценом М. Павловића: “Откуп стоке у 1945. био је необавезујући за сељаци”. М. Павловић, *н. д.*, 225. Откуп оваца био је обавезујући, иако је био ограничен на поједине реоне и иако овце нису откупљиване за клање, већ за обнову сточарства. Али, реч је свакако о обавезном откупљу.

¹⁷⁴ “Уредба о товљењу, промету и ценама свиња”, *Службени лист ФНРЈ*, 53/1945; “Уредба о изменама и допунама Уредбе о товљењу, промету и ценама свиња број 630 од 24 јула 1945 године”, *Исто*, 98/1945. О тову и откупљу свиња видети детаљније: М. Павловић, *н. д.*, 226–229.

¹⁷⁵ “Наредба о продаји слободне квоте утовљених свиња”, *Службени лист ФНРЈ*, 27/1946.

имали закључен уговор.¹⁷⁶ Коначно, на основу Уредбе о планској расподели и потрошњи донети су током 1945. прописи о регулисању сточних тржишта и обавезној продаји стоке за клање, којима је прописано да земаљска министарства могу уводити обавезни откуп стоке за клање на подручју своје надлежности.¹⁷⁷

Током 1946/47. и даље је вршено обавезно уговарање това свиња за клање, док се од краја 1947. прешло на добровољно контрахирање њиховог товљења.¹⁷⁸ Сва остала стока до 1948. није била обухваћена обавезним откупом. Међутим, крајем 1947. ликвидирани су сви прописи у вези са товљењем свиња и из њих проистекле обавезе и читава проблематика постављена је на нове основе. Задржана је пракса добровољног контрахитања, али су промењени услови под којима се оно вршило. Основна промена била је та да је произвођач који се добровољно јављао за товљење свиња морао да за те сврхе користи своје слободне вишкове кукуруза, а не да их, као до тада, добија од државе, неретко, додуше, као одбитак од сопственог откупног задужења кукурузом.¹⁷⁹ Тиме је 1948. уведен обавезни откуп свиња на бази разреза (уместо дотадашњег обавезног товљења), а истовремено је установљен и обавезни откуп остале стоке за клање (говед, оваца, коза). Свако домаћинство које је поседовало стоку добијало је, почев од 1948, разрез “живе мере” који је требало да преда по систему везаних цена, пошто је био уведен принцип да се и за сточне производе, а не само за житарице, могу добијати повластице у набавци индустријске робе. Пошто се очекивало да ће откупне обавезе појединих сиромашних домаћинстава бити мање и од најситнијих грла стоке, било је предвиђено да се више таквих домаћинстава може удружити и заједнички испунити обавезу. Од ове економске године и у откупу стоке уведен је систем везаних цена.¹⁸⁰ Када је уочено да се у пракси задуживања обавезном испоруком стоке не

¹⁷⁶ “Упутство о организацији и спровођењу товљења свиња”, *Исто*, 37/1946.

¹⁷⁷ “Решење о регулисању сточних тржишта и обавезној продаји стоке за клање”, *Исто*, 73/1945.

¹⁷⁸ “Уредба о товљењу, ценама и промету свиња у економској 1946/1947 години (период од 1 августа 1946 до 31 јула 1947 године)”, *Исто*, 56/1946; “Упутство бр. 1 за извршење Уредбе о товљењу, ценама и промету свиња у економској 1946/47 години”, *Исто*, 77/1946; “Уредба о изменама и допунама Уредбе о товљењу, ценама и промету свиња у економској 1946/47. години”, *Исто*, 13/1947; “Уредба о товљењу, ценама и промету свиња у економској 1947/48. години”, *Исто*, 66/1947; “Наредба о добровољном тову и дотовљавању свиња у економској 1947/48. години”, *Исто*, 76/1947.

¹⁷⁹ “Уредба о стављању ван снаге Уредбе о товљењу, ценама и промету свиња у економској 1947/48. години”, *Исто*, 88/1947; “Наредба о ликвидацији односа проистеклих из Уредбе о товљењу, ценама и промету свиња у економској 1947/48. години, као и о условима за добровољни тов свиња”, *Исто*, 88/1947.

¹⁸⁰ “Уредба о откупу стоке за клање”, *Исто*, 24/1948; М. Павловић, *н. д.*, 299.

узима у обзир музна, радна и приплодна стока, Министарство трговине и снабдевања је издало упутство које је прописивало да се приликом утврђивања обавеза домаћинства у обзир узме и ова стока, коју је требало власницима платити за 30–50% вишим ценама него осталу стоку.¹⁸¹ Такође, од 1948. откупљивани су млеко и млечни производи, по систему везаних цена.¹⁸²

Крајем 1948. донета је уредба која је за 1949. поново уводила обавезни тов свиња, али само “код економски јачих пољопривредних газдинстава” изнад 8 хектара, а за остала домаћинства донета је Уредба о откупу стоке као и низ прописа који су регулисали услове обавезног откупа по везаним ценама. Посебном наредбом је регулисан и квалитет стоке која се морала предати, при чему је прописано да се предаја стоке која не задовољава критеријуме сматрало као неиспуњење откупне обавезе.¹⁸³ Такође је одређена и максимална количина (25%) од укупне количине предатог млека, које су ситна и средња домаћинства могла предати по везаним ценама.¹⁸⁴

За 1950. донете су две уредбе о откупу стоке. Обе карактерише једна новина, а то је задуживање за обавезан откуп и непољопривредних домаћинстава која су располагала пољопривредним земљиштем. Различито су, пак, нормиране обавезе домаћинстава у првој и другој уредби: у првој уредби било је предвиђено да се држави преда одређени износ “живе мере”, док је друга уредба постављена нешто флексибилније, односно омогућавала је да се обавезе испуне и испоруком живих домаћих животиња, али и испоруком одговарајуће количине меса и масти. При томе, новина је било и то да је произвођачима омогућено да испоруке меса изврше у ма којој врсти меса, укључујући и живинско.¹⁸⁵ Током 1951. откуп свих врста стоке и сточних производа био је

¹⁸¹ “Упутство о начину задуживања пољопривредних газдинстава обавезном испоруком стоке и о закључењу уговора о тову свиња”, *Службени лист ФНРЈ*, 64/1948; “Упутство о начину задуживања пољопривредних газдинстава обавезном испоруком стоке и о закључивању уговора о тову свиња”, *Исто*, 97/1948.

¹⁸² “Решење бр. IV о куповини млека и масла по везаним ценама”, *Исто*, 33/1948.

¹⁸³ “Уредбе о обавезном откупу стоке у 1949 години”, *Исто*, 09/1949; “Уредба о обавезном држању стоке и унапређењу сточарства на земљорадничким газдинствима”, *Исто*, 17/1949; “Наредба о квалитету стоке која се продаје по прописима Уредбе о обавезном откупу стоке у 1949 години”, *Исто*, 20/1949; “Наредба о начину задуживања газдинстава обавезном испоруком стоке”, *Исто*, 37/1949.

¹⁸⁴ “Решење о продаји млека по везаним ценама изнад одређеног највећег износа”, *Исто*, 40/1949.

¹⁸⁵ “Уредба о обавезном откупу стоке и свиња у 1950 години”, *Исто* 87/1949.

регулисан општом уредбама о откупу пољоприведних производа,¹⁸⁶ али је већ маја 1951. обавезни откуп меса и стоке укинут, при чему је задржан обавезан откуп масти. Произвођачи задужени обавезним откупом меса и мршавих свиња имали су обавезу да до 1. јула измире 40% својих задужења овим производима.¹⁸⁷ Коначно, октобра 1951. укинут је и обавезни откуп масти.¹⁸⁸

Производ за који је код државе постојало веома велико интересовање била је вуна. Почетком маја 1945. донета је и Уредба о откупу вуне, која је регулисала откуп овог сточарског производа, и то по ценама које је одредила држава. Откуп вуне био је први обавезни откуп по максимираним ценама који је уведен и последњи који је укинут 1953, при чему је за сваку годину, све до 1951, прописивана посебна уредба о откупу вине. Од 1951. до укидања обавезног откупа вуне 1953. примењиване су одговарајуће одредбе општих уредби о откупу пољопривредних производа. У економској 1945/46. произвођачима је остављена вуна једино за личну употребу, и то целокупна количина власницима до 5 грла оваца, а у случају власника већег броја оваца одређено је да се за сваког члана породице може задржати вуна са по два грла, “док се остала вуна мора предати овлашћеном откупљивачу”.¹⁸⁹ Од економске 1946/47. редовно је, до укидања обавезног откупа, остављана произвођачима вуне извесна количина овог артикла за слободну продају,¹⁹⁰ иако је због велике потребе за овим производом Андрија Хебранг био против остављања вуне у слободном промету, што је свој израз нашло прописима о откупу вуне 1947/48. којима је отворена могућност да се у откупу вуне, иако су остављене извесне количине сељацима за слободну продају, ипак више овог производа захвати обавезним откупом.¹⁹¹ Од 1947. владама народних република је изменом уредбе за економску 1947/48. остављена слобода да самостално прописују количине вуне које се обавезно морају предавати у откуп, а 1948. укинут је принцип да домаћинства која поседују до 5 грла оваца не предају вуну за обавезни откуп, већ је

¹⁸⁶ “Основна уредба о откупу пољопривредних производа”, *Исто* 53/1950.

¹⁸⁷ “Уредба о укидању обавезног откупа меса, мршавих свиња, млека, кромпира, варива и сточне хране”, *Исто*, 22/1951.

¹⁸⁸ “Уредба о укидању обавезног откупа масти и маслиновог уља”, *Исто*, 46/1951.

¹⁸⁹ “Уредба о откупу вуне”, *Исто*, 30/1945; “Тумачење одредаба Уредбе о откупу вуне”, *Исто*, 47/1945; “Решење о одређивању премија произвођачима вуне за испоруку вуне од 1 септембра 1945 године”, *Исто*, 54/1945.

¹⁹⁰ “Уредба о стрижи и откупу вуне у економској 1946–1947 години”, *Исто*, 38/1946.

¹⁹¹ “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ, održane 7. avgusta 1946. godine”, 121.

месним народним одборима само остављена могућност да економски слабија домаћинства ослободе ове врсте обавезног откупа. Такође, од 1948. више није примењиван принцип везивања откупа вуне за економску годину, већ се откуп вршио према календарској години. Коначно, од 1948. и на откуп вуне се примењивао систем везаних цена. Ово ће остати правило приликом откупа вуне све до укидања ове мере 1953. При томе, треба нагласити да је откуп вуне био једини откуп који се 1952. вршио на целокупној територији Југославије и да је почетком 1953. само појашњено да су са истеком календарске 1952. престали да важе сви прописи о откупима који су регулисали, између осталог, и откуп вуне, који 1953. није ни извршен, тако да је, практично, и откуп вуне окончан 1952.¹⁹² При томе, вреди истаћи да су откупне цене 1951/52. године биле веће од оних које су се формирале на слободним тржишту.¹⁹³

Када је реч о повртарским производима, они испрва нису подлежали обавезном откупима. Под таквим околностима, како би остварили што већу добит, “хиљаде приватних трговаца и пиљара размилеле су се по земљи, купујући производе који нису под режимом планске расподеле, и циљу спекулације”. Дешавало се да у томе учествују и закупци државних трговачких предузећа “регрутовани у великом броју из несолидних елемената”, који су чак спекулисали повереним државним средствима “у своју корист”.¹⁹⁴ Оваква ситуација на тржишту очито је приморала владу да са тим у вези нешто предузме. Иако Решење о одређивању предмета који спадају под планску расподелу и потрошњу није планским режимом обухватило повртарске културе, октобра 1945. донет је посебан пропис који је и обухватио обавезним откупом кромпир и пасуљ.¹⁹⁵ Такође, обавезна је била и предаја црног лука и млевене

¹⁹² “Уредба о стрижи и откупима вуне у економској 1947–1948 години”, *Службени лист ФНРЈ*, 28/1947; “Уредба о измени и допуни Уредбе о стрижи и откупима вуне у економској 1947–1948 години”, *Исто*, 44/1947; “Уредба о откупима вуне”, *Исто*, 24/1948; “Уредба о откупима вуне”, *Исто*, 32/1949; “Уредба о откупима вуне у 1950 години”, *Исто*, 22/1950; “Основна уредба о откупима пољопривредних производа”, *Исто*, 53/1950; “Основна уредба о откупима пољопривредних производа”, *Исто*, 38/1951; “Саопштење о неважности прописа о обавезном откупима вуне”, *Исто*, 11/1953.

¹⁹³ Ђ. Узелац, “Обавезан откуп у информбировским земљама и експлоатација сеоског становништва”, *Социјалистичка пољопривреда*, 4/ 1952, 45; Ј. Малешевић, “Тржиште житарица у условима слободног промета”, *Нова трговина*, 2/1953, 71–74.

¹⁹⁴ “Записник конференције претставника Министарстава трговине и снабдевања одржане у Кабинету Министра 27. и 28. марта 1946”, АЈ, 163 – 3.

¹⁹⁵ “Решење о стављању пасуља и кромпира под режим планске расподеле и потрошње, као и о откупима и промету истих у економској 1945/46 години”, *Службени лист ФНРЈ*, 84/1945. У својој студији М. Павловић износи следеће: “Иако је било изизетно заинтересована за ове производе држава није, сем 1950, уводила обавезни откуп ових артикала али је зато разним мерама регулисала њихову производњу

паприке.¹⁹⁶ Главни проблем са луком и кромпиром био је недостатак семена, због чега је уведен њихов обавезни откуп.¹⁹⁷

Под режимом планске расподеле и обавезног откупа, уведеним октобра 1945, пасуљ, кромпир и лук били су до маја 1946,¹⁹⁸ а од септембра исте године прописано је да се кромпир, грашак, пасуљ, црни и бели лук и зоб могу куповати у слободној продаји, на шта су право имали сви потрошачи (појединци, дечји домови, мензе, болнице) за своје потребе. Државна откупна предузећа, задруге и приватни трговци могла су такође откупљивати у слободном откупу ове производе, уз услов да их предају Министарству трговине и снабдевања републике у којој послују.¹⁹⁹ И овде је, у суштини, важио исти принцип као у случају откупа слободних вишкова житарица.

Од економске 1947/48. посебна пажња је посвећена откупу семенске робе житарица, повртног и крмног биља на бази контрахирања.²⁰⁰ Било је прописано авансно плаћање у износу до 30% вредности контрахираних производа за произвођаче чије газдинство не прелази 10 ha и до 20% вредности за произвођаче са површином до 20 ha.²⁰¹ Због важности у исхрани становништва, држава је посебно била заинтересована за откуп семенског кромпира.²⁰²

Поред наведених производа, држава је била нарочито заинтересована за откуп индустријског биља, нарочито уљарица. Зато је новембра 1945. донета посебна уредба која је прописивала да су сви произвођачи и имаоци овог семена дужни да овлашћеним откупним предузећима, према динамици коју буду одредиле надлежне власти, изврше предају целокупне количине таквог семена коју поседују, изузимајући

а посебно промет”. М. Павловић, *н. д.*, 347. Међутим, држава јесте, већ 1945, увела обавезни откуп ових производа. У поменутом Решењу се изричито налаже: “На откуп и промет пасуља и кромпира примениће се у свему прописи Уредбе о откупу и промету хлебних жита”.

¹⁹⁶ “Решење о стављању црног лука и млевене паприке под планску расподелу и потрошњу”, *Службени лист ФНРЈ*, 81/1945; “Правилник о регулисању промета црног лука и млевене паприке”, Исто.

¹⁹⁷ “Зaписник са седнице Привредног савета одржане у Председништву Владе 29. августа 1946. године”, *Привредна политика Владе ФНРЈ*, 1, 138.

¹⁹⁸ “Наредба о пуштању у слободну продају црног лука, пасуља и кромпира”, *Службени лист ФНРЈ*, 40/1946.

¹⁹⁹ “Наредба о регулисању куповине и промета кромпира, пасуља, грашка, црног и белог лука и овса (зоби)”, Исто, 75/1946.

²⁰⁰ “Наредба о производњи и откупу сордне и друге семенске робе житарица, крмног и повртарског биља”, Исто, 7/1949; “Упутство за извршење наредбе о производњи откупу сордне и друге семенске робе житарица, крмног и повртарског биља”, Исто, 31/1949.

²⁰¹ “Решење о давању аванса и других погодности произвођачима семенске робе житарица, крмног и повртног биља”, Исто, 23/1949.

²⁰² “Упутство о откупу и расподели семенског кромпира”, Исто, 81/1949.

потребне количине за нову сетву. Ту количину семена су задржавали уз обавезу склапања уговора о засејавању одређене површине уљарицама чијим су семеном располагали. Произвођачима овог семена била је обезбеђена одређена количина јестивог уља и уљаних погача.²⁰³ Крајем 1945. регулисан је и откуп дувана, врло детаљним правилником. За садњу дувана била је потребна одговарајућа дозвола дуванских станица, која се добијала преко МНО-а, а произвођачи дувана били су обавезни да одједном предају целокупну бербу, при чему се рачунало да је обавеза извршена ако мањак не би прелазео 10% од задужене количине.²⁰⁴

Од 1946. држава је питање индустријског биља поставила на чвршћу регулативну основицу, прописивањем општих услова за уговарање сетве и откупа индустријског биља. Уговарање производње индустријског биља²⁰⁵ са заинтересованим лицима је било обавеза индустријских предузећа. У уговорима су дефинисане међусобне обавезе и повластице које су гарантоване произвођачима (контрагентима), а само уговарање вршило се преко комисија за контрахирање које су постојале при предузећима. Индустрија која је вршила уговарање обавезивала се да произвођачима обезбеди у виду бескаматног кредита семе, одговарајућа агрохемијска средства, вештачка ђубрива, као и да пружи стручну помоћ.²⁰⁶ Од 1946. прописивана је обавезна употреба вештачких ђубрива на контрахираним површинама под индустријским биљем, а набавка ђубрива била је обавеза предузећа које је вршило контрахирање са произвођачима.²⁰⁷ Ради подстицања гајења ових култура било је прописано и ослобађање уговарања од свих државних такси.²⁰⁸

Од 1947. контрахирање индустријског биља било је у најтешњој вези са реализацијом планске производње прерађивачке индустрије. Због тога је производња

²⁰³ “Уредба о откупу и промету уљаног семена бербе 1945”, *Исто*, 94/1945.

²⁰⁴ “Правилник за садњу и откуп дувана”, *Исто*, 100/1945.

²⁰⁵ М. Боковој погрешно наводи да је систем контрахирања био уведен тек 1946/47. у вези са откупом индустријског биља (М. Вокочу, *n. d.*, 68), будући да је већ постојао у откупу свиња.

²⁰⁶ “Општи услови о уговарању сетве и откупу индустријског биља”, *Исто*, 79/1946. Са овим у вези Ј. Попов наводи: “Данас се чини невероватним да су се откупљивачи једино старали о величини засејане површине... У том су циљу откупна предузећа, односно откупљивачи имали право контроле засејане површине, на чему се и завршавала заинтересованост ове уговорне стране за производњу”. Ј. Попов, *n. d.*, 165. Међутим, према одредбама прописа о контрахирању индустријског биља, откупљивач је имао значајне обавезе према произвођачу.

²⁰⁷ “Наредба о обавезној употреби вештачких ђубрива на површинама по индустријским биљем”, *Службени лист ФНРЈ*, 068/1946.

²⁰⁸ “Наредба о укидању таксе на уговоре о сетви и откупу индустријског биља”, *Исто*, 86/1946.

индустријског биља детаљно планирана, а плански задаци додељивани произвођачима углавном путем наредбе да се засеју одређене површине индустријским биљем, иако је контрахирање, у начелу, требало да буде добровољно.²⁰⁹

Уз, у основи, истоветне обавезе у погледу међусобног односа предузећа и произвођача, контрахирање је настављено и у наредном периоду, обухватајући све већи број индустријског биља. Док су се 1947. контрахирањем обезбеђивале индустријске биљке за текстилну индустрију (лан, памук и конопља), уљарице и шећерна репа, већ у 1948. се умножио број контрахираних култура потребних индустрији. Контрахирани су, поред производа из претходне године, још и хмељ, пиварски јечам, маслине, кикирики, бухач, цикорија, индустријска паприка, поврће и воће за потребе индустрије и др.²¹⁰ Такође су прошириване и повластице произвођача, па су од 1950. те повластице, осим исплате аванса, подразумевале и право на повлашћену куповину житарица и сточне хране, индустријских производа, осигурање од штете, право на премије.²¹¹ Производима добијеним по одредбама уговора са фабрикама које су прерађивале откупљено индустријско биље произвођачи су слободно располагали и те количине нису улазиле у квоте за њихово рационирано снабдевање (док су одредбе о рационираном снабдевању биле на снази).

Од 1951. у пословима у вези са контрахирањем индустријског биља извршена је подела надлежности између Савета за промет робом, задуженог за само контрахирање и спровођење откупа, и Савета за пољопривреду и шумарство, задуженог за правилну сетву, негу, бербу индустријског биља и поштовање прописаних рокова.²¹² Пошто је контрахирање, начелно, било добровољни однос предузећа и произвођача, ова врста откупа није укинута са укидањем обавезних форми откупа 1952, већ се контрахирање наставило и касније.

Од 1946. године откуп није више био ванредна мера, већ је постао редован облик размене града и села, који је најављивао да ће свакако потрајати извесно време,

²⁰⁹ О планирању производње индустријског биља видети: Ј. Попов, *н. д.*, 178–185.

²¹⁰ “Наредба о условима за уговарање сетве, о откупним ценама и повластима за произвођача индустријског биља рода 1948. године”, *Службени лист ФНРЈ*, 65/1947; “Наредба о државним (везаним) ценама индустријског биља по врсти и квалитету рода године 1949”, *Исто*, 76/1948;

²¹¹ “Наредба о условима за контрахирање индустријског биља рода године 1950”, *Исто*, 60/1949.

²¹² “Правилник о условима за контрахирање и откуп индустријског биља рода 1951 године”, *Исто*, 45/1950.

имајући у виду све тешкоће снабдевања.²¹³ Откуп је у контексту снабдевања био неопходан јер, по Кидричевом схватању, све оно што је произведено у пољопривреди, а није обухваћено откупом, с обзиром на друштвену структуру земље, не налази се под контролом власти, што је значило неизвесност у погледу расподеле животних намирница.²¹⁴ У том смислу, слободни вишкови који су од 1946/47. остављани сељацима за слободну продају били су својеврсни камен спотицања за творце економске политике. Док је Жујовић тврдио да су “слободни вишкови” били извор сељачке шпекулације и да је “слободна продаја” требало да значи продају производа преосталих после обавезног откупа “по цени нешто већој од нормиране..., а даље не”, његов колега у влади Никола Петровић, министар спољне трговине, био је другачијег мишљења. Према Петровићу, “кад се већ сељаку једном уредбом даје да слободно располаже, онда то мора бити у потпуности слободно располагање”, или укинути тај принцип.²¹⁵ То је касније истицао и Кидрич, тврдећи да ништа није опасније од скретања у крајност и “слободне вишкове не сматрати заиста слободним и принудно вршити контрахирање” за њихов откуп.²¹⁶ Међутим, реалност је често била таква да, упркос прописима, слободни вишкови нису ни остављани сељацима.²¹⁷

ВАРИЈАНТЕ ТРЖНОГ ВИШКА / у тонама /
Укупно бела жита без овса и кукуруз

1	ФНРЈ Укупно 2	Од тога						
		АПВ 3	НРСр 4	НРХ 5	НРСл 6	НРБиХ 7	НРМ 8	НРЦГ 9
1	1,659.950	1,181.040	144.840	285.990	---	9.400	38.680	---
2	893.725	720.735	56.200	49.220	11.880	---	55.690	---
3	874.355	716.488	56.200	51.081	29.411	---	21.157	---
4	3,776.735	2,043.80	810.134	310.044	31.961	489.257	80.831	10.700
5	1.816.875	1,181.050	175.927	303.710	43.665	10.594	1,012.929	---
6	716.788	653.939	28.844	31.653	---	---	2.352	---
7	1,581.160	1,143.630	146.710	222.590	28.620	11.700	27.910	---

1) Подаци Министарства Пољопривреде; 2) Подаци Министарства трговине и снабдевања; 3) Подаци ДСУ; 4) Десетогодишњи просек; 5) Најбоља комбинација података; 6) Најлошија комбинација података; 7) Највероватнији вишак, (Део методологије планирања откупа у ФНРЈ) АЈ, 41–257.

²¹³ Б. Нешковић, *Народни Фронт у обнови и изградњи*, Београд 1946, 12.

²¹⁴ “Зачисник са седнице Привредног савета одржане у Председништву Владе 29. августа 1946. године”, 139.

²¹⁵ “Зачисник са седнице Привредног савета Владе ФНРЈ, одржане 7. августа 1946. године”, 122–123.

²¹⁶ “Из записника са конференције у Председништву Владе ФНРЈ по питању откупа, одржане 23. маја 1947. године”, 203.

²¹⁷ “Зачисник састављен 22. XI 1949, са састанка помоћника министара министарства државних набавки народних република”, АЈ, 161 – 1 – 2.

Утврђивање висине откупних обавеза било је још један извор недоумица. Према Кидричевим тврдњама откупне планове карактерисала је, пре свега, непрецизност. Са једне стране, министарства, укључујући и савезно, уграђивала су у откупне обавезе “коефицијент сигурности”, прописујући количине веће од реалних. Локални органи су неретко такође уграђивали свој “коефицијент сигурности” али “у обрнутом правцу”, покушавајући “да унапред докажу да је план превисок”.²¹⁸

Ипак, у целини посматрано, југословенски руководиоци сматрали су да планиране откупне количине нису превисоке, већ да се проблеми јављају у њиховом прикупљању. У том контексту су учавани пропусти различитог садржаја: отпор и шпекулисање сељака чак и када су им откупне обавезе разрезиване без претераних намета; “секташење” у односу на имућне сељаке и разрезивање нереално високих намета на њихова газдинства и претерано повлашћивање сиромашних сељака; разрезивање нереално високих намета сиромашним сељацима и задругама; опортунистичка попустљивост органа власти према неизвршавању обавеза; насилничко понашање власти према појединцима који нису извршавали обавезе. О свим овим појавама веома исцрпно је писано у историографији.²¹⁹ Стране дипломате извештавали су о томе своје владе и док су рђаве прилике на југословенском селу 1950. повезиване са

²¹⁸“Из записника са конференције у Председништву Владе ФНРЈ по питању откупа, одржане 23. маја 1947. године”, 199.

²¹⁹ М. Павловић, н. д., 116–173; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 204–213; I. Dobrivojević, *n. d.*, 300–310. Д. Тошић наводи и мање побуне сељаштва у Босни и Македонији 1949. Д. Тошић, *Колективизација у Југославији (1945–1953)*, 29–30. Према С. Вукмановићу Темпу, “сељаци су чак почели давати оружни отпор; водио се прави рад на селу”. (С. В. Темпо, *Зашто се и како распала Југославија*, Београд 1991, 45. У Цазинској крајини је маја 1950. дошло и до једне побуне сељаштва, која се најпре може повезати управо са бројним насиљима у спровођењу откупа, али о дешавањима са тим у вези нема много података. (V. Kržišnik – Bukić, *Cazinska buna 1950*, Sarajevo 1991; M. Abazović, *Cazinska buna*, Sarajevo 2009). Такође, око 600 сељака из Смедерева упутило се јула 1950. у Београд. Републички руководиоци су им обећали да ће њихове жалбе на откупне обавезе бити размотрене, али је резултат било хапшење локалних функционера који су наводно сељаке подстакли да крену у Београд, под изговором да су присталице ИБ-а. Ухапшено је и око четрдесетак сељака, а суђено је двадесеттројици. (M. Vokovoy, *n. d.*, 138–139.) Амерички историчар Џ. Алкок отпор сељаштва такође експлицитно доводи у везу са откупом, а не са колективизацијом. Видети: J. Allcock, *n. d.*, 13–15. Неколико месеци раније, јануара 1950, у амбасади САД у Југославији оцењивано је да, упркос незадовољству сељака, немира у Југославији неће бити. The Charge in Yugoslavia to the Secretary of the State, January, 7, 1950, FRUS, Central and Eastern Europe; The Soviet Union (1950), 1351. О отпору сељаштва видети и: M. Portmann, *Represija i otpor na selu: Komunistička poljoprivredna politika u Vojvodini (1944–1953)*, доступно на веб адреси: https://www.academia.edu/11955239/Represija_i_otpor_na_selu_Komunisti%C4%8Dka_poljoprivredna_politika_u_Vojvodini_1944-1953. (Приступ: 15.11. 2014). О искуствима са откупним властима видети збирку сведочења сељака изложених разним облицима репресије: Д. Божић, *Црвени јарам*, Љиг 1991.

незапамћеном сушом, дотле је у родној 1951. ситуација на селу подсећала “на тихи свеопшти штрајк”.²²⁰

Овде ћемо скренути пажњу само на неке од карактеристичних ставова представника власти у погледу спровођења откупа. Министар Јаков Блажевић био је један од најодлучнијих руководилаца по питању спровођења откупа. Он је као разлоге бројних проблема у откупу наводио пре свега слаб откупни апарат, који нема ауторитет па да сељак “зна да се ту ради о озбиљној организацији и да не треба да се шали”. Због тога “оно што даје, сељак даје слабо, мршаво или полуболесно”. Блажевић је нарочито истицао “опортунизам” појединих откупних органа који “врше откуп уверени да се чини нека врста неправде сељаку. Они мисле да би сељак могао красно да живи када му се не би узимало и питају се зашто му онда узимају. Наши људи не знају да повежу и не виде да ако ко добро живи, ако се ико од ослобођења по стандарду живота уздигао, онда је то наш сељак...”²²¹ Јаков Блажевић је више пута поновио на Другом пленуму да вишкова има, али да је откупни апарат лош, “а кулак који има транспортна средства претворио се у трговца и диктира шверцерске цене”.²²²

Кидрич је био неумољив у ставу да, осим што је откуп неопходан, он није ни сувише обиман.²²³ Главне проблеме препознавао је у погрешној методологији рада откупних органа и локалних партијских и масовних организација. Из тог разлога дешавало се да се “удара и где треба и где не треба, а понајчешће тамо где треба мање него што би било потребно, а тамо где не треба - више него што би то смело да буде”. Ради отклањања грешака приликом откупа Кидрич је истицао важност исправних анализа стварних услова производње у одређеном крају, затим важност благовремених активности у смислу давања јасне перспективе сељаштву о томе шта се очекује у погледу количина производа за обавезни откуп, и то током саме обраде земље и сетве. Такође, Кидрич је захтевао већу еластичност: да се смање захтеви тамо где нема довољно, али да се обавеза повећа тамо где се покаже да има више него што се претпостављало. Секташки приступ стварао је и политичку и економску штету, подвлачио је Кидрич, због чега је требало постићи такву координацију да сељаци не

²²⁰ F. W. Neal, *Titoism in action*, London 1958, 191.

²²¹ (Дискусија Јована Веселинова на Другом пленуму ЦК КПЈ 29. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 86.

²²² (Дискусија Јакова Блажевића на Другом пленуму ЦК КПЈ 29. јануара 1949), *Isto*, 144.

²²³ Видети Прилог 2. 1. на крају овог рада.

буду претешко оптерећени, а да се обезбеде потребне количине пољопривредних производа.²²⁴

Бакарић је подсећао да су послови сетве и откупа повезани и да су у плановима тако и постављени, али да “на терену” долази до одвајања: “С једне стране постоје откупна предузећа, која се брину о томе, да испуне план откупа, а сасвим без везе са њима раде органи пољопривредних повјереништава на питањима сјетве... Ствари се одвијају отприлике овако: органи министарства, односно повјереништва пољопривреде разраде план сјетве, испланирају колике и које површине треба да се засију, и онда ми полазимо на село да наговарамо сељака да ове године засије ту нашу планирану површину... Хоће ли он то засијати и даље радити, да се добије урод, о томе се нитко не брине. Нарочито се нитко не брине, да му помогне у остварењу приноса, т. ј. да му помогне у борби против различитих непогода, пољских мишева или других штеточина, у набавци гнојива итд... Једино што му стављамо у изглед, то је, да ћемо му највећи дио онога, што му стварно уроди и то без обзира на то колико се он трудио, однијети у обавезном откупу. Таква политика, разумије се, није никакав стимул за повјећање производње”, закључивао је Бакарић. Осим тога, иако су у самим законима већ били садржани елементи “класне борбе”, неким органима, како је примећивао, ни то није било довољно, већ су водили неку своју класну борбу: “Нижим се категоријама принос процјењује испод стварног, а вишим изнад стварног”. Разлике у процени приноса са имања ситних и средњих сељака, са једне стране и богатијих сељака, са друге кретале су се и до 14 метарских центи по хектару. У таквим околностима “богатом сељаку није тешко доказати, да му је урод превисоко оцијењен и један такав доказани случај даје свима богатим сељацима аргументе, да не предају жито”, и тиме “морално потпуно разоружава” власт.²²⁵

За 1949. годину Бакарић је процењивао да је род пшенице био такав да је обезбеђивао количину од 335 грама по становнику дневно, што је довољно да би сви становници могли јести “само чисти пшенични крух... и још би преостало”, када би се откуп спровео правилно. Због тога је требало исправљати грешке у разрезу, а не правити велике ревизије. Уколико би се уочила шпекулација, Бакарић је предлагао да

²²⁴ В. Kidrič, “О текућим задацима борбе за петогодишњи план”, 458.

²²⁵ V. Bakarić, “Neki problemi u otkupu” (1949), *O poljoprivredi i selu*, Beograd 1960, 116–118.

се иде и до конфискације, на коју не треба гледати “само као на репресивну мјеру против шпекуланата” већ као на меру “осигурања житног фонда за следећу годину”.²²⁶

Рачуница је и према Кардељу такође била неумољива. Он је, истина признавао да је разрез откупа “релативно висок”, али и да “упркос томе план ипак садржи мање количине жита, меса итд. него што су биле количине ових производа које је пре рата сељак доносио на тржиште”. За Кардеља је то био доказ да “те количине постоје” и да чак ако би се узимало у обзир да је сељачка потрошња порасла “ипак, у целини узев, откупне количине не би смеле да буду... сељаштву сувише велико оптерећење”. Кардељ је тврдио да обавезе заправо и испуњава “огромна већина сељаштва”, док мањи број покушава да их изигра. Кардељева оцена стања била је следећа: виши органи притискају ниже да изврше обавезе откупа; “шпекулантски елементи” не произведу довољно производа; откупни органи, како би испунили обавезу, разрезају веће откупне количине осталим сељацима. “То, разуме се, није право, али кривица није само до тих органа, већ и до оних шпекуланата који изигравају своје обавезе и тиме повећавају обавезе поштених сељака. И кривица је – ако хоћете – и до поштених сељака, који и сами нису натерали шпекуланте у својим селима да изврше обавезу”. Кардељ је захтевао да се у разрез обавеза за откуп укључи читаво село, сваки сељак, “а не да поједини сељак мисли да га се ништа не тиче како други извршава своје обавезе”.²²⁷

О свему се најкритичније изразио Тито, који је и сам у току спровођења откупа имао веома одлучан став по том питању. Ипак, пред укидање ове мере Тито се осврнуо и на бројна насиља чињена током спровођења откупа: “Таквих случајева је било... и то невјероватних случајева, да сам се ја за косу хватао и питао шта је то са нашим људима, јесу ли они непријатељи или су изашли из такта услијед пренапорног рада”. Средином 1951. он је на Четвртом пленуму ЦК КПЈ рекао да су насиља била последица грешака на самом врху: “Ми тражимо по сваку цијену да они стварају и они су то стварали. Баш у томе лежи тежина наше одговорности, јер ми нисмо гледали реално на могућности”. Констатујући да се другачије није могло наставио је: “Ми се

²²⁶ Isto, 119–120.

²²⁷ E. Kardelj, “Око откупа и земљорадничког задругарства”, *Poljoprivreda, selo i задругарство u социјалистичкој изградњи*, 1, Београд 1983, 26.

налазимо у фази једне невјеројатно напорне борбе за остварење нашег Петогодишњег плана, за изградњу социјализма у нашој земљи. Наша су средства готово минимална. Ми смо их морали тражити од људи, ми смо морали та средства наћи и често смо сматрали да их можемо наћи ондје гдје их уопште није било. И, наравно, морало је то погодити и некога ко није крив”. Главни проблем је, према Титовом тумачењу, био несхватање од стране органа и кадрова њихових компетенција и оних садржаја који су сматрани правилним односима у процесу изградње социјализма.²²⁸

Осим што се често дешавало да се сељацима “очисти таван” и за обавезни откуп одузму несразмерно високе количине производа, многи сељаци су били без кривице извођени пред суд или административно кажњавани зато што нису имали довољне количине за предају, односно, уколико се кривица могла установити – кажњавани непромерно тешким казнама, према прописима Закона о сузбијању недопуштене трговине, шпекулације и привредне саботаже. Примера ради, до маја 1947. кроз затворе је само у Србији (без покрајина) прошло 10.082 лица, али је правоснажно осуђено 1.224. Укупан број затвараних и осуђених у читавој Југославији није могуће ни приближно утврдити на основу расположивих извора. У случајевима одузимања производа преко прописаних количина, односно одређивања претераних разреза, био је предвиђен повраћај дела одузетих производа.²²⁹ У случајевима судског и административног кажњавања, без обзира на постојање или непостојање кривице, била је 1946. предвиђена амнестија, осим када је реч о сељацима који су кажњени они јер су “злонамерно уништили производе”.²³⁰

Полазећи од циља да се обезбеде средства за прехрањивање становништва, и то у условима индустријализације земље “одозго”, на начин да је носилац индустријализације била сама држава, којој су за то била потребна огромна средства и имајући у виду да сељаштво није имало никакав стимуланс за већу производњу, због чега је требало приволети сељаке на неопходно повећање производње, обавезни откуп пољопривредних производа био је, са становишта потреба државе, неопходан.

²²⁸(Дискусија Ј. Б. Тита на Четвртом пленуму ЦК КПЈ, 4. јун 1951), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 569–570..

²²⁹ Д. Тудор, Т. Хафнер, “Искуства из јесење сјетве”, *Народна држава*, 1–2/1950, 49; “Питање откупа – важан задатак Народног фронта”, *Народни фронт*, 5/1950, 1.

²³⁰ “Закон о општем помиловању кривица из уредаба о откуп у пољопривредних производа”, *Службени лист ФНРЈ*, 059/1946.

Захваљајући томе што је индустријски радник могао да по нижим ценама купује пољопривредне производе, што му је обезбеђивало да са малом зарадом подмирује своје потребе, све већа средства из акумулације одлазила су за даљи развој индустрије.

Социјални аспект увођења обавезног откупа, односно преузимање од стране државе обавезе да се становништво прехране, био је резултат принципа на којима је била заснована нова држава у којој се изграђивао социјализам. У том новом контексту држава није могла препустити “невидљивој руци” тржишта да решава питање снабдевања храном читавих региона у којима се у свој оштрини поставило питање исхране становништва. Отуда је први и основни задатак који је пред себе поставила нова власт било обезбеђивање хране за све крајеве земље.²³¹ У условима ограничених ресурса (пре свега ограничених количина хране и мањка транспортних средстава), као једини начин да се то постигне наметала се њихова концентрација, по најнижим могућим ценама, у рукама државе, која би потом вршила дистрибуцију према потребама становништва за храном. То је био први разлог увођења обавезног откупа тржишних вишкова житарица од произвођача.²³² Купујући пољопривредне производе по ниским ценама држава је штедела средства за друге потребе, пре свега за индустријализацију.

Међутим, обавезни откуп није био само начин подмиривања потреба становништва за храном и начин штедне државе која, осим што жели да испуни један социјални задатак, истовремено жели да за то што мање плати. Откуп пољопривредних производа постао је истовремено и извор државних прихода који су се остваривали на разлици између цене по којој је држава куповала робу од пољопривредних произвођача и оне по којој је ту робу или од ње добијене прерађевине продавала на домаћем и страном тржишту. Тиме је откуп постао једно од средстава тзв. “првобитне социјалистичке акумулације” и чинилац обезбеђивања средстава за индустријализацију. Осим тога, откуп је био и начин укључивања сељака у планску

²³¹ (Дискусија министра З. Шарца), *Privredna politika Vlade FNRJ*, 1, 125, 138,

²³² В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 412–413; Р. Wright, n. d., 5; М. Павловић, n. d., 59; В. Гудац–Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 57–58.

привреду. У том смислу је нарочито значајно било уговарање (контрахирање) производње одређених пољопривредних производа.²³³

Са таквим развојем привреде потребе за пољопривредним производима постајале су све веће и разноврсније. Оне су расле са порастом градског становништва које је радило у фабрикама, предузећима и државним институцијама, расле су и потребе државе за што већим средствима за даљу индустријализацију и, коначно, расле су и потребе прерађивачке индустрије пољопривредних производа, ма колико да је развој тог типа индустрије, у поређењу са базичном, био у другом плану.

Пошто је држава настојала да пољопривредне производе произвођачима плати што јефтиније, тако ниске откупне цене пољопривредних производа већ саме по себи биле су довољно дестимулативне за произвођаче, да је незаинтересованост за проширење производње био економска неминовност. Због тога је било неопходно деловати административним, ванекономским начином и пољопривредне произвођаче фактички приморати да производе и да велики део своје производње предају држави по прописаним ценама. Овај проблем се додатно заоштравао будући да сељаштво није имало никакав ефикасан спољашњи стимуланс за повећање производње. Такав стимуланс могли су бити разни производи широке потрошње, потребни сељаштву. Међутим, увоз тих производа значио би преливање средстава из југословенске привреде у привреде страних земаља. Са друге стране, развој домаће индустрије која би производила робу широке потрошње такође није био опција, јер би и то угрожавало приоритетни развој базичних индустријских система, што је био “релативни закон” југословенске изградње социјализма, како је објашњавао Кидрич. Тако је и са те стране био затворен пут стимулацији сељаштва да производи, а управо је од те производње зависио успех саме југословенске индустријализације. Укратко, од сељака се очекивало да производи што више, да велики део својих тржишних вишкова предаје држави по ниским откупним ценама, пристајући да за узврат добија врло мало повећање животног стандарда.

Поред социјалног (снабдевање пасивних крајева и индустријских радника јефтиним храном), економског (обезбеђивање средстава за индустријализацију, укључивање

²³³ О томе види: Ђ. Узелац, “Значај и обележја основне уредбе о откупу пољопривредних производа”, *Народна држава*, 9–10/1950, 56–57; “Zaključci konferencije sa predsednicima vlada i ministrima narodnih republika održane 28. aprila 1947”, 197.

сељака у планску производњу), откуп је имао значајну политичку функцију у изградњи социјализма, будући да је био средство класне борбе на селу. Узимање већег дела тржишног вишка од имућних сељака био је вид класне борбе, али је то такође имало негативних последица за саму пољопривредну производњу, која је углавном и почивала на крупним земљорадницима, који су остваривали највећи део тржишних вишкова, за шта су у новим условима губили интересовање.²³⁴ Откуп је, према идеолошком концепту, требало да буде манифестација класне борбе, са једне стране, а у односу на сиромашне и средње сељаке – манифестација њиховог савеза са радништвом.²³⁵

Социјално-економска димензија овог савеза огледала се у томе што је захватањем већег дела тржишних вишкова имућних сељака и знатно мањег дела скромних тржишних вишкова средњих сељачких слојева држава средњег сељака чинила конкурентним на остацима слободног тржишта пољопривредних производа, којем он, у условима истински слободне тржишне утакмице, својом ситном робном производњом није могао конкурисати крупном произвођачу. Када су откупном политиком државе вишкови капиталистичких елемената на селу који су остајали за слободну пијацу сведени мање-више на ниво ситне робне производње, дошло је до значајног умањивања разлике у тржишном потенцијалу богатих и средњих сељака, а делом и сиромашних, који су местимично сасвим ослобађани откупних обавеза.²³⁶

Због оваквих односа, сељак није имао мотивацију чак ни за личним богаћењем, јер је оно у перспективи значило само веће оптерећење и већи притисак власти на његово газдинство, при чему у обзир није долазило ни повећавање земљишних површина, услед контроле и фактичке забране купопродаје земље. Тако се створила ситуација да би повећана производња, чак и када не би била праћена њеним широким захватањем од стране државе, довела само до тога да се у рукама сељака гомилају све веће количине тезаурисаног новца којим се није имало шта купити, при чему је Кидрич настојао да и то гомилање новца у рукама богатијег дела сељаштва спречи, јер би оно значило да сељак има још више економске слободе и да за тржиште може да

²³⁴ М. Павловић, *н. д.*, 60.

²³⁵ (Експозе министра државних набавки Јакова Блажевића, 27. децембар 1949), *VIII редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 – 28 децембра 1949 године. Стенографске белешке*, 182–183.

²³⁶ В. Kidrič, “Naša sadašnja ekonomska politika”, *Sabrana dela*, VI, 480.

производи све мање и мање, ослањајући се за подмирење својих трошкова на резерве новца.

Када је било речи о предлозима да се подигну цене пољопривредних производа у откупу, као заговорник противног курса иступао је В. Бакарић. Према подацима које је износио, цене пшенице на неким светским пијацама износиле су од 4,13 до 4,63 динара по килограму, а у Југославији је сељак добијао, када се рачунају према боновима везане трговине – 20 динара, а задруге чак 26,5 динара. “Логика догађаја сама тјера цијене на приближни ниво свјетског тржишта”, образлагао је Бакарић, “и наш сељак мора уз њих пропадати, као што је пропадао у старој Југославији. Уз то пропадање..., он мора дати све од себе, да би повећао производњу и продао је и на тај начин ми бисмо могли доћи до свих потребних количина његових производа (као што је долазила стара Југославија). Само, ми онда не бисмо били комунисти”.²³⁷ Управо из овог разлога није могуће пренагласити важност система везаних цена, који је обележио откуп у Југославији, будући да је, како је Бакарић образлагао, захваљујући том систему сељак заправо своје производе продавао по вишеструко вишим ценама од цена на светском тржишту.

За југословенске комунисте није било сумње да је откуп имао своју сврху и да је у фази развоја када је примењиван био неопходан. Када се индустријско становништво повећало за 30% “преко ноћи”, како је истицао Кидрич, проблем исхране тог становништва постао је ургентан.²³⁸ Са друге стране, “по закону дијалектике”, откуп је имао и негативне резултате, пре свега утолико што је дестимулисао пољопривредну производњу. Исто тако, пошто није било могуће захватити све произведене вишкове, онај део који је остајао сељацима на слободном располагању продавао се по веома високим ценама “због чега се догодило да је оно што је сељачки шпекулант губио преко обавезног откупа долазило опет у његове руке преко високих цена производа које је слободно износио на пијацу”.²³⁹ Тврдећи да откуп више “није никаква социјалистичка мера”, већ “мера оскудице”, Кидрич се супротстављао становишту појединих кадрова да је напуштање откупа “корак назад”, да то “није социјалистички

²³⁷ V. Bakarić, “O produktivnosti rada u poljoprivredi”, *O poljoprivredi*, 310.

²³⁸ За количине откупљених производа видети Прилог 3. 1. на крају овог рада.

²³⁹ B. Kidrič, “Dosadašnja iskustva i perspektive razvitka našeg privrednog sistema”, *Sabrana dela*, VII, 399.

пут” и, како се говорило у неким круговима: “да ће нас сељаци упропастити”.²⁴⁰ Штавише, Кидрич је предвиђао да ће са укидањем обавезног откупа “за индивидуалног сељака штошта бити слабије, само што то сељак не види”. Конкретно, било је очекивано да цене пољопривредних производа на пијаци знатно опадну услед већег прилива робе.²⁴¹ Истичући да је откуп “социјалистичка форма” само уколико је “бирокаратски социјализам – социјализам, односно утолико уколико у њему преовлађују елементи социјализма, а не елементи бирокаратизма”, Кидрич је сматрао да се у супротном случају “откуп претвара у опасну ствар” која “више личи на феудалне и спахијске мере”. “Ако бисмо се и даље држали обавезног откупа”, закључивао је Кидрич, “ми бисмо се неминовно определили баш за ту пљачкашку меру, отишли бисмо у капитализам, што би личило на феудалне и спахијске мере које би унапред разарале производне снаге пољопривреде”.²⁴²

3. Задругарство

Нова власт у Југославији је непосредно после ослобођења 1944/45. најављивала издашну подршку задругарству, а релативно брзо се посветила његовој реорганизацији и успостављању контроле над радом затечених задружних организација.²⁴³ Од задружне организације се очекивало да постане “чврст ослонац народне власти у провођењу њене привредне политике”.²⁴⁴ Заједно са ДПД и ПМС, задруге је требало да постану важна карика у ланцу социјалистичке реконструкције села.²⁴⁵

Од укупног броја некадашњих задруга, рат је “преживело” њих 5.931 или око 46%.²⁴⁶ Врло брзо је обновљен рад набавно-продајних задруга, што је у новим

²⁴⁰ Isti, “Iz zapisnika sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ održanih 3. i 4. juna 1951. godine”, *Isto* 319.

²⁴¹ Isti, “Izlaganje na sednici IOOF 14. i 15. maja 1951. godine”, *Isto*, 295.

²⁴² Isti, “Novi privredni sistem”, *Isto*, 334.

²⁴³ М. Вучковић, “Општи поглед на задругарство код нас”, *Архив за правне и друштвене науке*, 3–5/1945, 176.

²⁴⁴ “Одлука Привредног савета о задацима и организацији задругарства”, *АЈ*, 4 – 36 – 315.

²⁴⁵ М. Вокочу, *n. d.*, 69–70; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 46–53.

²⁴⁶ “Стање задругарства у Југославији на дан 31. 12. 1945” (према подацима Комисије за задругарство), *АЈ*, 4 – 13 – 123; Р. Petrović, “Razvitak zadrugarstva u socijalističkoj Jugoslaviji”, *Zadrugarstvo Jugoslavije*, 25.

околностима било тесно повезано са ликвидацијом приватне трговине.²⁴⁷ Пре свега је укинута ратно законодавство и задружни прописи, па се рад задруга заснивао на Закону о привредним задругама из 1937.²⁴⁸

У ослобођеној Србији, на заседању Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине новембра 1944, расправљало се и о раду руководиоца Главног савеза српских земљорадничких задруга (ГССЗЗ) током рата, па је уз осуду њиховог рада, Главни НОО Србије сменио тадашње руководство савеза и поставио Пословни одбор састављен од људи некомпромитованих сарадњом са окупатором и оданих Народноослободилачком покрету.²⁴⁹ Нешто касније постављене су и нове управе (пословни одбори) у четири главне задруге које је обједињавао Главни савез: Главној земљорадничкој набављачкој задрузи, Главној земљорадничкој произвођачкој задрузи, Главној земљорадничкој сточарској задрузи и Главној земљорадничкој кредитној задрузи.²⁵⁰

Активација задружног рада српских земљорадничких задруга био је почетак оживљавања задругарства на простору читаве Југославије, при чему се тежило организационој унификацији. Као и у Србији, тако су и у другим републикама формиран разни привремени задружни органи: Одбор за сређивање задругарства у Хрватској, Иницијативни задружни одбор у Словенији, Кооперативна комисија у Македонији, Главни задружни пословни одбор у Црној Гори, Задружни одбор у Босни и Херцеговини. Циљ ових привремених органа био је да поставе темеље новог задружног система и да у најкраћем року оживе рад задруга.²⁵¹

²⁴⁷ V. Begović, "Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja", 312.; Љ. Мијатовић, генерални секретар Главног задружног савеза ФНРЈ, "Наша задружна трговина", *Нова трговина* 7–8/1952, 484.

²⁴⁸ М. Вучковић, *Задругарство јуче и данас*, Београд 1945, 43.

²⁴⁹ "Главни народноослободилачки одбор Србије именован је Пословни одбор у Главном савезу с. з. з.", *Задруга*, 1/1945, 4. У Пословни одбор су ушли: пуковник Бранко Ракић, др Михаило Вучковић, др Александар Јовановић, Ђорђе Давидовић, др Карло Шнајдер, као и четворица земљорадника – Аћим Ивановић, Жарко Селаковић, Сава Ковачевић и Радивоје Николић.

²⁵⁰ Исто.

²⁵¹ "Sređivanje i demokratizacija našeg zadrugarstva", *Gospodarski list*, 8/1945; "Задругарство Југославије пре рата, за време народно-ослободилачке борбе односно окупације и после ослобођења (По реферату Комисије за задругарство Владе ФНРЈ)", *Зборник материјала о задругарству ФНРЈ*, Комитет за задругарство Владе ФНРЈ, Београд 1948; М. Вучковић, *Задругарство*, 78–79; "Развој задругарства у Црној Гори", АЈ, 4 – 7 – 65; S. Čukanović, *n. d.*, 33.

Прва новоформирана земљорадничка задруга у Југославији после ослобођења основана је фебруара 1945. у Власотинцу.²⁵² Рад на обнови и формирању задруга био је у великој мери неорганизован, све до оснивања Комисије за задругарство при Привредном савету Владе ФНРЈ, августа 1945. На предлог ове Комисије Савет је усвојио Основна задружна начела,²⁵³ која се баве пре свега сељачким набављачким задругама. Њихов нови задатак био је и да откупљују производе од сељака и да их продају градским набављачко-потрошачким задругама, које би их даље дистрибуирале градском становништву. Овакав поступак значио је избегавање посредника, чиме су сељаци могли да своје производе пласирају у граду по нешто вишим ценама од оних које су им плаћали посредници-шпекуланти, а градске задруге би те производе продавале становништву по ценама нижим од шпекулантских. На тај начин задруге би се ухватиле “у коштац са црном берзом и шпекулацијом која тако тешко погађа радни свет града и села”.²⁵⁴ У идеолошком наративу епохе то је представљано као реализација савеза радника и сељака.²⁵⁵ “Свесни овог заједничког интереса и узајамне повезаности раднички синдикати у своје редове пуштају као прву дневну заповест: Лицем селу! А земљорадничке задруге у задругарске масе паролу: Лицем радноме граду! У том узајамном помагању и у кружењу добара и градске радничке и сеоске земљорадничке задруге постаће главни колосек преко кога ова добра иду из села у град и из града у село”.²⁵⁶

Посебна пажња посвећена је земљорадничким произвођачким задругама. Оне су и раније постојале у Југославији, али су оне заправо биле продајне задруге: произвођачи одређене врсте производа заправо су се удруживали ради заједничке дистрибуције. Очито уочавајући у оваквим задругама могућност заметка заједничке обраде земље, “народна власт жели да помогне пре свега праве произвођачке задруге које се темеље на заједничком раду својих чланова”.²⁵⁷

²⁵² S. Čukanović, *n. d.*, 38.

²⁵³ *Основни принципи задругарства*, Београд 1945; В. Марјановић, “Земљорадничке задруге у Војводини у првим годинама после Ослобођења”, 119.

²⁵⁴ “Оснивање Комисије за задругарство”, АЈ, 4 – 36 – 315.

²⁵⁵ “Основни принципи задругарства”, Исто.

²⁵⁶ Н. Петровић, “Задругарство пред новим задацима”, *Задружни календар*, Београд 1946, 31.

²⁵⁷ М. Вучковић, “Земљорадничко задругарство и основна задружна начела”, *Задруга*, бр. 18, 25. новембар 1945.

У учвршћењу и развоју задругарства посебну улогу имали су задружни савези, особито срески, који се формирају већ током 1946. Срески савези нису постојали у међуратној Југославији и они су били плод новог концепта задругарства у којем је била потребна већа координација између виших и нижих задружних организација, као и између задружних организација и државе.²⁵⁸ Срески савези су показали одмах неке капиталистичке тенденције које су проистицале из све већег преузимања сеоске трговине: да остваре веће марже, да покрећу разне услужне делатности. То су биле тенденције које су власти сузбијале. Срески задружни савези требало је искључиво да имају улогу својеврсног инструктора месних задруга и бенеvolentног посредника између индустрије и пољопривреде, без коришћења монополског положаја за развијање сопственог пословања на рачун задругара. Срески савези су у том смислу имали задатак да усмеравају месне задруге “често стрпане у полумрачне дућанчиће, вођене често од бивших сеоских трговчића”. Такве задруге остајале су на нивоу набавно-продајних организација, без перспективе развоја у правцу произвођачких активности, што је био један од главних циљева задругарства.²⁵⁹

Срески савези земљорадничких задруга имали су вишеструку улогу: унапређење пољопривредне производње у самим задругама, организација промета пољопривредних производа и снабдевање села индустријском робом, расподела дохотка у задругама, формирање задружних фондова, кредитирање задруга, организација рада задруга, увођење савремених метода у раду задруга, усавршавање књиговодства, решавање проблема унутрашњих односа између задругара међусобно и између задругара и задружних тела и органа, политичко-организациона улога.²⁶⁰

До октобра 1946. године у свакој републици су формиран главни савези земљорадничких задруга.²⁶¹ На нивоу Југославије постојао је Главни задружни савез, на чијем челу се до октобра 1946. године налазио привремени Управни одбор који је формиран на предлог Комисије за задругарство Привредног савете владе ФНРЈ и

²⁵⁸ Д. Бајалица, “Срески савези земљорадничких задруга пред новим задацима”, *Народна држава*, 4–5/1950, 57–69.

²⁵⁹ Д. Бајалица, “Срески савези земљорадничких задруга пред новим задацима”, 64.

²⁶⁰ (Закључци са састанка у Главном задружном савезу ФНРЈ одржаног 1. и 2. фебруара 1952), АЈ, Главни задружни савез (301) – 3; Љ. Мијатовић, “О улози среских савез земљорадничких задруга”, *Економска политика*, 38/1952, 747.

²⁶¹ М. Горановић, “Развој задружних организација у ФНРЈ од ослобођења до данас”, *Народно задругарство*, 1/1947, 16.

којим је председавао Максим Горановић.²⁶² Прва, конститутивна скупштина Главног задружног савеза ФНРЈ одржана је у Београду 28. и 29. октобра 1946. На тој скупштини изабрано је руководство ГЗС и усвојена Угледна правила за задруге.²⁶³ У то време било је око 10.000 задруга, а у неким срезovima у задруге је било учлањено и до 80% становништва.²⁶⁴

Иако је задругарство постојало и у другим областима, после рата “тежиште задружног рада помера се све више ка пољопривреди”.²⁶⁵ У почетном периоду кристалисало се неколико облика земљорадничких задруга. Неке су биле наслеђене из међуратног периода, али са модификацијама у начину рада, а неке су биле сасвим нове. Наслеђене су биле набављачке и читав низ специјализованих произвођачких задруга (виноградарских, сточарских, млекарских и сл.). Новина у раду ових задруга било је то што су укључене у систем откупа и што су се непосредно повезале са градским набавно-продајним задругама, будући да је један од задатака задругарства у новим околностима био да у што већој мери потисне посреднике из размене селоград.²⁶⁶ До краја 1946, према подацима које је износио В. Бакарић, у рукама задруга било је 75% дистрибуције на мало.²⁶⁷ Међутим, државна трговинска предузећа су се од самог почетка према задругама односила “неправилно”, настојећи да успоставе свој монопол, што је за последицу имало да су та предузећа обављала послове који су се преко задруга могли обавити брже и јефтиније.²⁶⁸

И однос месних власти и набављачко-продајних задруга био је амбивалентан. Задруге су од самог ослобођења наилазиле на опструкцију код појединих органа власти, иако је становиште владе било да подржава задругарство. Према речима

²⁶² Исто; М. Вучковић, *Задругарство*, 79.

²⁶³ “Завршена је скупштина Главног задружног савеза Југославије”, *Задруга*, бр. 43, 1. новембар 1946;

²⁶⁴ “Задругарство и народна власт. Предавање Комисије за задругарство одржано на Радио Београду”, *Исто*, бр. 10, 15. март 1946,4.

²⁶⁵ Примера ради, од укупно 9.616 задруга на простору Југославије, према стању на дан 31. децембра 1945. године, било чак 8.340 или 86,73%. М. Вучковић, “Бројно стање задружних организација у ФНР Југославији”, *Народно задругарство*, 1/1947, 40.

²⁶⁶ “Реорганизација наше пољопривредне службе”, АЈ, 4 – 2 – 25; М. Вучковић, “Откуп пољопривредних производа најважнији задатак земљорадничких задруга”, *Борба*, 21. јануар 1947; “Закључци са конференције представника главних задружних савеза народних република”, *Народно задругарство*, 2/1947, 61–62; “Закључци конференције представника Главних задружних савеза народних република”, *Политика*, 19. март 1947.

²⁶⁷ V. Vakaric, “Agrarna reforma, otkup žita i snabdijevanje”, *O poljoprivredi*, 52.

²⁶⁸ “Изјава претседника Привредног савета А. Хебранга о задругарству”, *Задруга*, бр. 16, 11. новембар 1945, 1; Б. Матичевић, “Активизација земљорадничког задругарства у трговини пољопривредних производа”, *Нова трговина* 5/1951, 249.

Андрије Хебранга, “често се догађало да су народни одбори на терену спречавали рад задругама и покушавали да се сами претворе у трговце”.²⁶⁹ Негде су у задругама постојале тенденције да се одржи старински начин рада, па су се те задруге непријатељски односиле према месним властима. Било је и случајева када су среске задруге заузимале надређен став у односу на месне народне одборе и издавале им наређења, постављале рокове, заборавајући да на то немају право.²⁷⁰ Претерано “ревносне” месне власти, секташки желећи да успоставе државну контролу над целокупном активношћу неког места, вршиле су непотребне притиске на задруге, постављале и смењивале управе, преузимале робу, магацине, укидале откупну маржу задругама, успостављале монопол државних предузећа у откупу пољопривредних производа, што је све било у директној супротности са државном политиком и прописима. Месни народни одбори показивали су тенденцију да сами деле робу која је пристизала (за шта су запоседали задружне магацине).²⁷¹

Са друге стране, настале су као сасвим нови тип задруга сељачке радне задруге, које су испрва сматране за посебну врсту произвођачких задруга, односно као једине праве произвођачке задруге,²⁷² па их је као такве препознавао и Основни закон о задругама.²⁷³ Наиме, Основни закон о задругама усвојен је 16. јула 1946, само шест месеци после Устава ФНРЈ, као један од првих системских закона у области привреде²⁷⁴ и односио се на све задруге. Према закону из 1946. земљорадничке задруге могле су бити набавно-продајне, разне произвођачке и прерађивачке задруге, остављана је могућност да се организују и земљорадничке кредитне, здравствене и друге задруге. Као посебна врста произвођачких задруга издвајане су сељачке радне задруге.²⁷⁵ Закон је донет као својеврсно санкционисање већ развијене задружне

²⁶⁹ “Изјава председника Привредног савета А. Хебранга о задругарству”, *Задруга*, бр. 16, 11. новембар 1945, 1.

²⁷⁰ Ј. Новаковић, “Народна власт и задружне организације”, *Задружни календар*, Београд 1947, 37–38.

²⁷¹ Н. Петровић, “Месни народни одбори и задруге”, *Задруга*, бр. 19, 2. децембар 1945, 3; Исти, “Задруге преузимају снабдевање села”, *Исто*, бр. 20, 9. децембар 1945, 3; “Задругарство и народна власт. Предавање Комисије за задругарство одржано на Радио Београду”, *Исто*, бр. 10, 15. март 1946, 4–5; “Једна неправедна одлука Среског народног одбора у Сјеници”, *Исто*, бр. 31, 9. август 1946, 4.

²⁷² М. Вучковић, “Главни облици задруга на које се данас треба ослонити”, *Исто*, бр. 25, 28. јун 1946, 1–2; М. Горановић, “Развој задружних организација у ФНРЈ од ослобођења до данас”, 15.

²⁷³ Р. Rastovčan, *Pravo zemljoradničkih zadruga*, Zagreb 1950, 4.

²⁷⁴ “Основни закон о задругама”, *Службени лист ФНРЈ*, 59/1946.

²⁷⁵ “Основни закон о задругама”, *Службени лист ФНРЈ*, 59/1946; Р. Rastovčan, *Pravo zemljoradničkih zadruga*, Zagreb 1950, 4.

праксе, зачете већ у току НОБ-а, како је тврдио Кидрич,²⁷⁶ дајући “организационе форме за све оне промене које су се у стварном животу... задруга у току народно-ослободилачке борбе и после десиле”.²⁷⁷ Закон је, предвиђао, баш како је Кидрич образлагао у Народној скупштини, да су задружне организације “ослонац држави у спровођењу државног привредног плана и у јачању савеза радних маса села и града”.²⁷⁸ У вези са овим новим задатком задругарства дошло је и до већег разилажења између Драгољуба Јовановића и предлагача закона. Јовановићева главна примедба тичала се тога што је закон предвиђао снажну везаност задругарства за државу.²⁷⁹ У идеалнотипском смислу, задруге у Југославији су карактерисали добровољност, слобода уласка, заједнички рад, демократичност и културно-просветно уздизање чланства.²⁸⁰

Набавно-продајне задруге требало је да покрију целокупну купопродајну активност сељачке породице и да на тај начин “уштеди задругарима велики број радних дана које троше по разним пијацама”.²⁸¹ Осим тога, ове задруге су омогућавале “везивање ситног индивидуалног сеоског газдинства са крупном државном трговином” избегавајући посреднике.²⁸² Произвођачке и прерађивачке задруге, са сељачким радним задругама као својим највишим обликом, требало је да постану “спона између сељачке пољопривреде и државног сектора пољопривреде”.²⁸³ Према Кардељу, прерађивачка активност у задругама требало је да одигра “изванредно важну улогу”, будући да ће, како је Кардељ очекивао, “разбијати ситносопствеништво код сељака”.²⁸⁴ Сасвим у духу идеолошких наратива епохе, истицано је да је оваква организација задругарства дело самог народа, који је одбацио некадашње задружне форме које су

²⁷⁶ (Излагање Б. Кидрича у Народној скупштини, 16. јула 1946), I redovno zasedanje Saveznog Veća i Veća naroda 15 maj – 20 jul 1946. Stenografske beleške, 407.

²⁷⁷ П. Петровић, “Основни закон о задругама”, *Задружни календар*, Београд 1947, 45.

²⁷⁸ “Основни закон о задругама”, чл. 1; В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 424—429; М. Воковоу, *n. d.*, 70.

²⁷⁹ О сукобу Д. Јовановића са предлагачима Основног закона о задругама 1946. видети: В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 49–50; Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Београд 2000, 485–490.

²⁸⁰ М. Вучковић, *Задругарство*, 87.

²⁸¹ Блажа Марковић, члан Комисије за задругарство при Привредном савету, према: *Задруга*, бр. 29, 26. јул 1946, 6.

²⁸² М. Вучковић, *Задругарство*, 93.

²⁸³ Блажа Марковић, члан Комисије за задругарство при Привредном савету, 6.

²⁸⁴ (Дискусија Е. Кардеља у Комитету за задругарство), “Konferencija Komiteta za zadrugarstvo Vlade FNRJ, 24. V. 1948”, *AJ*, 325 – 1.

највише одговарале шпекулантима.²⁸⁵ Ка добар пример нове праксе, услед веома малих износа организованог кредита, од стране власти је пропагирана својеврсна самопомоћ, па су као похвални примери истицани случајеви када су задругари сами бескаматно позајмљивали задрузи свој новац јер су били “савесни задругари и волели су своју задругу”.²⁸⁶

Међутим, оријентација на купопродајне активности није била довољна, али је преовлађивала. Кардељ је упозоравао да се у суштини и даље не схвата шта треба да буде “главни циљ”. Чак се и у Комитету за задруге доносе закључци који се односе “на учвршћивање купопродајног задругарства”. Таква тенденција, чак и у случају употпуњавања купопродајних задруга прерађивачким задругама није у стању да задругарству наметне “социјалистички правац”, упозоравао је Кардељ. Он је нарочито истицао следеће: “Треба имати у виду да је за социјалистичку реконструкцију наше пољопривреде потребно да средства за производњу и земља постану државна својина. То је сада наш циљ који треба да постигнемо и на тој линији морамо да нађемо ону карику у ланцу за коју ћемо се ухватити да би ишли даље”. За то је потребно подстицати развој задруга у правцу тога да “унутар задруга све више јача колективна својина на земљу”. Са тим у вези Кардељ је даље истицао: “Не треба мислити да ће овај развитак задругарства ићи једном равном линијом. Ми ћемо у том задругарству доћи кроз једно време на такав степен кад ће супротности у самим задругама постићи такав стадиј, да ће се оне као јединствене распадати и да ће се из њих издвојити један део који ће ићи у радне задруге... Тада ћемо пребацили тежиште на развијање радних задруга. Развитак колективизације у СССР-у је такође у суштини ишао тим путем. То ће бити код нас тај пресек из квантитета у квалитет, то ће бити стварање у масовном облику социјалистичких форми у пољопривреди”.²⁸⁷

После 1945. ове задруге су биле готово једини канал за финансирање сељачке пољопривредне производње. Највећи број скромних кредита за пољопривреду ишао је преко задруга – општинских и сељачких радних. Њихово кредитирање одвијало се преко

²⁸⁵ Задружни радници о новом закону о задругама, *Задруга*, 26. јул 1946, 5–7.

²⁸⁶ “Удружени задругари помоћи ће себи и својој задрузи”, *Исто*, бр. 12, 29. март 1946, 7.

²⁸⁷ (Дискусија Е. Кардеља на конференцији у Комитету за задругарство, 24. маја 1948), “Konferencija Komiteta za zadugarstvo Vlade FNRJ, 24. V. 1948”, *AJ*, 325 – 1.

Задружне банке, формиране од некадашње ПАБ.²⁸⁸ Задругама је од јула 1946. одобран производни пољопривредни кредит, а давање кредита имало је за циљ, како се тврдило, “оспособљавање газдинства земљорадника, побољшање његовог живота”.²⁸⁹ Услови за добијање кредита били су веома повољни, каматне стопе ниске, а наменски карактер кредита спречавао је трошење средстава за улагања која пољопривреднику неће донети никакву корист.²⁹⁰

Све до 1949. године кредитирање се вршило на основу плана који су израђивали народни одбори, који су одлучивали шта ће производити СРЗ, односно како ће пословати општа задруга. Банке су кредитирале задруге на основу кредитног плана, тако што су задрузи унапред, у складу са њеним производним планом и планом промета робе, додељивани кредити. Камата на краткорочне кредите износила је 1%, а на дугорочне 2% (за СРЗ – 1%). од 1948. године формирано је шест републичких банака за кредитирање земљорадничког задругарства, са 26 обласних филијала. Од 1949. године прешло се на систем да задруге саме израђују свој план пословања, укључујући и план инвестиционе градње, набавке машина и других потреба. На основу ових задружних планова израђивао се укупни државни план инвестиционих кредита.²⁹¹

У бројним наступима, изјавама и написима државних функционера повлачено је доследно да је задругарство старе Југославије служило за експлоатацију сељаштва, док задружна организација у новој Југославији треба да послужи истинском напретку села. Подстичући и обећавајући подршку задругама, комунисти су истовремено поручивали сељаштву да је у рату задругарство служило окупаторско-квислиншком систему, а и да су Михаиловићеви четници пљачкали задружну имовину.²⁹² Тиме су желели да

²⁸⁸ “Закон о уређењу и деловању кредитног система”, *Службени лист ДФЈ*, 087/1945.

²⁸⁹ “Земљорадничкој задрузи и земљораднику-задругару обезбеђен је јевтин и повољан кредит”, *Задруга*, бр. 28, 19. јул 1946, 1.

²⁹⁰ Исто; В. Поповић, “О кредитирању Земљорадничког задругарства”, *Народно задругарство*, 7–8/1950, 29.

²⁹¹ В. Поповић, “Кредит као средство за јачање земљорадничког задругарства”, *Социјалистичка пољопривреда*, 11/1951, 25–34; “У којим ће се случајевима одобравати кредити за набавку пољопривредних машина и справа”, *Задружни гласник*, 8/1952, 21–22.

²⁹² Е. Kardelj, “Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi”, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji*, 188–190; “Четници Драже Михаиловића пљачкали су наше задруге”, *Задруга*, бр. 1, 1. јануар 1945, 5; М. Вучковић, “Највећи непријатељ”, *Исто*, бр. 2–3, 1. фебруар 1945, 1; Б. Ракић, “Кроз Љотићево задругарство”, *Исто*, бр. 6–7, 1. април 1945, 5–6; М. Горановић, “Развој задружних организација у ФНРЈ од ослобођења до данас”, *Народно задругарство*, 1/1947, 12–13.

представе да се целокупна буржоазија сврстала у ред непријатеља задругарства. Насупрот томе, комунисти су настојали да покажу да су они доносиоци нове форме задругарства која ће штитити интересе сеоског становништва, али пре свега ситног и средњег сељаштва, а не сеоских богаташа.²⁹³ Такође, комунисти су отворено заступали становиште да задругарство не може бити политички неутрално “кад се ради о слободи и демократији”, због чега нова власт у свим ослобођеним крајевима Југославије “даје пуну подршку” задругарству које се “може ослонити потпуно на ту подршку, пре свега у свом сопственом интересу”,²⁹⁴ за разлику од епохе “александровског задругарства”.²⁹⁵ И министар Чубриловић је истицао да се морају сачувати “демократске навике и обичаји... задругарства”, али и да се морају спречити и све “нездраве појаве на врховима задругарства, које су се показивале све до почетка рата”, односно да задругарство треба да служи само “селу, државној привреди и никоме више”.²⁹⁶ Како је Кидрич истицао, било је погрешно када се “механички... без обзира на тенденцију друштвено-политичког развитка” одваја “државни, задружни и радни део приватног сектора једно од другог”.²⁹⁷

Иако је земљорадничко задругарство у социјалистичкој аграрној политици требало да буде намењено пре свега сиромашним и средњим сељацима и манифестација савеза радника и сељака у теоријско-идеолошком приступу југословенских комуниста, као и у самој пракси, задруга је била отворена и за лојалне имућне сељаке. На то је, једним делом, реферисала оптужба из Резолуције ИБ за занемаривање класне борбе на селу. У суштини, водило се рачуна о томе да у задругама заиста главну реч воде сиромашни и средњи сељаци, али је било одступања, која су у Партији сматрана недопустивим, али су се ипак дешавала.²⁹⁸ У погледу богатих сељака и њиховог чланства у задругама, у законски пропис из 1949. био је да “богати сељаци могу бити примљени у задруге само изнимно, ако својим држањем према народној држави и задрузи дају јамство да ће

²⁹³ Ђ. Давидовић, “Задругарство и народно-ослободилачки фронт”, *Задруга*, бр. 2–3, 1. фебруар 1945, 4.

²⁹⁴ М. Вучковић, “Два задругарства”, *Исто*, бр. 4–5, 1. март 1945, 7.

²⁹⁵ М. Вучковић, “Развој задружних организација...”, 12.

²⁹⁶ (Говор министра Васе Чубриловића на конференцији у Министарству пољопривреде, 1. августа 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

²⁹⁷ В. Кидрич, “Govor na Prvom kongresu Glavnog zadružnog saveza”, 346.

²⁹⁸ М. Тодоровић, “О развоју и задацима земљорадничког задругарства”, *Poljoprivreda*, 3/1949, 13; (Говор Е. Кардеља у Народној скупштини ФНРЈ, 24. априла 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 186; В. Веговић, “Put socijalističkog preobražaja poljoprivrede pod rukovodstvom KPЈ”, 282.

поштовати правила задруге и испуњавати своје обавезе према задрузи”.²⁹⁹ Према испитивању из 1946. и 1947. године руководство ОЗЗ чинили су сељаци са имањем до 10 хектара у следећим процентима: У Словенији 81,7%, у Србији 87,9%, у Македонији 92,3%, у Босни и Херцеговини 92,9%, у Хрватској 94,3% и у Црној Гори 99,4% што је био доказ против оптужби ИБ-а да се у Југославији задругарство налази “у рукама кулачких елемената”.³⁰⁰ Према подацима са краја 1949, који се односе на Србију, у руководству земљорадничких задруга нису доминирали кулачки елементи, али ни сиромашни сељаци. Међу члановима УО задруга у Србији било је 21,6% лица са поседом до 2 ха; 41,3% са поседом од 2 до 5 ха; 25% са поседом од 5 до 10 ха 10% са поседом од 10 до 20 ха и 2% са поседом преко 20 ха.³⁰¹

Задругарство Краљевине Југославије било је посматрано као експлоататорско управо зато што су имућни сељаци у њему имали главне позиције, што је социјалистичко задругарство желело да избегне и да преокрене. Суштина је била да се разним мерама, убеђивањем и очигледним примером ситно и средње сељаштво придобије за чланство у задругама, нарочито радним, а имућни сељаци економским притиском као видом класне борбе приморају на учлањење или да добровољно “сиђу са својих класних позиција” и ступе у задругу без “задњих мисли” и евентуалне тежње ка злоупотребама.³⁰²

Када је реч о нижим облицима земљорадничких задруга, нарочито је била важна улога њихових “економија”, односно земљишних добара, која су настајала тако што би чланови задруге удружили делове својих имања. Економије општинских задруга настајала су, осим издвајањем земље самих задругара, и на још неколико начина: конфискацијом, преузимањем имања лица несталих у рату или пак исељених колониста, култивисањем земљишта. Те економије представљале су “најнапреднији социјалистички елемент у општој земљорадничкој задрузи и подстрек за стварање радних задруга”, а истовремено су, као “борбено социјалистичко језгро на селу”, олакшавале борбу

²⁹⁹ Основни закон о земљорадничким задругама, *Службени лист ФНРЈ*, 49/1949.

³⁰⁰ М. Вучковић, “Задружне организације у ФНРЈ 1947–1950”, *Народно задругарство*, 6/1950, 18.

³⁰¹ Дискусија М. Вучковића на састанку друштва економиста Србије новембра 1949, “Састанак чланова Друштва економиста Србије”, *Економист*, 5–6/1949, 116.

³⁰² Е. Kardelj, “Diskusija na Drugom plenumu СК КПЈ”, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji*, 246.

“против капиталистичких елемената и њиховог утицаја на радно сељаштво”.³⁰³ Отуда и не изненађује да су богатији сељаци у задругама били против ових економија, плашећи и друге чланове “казаном” и “колхозима”.³⁰⁴

Суштина код земљорадничких задруга општег типа била је њихова трансформација од купопродајних установа ка формирању и ширењу сектора задружне земље. То је било најважније питање у систему општих земљорадничких задруга. И Кардељ је особито наглашавао тај аспект: “Питање земље је једно од најважнијих ствари... Код тога треба имати у виду да морамо очекивати оштрије сукобе са кулаком, који ће давати отпор..., а нарочито одлучујући сукоб следећих година. Тада ћемо имати случајева да ће кулачка земља постати државна својина. Ту кулачку земљу моћи ћемо дати задругама чиме ће задруге у целини ојачати. Тако ћемо кроз један период имати прилично јак колективни сектор земље”.³⁰⁵ Задружне економије требало је да буду “пре свега резултат класне борбе на селу, резултат ломљења капиталистичких елемената”, односно одузимања њихових средстава за производњу.³⁰⁶ То је био суштински важан чинилац у раду општих земљорадничких задруга чији настанак, како је тврдио Б. Нешковић, није било могуће посматрати “издвојено од класне борбе на селу”: “Ако се питање економија посматра изоловано, па се наши погледи окрећу оној ледини која постоји или се беспомоћно слеже раменима (пред проблемом формирања задружних економије – прим. С. М.), јасно је да од тих економија неће бити ништа... Читаво остварење наше линије мора да се посматра у процесу и стварање земље за економије у најужој је повезаности с нашом правилном класном политиком на селу. Ако ми будемо правилно водили ту политику на селу, сматрајући кулаке као непријатеље и водећи правилну борбу против њих, јасно је да ћемо доћи до земље и до тих економија”.³⁰⁷ У суштини, класна борба на селу, у контексту изградње земљорадничких задруга, састојала се у уклањању имућнијих сељака са управних позиција и у ангажовању њихове земље у оквиру задружних економија, при чему је

³⁰³ Isto, 234.

³⁰⁴ “Развој земљорадничких задруга у 1948 години”, АЈ, 4 – 176 – 979.

³⁰⁵ (Дискусија Е. Кардеља на Конференцији у Комитету за задругарство), “Konferencija Komiteta za zadrugarstvo Vlade FNRJ, 24. V. 1948”, АЈ, 325 – 1.

³⁰⁶ Е. Kardelj, “О politici KPJ na selu”, 21–24.

³⁰⁷ (Дискусија Б. Нешковића на Другом пленуму ЦК КПЈ), *Isto*, 74.

Нешковић очито имао у виду и конфискације.³⁰⁸ Иако је крајем 1948. било око 2.500 економија општих земљорадничких задруга,³⁰⁹ као резултат запостављања ових задруга у време интензивне колективизације њихов број је опадао: 1949. било је 2.120 задружних економија; 1950. – 1.149, а 1951. само 941. У опадању броја задружних економија значајну улогу имало је и то што су многе земљорадничке задруге прерасле у СРЗ, али и што су у организационом и привредном погледу занемариване.³¹⁰ Веома је упечатљив и податак да су ОЗЗ 1951. располагале само са 38 трактора и 17 тракторских плугова, а 1952. већ са 465 трактора и 407 плугова. То је значило да су задруге “озбиљно схватиле значај механизације” и “највећи део инвестиционих кредита користиле за куповину трактора и других пољопривредних машина”. Међутим, то се догодило тек 1952.³¹¹ До краја 1952. ове задруге су располагале са 463 расадника, 608 припусних станица и 69.635 ha земље.³¹²

Такође, овде треба нагласити и чињеницу да је Кардељ 1947. истицао да би инсистирање на стварању искључиво СРЗ, као једине форме изградње социјализма на селу, било секташење.³¹³ Како закључује Р. Џонсон, из става о секташком карактеру инсистирања искључиво на стварању радних задруга, проистицало је да “колективизација совјетског типа неће бити примењивана у Југославији”.³¹⁴ Због тога је било важно да се задругарство као такво, а не само удруживање у радне задруге прикаже као инструмент класне борбе, што је Кардељ својим чланком настојао да учини. Преко општих земљорадничких задруга требало је вршити припрему за стварање виших форми и то је била суштина Кардељевог чланка о задругарству из 1947. Са овим у вези, поменимо и један тихи сукоб на седници ИО НФ Марко Поповић оценио да је “лако... у Совјетском Савезу где постоји наука и где је све уређено онако

³⁰⁸ И овде морамо да искажемо неслагање са ставом који заузима М. Боковој која, не помињући економије општих задруга, умањује њихов значај у социјалистичкој реконструкцији села. М. Вokовoу, *n. d.*, 77. Управо су заједнички обрађиване економије биле кључни чинилац који је општу земљорадничку задругу приближавао потпунијим социјалистичким формама.

³⁰⁹ Е. Кардељ, “О politici КРЈ на selу”, 18.

³¹⁰ С. К., “Економије и њихова улога на унапређењу пољопривреде”, *Задруга*, бр. 184, 28. август 1952, 4; *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ поднет на III редовној годишњој скупштини Савеза, одржаној у Загребу 16 и 17 новембра 1951*, Београд 1951, 7.

³¹¹ *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ поднет за IV редовну скупштину*, Београд 1954, 14.

³¹² М. Vučković, *Zadrugarstvo Jugoslavije*, 22.

³¹³ Е. Kardelj, “Zadaci naše politike na selu”, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji*, 231.

³¹⁴ R. A. Johnson, *n. d.*, 37.

како треба, где су до краја уведене све формуле социјализма”, па га тим више Кардељев чланак “пријатно изненађује”, пошто је Кардељ “фактички нашао ту формулу да се кроз задругарство постепено дође на селу до највишег облика сељачке радне задруге”. Оцењујући да “друг Кардељ... поставља ово као државну политику”, Поповић је закључио да је проблем само “спровести програм рада доле на селу”. Са очигледном иронијом Сретен Жујовић, тада секретар НФ, закључио је седницу обраћањем Поповићу: “Мени је необично мило што сте толико заинтересовани тим питањем”.³¹⁵ Очито је, наиме, било да се Жујовић са Кардељевим поставкама не слаже.

Од 1948. приметно је појачано ангажовање државе на пољу задругарства. Не може бити да је Кардељев говор у Народној скупштини, крајем априла 1948, приликом дебате о буџету, био без мотивације изведене из писма ЦК СКП (б) од 27. марта 1948. у којем се указивало на оно што је ЦК СКП(б) видео као негативне појаве на југословенском селу. У опширном говору у скупштини Кардељ је скренуо пажњу на то да је развитак пољопривреде у 1947. години “заостајао за развитком осталих грана” и да су за то заостајање, поред објективних, постојали и неки “субјективни узроци”, а један од таквих узрока била је, према Кардељу, “извесна тенденција потцењивања важности реконструкције... пољопривреде”. Такав приступ Кардељ је оценио као израз било “капитулантства пред тешкоћама”, односно пред чињеницом да је “отпор капиталистичких остатака” на сектору пољопривреде “најснажнији”, било “незнања” присутног код кадрова којима “још није потпуно јасно за шта овде треба пре свега да се ухвате” и шта је “главно у процесу социјалистичке реконструкције... пољопривреде”. Подсетивши на искуство западних земаља у којима је развој агротехнике и механизације “био постигнут на рачун уништавања ситног и средњег сељаштва, а у корист малобројних сеоских богаташа, сеоских и градских капиталиста”, он је рекао и да југословенска власт “не може да трпи да развијање агротехнике и механизације у селу иде на такав начин да сеоски богаташи уништавају ситно и средње сељаштво” и да је задатак “народне власти” да “штити масу ситног и средњег сељаштва од експлоатације и притиска капиталистичких елемената на селу”. На крају Кардељ је закључио: “Пут је, према томе, у нашој земљи само један:

³¹⁵ “Стенографске белешке. Седници проширеног Извршног одбора Народног фронта Југославије – одржана 29. новембра 1947 год”, (Излагање М. Поповића), АЈ, 142 – 19 – 57, л. 11.

свестрано развијање земљорадничког задругарства од најнижих до највиших форми, у коме ће газдовати ситни и средњи сељак, а не сеоски богаташ, као што је то било у прошлости, и као што се, у појединим случајевима, још и данас догађа”. Поред тога, задругарство је требало да буде и механизам да се ситни и средњи сељаци, преко задружних савеза, уводе у послове управљања привредом, чиме је требало постизати све већу демократизацију.³¹⁶

Улога задругарства у класној борби била је важна тема и на Петом конгресу Партије, где је поново главна улога у образлагању задружног програма додељена Кардељу, који је нарочито опширно говорио о социјалистичком преображају пољопривреде путем задругарства што је означено као “најважнији и најкомплекснији задатак”. Истичући отпор капиталистичких елемената стварању задруга, нарочито радних, Кардељ је подсећао на све интензивније заостравање класне борбе на селу, што је заправо део процеса *стварања услова* за њихову ликвидацију.³¹⁷ Тиме је Кардељ желео да оспори оптужбе из Резолуције ИБ упућене на његов рачун, наводећи чак и Стаљинова образложења зашто је ликвидацију немогуће извести у одређеној фази развоја социјалистичких производних снага, када би се “офанзива против кулака” могла претворити само у “опасну авантуру”. Кардељ је образлагао да је КПЈ водила политику на селу “учећи се од њега” (Стаљина) и да Резолуција ИБ у том питању “удара на отворена врата”.³¹⁸ После опширних реферата и дискусија у партијски програм је унета и одредба о задругарству, која је такође наглашавала његов класни карактер: “Партија ће се борити за јачање и развијање земљорадничког задругарства као најпогодније организационе форме окупљања сељачких радних маса у борби за *изолацију сеоских експлоататора*”.³¹⁹

Идентични ставови о улози задруга у класној борби поновљени су и на Другом пленуму ЦК КПЈ, јануара 1949. Кардељ је у свом реферату истакао да “капиталистички елементи на селу дају жесток отпор развијању земљорадничких задруга” због чега је процес њиховог настанка заправо “заостравање класне борбе на

³¹⁶ (Говор Е. Кардеља у Народној скупштини ФНРЈ, 24. априла 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 186.

³¹⁷ Исто, 569.

³¹⁸ Е. Кардељ, “Комунистичка Партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам”, 570.

³¹⁹ “Програм КПЈ”, 879.

селу”.³²⁰ Као и обично, од Партије се захтевало да у свом наступању пронађе *праву меру*, да не подлегне опортунизму формирањем старинских набавно-продајних задруга у којима би доминирали капиталистички елементи, нити да секташки занемари опште задруге и посвети се само сељачким радним задругама.³²¹

Осим што је било инструмент класне борбе на селу, задругарство је било важан услов за укључивање индивидуалних сељака у планску пољопривреду, у чему је лежала његова “историјска улога... у решавању аграрног сељачког питања”.³²² У владиној декларацији од 10. марта 1945. задругарство је посебно апострофирано као форма удруживања којој ће припасти “важна улога у обнови земље”.³²³ Задругарство је било схваћено као “масовна организација углавном сељаштва, која повезује партију са сељачким масама пре свега по линији привреде, по линији увлачења сељаштва у социјалистичку изградњу”,³²⁴ као пут ка дугорочном прерастању средстава за пољопривредну производњу у општеном добро и ка срастању пролетаријата и радног сељаштва у једно, “у радне људе социјалистичког друштва” (Стаљин),³²⁵ односно као механизам посредством којег је требало решити проблем примитивне сељачке ситне робне производње.³²⁶ Оно је било, с обзиром на југословенски аграрну структуру, начин да се “процес уклапања у општи државни план те огромне масе произвођача изврши много лакше, скоро једино и могуће”.³²⁷

Имајући у виду место задругарства у планској привреди, битна карактеристика социјалистичког задругарства била је његова *повезаност са државом*, преко које је узадружено сељаштво укључивано у планску производњу. Тако је и министар Чубриловић на конференцији у Министарству пољопривреде, августа 1945, истицао да ће убудуће морати да се дозволи да “држава више засегне... у пољопривреду”.³²⁸ То је

³²⁰ Е. Kardelj, “О politici KPJ na selu”, 26.

³²¹ Isto, 27.

³²² “Путеви увлачења пољопривредног сектора у нашу планску привреду”, АЈ, 4 – 2 – 26.

³²³ Декларација владе ДФЈ, *Политика*, 10. март 1945, 2.

³²⁴ М. Пијаде, “Систем (механизам) народне демократије”, *Изабрани говори и чланци*, Београд 1950, 9–11.

³²⁵ V. Begović, “Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja”, 322.

³²⁶ “Zemljoradničko zadugarstvo i razvitak poljoprivrede”, АЈ, 4 – 34 – 315; М. Тодоровић, “О развитуку и задацима земљорадничког задругарства”, 16.

³²⁷ (Излагање Добривоја Радосављевића, представника предлагача Закона, 16. јул 1946), *I redovno zasedanje Saveznog Veća i Veća naroda 15 maj – 20 jul 1946. Stenografske beleške*, Београд 1947, 378.

³²⁸ “Излагање министра В. Чубриловића на конференцији и Министарству пољопривреде, август 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

истицано и у образложењу Основног закона о задругама приликом његовог усвајања у Народној скупштини, када је предлагач истакао да “у новој народној републици задруге први пут могу да буду у пуној мери истинске организације радног народа и да послуже интересима даљег развијања народне привреде”, додајући да задруге треба да “послуже као чврст ослонац државе у заштићивању интереса радног народа”.³²⁹ Са становишта социјалистичке економске теорије, повезаност задруга са државом вршила је функцију разрешења важне противречности односа производње прелазног периода, која се састојала у томе да је држава овладала већим делом размене у пољопривреди, док је пољопривредна производња остала индивидуална. Ту противречност, закономерну у прелазном периоду, било је потребно решити како би се стабилизовала пољопривредна карика у планском привредном ланцу.³³⁰ Према Кардељу, земљорадничко задругарство имало је “значај најпогоднијег привредног организационог инструмента за привлачење ситносопственичких, сељачких... маса у планску привреду”.³³¹ Економска димензија социјалистичког задругарства садржана у повезаности задруга са државним сектором пољопривреде, састојала се у томе да задруге служе као спона између државног и приватног сектора, да буду “чврст ослонац народне власти у спровођењу њене економске политике”,³³² чиме би се остварило боље планирање пољопривредне производње. “Ако пустимо да остане анархија у сектору пољопривреде”, писао је Кидрич, “не можемо испунити ни остале задатке... Према томе, основно питање нашег задругарства је питање удруживања сељаштва у сврху укључивања у систем планске привреде”.³³³ Та економска димензија је с временом све више наглашавана.³³⁴ Од задруга се очекивало да постану места на којима ће сељаци “стално расправљати о својим задацима у плану, о начину сетве, о начину гајења стоке, о агротехничким мерама..”.³³⁵ Такође, нарочит значај задругарство је имало за

³²⁹ (Б. Кидрич, Образложење нацрта Основног закона о задругама), *I redovno zasedanje Saveznog Veća i Veća naroda 15 maj – 20 jul 1946. Stenografske beleške*, 963.

³³⁰ “Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ sa Ministarstvom poljoprivrede, održane 18. VI 1949. godine”, *Privredna politika Vlade FNRJ*, 2, 663.

³³¹ E. Kardelj, “Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi”, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji*, 153.

³³² М. Горановић, “Проблеми и задаци пољопривреде”, *AJ*, 4 – 2 – 25.

³³³ В. Кидрич, “Predavanja na višem ekonomskom kursu Privrednog saveta Vlade FNRJ”, 369.

³³⁴ Isti, “Razvoj seljačkih radnih zadruga i zadaci partijskih organizacija”, *Sabrana dela*, VII, 338.

³³⁵ “Zemljoradničko zadrugarstvo i razvitak poljoprivrede”, *AJ*, 4 – 34 – 315.

могућност примене агротехничких средстава у пољопривредној производњи.³³⁶ За све то старала се држава, а најречитији израз нових односа државе и задружних организација била је Кидричева оцена да је “карактер задружних организација зависан у целини од карактера власти у земљи”.³³⁷

Међутим, управо је повезаност са државом била онај аспект који су критиковали грађански политичари, очито немајући исту перспективу као и комунисти, за које је задругарство, поред улоге коју је имало у класној борби, било начин укључивања мноштва сељачких домаћинстава у планску привреду.³³⁸ Дискусија у Народној скупштини 1946, поводом нацрта Закона о задругама открила је те супротстављене погледе на суштину задругарства. Том приликом Драгољуб Јовановић је инсистирао на томе да задругарство мора бити што независније од државне власти.³³⁹ Кидричеве примедбе на Јовановићево излагање биле су агресивне и надмене, а садржале су главну концепцију владе у погледу задругарства: Смисао задружног законодавства које је критиковао Јовановић био је да заиста осамостали ситно и средње сељаштво од сеоских капиталиста. Задружни сектор ће се повезати или са државним или са приватним крупним поседом. Зато је критика повезивања са државом била, по Кидричу, реакционарна.³⁴⁰

У партијским дискусијама и у бројним написима посвећеним задругарству нарочито је истицана важност општих земљорадничких задруга и њихова улога у социјалистичком преображају села, у његовој почетној фази. Иако је истицао да је СССР дао пример “како једна социјалистичка земља може брзим темпом да проводи

³³⁶ (Закључци секције за аграрну политику, Конференција у Министарству пољопривреде, август 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

³³⁷ В. Кидрич, “Govor na Prvom kongresu Glavnog združnog saveza FNRJ”, 346.

³³⁸ (Б. Кидрич, “Образложење Основног закона о задругама”, 16. јул 1946), *I redovno zasjedanje Saveznog Veća i Veća naroda 15 maj – 20 jul 1946. Stenografske beleške*, Београд 1947, 1946, 964.

³³⁹ (Дискусија Д. Јовановића о нацрту Општег закона о задругама, јул 1946), *Isto*, 421.

³⁴⁰ (Дискусија Б. Кидрича приликом дебате о Нацрту Основног закона о задругама, 16. јули 1946, *I redovno zasjedanje Saveznog Veća i Veća naroda 15 maj – 20 jul 1946. Stenografske beleške*, Београд 1947, 1946, 425. Иступ Драгољуба Јовановића у Народној скупштини довео га је до коначног раскида са комунистима. Иако је у међуратном периоду показивао склоност ка сарадњи са КПЈ, уз амбивалентан однос према марксизму, неучешћем у НОБ-у, борбом за грађанску, а не за социјалистичку демократију и непристајањем на концепцију савеза радника и сељака према замислима КПЈ, Драгољуб Јовановић је дошао у сукоб са комунистима, што га је 1947. одвело и у затвор, под оптужбама за повезивање са В. Мачеком и Западом. О развоју односа Д. Јовановића и комуниста видети: Б. Петрановић, “Комунисти и Драгољуб Јовановић: (исечак из политичког живота Врања и Србије)”, *Врањски гласник* 26/27/1993/1994, 263–278; “Идеолог сељаштва”, *Сељак – свој човек*, 12–15; Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Београд 2000, 217–229, 382–593.

индустријализацију земље реконструкцијом, унапређењем и подизањем пољопривреде рукама самих сељака”, Кардељ је 1947. за ту сврху предвидео, поред задруга колхозног типа, и један несовјетски метод: опште земљорадничке задруге. Преко њих би се, према Кардељу, вршила социјалистичка трансформација пољопривреде у случају оних газдинстава која нису спремна или способна за радну задругу. Ради успешнијег спровођења тог процеса Кардељ је предлагао да се различити типови задруга који су тада постојали обједине у јединствену земљорадничку задругу, што није значило да задруге треба да буду једнообразне. Суштина је била у томе да та задруга обједињује све активности везане за пољопривреду, али није било могуће да све задруге имају истоветне активности.³⁴¹ Новембра 1947, имајући у виду опште задруге, он истицао да се путем њих у Југославији може “постићи више него што су постигли Руси”, као и да се њиховом организацијом може пронаћи “специфичан пут ка колективизацији”.³⁴² Набавно-продајна задруга требало је да послужи као база за тај јединствени облик, за борбу против приватних посредника у снабдевању, организујући земљораднике “како би се у њој навикли на заједничко снабдевање, прикупљање пољопривредних производа ради заједничке продаје, а затим и на заједничку производњу” (Подв. С. М.).³⁴³ То је добро изразио и Анте Бојанић, контролор Комисије за задруге ФНРЈ: “набавно-продајна задруга је тип који можемо оценити као главни, све дотле док саму производњу нашега села не преоријентишемо на задружне основе, чиме је уједно условљена и примена нових метода рада и модерних средстава у производњи”.³⁴⁴

Иницијатива за интензивирање развоја задругарства, а нарочито радног удруживања сељака, формално је потекла у јесен 1947. од Тита, који је посебно нагласио важност изградње задружних домова. Та иницијатива је убрзо разматрана и на седници ИО

³⁴¹ Е. Кардељ, *Земљорадничко задругарство у планској привреди*, 62–64.

³⁴² (Дискусија Е Кардеља), “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 21–XI 1947 godine”, *Politbiro*, 220. О истој теми пише И. Добривојевић, која у свом раду неадекватно реферише баш на ову Кардељеву констатацију, наводећи да се међу југословенским комунистима “веровало да би се колективизацијом могло постићи ‘више него што су постигли Руси’”. (I. Dobrivojević, *n. d.*, 322.) Ради се управо о другачијем ставу: Кардељ је имао у виду да се преко земљорадничких задруга општег типа може постићи више него у СССР, при чему су те задруге могле да буду специфични југословенски пут ка колективизацији. Ово је важан детаљ у истраживању теоријско-идеолошких аспеката аграрне политике, утолико што је Кардељ био заговорник пре свега општих земљорадничких задруга.

³⁴³ Б. М., “Земљорадничка набавно-продајна задруга”, *Народно задругарство*, 1/1947, 99; “Комунике ИО НФЈ од 1. децембра 1947. године”, *Народни лист*, од 2. 12. 1947.

³⁴⁴ А. Бојанић, “Главни задружни облици код нас”, *Задружни календар*, Београд 1947, 52.

НФЈ, на којој је закључено да се фронтвске организације мобилишу за рад на селу, нарочито на изградњи ових објеката.³⁴⁵ Током 1948. требало је да буде подигнуто око 4.000 задружних домова: 900 “великог типа”, 2.285 “средњег типа” и 815 “малог типа”. Председник владиног Комитета за задругарство Крсто Попивоца је на конференцији средином марта 1948. као задатак поставио да се до септембра у предвиђеним задружним домовима (њих 4000) већ отворе задружне продавнице.³⁴⁶ Пошто је “терен” добро примио иницијативу, само у Србији се до краја јануара 1948. пријавило чак 1.766 задруга које су желеле да подигну задружне домове.³⁴⁷ Према подацима Министарства пољопривреде, на капиталну изградњу задружног сектора (општих земљорадничких задруга) утрошено је у прве три планске године 3,2 милијарде динара државних средстава, а самостална задружна средства износила су око 5,7 милијарди динара.³⁴⁸ До 1953. изграђено је око 2.000 нових задружних домова, уз 650 постојећих.³⁴⁹

Суштинска социјалистичка карактеристика земљорадничких задруга била је њихова економија, која је, осим функције у класној борби, како ју је образлагао Нешковић, имала и функцију постепеног превођења сељака на социјалистичку планску пољопривреду.³⁵⁰ У том погледу, суштина је била у томе да, како је Кардељ сматрао, “сељак који учествује у задружној економији више није само индивидуални газда”, већ је једном ногом “закорачио на социјалистичко газдинство” што ће му у будућности омогућити да “донесе одлуку о прелазу у радну задругу, на шта ће се једног дана несумњиво решити”.³⁵¹ У том погледу Економије земљорадничких задруга “треба да учине да у очима оних задругара који раде на економијама њихова земља поступно игра све мању улогу и да њихово место производње и прихода од којих живе све више

³⁴⁵ “Стенографске белешке. Седници проширеног Извршног одбора Народног фронта Југославије – одржана 29. новембра 1947 год”, АЈ, 142 – 19 – 57; В. Petranović, “Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije: (1945–1949)”, 379.

³⁴⁶ “Zapisnik sa konferencije po pitanju izgradnje zadružnih domova”, (12. март 1948), АЈ, 325 – 1.

³⁴⁷ “Zapisnik sa konferencije pretstavnika republikanskih zadružnih saveza” (28. јануар 1948), АЈ, Комитет за задругарство Владе ФНРЈ (325) – 1.

³⁴⁸ Б. Весковић, “Резултати инвестиционе изградње на социјалистичком сектору пољопривреде од ослобођења до данас”, *Социјалистичка пољопривреда*, 1/1950, 142–143.

³⁴⁹ М. Vučković, *Zadugarstvo Jugoslavije*, 67.

³⁵⁰ М. Тодоровић, “О прелазним облицима земљорадничких задруга”, *Комунист*, 3/1949, 133–134; Isti, “О razvitku i zadacima zemljoradničkog zadugarstva”, 22.

³⁵¹ Е. Кардељ, “Задаци наше политике на селу”, *Комунист*, 2/1949, 56.

буде сама економија. Тада ће они своју земљу уносити далеко лакше него да нема те економије”.³⁵²

Задружно имање требало би да постане угледно добро, да подстакне сељаке да се придружују и, коначно, удружују у више облике задружне интеграције. Међутим, један од главних проблема у функционисању земљорадничких задруга била је некомпактност односно разбацаност имања по сеоском атару.³⁵³

Због значаја задружних економија, према мишљењу М. Тодоровића, у рукама задруга требало је да се налазе управо они појединци који добровољно учествују у раду на задружној економији и који задружно имање сматрају “својим другим газдинством”. Остварене приходе са економије требало је поделити између учесника у раду на економији, према трудоданима, а код нешто већих и успешнијих економија требало је формирати и друге фондове по угледу на СРЗ. Стимулирање сељака за учешће у раду на задружној економији требало је подстицати повластицама у набавци индустријске робе. Осим тога, према речима самог министра Мијалка Тодоровића, многа задружна имања су, услед недовољне ангажованости задругара, више личила “на старе општинске економије, него на језгро будућег социјалистичког газдинства”.³⁵⁴

Иако се сматрало да “земља земљорадничкој задрузи на селу претставља најчвршћу основицу за проширење задружне својине и за јачање социјалистичког начина рада у пољопривреди”, то није било довољно.³⁵⁵ Развијајући на Петом конгресу КПЈ ову концепцију, Крсто Попиводе је објашњавао да задруге треба “проширивати у правцу стварања заједничког посједа над машинама, справама и алатом за обраду земље”, а затим “проширивати у правцу стварања задружног пољопривредног добра”.³⁵⁶ Отуда, осим заједничке земљишне економије, земљорадничке задруге је требало да развијају и бројне пратеће делатности. Према подацима које је дао министар пољопривреде марта 1949, у оквиру задруга основано је до 1949. године 145 млекара, 57 радионица

³⁵² (Дискусија Мијалка Тодоровића на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 86;

³⁵³ А. Бојанић, “О организацији и раду задружних економија”, *Народно задругарство*, 9/1949, 31; В. Норват, *Jugoslavenska agrarna teorija i politika*, 778.

³⁵⁴ М. Тодоровић, “О развиту и задацима земљорадничког задругарства”, 20.

³⁵⁵ А. Бојанић, “О организацији и раду задружних економија”, 32; Д. Вајалица, “Задружна економија”, *Zadružna čitanka*, Zagreb 1950, 61.

³⁵⁶ (Дискусија К. Попиводе), *V Конгрес*, 731.

за прераду воће, 136 млинова, 68 пекара, 19 електричних централа, 113 циглана, 650 разних других радионица, 490 машинских станица и др.³⁵⁷ Такође се очекивало да се при земљорадничким задругама развијају расадници, семенска служба, као и све друге делатности које би могле бити од значаја за задругу.

У време када је појачан рад на стварању СРЗ актуелизовано је и питање задружних економија ОЗЗ, па је све више уочавано да није посвећивана довољна пажња заједничкој обради земље у оквиру овог типа задружних организација, што је био разлог више да се оне занемарују пред перспективом масовне колективизације. Чак се дешавало да се земљиште предвиђено за оснивање задружне економије које је од државе додељено задрузи, препусти сељацима у аренду. Ништа боље неретко није било ни са справама које су додељиване задругама од среских савеза, а које су некада остајале неискоришћене, а некада продаване по везаним ценама, иако су одређене за употребу у самој задрузи. Посебну врсту злоупотребе представљали су случајеви да су задружни функционери користили задружне справе за лично богаћење, унајмљујући их за личну корист.³⁵⁸ Из ових разлога, иако су земљорадничке задруге биле су под руководством среских задружних савеза, њихове економије односно пољопривредна добра су од 1949. стављена под непосредно руководство реформисаних повереништва за пољопривреду СНО.³⁵⁹ Циљ је био да се и оне организују на принципу СРЗ, јер ће “само тада моћи да испуне свој задатак”, како се истицало.³⁶⁰

Задатак земљорадничких задруга био је да јачају пољопривредну производњу на имањима инокосних сељака, затим да јачају задружну својину у пољопривреди, доприносе развоју локалне привреде, учествују у трговини и откупу, развијају кредитно-штедно пословање.³⁶¹ Са развојем планске привреде, од задруга се очекивало да се активирају у планирању пољопривредне производње у сарадњи са МНО, да задруга постане “центар где ће сељаци стално расправљати о својим

³⁵⁷ Исто, 21–22; М. Ivanović, “Zadaci zemljoradničkih zadruga u poljoprivredi”, *Poljoprivreda*, 3–4/1948, 5–9.

³⁵⁸ “Развитку задружне својине у задругама општег типа у Београдском срезу треба поклонити већу пажњу”, *Задруга*, бр. 11, 5. мај 1949, 5.

³⁵⁹ А. Дрљача, “Организација Повереништва за пољопривреду среског народног одбора у вези са задацима по сељачким радним задругама”, 42.

³⁶⁰ “Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje”, 275.

³⁶¹ Р. Ковачевић, К. Јелушић, *Организација рада земљорадничких задруга*, Београд 1951, 3–4.

задацима у плану”. Нарочито је истицана важност задруга у контрахирању индустријског биља, будући да је за тај задатак било потребно познавање услова производње, што је недостајало повереницима индустријских предузећа који су “због непознавања услова, или злонамерно, редовно овај посао свршавали шаблонски или бирократски, или су пак намерно варали сељаке”.³⁶² Неке задруге су одмах приступиле акцији за обезбеђивање површина и контрахирање производа, а друге су пасивно чекале да се сељаци само пријаве за уговоре о засејавању површина планираним културама.³⁶³

Осим планских задатака, од задруга се очекивало и много других активности: информисање сељака о напредној пољопривреди, о могућностима развоја пољопривредне производње и слично; снабдевање задругара семеном, садницама, приплодном стоком, машинама, средствима за заштиту биља и др; да задруга буде семенска станица и да, осим што може да буде посредник у набавци семена, буде и његов произвођач; да се бави складиштењем и чишћењем семена; да служи као припусна станица за приплодну стоку; да се стара о ширењу знања о заштити биља и стоке; да буде живинарска инкубаторска станица; да поседује задружни воћњак, виноград, расадник, повртњак и топле леје; да обезбеде чување и прераду пољопривредних производа – воћа, млека, меса, за шта су подизани економски објекти у задругама (силоси, подруми, сушнице и др.) у склопу капиталне изградње на селу; да буде машинска станица за пољопривредну механизацију.³⁶⁴

У вези са овим последњим (пољопривредна механизација), када би задругари користили задружна средства на свом газдинству били су дужни да задрузи плате за ту услугу. Такође, уколико су поједини задругари власници пољопривредних машина, задруга их је могла, под одређеним условима, од њих изнајмити, што је све регулисао закон.

Већ смо истакли да је од 1947. постојала тенденција ка обједињавању различитих типова задруга на селу у јединствену земљорадничку задругу, са различитим секторима делатности. Иако различите форме задругарства нису потискиване, активно

³⁶² М. Ivanović, “Zadaci zemljoradničkih zadruga u poljoprivredi”, 4–5.

³⁶³ М. Благојевић, “Контрахирање индустријског биља преко земљорадничких задруга”, *Задруга*, 42, 18. октобар 1948, 1.

³⁶⁴ М. Ivanović, “Zadaci zemljoradničkih zadruga u poljoprivredi”, 5–7.

је подржавано формирање јединственог типа задруге, која би обједињавала више сектора – кредитни, машинско-тракторски, прерађивачко-продајни и сл, како би се извршила концентрација активности на селу. Тада је актуелно постало и питање фузионисања мањих задруга како би удруживањем постајале способније за привредну активност.³⁶⁵ У том периоду све се више напушта и назив “пољопривредна набавно-продајна задруга” и све више у употребу улази назив “земљорадничка задруга општег типа”.³⁶⁶ За њих се наглашавало да убудуће “не могу да послују на стари начин или онако како су то нужно чиниле после ослобођења, борећи се против шпекулације и вршећи само бирократски расподелу рационаране робе”. Уместо тога земљорадничка задруга је требало да постане “живи привредни организам који ће да обухвати читаву делатност села”.³⁶⁷ Ово је требало остварити како би реорганизована општа земљорадничка задруга утицала “на преоријентацију свести сељака у правцу стварања сељачких радних задруга”.³⁶⁸

Процес срастања свих облика земљорадничких задруга (осим радних) у јединствену општу задругу заокружен је доношењем нових Угледних правила 1948. године. Тада је истовремено почела демократизација задружног живота, укључивањем већег броја задругара у њен рад, најпре увођењем правила да се скупштине састају више пута годишње, а потом и предвиђањем да се у задрузи формира већи број одбора (за поједине гране пољопривреде), пододбора, комисија, као и пољопривредни савет, у који би улазили сви руководиоци задружних одбора, председник задруге, представници МНО и масовних организација.³⁶⁹ Када је уведен, систем везане трговине нарочито је поставио значајне задатке у снабдевању пред земљорадничке задруге, које би у том систему у пуној мери требало да пронађу садржај свог рада, како је истицао К. Попивоца.³⁷⁰

Тенденција ка стварању јединствене земљорадничке задруге пронашла је свој израз у Основном закону о земљорадничким задругама из 1949. Закон је издвојио као

³⁶⁵ Н. Ранковић, “Потреба груписања земљорадничких набавно продајних задруга”, *Задруга*, бр. 1, 3. јануар 1947, 3.

³⁶⁶ Д. Бајалица, “Задруге у борби за преображај пољопривреде”, *Задружни календар*, Београд 1949, 72.

³⁶⁷ М. Гајић, “Народни фронт и земљорадничко задругарство”, *Задружни календар*, Београд 1948, 30.

³⁶⁸ (Реферат о задругарству у Југославији), АЈ, 301 – 4.

³⁶⁹ *Угледна правила*, Београд 1948; П. Петровић, “Нова правила за земљорадничке задруге општег типа”, *Народно задругарство*, 4–5/1948, 72–80.

³⁷⁰ (Конференција у Министарству трговине и снабдевања, фебруар 1948), АЈ, 163 – 3.

посебну област земљорадничко задругарство и санкционисао већ насталу ситуацију да су разни типови набављачко-продајних и произвођачко-прерађивачких задруга срасли у јединствену општу земљорадничку задругу, коју закон помиње и чији рад регулише, а поред ње закон је регулисао и рад сељачке радне задруге, која је уместо посебног типа прерађивачких задруга, каквом је сматрана у претходном законском решењу, у новом закону посматрана као потпуно засебна форма. Тако је број типова земљорадничких задруга сведен на два.³⁷¹

Са интензивирањем колективизације од 1949. задруге општег типа све више су губиле на значају, иако је и на Другом пленуму ЦК КПЈ истакнута њихова важност.³⁷² Један од разлога за то био је управо разумевање ОЗЗ као степеника ка колективизацију, као прелазног облика.³⁷³ Утисак људи са терена био је да се “све даје сељачким радним задругама”, без обзирања на то да “треба да се примењују агротехничке мере и на земљи задруга (општинских – прим. С. М.) и код осталих личних газдинстава”.³⁷⁴ Међутим, разлог занемаривања општинских задруга није била само колективизација. Откуп и политика рационалног снабдевања коју је спроводила држава, као и политика везаних цена од 1948, чинили су донекле излишним удруживање сељака ради заједничке прераде или продаје својих производа и ради набавке индустријских. Имајући у виду да је потражња пољопривредне робе била већа него њена понуда, сељаци су могли без тешкоћа да пласирају на пијацу и веће количине робе од оних количина којима су уопште располагали. Са друге стране, индустријску робу могли су према правилима рационалног снабдевања, а касније по везаним ценама добити и у државним трговачким предузећима, која су, притом, настојала да потисну задруге, отварајући све више радње и на селима. Све то, уз лош рад саме задружне организације и интензивiranу колективизацију, чинило је од 1948/49. задруге општег типа готово беспотребним.³⁷⁵ Релативно спор развој ОЗЗ тумачен је, између осталог и тиме што се имућни сељаци “гурају за руководећа места” у њима, настојећи да их

³⁷¹ М. Вучковић, “Нови закон о земљорадничким задругама”, *Економист*, 3/1949, 18.

³⁷² “Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje”, 270.

³⁷³ V. Vasić, *n. d.*, 48–49.

³⁷⁴ Љ. Мијатовић, “О неким проблемима и задацима земљорадничких задруга у развоју социјалистичке трговине”, *Нова трговина* 6/1949, 840.

³⁷⁵ Б. Милосављевић, “Удруживање произвођача и унапређење пољопривреде”, *Социјалистичка пољопривреда*, 8–9/1953, 3.

искористе за заштиту својих класних позиција, задржавајући развој земљорадничких задруга на нивоу набавно-продајних организација. Према подацима из 1950. године у НР Хрватској се око 40% задруга бавило само трговином, без икакве производне активности, што је заправо био циљ.³⁷⁶ Слична ситуација је према извештајима на састанку на пленуму ГЗС децембра 1950. била у свим републикама.³⁷⁷ Чак је и питање производње било везано за трговину: задруге могу да “подигну пољопривредну производњу... ако се да трговина, а ако се трговина не да, онда је задруга пропала”.³⁷⁸

Интензивирањем стварања СРЗ од почетка 1949. ОЗЗ су биле “препуштене саме себи” и “како од задружног руководства, тако ни од народне власти није било никакве помоћи да се земљорадничке задруге организационо учврсте како би обухватиле све своје задатке, а нарочито онај део делатности, кроз који би се помогло индивидуалном сељаку у пољопривредној производњи”.³⁷⁹ Није могло остати без одјека ни становиште Мијалка Тодоровића, министра пољопривреде, да је ОЗЗ таква организација у којој је још увек било могуће “одгајање, ницање и развијање капиталистичких елемената”.³⁸⁰ Такав став могао је утицати на секташко држање нижих партијских и државних структура према ОЗЗ, нарочито када је започела колективизација. Од тада је једино са релативним успехом опстајала трговачка делатност општинских земљорадничких задруга. И до тада су задруге имале успеха на том пољу, и иако је настојање власти било да се општа задруга не претвори у механизам искључиво за набавку робе задругарима, то се фактички дешавало. Илустративан је исказ представника Македоније на пленарном састанку у ГЗС о ставу задругара: “Они замишљају задруга је продавница. Кад одете у неко село и тражите задругу они вас одведу у продавницу”.³⁸¹

³⁷⁶ Ђ. Potkonjak, *O klasnoj borbi na selu*, Zagreb 1950, 59.

³⁷⁷ “Стенографске белешке са заједничке седнице пленума Управног и Контролног одбора Главног задружног савеза одржане на дан 20. XII 1950 г.”, АЈ, 301 – 3.

³⁷⁸ “Стенографске белешке са седнице Извршног одбора Савеза ФНРЈ одржане на дан 24. II 1951 г.”, АЈ, 301 – 3.

³⁷⁹ (Реферат о задругарству у Југославији), АЈ, 301 – 4.

³⁸⁰ М. Тодоровић, “О прелазним облицима задруга”, *Комунист*, 3/1949, 134.

³⁸¹ “Стенографске белешке са заједничке седнице пленума Управног и Контролног одбора Главног задружног савеза одржане на дан 20. XII 1950 г.”, АЈ, 301 – 3.

	Број задружних продавница	Број продавница држ. предузећа	Број приватних продавница
1945.	3.093	692	36.216
1946.	9.232	2.391	40.167
1947.	9.891	6.458	26.161
1948.	13.991	15.181	838

Извор: Љ. Мијатовић, “О неким проблемима и задацима земљорадничких задруга у развоју социјалистичке трговине”, *Нова трговина*, 6/1949, 840.³⁸²

Од општих земљорадничких задруга се нарочито очекивало да буду средишта откупа,³⁸³ да откупљују пољопривредне производе који ће бити брзо изнети на градске пијаци, за шта су задруге биле погодније од државних предузећа. Али, према писању Јакше Новаковића (помоћник управника Главног савеза српских земљорадничких задруга) овај аспект делатности задруга, иако је требало да буде главни, заправо је заостајао, пошто су многи у задругама сматрали да је откуп “клизав терен за задруге”.³⁸⁴ Уколико би се више ангажовале на пољу откупа, између задруга и откупних предузећа постојала суревњивост. Разлог је био што су и откупна предузећа и задруге преко својих продавница откупљене производе продавале по нешто вишим ценама, па је био јасан интерес да се што више откупи. Држава је, у принципу, већу предност давала задругама, али то је остајало без одговарајућих резултата на самом терену, где је владала борба државних откупних предузећа за сливање што већих откупних количина у сопствене магацине. У републикама је тек до 50% (или мање) задружних организација учествовало у откупу, уз изузетак Словеније где су у ову активност биле укључене скоро све задруге.³⁸⁵ Нарочито се од 1949. повећао по селима број комисионера државних предузећа, који су све више монополисали откуп,³⁸⁶ док држава ништа није учинила да се задруге боље оспособе за ову

³⁸² (Овде треба напоменути да је у овим цифрама урачунат број продавница општих и радних задруга.)

³⁸³ Аграрни савет је очекивао да задруге откупљују до 50% сељачких тржишних вишкова. М. Vokovoy, *n. d.*, 71.

³⁸⁴ Ј. Новаковић, “Откуп земљорадничких производа - главни задатак набавно-продајних задруга”, *Задруга*, бр. 39, 4. октобар 1946, 3; “Отклонити недостатке у откупу пољопривредних производа у земљорадничким задругама”, *Исто*, бр. 26, 18. август 1949, 1.

³⁸⁵ Љ. Мијатовић, “Улога земљорадничких задруга у откупу пољопривредних производа”, *Нова трговина* 5/1950, 243.

³⁸⁶ Р. Ковачевић, К. Јелушић, *н. д.*, 97–98; “Стенографске белешке са заједничке седнице пленума Управног и Контролног одбора Главног задружног савеза одржане на дан 20. XII 1950 г.”, АЈ, 301 – 3.

делатност.³⁸⁷ Било је и примера добре координације, када су државна откупна предузећа, нарочито од 1950, ангажовала задруге као своје комисионере на терену.³⁸⁸ И ту је, међутим, неретко долазило до проблема јер су, услед неискуства и некомпетентности, задружна руководства са откупним предузећима склапала неповољне уговоре, у којима је неравномерно дељена добит (на штету задруга), која се, услед таквих одредби уговора, није могла надоместити ни судском арбитражом, па су задруге неретко у односима са трговинским предузећима пословале и са губицима. У Македонији је то био случај са 90% прегледаних задруга.³⁸⁹ За губитке који су настајали услед обавезног снижавања цена артикала које задруга продаје било је предвиђено регресирање од стране државе.³⁹⁰

Иако је оцена упућених у проблематику снабдевања села по везаним ценама била да су задруге у већини случајева дорасле задатку, појавио се и читав низ проблема у погледу врсте и количине робе коју су задруге наручивале. Није се довољно водило рачуна о стварним потребама задругара па су неке задруге наручивале дувана у већој вредности од вредности нарученог грађевинског материјала или, пак, лонаца и шерпи више него толико потребног текстила. При томе, роба је наручивана за неколико месеци, па и читаву годину унапред, што је било и беспотребно и штетно, јер су после велике количине одређене робе стајале по магацинима.³⁹¹ Задруге су се у систему везаних цена показале као једна од слабијих карика, услед своје несређености, лоших смештајних капацитета за робу, слабе евиденције и нестручног кадра. У томе је помоћ задругама требало да пруже акције Савеза синдиката “Село-град”, пружајући и стручну помоћ задругама у практичном раду, књиговодству, организационим питањима.³⁹²

³⁸⁷ (Дискусија Благоја Нешковића на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 75.

³⁸⁸ Исто, 99.

³⁸⁹ *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ*, 15.

³⁹⁰ (Закључци са састанка у Главном задружном савезу ФНРЈ одржаног 1. и 2. фебруара 1952), АЈ, 301 – 3.

³⁹¹ Д. Бајалица, “Нека искуства из досадашњег рада задружних организација по систему везаних цена”, *Народно задругарство*, 1/1948, 10–18; Ђ. Узелац, “Земљорадничке задруге и орткуп пољопривредних производа”, *Исто*, 3/1948, 38–42.

³⁹² АЈ, Савез синдиката Југославије (117) – 131 – 306; Р. Стојановић, “Велики значај стручних екипа за помоћ земљорадничким задругама”, *Нова трговина* 1/1948, 24–25.

Као нарочит успех општег земљорадничког задругарства М. Вучковић је сматрао управо то што је оно успело да “искорени злогласног приватног сеоског дућанцију”.³⁹³ Међутим, у погледу снабдевања села индустријским производима задруге нису искористиле могућности које је пружала везана трговина, па су државна трговачка предузећа потиснула задруге из ове трговине. То је била последица несналажљивости задружних руководстава и невичности у комерцијалном пословању. Задруге су после ослобођења углавном биле дистрибутивне организације преко којих је сељацима стизала роба, али нису развијале самосталну иницијативу. Тако се дешавало да им државна трговачка предузећа лиферују робу која је била сасвим некурентна, па је стајала по задружним магацинима.³⁹⁴

Један од проблема задруга била је појава да се новац “умртви” у некој роби за коју не постоји потражња, или пак да задруга робу набави у превеликој количини, па је не може продати, а када се потражња поново јави, та иста роба је већ и код приватног трговца појефтинила.³⁹⁵ Ово је било нарочито карактеристично за прво време, непосредно после ослобођења. Ова појава имала је више узрока, а главни је лежао у великој “глади” за индустријском робом непосредно после рата. Задруге су, једноставно, набављале све што се набавити могло, некада чак и робу која се у одређеном крају никада раније није набављала. Било је и случајева да су поједина предузећа испоруку курентне робе задругама условљавала куповином извесног контингента робе која није имала никакву курентност. Било је и случајева да су задругама продаване чак и пољопривредне машине и справе за радове који се у дотичном крају не врше. Да проблем буде већи, та роба је непосредно после рата била доста скупа и када су убрзо чак и код приватника стигли контингенти робе која је била јефтинија, задруге су практично изгубиле сваку могућност да овакву робу продају.³⁹⁶

Са друге стране, и задруге су понекад одбијале да робу продају и незадругарима, иако су за одређене производе (шећер, гас, платно, обућа, со) на то биле обавезне. Месни НО су, са друге стране, приморавали задруге да продају незадругарима и робу коју су оне набављале слободно, за своје чланове. ОЗЗ не само да су биле често

³⁹³ М. Вучковић, “Задружне организације у ФНРЈ 1947–1950”, 15.

³⁹⁴ Р. Ковачевић, К. Јелушић, *н. д.*, 95–97.

³⁹⁵ М. Ранђеловић, “О нашим земљорадничким задругама”, *Задруга*, бр. 42, 25. октобар 1946, 5.

³⁹⁶ П. Петровић, “Задруге се морају благовремено ослобађати заостале робе”, *Задруга*, бр. 45, 15. новембар 1946, 1.

занемариване, него су местимично и шиканиране: волунтаристички им није дозвољавано од стране МНО да се баве одређеном делатношћу, њиховим члановима нису обезбеђивана следовања која су им по свим правилима припадала, месне власти су преузимале успешне делатности задруга (месаре, радионице, продавнице), које би потом најчешће замирале, задружне продавнице су затваране и форсирана је државна трговачка мрежа.³⁹⁷ У пословању задруга са незадругарима преовладало је становиште да се оно може вршити, али под нешто неповољнијим условима за незадругаре.³⁹⁸

Важно питања које се отворило са укидањем откупа једног броја пољопривредних производа било је питање дистрибуције слободних вишкова. Новим привредним мерама, крајем 1950. и почетком 1951. било је омогућено задругама (општим и СРЗ) да оснивају своје трговине у градовима према истим условима као државна трговинска предузећа, па их је за првих шест месеци 1951. било већ 117, у већим градовима и у неким среским центрима. Задружна роба је у задружним продавницама продавана по 15% нижим ценама од пијачних, а истовремено је у висини од 15% од укупне вредности продате робе задругама обезбеђивана индустријска роба по везаним ценама. Такође, било је омогућено свакој задрузи или савезу задруга да извози своје производе у иностранство и увози ону робу која је потребна члановима задруге.³⁹⁹ Саме ОЗЗ су до 1952. имале 9.847 продавница и тезги.⁴⁰⁰

Међутим, врло брзо су се јавили разни проблеми и злоупотребе у пословању задружних продавница. Упркос упозорењима, задружне продавнице су набављале

³⁹⁷ Љ. Мијатовић, “О неким проблемима и задацима земљорадничких задруга у развоју социјалистичке трговине”, 84; Закључци заједничке седнице Савета за промет робом Владе ФНРЈ и Савета за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ о питањима организације и рада земљорадничких задруга општег типа”, *Нова трговина* 3–4/1951, 19–35; “Нека запажања из рада пољопривредних задруга”, *Нова пољопривреда*, бр. 2, 12. јануар 1951, 1; Г. Радоички, “За јачу активизацију земљорадничких задруга”, *Нова трговина*, 9/1951, 29.

³⁹⁸ (Закључци са састанка у Главном задружном савезу ФНРЈ одржаног 1. и 2. фебруара 1952), АЈ, 301 – 3.

³⁹⁹ “Наредба о изменама и допунама Наредбе о регулисању промета пољопривредним производима”, *Службени лист ФНРЈ*, 069/1950; “Упутство о трговинској делатности општих земљорадничких задруга”, *Исто*, 016/1951; “Решење о пољопривредним производима које ће сељачке радне задруге испоручивати у 1951 години и о начину испоруке тих производа”, *Исто*, 007/1951; “Седам стотина продавница социјалистичког сектора на слободном тржишту”, *Социјалистичка пољопривреда*, 5/1951, 69–70; “Закључци Другог пленума Главног задружног савеза ФНРЈ”, *Исто*, 5/1951, 66; “Задруге и задружне продавнице на слободном тржишту”, *Задруга*, бр. 101, 25. јануар 1951, 1.

⁴⁰⁰ “Специјализоване пољопривредне задруге 1951–52”, *Индекс*, 2/1953, 43.

робу коју нису имале право да продају, па се чак дешавало и да склапају уговоре са приватним препродавцима, “купују где и шта стигну и продају коме стигну”.⁴⁰¹

Што се тиче организације задруге, она је укључивала скупштину задругара, управни одбор, надзорни одбор и председника задруге.⁴⁰² Скупштина је била највиши орган задруге и састајала се најмање два пута годишње. На скупштинама задруга бирани су чланови управног и надзорног одбора, као и председник задруге. Затим, скупштине су бирале и задружне комисије: ратарску, сточарску, воћарску, за задружну трговину, за штедњу и кредит, локалну производњу, капиталну изградњу.⁴⁰³ Од 1948. године у земљорадничким задругама је, поред постојећих одбора формиран и одбор за заједничку обраду земље. Ови одбори су, у суштини, заиста функционисали као својеврсне СРЗ, са том разликом што су удружени земљорадници, у суштини, задржавали приносе са својих њива. Циљ ових одбора био је управо оно што им име каже - заједничка обрада земље, која је обезбеђивала већу ефикасност.⁴⁰⁴

Скупштина је одлучивала и о свим планским задацима задруге и о њеном укупном пословању. Пре сазивања скупштине, дневни ред је морао унапред бити достављен локалној управи, која је могла, “уколико буде имала да приговори нешто одржавању скупштине, ступити у везу са њеним сазивачима и скренути им пажњу на сметње које треба отклонити да би се скупштина одржала”.⁴⁰⁵ Осим тога, иако НО није имао управну власт над задругама, ипак је напомињано да је “пожељно” да народно задругарство буде “спремно да свој рад изложи контроли не само народне власти, већ и широких народних маса”.⁴⁰⁶

Друго важно тело задруге био је њен Управни одбор, који је био колективни руководећи орган, задужен за све текуће послове задруге.⁴⁰⁷ Према Угледним правилима, управни одбор се састајао два пута месечно, а његов главни задатак била

⁴⁰¹ Ј. Д., “Против неких нездравих појава у задружној трговини”, *Задруга*, бр. 154, 30. јануар 1952, 1.

⁴⁰² Овакву организацију предвиђају оба закона, и Општи закон о задругама из 1946. и Општи закон о земљорадничким задругама из 1949.

⁴⁰³ Р. Ковачевић, К. Јелушић, *н. д.*, 43–44; (Закључци са састанка у Главном задружном савезу ФНРЈ одржаног 1. и 2. фебруара 1952), АЈ, 301 – 3.

⁴⁰⁴ М. Марковић, “Одбор за заједничку обраду земље - један од најважнијих одбора при земљорадничкој задрузи”, *Задруга*, бр. 32, 9. август 1948, 1.

⁴⁰⁵ “Задругарство и народна власт. Предавање Комисије за задругарство одржано на Радио Београду”, *Исто*, бр. 10, 15. март 1946,4.

⁴⁰⁶ “Задругарство и народна власт. Предавање Комисије за задругарство одржано на Радио Београду”, *Исто*, бр. 10, 15. март 1946,4–5.

⁴⁰⁷ “Радови у задрузи”, *Задружни календар*, Београд 1947, 31–44.

је израда задружног плана производње (који је усвајан на скупштини) и борба за испуњење планских задатака задруге. Сматрало се да исправан начин избора чланова Управног одбора подразумева консултације са месним партијским, фронтовским и другим масовним организацијама на селу, као и међу самим задругарима. Председник УО био је истовремено и председник задруге, који је дневно руководио свим оперативним пословима. Поред ових органа, постојао је још и надзорни одбор, који је био задужен за контролу рада управног одбора и задружних службеника – књиговође, благајника, магационера. Контролни одбор је имао задатак да прати како пословно-финансијско стање књиговодства, тако и стање на задружној економији, у магацину, на задружној фарми.⁴⁰⁸

Задружне комисије биле су дужне да учествују у разради планова сетве за свако домаћинство учлањено у задругу, да члановима задруга обезбеђују квалитетно семе, планирају обраду имања, старају се о тачном извршавању свих елемената плана на имањима задругара. Нарочито је била важна њихова улога у организацији заједничке обраде задружних економија.⁴⁰⁹

Није без значаја да се помене и то да је већ 1946. у задружним листовима могло да се прочита да “и жене треба да улазе у задружне управе јер су способне као руководиоци”. У прилог томе, тврдила је ауторка прилога у Задружном календару, говоре све оне особине које је жена морала да развија кроз рад у домаћинству. Не излазећи из родних стереотипа, у чланку се додуше истиче да “у задружним продавницама влада неред, мада би оне требало да буду укусне и лепо уређене, да на купце оставе добар утисак”, што би требало да буде допринос жена. Напомињући да се “ту и тамо нађе... по нека жена” у управама, у тексту се подвлачи и то да питање организације посла у задрузи женама “не би било страном”, при чему ће се та особина “праксом потпуно развити и оспособиће их чак за самосталан рад”.⁴¹⁰ И Кардељ је посебно апострофирао значај ангажовања жена у задругама: “Могло би се у задругама створити неке секције жена, за шта жене треба заинтересирати, на пример за јасле, за гајење пилића итд. На тај начин би постигли то, да сељацима објаснимо зашто нема

⁴⁰⁸ Угледна правила за земљорадничке задруге општег типа, 2–7: Р. Ковачевић, К. Јелушић, *н. д.*, 25, 36, 41–42.

⁴⁰⁹ Исто, 58–63.

⁴¹⁰ Н. Вујић, “И жене треба да улазе у задружне управе јер су способне као руководиоци”, *Задружни календар*, Београд 1947, 46.

смисла делити добит и како ће се у њиховом селу све више развијати њихова заједничка својина”.⁴¹¹

У пракси, међутим, рад свих ових органа углавном није задовољавао. Скупштине се нису одржавале редовно, као ни састанци управних и надзорних одбора задруга. Задружна штампа редовно је извештавала о проблемима у раду задруга, нередовном одржавању скупштина, проневерама новца, немару чланова задружних одбора. Према сумарним подацима за 1949. у већини задруга нису поштована Угледна правила у погледу функционисања задружних органа.⁴¹² Стање се није битно променило ни касније.⁴¹³ “Ама зар ја бејох члан надзорног одбора?”, питао се наводно један задругар после две године чланства у овом телу, а други су се пак шегачили на рачун свог нерада, коментаришући да су записници са састанака уредни “зато што пазе да их не упрљају мастилом”.⁴¹⁴ Говорећи на Петом конгресу КПЈ јула 1948, Кардељ је као слабост задругарства у ФНРЈ недовољан унутрашњи политички рад у задругама, одсуство демократичности, као и развој бирократизма, проблеме који су били од самог почетка бољке задругарства.⁴¹⁵ Главну улогу у задругама на себе су преузимали пословође и магационери, док управе задруге или задругари нису били довољно заинтересовани за живот задруге. У већини задруга управе су се састајале само повремено, што је нарочито критиковано од стране Комитета за задругарство, који је истицао да нарочито “лик председника задруге треба да добије посебан значај”.⁴¹⁶

У раду и пословању земљорадничких задруга било је мноштво пропуста, прекршаја, па и криминала. Врло често се дешавало да неки од чланова управног или надзорног одбора задруге преузме и неку другу задружну функцију, најчешће благајника или магационера, што је и са формалне (законске) и са суштинске стране било недопустиво.⁴¹⁷

⁴¹¹ (Дискусија Е. Кардеља на Конференцији у Комитету за задругарство), “Konferencija Komiteta za zadugarstvo Vlade FNRJ, 24. V. 1948”, АЈ, 325 – 1.

⁴¹² Р. Ковачевић, К. Јелушић, *н. д.*, 24, 28–29, 41.

⁴¹³ *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ поднет на III редовној годишњој скупштини Савеза, одржаној у Загребу 16 и 17 новембра 1951*, Београд 1951,

⁴¹⁴ В. Богдановић, “О недостацима управних одбора по задругама”, *Задруга*, бр. 51, 27. децембар 1946, 1.

⁴¹⁵ Е. Кардељ, “Комунистичка Партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам”, 570–571.

⁴¹⁶ “Konferencija Komiteta za zadugarstvo Vlade FNRJ, 24. V. 1948”, АЈ, 325 – 1.

⁴¹⁷ Н. Илијић, “Дужности задружних органа”, *Задруга*, бр. 45, 15. новембар 1946, 3.

Од половине 1946, односно од приспећа првих резултата рада надзорних одбора и других контролних механизма, подсећајући да је “прошло време злоупотреба и богаћења на рачун широких народних маса села и града”,⁴¹⁸ штампа је редовно писала о крађама, проневерама, разним злоупотребама у задругама.⁴¹⁹ “Остаци старе праксе и старих односа”, како је тврдио Кидрич, што позитивне карактеристике новог задругарства “још нису могле доћи до пуног изражаја”.⁴²⁰ Проблем регуларности пословања земљорадничких задруга био је један од крупнијих у њиховом раду, па је ГЗС ФНРЈ констатовао на основу својих извештаја да је “код већине задружних организација” уочен “велики број финансиских прекршаја”.⁴²¹

Према једном тексту из августа 1952, када је већ постојало релативно велико искуство у задружном раду, злоупотребе су биле честе и масовне, па “није било скоро значајнијег скупа задругара, конференције, годишње скупштине или пленума, а да се није о томе расправљало”. Нарочито је указивано на “непријатељске елементе” који су се “увукли” у задруге како би их искористили. Тако, на пример, није био редак нити усамљен случај трговца из Српске Црње, који се учланио у задругу, постао њен управник, а потом преко задруге набављао робу за своје пословне ортаке – приватне трговце, док за задружну продавницу није остављао ништа.⁴²²

Задруга је писала и о случају једног магационера који, “иако свршени курсиста првог задружног курса”, није оправдао поверење указано постављањем за магационера, будући да је продавница задруге у којој је запослен “огледало нереди и прљавштине” које “на све личи, само не на задружну продавницу”. Овај магационер је

⁴¹⁸ Ђ. Р., “Проневера задружне имовине мора бити онемогућена”, *Исто*, бр. 24, 21. јун 1946, 9.

⁴¹⁹ Видети на пр: М. Чолић, “У Љигу је одржана ванредна скупштина Среске земљорадничке набављачке задруге”, *Исто*, бр. 27, 12. јул 1946, 5; С. Жикић, “Неправилности у раду задруга у Округу тимочком”, *Исто*, бр. 29, 26. јул 1946, 9; “Неправилан рад задруга за набавку и продају у Шајкашу”, *Исто*, бр. 32, 16. август 1946, 9; “Сузбијајмо колективне мањкове”, *Исто*, бр. 35, 23. август 1946, 12; М. Брбовић, “Неколико неправилности у раду наших задруга”, *Исто*, бр. 35, 6. септембар 1946, 6; “Надзорни одбор горњопрсјански утврдио је рђав рад Управног одбора”, *Исто*, бр. 35, 6. септембар 1946, 11; М. Пејић, “Мањкови – Велико зло у задругама”, *Исто*, бр. 41, 18. октобар 1946; М. Б., “Један шпекулант мање у нашим задругама”, *Исто*, бр. 49, 13. децембар 1946, 5; “Суђење штеточинској и саботерској банди бивших службеника Савеза набавно- продајних задруга”, *Исто*, бр. 9, 27. фебруар 1948, 5.

⁴²⁰ (Излагање Бориса Кидрича, у претресу Основног закона о задругама, 16. јул 1946), *I redovno zasedanje Saveznog Veća i Veća naroda 15 maj – 20 jul 1946. Stenografske beleške*, Beograd 1947, 407.

⁴²¹ “Писмо Главног задружног савеза ФНРЈ задружним руководиоцима о потреби енергичне борбе против неправилности у материјално-финансиском пословању задруга”, *Задружни гласник*, 6/1952, 19.

⁴²² “Кад је трговац задругар”, *Задруга*, бр. 47, 29. новембар 1946, 3.

употребљавао посуђе које служи за продају, немарно се односио према роби, од које су многи артикли били неупотребљиви.⁴²³

Међу бројним живописним примерима злоупотреба поменућемо случај задружног функционера, који је својевремено био “руководилац при деоби талијанских конзерви четницима и њиховим симпатизерима”, а после рата се “увукао” у задругу “да би се могао на њен рачун обогатити”. Будући “препреден тип сеоског гуликоже и ћифте”, наметнуо се неспособном управном одбору, па је задругом руководио практично сам. Заједно са још једним сарадником поделио је задругарима робу на вересију у вредности од 137 хиљада динара, а са својим “сарадником” задругу оштетио за 247 хиљада динара.⁴²⁴

За поједине задружне руководиоце утврђено је да су од задружног новца подигли куће, “други су широких прстију и немилице троше украдени новац” на коцку, пиће и раскалашан живот, трећи пак “љубавници купује спаваћу собу”, четврти “предузима туристичка путовања по земљи: данас је у Словенији, сутра на некој плажи Јадрана”.⁴²⁵

Од многобројних примера незаконитог рада појединаца у општим задругама, најупечатљивији је био случај књиговође из једне задруге у чачанском селу Прислоници. Реч је о проневери у износу од 1,8 милиона динара, што је доказано на суђењу у Окружном суду, где је овај несавесни задружни чиновник осуђен на смрт.⁴²⁶ До пред крај 1952. године откривене проневере у задругама у ФНРЈ износиле су, према писању штампе, око пола милијарде динара.⁴²⁷

Поред неких драстичних примера престапа и криминала, било је мноштво случајева у којима се јављала тенденција појединих задруга ка ситној шпекулацији на тржишту, што је било логична последица чињенице да су у земљорадничким задругама чланство чинили индивидуални сељаци. Борба против таквих тенденција (набијање цена пољопривредним производима, на пример) узимала је неретко секташке размере, па се

⁴²³ Б. Пауновић, “Рђав рад магационера Штитарске задруге”, *Исто*, бр. 47, 29. новембар 1946, 7.

⁴²⁴ М. Јанковић, “У Сочичкој задрузи утврђен мањак од 247.000 динара”, *Исто*, бр. 49, 13. децембар 1946, 5.

⁴²⁵ С. Р., “За најстрожије кажњавање крадљиваца задружне имовине”, *Исто*, бр. 182, 14. август 1952, 2.

⁴²⁶ “Књиговођа задруге осуђен на смрт стрељањем”, *Исто*, бр. 180, 31. јули 1952, 5. Ово није била једина смртна казна због проневере задружног новца. Током 1952. године извршено их је неколико. Б. Вељановић, “Надзорни одбори”, *Исто*, бр. 191, 16. октобар 1952, 1.

⁴²⁷ Б. Вељановић, “Надзорни одбори”, *Исто*, бр. 191, 16. октобар 1952, 1.

критиковала и оспоравала свака зарада задругара, што је било догматско застрањивање, будући да је суштина задруга и била у томе да се побољша социјални положај задругара.⁴²⁸ Међутим, и ту је главно било питање добре сразмере, јер иако је циљ задруга био да побољшају материјални положај чланова, њихов друштвени циљ је био и тај да шири слојеви градског становништва дођу до производа што јефтиније.⁴²⁹ Када се у годишњим извештајима могло видети да су задруге своје пословање завршиле са великим добицима, констатовано је да то значи да су производе могле продавати и по нижој цени.⁴³⁰

4. Колективизација

Колективизација југословенског села⁴³¹ после Другог светског рата била је једно од најдраматичнијих искустава укупног послератног развоја. Ентузијазам са којим јој се у једном тренутку приступило био је најбољи пример самоуверености дела југословенских комуниста у погледу социјалистичког преображаја села. У једном сумарном редакцијском чланку о сељачким радним задругама, који је објављен 1951. у *Војвођанском пољопривреднику*, овако је описан значај теме чланка: “О сељачким радним задругама се код нас толико пише и чита, говори и предаје, учи и проучава, препире и разговара, на селу и у граду, на прелу и на слави, на прузи, радилишту, у фабрици, школи и факултету, на тржишту и одмаралишту, да су оне познате не само у нашој земљи већ и далеко ван њених граница. До зидина Јерусалима, тихих обала

⁴²⁸ Љ. Мијатовић, “Наша задружна трговина”, 486.

⁴²⁹ “Н. Ранковић, “Процент зараде задружних организација и државних трговачких предузећа”, *Исто*, бр. 49, 13. децембар 1946, 3.

⁴³⁰ “Такмичење у задругама”, *Исто*, бр. 9, 28. фебруар 1947, 1.

⁴³¹ О колективизацији у Југославији видети: J. Tomasevich, “Collectivization and agricultural development in Yugoslavia”, *Collectivization of agriculture in Eastern Europe*, ed. I. T. Sanders, Lexington 1958, 166–191; C. Bouvier, *La Collectivisation d’agriculture*, Paris 1958, 82–91; V. Vasić, *Putevi razvitka socijalizma u poljoprivredi Jugoslavije*, Beograd 1960, 42–69; B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 430–441; G. W. Hoffman; F. W. Neal, *n. d.*, 270–278; R. A. Johnson, *n. d.*, 76–79; B. Horvat, “The postwar evolution of Yugoslav agricultural organization: interaction of ideology, practice, and results”, 34–56; M. Bokovoy, *n. d.*, 93–152; ; Ista, “Peasants and Partisans: Politics od Yugoslav Countryside, 1945–1953”, *State-Society Relations in Yugoslavia: 1945–1992*, ур. M. Bokovoy, J. Irvine, C. Lilly, London, 1997, 123–131; Ista, “Collectivization in Yugoslavia: Rethinking Regional and National Interests”, *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, ур. C. Iordachi, A. Bauerkämper, Budapest, New York 2014, 293–329.

Индиског океана, борбеног Вијетнама и Индонезије, и на све друге стране света”.⁴³² У овој новинарској хиперболи садржана је, уз потребна ублажавања, важност питања на које се она односи.

Концепт задругарства у Југославији после завршетка Другог светског рата полазио је од перспективе колективизације као жељеног исхода. У општим земљорадничким задругама виђена је тек етапа ка коначном подруштвљавању средстава за производњу у пољопривреди. У једном програмском документу Министарства пољопривреде из 1945. истиче се да је циљ задругарства да сељачки поседи преко њега стекну “сва она преимућства која имају велика газдинства”.⁴³³ Иако се не експлицира колективизација као циљ, ситно газдинство би таква преимућства могло искусити једино ако се удружи са другим газдинствима, односно уклопи у веће целине. За отворено заступање таквог става 1945. још увек је било прерано, а није постојала ни јасна представа о начину на који се колективизација може постићи у Југославији. Из тог разлога је напуштена идеја која је постојала почетком 1945. да се усвоји Уредба о сељачким радним задругама.⁴³⁴ У сваком случају, оријентација на стварање радних задруга нашла је израза и у нарочитом истицању важности произвођачких задруга, међу свим другим наслеђеним облицима задруга, будући да су произвођачко-прерађивачке задруге биле разумеване као најкраћи пут ка колективизацији.⁴³⁵

То све, ипак, није значило да се стварању сељачких радних задруга не може приступити, макар и у ограниченим размерама. Прве сељачке радне задруге осниване су, као “усамљене појаве”,⁴³⁶ у Словенији, Македонији (Лубаниште),⁴³⁷ односно у Војводини (Жабал⁴³⁸ или Стапари⁴³⁹), а нарочито у устаничким крајевима. “Удруживали су се они код којих је у највећој мери кроз народно ослободилачку борбу сазрело схватање о солидарности и потреби колективних форми рада у

⁴³² “Пет година сељачких радних задруга”, *Војвођански пољопривредник*, 5/1951, 1.

⁴³³ (Програм рада Министарства пољопривреде, 1945?), АЈ, 4 – 2 – 25.

⁴³⁴ (Нацрт Уредбе о сељачким радним задругама), АЈ, 4 – 36 – 314.

⁴³⁵ Видети: (Дискусија М. Горановића), “Записник са конференције Савезног и Земаљских министара пољопривреде 16–18. I. 1946”, АЈ, 4 – 13 – 108.

⁴³⁶ М. Тодоровић, “О развиту и задацима земљорадничког задругарства”, 23.

⁴³⁷ М. Вучковић, *Задругарство*, Београд 1948, 4; Б. Марковић, В. Поповић, *Сељачке радне задруге*, Београд 1948, 5.

⁴³⁸ В. Поповић, *Земљорадничко задругарство НР Србије*, Београд 1950, 3; Ђ. Бељански, “Прва пољопривредна произвођачка задруга за обраду земље на колективној основи у Жабљу – претеча данашњих сељачких радних задруга”, *Задружни календар*, Београд 1948, 73.

⁴³⁹ Р. Marković, “Agrarna politika Jugoslavije i rezultati u proizvodnji”, *Sociologija sela* 29–30/1970, 18.

пољопривредној производњи”,⁴⁴⁰ истиче се у једном елаборату о задругарству. Није поуздано утврђено где је настала прва радна задруга. Такође, није разјашњено ни ко су били први оснивачи – колонисти (аграрни интересенти)⁴⁴¹ или староседеоци (војвођански беземљаша, “бироши”, бивши наполичари и манастирске слуге из околине Охрида или неко трећи). “И ово је питање спорно – али није битно”, закључује се у поменутом чланку из *Војвођанског пољопривредника*. Међутим, ни савремени заговорници колективизације ни потоњи истраживачи нису имали сумње да је било реч о добровољном удруживању “најсвеснијих” сељака, махом партизана, у ову “истински социјалистичку” форму задруге. Битно је да су то свакако, како се тврдило, били “они које је наша партија пре рата, а нарочито у току Народне револуције, учила и васпитавала да је једини пут изласка из беде... – пут добровољног удруживања сељака”. Са нескривеним одушевљењем писао је аутор чланка како су те прве задруге “зближавале људе”, односно да су уз помоћ Партије и народне власти “рушене међе, уклањани међаша, брисани катастри”.⁴⁴²

Аутор који је био сигуран да је прва сељачка радна задруга основана у Жабљу о том догађају оставио је упечатљиву слику која, ако и не сведочи баш о првој радној задрузи, сликовито преноси дух епохе и њене идеолошке норме: “Кад се једног дана буде писала историја стварања задругарства у нашој новој народној држави, не може се заобићи прави пионирски подвиг жабалске сиротиње, мушкараца и жена беземљаша. Једним, у то време, несумњиво смелим али свесним покретом, 38 жена и 20 мушкараца, још почетком 1945. године... ударили су темеље у овом малом бачком месту данашњим сељачким радним задругама... Већ тада, за нашу нову народну државу, симболично је било, да ови полуписмени, дотле презрени сиромашни ‘паори’, бироши и туђе слуге оснивају без потребног искуства и административног апарата нешто ново, народно, што ће ускоро послужити као основа и узор”.⁴⁴³

Иако је неизвесно да ли су колонисти били први оснивачи радних задруга, свакако су били међу првима. Штавише, све до 1948. у колективизацији су, када је реч о

⁴⁴⁰ “Шта је условило процват народних задружних организација”, АЈ, 4 – 36 – 315.

⁴⁴¹ Оснивање радних задруга најчешће је повезивано са колонистима, па је Крсто Попиводе на Петом конгресу КПЈ истакао да се задруге оснивају по читавој земљи, нагласивши да се оне “не налазе само у Војводини, код колониста, него у готово свим крајевима”. (Дискусија К. Попиводе), *V Конгрес*, 729.

⁴⁴² “Пет година сељачких радних задруга”, 1.

⁴⁴³ Ђ. Бељански, “Прва пољопривредна произвођачка задруга за обраду земље на колективној основи у Жабљу”, 73.

Војводини, на пример, махом учествовали колонисти и сиромашни аграрни интересенти.⁴⁴⁴ Према писању Ј. Томашевића, мотив за стварање радних задруга могао је бити и потреба да се што боље искористи оскудни инвентар и стока.⁴⁴⁵ О томе како је требало да изгледа једна колонистичка радна задруга сазнајемо из документа који садржи уопштен опис “радне произвођачке задруге за заједничку обраду земље”: Земљиште се после комасације додељивало задрузи, која је на њему формирала велике компактне парцеле “у броју који одговара теренским приликама и усвојеном плодореду”. У задругу се уносио и инвентар, стока, машине. Земља се обрађивала “акордом”, који се изражавао у радним данима и бележио као зарада појединца. Од чистог прихода део је ишао за резервни фонд, “а остатак се дели међу чланове на основу извршених и регистрованих радних дана”. Унети инвентар се откупљивао од власника, а унета земља остајала је његово власништво, “с тим да се појединим задругарима одреде посебне парцеле. Сваком члану припада онај део неподељене површине који одговара површини коју је задругар ставио на расположење задрузи”. Свој део земље чланови задруге су могли дати и под хипотеку, а у случају продаје у односу на задругу важило је право прече куповине.⁴⁴⁶ Овај доста рудиментаран опис заправо тек донекле одговара ономе што ће радне задруге постати у каснијем периоду.

У организацији СРЗ власти су посвећивале пажњу свим аспектима. Једно од првих питања било је додељивање имена задрузи. Према једном упутству које је израдио Комитет за задругарство и потписао Анте Бојанић, поједине задруге узимале су имена мање познатих бораца НОБ-а, блиских породицама које су оснивале задругу, али таква имена “не утичу мобилизирајуће” на друге чланове задруге, нити “на свест индивидуалних сељака да уђу у задругу”. Догађало се и да задруге понесу име бораца који, “у сукобу са тешкоћама” изградње социјализма, “нису срасли са борбом за социјализам” услед чега “на један или на други начин испадају из те борбе... каткад и као непријатељи”, а “какву штету то наноси задругама које носе имена таквих људи није потребно посебно наглашавати”. Са друге стране, јављао се и проблем да задруге узимају имана “највишег партијског и државног руководства”, али по својим

⁴⁴⁴ П. Ромац, “За бољу примјену агротехничких мјера у нашој пољопривреди”, *Војвођански пољопривредник*, 15/1948, 1–3.

⁴⁴⁵ J. Tomasevich, “Collectivization and agricultural development in Yugoslavia”, 167.

⁴⁴⁶ “Улога задругарства код колонизације”, АЈ, 4 – 7 – 65; “Правила за сељачке радне задруге аграрних интересената и колониста”, АЈ, 4 – 7 – 65.

результатима “не одговарају величини и значају имане које носе”. То су чак чиниле и задруге које ни у случају најоптималнијег развоја, “неће представљати неку крупну ни моћну организацију”. Због тога се истицало да задруга може понети име неког од руководиоца “кад је задруга већ развијена”, као “гаранција да је она дорасла одговарајућем имену”. Због свих наведених разлога, Комитет је препоручивао “ревизију... датих имена сељачким радним задругама”.⁴⁴⁷

Да би испуниле своју функцију, СРЗ морале су бити, како је истицао Тито, “под старањем државе, у рукама, у првом реду, сиромашних и средњих сељака”.⁴⁴⁸ Штавише, на седници Аграрног савета јануара 1946. одлучено је да богати сељаци не могу ни улазити у радне задруге.⁴⁴⁹ У том смислу, више него ма који други облик задругарства, радне задруге биле су метод класне борбе на селу. Оне су то биле пре свега у смислу да су међусобним повезивањем ситних и средњих сељака у веће производне заједнице одвајале ове сељачке слојеве од крупних поседника и богатих сељака, чиме су неутралисале њихов економски, а тиме и политички утицај на “радно сељаштво”.

У првим послератним годинама о сељачким радним задругама говорило се углавном у контексту задругарства уопште, као о највишем типу земљорадничког задругарства. Лист *Задруга*, посвећен темама задругарства, доносио је повремено похвалне текстове о совјетским колхозима, сугеришући пут југословенским задругама.⁴⁵⁰ Током 1945. објављене су и прве књиге посвећене совјетском колхозном искуству.⁴⁵¹ У једном излагању на Радио Београду Ђорђевић, члан Комисије за задругарство, објашњавајући које све форме могу да се развију у прерађивачком задругарству, истакао је да се у СССР произвођачка задруга претворила “у виши задружни тип – колхоз, заједничко газдинство са равномерном поделом произведених добара”, на којем је омогућена примена механизације, бољи приноси и веће благостање.⁴⁵²

⁴⁴⁷ “Избор имена сељачких радних задруга”, АЈ, 325 – 1.

⁴⁴⁸ (Експозе Ј. Б. Тита у Народној Скупштини, 1. фебруара 1946), *1 ванредно заседање Народне скупштине скупштине ФНРЈ. 31 јануар – 4 фебруар 1946 године. Стенографске белешке*, Београд 1946, 14.

⁴⁴⁹ “Записник седнице Аграрног савета ФНРЈ одржане 5 јануара 1946”, АЈ, 4 – 13 – 108.

⁴⁵⁰ Примера ради, лист *Задруга* писао је о колхозу први пут већ у свом првом броју: “У колхозу ‘Прави пут’, *Задруга*, бр. 1, 1. јануар 1945, 1. Лист *Задруга* је до краја 1945. године донео 26 текстова о колхозима у СССР, а и касније је наставио да их објављује.

⁴⁵¹ В. Кошелев, *Колхози – чврст ослонац совјетске државе*, Београд 1945; В. А. Карпински, *Шта су колхози?*, Београд 1945.

⁴⁵² Љ. Ђорђевић, “Земљорадничко произвођачко задругарство”, *Задруга*, бр. 13, 5. април 1946, 1.

Уочљиво је да су прве похвалне и пропагандне текстове о колхозима писали људи који су били на нешто нижим нивоима власти или пак сами задругари. Тако је у листу *Задруга*, у рубрици “Задругари пишу”, поред бројних других, објављено писмо-одговор чланова једне СРЗ на питање “Шта су сељачке радне задруге”. Задругари из Купинова, “да би и у осталим местима обавестили о овоме важном питању све оне који се интересују”, у краткој форми контрастирали су све невоље рада на ситном сељачком газдинству и предности колективне обраде земље: “У првом реду, земља је груписана у веће комплексе... Сва земља обрађује се савременим пољопривредним машинама. У пословима учествују сви здрави и способни, и мушко и женско, потпуно безбрижно. Деца остају у задружним забавиштима где се играју и васпитавају. Увече, када се мајке враћају са рада долазе у забавишта по своју децу која их дочекују весело, наиграна, добро васпитана и хигијенски негована. Рад на задружном газдинству тече благовремено, према последњим тековинама науке... Према овоме види се да су чланови сељачких радних задруга растерећенији многобројних брига. У друштву су расположени и за умни рад су способнији. Благодарјећи скраћеном времену, које је омогућила машинска техника, могу да учествују више на другарским састанцима, да усавршавају своје знање, да се ослобађају сујеверја и свих других штетних обичаја и навика”.⁴⁵³ У вези са радним задругама очекивало се и да ће “сутрашњи просвећени земљорадник, међусобно чврсто организован у сврху најнапредније производње, бити свакако и способнији произвођач у пољопривреди него приватни велепоседник”.⁴⁵⁴

Осим изразито пропагандних текстова, који су хвалили колхозни систем и идеју сељачких радних задруга, било је и “опрезних” написа, у којима је упозоравано на опасност од формирања сељачких радних задруга тамо где не постоје довољни услови: свест, компетентност, воља чланства, могућности за уновчавање вишка производа и пољопривредна механизација. “Зато сви они који пишу и говоре о сељачким радним задругама, сви они који намеравају да покрену оснивање неке сељачке радне задруге, морају бити обазриви... Јер сваки неуспех на овом пољу није само неуспех једне задруге, није неуспех само оних који су основали ту задругу. Тај неуспех има и ширих последица. Стиче се погрешан утисак, да сељачка радна задруга није подесна форма

⁴⁵³ (Писмо задругара из Купинова) “Шта су сељачке радне задруге”, *Исто*, бр. 46, 22. новембар 1946, 5.

⁴⁵⁴ А. Шевић, “Будућност пољопривреде поводом аграрне реформе и колонизације у Војводини”, *Војвођански пољопривредник*, 1/1945, 3.

организације, а међутим оснивачи нису водили рачуна о условима за успех задруге”.⁴⁵⁵ У целини посматрано, промовисање СРЗ у штампи и периодици није било нарочито интензивно.

Почетком 1946. Моша Пијаде је у једном чланку предочио разне начине настанка дотадашњих радних задруга. Оне су настајале заједничким закупљивањем земљишта (што је могло да се ради само до доношења закона о аграрној реформи, који је ликвидирао велике поседе и, самим тим, закупе); удруживањем земље сиромашних сељака која није добијана аграрном реформом, уздруживањем читавог села; приликом комасације један број сељачких породица изјавио би да жели да им се земља додели у једном комаду ради заједничке обраде; бивши борци и породице бораца, колонисти и аграрни интересенти, тражили су понекад да им се земља додели *као задрузи* (а не појединачно, па да се удружују); аграрни интересенти, којима би се земља доделила распарчавањем неког велепоседа понекад су тражили да се он не распарчава, “будући свесни да би имање било уназађено разбијањем газдовања”.⁴⁵⁶

Како би се уредило формирање ових сељачких организација, Комисија за аграрну реформу и колонизацију издала је *Опита упутства за оснивање и пословање сељачких радних задруга*, а Министарство пољопривреде *Угледна правила за сељачке радне задруге*.⁴⁵⁷ Ови прописи су издати “с обзиром да се са свих стана из редова земљорадника, који су основали или желе да оснују задруге за заједничко обрађивање земље, траже о томе упутства”⁴⁵⁸ и будући да је у оснивању СРЗ долазило “до лутања и хаоса”.⁴⁵⁹ Сељачке радне задруге јављале су се, према *Угледним правилима* у четири облика:

1) Задруге у које чланови уносе своју земљу, дајући је задрузи у закуп. Приликом поделе прихода задругарима у овом типу СРЗ од бруто износа је најпре требало одузети све трошкове које је задруга имала у току пословања, па од тако добијеног износа одредити до 30% за подмирење закупа и потом најмање 10% преосталих

⁴⁵⁵ Б. Милосављевић, “Шта је потребно за успех сваке сељачке радне задруге”, *Задруга*, бр. 5, 4. фебруар 1946, 6.

⁴⁵⁶ М. Пијаде, “О сељачким радним задругама”, 171–172.

⁴⁵⁷ *Упутства за сељачке радне задруге. Угледна правила за сељачке радне задруге*, Београд 1946.

⁴⁵⁸ М. Пијаде, “О сељачким радним задругама”, 176.

⁴⁵⁹ “Стање сељачких радних задруга”, АЈ, 19 – 116 – 1207.

средстава за задружне фондове (резервни, фонд за подизање зграда и набавку инвентара, социјално-културни фонд и други фондови према потребама задруге).

2) Задруге у којима унета земља служи као основа за поделу прихода (у складу са вредношћу унете земље). По одбитку трошкова задруге од бруто прихода, од преосталог дела издвајало се 10% за фондове, а потом се остатак делио задругарима према вредности унете земље и уложеном раду. При томе, део прихода који се делио по основу вредности земље унете у задругу није могао бити већи “од 30% од средњег прихода двеју јесењих и двеју пролећних ратарских култура, које су у задрузи највише заступљене”.

3) Задруге у које чланови уносе земљу као свој удео, за који Скупштина задруге може одлучити да исплаћује годишњу камату, највише до висине званичне каматне стопе. По одбитку свих задружних трошкова, одвајано је најмање 10% од преосталог износа за задружне фондове, затим је требало издвојити део предвиђен за камату на земљу, а остатак поделити задругарима према уложеном раду.

(У сва три наведена типа СРЗ земља је формално остајала својина задругара који је земљу унео у задругу.)

4) Задруге којима је земља додељена према Закону о аграрној реформи и колонизацији као већ основаним задругама. Приликом оснивања задруге одређивали су се сувласнички делови за свако домаћинство и ти сувласнички делови представљали су сопственост сувласничког домаћинства, које је могло ту земљу и изнети из задруге, “с тим да се не распарчава задружно земљиште”. Задруга је могла одлучити да исплаћује камате на сувласничке делове као у случају трећег типа задруге.⁴⁶⁰ У суштини, разлика између трећег и четвртог типа СРЗ била је у пореклу земљишне својине која се уносила у задругу. Свим задругарима је као лично власништво остајала окућница величине до 1 ha.⁴⁶¹ Када је јула 1946. донет Основни закон о задругама, предвидео је три типа, изостављајући задруге којима је земља додељена на обраду.

За разлику од оснивања општих земљорадничких задруга, чији је рад одобравао окружни или обласни народни одбор, за одобрење рада СРЗ била су надлежна

⁴⁶⁰ *Упутства за сељачке радне задруге. Угледна правила за сељачке радне задруге*, 12–16, 18–2, 22, 28, 30–34.

⁴⁶¹ *Исто*, 12, 18, 24, 30.

републичка министарства пољопривреде. Радне задруге су биле учлањене у републичке ревизионе савезе и, преко њих, у Главни задружни савез ФНРЈ. Републички савези вршили су ревизијску контролу рада ових задруга (унутрашња контрола), док су органи народне власти вршили општу контролу рада задруга, нарочито у погледу извршавања привредног плана. Органи СРЗ били су, као и код општих земљорадничких задруга: скупштина, управни одбор, председник и контролни одбор. Рад у сељачким радним задругама организован је по бригадном систему. Задругари су распоређивани у радне бригаде (ратарске, сточарске, тракторске и др.), на чијем челу су се налазили бригадири.⁴⁶²

Главна оријентација југословенских комуниста у погледу задругарства, упркос наклоњености Партије и власти радним задругама, било је формирање општих земљорадничких задруга. Кардељ је 1947. писао да има 612 радних задруга са око 30.000 домаћинстава, да су те задруге настале удруживањем “најнапреднијег дела сељаштва”, али да СРЗ још увек нису представљале општу карактеристику југословенске пољопривреде.⁴⁶³ Иако је априла 1947. на Политбироу заузето становиште “да се предузму мере за помагање и развијање сељачких радних задруга”, оно није имало већег одјека.⁴⁶⁴ Према Бакарићевом излагању на Другом конгресу НФЈ, новембра 1947, под претпоставком добровољности учлањења, сељачке радне задруге су заиста биле способније да унапреде пољопривредну производњу и стандард задругара него што је то било могуће на приватним имањима, али је он тада констатовао да радним задругама није посвећивана довољна пажња: “Допустили смо, да сељаци трче за нама и моле нас, да им помогнемо у погледу оснивања сељачких радних задруга”.⁴⁶⁵ И Кидрич је скретао пажњу да држава није учинила све што је било потребно како би се капацитети радних задруга искористили, а камоли проширили.⁴⁶⁶ Поред разних притисака да се оснивају СРЗ било је и случајева игнорисања таквих иницијатива од стране власти, са образложењем да “још није време” и да “треба

⁴⁶² “Основни закон о задругама”, *Службени лист ФНРЈ*, 59/1946.

⁴⁶³ Е. Kardelj, “Borba KPJ za novu Jugoslaviju” (1947), *Problemi naše socijalističke izgradnje*, Beograd 1954, 173.

⁴⁶⁴ “Sjednica Politbira Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 11 – IV 1947”, *Politbiro Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, прир. В. Petranović, Beograd 1995, 201.

⁴⁶⁵ V. Bakarić, “Zadaci Narodnog fronta”, *O poljoprivredi*, 69.

⁴⁶⁶ В. Kidrič, “Predavanja na višem ekonomskom kursu Privrednog saveta Vlade FNRJ”, 371.

сачекати тракторе”.⁴⁶⁷ Веома карактеристичан био је пример колонистичке сељачке задруге из Ђаковачког котара, чији су представници дошли у Београд како би у седишту Комисије за задругарство изнели своје проблеме са властима, које су игнорисале све захтеве задругара за подршком, под изговором да су они колонисти и да не знају да раде. Задругари су се жалили на потцењивачки и ироничан однос локалних власти, на тронедељно кашњење са обављањем радова од О неким организационим питањима у стране ПМС, на одсуство сваке помоћи и од политичких и масовних организација.⁴⁶⁸ Сумирајући рад ЦК КП Србије, П. Стамболић је 1949. говорио о томе да је Партија у Србији кочила стварање СРЗ, сматрајући да услова за њих није било, иако је било иницијатива.⁴⁶⁹ Са друге стране, нарочите тешкоће Партији стварали су чланови КП који нису желели да ступе у задругу.⁴⁷⁰

Механизација радова у пољопривреди сматрана је за основну полугу повећања производње. Како би се задружна земља што боље обрадила и тиме се постигао већи принос, Министарство пољопривреде је издало наредбу о максималном коришћењу све расположиве механизације у ПМС за обраду земље сељачких радних задруга, колониста и аграрних интересената, уз велико снижење цена ових радова за задруге.⁴⁷¹

Сељачке радне задруге требало је да буду релативно лако укључене у планску привреду. Један од разлога њиховог стварања био је управо тај, па је “основно питање” задругарства заправо било “питање удруживања сељаштва у сврху укључивања у систем планске привреде”.⁴⁷² Према већ цитираним изворима, Андрија Хебранг је (иако није доводио у питање нужност развоја индустрије и њено “кредитирање” из пољопривреде) својим ставовима о односу ове две делатности и заступањем становишта да је планирање на индивидуалним поседима немогуће, био носилац идеје да индустријализација и колективизација пољопривреде морају ићи синхроно. Већ јула

⁴⁶⁷ Љ. Вељковић, “О неким организационим питањима у сељачким радним задругама”, *Народно задругарство*, 8/1948, 8.

⁴⁶⁸ (Записник о жалбама колониста–задругара из Ђаковачког котара, 23. септембра 1946), АЈ, 4 – 37 – 317.

⁴⁶⁹ (Дискусија Петра Стамболића на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 50.

⁴⁷⁰ Исто, 54.

⁴⁷¹ “Наредба о максималном искоришћењу пољопривредно-машинског парка пољопривредних машинских станица за обраду земљишта сељачких радних задруга, колониста и аграрних интересената”, *Службени лист ФНРЈ*, 071/1946.

⁴⁷² В. Kidrič, “Predavanja na višem ekonomskom kursu Privrednog saveta Vlade FNRJ”, 369.

1945. на конференцији у СПК, Хебранг је упадљиво наглашавао важност колективизације,⁴⁷³ а његова критика Петогодишњег плана у домену пољопривреде такође се заснивала на недовољној перспективи колективизације (било је предвиђено само 10% колективизоване пољопривреде до 1951). Штавише, Хебранг је био уверен да се сама индустријализација угрожава опстанком ситносопственичке структуре пољопривреде.

Ипак, овај проценат од 10% колективизоване пољопривреде, који је требало постићи до 1951. и који је фигурирао у расправама о нацрту Петогодишњег плана, у коначном тексту Закона се не помиње. Остаје само да се претпостави да се, можда и под утицајем Хебрангових ставова, у овом питању одустало од фиксирања чврстог плана, а развој колективизације био препуштен оцени тренутних околности и могућности, у нади да ће, можда, колективизација узети шире размере. Тек, о сељачким радним задругама у Закону о Петогодишњем плану из априла 1947. једино се наводи да је потребно подржати овај облик удруживања, увести производне планове и омогућити да оне постану “узорна газдинства”.⁴⁷⁴ Петогодишњи план је предвиђао: “пружити јаку помоћ постојећим сељачким радним задругама, као и добровољној иницијативи која се све више испољава код ситног и средњег сељаштва за стварање задруга за заједничко обрађивање земље и за заједничко гајење стоке”.⁴⁷⁵ Петогодишњи план је предвидео да се у њима израде прецизни производно-финансијски планови, као и планови капиталне изградње.⁴⁷⁶ Министарство пољопривреде је 1947. израдило упутства и нацрт за састављање производно-финансијског плана у СРЗ. Тај план је укључивао врло детаљне податке о свим радовима и издацима на задружном имању (сетвени план, размештај усева и бригада у плодореду, потребна сточна храна, инвестициона средства, приходи, расходи задруге итд.)⁴⁷⁷ Држава је предвиђала прецизне рокове до којих је план требало да буде израђен и одобрен од стране СНО, као и рокове за закључење уговора о обавезном откупу.⁴⁷⁸ План је израђивао задружни

⁴⁷³ (Записник са конференције од 2. јула 1945), АЈ, 41 – 2 – 25.

⁴⁷⁴ “Закон о петогодишњем плану развоја народне привреде”, *Службени лист ФНРЈ*, 36/1947.

⁴⁷⁵ Исто.

⁴⁷⁶ Б. Марковић. “Петогодишњи план и задружне организације”, 3/1947, 4.

⁴⁷⁷ К. Росић, “Планирање у нашим сељачким радним задругама”, *Војвођански пољопривредник*, 7–8/1947, 44.

⁴⁷⁸ “Наредба о роковима за израду привредних планова сељачких радних задруга”, *Службени лист ФНРЈ*, 89/49.

одбор, који би потом износио планске задатке на збору задругара, уз очекивано активно учешће, дискусију свих присутних. Циљ је био “да се сваки задругар убеди у исправност” плана.⁴⁷⁹ Нарочито је истицана важност учешћа самих задругара у утврђивању планских задатака, како би они били резултат “свесне стваралачке снаге... радних људи у изградњи социјализма”, односно “резултат стваралачке снаге нашег радног сељака”.⁴⁸⁰

Сељачке радне задруге су на својим имањима постигле знатне успехе у примени агротехничких мера, у увођењу новог плодореда и повећању приноса. Са мање од 2% земље, коју су од свих обрадивих површина поседовале почетком 1948, задруге су предале око 5% жита целокупног државног житног фонда. Са друге стране, држава им је пружала помоћ у организацији и оспособљавању кадрова (бригадира, књиговођу, стручњака) и давала скромне кредите.⁴⁸¹ Циљ државе је био и подизање општег квалитета живота. Задругама је у Србији 1948. подељено 700 радио апарата, а за 1949. било је планирано још 5.000, као и 1.000 разгласа.⁴⁸²

Иако је тачно да су СРЗ у прво време настајале претежно добровољно,⁴⁸³ неке су већ тада настајале и путем присиле. То се испољило већ у вези са аграрном реформом и законским прописом о могућности формирања радних задруга од додељеног земљишта, што је понегде било искоришћено за секташко приморавање аграрних интересената да формирају радне задруге. Зато је Кидрич истицао да је циљ аграрне реформе да додели земљу онима који је обрађују, а да је све остало питање “стварних потреба... сељака и њихових добровољних одлука”.⁴⁸⁴ О присилном стварању задруга Кидрич је говорио и марта 1946, упозоравајући да ће такве сељачке производне задруге пропасти, а биће дискредитован и сам концепт.⁴⁸⁵

Проблема у функционисању задруга било је веома много и они су се рано испољили. Једно од важнијих било је питање правилног награђивања задругара за уложени рад. Принцип који је начелно постављен био је тај да се задругари награђују

⁴⁷⁹ “План земљорадничке задруге”, АЈ, 4 – 176 – 979.

⁴⁸⁰ “Планирање пољопривредне производње у земљорадничким задругама”, АЈ, 4 – 176 – 979.

⁴⁸¹ (Експозе министра пољопривреде П. Стамболића), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 133.

⁴⁸² *Наша пољопривреда*, бр. 2, 21. јануар 1949, 3.

⁴⁸³ В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 102.

⁴⁸⁴ В. Кидрич, “О неким опасним секташким грешкима”, 172.

⁴⁸⁵ Isti, “О trenutnim greškama i zadacima”, 200.

према количини, врсти и квалитету уложеног рада, што је требало да значи да “онај који има већу радну способност и већу умешност у раду има и већу дневну награду”. Тај принцип требало је да развија и “дух такмичења и ударништва”. Као критеријум није могло да се узме само време проведено на раду, будући да се за то време обављају различити послови. Због тога је било неопходно дефинисати радне норме за сваки посао. Један од главних проблема у раду СРЗ на самом почетку њихове делатности било је управо питање радних норми. Услед изостанка решења овог питања, награђивање је било арбитарно, што је дестимулативно деловало на задругаре.⁴⁸⁶

Друго важно питање било је питање формирања радних бригада у задругама. Најчешће се грешило већ у одређивању величине радне бригаде, као и у распореду радне снаге, па су бригаде биле веома неједнаке и по броју, а и по способности чланова. Због тога је основна препорука била да бригаде буду што уједначеније. Прво је требало издвојити задругаре са непроизводним задужењима: председник, благајник, књиговођа, магационер, задружни мајстори, чувари. Од преосталих задругара формирале би се бригаде од 40 до 50 чланова, водећи рачуна о томе да се у свакој бригади нађу појединци са приближно уједначеним способностима и квалификацијама, да бригаде буду са уједначеном родном и старосном структуром.⁴⁸⁷ Према једном извештају из 1948, ниједна од контролисаних СРЗ није имала правилно уређен бригадни систем.⁴⁸⁸

У оцени о стању у СРЗ могло се најчешће срести да у њима нема довољно радне дисциплине, стручног кадра, да нема довољно одговорног газдовања, књиговодство или није постојало или је било веома лоше, а невичност задругара организационим пословима није могла да буде надомештена добром вољом.⁴⁸⁹ СРЗ које су у стваране у

⁴⁸⁶ С. Лазаров, “Шта све треба имати у виду при плаћању рада у сељачким радним задругама”, *Задруга*, бр. 5, 31. јануар 1947, 3; “Увођење реалних радних норми у сељачким радним задругама – основа за правилно награђивање задругара”, *Исто*, бр. 12, 12. мај 1949, 1; “Стање у радним задругама”, АЈ, 4 – 68 – 473; “Извештај о сељачким радним задругама за месеце децембар, јануар и фебруар” (март 1947), АЈ, 4 – 68 – 473.

⁴⁸⁷ Ђ. Иванчин, “Како се образују бригаде у сељачким радним задругама”, *Задруга*, бр. 5, 31. јануар 1947, 3; В. Поповић, “Бригадир у сељачкој радној задрузи”, *Народно задругарство*, 6/1947, 77–80; А. Петричић, *Разговори о пољопривреди*, Београд 1948, 133.

⁴⁸⁸ “Стање сељачких радних задруга”, АЈ, 19 – 116 – 1207.

⁴⁸⁹ Ово су заједнички проблеми који се могу срести у већем броју извештаја из разних крајева земље који су стизали Министарству пољопривреде ФНРЈ. Видети: (Извештаји о стању СРЗ у народним републикама), АЈ, 4 – 36 – 315; В. Поповић, “Нека питања унутрашње организације сељачких радних

Словенији 1946. под притиском, у току аграрне реформе, показале су веома лоше резултате. Већ крајем 1948. критиковано је “левичарење”, које је свој израз налазило у чињеници да су форсиране СРЗ највишег типа, да је спровођена уравниловка приликом награђивања, што су све биле слабости које су, како су упозоравали “кадрови”, користили “капиталистички елементи на селу” за “борбу против сељачких радних задруга”.⁴⁹⁰

Деловање противника новог система против СРЗ свакако није била само химера власти. У том контексту, примера ради, у вези са резултатима задруге која је на изложби пољопривредних производа у Новом Саду проглашена за најбољу, и то непуну годину дана по оснивању, каже се: “Било је потребно да прође прилично времена, да се међу сељацима разобличи лажна непријатељска пропаганда о заједничким касарнама и кухињама”.⁴⁹¹ У задрузи у Букињу запаљено је 6 вагона сламе; у задрузи у Парабућу покраден је кукуруз са 10 јутара; у задрузи у Новом Врбасу отрована је задружна стока. Ове појаве приписиване су саботерима, кулацима, “који не бирају средства у борби против сељачких радних задруга”.⁴⁹² Један од креативнијих видова “сналажења” имућних сељака, нарочито присутан у Словенији, било је њихово међусобно удруживање у СРЗ, које је Тито назвао “акционарска друштва” и које су биле само “шпекулација кулака да би могли преварити државу”.⁴⁹³ У Хрватској су, према извештају из августа 1946, одбијена два захтева за оснивање СРЗ “јер су се темељиле на спекулативној основи и slabим морално политичким квалитетима људи који су их мислили основати”.⁴⁹⁴ Као екстреман, навођен је и пример појединих богатих сељака који су се добровољно пријављивали за фронтоске радне бригаде да би у њима агитовали против СРЗ.⁴⁹⁵

задруга”, *Народно задругарство*, 3/1947, 45–51; В. Гајић, “Стање задруга у Босни и Херцеговини и њихови проблеми”, *Исто*, 4–5/1947, 1–11.

⁴⁹⁰ Љ. Вељковић, “О неким организационим питањима у сељачким радним задругама”, 12–13.

⁴⁹¹ “Најбоља сељачка радна задруга у НРС “Јанко Чмелик” из Старе Пазове”, *Војвођански пољопривредник*, 21/1948, 16.

⁴⁹² Б. Марковић, “Проблеми који стоје пред сељачким радним задругама”, *Задруга*, бр. 22, 10. март 1947.

⁴⁹³ (Дискусија Ј. Б. Тита на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 70.

⁴⁹⁴ (Извештај о стању СРЗ у Хрватској, август 1946), АЈ, 4 – 36 – 315.

⁴⁹⁵ (Стенографске белешке са заседања проширеног Пленума Народног фронта Југославије, 27. новембра 1948), АЈ, 142 – 16 – 118.

У углавном несређеном стању, радне задруге су дочекале Резолуцију ИБ 1948, у којој је дотадашња политика КПЈ на селу била нарочито оштро оспорена. На Петом конгресу КПЈ Борис Кидрич је упозоравао да би идеја о могућности развоја пољопривреде само на бази индивидуалних газдинстава била “озбиљна и опасна опортунистичка заблуда”, због чега земљорадничко задругарство треба да постане “једна од основних садашњих форми како за повећање пољопривредне производње, за повећање продуктивности рада..., за олакшање рада... сељаку, тако и за даљи развитак социјалистичке економике”.⁴⁹⁶ Ипак, како би се обезбедио што свестранији развитак задругарства, било је неопходно, не спречавати организацију задруга “постављањем крутих форми и рецепата”, већ развијати различите форме које би се постепено стапале “у јединственој сеоској земљорадничкој задрузи с разним секторима делатности и са задружном имовином што већег броја и количине што модернијих средстава за производњу као језгром”.⁴⁹⁷ Задруге су, према Кардељу, биле најбољи механизам изградње социјализма, познате сељацима, погодне и зато што, осим организационе традиције, поседују и “типку форму организације”, која подразумева да сељаци сами учествују у привредном животу, при чему се у својим највишим формама (СРЗ) “приближавају совјетским колхозима”. Кардељ је истицао да не треба заборављати да радне задруге стварају “најнапреднији и најсавеснији елементи на селу”, односно да оне “не представљају општи покрет сељака”. Тако ће, сматрао је Кардељ, остати још дуго, све док сељак “не седне на трактор”, због чега су још увек, “ма колико радне задруге биле важне” главне биле оне “ниже форме земљорадничког задругарства, које је спремна... да прихвати најшира маса... радног сељаштва”.⁴⁹⁸ Партијски програм усвојен на Петом конгресу предвиђао је “увлачење радног сељаштва у социјалистичку изградњу” путем задруга, обавезујући Партију да се за изградњу социјализма на селу бори “свестраним јачањем и даљим развијањем социјалистичког сектора привреде у форми државне и задружне својине”, “јачањем савеза радничке класе с радним сељаштвом и свим радним масама”.⁴⁹⁹ Из ставова

⁴⁹⁶Б. Кидрич, “О изградњи социјалистичке економике Федеративне Народне Републике Југославије”, 646.

⁴⁹⁷ Исто.

⁴⁹⁸ Е. Кардељ, “Комунистичка Партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам”, 568.

⁴⁹⁹ “Програм КПЈ”, 877–880, 883–884.

Петог конгреса и партијског Програма није видљив снажнији импулс ка колективизацији. Штавише, дух дискусије више је нагињао општој земљорадничкој задрузи, а високи партијски функционери крајем 1948. и почетком 1949. отворено су говорили критички о тенденцијама да се, под утиском критике ИБ радикализује политика на селу, што отуђује средњег сељака од Партије.⁵⁰⁰ Према мишљењу П. Стамболића које је износио крајем маја 1948, у Југославији комунисти тада још увек нису “унутрашњу борбу довели до тог степена да би прешли на виши степен”, али је истицао да је уверен да се “питању колективне обраде земље” може прићи “још овог пролећа”.⁵⁰¹ У складу са владајућом доктрином Кардељ је упозоравао да се у томе “не треба затрчавати” и да кулака не треба “тући” као кулака “него као политичког непријатеља, као шпекуланта, као саботера у привреди”.⁵⁰² Општи став вођства КПЈ био је да за интензивну колективизацију нема могућности јер недостају сва неопходна средства, којима би се задруге подржале.⁵⁰³ Мијалко Тодоровић је упозоравао крајем 1948. да је формиран знатан број задруга неспособних за функционисање, а нарочито за развој пољопривреде. Опште ситуација са кадровима по селима била је веома лоша и, по Тодоровићевој оцени, они нису исправно схватили задатке који су им постављани од државе.⁵⁰⁴ Влајко Беговић је такође крајем 1948. писао да ће социјалистичка реконструкција пољопривреде захтевати “дужи период времена”.⁵⁰⁵

Не може бити да је потоњи развој догађаја и она фаза аграрне политике која је отпочела почетком 1949. била без повезаности са критиком ИБ-а, али на садржај те повезаности вратићемо се нешто касније. Интензивирање политике социјалистичке реконструкције пољопривреде најавио је Тито у свом експозеу децембра 1948. у Народној супштини, када је оцењујући да пољопривреда све више заостаје и “није у стању да извршава своје задатке” рекао да “треба појачати прилив у задруге и

⁵⁰⁰ В. Влаховић, “О неким питањима морала у радничком покрету”, *Комунист*, 1/1949, 135; V. Bakarić, “Govor na skupu NF Hrvatske, decembar 1948”, *O poljoprivredi*, 92–93.

⁵⁰¹ (Дискусија П. Стамболића на Конференцији у Комитету за задругарство), “Konferencija Komiteta za zadugarstvo Vlade FNRJ, 24. V. 1948”, *AJ*, 325 – 1.

⁵⁰² (Дискусија Е. Кардеља на Конференцији у Комитету за задругарство), “Konferencija Komiteta za zadugarstvo Vlade FNRJ, 24. V. 1948”, *AJ*, 325 – 1.

⁵⁰³ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 432; М. Bokovoy, *n. d.*, 93.

⁵⁰⁴ М. Bokovoy, *n. d.*, 95.

⁵⁰⁵ V. Begović, *Put socijalističkog preobražaja poljoprivrede pod rukovodstvom KPJ*, Zagreb 1949, 4.

стварање нових”.⁵⁰⁶ Ипак, за дефинисање улоге задруга у планској привреди од пресудног је значаја био Други пленум ЦК КПЈ, на којем су разрађени ставови са Петог конгреса и из постконгресног периода. На Другом пленуму је Кардељ, који је поднео реферат о политици Партије на селу, истицао да су у дотадашњем раду државни органи сасвим занемаривали СРЗ, да нису били у стању да схвате радне задруге “као своје рођено, социјалистичко добро” и да нису обезбеђивали потребну помоћ, већ су се највише концентрисали на државна добра.⁵⁰⁷ Док је на Петом конгресу говорио о радним задругама као форми за коју су заинтересовани само “најнапреднији” сељаци, на Другом пленуму Кардељ, у то време главни ауторитет у Партији за ова питања, донекле је променио становиште, тврдећи да “с обзиром на осетни напредак знатног дела... радног сељаштва у правцу подизања његове политичке и друштвене свести, сазревају услови за бржи темпо социјалистичке изградње на селу”, при чему је такође навео да је видно развијање “прилично широког покрета радних сељака за стварање радних задруга”. Кардељ је био недвосмислен: “Хоћемо радну задругу поред, разуме се, државног сектора у пољопривреди..., а наш задатак на овом пленуму је разрађивање ове линије, којим путем најбрже доћи до радних задруга”.⁵⁰⁸ Међутим, 1949. годину Кардељ је означио као годину “*обимних припрема* за једну масовнију колективизацију на селу”, која ће дати добре резултате ако се буде исправно радило. Читав смисао Кардељевог излагања на пленуму био је тај да су опште земљорадничке задруге *и даље* погоднија форма, а сељачке радне задруге пожељна перспектива. Нарочито је наглашаван принцип добровољности, чије кршење не може, по Кардељу, донети никаквих позитивних резултата. Темпо колективизације треба да одређује “сазревање свести код радних сељака”, што је од највеће важности како се комунисти на селу не би “затрчавали или макар и посредно кршили принцип добровољности”.⁵⁰⁹ У овом контексту важно је подвући да је писац првог обимнијег рада о “улози задругарства у планској привреди” и овом приликом нарочито нагласио потребу “да се цео тај систем повезује са државним сектором на бази узајамне подршке у борби против капиталистичких елемената на селу и у борби за извршење

⁵⁰⁶ (Експозе Ј. Б. Тита у Народној скупштини ФНРЈ, децембар 1948), *IV vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda 26 – 30 decembra 1948 godine. Stenografske beleške*, 40.

⁵⁰⁷ Е. Kardelj, “О politici KPJ na selu”, 39.

⁵⁰⁸ (Дискусија Е. Кардеља на Другом пленуму ЦК КПЈ), *Isto*, 87.

⁵⁰⁹ *Isto*, 23.

Петогодишњег плана”.⁵¹⁰ Међутим, иако су, по Кардељу, питања ликвидације капиталистичких остатака на селу и колективизације била повезана, она се нису могла решавати јединствено и одједном, будући да би то значило фронтални сукоб са “кулацима”, што није била политика Партије. Због тога су та питања морала да буду решавана на паралелним колосецима.⁵¹¹

Премда је, према подацима које је износио, производња у СРЗ била квалитетнија и боља него на индивидуалним добрима,⁵¹² Кардељ је истицао да су задругари били у лошијем положају, нарочито у откупу, јер су за своје производе добијали ниже цене од индивидуалних произвођача, а откупна предузећа и државни органи су опортунистички највише обавеза откупа намиривали из СРЗ, јер се ту могао пружити најмањи отпор. При томе, до 1949. радне задруге нису имале никакве значајније привилегије. Штавише, “услед тога што су задругари стално запослени”, тврдио је Кардељ, “индустријску робу која дође у продају разграбе индивидуални сељаци”.⁵¹³

Као основни задатак пољопривреде Кардељ је наглашавао повећање производње, чему би требало да допринесе стварање крупних социјалистичких задружних газдинстава. “Дакле, не само потреба за ликвидацију остатака капитализма у нашој земљи”, образлагао је свој став Кардељ, “него и потреба наше прехранбене индустрије терају нас на то да предузмемо мере за што бржи темпо социјалистичког преображаја села, односно за што бржим јачањем социјалистичког сектора у пољопривреди – како државног, тако и задружног”.⁵¹⁴

Економску страну колективизације у контексту планске привреде јаче је истакао ресорни министар Мијалко Тодоровић: “Сељачке радне задруге треба обухватити општим државним планом као и остала социјалистичка предузећа и у погледу производње и капиталне изградње, и у планирању тржишних вишкова које задруга

⁵¹⁰ Е. Kardelj, “О politici КПЈ на selu”, *Isto*, 28. За ову Кардељеву елаборацију постоји тумачење да је представљала противљење колективизацији. Видети: D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment: 1948–1974*, Лондон 1977, 35. Таква оцена је пренаглашена и донекле у супротности је са духом Кардељевог реферата.

⁵¹¹ Видети: В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 109.

⁵¹² Е. Kardelj, “О politici КПЈ на selu”, 36; М. Тодоровић, “О развитуку и задацима земљорадничког задругарства”, *Poljoprivreda*, 3/1949, 26. Подаци који су изнети у Кардељевом реферату и који су се тicali производње на задружном сектору у каснијим издањима овог реферата нису објављивани, односно кориговани су.

⁵¹³ Е. Kardelj, “О politici КПЈ на selu”, 41. (Овај део говора је изостављан у каснијим издањима.)

⁵¹⁴ *Isto*.

треба да испоручује држави”. Он је нагласио да срески одбори треба непосредно да планирају сваку задругу, као и да улазак сељака у задруге треба стимулисати индустријском робом, за којом сељаци осећају највећу потребу.⁵¹⁵ Тиме је још једном подвучена повезаност пољопривреде и индустрије и везаност задруга за планску пољопривреду.

На интензивирање колективизације после Другог пленума ЦК КПЈ, које је најчешће повезивано са Резолуцијом ИБ-а,⁵¹⁶ свакако су утицали и неки друштвено-економски фактори, односно потреба да се повећа пољопривредна производња.⁵¹⁷ Чињеница да се повећавао број градског становништва и да су расле потребе индустрије за сировинама захтевала је повећање пољопривредне производње. Будући да је планирање било кључ социјалистичког привредног развоја и да је оно у пољопривреди било могуће у највећој мери на социјалистичком сектору, настојање државе да пољопривреду што више уклопи у привредни план такође се не може заобићи у анализи мотива за интензивирање колективизације. У резолуцији са Другог пленума ЦК КПЈ задругама је постављен задатак да “више развијају планирање пољопривредне производње”.

Оно што је од несумњивог значаја јесте чињеница да се од почетка 1949. дешава радикална промена у односу државе према начину стварања сељачких радних задруга и да се од тада приступило убрзаној и масовној колективизацији. У јавности ништа није указивало да ће доћи до тако снажне интензивне и изненадне колективизације. Штампана, чак и она специјализована за пољопривреду, још у јануару 1949. доносила је чланке у којима је главна улога у постављању пољопривреде “на социјалистичке основе” додељивана државним пољопривредним добрима.⁵¹⁸

Општи дух који је владао на Другом пленуму био је да за пројекат, који је значио интензивирања колективизације, постоји подршка ситног и средњег сељаштва, при

⁵¹⁵ (Дискусија Мијалка Тодоровића на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 86.

⁵¹⁶ F. W. Neal, *n. d.*, 190–191; В. Horvat, *Jugoslavenska agrarna teorija i politika*, 760; С. Bouvier, *n. d.*, 82–91; D. Rusinow, *n. d.*, 34; I. Banac, *With Stalin Against Tito*, 134–136; D. Bilandžić, *Historija*, 130–131; М. Павловић, *n. d.*; М. Vokovoy, *n. d.*, 86–87; 146; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, I. Dobrivojević, *n. d.*, 320–321.

⁵¹⁷ В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 105; R. A. Johnson, *n. d.*, 79.

⁵¹⁸ Б. Марковић, “Задаци државних пољопривредних добара у 1949 години”, *Војвођански пољопривредник*, 1/1949, 17.

чему је нарочито била важна подршка средњих сељачких слојева, будући да се колективизацијом само сеоске сиротиње не би могло добити ништа. Колективизација је, заправо, била “питање средњака”, а сиромашни сељак треба да иде у индустрију “јер је већ по својој психологији пролетер”.⁵¹⁹ Као важну карактеристику југословенског типа СРЗ, која ће омогућити већу флексибилност и тиме олакшати пријем средњих сељака, П. Стамболић је подвлачио постојање четири типа ових задруга.⁵²⁰ Он је такође тврдио да “код сељака постоји тај покрет” (за стварање СРЗ), односно да се и средњи сељаци постепено навикавају на то да ће у перспективи бити колективизовани.⁵²¹

У вези са постојањем четири типа СРЗ Б. Нешковић је истицао: “Не ради се о томе да ми нешто измишљамо зато што хоћемо да се разликујемо од совјетског пута, него о томе да ми то питање решимо на начин који је за нас најпогоднији, узимајући у обзир нарочито данашњу ситуацију наше земље”.⁵²²

У Резолуцији Другог пленума истакнуто је да су се СРЗ показале “као најуспешније средство за социјалистички преображај... села и унапређење... пољопривреде”. Оне су представљале “најпогоднији облик уједињавања индивидуалног интереса радног сељака са општим интересима социјалистичке својине”. Тада је такође истакнуто да су ОЗЗ пре свега средство за превођење сељаштва на више облике задружног удруживања.⁵²³ Резолуција је према СРЗ показивала више “оптимизма” него што га је Кардељ изражавао у свом реферату. Он је и у реферату, а посебно у дискусији, инсистирао на томе да се на селу подједнако морају развијати све задружне форме и да се не смеју занемарити опште земљорадничке задруге. “Није лако нашем сељаку индивидуалцу, који је срастао са својом земљом, чак и данас, кад је веома заинтересован, кад се јако колеба, кад дискутује ноћ и дан хоће ли или неће у радну задругу, није њему лако да својих 7–8 хектара просто преко ноћи пренесе у радну задругу и каже да у њу улази. То је врло тежак корак за нашег сељака”, објашњавао је свој став Кардељ. Он је експлицитно говорио о томе да прелазак од индивидуалне на

⁵¹⁹ (Дискусија Едварда Кардеља на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 91.

⁵²⁰ (Дискусија Петра Стамболића на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Isto*, 51.

⁵²¹ *Isto*, 49, 53.

⁵²² (Дискусија Благоја Нешковића на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Isto*, 76.

⁵²³ “Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje”, 265.

колективну производњу мора бити постепен, како би се избегла негативна искуства која је имао СССР.⁵²⁴ Коначно, као нужан принцип истакнуто је начело добровољности ступања у СРЗ.⁵²⁵ Тито и Кардељ су наглашавали на Пленуму да све наведено није никаква нова политика према селу, да није нова линија Партије, већ подстицај да се постојећи принципи одлучније реализују.⁵²⁶

Одлуке Другог пленума М. Боковој недвосмислено повезује са економским потребама државе да стабилизује и унапреди стање пољопривредне производње, у условима блокаде од стране СССР. Руководство је рачунало на ентузијазам и подршку најширих слојева сељаштва које ће се окупити око циљева одбране независности и економског развоја. Међутим, она не сматра, за разлику од других истраживача, да је на Другом пленуму дошло до радикалног заокрета, односно да саме одлуке уопште нису значиле радикализацију политике стварања СРЗ. Пленум је, закључује Боковој, био више израз “континуитета него промене”, и то континуитета са политиком постепеног, иако нешто одлучнијег, стварања радних задруга.⁵²⁷ Мишљења да је Пленум израз континуитета је и И. Добривојевић, али она континуитет тумачи другачије од М. Боковој: као континуитет настојања да се сељаштво по сваку цену укључи у радне задруге.⁵²⁸ М. Боковој анализирајући Петогодишњи план сматра да Партија није планирала “бржи темпо формирања СРЗ” пре сукоба са ИБ,⁵²⁹ док И. Добривојевић, читајући исти извор, сматра да је колективизација била предвиђена управо Петогодишњим планом (у којем се помиње подршка стварању СРЗ).⁵³⁰ За В.

⁵²⁴ (Дискусија Едварда Кардеља на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 88.

⁵²⁵ Е. Kardelj, “О politici KPJ na selu”, *Isto*, 26–27.

⁵²⁶ (Дискусија Ј. Б. Тита на Другом пленуму ЦК КПЈ), *Isto*, 69; (Дискусија Едварда Кардеља на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Isto*, 87; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 117.

⁵²⁷ М. Vokovoy, *n. d.*, 97–98, 105.

⁵²⁸ I. Dobrivojević, *n. d.*, 320–321. Пишући о одлукама Другог пленума ЦК КПЈ у вези са колективизацијом, И. Добривојевић истиче: “Југословенско социјалистичко руководство није могло ни замислити планску привреду нити у потпуности контролисати токове у земљи без *подржављења* (подв. С. М.) највећег дела обрадивих површина”. Међутим, треба нагласити да циљ југословенских комуниста, како је постављен на Другом пленуму, није било *подржављење* обрадивих површина, већ пре свега стварање радних задруга, односно задружног облика социјалистичке својине, другачијег у односу на државна пољопривредна добра, која су била у државној својини. Без обзира на велике амбиције југословенских комуниста, подржављење “највећег дела обрадивих површина”, ма колико изгледало пожељно, 1949. није уопште ни узимано у обзир. А потом, са еманципацијом од совјетског утицаја, престаће да буде и пожељно.

⁵²⁹ М. Vokovoy, *n. d.*, 93. Исто и: J. Allcock, *n. d.*, 16; R. Johnson, *n. d.*, 37.

⁵³⁰ *Isto*, 321.

Гудац – Додић Други пленум је такође имао и економску мотивацију, али је значио управо заокрет, одступање од дотадашње политике постепености у социјалистичкој реконструкцији села.⁵³¹

Да би се могло заузети јасно становиште у вези са овим питањем, мора се указати на једну расправу са конференције у СПК, с краја 1946, поводом нацрта Петогодишњег плана: Андрију Хебранга је бринуло то што план предвиђа пораст обима колективизације са 1,5% пољопривредне производње, колико је тај процес захватао 1946, на само 10%, колико је било предвиђено за 1951. годину.⁵³² Дакле, у првобитним калкулацијама колективизација је требало да уђе у план са предвиђених 10%. Хебранг је сматрао да је то недовољно, јер такав темпо колективизације не би пратио индустријализацију привреде, стварајући неодрживу диспропорцију. Међутим, у коначном тексту Закона изостављени су проценти и уопштено је речено да ће држава подржати радне задруге.

На основу наведеног може се закључити да колективизација није била планирана Петогодишњим планом, јер је чак напуштен првобитни план од 10% колективизације до 1951. Међутим, изостављањем било каквог плана колективизације управо је остављен флексибилан простор за њено остварење, односно интензивирање, уколико се створе погодне прилике. Притисак ИБ-а свакако је био таква, додуше непредвиђена, спољашња “прилика” да се оствари циљ којем се свакако у перспективи тежило. У том смислу, не можемо се сложити ни са констатацијом изнетом у *Историји СКЈ* да је “одлуку о колективизацији пољопривреде ЦК КПЈ донео... годину дана раније”, али да је “на спровођење ове директиве... утицала и критика Информбироа”.⁵³³ Све то не значи ни да је критика из Москве била само “повод” за заостравање класне борбе на селу, како сматра В. Гудац–Додић, проналазећи стварне разлоге у настојању државе да се “створе повољнији услови за

⁵³¹ В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 118.

⁵³² М. Вокотов, *n. d.*, 69–70.

⁵³³ *Историја СКЈ*, 369. Овај исказ на који наилазимо у синтези партијске историје из 1985. могао би се заснивати на записнику са седнице Политбироа из априла 1947, на којој је одлучено “да се предузму мере за помагање и развијање сељачких радних задруга”. “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije 11 – IV 1947 godine”, *Politburo*, 201. Овакав закључак не би се могао сматрати директивом за извршење колективизације на начин како је колективизација спровођена од 1949. Овај став о потреби подршке стварању радних задруга се и даље не односи на колективизацију као процес и мишљења смо да не представља увод у спровођење колективизације као мере социјалистичке реконструкције пољопривреде коју треба спровести у кратком року.

повећање пољопривредне производње”.⁵³⁴ Изражавајући сагласност са оценом о условљености интензивирања колективизације потребом за већом производњом и очекивањем да ће се она колективизацијом постићи, ипак смо уверени да се Резолуција не би могла сматрати само поводом за њено интензивирање. Могло би се оценити да је критика ИБ била један од разлога за покретање таласа колективизације, нежељени спољашњи подстицај ка иначе жељеном циљу.

У погледу овог питања може се закључити да је Други Пленум ипак био у теоријско-идеолошком смислу израз континуитета, али и најава нипошто занемарљивог интензивирања колективизације. Истина је да Пленум није сам по себи значио радикализовање аграрне политике нити је најављивао “колективизацијску грозницу” совјетског типа, али се са више смелости тражило организовање сељачких радних задруга. У том смислу, Пленум је био својеврсна прекретница, иако не и заокрет. Министар М. Тодоровић је маја 1949. у образложењу новог Закона о земљорадничким задругама Други пленум и сам означио управо као прекретницу.⁵³⁵ Међутим, у условима који нису могли бити битно другачији него што су били у другој половини 1948. (када се Тодоровић жалио на стање у постојећим СРЗ), али у економски све тежој ситуацији, када ни сама држава није могла задругама да пружи ишта друго осим разних повластица, руководство државе и Партије очекивало је да ће и проста кооперација довести до бољих резултата од индивидуалне производње. М. Боковој има право када закључује да се рачунало на ентузијазам више него на објективне услове за развој сељачких радних задруга. Истовремено, оправдана је и њена тврдња да је југословенско руководство у основи желело да избегне колективизацију совјетског типа.⁵³⁶

На Другом пленуму ЦК КПЈ дата је иницијатива за одржавање конференције сељака задругара, која би била “саветовање сељака и стручњака”, али и “политичка манифестација, једна врста сељачког конгреса”.⁵³⁷ Недуго после Пленума, почетком марта 1949, заиста је и одржана прва савезна конференција сељака задругара, у

⁵³⁴ В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 104, 274.

⁵³⁵ “Образложење Предлога Основног закона о земљорадничким задругама” (М. Тодоровић), VIII редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 – 28 децембра 1949 године. Стенографске белешке, 279.

⁵³⁶ М. Bokovoy, “Collectivization in Yugoslavia: Rethinking Regional and National Interests”, 300.

⁵³⁷ (Дискусија Едварда Кардеља на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 92.

Београду. На тој конференцији су усвојена нова *Угледна правила* за сељачке радне задруге.⁵³⁸

И ова Угледна правила задржала су четири типа сељачких радних задруга. Као и у претходним правилима, суштина сваког од четири типа СРЗ била је везана за начин уноса земље у задругу, уз задржавање окућнице површине до 1 ha. У првом типу СРЗ сељаци су, уз задржавање власништва, земљу уносили добијајући за њу закупнину. Други тип СРЗ карактерисао је унос земље у форми удела (такође уз задржано власништво), на основу којег је задругарима исплаћивана камата у складу са вредношћу унете земље. У трећем типу земља је такође уношена као удео, али без икакве ренте по основу власништва. То је била новина код овог типа задруге у односу на раније прописе, пошто је сасвим раскинута веза између власништва (које је остало недирнуто) и ренте (која је сасвим ускраћена). И на крају, у четвртом типу задруге ликвидирани су и власништво над земљом, која је постајала задружна својина, као и земљишна рента по основу власништва.⁵³⁹ У задругама четвртог типа “земља заувек остаје задружна својина”,⁵⁴⁰ објашњавао је Димитрије Бајалица делегатима конференције новине које су предвиђене. Ипак, од чланства у задрузи могло се одустати после три године.⁵⁴¹ Ове принципе потврдио је и Основни закон о земљорадничким задругама, донет јуна 1949.

Типови СРЗ разликовали су се искључиво у погледу начина уноса земље, а у свим осталим питањима организација је у сва четири типа била истоветна, уз посебно наглашавање да се сва средства за производњу уносе у задругу као задружна својина. Задржана је и организациона структура задруга. Скупштина задругара бирала је управни и контролни одбор, а председник управног одбора био је и председник задруге. Функције председника и чланова УО биле су плаћене. Рад је организован у оквиру радних бригада, које су морале бити уједначене по величини и радној способности и на чијем се челу налазио бригадир, којег је именовао УО. У оквиру

⁵³⁸ “У Београду је одржана Прва савезна конференција сељака задругара”, *Задруга*, бр. 2, 3. март 1949, 1; “Нова Угледна правила за сељачке радне задруге”, *Народно задругарство*, 4/1949, 1–8.

⁵³⁹ *Угледна правила за сељачке радне задруге*, I – IV тип, Београд 1949; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 119–120.

⁵⁴⁰ “Образложење предлога нових угледних правила”, *Задруга*, бр. 2, 3. март 1949, 7.

⁵⁴¹ *Угледна правила*, 6.

бригада постојале су радне групе на челу са груповођама, које је одређивао бригадир.⁵⁴²

Новим правилима и Законом предвиђено је постојање основног, амортизационог, обртног, резервног, социјалног и културног фонда. Основни фонд је био најважнији и за тај фонд је издвајано најмање 10% дохотка задруге, који се добијао по одбитку репродукционих трошкова. Овај фонд је служио за проширење репродукције, отплату задружних кредита, прираст и повећање сточног подмлатка, набавку машина. У амортизациони фонд уношен је одређени проценат вредности средстава за производњу унетих у основни фонд за трошкове амортизације. Обртни фонд је садржавао годишњу потребу семена, сточне хране и простирке, према сетвеним површинама и броју сточе. Резервне фондове обезбеђивале су задруге према могућностима и њихово формирање је трајало неколико година. Реч је о фондовима који су искључиво били формиран у производима (не у новцу). Социјални фондови су формиран за помоћ задругарима неспособним за рад, инвалидима, оним задругарима којима зарада у задрузи из оправданих разлога није подмиривала стварне потребе, затим за забавишта, јаслице. Правила су прописивала да се у овај фонд уноси најмање 1% дохотка. Коначно, за културне потребе задругара, школовање и разне културне активности формиран је културни фонд.⁵⁴³

Када је реч о подели прихода задруге, она се вршила према радним данима – трудоданима. По одбитку свих трошкова задруге, члановима су на крају године исплаћиване њихове зараде, а пре истека године исплаћиване су им аконтације. Правилима је било регулисано да се пре истека године може исплатити 50% вредности зарађених трудодана до дана исплате. Висина трудодана зависила је, дакле, од производности рада, што је са своје стране било условљено организацијом рада, адекватношћу производних средстава, бонитетом земљишта.⁵⁴⁴

После Другог пленума по селима Југославије покренут је снажан талас колективизације. Партијске организације народних република требало је да обезбеде

⁵⁴² “Основни закон о земљорадничким задругама”, *Службени лист ФНРЈ*, 049/1949.

⁵⁴³ Нова угледна правила за сељачке радне задруге, *Народно задругарство*, 4/1949, 1–8; Љ. Вељковић, “Нова структура фондова у сељачким радним задругама”, *Исто*, 4/1949, 40–52; Ј. Зрнић, “Расподела прихода у сељачким радним задругама”, *Војвођански пољопривредник*, 2/1949, 3.

⁵⁴⁴ В. Беговић, “Доходак у сељачким радним задругама и његова расподела”, *Народна држава*, 4/1949, 21–26.

добровољност узадруживања, демократичност рада у СРЗ, спречавање секташења у стварању СРЗ, спречавање јаза између колективизованих и индивидуалних сељака, флексибилност у избору типа задруге.⁵⁴⁵ У избору типа задруге саветовано је да учествују и они који остају изван ње, због перспективе учлањења. Требало је борити се против застрањивања и потцењивања нижих облика задруга.⁵⁴⁶ Иначе, оснивачи задруге нису могли да буду сеоски богаташи, али су се они могли накнадно уписати уколико својим држањем докажу “да ће савесно испуњавати обавезе према задрузи и држави радног народа”.⁵⁴⁷

Крајем фебруара 1949. године, према подацима министра за пољопривреду, у земљи је било нешто преко 1.680 радних задруга, при чему је министар пред скупштином изразио очекивање да ће се њихов број до краја године удвостручити.⁵⁴⁸ Међутим, реалност је надалеко премашила ову оцену: до краја 1949. у Југославији је већ било, према подацима које је саопштио Тито у новогодишњем говору, преко 6.500 задруга са око 342.000 домаћинства и 1,9 милиона ха земље.⁵⁴⁹ Према подацима које је изнео савезни министар пољопривреде Мијалко Тодоровић, у Југославији је током 1949. године дневно оснивано по 15 задруга.⁵⁵⁰ Број СРЗ је порастао у односу на 1948. годину за 388%, број домаћинстава се увећао за 404%, а обрадива површина за 424%.⁵⁵¹

Осим економских, задруге су имале задатак да људима створе и лакше услове живота уопште. О томе су остали бројни пропагандни текстови у штампи, који су доносили идиличне слике живота у задрузи: Тежак живот надничара пре рата морао је “да остави трага на лицима која данас изгледају старије”, пише у једној новинској репортажи из Сремских Карловаца, али “нови живот” у истоименој задрузи треба да им омогући срећнију будућност. Када је један брачни пар задругара зарадио чак 558

⁵⁴⁵ “Писмо ЦК КПЈ централним комитетима КП република од 15. марта 1949. г.”, *Партиска изградња*, 2/1949, 31.

⁵⁴⁶ Д. Матерић, “Како се бира тип сељачке радне задруге”, *Народно задругарство*, 3/1949, 16–19; Д. Хорић, “О избору типа сељачке радне задруге”, *Народна држава*, 4/1949, 74–77; Р. Матијашевић, “Како извршити припреме за оснивање сељачке радне задруге”, *Исто*, 4/1949, 78–82.

⁵⁴⁷ Р. Матијашевић, н. д., 80.

⁵⁴⁸ (Говор министра пољопривреде Мијалка Тодоровића, 27. децембар 1948), *IV vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda 26 – 30 decembra 1948 godine. Stenografske beleške*, 132.

⁵⁴⁹ Ј. Б. Тито, “На Нову 1950 годину”, *Говори и чланци*, IV, 378.

⁵⁵⁰ (Говор министра пољопривреде Мијалка Тодоровића у Народној скупштини ФНРЈ, 27. децембра 1949), *VIII редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 – 28 децембра 1949 године. Стенографске белешке*, 100.

⁵⁵¹ “Привредни преглед ФНРЈ”, *Економист*, 1/1950, 100.

радних дана “почеле су прве набавке”, па је домаћица купила шиваћу машину, “а деца су прешла на школовање у Карловце”. Домаћин се хвалио да је после уласка у задругу његова жена у току једне године “сашила више хаљина него што их је у младости поцепала”.⁵⁵² У задругама су отворана дечја обданишта, а пишући о једном од њих репортер је јављао да ће деца проводити време “у пространој и светлој згради, окруженој двориштем пуним зеленила” и бити “узорно васпитана и негована”.⁵⁵³

Иако су ондашњи текстови о стварању СРЗ редовно почињали ставом да се “радно сељаштво” добровољно учлањује у радне задруге, да је то резултат успеха Партије и “народне власти”,⁵⁵⁴ у процесу формирања СРЗ примењиване су веома грубе методе, а о добровољности се једва могло говорити, махом у случају сиромашнијих и мање имућних средњих сељака. На састанку партијске Комисије за село истицало се да је кршење принципа добровољности било “понегде и драстично”.⁵⁵⁵ Зато су од самог почетка од стране државног и партијског врха критиковане појаве насиља и секташења у смислу стварања СРЗ само највишег типа, уз оцену да такве методе могу наносити само штету.⁵⁵⁶ Према извештајима из народних република, у почетној фази колективизације током 1949. “нагањаштва” је било понајвише у Словенији. Оно се манифестовало преко економског притиска и ускраћивања разних права приватним произвођачима. Помоћник министра пољопривреде Словеније задужен за задругарство изјављивао је да ће на јесен (1949) “имати већину у задругама”.⁵⁵⁷ Форсирање задруга највишег типа нарочито је одбијало средње сељаке, чије је учешће у колективизацији било од пресудног значаја.⁵⁵⁸

Као мере принуде за учлањење у задруге примењивано је произвољно повећање пореза, откупних обавеза, разне новчане казне, присилна арондација: “просто напросто дођу трактори и разору међе, а незадругарима се да лошија земља, далеко од

⁵⁵² “Из године у годину растао је животни стандард чланова задруге ‘Нови живот’ у Сремским Карловцима”, *Задруга*, бр. 4, 17. март 1949, 3.

⁵⁵³ *Исто*, бр. 11, 5. мај 1949, 3; R. Matijašević, “Obdaništa u seljačkim radnim zadrugama”, *Narodno zadrugarstvo*, 4–5/1950, 68–74.

⁵⁵⁴ М. Марковић, “Спровођење у живот одлука Другог пленума ЦК КПЈ о социјалистичком преображају села”, *Партиска изградња*, 5/1949, 1.

⁵⁵⁵ “Zapisnik sa sastanka Komisije za selo СК КПЈ дана 19. XII. 1949”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/22.

⁵⁵⁶ М. Тодоровић, “Реферат о развиту и задацима земљорадничког задругарства”, *Војвођански пољопривредник*, 5/1949, 3; М. Марковић, “Спровођење у живот одлука Другог пленума ЦК КПЈ о социјалистичком преображају села”, 1.

⁵⁵⁷ “Zapisnik sa sastanka Komisije za selo СК КПЈ, који је одржан 14. VII 1949”, АЈ, 507 – XV1/8.

⁵⁵⁸ М. Marković, *Rad i zadaci osnovnih partiskih organizacija na selu*, Zagreb 1949, 13.

села”. У Босни и Херцеговини арондација задружног имања је вршена чак избацавањем људи из куће. Анализа чланства СРЗ у Босни и Херцеговини, Далмацији и Црној Гори показала је да је у њих махом ступило сиромашно сељаштво. Карактеристичан је случај Црне Горе, где су створане задруге од партијских кадрова, намештеника и беземљаша, чак и уз повлачење радника из индустрије у задругу, што је било у супротности са циљем економске политике. Такође, у задруге су примани и богати шпекуланти, који су настојали да искористе чланство у СРЗ, а није био усамљен случај да се богати сељаци утерују у задругу разним уценама. У неким случајевима богатији сељаци су спречавани да се учлане у СРЗ, чак и када су искрено хтели, а понекад су на удару били сви незадругари, без обзира на социјални статус. Један од већих проблема било је давање обећања о смањењу пореза, укидању откупних обавеза и другим повластицама, само да би сељак приступио задрузи.⁵⁵⁹

Задругама су често нереално смањиване пореске и откупне обавезе,⁵⁶⁰ као и плански задаци у производњи. Било је примера да се угинуће стоке зарачунава на чак 40%, као и да се планирају нереално мали приноси жита.⁵⁶¹ Таквим односом према задругама, оне су могле постати “грудобран у борби против извршења обавеза према држави”. Од штампе се очекивало да више говори о обавезама задруга према држави, а не само “о зарадама и благостању”. Са друге стране, било је и појава да се на задруге пребацују већи терети “јер задругари, као савеснији, махом извршавају и сами своје обавезе”.⁵⁶²

Осим таквих метода формирања задруга, постојали су и бројни организациони проблеми. За успех у подели дохотка кључно је било задружно књиговодство, али је оно било једна од слабијих карика. Као веома лош пример навођена је крагујевачка област, у којој од 189 задруга 112 нису уопште имале књиговодство.⁵⁶³ Таква ситуација представљала је идеалну прилику за непоштовање прописа о задружним фондовима. Према истраживањима која су вршена 1949. у неколико СРЗ, удео трудодана у дохотку

⁵⁵⁹ Исти, “Спровођење у живот одлука Другог пленума ЦК КПЈ о социјалистичком преображају села”, 2–4.

⁵⁶⁰ М. Marković, *Rad i zadaci osnovnih partiskih organizacija na selu*, 9–10.

⁵⁶¹ “Stenografski zapisnik sa savetovanja predsednika komisija za selo pri CK NR održanog 29. VII. 1949 godine u Beogradu u CK KPJ”, AJ, 507 – XV ЦК КПЈ 1/11; “Stenografski zapisnik sa savetovanja predsednika komisija za selo pri CK NR održanog 29. VII. 1949 godine u Beogradu u CK KPJ”, AJ, 507 – ЦК КПЈ XV 1/11.

⁵⁶² М. Marković, *Rad i zadaci osnovnih partiskih organizacija na selu*, 10.

⁵⁶³ “За правилну поделу дохотка у сељачким радним задругама”, *Задруга*, бр. 43, 15. децембар 1949, 1.

био је редовно доста висок – од 72 до 100%,⁵⁶⁴ што је значило да је за фондове остајало премало, односно да средства у њих нису ни полагана.

Као чест пример нерегуларности у раду уочавани су случајеви унутрашње недемократичности, несазивања скупштина, игнорисања обавеза од стране задружних одбора, лоши односи бригадира и радних бригада. Нарушавање демократије у СРЗ имало је корен у неразумевању дужности и обавеза од стране УО, председника и других органа, који су заузимали командни став према задругарима или пак испољавали крајњу незаинтересованост. У једној задрузи је током године смењено 5 председника.⁵⁶⁵ У целини посматрано, у читавој Југославији стварање СРЗ подстакло је велика превирања и разне врсте отпора сељаштва.⁵⁶⁶

Са омасовљењем СРЗ све се оштрије постављало питање бригадно-групног система рада, који у великом броју задруга није добро функционисао, углавном због “капларисања” бригадира и искључивања задругара из планирања задружних радова.⁵⁶⁷ Према Моми Марковићу, бригадни систем мало где је био добро схваћен и примењен.⁵⁶⁸ Иако је држава настојала да се задругарима пруже смернице о раду путем детаљних приручника,⁵⁶⁹ од њих ипак није било велике користи.

Нису биле толико ретке ни СРЗ које су обухватале готово сва домаћинства у једном селу. Таквих задруга било је од самог почетка њиховог оснивања.⁵⁷⁰ У Србији је таквих задруга било 112, у Црној Гори 35, у Босни и Херцеговини 27, у Хрватској је било таквих задруга у пет срезова, а било их је и у Словенији. Ипак, највише таквих села, чак 280, било је у Македонији.⁵⁷¹ У Македонији је било крајева где су и читави срезови били колективизовани. Као посебно успешно издвајало се задружно село Лазаропоље

⁵⁶⁴ В. Беговић, “Доходак у сељачким радним задругама и његова расподјела”, 24.

⁵⁶⁵ А. Бојанић, “Доследно спровођење демократичности у сељачким радним задругама”, *Народно задругарство*, 11–12/1949, 12–13.

⁵⁶⁶ О томе детаљније видети: М. Вокочоу, *Peasants and Communists*, 111–120.

⁵⁶⁷ Ђ. Реган, “О правилном групном систему рада у сељачким радним задругама”, *Народно задругарство*, 4/1949, 53–61; В. Поповић, “Спроведимо брзо и правилно бригадно-групни систем рада у сељачким радним задругама”, *Задруга*, бр. 51, 9. фебруар 1950, 1.

⁵⁶⁸ (Дискусија М. Марковића на Трећем пленуму ЦК КПЈ, 30. децембар 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 440.

⁵⁶⁹ Примера ради, под руководством Министарства пољопривреде група аутора израдила је обиман приручник о организовању активности у СРЗ: В. Поповић, Ђ. Реган, Р. Варјактаревић, *Приручник о организацији рада у сељачкој радној задрузи*, Београд: Пољопривредно издавачко предузеће, 1949.

⁵⁷⁰ М. Вучковић, *Задругарство*, 103.

⁵⁷¹ “Stenografski zapisnik sa savetovanja pretседника komisija za selo pri CK NR održanog 29. VII. 1949 godine u Beogradu u CK KPJ”, *AJ*, 507 – ЦК КПЈ XV 1/11.

(Македонија) у којем је развијена веома успешна задружна производња, не само пољопривредних производа, већ и разних видова производње (нарочито ћилима). У Лазаропоље су долазили на разне видове обуке задругари из других крајева Југославије, а осим производних активности у селу је био веома развијен културни живот у оквиру задружног дома. Задруга је располагала сопственим моторним возилима за превоз задругара, подигнуте су многе нове зграде за привредне потребе и за становање, асфалтиран је и пут у дужини од 6 километара којим се насеље повезало да главним комуникацијама, изграђена је биоскопска сала, успешно је организовано социјално старање.⁵⁷² Развој овог задружног села довео је и до прекида одласка његових становника у печалбу. Постојање задружних села служило је као нарочито јак аргумент у обрачуна са ИБ-ом, пошто се тврдило да “руководиоци из табора Информбироа”, уколико се изузме СССР, “не могу навести ни једно задружно село у њиховим земљама.⁵⁷³ Развијеност и бројност СРЗ у Југославији служили су као снажан аргумент у критици политике земаља и партија ИБ према селу.⁵⁷⁴

У години почетка интензивне колективизације такође је забележен низ активности усмерених против оснивања СРЗ или усмерених ка разбијању постојећих.⁵⁷⁵ Паљено је сено, уништавана летина и стока, наносене штете на машинама и алату, физички нападани задружни функционери. Били су забележени покушаји убистава, подметања бомби у сено, напади секирама. Бележени су разни “непријатељски поступци” појединаца који су се “увукли” у задружна руководства и на разне начине протезирали и помагали богате сељаке изван задруге. Непријатељском делатношћу сматрана је и “неправилна агитација за улазак СРЗ”, као и читав низ поступака који су могли бити само одраз грешака у раду, а не циљане “непријатељске делатности”. Осим уобичајених парола о заједничком казану, “колективизацији” жена, о томе да задруге оснивају нерадници, да ће сви који се учлане у СРЗ бити отерани у затвор, било је и маштовитих начина, као у случају једног сељака, који је ишао од куће до куће и

⁵⁷² М. Vučković, *Zadrugarstvo Jugoslavije*, 48.

⁵⁷³ “Stvaraju se nova zadružna sela”, *Nova poljoprivreda*, br. 1, 18. novembar 1949, 3.

⁵⁷⁴ К. Давидовић, Пут нашег села у социјализам и опортунистичка политика партија Информбироа према селу, Београд 1950, 27–37.

⁵⁷⁵ (Експозе А. Ранковића у Народној скупштини ФНРЈ, 27. децембра 1949), *VIII редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26 – 28 децембра 1949 године. Стенографске белешке*, 57.

агитовао против задруге, претећи сељацима да ће задруга постати власништво једног америчког грофа, а задругари његови робови.⁵⁷⁶

Осврћући се на резултате кампање за колективизацију 1949. године Тито је оцењивао да су постигнути важни резултати на том пољу, али и да је било “разних грешака у неким мјестима” и да у жељи да се организује што већи број СРЗ “неки руководиоци нису увијек поштовали принцип праве добровољности”, чиме су “нанијели штету развиту пољопривреде” и при чему је “баш метод недобровољности... учинио да су у задругу ушли и непријатељски елементи и разни шпекуланти”, радећи против СРЗ.⁵⁷⁷

Децембра 1949. одржан је Трећи пленум ЦК КПЈ, на ком је анализирано стање у радним задругама. Кидричев реферат поднет на састанку није био оптимистичан: задруге су заостајале у производњи, па иако тај пад није био катастрофалан, иако је у извесној мери био очекиван, “било би опасно не видети да су те задруге још увек слабе”. Као један од главних проблема Кидрич је истицао кршење принципа добровољности, а као други да се у задругама појавили шпекулантски елементи којима се “дозволило... да са шпекулантским тенденцијама уђу у задругу”.⁵⁷⁸

Тито је истицао да је задругарство погрешно схваћено: задруге се стварају како би се повећала производња и укупна продуктивност рада, а не да задруга буде “установа у којој ће се задругари богатити”, што је био случај 1949, како је сматрао Тито. Са друге стране, током 1949. СРЗ су дале “мање него да су ти сељаци били инокосни”, што је указивало да ће приватни сектор “још неколико година” бити јачи од задружног и да је напредак СРЗ немогућ без механизације.⁵⁷⁹ На истом партијском састанку Јован Веселинов је наводио да се од стране државе не поштују два најважнија принципа која сељаци држе у задрузи, а оба се крше претежно због откупа: први је изузетост окућнице од обавезног откупа, а други је награђивање у задрузи, које је због обавезног

⁵⁷⁶ (Извештаји Одељења за изучавање економских односа Министарства пољопривреде Комисији државне контроле ФНРЈ, 27. октобар 1949, 22. новембар 1949), АЈ, 19 – 104 – 1075;

⁵⁷⁷ Ј. Б. Тито, “На Нову 1950. годину”, *Говори и чланци*, IV, 379.

⁵⁷⁸ В. Кидрич, “Текући задаци у борби за извршење петогодишњег плана”, 385.

⁵⁷⁹ (Дискусија Ј. Б. Тита на Трећем пленуму ЦК КПЈ 30. децембра 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 407.

откупа знатно мање него што би требало да буде како би сељак могао бити задовољан у колективу.⁵⁸⁰

На Трећем пленуму ЦК КПЈ децембра 1949. критиковани су методи рада на селу, али не и генерална линија Партије. Кидрич је тада изнео став да кулаци више нису велики проблем јер су доста притиснути, а отпор који пружају остајао је без већег ефекта. Проблем се јављао код ситног и средњег сељака, који прелази привремено у индустрију, остварује значајне приходе од сезонског рада у индустрији, а вративши се на село агитује против СРЗ, јер му колективизација објективно није у интересу: као рудар има обезбеђено снабдевање за породицу, а као сељак – бонове за куповину по везаним ценама.⁵⁸¹ Тито је, такође, рекао да није против тога да се и порезом и другим методама приватним сељацима стави до знања да им је ван задруге теже.⁵⁸²

На Трећем пленуму донет је закључак да је задатак Партије у наредној години борба за “организационо и економско учвршћење постојећих радних задруга”, као и наставак стварања нових, “строго се придржавајући принципа добровољности”.⁵⁸³ Као и у свим другим питањима, суштина је била у правој мери: мора се спречити и заостајање у колективизацији и претерано брзо стварање радних задруга преко могућности. Колективизацију је требало наставити добровољно и у крајевима где су за то постојали услови, како се не би стварале пасивне задруге. “Не знамо шта ћемо са њима”, жалио се Кидрич.⁵⁸⁴ Већ марта 1950. А. Ранковић је на предизборном митингу у Краљеву (ондашњем Ранковићеву) истакао да се не ради “о броју, него о учвршћивању и омасовљавању постојећих задруга”.⁵⁸⁵

Пошто је на Трећем пленуму ЦК КПЈ децембра 1949. преовладало незадовољство партијског врха учинцима изградње СРЗ, на следећој редовној скупштини ГЗС ФНРЈ ово становиште је нашло свој рефлекс у резолуцији усвојеној на скупштини. Резолуција је посебно подвукла важност учвршћивања и реорганизације постојећих СРЗ, на принципима “социјалистичке демократије” и борбе “против свих облика

⁵⁸⁰ (Дискусија Ј. Веселинова на Трећем пленуму ЦК КПЈ 30. децембра 1949), *Isto*, 425.

⁵⁸¹ В. Кидрич, “Текући задаци у борби за извршење петогодишњег плана”, *Isto*, 389.

⁵⁸² (Дискусија Ј. Б. Тита на Трећем пленуму ЦК КПЈ, 30. децембар 1949), *Isto*, 430.

⁵⁸³ “Закључци Трећег пленума ЦК КПЈ о текућим задацима борбе за Петогодишњи план”, *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 491.

⁵⁸⁴ В. Кидрич, “Текући задаци у борби за извршење петогодишњег плана”, 389.

⁵⁸⁵ А. Ранковић, “Говор на великом предизборном митингу у Ранковићеву”, *Изабрани говори и чланци 1941–1951*, Београд 1951, 320.

самовоље”. Наглашен је значај сарадње у сеоским питањима са сељацима незадругарима, као и онима учлањеним у опште задруге.⁵⁸⁶

Током 1950. број задруга је достигао највећу цифру, иако је динамика њиховог оснивања значајно опала. У периоду 1945–1948. број задруга износио је 1.381, а током 1949–1950. тај број је порастао на 7.012 (од чега је до краја 1949. настало 6.626), са 377.163 домаћинства.⁵⁸⁷ Упркос свим проблемима у функционисању, од радних задруга се није одустајало. У њиховом промовисању био је нарочито активан Тито. Он је већ априла 1950. критиковао застој у стварању СРЗ: раније се грешило у њиховом наглом стварању, а затим се у неким крајевима “потпуно запустило стварање нових задруга”.⁵⁸⁸ У бројним говорима током 1950. снажно се залагао за сељачке радне задруге, убеђујући сељаке у предности задружног живота и рада. Нарочито истичући да има сељака који су добили земљу у аграрној реформи, а затим нису хтели у задругу, са разочарањем је констатовао: “Он каже да га треба пустити да сада мало проживи. Као да ће умрети ако оде у задругу... Не схвата он још да је задруга нови тип производње, да она треба да створи и њему бољи и сретнији живот”.⁵⁸⁹ У говору задругарима Сињског поља поручио је да се задруге не стварају да би се неко преварио, да би се отела земља сељацима, додајући: “Земља је сељачка и остаће вјечно сељачка!”⁵⁹⁰ што је парола која је, са становишта перспективе “социјалистичке реконструкције села”, морала звучати као истинска демагогија. Присилне мере колективизације Тито је нарочито критиковао у говору у Дрвару марта 1950, али је критиковао и дух индивидуализма код многих сељака.⁵⁹¹ У сваком случају, Тито је свој ауторитет снажно заложио у корист радних задруга.

Током 1950. догодиле су се неке важне промене у организацији задружног рада, које су пратиле опште промене у организацији привреде засноване на темељу самоуправљања, које је подразумевало радничку партиципацију у свим видовима

⁵⁸⁶ “Резолуција годишње скупштине Главног задружног савеза Југославије”, *Народно задругарство*, 4–5/1950, 2. (О бројном стању задруга, површини земље и чланству видети Прилог 4 и 5.)

⁵⁸⁷ М. Вучковић, “Задружне организације у ФНРЈ 1947–1950”, 18.

⁵⁸⁸ (Експозе Ј. Б. Тита, мандатара за састав нове владе, 27. април 1950), *Prvo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda 24 – 27 aprila 1950. Stenografske beleške*, 148.

⁵⁸⁹ Ј. Б. Тито, “Говор на Трећем конгресу Н. Ф. Србије”, *Изградња*, IV, 302.

⁵⁹⁰ Исти, “Реч задругарима Сињског поља”, *Исто* 301.

⁵⁹¹ Исти, “Са митинга у Дрвару”, *Исто*, 335–337.

управљања.⁵⁹² Пошто су ПМС до 1950. већ увелико обрађивале готово искључиво задружну земљу, ова одвојеност произвођача (задругара) од средстава за производњу (трактора и других машина) представљала је у време изградње самоуправног социјализма, са теоријско-идеолошког становишта, неодрживо стање. “Држати тако моћна и за напредак пољопривредне производње одлучујућа средства одвојена од самих задруга и говорити о самоуправљању од стране самих произвођача значило би у најмању руку обману”, могло се тада прочитати на страницама *Војвођанског пољопривредника*.⁵⁹³ Зато је држава укинула ПМС, а њихову механизацију дала на трајну употребу и коришћење сељачким радним задругама. Додељивање машина задругама, извршено маја 1950, требало је да се одвија преко фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде, који су основани при СНО.⁵⁹⁴ Иако је оснивање фондова за механизацију била новина која је пратила десовјетизацију југословенског социјализма после 1948, чињеница је и то да је Кардељ још 1947. упозоравао да су ПМС потребне у датој фази развоја социјализма, али да је суштина у томе да се што пре самим задругама и задружним савезима обезбеди механизација будући да је једино тако могуће “дати задругама пуну економску снагу и способност за брзи развитак”.⁵⁹⁵ Тако су самоуправни принципи заживели, на известан начин, прво у задругарству.⁵⁹⁶

Фонд за механизацију био је установа са широким спектром надлежности у погледу задруга: управљање општеном имовином која настаје доприносом државе и

⁵⁹² За основне аспекте самоуправљања видети рукопис докторске дисертације: О. Milosavljević, *Država i samoupravljanje: 1949–1956*, Beograd 1987.

⁵⁹³ М. Јевремовић, “Значај и суштина Фонда за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде”, *Војвођански пољопривредник*, 1/1951, 3.

⁵⁹⁴ “Уредба о додељивању трактора, пољопривредних машина и оруђа сељачким радним задругама и о фонду за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде”, *Службени лист ФНРЈ*, 038/1950; С. Поповић, “Нов корак у правцу подизања задружне пољопривредне производње”, *Економист*, 4/1950, 45–46; М. Петровић, “Значај и задаци фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде”, *Напредна пољопривреда*, 2/1951, 1.

⁵⁹⁵ Е. Kardelj, “Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi”, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji*, 181.

⁵⁹⁶ Тито је на седници скупштине на којој је разматран Предлог закона о управљању државним предузећима рекао: “Сељаци у задругама, којима сами управљају (преко Фондова за механизацију – подв. С. М.), и радници у фабрикама којима ће од сада сами управљати, имају данас своју судбину заиста у сопственим рукама.” (Излагање Ј. Б. Тита у Народној скупштини, 26. јуна 1950), *Прво ванредно заседање Већа народа и Савезног већа (други сазив)*, 26 – 27 јуна 1950, 36. У овим фондovima је препознатан и касније “ембрионални зачетак радничког самоуправљања у земљорадничком задругарству”. Р. Milenković, *n. d.*, 268.

задруга; додељивање потребних средстава задругама (механизације, грађе, новчаних средстава и др.); брига за пораст квалитативног и квантитативног фонда средстава за производњу; организовање привредне делатности у задругама са циљем њеног константног побољшавања (градња машинских радионица, магацина са резервним деловима, станица за снабдевање горивом, циглана, пилана, сушница и др.); помоћ задругама у организационим и административним пословима посредством стручњака запослених у фондовима; ревизијска улога у борби против злоупотреба и неправилности у задругама. Фондови су, фактички, преузели од органа управе руковођење СРЗ, што је било у складу са деетатизацијом с почетка 1950-их, али су самим фондом управљали задружни савет и управни одбор фонда, а ови органи су извирали из задруга и радних колектива предузећа које би основао фонд.⁵⁹⁷ Формирање фондова било је у складу са повећањем улоге привредних, а смањењем улоге управних структура, односно са новом организацијом привредног система. У тој организацији фабрике су биле додељене на управљање радницима на, а машине за обраду земље задругарима. Према речима Петра Стамболића, ти фондови су били “отприлике исто оно што су и дирекције индустријских предузећа”.⁵⁹⁸

У исто време, дошло је и до трансформације у начину употребе пољопривредних машина које су поседовале саме задруге. Наиме, СРЗ су сопствену машинску службу (овде се пре свега мисли на тракторе) до тада организовале по угледу на ПМС, тако да су задружни трактори били организовани у тракторске бригаде. Одвојеност тракторских бригада и ратарских бригада проузроковало је и такву поделу рада, у којој су ратарске бригаде биле у већој мери заинтересоване за обраду додељених површина земље од тракторских бригада, које су према плану додељиване једној па другој парцели и тако редом. Стога заинтересованост тракторских бригада за остварење

⁵⁹⁷ “Уредба о управљању фондом за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде од стране задружног савета и о организацији и задацима фонда”, *Службени лист ФНРЈ*, 052/1950; “Додељивање трактора, пољопривредних машина и оруђа сељачким радним задругама”, *Билтен Главног задружног савеза ФНРЈ*, 4–5/1950, 3–5; С. Поповић, “Нов корак...”, 44–45; Љ. Вељковић, “О карактеру фонда за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде”, *Народна држава*, 11–12/1950, 3; Б. Зиројевић, “О организацији и раду фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде”, *Народна држава*, 11–12/1950, 59; “Оснивање фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде”, *Социјалистичка пољопривреда*, 2/1951, 93.

⁵⁹⁸ “Саветовање пољопривредних стручњака који раде у СРЗ и у фондовима за механизацију. Говор претседника Владе НР Србије друга Петра Стамболића”, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије*, 1/1952, 8.

производње није била тако непосредна као што је био случај код ратарских бригада. Зато је у новој организацији предвиђено да ратарским бригадама буде додељивана механизација непосредно – по један или више трактора на сваку ратарску бригаду. Показало се да је овакав начин организације рада трактора повећао дневни учинак машина за 21%.⁵⁹⁹

Друга важна промена у животу СРЗ био је њихов излазак на тржиште, пошто су многе од њих искористиле могућност отварања продавница задружних производа,⁶⁰⁰ уместо да, као до тада, продају врше преко државних трговинских предузећа.⁶⁰¹ Ове продавнице отварали су Фондови за механизацију и инвестициону изградњу и у њима су задружни производи продавани по ценама за 15% нижим од тржишних. За узврат, задругари су од државе добијали бонове за попуст на робу широке потрошње, и то у износу од 15% од укупне вредности задружне робе продате преко задружних продавница.⁶⁰² И на овај начин СРЗ су, као део социјалистичког сектора пољопривреде, давале допринос “општој борби за овладавањем тржишта пољопривредних производа као последњег места где приватни произвођач – индивидуални сељак има још увек монополски положај и где се према томе у видној мери испољавају шпекулантске тенденције”.⁶⁰³ Отварање задружних продавница требало је задругарима да пружи “боље услове уновчавања својих производа од индивидуалног сељака”.⁶⁰⁴ Очекивало се да задруге, пре свега повећањем понуде поврћа на тржишту, оборе цене ових производа по којима су их на пијаци продавали приватници.⁶⁰⁵

Од 1950. уведен је нов начин планирања у СРЗ. Иако су задруге и до тада самостално планирале производњу и финансијско пословање, те планове је састављала неколицина људи, због чега задругари често нису ни знали шта су производни задаци и “нису могли планом одређене задатке да осећају као своје”.⁶⁰⁶ По новом систему,

⁵⁹⁹ С. Рељин, “О формама искоришћавања машинско-тракторског парка”, 29–39.

⁶⁰⁰ П. Задунјски, “Отварање задружних продавница”, *Војвођански пољопривредник*, 3/1951, 7.

⁶⁰¹ “Свестрано учешће задруга на слободном тржишту”, *Задруга*, бр. 98, 4. јануар 1951, 1.

⁶⁰² “Задруге и задружне продавнице на слободном тржишту”, *Исто*, бр. 101, 25. јануар 1951, 1.

⁶⁰³ П. Задунјски “Отварање задружних продавница”, 7.

⁶⁰⁴ “Нека искуства из досадашњег рада Фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде”, *Војвођански пољопривредник*, 13/1951, 1.

⁶⁰⁵ (Извештај министра О. Карабеговића о питањима трговине, 27. фебруар 1951), *Треће редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 25 – 27 фебруара 1951. Стенографске белешке*, Београд 1951, 1951, 121.

⁶⁰⁶ “Привредни план и планирање”, *Задруга*, бр. 153, 23. јануар 1952, 4.

држава је пред задругу, после анализе њених производних могућности, постављала задатак у конкретним количинама производа и настојала да се не меша у процес планирања, отклањајући тако “сувишно ангажовање државних органа”, које је “спутавало иницијативу произвођача и самом планирању у извесним моментима давало бирократски карактер”. На основу конкретних задужења задругари су заједнички правили производни план, при чему се посебно истицало да је потребно “проналазити стално форме за омогућавање задругарима да активно учествују у управљању”. Од овог начина разрезивања планских обавеза очекивало се да подстакне сељаке да унапреде производњу тако да задате количине добију са што мање површине и ослободе већи део земље за сопствене потребе.⁶⁰⁷

Међутим, уопштене партијске директиве и све компликованији прописи нису утицали превише на поправљање стања у радним задругама. У њима су наставиле да се развијају и да добијају нове форме све негативне појаве које су се испољавале и раније. Посебно незадовољство код сељака учлањених у задруге првог и другог типа било је условљено неисплаћивањем закупнина, односно камата. Задругарима је за унету земљу плаћено 1949. само 58,5, а 1950. тек нешто више – 71,7 динара, што је, примера ради, било на нивоу износа једног трудодана у најзаосталијим задругама.⁶⁰⁸ Социјално угроженим категоријама нису исплаћиване одговарајуће надокнаде, у социјалне фондове се издвајало премало средстава, а људи су се на сваком нивоу осећало преварено.

Нарочито је критикована пракса да се стварају само СРЗ трећег и четвртог типа. То је било веома изражено у Македонији и Црној Гори. Штавише, чак и када су СРЗ формално осниване као задруге првог и другог типа, рента за земљу није исплаћивана редовно, најчешће под изговором да су задругари одбили да се она исплаћује. “И уместо да нижи тип сељачке радне задруге привлачи и подстиче средњаке и да омогућава њихово приступање у сељачке радне задруге, прави се таква секташка грешка која успорава омасовљење”, писао је Мома Марковић. За “секташке грешке” у формирању и раду сељачких радних задруга он је највише окривљавао саме партијске

⁶⁰⁷ “За демократизацију планирања у сељачким радним задругама”, *Војвођански пољопривредник*, 19/1950, 5.

⁶⁰⁸ Д. Мутаповић, “Пољопривреда Југославије и путеви њеног развитака”, *Социјалистичка пољопривреда*, 7–8/1952, 14–15.

организације у задругама, “које на виши тип сељачке радне задруге не гледају као на циљ коме треба постепено тежити, него као на дневни задатак”.⁶⁰⁹ Због претеривања у погледу форсирања највишег типа СРЗ дешавало се да су поједине задруге накнадно мењале форму удруживања, прелазећи на нижи тип.⁶¹⁰

Плаћање задругара у природи, тек после убирања плодова, као и остављање задругара током читаве године без редовног финансијског прилива било је такође веома погрешно, будући да је многе сељаке натерало да напусте задружни рад и оду у најам код приватника.⁶¹¹ Производе добијене у природи задругар је продавао као ситни робни произвођач, па се постављало питање која је уопште сврха уздруживања. Механизација често није могла рационално да се користи због разбијености задружног имања, а и била је малобројна: један трактор долазио је на око 600 ha задружне земље.⁶¹² У пракси се често дешавало да се формирање фондова за механизацију видело као проста реорганизација дотадашње машинске службе, а дешавало се да су за директоре фондова постављани људи без икаквог привредног искуства.⁶¹³ У појединим срезovima повереник за пољопривреду је и даље управљао овом привредном граном, па су и сами фондови, супротно својој сврси, задругаре за сва важна питања упућивали у повереништво пољопривреде. Карактеристичан је био пример једног повереника за пољопривреду који је, не марећи за процес деетатизације, своју пуну контролу над радом пољопривреде у срезу објашњавао тиме да је “на том месту већ 5 година и да он најбоље познаје проблеме задругарства у срезу”.⁶¹⁴

Практично, може се рећи да не постоји сегмент активности СРЗ који је макар у већини задруга био успешно спроведен. Реч је пре свега о организационим проблемима, који су произишавали из велике некомпетентности задружних руководстава. Осим тога, испољавале су се најразличитије људске слабости, од мањка

⁶⁰⁹ М. Марковић, “Рад и задаци партиских организација у сељачким радним задругама”, *Партиска изградња*, 1/1950, 23.

⁶¹⁰ Ј. Станковић, “Рад партијских организација осјечке области на оснивању и учвршћивању сељачких радних задруга”, *Исто*, 2/1950, 55.

⁶¹¹ М. Ј., “Давање предујма у сељачким радним задругама”, *Војвођански пољопривредник*, 12/1950, 1–3; Д. Мутаповић, н. д., 15; “Извештај о стању сељачких радних задруга на терену”, АЈ, 325 – 1.

⁶¹² Д. Мутаповић, н. д., 15; S. Komar, “О непосредним задацима сељачких радних задруга у социјалистичком преобраћају села”, *О непосредним задацима сељачких радних задруга*, Zagreb 1952, 23–29.

⁶¹³ М. Јевремовић, н. д., 5; М. Петровић, “Значај и задаци фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде”, 2.

⁶¹⁴ “Нека искуства из досадашњег рада Фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде”, 1.

дисциплине, до свесне опструкције задружног рада. Дешавало се да управни одбор задруге начини један план, а бригадири други, па се не реализује ниједан. Највише проблема било је око одређивања трудодана. Као највећи проблем појавила се уравниловка, а још већу штету чинило је неправедно и незаслужено награђивање појединих задругара по основу добрих личних или рођачких односа, односно неправедно умањивање надница другима из личних разлога или због погрешно схваћене партијске дисциплине.⁶¹⁵

Бюрократизација је узимала неслућене размере. У том смислу посебно неотпорне биле су функције председника задруге и књиговође. Председници задруга претварали су се у органе организационо али не и хијерархијски виших структура – среских задружних савеза. У штампи се инсистирало на потреби за демократичношћу задружних организација, а нарочито је истицана важност годишњих скупштина на којима су бирања руководства задруга од стране свих задругара. Годишњу скупштину требало је претворити у велику радну конференцију, на којој би учествовали сви чланови задруге, дискусијом, предлозима, критиком.⁶¹⁶ Похвално је писано и о пракси отворене критике девијација, па је као пример истицана једна вршачка задруга у којој је на скупштини до изражаја дошла “борба задругара против самовоље и деспотизма појединих чланова управног одбора”, укључујући и председника који, “наравно, није изабран у ново руководство”. Међутим, у другим задругама на скупштинама се није развила дискусија, иако се оправдано сумњало да у њима “нема демократичности у руковођењу и да се понеки чланови управног одбора прилично деспотски односе према задругарима”.⁶¹⁷

⁶¹⁵ М. Ј., н. д., 1–3; С. П., “Годишње скупштине задруга треба да буду радне конференције свих задругара”, *Исто*, 1/1951; П. Бајић, “Неки проблеми сељачких радних задруга среза новосадског”, *Социјалистичка пољопривреда*, 2/1951, 59; В. Поповић, “За правилан однос задружног газдинства и личног газдинства задругара”, *Исто*, 10/1951, 25; Љ. Вељковић, “О узроцима и борби против колебања у сељачким радним задругама”, *Исто*, 11/1951, 10; “Годишње скупштине сељачких радних задруга”, *Задруга*, бр. 47, 12. јануар 1950; В. Поповић, “Значај развијања социјалистичке демократије у управљању задругом”, *Исто*, бр. 62, 27. април 1950; “Пет година сељачких радних задруга”, 3.

⁶¹⁶ Е. Кардељ, “Земљорадничко задругарство у plansкој привреди”, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji*, 161, 188; Б. Зиројевић, “Развијање задружне демократије и правилна организација рада – услов даљег напретка сељачких радних задруга”, *Народна држава*, 8–9/1949, 27–33; “Пред годишње скупштине земљорадничких задруга”, *Задруга*, бр. 46, 5. јануар 1950, 4; С. П., н. д., 7; “Пред годишње скупштине задруга”, *Задружни гласник*, 1/1952, 3–7.

⁶¹⁷ С. Парабушки, “Искуства са годишњих скупштина сељачких радних задруга”, *Исто*, 6/1951, 5–6.

Недовољно пажње посвећивано је формирању задружних кадрова. Задруге су неретко на обуку за књиговође слали младиће који нису одслужили војни рок, а као проблем препознавано је и то што се приликом избора кандидата за задружне курсеве није водило рачуна о њиховом социјалном пореклу, па “није био редак случај да се на курс шаљу бивши богати сељаци”, на шта “већина задругара нерадо гледа, јер су много од њих раније код ових радили као најамни радници, а ови сада иступају пред њих као руководиоци”.⁶¹⁸

Разумљиво, једно од најважнијих питања за задругаре било је давање предујмова за зарађене дане, пошто се коначна накнада за рад давала тек крајем године, па је давањем тих аконтација једино било могуће равномерно подмиривати свакодневне потребе. Како би се предујмови што редовније исплаћивали, држава је организовала и специјалне краткорочне кредите за задруге. Међутим, на овом питању су највише грешила руководства задруга, не водећи рачуна о редовним исплатама задругарима, што је стварало велико незадовољство. Друга крајност било је пречесто давање предујма у нерационално великим износима, тако да ништа није преостајало за фондове и подмирење трошкова производње. Партија је реаговала директивним писмом ЦК КПЈ децембра 1949. године, захтевајући поштовање правила о награђивању задругара: новац и бонове требало је давати једном у два месеца, а натурална давања – према времену пристизања плодова, свим члановима задруге одједном. Ипак, пракса давања аконтација задругарима увек је била неуједначена и многе задруге су пренебрегавале ову реалну потребу својих чланова.⁶¹⁹

“Добар део задруга” остављао је далеко мање износе у фондове него што је то било прописано, односно потребно. Неке задруге су желеле да подигну новчану вредност трудодана, па су задругарима делиле велике количине производа који су, у толиком обиму, били непотребни домаћинствима (плева, слама, кукурузовина, сунцокретове стабљике...). Коначно, неке задруге су члановима делиле веома велике количине намирница и сасвим недовољно новца. То је задругаре приморавало да те производе износе на пијацу, што је многим и био циљ, јер су веровали да ће тако више зарадити.

⁶¹⁸ О. Обрадовић, “Улога кадрова у организационом учвршћивању и економском јачању СРЗ”, *Исто*, 11/1950, 6.

⁶¹⁹ Директивно писмо ЦК КПЈ од 20. децембра 1949; М. Ј., н. д., 1–3; “За чешћу деобу аванса у радним задругама”, *Задруга*, бр. 122, 22. јун 1951, 3; “Зашто се не исплаћују аконтације задругарима”, *Исто*, бр. 166, 23, април 1952, 2.

Међутим, основна замисао је била да се члановима задруге подели приноса колико је потребно за исхрану, а да остатак производа задруга прода држави и повећа износ трудодана у новцу.⁶²⁰

Мере спроведене током 1950. представљале су, са формалне стране, највише што је држава у том тренутку могла да учини како би олакшала пословање задругама. Преостајало јој је једино да се бори за спровођење мера које је донела деетатизација, а најважнији корак ка томе требало је да буде радикална измена организације СРЗ: руковођења, организације рада и награђивања у сељачким радним задругама.

Што се тиче руковођења, основни проблем у СРЗ био је тај што је председник задруге био истовремено и доносилац одлука и њихов извршилац, што је укидало могућност демократске контроле. Скупштина задругара и УО доносили су одлуке под руководством истих људи који су те одлуке спроводили. Додатну негативну страну представљало је то што председник задруге није непосредно учествовао у производњи, а поред њега се стварао бирократски круг потпредседника задруге, књиговођа, магационера и сл., који такође није учествовао у производњи, већ је број њихових “трудодана” одређиван произвољно и, најчешће, значајно више од броја радних дана осталих задругара. Тако се стварао слој повлашћене задружне бирократије.⁶²¹ Председник задруге често је, уместо да руководи производњом, постајао “трчкарало, јурећи целог дана и дајући појединачне послове сваком задругару”.⁶²² Говорило се о “неколико хиљада разних паушалаца, од којих се већи дио формирао у задружну бирократију и стварне експлоататоре оног дијела задругара, који раде на најтежим пословима”.⁶²³

Када је реч о награђивању и организацији рада, ова два питања била су повезана. Књиговодство задруга вођено је тако да се није могла уопште пратити рентабилност задружне производње, а нарочито се није могла пратити рентабилност појединих

⁶²⁰ Ј. Зрнић, н. д., 4; “О неправилностима и грешкама при расподели дохотка у сељачким радним задругама”, *Задруга*, бр. 49, 26. јануара 1950, 1.

⁶²¹ М. Петровић, “Улога пољопривредних стручњака у реорганизацији земљорадничког задругарства”, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије* 8/1951, 3–4; В. Поповић, “Улога пољопривредних стручњака у развоју сељачких радних задруга”, *Исто*, 1/1952, 13–14; С. Лисавац, М. Петровић, “Нови принципи у пословању сељачких радних задруга и њихов одраз на евиденцију”, *Финансије*, 9–10/1951, 473.

⁶²² Д. Бајалица, “За чвршће и непосредније руковођење сељачким радним задругама од стране Повереништва за пољопривреду среских народних одбора”, 4.

⁶²³ S. Komar, n. d., 20.

грана, будући да су се губици на једној страни покривали приходима са друге стране. Немогућност да се утврди које су гране производње рентабилне а које не значила је истовремено и немогућност да се утврди где лежи одговорност за евентуалну нерентабилност производње у целини. При томе, на крају године, свима су исплаћиване зараде искључиво на основу броја трудодана. Тако се догађало да су бригаде и појединци чија је продуктивност била већа могли чак добијати и мање награде, јер су за посао утрошили мање радних дана, који су били једина основа за исплату. Због тога се код дела задругара губило интересовање за рад: једни су видели да могу добити накнаду без уложеног рада, а други опет нису желели да раде у условима када је то заправо значило рад за друге. Такође, појединци са великим бројем трудодана (заслужених или незаслужених) добијали су намирница у количини која је значајно превазилазила потребе домаћинства, па су тиме смањивали тржишност задруге, чиме се добијало мало новца за исплату задругарима, који су то надокнађивали продајом вишка производа на пијаци, оријентацијом на производњу на окућници или пак одласком у најам код приватника. Поред тога, пошто је систем награђивања према трудодану подразумевао да се исплата у новцу добија једном, и то тек крајем године (уз неколико натуралних аванса током године), подмиливши авансима своје потребе, многи задругари више нису радили на задружном имању, јер су потребе за новцем задовољавали са окућнице или одласком у најам. То је редовно стварало проблеме у обављању касних пољопривредних радова.⁶²⁴

Када је реч о организацији рада, главну кочницу представљао је крути бригадни систем. Иако је оцењивано да је 95% бригадира одговорно, да су “отресити и разумни”, ипак се дешавало да су бригадири често били “нека повлашћена лица” која нису учествовала у раду, па се стварао однос као да је бригадир неки газда, а сељаци који раде на пољима његова најамна снага. Ово “капларисање” бригадира показало се као нарочито дестимулативно, тако да је захтевано да бригадири и сами учествују у раду, да “иду за примером Алије Сиротановића... који је постигао светски рекорд са

⁶²⁴ М. Петровић, “Улога пољопривредних стручњака у реорганизацији земљорадничког задругарства”, 2; “Саветовање пољопривредних стручњака који раде у СРЗ и у фондовима за механизацију. Говор претседника Владе НР Србије друга Петра Стамболића”, 7.

својом бригадом” али је “највише сам извадио угља”. Задругари су се бунили против бригадира “ладовинаша”, постављајући питање њихове улоге у производњи.⁶²⁵

У неким производним резултатима учинак појединих СРЗ је био веома добар. Радне задруге су, према подацима за годину 1950, производиле 27% сунцокрета, 29% шећерне репе и 49% памука. У Србији су приноси пшенице и кукуруза у СРЗ били већи него код инокосних сељака. Када је реч о укупним приходима домаћинства која су била учлањена у задруге и оних која су остала изван, по одбитку пореза, задружним домаћинствима је остајало 30.580 динара, а сељачким инокосним 29.731 динар. Међутим, треба имати у виду да су задруге биле далеко мање опорезоване, о чему ће касније бити више речи. Трудодани су се кретали од 50 до 300 динара. Једна од најбоље организованих СРЗ била је задруга Његош у Ловћенцу (Бачка), која је настала фузијом три задруге, имала је 1063 домаћинства, око 8.500 јутара земље, 27 радних бригада, две библиотеке, три читаонице и биоскоп, па је по својој разгранатој делатности одговарала “племенитој личности великог црногорског песника и мислиоца чије име носи”.⁶²⁶ Неке задруге су добро искористиле либерализацију трговине. Такав је био пример осам земљорадничких задруга из Столачког среза, које су 1951. године имале профит од 2,23 милиона динара.⁶²⁷

У државној политици се трагало за начином да се превазиђе совјетски колхозни систем, који није водио рачуна о рентабилности производње нити о мотивисаности произвођача. Решење је нађено у потпуном напуштању колхозних организационих форми и преласку на пословење по “привредном рачуну”. Крајем 1950. В. Бакарић је објавио чланак посвећен могућностима рентабилног пословања сељачких радних задруга. Суштина Бакарићеве анализе била је да задруге, како би се заиста развиле у савремене пољопривредне организације, морају престати да буду тек нешто више од “напреднијих сељачких господарстава” и прерасти у права привредна предузећа.⁶²⁸

⁶²⁵ Љ. Вељковић, “О узроцима и борби против колебања у сељачким радним задругама”, 10; “Годишње скупштине сељачких радних задруга”, *Задруга*, бр. 47, 12. јануар 1950; В. Поповић, “Значај развијања социјалистичке демократије у управљању задругом”, *Исто*, бр. 62, 27. април 1950.

⁶²⁶ М. Вучковић, “О неким новим елементима одумирања државе код нас”, 9.

⁶²⁷ “Добар рад земљорадничких задруга среза Столачког”, *Социјалистичка пољопривреда*, 10/1951, 58.

⁶²⁸ В. Бакарић, “К питању привредног рачуна и калкулације у сељачким радним задругама”, *Комунист*, 1/1950, 33. (Чланак је оригинално објављен у децембру 1949. у листу *Социјалистички фронт*, који је био орган ЦК КПХ.) Према становишту В. Гудац–Додић, колективизација по совјетском моделу напуштена је 1953. (В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 162, 275). Међутим, концепт

Бакарићеве идеје разрадио је Иван Буковић, обрадивши у више текстова концепт пословања задруга по привредном рачуну.⁶²⁹ Пословање по привредном рачуну постало је главни правац реорганизације сељачких радних задруга, али ће се тај процес одвијати веома споро. У производњи начело рентабилитета је подразумевало да се планирање врши са далеко више прецизности, на бази калкулације трошкова производње и прихода, и то за сваку производну јединицу (радну групу). Пуну зараду могао је остварити само онај ко испуни план. Свако смањење трошкова производње, уштеда материјала, пребацивање плана, одражавало би се позитивно на примање оних који су то и постигли. То је требало да задругаре заинтересује за производњу, као и да елиминише појаву да се у задругама “прикривају ленштине и нерадници”.⁶³⁰

Основну организациону претпоставку за прелазак на пословање по привредном рачуну представљало је напуштање система трудодана и бригадне организације рада по узору на колхозе уз прелазак на награђивање према уложеном раду, који се одвијао према организацији битно другачијој од колхозно-бригадне. Суштинска разлика између награђивања према трудодану и награђивања задругара према уложеном раду била је садржана у томе што је као обрачунска јединица у систему трудодана служио радни дан, а код награђивања према уложеном раду – стварни резултат рада. Праћење резултата рада било је омогућено новим начином бригадно-групног рада, у којем је свака бригада била задужена за одређену парцелу (односно за неколико парцела) током читавог трајања плодореда. За разлику од бригада формираних према колхозном моделу и које су биле специјализоване (ратарска, воћарска, сточарска и др.), у новом систему се настојало да свака бригада учествује у производњи свих врста задружних пољопривредних производа, чиме је обезбеђивано да се учинак свих радних бригада (група) може међусобно упоређивати.⁶³¹ Истовремено се водило рачуна и о

колективизације почео је да се мења већ 1950, а нови модел, другачији од колхозног, заснован на привредном рачуну, конципиран је 1951.

⁶²⁹ I. Buković, *Prilog pitanju prvrednog računa i organizacija rada u seljačkim radnim zadrugama*, Zagreb 1951; Isti, “O konkretnim mjerama za što brži razvoj socijalističke poljoprivrede”, *O neposrednim zadacima seljačkih radnih zadruga*, Zagreb 1952, 63–88. О томе је релативно мало писано у историографији: R. A. Johnson, *n. d.*, 182–183.

⁶³⁰ М. Петровић, “Улога пољопривредних стручњака у реорганизацији земљорадничког задругарства”, 3.

⁶³¹ “Организација рада у сељачким радним задругама”, *Задруга*, бр. 151, 9. јануар 1952, 5.

демократизацији рада утолико што су групе формиране на добровољној основи, што је руководиоца групе и сам био ангажован у раду.⁶³²

Крајем 1951. учињен је и још један корак да се овим радним задругама обезбеде што повољнији услови рада: владином уредбом регулисана је арондација имања ДПД и СРЗ.⁶³³ Пошто је реч о релативно трајном процесу, арондације су биле повремено обустављане и поново покретане када би се за то стекли одговарајући услови, што је пре свега било у вези са производним процесом: у време интензивних пољопривредних радова арондација се обустављала.⁶³⁴ Арондацијом је требало да се коначно превазиђе проблем велике расцепканости задружних парцела. Расцепканост је повећавала транспортне трошкове, онемогућавала економичнију организацију производње, проузроковала расипање, крађу производа, онемогућавала оптимални ангажман задружног агронома.⁶³⁵ О величини тог проблема сведочи пример Србије: на 205.000 ха површине под задружним имањима у ужој Србији налазило се 182.000 парцела. Ова расцепканост имања СРЗ онемогућавала је да СРЗ заиста функционишу као крупна социјалистичка газдинства. Она су пре биле збир мноштва ситних парцела, на којима се радило на исти начин као и пре узадружења, “а често и лошије”.⁶³⁶ Као добра илустрација може да послужи задруга “Борба” у Хајдучици, која је имала 1.929 јутара земље расцепкане у чак 2.100 парцела. У једном извештају о стању задругарства у Хрватској наводи се да “сељаци сами између себе сазивају конференције... с циљем да оснују сељачку радну задругу”, али “кад осмотре њих 30 до 40 оснивача стање свога земљишта, растуре се јер им је незгодна обрада”.⁶³⁷

Међутим, ни привредни рачун, ни арондација нису дали нарочите резултате, упркос појединачним успесима у њиховом спровођењу. По привредном рачуну је до краја 1952. године пословало око 1.500 задруга, и то највише у Хрватској (око 500), премда

⁶³² “Саветовање задружних радника о актуелним питањима организације рада и увођењу привредног рачуна у земљорадничким задругама”, *Задружни гласник*, 9/1952, 11–15.

⁶³³ “Уредба о арондацији земљишта пољопривредних добара и сељачких радних задруга”, *Службени лист ФНРЈ*, 050/1951.

⁶³⁴ “Уредба о арондацији земљишта пољопривредних добара и сељачких радних задруга”, *Исто* 50/1951; Решење о обустављању радова на арондацији”, *Исто*; “Решење о настављању радова на арондацији земљишта пољопривредних добара и сељачких радних задруга”, *Исто* 3/1952.

⁶³⁵ “Груписање задружних парцела”, *Задруга*, бр. 37, 3. новембар 1949, 1; М. Петровић, “Арондација задружних газдинстава”, *Напредна пољопривреда*, 8/1952, 10.

⁶³⁶ М. Петровић, “Арондација задружних газдинстава”, 8.

⁶³⁷ (Извештај са обиласка задруга НР Хрватске), АЈ, 301 – 5.

је и у већини других стари бригадни систем “потпуно ишчезао као остатак колхозине”, што је био услов за увођење пословања по привредном рачуну. У многим СРЗ се управо дешавало оно што је задруге чинило непривлачним. Тако је Главна дирекција задружне пољопривреде НР Хрватске издала распис којим је забранила поделу аванса задругарима и као приоритет успоставила задружну акумулацију, не водећи рачуна о стандарду задругара нити “о економским и политичким последицама код сељачких радних задруга”. Квоте акумулације постављане су толико високо да су их задругари сматрали за бирократски разрез.⁶³⁸

Један од највећих проблема са привредним рачуном била је његова релативна комплексност, која је и иначе недовољно развијену демократску праксу одлучивања у задругама додатно редуковала, измештањем планирања привредне активности из сале за задружне скупштине у канцеларије “стручњака”, којих такође није било довољно, нарочито компетентних, како је указивао М. Марковић. Уместо да сами задругари на скупштинама расправљају о висини акумулације, инвестиција и зарада, о тим питањима одлучивало је руководство, “често на бази неких апстрактних цифара и суве калкулације”. Није се уопште водило рачуна о томе да се предвиђеним инвестицијама не редукује и не задржава на релативно ниском нивоу стандард задругара, нарочито откако се са напуштањем откупа очекивало повећање стандарда индивидуалних сељака. Осим тога, сматрало се понегде, лакомислено, да је довољно са стручњацима спровести калкулације, па ће се све даље одвијати само по себи, што је било својеврсно “идолопоклонство привредном рачуну, гледање у њему чаробног штапића који чаролиски решава сва питања”.⁶³⁹

Ни са арондацијом није било много боље. Радило се о веома деликатном послу, Задруге су упозораване да при арондацији треба бити “веома правичан” према сељаку са којим се земља мења,⁶⁴⁰ “да би се спречиле могуће незаконитости и злоупотребе при арондацији, чиме би се приватни сопственици економски оштетили, што би изазвало стварање јаза и сукоба између задругара и незадругара, а што се с обзиром на перспективу развоја задруга ни у ком случају не сме догодити”. Међутим, и поред

⁶³⁸ “Саветовање задружних радника о актуелним питањима организације рада и увођењу привредног рачуна у земљорадничким задругама”, *Задружни гласник*, 9/1952, 11–15.

⁶³⁹ М. Марковић, “Спровођење Упутства ЦК КПЈ о даљим путевима социјалистичког преображаја села и одлука Треће редовне скупштине Главног задружног савеза ФНРЈ”, *Задружни гласник*, 3/1952, 11–12.

⁶⁴⁰ “Груписање задружних парцела”, 1.

јасних прописа које је поставила Уредба, неке задруге су у спровођењу арондације “незаконито ишле линијом пробирања бољег земљишта и замењивања својих слабијих парцела”, што је водило стварању “непотребних сукоба с приватним сопственицима”. Неке задруге су арондацију схватиле формалистички, па су једноставно спајале по неколико својих суседних парцела, чиме се није добило ништа. Дужност среских одбора била је да пруже помоћ у арондацији СРЗ. Где је тај задатак схватан исправно, није било већих проблема. Где то није био случај, било је разних “застрањивања и грешака”.⁶⁴¹ У Србији је до краја 1952. године пристигло око 2.000 жалби на арондацију.⁶⁴²

Упркос новим смерницама које је давала Партија крајем 1951, и даље се дешавало да се стварање и омасовљавање СРЗ врши применом разних облика притисака, између осталог и арондацијом задружног имања без јасне економске логике, само да би се инокосни сељак утерао у задругу. Посебно је истицано да су такве “арондатске” СРЗ у потпуној супротности са линијом Партије.⁶⁴³

Када је реч о арондацији, она је најдалекосежније резултате дала у Војводини, где је свака од 573 задруге имала просечно по 220 парцела просечне величине од 7,42 кј, да би се после арондације број парцела свео на 11,7 по задрузи, просечне величине од 140 кј.⁶⁴⁴ Када је реч о ужој Србији, резултати ни издалека нису били тако убедљиви: у 365 задруга које су пре арондације имале просечно по 238 парцела са просечном величином од 0,6 ха арондација је спроведена тако да је број парцела по задрузи износио просечно по 136 са површином нешто већом од 1 ха.⁶⁴⁵

Од 1951. године појавиле су се и прве молбе сељака за излазак из СРЗ. У штампи је поведена кампања против разбијања задруга: “Небо је било ведро”, пише *Задруга* августа 1951, “али у људима, у њиховим душама усковитлало се нешто. Исписана је једна молба за излазак из задруге”.⁶⁴⁶ Коинциденција престанка обавезног откупа и масовнијег напуштања СРЗ отвара простор и за тумачење да су сељаци сада напуштали СРЗ у које су се били “склонили” од обавезног откупа, који се свакако

⁶⁴¹ М. Петровић, “Арондација задружних газдинстава”, 10–11.

⁶⁴² “Споро решавање жалби о арондацији земљишта”, *Задруга*, бр. 193, 30. октобар 1952, 4.

⁶⁴³ М. Марковић, “Спровођење Упутства ЦК КПЈ о даљим путевима социјалистичког преображаја села и одлука Треће редовне скупштине Главног задружног савеза ФНРЈ”, *Задружни гласник*, 3/1952, 14.

⁶⁴⁴ Сл., “Резултати спровођења арондација у Војводини”, *Економска политика*, 34/1952, 672.

⁶⁴⁵ Исти, “Арондација у Србији”, *Исто*, 48/1953, 172.

⁶⁴⁶ “Неуспео покушај разбијања задруге”, *Задруга*, бр. 141, 30. август 1951, 3.

лакше подносио у задрузи.⁶⁴⁷ Молбе за излазак из СРЗ биле су, како се сматрало, “један од многобројних облика у коме се манифестује добро позната колебаљивост сељаштва у борби за социјализам”. И док је Тито поручивао задругарима да задруге нису створене само за три године,⁶⁴⁸ молбе су пристизале у све већем броју. Подношене су у свим крајевима земље, и у економски slabим и у економски јаким задругама. Сељаци су излазили и из задруга у којима је трудодан износио чак 900 динара. “Непријатељи свих врста”, користећи се негативним искуствима задруга, радили су против ових организација, “мислећи да је дошло њихово вријеме враћања на старо”. Партијски кадрови су тражили “непријатеље” изван задруга, “али су у економским подривању задруга главни непријатељи били ипак унутар задруга”, сматрао је један од водећих задружних функционера у НР Хрватској, С. Комар. Стратегије противника узадруживања су биле разнолике, укључујући промовисање “правог” задругарства, злоупотреба положаја у управним органима задруге (на пр. распродаја радне стоке), “солидарисање” са борбом против ИБ уз примедбу да се задруге морају ликвидирати јер су копија совјетског система.⁶⁴⁹

Пошто је највећи број молби отпадао је на средње и богате сељаке, закључивало се да колебање има, пре свега, класни карактер. Међутим, задруге су напуштали и сиромашни сељаци. Упркос незадовољству због напуштања СРЗ, није се доводило у питање право сељака да иступе. Међутим, јавно су нападани “непријатељи социјалистичког поретка”, који су радили у земљи против задруга. Недостаци задругарства били су само услови “који су олакшавали адвокату Чолаковићу из Панчева да напише око 150 молби за излазак из задруга и да сваку молбу наплати 500 динара”, а “адвокату Дамјановићу из Суботице да иде по територији неколико срезова и да агитује за излазак”.⁶⁵⁰

Истовремено, признавало се да је основни разлог напуштања задруга од стране средњих и сиромашних сељака организациона слабост, а основни разлог њихова колебаљивост, “без обзира што је неке од њих можда наговорио овај или онај непријатељ социјализма”. Када је реч о богатијим сељацима, у њиховом случају

⁶⁴⁷ Д. Мутаповић, н. д., 14.

⁶⁴⁸ Ј. Б. Тито, “Вјерно ћемо чувати тековине за које су положени толики животи”, *Говори и чланци*, VI, 201.

⁶⁴⁹ С. Комар, н. д., 12.

⁶⁵⁰ Љ. Вељковић, “О узроцима и борби против колебања у сељачким радним задругама”, 11.

препознавана је и својеврсна обмана: они су се “у одређеном тренутку, обично под притиском привредних мера, склонили у задругу са намером да раде на њеном слабљењу”. Зато је било важно “издиференцирати ‘молбаше’” на ове две групе и поступати у сваком конкретном случају према процени припадности једној или другој, настојећи да се колебљиви “а у суштини добронамерни сељаци” врате у задругу и “сагледају лик и прљаве противнародне намере оних који су успели да их наговоре да поднесу молбу”. Критикована је и пракса формалног одбијања молби, уз шаблонско образложење “да је захтев за излазак неоснован”. Као начин борбе против напуштања задруге било је присутно и масовно избацивање задругара који су поднели молбе, у циљу застрашивања осталих (избацивање је подразумевало да земља остаје у задрузи), а у једној задрузи су “пустили глас” да ће они који поднесу молбу, односно само је не повуку, бити избачени.⁶⁵¹ Коначно, било је случајева судских процеса и осуда за дело разбијања радних задруга из Кривичног законика.⁶⁵² Тако су у Шапцу 1951. године осуђена петорица разбијача земљорадничког задругарства: организатор групе, адвокат, осуђен је на максималне три године затвора, а сељаци-агитатори на временске казне од 6 до 15 месеци затвора, будући да су својом агитацијом успели да створе “велико незадовољство према члановима својих задруга”.⁶⁵³ “Колебање” је заустављано “економским и политичким, а негде и административним мерама”.⁶⁵⁴ То ипак није било довољно и захтевала се одлучна политичка борба унутар самих задруга “у коју ће партијска организација водити задружне масе”.⁶⁵⁵

У одбрани радних задруга међу најактивнијима је био сам Тито. Увиђајући све проблеме, нарочито у погледу унутрашње организације, али и стандарда задругара, Тито је очекивао разумевање и пожртваност, експлицитно истичући: “наша земља не може одустати од плана колективизације на свом путу у социјализам. Боље је онда да не кваримо оно што смо већ створили”. Пошто је, такође, објаснио да разлаз са СССР не значи напуштање циљева заједничких свим комунистима, Тито је заиграо и на карту сељачке сујете: “Зар не би било срамота пред свијетом за све наше сељаке да

⁶⁵¹ Љ. Вељковић, “О узроцима и борби против колебања у сељачким радним задругама”, 10–12.

⁶⁵² Кривични законик је прописивао казне за нарушавање добровољности ступања у задругу (до 2 године затвора), као и казне за пропагандно деловање за напуштање задруга (до 5 година затвора).

⁶⁵³ “Осуђени разбијачи задруга”, *Социјалистичка пољопривреда*, 10/1951, 58.

⁶⁵⁴ М. Марковић, “Спровођење Упутства ЦК КПЈ о даљим путевима социјалистичког преображаја села и одлука Треће редовне скупштине Главног задружног савеза ФНРЈ”, *Задружни гласник*, 3/1952, 2.

⁶⁵⁵ S. Komar, n. d., 13.

наша земља набавља у иностранству производе које наши радни сељаци сами могу створити?... Зар није аномалија да наша земља, које је прије рата била један од главних извозника свиња и масти, данас мора да увози маст и то не у малим количинама?”⁶⁵⁶ У разговору са В. Дедијером јула 1952, Тито се и даље залагао за опстанак СРЗ.⁶⁵⁷

И Кидрич је упозоравао да се “грубо варају” сви они који су мислили да се социјалистички преображај на селу неће продужити. “Ми ћемо тај преображај продужити али, наравно, продужићемо га нашим југословенским путевима, јер су се 'класични' совјетски путеви показали као штетни”, објашњавао је Кидрич позицију Партије и владе, уверен да ће сељаци задругари убрзо почети да остварују веће приходе од индивидуалаца.⁶⁵⁸ Иако је био свестан организационих проблема у задругама, њиховог бирократизовања и тога да се у њима дешавало “нешто страшно и тешко, нарочито у моралном погледу”, односно да су “комунисти, носиоци револуције, фактично, на један врло груб начин, постали експлоататори”, Кидрич је, ипак, износио и следећи став: “Оно што данас имамо у том погледу не треба да дамо. Јер, ма какво било, ипак је најближе нашем путу и не треба да се задржимо на том проценту задругарства, него га треба и омасовљавати”, што није само политичко, већ прворазредно економско питање.⁶⁵⁹ Мијалко Тодоровић је наглашавао да држава “ни у којем случају, ни по коју цену” не одустаје од сељачких радних задруга, премда је искуство показало, “упркос успесима”, да “има неких елемената” у организацији СРЗ, “у начину њиховог пословања, производним односима који у њима владају, да постоје неки узроци који коче брзи развитак сељачких радних задруга”. СРЗ је требало да пређу на пословање које ће гарантовати “зараду равну оној коју постижу сељаци у околини и већу”, што је требало да обезбеди пословање по привредном рачуну.⁶⁶⁰ Осим тога, ЦК Партије наглашавао је да у будућности “не треба допустити регистровање ни једне нове радне задруге пре него што се не изврши детаљна економска анализа како услова и могућности развијања крупне задружне производње, тако и економске

⁶⁵⁶ Ј. Б. Тито, “Говор на збору у Ранковићеву”, *Борба за социјализам и демократију*, V, 381–384.

⁶⁵⁷ V. Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Rijeka 1982, 411–412.

⁶⁵⁸ B. Kidrič, “Dosadašnja iskustva i perspektive razvitka našeg privrednog sistema”, 405–406.

⁶⁵⁹ Isti, “Razvoj seljačkih radnih zadruga i zadaci partijskih organizacija”, 339–340.

⁶⁶⁰ “Говор Мијалка Тодоровића, председника Савета за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ”, *За даљи социјалистички преображај села*, Београд 1951, 35–36.

оправданости предложеног задружног облика”.⁶⁶¹ Према оцени савременог проучаваоца аграрне проблематике, ово упутство је представљало почетак ликвидације совјетске колхозне теорије и праксе.⁶⁶²

Дефинитивни раскид са СССР отворио је простор за критику саме суштине совјетске колхозне организације, по угледу на коју су стваране и радне задруге у Југославији. Суочивши се са неуспесима задруга, партијски врх више није тврдио да се различитим путевима стиже ка истим формама социјализма на селу, већ су се партијски теоретичари снажно обрушили на колхозни систем, излажући критици и дотадашње искуство у Југославији. “Нама не треба *гладних колхоза*, већ ситих људи, који ће добро живјети и културно се развијати”, поручивао је Тито.⁶⁶³ “У колхозима се развија капиталистичка шпекулација, најзаосталије ситносопственичке тенденције... узимају све више маха, док су колхозници претворени у робове, којима држава отима њихове производе, који су изгубили сваку самосталност и тако рећи постали државни кметови”, писао је Кидрич.⁶⁶⁴ Према Кардељевом тумачењу, Стаљин је обесправио радни народ у СССР и завео “најцентрализовану државну систем који историја познаје”, при чему је “рестаурирао и развио државно-капиталистичке односе са материјалним привилегијама врхова бирократије... потчињавајући при томе државно-капиталистичком монополу – преко колхоза – и сељачку производњу”.⁶⁶⁵

Међутим, покушаји демократизације југословенских задруга нису давали резултате и управе задруга исказивале су најразличитије облике самовоље разним искључивањем из задруге, кажњавањем, неправедним награђивањем и одређивањем високих доходака руководством.⁶⁶⁶ Председници су се претварали у газде, које не исплаћују чак ни зараде задругарима, већ им “дају 5–10 динара када пођу у град”. Однос партијских руководства према задругама био је немаран, чак је задругама забрањивано да продају своје производе на тржишту, јер се очекивало да све вишкове

⁶⁶¹ “Упутство ЦК КПЈ партиским организацијама и руководством о даљим путевима социјалистичког преображаја села”, *Социјалистичка пољопривреда*, 12/1951, 2.

⁶⁶² S. Lovrenović, n. d., 73.

⁶⁶³ J. B. Tito, “Говор у Глини” (јул 1952), *Борба за социјализам и демократију*, VI, 168.

⁶⁶⁴ V. Kidrič, “О неким теоријским питањима новог привредног система”, *Sabrana dela*, VI, 520.

⁶⁶⁵ E. Кардељ, “Улога и задаци Социјалистичког савеза радног народа Југославије”, *IV конгрес Народног фронта Југославије (Социјалистичког савеза радног народа Југославије)*, Београд 1953, 81.

⁶⁶⁶ О разним злоупотребама пристизале су бројне жалбе задругара. Видети: (Жалбе на поступке задружних управа), АЈ, 15 – 26 – 371; АЈ, 4 – 206 – 1152; 4 – 271 – 1587.

предају држави, тако да никакве повластице које је држава прописивала задругари нису осећали.⁶⁶⁷ Осим тога, пословање по привредном рачуну значило је много мање повластица за СРЗ од оних које су до тада постојале и значај је опстанак само заиста рентабилних задруга, каквих је било веома мало. Многе задруге, заправо већина њих, пословале су на стари начин, уз нешто измењене организационе шеме (напуштање бригадног система, учешће председника задруге у производњи и сл.).

После новембарског писма ЦК КПЈ из 1951. о даљим путевима развоја социјализма на селу наглашаван је значај потискивања секташког односа према закупима и каматама за унету земљу у СРЗ. Као носиоци тих тенденција означени су сиромашни сељаци, који су ушли у задруге и који су занемаривали значај такве врсте ренте у охрабривању сељака са више земље да се учлањују у задруге. Тако су сиромашни задругари упозоравани да је потцењивање закупа и камата “сува штета, баш за њих саме, да се задруге баш због тога не омасовљавају, да остају мале са површинама”.⁶⁶⁸ Због тих проблема, задружни савет Дирекције задружне пољопривреде донео је Упутство да се у задругама првог типа плаћа закуп у вредности од најмање 15% од прихода са унете земље, а у задругама другог типа годишња камата најмање 3% вредности унете земље.⁶⁶⁹ Ипак, све ово је врло ретко поштовано и наставило се углавном са старом праксом, махом због отпора сиромашнијих сељака који су ушли у задруге.⁶⁷⁰

Имајући у виду проблеме у функционисању СРЗ, који су се тада оштро испољавали, на Шестом конгресу КПЈ, новембра 1952, нарочито одлучно је иступио В. Бакарић, који је недвосмислено критиковао концепт колективизације.⁶⁷¹ И Мијалко Тодоровић истицао је на конгресу њихове недостатке, истичући да су бескорисне задруге које не послују успешно, наглашавајући да је совјетска колхозна теорија многе кадрове одвела у заблуду да се социјализација ситносопственичке пољопривредне производње може

⁶⁶⁷ В. Kidrič, “Iz zapisnika sa sednica Privrednog saveta Vlade FNRJ 4. i 5. juna 1951. godine”, 309.

⁶⁶⁸ “Упутство Главног задружног савеза ФНРЈ о обезбеђењу социјално незбринутих задругара и о плаћању закупнине на земљу у сељачким радним задругама и општим земљорадничким задругама”, *Задружни гласник*, 6/1952, 4; “Закупнина и камата су значајни приходи”, *Задруга*, бр. 178, 17. јули 1952, 2; “Исплата ренте у задругама”, *Исто*, бр. 182, 14. август 1952, 1.

⁶⁶⁹ “Закупнина и камата су значајни приходи”, *Исто*, бр. 178, 17. јули 1952, 2.

⁶⁷⁰ Д. Мутаповић, “Плаћање ренте у задругама”, *Исто*, бр. 206, 4. фебруар 1953, 1.

⁶⁷¹ (Излагање В. Бакарића на Шестом конгресу КПЈ), VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije): 2–7 novembra 1952: stenografske beleške, Beograd 1952.

остварити само обједињавањем ситних поседника.⁶⁷² Истовремено, сасвим нереалистично је било Титово излагање на овом највишем партијском форуму: “Код нас се још премало води рачуна о разним облицима стимулације за увлачење сељака у задругу. У почетку се поступало сувише круто, како у стварању задруга, тако и у њиховом унутрашњем организационом систему. Сада се у том правцу стање почело мало поправљати, али још увијек има доста слабости које се морају исправити”. Тито је говорио да радно задругарство представља најважнији елемент победе социјализма на селу и да се не сме дозволити да се зависи од “добре или лоше воље приватних произвођача”.⁶⁷³ Иако је колективизација, заправо, била пред колапсом, Тито је и даље говорио о њеном наставку и реорганизацији СРЗ.

⁶⁷² (Излагање М. Тодоровића на Шестом конгресу КПЈ), *Isto*, 324–328.

⁶⁷³ Ј. Б. Тито, “Борба Комуниста Југославије за социјалистичку демократију”, 272–273.

IV

ИДЕОЛОГИЈА У ПРАКСИ: СЕЉАЧКИ ПОСЕД И АГРАРНА ПОЛИТИКА

1. Улога КПЈ и Народног фронта у спровођењу мера аграрне политике на селу

Задатак Партије и масовних организација после рата био је да својим доприносом учествују у социјалистичкој реконструкцији села. У суштини, улога Партије се од “усмеравајуће снаге”¹ претварала у стварног креатора главних токова аграрне политике, о чему непобитно сведоче записници са седница главних партијских органа – Политбироа и Централног комитета. На партијским форумима расправљано је о главним смерницама аграрне политике, које су потом разрађиване у разним државним органима (у Привредном савету, министарствима, народним одборима), стручним установама и друштвеним организацијама. Органи власти деловали су као извршиоци партијских налога, услед чега долази до стапања партијске и државне власти (“персоналне и реалне уније између Партије и државне власти” – Б. Петрановић), односно Партије и руководства масовних организација.² Масовне организације, као партијске “трансмисије”, имале су такође значајну улогу у “социјалистичкој реконструкцији пољопривреде”.

КПЈ на селу

Питањима организације и различитим аспектима улоге Партије у активностима у вези са спровођењем аграрне политике на селу бавиле су се у првим годинама различите партијске структуре (организациона управа односно секретаријат, идеолошка комисија, комисија за изградњу народне власти, комисија за привреду).

¹ М. Пijаде, “Sistem (mehanizam) narodne demokratije u Jugoslaviji”, *Izabrani spisi*, I–1.

² В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 19–126; Isti, *KPJ (SKJ) u borbi za stvaranje socijalističke Jugoslavije*, 102–103; Б. Нешковић, “Организациони проблеми Народног фронта”, (реферат на проширеном Пленуму Савезног одбора народног фронта Југославије), АЈ, 142 – 16 – 201.

Освајање подршке сеоских маса било је од кључног значаја у Партију: “Морамо да освојимо сељачке масе у Хрватској и Србији, па нам нико не може ништа”, био је експлицитан Тито на седници Политбироа децембра 1945.³ Међутим, о проблемима рада на селу, централни партијски органи нису често ни детаљније расправљали. Током једне седнице Политбироа септембра 1946. поменуто је оснивање партијских задружних комисија, али до њиховог оснивања није дошло.⁴

Рад Партије на селу после рата био је, све до 1949, у суштини, веома слаб. Проблеми у том раду лежали су и у саставу чланства, које заправо нису свуда чинили само комунисти по убеђењу, већ и читав низ “малограђанских” елемената, због чега се партијска линија разводњавала, па се чак јављао и отпор у самим партијским организацијама.⁵ У организационом погледу, оне су биле реплика своје централе: при средишту ниже партијске организације (покрајински, обласни, окружни, срески, градски комитети, и сеоске – основне партијске организације) формиране су бројне, махом привремене, комисије, активи, групе, задужене за поједине активности (сетву, уништавање штеточина, разне културне кампање и сл). Партијске организације су преко њих “углавном... постале руководиоци целокупног политичког, привредног и културног живота”⁶ на селу, али то руковођење није увек било успешно и носило је снажан печат рутине (“практицизма”) и безидејности. У мерама које је држава предузимала у процесу социјалистичке реконструкције села нису препознавани битни класни садржаји што је, уколико није сасвим игнорисана и занемаривана, државну политику на селу редуковало на техничко извршавање задатака чији револуционарни смисао није схватан.⁷ При томе, раду локалних структура срастање Партије и органа власти попримало је форму грубог кршења процедура и правила рада локалне управе, будући да ниже партијске структуре нису имале такта за финесе у дефинисању границе између улоге партијских организација и компетенција органа локалне власти,

³ (Излагање Ј. Б. Тита), “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije sa biroom Centralnog Komiteta Komunističke Partije Hrvatske, 5 – XII 1945”, *Politbiro*, 112.

⁴ “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije, 22 – IX 1946”, *Isto*, 178.

⁵ “Sjednica Politbiroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije sa Biroom Centralnog Komiteta Komunističke Partije Slovenije, 4. XII 1945. godine”, *Isto*, 102–106; А. Ранковић, *Изабрани говори и чланци*, 192.

⁶ М. Marković, *Rad i zadaci osnovnih partiskih organizacija na selu*, 3.

⁷ *Isto*; “Informacija o organizaciono partiskim pitanjima na selu”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/126; “Izveštaj o obilasku partiskih organizacija na selu” (Bosna i Hercegovina, 1950. godine), АЈ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/42.

па су многа важна питања решавана “по линији Партије” уместо “по линији државних органа”.

Од кључног значаја за усмеравање рада на селу до 1949. била је организациона комисија ЦК КПЈ, у коју су се сливали бројни извештаји о стању на селу. Они су садржавали махом исте оцене о немалим успесима, али и о недовољности па и неправилностима у ангажману Партије на селу. У значајне резултате убрајано је успешно промовисање бројних акција за извршење пољопривредних радова, нарочито сетве, заштите биља, затим промовисање агротехничких мера, као и агитација током обавезног откупа пољопривредних производа и убирања пореза. Сама чињеница да су такве акције спровођене сматрана је важним резултатом Партије. У негативне појаве убрајана је лоша организација разних кампањских акција у пољопривреди, незаинтересованост појединих партијских актива за пољопривреду, разни облици преузимања функција од органа власти уз манифестовање опортунизма (смањење откупних обавеза, мањи разрези пореза имућним сељацима, придобијање сељака за стварање радних задруга нереалним обећањима), односно секташења (нереално висока оптерећења имућнијих сељака, занемаривање средњих сељака), искривљавање партијске линије у погледу стварања радних задруга (пасивност у томе, понегде и отпор стварању задруга или пак кршење принципа добровољности), занемаривање партијског рада у већ формираним задругама. Нарочито озбиљан проблем представљало је чланство, које је у великом броју имало “буржоаски” поглед на важна друштвена питања и није схватало револуционарност промена, дајући отпор политици Партије, избегавајући обавезе према држави, уместо да њиховим испуњавањем даје пример непартијцима. Тако се чланство у Партији претварало у привилегију да се у испуњавању грађанских дужности буде немаран.⁸

Резимирајући успехе Партије на селу, Александар Ранковић је на Петом конгресу КПЈ истицао важност покретања сеоских маса “против капиталистичких елемената”, као и водећу улогу Партије у мобилизацији сеоског становништва, претежно сиромашног, а делимично и средњег сељаштва, “у борби за правилно извођење аграрне реформе, за обнову разрушене пољопривреде, обнову огромног броја

⁸ Видети на пр: “Извештај о слабостима у партијској организацији”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ V – К II/3; (Група извештаја о обиласцима партијских организација по народним републикама 1946–1949), АЈ, 507 – ЦК СКЈ V – К III–VII.

попаљених села, за остварење плана сетве, за извршење плана откупа, испуњење плана пореза, за организовање и учвршћење задругарства, за организовање сељачких радних задруга, за изградњу задружних домова, упорно кршећи отпор капиталистичких и шпекулантских елемената”. Све ово биле су активности партијских ћелија на селу, које стоје “у првим редовима... у време појачане диференцијације и класне борбе”, која је са своје стране донела и “чишћење” Партије од “опортунистичких елемената”.⁹

Нешто другачију слику дао је Милован Ђилас: говорећи о агитацији и пропаганди партијске политике на селу он је оценио да у том домену резултати “не могу задовољити”. Додуше, Партија је одиста могла уписати себи у заслугу што је култура “почела да постаје и својина радног сељаштва”, истицао је Ђилас у свом реферату, али кампањски карактер и недовољна идејна исправност рада на селу у погледу продора социјалистичких идеја представљали су једну од најслабијих тачака активности комуниста у земљи,¹⁰ при чему чак ни рад партијских организација није полазио “увијек и свуда од перспективе социјалистичког преображаја... села”.¹¹ Ранковићев и Ђиласов извештај, посматрани у заједничком контексту, добро илуструју суштину самовредновања рада Партије, карактеристичну за комунисте: сама чињеница да су одређене мере на селу спроведене и да се фактичко стање мењало препознавано је као значајан резултат рада Партије, али је принцип самокритике захтевао да се бескомпромисно укаже на пропусте и недостатке који нису били мали.

Као и на Петом конгресу, и на Другом пленуму ЦК КПЈ јануара 1949. констатовано је да је “политички рад у масама незадовољавајући, нарочито идејни и политички рад на селу”. Тај рад је био кампањски, несистематичан, “практицистички”, дефанзиван (више реаговање на разне антисоцијалистичке паролe и акције, него што је био афирмативан). Промовисање мера државе у пољопривреди сводило се на техничко објашњење, а не на образлагање суштинског смисла одређених прописа и активности, што је водило ка много већој примени административних мера, које, како се веровало,

⁹ “Извештај о организационом раду”, *V Конгрес*, 160, 170–171.

¹⁰ О продирању културе на село видети: Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza u kulturi Srbije (1945–1952)*, 1988.

¹¹ М. Ђилас, “Извештај о агитационо-пропагандном раду”, *V Конгрес*, 220.

не би биле потребне када би се партијска политика боље објаснила сељаштву.¹²

Сви бројни недостаци били су последица самог начина деловања Партије непосредно после рата, али и кадровских капацитета, недовољних за решавање проблема социјалистичке изградње на селу који су били превелики и захтевали пре свега јасно дефинисану теоријско-идеолошку линију, која није била постављена до 1948/49. Како би се то стање променило, Партија је на Другом пленуму донела већ помињану резолуцију о задацима у процесу социјалистичке реконструкције села, која је уједно била и први документ који је дубоко задирао у структурна привредна питања, а који је КПЈ потписала својим именом, не користећи форму Народног фронта.

Са циљем превазилажења проблема у функционисању Партије на селу, Кардељ је на Другом пленуму поставио као задатак да се при централним и среским комитетима КП оформе органи који ће бити задужени за “текуће задатке у борби за социјалистички преображај села”; да се створе сектори задужени за исти посао и при државним органима; да се створе јаки “задружни центри” (савези) по срезовима, преко којих ће партијске организације водити борбу против “непријатељских аката на задруге”; да се појача пропагандна активност.¹³ Ови ставови поновљени су и у усвојеној резолуцији, уз посебан нагласак да Партија треба да се бори против појаве “заостајања органа о Партије и народне власти иза спремности и жеља радних сељака да пређу на пут крупне социјалистичке пољопривредне производње”, али и против кршења добровољности на том путу.¹⁴ Прецизирајући о чему се ради, Кидрич је истицао да “треба одозго надоле, и партијске организације по срезовима и централни комитети република, да се баве конкретним организационим питањима, која су усмерена на то да се заузме оштар курс ка организацији... пољопривреде и њене рационализације”.¹⁵ Тито је подржао Кидрича, наглашавајући да партијске организације морају “више политички објашњавати”, да је потребно више ангажовања Партије, и на терену, а и у међусобним консултацијама.¹⁶

¹² М. Marković, *Rad i zadaci osnovnih partiskih organizacija na selu*, 33–38.

¹³ Е. Kardelj, “О politici KPJ na selu”, 44.

¹⁴ “Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivredne proizvodnje”, 276.

¹⁵ В. Kidrič, “Tekući zadaci u borbi za izvršenje petogodišnjeg plana”, 385.

¹⁶ “Не може се све дати једном министру... Ви треба да му будете стално при руци, да разговарате с њим, да дискутирате, да га питате како иде сјетва, жетва, једном ријечи да се с њим савјетујете”. (Дискусија Ј. Б. Тита на Трећем пленуму ЦК КПЈ 30. децембра 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*,

Са том сврхом била је при ЦК КПЈ формирана, априла 1949, Комисија за село. Међу њеним задацима посебно је истицано старање о поштовању принципа добровољности приликом учлањивања у задруге, настојање да се не успостављају поделе на линији задругари – инокосни сељаци, да се на исправан начин третирају имућни сељаци (без попуштања, али и без левог застрањивања), да се води рачуна о правилном спровођењу откупа, наплати пореза, о културно-просветном и пропагандном раду на селу, да се партијска организација хвата у коштац са свим горућим проблемима села.¹⁷

Према устаљеном начелу и по партијској директиви, комисије за село формирале су се и вертикално наниже, од републичких до средњих партијских комитета. Према Моми Марковићу, који је био на челу централне партијске комисије за село, смисао формирања ових комисија био је да се доследно спроводи “рад на стварању СРЗ и уопште рад Партије на селу”, што је “врло осетљив задатак” пошто нигде у партиском раду нема толико опасности искривљавања партиске линије као ту”. То је значило и да се на локалном нивоу поштује принцип да “Партија руководи државним апаратом, али га не замењује” и да је Партија “језгро власти, али... није и не може бити исто што и државна власт”. Пишући о дужностима партијских руководилаца на селу истицао је њихову обавезу да познају најосновније принципе пољопривредне производње, агротехнику, законодавство, аграрну политику, како би могли да прате и решавају проблеме на селу и да правилно спроводе политику Партије. Задатак партијаца био је да у свим задацима предњаче и да савесним извршавањем обавеза дају пример осталим сељацима, имајући у виду да је циљ партије изградња “свесног, културног, просвећеног, новог човека на селу”.¹⁸ У свему томе комисије за село имале су задатак да “помогну основним партиским организацијама у проналажењу метода, садржине рада, начина руковођења, правилне организације, као и омасовљења Партије и побољшања њеног социјалног састава на селу”.¹⁹

На састанцима партијских основних организација требало је упознати се са законским и другим прописима и прорађивати директивне чланке из области пољопривреде, а у циљу бољег упознавања чланства и нарочито чланова комисија за

404.

¹⁷“План рада наше комисије уа III квартал 1949 г.”, АЈ, 507 – XV– 1/5.

¹⁸ М. Марковић, *Rad i zadaci osnovnih partiskih organizacija na selu*, 33–38.

¹⁹ “Stenografski zapisnik sa savetovanja predsednika komisija za selo pri CK NR održanog 29. VII. 1949 godine u Beogradu u CK KPJ”, АЈ, 507 – ЦК КПЈ XV 1/11.

село при среским комитетима, организоване су посете представника централне партијске Комисије појединим крајевима земље, током којих су одржавани и семинари посвећени конкретним питањима аграрне политике и вршена контрола рада ових партијских органа. Српска Партија је, примера ради, 1949. на терен послала 500 активиста са задатком да “уведу организацију рада у СРЗ”.²⁰

Ниже партијске структуре биле су шароликог састава, па је Партија наилазила на тешкоће у спровођењу своје линије услед бројних примера некомпетентности, недовољне заинтересованости, опортунизма, па чак и отвореног супротстављања партијској линији. Разуме се, то ништа не говори о исправности или неисправности партијске политике, али се у анализи рада Партије “на терену”, нарочито у контексту њених неуспеха и разних насилних метода, не могу занемарити бројни извештаји који сведоче о мноштву погрешака, неразумевања, незнања, али и злоупотреба, што је сматрано за “искривљавање партијске линије”. Дobar пример очигледног несхватања партијске оријентације представља становиште које је владало у Градском комитету у Суботици: “Без етапа нема револуције... Прва етапа савез са буржоазијом и целокупним сељаштвом; у Другој са сиромашним и средњим сељацима, а у Трећој, у учвршћењу диктатуре пролетаријата само са сиромашним сељацима против средњака и кулака”.²¹ Овакво круто и “недијалектичко” усвајање шаблона из *Историје СКП(б)*, толико супротно ставу Партије да су ситни и средњи сељаци “трајни савезник” радничке класе, управо је илустрација онога што је у Партији сматрано за секташки став и што је Кидрич оцењивао као “стопоцентно антикомунистичко становиште”.

Од половине 1949. стабилизовале су се колико-толико комисије за село при партијским организацијама, премда је било доста организационих проблеми њихово консолидовање трајало је све до 1950. На челу комисија били су секретари организационо-инструкторских секретаријата, који су били оптерећени другим

²⁰ “Zapisnik sa prvog sastanka IV grupe aktiva pri Komisije za selo CK KPJ održan 3. VI. 1949. g.”, АЈ, 507 – XV 1/4; “Stenografski zapisnik sa savetovanja predsednika komisija za selo pri CK NR održanog 29. VII. 1949 godine u Beogradu u CK KPJ”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/11; “Stanje komisija za selo i o nekim osnovnim pitanjima partiskih organizacija”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/119;

²¹ “Извод из извештаја о квалитету идеолошко-васпитног рада у 1950.”, Нав. према: М. Павловић, *н. д.*, 157. Очито, у питању је став партијског кадра који је учио марксизам-лењинизам из Историје СКП(б), која је била основно штиво за образовање комуниста до 1948. Тито је на састанку Политбироа 1947. истицао да је изучавање историје СКП(б) без увида у стварност југословенског развоја “јалов посао” и додао: “Нешто се ново код нас збива. Има код нас, у нашем развоју, читав низ нових путева.”

партијским обавезама, а сам кадар комисија био је слаб, због чега је ЦК КПЈ одлучио да организациони секретари не треба да буду на челу комисија за село, већ да се на та места изаберу други кадрови, али који су били чланови бироа среских комитета.²² Ипак, до краја 1949. није било среза у којем среске комисије нису биле макар у завршној фази формирања.²³ У оквиру актива републичких комисије постојале су посебне групе за појединачна питања. Тако је Комисија при ЦК Србије имала шест група: за производно-финансијске планове и књиговодство (у задругама), за план инвестиција, за агротехничке мере, за комуналну делатност, за здравствено-хигијенске мере и за културно-просветна питања.²⁴ Слично је било и груписање по областима надлежности и у комисијама других републичких ЦК.

О раду сеоских организација Партије у Комисију за село при ЦК КПЈ су стизали бројни извештаји и то по две линије: као извештаји самих комисија при нижим партијским органима и као извештаји чланова Комисије за село ЦК КПЈ који су обилазили терен и на састанцима реферисали о својим запажањима. Из ових извештаја се виде извесни успеси у раду комисија, најпре организациони, у погледу вертикалног повезивања од среских, преко обласних до републичких комисија за село, затим у одржавању разних инструкторских семинара за рад у задругама, разних предавања (која су у појединим местима у Босни постала “права потреба за сељацима”), у помагању стабилизовања радних задруга, нарочито у спречавању да се задруге растурају, у промовисању мера аграрне политике, укључивању сељаштва у решавање разних привредних питања.²⁵

Ипак, много више расправљало се о проблемима и неправилностима у раду. Као заједничка карактеристика рада партијских комисија и партијских организација на селу уопште уочавао се од самог почетка њиховог рада бирократизованост и одсуство јасне оријентације, кампањски карактер, читав низ неправилности у односима према

²²“Stanje komisija za selo i o nekim osnovnim pitanjima partiskih organizacija”, AJ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/119; “Zapisnik sa sastanka aktiva Komisije za selo CK KPJ održanog dana 29. XII. 1949”, AJ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/25.

²³ “Stenografski zapisnik sa savetovanja predsednika komisija za selo pri CK NR održanog 29. VII. 1949 godine u Beogradu u CK KPJ”, AJ, 507 – ЦК КПЈ XV 1/11.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto; “Zapisnik sa sastanka aktiva pri Komisiji za selo CK KPJ, održanog 27. IX. 1949 g.”, AJ, 507 – XV 1/14; “Informacija o organizaciono partiskim pitanjima na selu”, AJ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/126; “Izveštaj o obilasku partiskih organizacija na selu”, AJ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/42.

инокосним сељацима који нису желели да ступе у задруге (повећавање откупних обавеза и пореза), као и принуда за учлањење у СРЗ. Претерана фокусираност на стварање СРЗ узроковала је да се из вида изгуби да је задатак комисија много шири, односно да је њихова дужност била, како је подсећао Мома Марковић, “да помогну и основним партиским организацијама у проналажењу метода, садржине рада, начина руковођења, правилне организације, као и омасовљења Партије на селу”. Упозоравајући на опасност од левих и десних скретања он је езоповски истицао да је од те две опасности већа “она која преовладава”, док је највећа “она која се не види”. Као пример левог скретања критикована је пракса да се, примера ради, на партијским састанцима разрезају обавезе пољопривредницима за откуп. Марковић је, надаље, захтевао да се строго води рачуна о поштовању партијске линије, нарочито нагласивши штетност појаве да партијске организације крше принцип добровољности настојећи да “претрче пут до радне задруге”.²⁶ У оцени рада партијских комисија за село, замерано је да оне не држе контролу рада комуниста на селу у својим рукама, да не откривају слабости на терену, да шаљу “бледе и неактуелне” извештаје, да толеришу бројне пропусте, нарочито у погледу кршења добровољности, да не одржавају везе са масовним организацијама нити их ангажују довољно у реализацији мера аграрне политике. Према оцени Моме Марковића из јула 1949, комисије су на терену радиле “по свим могућим питањима, а најмање на питањима на којима би требало да раде”, а нарочито је било штетно што нису допринеле да се смањи обим кршења партијске линије на селу.²⁷

Нарочито је било проблематично што комисије за село у раду нису биле довољно ажурне и што нису на време или нису уопште извештавале о активностима. Квалитет извештаја био је низак; на разне захтеве Комисије за село ЦК КПЈ често није ни одговарано, а као нарочито рђав пример навођено је да ниједна комисија за село при ЦК република “није одговорила на депешу ЦК КПЈ коју је лично потписао друг Ранковић о томе како се обавља јесења сетва”.²⁸

Као један од већих проблема регистровано је противљење самих чланова КПЈ,

²⁶ М. Marković, *Rad i zadaci osnovnih partiskih organizacija na selu*, 32.

²⁷ “Записник са првог састанка IV групе актива при Комисији за село ЦК КПЈ, који је одржан 3. VI 1949 г.”, АЈ. 507 – ЦК СКЈ XV – 1/4.

²⁸ “Svim komisijama za selo Narodnih republika”, АЈ, 507 – XV 1/17.

махом из редова имућнијих сељака, формирању радних задруга, њихово неиспуњавање обавеза откупа и неуредност у плаћању пореза. Због тога се прибегавало партијском кажњавању, све до искључења, што је подржавао и председник комисије Мома Марковић, који је сматрао да у случају чланова КПЈ не сме бити колебања у погледу чланства у СРЗ. До 1950. већина чланова КПЈ на селу, “осим изнимних случајева”, ушли су у СРЗ. Унутар ових задруга постојале су издвојене партијске организације које су биле директно везане за среске комитете, а честа су била и унутарпартијска трвења између чланова Партије у СРЗ и оних ван ње, па чак и формирање две партијске организације у селу, састављене од комуниста-задругара, односно комуниста ван радне задруге. Када би се нашли у СРЗ, чланови Партије су, уместо да буду у првим редовима на раду, настојали да заузму разне бирократске позиције, али је као негативна појава истицано и то ако се у задругама за управне позиције бирају неки “угледни људи” непартијци. Обавеза члана КПЈ да се прикључи задрузи одбијала је многе ванпартијце од жеље да се учлане у Партију. Такође, није био редак случај да су основне партијске организације спречавале настанак СРЗ чак и тамо где је за њих било основе да се оснују. Све је то стварало унутарпартијске проблеме, било да су се појаве неправилног држања комуниста у вези са СРЗ решавале аутоматским искључењем, без “другарског убеђивања”, било да су биле прећутно толерисане.²⁹

Један од проблема било је и занемаривање рада у већ формираним СРЗ (на пример, у појединим задругама нису чак ни постојале партијске организације, а у Хрватској је било задруга које од оснивања није посетио “нико из комитета”). Где су, пак, задружне партијске организације постојале, показивале су неправилну тенденцију преузимања управе над задругама. а као редован проблем у раду партијских организација навођен је “нагањачки” карактер стварања СРЗ, избор неодговарајућег, вишег типа задружне организације без обзира на неповољне услове за такав тип узадруживања, непостојање плана у раду партијских организација (стихијност), нередовни састанци, а убрзо и

²⁹ “Stenografski zapisnik sa savetovanja predsednika komisija za selo pri CK NR održanog 29. VII. 1949 godine u Beogradu u CK KPJ”, AJ, 507 – ЦК КПЈ XV 1/11; “Zapisnik sa sastanka održanog 17. X. 1949 g. sa drugovima koji su se vratili sa terena”, AJ, 507 – XV 1/14; “Zapisnik sa prvog sastanka IV grupe aktiva pri Komisije za selo CK KPJ održan 3. VI. 1949. g.”, AJ, 5071 – ЦК СКЈ XV 1/4; “Informacija o organizaciono partiskim pitanjima na selu”, AJ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/126; “Izveštaj o obilasku partiskih organizacija na selu”, AJ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/42; “Osnovna partiska organizacija u SRZ”, AJ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/92.

тенденција да комисије за село преузму на себе низ задатака који им нису припадали (на пример, прибављање евиденције о сетви, што је био задатак државне администрације, а не партијске комисије /1(4)) били су само неки од проблема.³⁰

Крајем 1949. направљен је у Министарству пољопривреде одржана је конференција посвећена задацима за предстојећу 1950 годину, која је требало да буде година снажне активности на селу, чему су свој допринос морале да дају и комисије за село при свим нивоима партијске организације. О томе је расправљано на састанку Комисије за село ЦК КПЈ децембра 1949. и том приликом је скициран план активности: попуњавање актива комисија на свим нивоима, снажнија контрола рада партијских организација у смислу директива ЦК КПЈ, омасовљење СРЗ, отклањање секташтва у раду Партије на селу, помоћ радним задругама у консолидацији свих њихових активности (од производње до књиговодства), чување демократичности, присуствовање на задружним скупштинама, израда брошура за потребе СРЗ, снажније ангажовање масовних организација у социјалистичкој реконструкцији села, спровођење агротехничких мера у пољопривреди, политички рад у вези са државним прописима (дискусије о откупу, порезу), разрада плана писања штампе о селу, развијање културно-просветних и фискултурних активности на селу, промовисање технике у пољопривреди, снимање филмова из живота на селу, састанци са књижевницима и сликарима у вези њиховог доприноса раду на селу преко уметничких садржаја, снажније ангажовање учитеља у културно-просветном раду. Комисија за село ЦК КПЈ је крајем 1949. упутила републичким комисијама писмо у којем је, констатујући успехе у раду на изградњи социјалистичке пољопривреде, пре свега омасовљавање задругарства, осудила кршење принципа добровољности, бесмислено стварање економски неодрживих радних задруга од стране сиромашних сељака “претежно чланова партије”, које је значило “секташко изоловање најсавеснијег језгра у селу од претежне већине сељака”. Комисија је тражила да се обустави стварање таквих радних задруга, осуђујући и инсистирање само на стварању највиших типова задружних организација, без истинске спремности чланства. Структурне промене у пољопривреди изазивале су потресе, који

³⁰ “Zapisnik sa prvog sastanka IV grupe aktiva pri Komisije za selo CK KPJ održan 3. VI. 1949. g.”, AJ, 507 – XV 1/4; “Stenografski zapisnik sa savetovanja predsednika komisija za selo pri CK NR održanog 29. VII. 1949 godine u Beogradu u CK KPJ”, AJ, 507 – ЦК КПЈ XV 1/11; “Informacija o organizaciono partiskim pitanjima na selu”, AJ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/126.

су дестимулативно деловали на производњу, па се од партијских организација захтевало да обрате пажњу на појаве опадања заинтересованости за производњу на приватном сектору, али уз избегавање да се примењују поступци који би приватне сељаке удаљавали од Партије.³¹

У првим годинама своје политичке активности као владајуће снаге, Партија није успела да прекрије мрежом својих организација читаво сеоско подручје. Према подацима из 1950. број основних партијских организација у југословенским републикама био је следећи:³²

	Хрватска	Србија	Словенија	Македонија	Б и Х	Ц. Гора
Број села	6.691	6.046	6.222	3.972	1.727	751
Број о.п.о.	2.450 37%	4.635 77%	1.413 23%	2.030 51%	1.340 76%	515 69%

Извор: “Zapisnik sa sastanka aktiva Komisije za selo СК КПЈ одржаног дана 29. XII. 1949”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/25.

Када је реч о члановима Партије на селу, у периоду од 1945. до 1953. било је значајних осцилација.

Година	Укупно чланова КПЈ/СКЈ	Сељаци чланови КПЈ/СКЈ	Процент сељака	Индекс 100=1946.
1946.	258.303	130.157	50,38	100
1948.	482.938	231.032	47,83	178
1950.	607.443	263.474	43,37	202
1952.	772.920	330.454	42,75	254
1954.	654.669	148.227	22,64	114

Извори: *Социјална структура Савеза комуниста Југославије и правци њеног развоја*, анализа ЦК СКЈ, Београд, јануара 1968. године; *Промене у броју и структури чланства СКЈ са посебним освртом на пријем непосредних произвођача и омладине*, материјал Комисије за развитак, организовање и метод рада ЦК СКЈ, Београд, 1966.

Иако је сељаштво несумњиво чинило већину чланова КПЈ после рата,³³ подаци из претходне табеле су, међутим, проблематични. Све до 1953. социјална структура је

³¹ “Zapisnik sa sastanka aktiva Komisije za selo СК КПЈ одржаног дана 29. XII. 1949”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/25.

³² “Informacija o organizaciono partiskim pitanjima na selu”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/126.

³³ В. Petranović, *КПЈ (СКЈ) у борби за стварање социјалистичке Југославије*, 99.

исказивана према социјалној припадности у тренутку ступања у КПЈ и ти подаци нису ажурирани према новонасталој ситуацији промене занимања односно социјалне припадности. Ако се посматра само 1946. година, онда од броја чланова КПЈ – сељака треба одузети број оних који су били чланови Партије, сељачког порекла, али су остали на служби у Југословенској армији. Без њих, сељака је било знатно мање – 80.331.³⁴ До краја 1947. партијско чланство је обухватало 104.101 сељака, М. Марковић је за 1949. наводио податак о око 176.000 сељака, а крајем 1950. је било 200.829 чланова са села, што је износило само 2,7% од укупног пољопривредног становништва (највише у Црној Гори – 5%, а најмање у Словенији – 1,8%). Стање партијске организације на словеначком селу било је утолико лошије будући да је од наведеног броја припадника основних партијских организација на селу живело тек око 54%. На предизборним листама НФ сељаштво је, међутим, било заступљено у релативно високом проценту: од 620 посланичких кандидата на изборима 1950, 92 су били сељаци.³⁵

Проблем искључивања сељака из Партије због разних облика кршења партијске дисциплине, политичке неисправности, лошег владања, отпора мерама власти, неучлањивања у СРЗ био је нарочито изражен од 1949. Тако је током 1950. до октобра у Партију примљено 28.786 сељака, а искључено 10.796, од чега чак 3.871 задругар, због разних облика (стварног или набеђеног) непоштовања правила задружног рада. Од наведеног броја нових и искључених чланова Партије, највише је и примљено (57%) и искључено (56%) у Србији. У појединим срезovima број искључених чланова Партије био је већи од новопримљених, па је чланство у тим срезovima опадало, а дешавало се и да је број искључених чланова Партије био већи од броја оних који су у њој остали. Такође, као казна за кршење партијске линије примењивано је и “раскандидовање” сељака који су били пред пријемом у Партију.³⁶

³⁴ S. Šuvar, *Društvene promjene i djelovanje komunista u selu*, Beograd 1968, 44.

³⁵ А. Ранковић, “Товор на великом предизборном митингу у Ранковићеву”, *Изабрани говори и чланци*, 328.

³⁶ “Informacija o organizaciono partiskim pitanjima na selu”, АЈ, 507 – ЦК СКЈ XV 1/126; М. Marković, *Rad i zadaci osnovnih partiskih organizacija na selu*, 3.

Народни фронт на селу

Осим активности КПЈ, нарочито је био важан рад Народног фронта и масовних организација у његовом саставу. Поред бројних културних активности на селу, од којих су нарочито важне биле акције описмењавања сељаштва, преко НФ промовисане су и спровођене мере аграрне политике. НФ је био нарочито важан јер је преко њега политика Партије на селу обухватала и непартијце, пошто су активности НФ служиле за објашњавање актуелних мера политике на селу и указивање на њихов дубљи смисао, за који је требало придобити најшире слојеве сељаштва, а не само комунисте.³⁷ Тако је делатност НФ требало да допринесе “припремању за социјалистичко друштво најмногбројнијег, али најзаосталијег дијела становништва – сиромашног и средњег сељака”.³⁸

У ширењу партијског аграрно-политичког програма и његовом остварењу у пракси НФ-у је испрва припадало најважније место, пошто је КПЈ претежно и спроводила своју политику на селу, као и у другим областима, преко фронтовских организација, све до 1949, када видљивија постаје она сама. Међутим, без обзира на ниво сопствене видљивости у друштву, Партија је све време деловала преко НФ, на чијем челу су се, на свим нивоима власти, налазили махом комунисти.³⁹

Важно место НФ у друштвено-политичком систему прегнантно је изразио Едвард Кардељ на Првом конгресу НФ 1945, наглашавајући значај месних (махом сеоских) организација: “Фронт мора бити тамо гдје се ради, где је се рјешавају свакодневни практични задаци, гдје треба руководити послом, давати помоћ и иницијативу разним органима... Без сталног јачања мјесних одбора, без њиховог изграђивања по принципу, да се они морају налазити тамо гдје се ради, Фронт би био мртво слово на папиру”.⁴⁰

Када је реч о селу и пољопривреди, спроводити програм Фронта, подвлачио је Тито

³⁷ “Zapisnik sa prvog sastanka IV grupe aktiva pri Komisije za selo CK KPJ održan 3. VI. 1949. g.”, AJ, 507 – XV 1/4.

³⁸ М. Јовићевић, *Улога и задаци Народног фронта на селу*, Београд 1949. (Јовићевић је био секретар ИО НФЈ).

³⁹ О активностима Народног фронта видети: В. Petranović, *Privremena vlada*, 173–205; Isti, *Politička i ekonomska osnova*, 82–126; Isti, “Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije”, *Istraživanja* 8/1979, 309–399; “Извештај о раду Народног фронта”, AJ, 142 – 19 – 58, л. 403.

⁴⁰ Е. Кардељ, “О политичком положају код нас и у свијету и задацима народног Фронта Југославије”, *Први Конгрес Народног Фронта Југославије*, Сарајево 1945, 36–7.

на Првом конгресу ове организације, значило је, између осталог, “засијати стопроцентно... поља на јесен и у прољеће”, “повисити производњу”, учинити “крајње напоре” на снабдевању “гладних крајева”.⁴¹ Такође, задатак НФ је било учешће фронтовских организација у обнови: “Велика је заслуга Народног фронта што је већи дио порушених села и градова поново обновљен”, оцењивао је Тито рад ове политичке организације.⁴²

Поједини аспекти делатности НФ на спровођењу аграрне политике и уопште политике на селу дефинисани су у програму НФ. Најпре, програмом је било предвиђено да већ у фази обнове земље дође до “широког и масовног покрета задругарства међу сељацима”. Поред тога, предвиђано је и спровођење аграрне реформе којом би земља припала онима који је и обрађују. Програм је затим најављивао решење проблема дугова у интересу најширих сељачких слојева, увођење пореске политике која ће значити највеће опорезивање оних који имају највећи доходак, онемогућавање експлоатације радног сељаштва, повезивање сељачког задружног сектора са градским задругама и државним сектором, помоћ у обнови газдинстава, као и опште подизање здравственог, културног и просветног нивоа сељаштва.⁴³ Све ово биле су програмске оријентације КПЈ, али су оне изречене прво преко НФ.

На Другом конгресу НФ Сретен Жујовић, секретар организације, посебно је истицао значај НФ у југословенским приликама будући да је, тако организован, представљао “идеалну форму” која је отеловљавала “савез радника и сељака”. Да би се учешће фронтовских организација у раду на селу повећало, “помоћ селу” је требало да постане једна од редовних ставки у раду фронтовских организација. Према Жујовићу, нарочито је било значајно ангажовање НФ у откупу чије је извршење спречавао “саботерски рад народних непријатеља противан државним и сељачким интересима”, при чему је, према Жујовићевим тврдњама, било приметно да је откуп давао добре резултате свуда где је активност НФ била развијена. НФ је учешћем у акцијама агитације за извршавање откупа и другим активностима доприносио класној борби против капиталистичких сеоских елемената који су рачунали на “ранију

⁴¹ “Говор председника Народног Фронта Југославије Маршала Јосипа Броза – Тита”, *Први Конгрес*, 59.

⁴² Говор на Другом конгресу НФ, АЈ, 142 – 1 – 6.

⁴³ “Основна програмска начела Народног Фронта Југославије”, *Први Конгрес*, 68, 71–2.

политичку заосталост сељака, губећи из вида снагу Народног фронта”. Њихов неуспех зависио је од резултата НФ у раду на “подизању свести” сељаштва, на чему се, ипак, није радило довољно, како је 1947. оцењивао Жујовић.⁴⁴ У том смислу, од организација НФ се очекивало да “подижу свест... маса, нарочито на селу”, да “кроз задругарство..., кроз борбу за правилно извршавање задатака власти, кроз борбу за идеолошко васпитање, основне радне масе на селу приведу ка правом разумевању класне борбе” и да се на тај начин учврсте “на бази јачања класног савеза радничке класе са осталим радним масама... у смислу заостравања оштрице тога савеза против капиталистичких елемената на селу”.⁴⁵ У том погледу је нарочито било важно да се фронтоске организације ангажују у спречавању да “непријатељски елементи” заузму водећа места у земљорадничким задругама.⁴⁶

Прва већа активност НФ на селу била је изградња задружних домова, која је покренута с јесени 1947. на Титову иницијативу и која је садржала идеју да ти домови постану привредна и културна средишта на селу. О томе се расправљало на једној седници ИО НФ, која је, са једне стране, већ тада откривала извесну изолованост С. Жујовића, а са друге стране, ентузијазам и својеврсну фасцинацију идејом задружних домова. Њен садржај доносимо нешто опширније. С. Жујовић је на седници предлагао ограничена улагања у ове објекте, које је, по њему, требало градити само у најнапреднијим задругама: “Не смемо дозволити да назадне задруге дођу до домова па да нам се после смеју..., да такви домови постану места за одржавање игранки”.⁴⁷ Представник омладине у НФ Рато Дугоњић најавио је, међутим, масовно добровољно ангажовање омладине, пошто ће се градити “хиљаде нових, великих, лепих зграда”, али на седници, код других чланова, није било превише ентузијазма. Међу старијим члановима ИО НФ осећала се извесна тензија. На Жујовићев коментар да је НФ до тада организацију добровољних радова “тек тако вршио”, реаговао је Нешковић: “Па и није”. “Вршио их је али није онако како је требало”, одговорио је Жујовић, додајући да фронтоске бригаде постоје “понегде”. Дугоњић, међутим, упркос опрезу секретара

⁴⁴ (Говор С. Жујовића), Стенографске белешке Другог конгреса Народног фронта Југославије одржаног на дане 26, 27 и 28 септембра 1947 године у Београду, АЈ, 142 – 1 – 6.

⁴⁵ “Састанак Извршног одбора Народног фронта Југославије, одржан 23 јануара 1950 године у Београду”, (Излагање Е. Кардеља), АЈ, 142 – 19 – 57, л. 73.

⁴⁶ “Народни фронт и задругарство”, АЈ, 142 – 31 – 92, л. 151.

⁴⁷ “Стенографске белешке. Седници проширеног Извршног одбора Народног фронта Југославије – одржана 29. новембра 1947 год”, (Излагање С. Жујовића), АЈ, 142 – 19 – 57, л. 8.

НФ није одустајао, па је већ осмишљавао план активности: треба почети са вађењем земље за цигле, набавкама креча, песка, осењујући да би “извесне ствари већ сада требало да почну”. Нешковић се задржавао на скромној идеји да се одреди место за задружни дом, али Дугоњић је већ прелазио на питање изгледа домова: “Незгодно би било да сви буду типизирани”, предложивши “10 – 20 пројеката за сваку републику”, како се не би стекао утисак, путујући кроз Југославију, да се иде “од касарне до касарне”. Затим је постављао питање руководства, предлагао називе за акцију, док је код осталих учесника седнице преовладала жеља да се седница заврши само уопштеним закључцима. Уз још један нелагодан дијалог Жујовића и Милана Поповића, секретар је закључио седницу: “Другови, ја мислим да би ми требали да се састанемо и продискутујемо доцније по овом питању”.⁴⁸

На Петом конгресу КПЈ јула 1948. Кардељ је тек начелно поновио да су задаци НФ на селу нарочито велики, пошто НФ, као масовна организација, “због своје организационе повезаности лакше савлађује повремена колебања” што се “нарочито односи на село”.⁴⁹ Истом приликом Петар Стамболић је оценио да се НФ ипак “још увек није довољно zaloжио у раду на развијању задругарства и пољопривреде”,⁵⁰ што је стављено у задатак овој организацији за наредни период.⁵¹ И Благоје Нешковић је 1948. истицао да НФ није био довољно ангажован на селу и подстицао да се ова организација више укључи, пре свега у унапређењу задругарства, али не само у обављању радова на изградњи задруга, већ и свих активности које треба да допринесу да задругарство истински заживи на селу, што је “крупан историски задатак” НФ.⁵²

Организације НФ радиле су активно на промовисању задругарства: на оснивању задружних економија, сточарских фарми, задружних винограда, подрума, воћњака, машинских станица, ветеринарских апотека, организовањем помоћи синдикалних организација задругама (акција “село–град”), слањем агронома у задруге, одржавањем предавања и курсева, организовањем посета инокосних сељака социјалистичком

⁴⁸ “Стенографске белешке. Седници проширеног Извршног одбора Народног фронта Југославије – одржана 29. новембра 1947 год”, (Излагања С. Жујовића, Р. Дугоњића и М. Поповића), АЈ, 142 – 19 – 57.

⁴⁹ Е. Кардељ, “Комунистичка Партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам”, 576.

⁵⁰ (Дискусија Петра Стамболића), *V Конгрес*, 666.

⁵¹ “Резолуција V Конгреса КПЈ о основним наредним задацима организација КПЈ”, *Исто*, 792.

⁵² Б. Нешковић, “Народни фронт и задружне организације”, Зборник материјала о задругарству ФНРЈ, Београд 1948, 58.

сектору, слањем штампе и литературе задругама.⁵³ Током 1948. нарочито је била заступљена активност на изградњи задружних домова, из чега је следила и нешто већа ангажованост НФ на селу, махом у организацији пољопривредних радова, али политичка активност на селу, у основи, није била жива. А управо је та политичка активност НФ била најважнија, при чему је она била “најтежа и најкомпликованија... нарочито – и првенствено – на селу”. При томе, та политичка активност није била, према Нешковићу, ништа друго него класна борба, што фронтовске организације нису увек схватале. Та активност је нарочито била важна на селу, где је бројно сеоско становништво, које је било ван Партије, једино било могуће организовати преко НФ.⁵⁴

Иако је са преласком на планску привреду при организацијама НФ био организован читав низ секција, међу којима и секција за пољопривреду, она није показивала значајније активности. Право интензивирање активности НФ на селу уследило је после разлаза са СССР и, нарочито, после Другог пленума ЦК КПЈ. Од краја 1948. при Савезном одбору НФ формирају се, између осталог, и Комисија за пољопривреду, на чијем се челу налазио Мијалко Тодоровић и Управа за изградњу задружних домова, на чијем се челу нашао Никола Ковачевић. Од краја 1949. постојала је Комисија за пољопривреду и задругарство, која већ 1950. постаје Комисија за пољопривреду и пошумљавање, а формирана је (1950) и посебна Комисија за такмичење СРЗ. Комисије су образоване и код нижих фронтовских организација, све до основних. У суштини, најшири делокруг рада имала је Комисија за пољопривреду (и пошумљавање), чији је задатак био да координира своје активности са Министарством пољопривреде агитујући за спровођење мера које оно пропише, да пропагира агротехничке мере (“против конзервативизма у земљорадњи и сточарству”), да организује добровољне месне пољопривредне радове где је потребно, да објашњава предности задругарства и напреднијих начина производње. Такође, требало је да организовањем предавања и разних акција допринесе повећању производње, као и да омогући преношење позитивних искустава између разних крајева, организујући посете сељака напредним газдинствима. Светозар Вукмановић Темпо истицао је као задатак ове комисије и борбу за боље уређење сељачких газдинстава, што ће наићи на одобрење код “сваког

⁵³ М. Јовићевић, *н. д.*, 30.

⁵⁴ Б. Нешковић, “Организациони проблеми Народног фронта”, (реферат на проширеном Пленуму Савезног одбора народног фронта Југославије 28. новембра 1948), АЈ, 142 – 16 – 188.

села”, јер је то интерес и самих сељака, а и државе. Управа за задружне домове имала је задатак да надгледа и координира довршавање до тада започетих домова, који су се финансирани из државних средстава, као и да даје иницијативу на терену за набавку сопствених средстава за изградњу задружних домова тамо где није било предвиђено државно улагање. Већ 1950. Управа је прикључена Комисији за пољопривреду.⁵⁵

Од 1949. фронтовске организације су се на најразличитије начине усмериле ка социјалистичкој реконструкцији села.⁵⁶ Улога НФ била је пре свега идеолошко-васпитна, будући да је “једна од основних претпоставки изградње социјализма... посебно на селу... постојање минимума политичке свести”.⁵⁷ Преображај пољопривреде који се интензивно одвијао могао се схватити само “ако се има у виду политичка снага Народног фронта, чврсти савез радничке класе и радног сељаштва”, сматрао је П. Стамболић, истичући да је захваљујући активности НФ “већ позитивно решено питање да ли радно сељаштво хоће да прихвати реконструкцију пољопривреде”.⁵⁸ У новом програму НФ као посебна тачка уведен је задатак социјалистичке реконструкције села у којој “радни сељаци уз помоћ државе радног народа настоје да удруживањем у задруге, а нарочито стварањем заједничке, задружне својине на земљу и остала средства за производњу, из темеља промене свој живот” воде борбу против “сеоских богаташа и разних шпекуланата, који на разне начине покушавају да зауставе радне сељаке на том путу”. Победа сељака у тој борби за

⁵⁵ “Стенографски записник седнице Савезног одбора Народног фронта Југославије одржане на дан 19. јуна 1948”, (Реферат П. Стамболића), АЈ, 142 – 16 – 13; “Zapisnik sednice Sekretarijata Narodnog fronta Jugoslavije od 16 decembra 1948 god. i 6 januara 1949 godine”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 1; “Састанак Секретаријата Савезног одбора Народног фронта Југославије, 6 јануар 1949 године”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 34–39, 46; “Zapisnik sa sastanka rukovodilaca komisija i uprava saveznog odbora Narodnog fronta Jugoslavije, održanog 15. januara 1949 godine”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 54–55; “Записник са састанка Комисије за пољопривреду одржаног на дан 23. III 1949 г”, АЈ, 142 – 31 – 91, л. 2; “Састанак руководиоца комисија и управа Савезног одбора Народног фронта Југославије, 15 – I – 1949 године”, АЈ, 142 – 20 – 64; “Одлука Секретаријата Савезног одбора Народног фронта Југославије о основним задацима помоћних тела при Савезном одбору”, АЈ, 142 – 20 – 64 – л. 77; “Састанак Секретаријата Извршног одбора Народног фронта Југославије одржан 23. септембра 1949 г.”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 583–584; “Записник седнице Извршног одбора Народног фронта Југославије одржане 29 јуна 1950 године”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 708–709; “Рад комисија Извршног одбора НФЈ”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 718–719; “Пленарни састанак Комисије за пољопривреду и задругарство одржан 10 – II – 1950.”, АЈ, 142 – 31 – 91, л. 47; “Основни задаци Комисије за пољопривреду”, АЈ, 142 – 31 – 92, л. 129.

⁵⁶ “Закључци пленума Комисије за идеолошко-васпитни рад Савезног одбора НФЈ”, *Народни фронт*, 3/1949, 54; “Закључци Пленарног састанка Комисије за организациона питања Савезног одбора НФЈ”, *Исто*, 5/1949, 28; “Закључци Пленума за идеолошко-васпитни рад”, *Исто*, 32.

⁵⁷ М. Милићевић, “Нове мере за јачање СРЗ и улога Фронта у њиховом спровођењу”, *Исто*, 8–9/1951, 11.

⁵⁸ (Дискусија Петра Стамболића на Трећем конгресу НФ), 142 – 2 – 7.

задруге значила би и крај “експлоатације човека човеком”, престанак опасности “беде и пропадања”, коначно учвршћење савеза радника и сељака.⁵⁹ Нарочито је био важан став НФ према приватном сектору, што је Мијалко Тодоровић својим сарадницима објаснио на следећи начин: “Основна средства и пут којим треба Народни фронт да делује на извршењу задатака на приватном сектору – јесте политичка мобилизација свих фронтоваца... на утврђивању годишњих планова који су достављени једном месном одбору од државних органа на изналажењу тих површина, на засејавању, на правилном распоређивању тих планова на произвођаче ради исправљања оних грешака које чине наши пољопривредни органи често пута неправилном распоредом који изазива те штетне политичке последице као и у подбацавању самог плана”. Осим тога, од фронта се очекивало и да политичким средствима, контролом и убеђивањем “притискује поједине сељаке да посеју”.⁶⁰

НФ је имао задатак и да сељаштву приближи планску пољопривреду, да сељак постане “активан учесник у планирању”, како је на Трећем конгресу НФ говорио председник Главног задружног савеза Добросав Томашевић, истичући улогу Фронта захваљујући којој се “исковао лик... сељака-задругара, истрајног градитеља социјализма”.⁶¹ У том правцу, посебно је била значајна улога ове организације у условима када се на селу, после разлаза са ИБ-ом, развила јака пропаганда против политике Партије на селу. Због разних “непријатељских активности” улога НФ постала је посебно важна у ширењу колективизације на селу.⁶² Тито је на Трећем конгресу НФ хвалио његову активност у стварању сељачких радних задруга, коју су фронтовске организације прихватиле “као своју социјалистичку обавезу”.⁶³ Масовни успех (како се тада тврдило) колективизације, упркос отпорима, био је, између осталог, сматран и за дело фронтовских организација на селу.⁶⁴

Такође, од 1949. када је Партија интензивирала своју улогу у сеоским срединама,

⁵⁹ “Програмска декларација”, 95.

⁶⁰ “Пленарни састанак Комисије за пољопривреду и задругарство одржан 10 – II – 1950. ”, АЈ, 142 – 31 – 91, л. 37.

⁶¹ (Говор Д. Томашевића), Ток рада Трећег конгреса Народног фронта Југославије, АЈ, 4 – 2 – 7.

⁶² (Говор Стевана Дороњског на Трећем конгресу НФ), АЈ, 142 – 2 – 7; М. Јовићевић, *н. д.*, 29.

⁶³ Ј. Б. Тито, “Реферат на Трећем конгресу Народног фронта Југославије ”, *Говори и чланци*, VII, 201.

⁶⁴ (Излагања Л. Колишевског, С. Дороњског), Стенографске белешке са Трећег конгреса НФЈ, АЈ, 142 – 2 – 7; К. Попиводе, “Извештај о раду народног фронта Југославије”, *IV конгрес Народног фронта Југославије*, 95.

организације НФ представљале су извор нових чланова Партије у ситуацији када је било потребно попунити малобројне сеоске партијске организације или пак формирати нове у местима где нису постојале.⁶⁵ Народни фронт је, следећи линију Партије, требало да допринесе даљем артикулисању класне борбе на селу, организујући радно сељаштво и васпитавајући га “у духу социјализма”.⁶⁶ То је нарочито истакнуто на Трећем конгресу НФ априла 1949, када је у програмску декларацију ушло и то да ће се НФ “непоколебљиво борити за победу социјализма на селу”, да неће допустити да његове редове на селу слабе роварењем сеоски богаташи и свакојаки шпекуланти,” као и да ће “своје редове најбрже и најсигурније очистити од таквих елемената упорном борбом за социјалистички преображај села”.⁶⁷ У том контексту, како је објашњавао Мијалко Тодоровић, да “када власт некога кажњава Фронт треба пре и после тога политички да објашњава мере”.⁶⁸

Оснивање СРЗ донело је својеврсно преклапање активности задружних скупштина и конференција са активностима НФ у области пољопривреде, али је ипак истицано да у области политичких питања и разјашњавања правца социјалистичке изградње на селу улога НФ остаје незамењива, као улога “политичке базе” задругарства са задатком да “политички бдије над радом и напретком задруге”, али не и да преузима управу над задругом. Такође, занемаривање рада у задругама произлазило је из става да је уласком у задругу сељак “постао комуниста или политички човек толико чврст да више није потребно с њиме радити” (Б. Нешковић). Задаци НФ у задругама били су следећи: помоћ у извршењу плана производње и инвестиција, у изградњи задружних домова, помоћ економијама земљорадничких задруга, политички рад на учвршћењу, проширењу и оснивању сељачких радних задруга, културни програми за СРЗ. Осим тога, услед разних примера секташења и подела на задругаре и незадругаре од НФ се очекивало да организује управо “заједнички идеолошко-васпитни рад за чланове сељачких радних задруга и инокосне радне сељаке”.⁶⁹

⁶⁵ “Zapisnik sa prvog sastanka IV grupe aktiva pri Komisije za selo СК КРЈ одржан 3. VI. 1949. г.”, АЈ, 507 – XV 1/4.

⁶⁶ (Говор С. Дороњског на Трећем конгресу НФ), Стенографске белешке са Трећег конгреса НФЈ, АЈ, 142 – 2 – 7.

⁶⁷ (Пројекат програмске декларације НФЈ), АЈ, 142 – 2 – 7;

⁶⁸ “Sednica Sekretarijata Izvršnog odbora NF Jugoslavije (23. X. 1950)”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 74.

⁶⁹ “Састанак Секретаријата Савезног одбора Народног фронта Југославије одржан 4 априла 1951 г.”, АЈ, 142 – 30 – 64, л. 110; М. Радић, “Организације народног фронта у мјестима са сељачким радним

Преко НФ организоване су и посете сељака из крајева где није било радних задруга Војводини и другим подручјима са развијеним задругарством, после чега су повратници а таквих екскурзија постајали “најбољи агитатори СРЗ”.⁷⁰ Захваљујући активности НФ, тврдило се, створено на стотине ових организација. Тиме се мислило на утицај пропаганде коју су фронтовске организације шириле. Фронтовске организације ангажовале су се у изградњи задружних домова, у задружној пропаганди, тумачењу одлука Другог пленума, у организацији задружног такмичења, у обрађивању задружних имања, организовању разних општих предавања и специјализованих предавања за пољопривреднике, па чак и у довођењу пионира из градова на летовање у поједине радне задруге (где су пионери “сасвим самоиницијативно учествовали и у неким лакшим радовима: на пример брали воће, купили класје и слично”, при чему су сва деца “добила у тежини”).⁷¹

У погледу активности на селу, фронтовским организацијама стављено је у задатак, поред опште обавезе да на сеоским конференцијама и предавањима објашњавају и пропагирају државно-партијску политику и “раскринкавају” пропаганду противника новог поретка још низ других задатака: да се ангажују пре свега у кампањама сетве, а потом и других радова на сва три сектора, (на приватним имањима углавном на подручју “угроженог сектора” у који су спадала имања удовица, ратних инвалида, немоћних лица, затим имања приватних сељака која они не могу или неће да обраде); да учествују у извођењу локалних мелиорација; да организују борбу против разних штеточина; да учествују у одређивању висине и врше пропаганду извршавања

задругама”, *Народни фронт*, 2/1951, 13–15; “Састанак са секретарима републичких секретаријата Народног фронта одржан 5 априла 1951 године.”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 59; “Методологија планирања привредне и здравствене делатности Народног фронта Југославије”, АЈ, 142 – 19 – 58, л. 253; Ј. Хрнчевић, “О идеолошко-васпитном раду Народног фронта”, *Седница Извршног одбора Народног фронта Југославије*, Београд 1950, 19.

⁷⁰ АЈ, 507 – ЦК СКЈ – XV–1/2.

⁷¹ Ј. Б. Тито, “Политички извјештај”, *Трећи конгрес Народног фронта Југославије*, Београд 1949, 7; Љ. Арсов, “Привредна делатност народног фронта Југославије”, *Седница Извршног одбора Народног фронта Југославије*, Београд 1950, 23–24; К. Попивоца, “Извештај о раду народног фронта Југославије”, *Исто*, 97; М. Јовићевић, *н. д.*, 14; В. Жунић, “Искусства организације народног фронта среза Тимочког у развијању локалне делатности”, *Народни фронт*, 2/1949, 45; М. Ковићевић, “Основни резултати рада Народног фронта у првој половини 1949 године”, *Исто*, 3/1949, 4; Б. Ј. “Резултати изградње задружних домова”, *Исто*, 5/1949, 43–44; Д. Бајалица, “Развијање такмичења сељачких радних задруга нов задатак Народног фронта”, *Исто*, 5/1949, 1–7; А. Ранков, “Летовање пионира у сељачким радним задругама”, *Исто*, 2/1949, 47–50; Љ. Арсов, “Привредна делатност Народног фронта Југославије у 1949 години”, *Исто*, 1–2/1950, 32–33; М. Милићевић, “О раду основне фронтовске организације на селу”, *Партијска изградња*, 7/1950, 35–52.

откупних и пореских обавеза; да пропагирају нове плодореде у пољопривреди (посебно омасовљење гајења индустријског биља), да агитују за широку примену агротехничких мера, да врше контролу извршења пољопривредних радова, да агитују за стопроцентно засејавање обрадивих површина убеђивањем сељака да не остављају земљу незасејану.⁷²

Нарочито је била важна улога НФ у агитацији приликом спровођења разних пољопривредних пописа, од којих је у великој мери зависила планска пољопривреда. Фронтоске организације су имале задатак да агитују против клања стоке, скривања, премештања стоке из једног села у друго и сличних активности које би попис омеле. Од фронта се тражила и политичка и организациона подршка, која је била важна јер, како је тврдио Темпо, “ако се то чврсто не зграби, ништа се неће учинити”. Темпо је говорио о искуству да је партијски секретар у једном селу агитовао да се пријављује мање чокота винове лозе.⁷³

У погледу пропаганде, рад НФ на селу био је организован преко усмене агитације (предавања, читалачке групе), радија (организовано слушање емисија за село), филма (снимци разних фронтоских акција у пољопривреди, приказивање филмова о предностима крупних газдинстава). Такође, задатак фронта било је организовање разних локалних изложби и сајмова, екскурзија, штампање и растурање брошура, плаката, летака.⁷⁴ Када је реч о пољопривредним радовима у којима је НФ учествовао, они су на селу реализовани фронтоских бригада за добровољни рад на “изградњи

⁷² *Први конгрес ЈНОФ*, Београд 1945; С. Жујовић, “Извештај о раду Народног Фронта Југославије”, 21; “Земаљском одбору Народног фронта” (Писмо Секретаријата ИО НФЈ свим земаљским одборима о учешћу организација НФ у разрезавању пореза земљорадницима), АЈ, 142 – 19 – 61, л. 572; Б. Нешковић, “Извештај о раду Народног фронта”, *Трећи конгрес Народног фронта Југославије*, Београд 1949, 74–88; “Резолуција о текућим задацима Народног фронта Југославије”, *Народни фронт*, 1–2/1950, 48; К. Попивода, “Извештај о раду народног фронта Југославије”, 102–103; (Извештај Б. Нешковића на Трећем конгресу НФЈ), АЈ, 142 – 2 – 7 (Говор је објављен у: *Трећи конгрес народног фронта Југославије*, Београд 1949); (Говор Л. Колишевског на Трећем конгресу НФ), АЈ, 142 – 2 – 7; “Састанак Извршног одбора Народног фронта Југославије, одржан 23 јануара 1950 године у Београду”, (Излагање Р. Чолаковића), АЈ, 142 – 19 – 57, л. 36; “Методологија планирања привредне и здравствене делатности Народног фронта Југославије”, АЈ, 142 – 19 – 58, л. 253– 257; “Пленарни састанак Комисије за пољопривреду и задругарство одржан 10 – II – 1950. ”, АЈ, 142 – 31 – 91, л. 36–37; “Записник са састанка Комисије за пољопривреду и задругарство одржаног на дан 21 априла 1950 године”, АЈ, 142 – 31 – 91, л. 15; (Закључци пленарне седнице Комисије за пољопривреду ИО НФЈ), АЈ, 142 – 31 – 91, л. 90–91.

⁷³ “Састанак Секретаријата Савезног одбора Народног фронта Југославије, 6 јануар 1949 године”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 49.

⁷⁴ “Форме агитације”, АЈ, 142 – 31 – 92, л. 126.

социјализма”. Хиљаде сељака и милиони радних сати утрошени су на том задатку, под идеолошком егидом добровољног рада. Међутим, осим када је реч о разним мелиорацијама, изградњи задружне инфраструктуре и радовима везаним за пољопривреду, ове фронтоске бригаде састављене од сељака нису биле везане за спровођење аграрне политике већ других привредних циљева (у индустрији, рударству, нарочито у шумским радовима), али су биле средство за социјалистичко васпитање сељака, за учвршћење савеза радника и сељака.⁷⁵

Улога НФ била је нарочито важна у организовању такмичења у задругарству. Иако је такмичење у разним делатностима као метод постојало од самог почетка организовања задруга, оно није имало нарочитих резултата. Такмичење се интензивирало од 1950. године када се број задруга повећао, када су се оне колико-толико консолидовале и када је иницијативу за такмичење, на тражење Главног задружног савеза (“да ипак имамо формално покриће зашто преузимамо на селу задругарство” – Б. Нешковић) преузео НФ. При Савезном одбору НФЈ формирана је Комисија за такмичења СРЗ, а затим су истоветне комисије формиране код нижих фронтоских организација. Задатак ових комисија био је да организују масовно такмичење СРЗ, систематски и са планом, будући да су се такмичења до тада одвијала стихијно и без потребне организације, па су често остајала недовршена. Смисао ове акције био је “васпитавање трудбеника за испуњавање задатака социјалистичке изградње”.⁷⁶

У раду НФ на селу испољавале су се и бројне слабости. Као и у случају партијских организација на селу, и НФ је у већој мери био ангажован на објашњавању и спровођењу појединих конкретних активности (“суви практицизам”), а мање на идеолошко-политичком плану, односно на објашњавању саме суштине преображаја који се одвијао на селу. Сељаци су “навикли кад треба одржати конференцију да треба

⁷⁵ Б. Нешковић, “Организациони проблеми Народног фронта”, (реферат на проширеном Пленуму Савезног одбора народног фронта Југославије), АЈ, 142 – 16 – 210; М. Јовићевић, *н. д.*, 10, 22–23.

⁷⁶ (Допис Министарства пољопривреде ФНРЈ Главном одбору НФЈ), АЈ, 142 – 19 – 61, л. 569; “Записник проширене седнице Извршног одбора Народног фронта Југославије, одржане 7 јуна 1949”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 478; Д. Бајалица, “Развијање такмичења сељачких радних задруга нов задатак Народног фронта”, 1–7; “Закључци пленума за такмичење сељачких радних задруга”, *Народни фронт*, 3/1950, 55–57; С. Шехагић, “О неким искуствима из такмичења сељачких радних задруга”, *Задруга*, бр. 62, 27. април 1950, 4; “Закључци пленума Комисије за пољопривреду и шумарство”, *Народни фронт*, 3/1950; “Закључци Секретаријата Извршног одбора Народног фронта Југославије са седнице од 1 августа 1950 године”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 755.

дати обавезе, а не да чују предавање и да се разјасни нека ствар” (Ј. Веселинов). Нарочито је био слаб рад и основним организацијама, иако је баш у њима био најважнији. Демантујући став Б. Нешковића да се стање у фронтовским организацијама на селу стабилизовало, Р. Чолаковић је на једном састанку 1950. износио да је рад НФ на селу (макар у Босни) толико слаб, да је тог рада “било у рату више него сада”. У активностима се радило кампањски, акције су се смењивале без дубљег укоренивања резултата. Углавном је било карактеристично да се састанци основних организација нередовно и ретко одржавају, да важна дешавања на селу прођу без икакве активности НФ, што је тумачено као занемаривање класне борбе и борбе за изградњу социјализма. Штавише, некада се управо имућним сељацима у њиховој борби за сопствене интересе, противне изградњи социјализма, давала “легална трибина” управо у фронтовским организацијама, у којима су они, често неометано, ширили своју пропаганду. То се нарочито појачало после Резолуције ИБ-а 1948, када се као парола избацивало да је КПЈ “сада осуђена од самих руских комуниста”. Једна од слабости рада било је и инсистирање на масовном настанку нових задруга и често занемаривање постојећих, којима су одређени видови помоћи од стране НФ-а (организација рада, књиговодство, културни садржаји) били потребни, а ипак су изостали. Приликом фронтовских активности појавио се секташки однос према индивидуалним сељацима, па се нарочито истицало да не треба у идеолошко-васпитном раду одвајати чланове сељачких радних задруга од индивидуалних сељака”. Зато је истицана потреба да ситни и средњи сељаци, са једне, и радне задруге, са друге стране, треба међусобно да се потпомажу, уз нагласак да тај однос “скоро искључиво зависи од саме задруге”, па су у циљу пружања примера навођени подаци о конкретном садржају такве сарадње између приватног и задружног сектора. Међу секташке грешке спадало је и инсистирање на стварању највиших облика радних задруга што је за последицу имало или стварање пасивних задруга или изостанак било каквог узадруживања, иако су постојали услови за ниже форме. Такође, нису били ретки случајеви да НФ на себе преузме разрез пореза и откупа, да одређује ко ће ићи на рад и сл. Секташтво је на разне начине примењивано и у односу на мањине, било искључивањем из процеса колективизације, било, супротно, приморавањем са изразитим националистичким призвуком (на пр. у Македонији парола: “Или у задругу

или у Турску”).⁷⁷

Нарочито је било изражено кршење добровољности у фронтовским бригадама, употребљавала се чак и милиција за приморавање људи да учествују у раду, који је под таквим околностима најмање био добровољан. Такође, носиоцима разних ударничких значки и других признања за успехе у раду обезбеђиване су повластице (на пр. снабдевање у посебним продавницама), што је такође било неправилно. Кардељ је помињао политичку штету која је нанета таквим радом и предложио да се бригаде убудуће користе само на локалним радовима.⁷⁸

Од почетка 1950-их рад НФ у свим областима, па и на селу све је више замирао. Међутим, то више није био израз слабе организације или недостатака у раду, већ чињенице да је интензивни ангажман ове организације истрошен и непотребан у новим околностима, иако је после рата било и потребно и корисно да НФ делује безмало као организација аналогна Партији. “Онда је био период када се водила борба између старог и новог, када се апарат учвршћивао... Данас то нема смисла”, оцењивао је секретар НФ Благоје Нешковић. Фронту је била намењена у будућности далеко уопштенија улога. Активностима Фронта били су намењени “универзитети, предавања политичке природе, општеваспитна, просветна, културна итд”. Основне организације

⁷⁷ М. Јовићевић, н. д., 34; Љ. Вељковић, “Како и у чему помоћи новооснованим сељачким радним задругама”, *Народно задругарство*, 1/1949, 29; “Закључци пленума комисије за идеолошко-васпитни рад Савезног одбора НФЈ”, 54; “Zapisnik sa sastanka sa pojedinih drugovima iz ekipa koje su obilazile frontovske organizacije po republikama”, АЈ, 142 – 19 – л. 14; “Стенографски записник седнице Савезног одбора Народног фронта Југославије одржане на дан 19. јуна 1948”, (Излагање В. Влаховића), АЈ, 142 – 16 – 13; Б. Нешковић, “Организациони проблеми Народног фронта”, (реферат на проширеном Пленуму Савезног одбора народног фронта Југославије 28. новембра 1948), АЈ, 142 – 16 – 188 и даље; (Стенографске белешке са заседања проширеног Пленума Народног фронта Југославије, 27. новембра 1948), АЈ, 142 – 16 – 69; “Записник проширене седнице Извршног одбора Народног фронта Југославије, одржане 7 јуна 1949”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 425–426; “Записник са састанка Комисије за пољопривреду и задругарство, 6. I. 1950”, АЈ, 142 – 31 – 91, л. 7; “Sednica Sekretarijata Izvršnog odbora NF Jugoslavije (23. X. 1950)”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 780–781; “Састанак Управе за пољопривреду Народног фронта одржан 10 октобра 1950 године”, АЈ, 142 – 31 – 93; “Седница Извршног одбора Народног фронта Југославије, 28 септембра 1951 године”, АЈ, 142 – 19 – 57; “Састанак Секретаријата Савезног одбора Народног фронта Југославије одржан 4 априла 1951 г.”, АЈ, 142 – 30 – 64, л. 111, 112; “Agitaciono politički i ideološki rad”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 388; “Састанак претставника главних одбора и Савезног одбора Народног фронта Југославије, 28. март 1952 године”, АЈ, 142 – 16 – 349.

⁷⁸ О. Milosavljević, н. д.; “Zapisnik sa sastanka sa pojedinih drugovima iz ekipa koje su obilazile frontovske organizacije po republikama”, АЈ, 142 – 19 – 57, л. 13; Б. Нешковић, “Организациони проблеми Народног фронта”, (реферат на проширеном Пленуму Савезног одбора народног фронта Југославије 28. новембра 1948), АЈ, 142 – 16; (Стенографске белешке са заседања проширеног Пленума Народног фронта Југославије, 27. новембра 1948), АЈ, 142 – 16 – л. 107; “Записник проширене седнице Извршног одбора Народног фронта Југославије, одржане 7 јуна 1949”, АЈ, 142 – 20 – 64, л. 425; “Састанак Извршног одбора Народног фронта Југославије, одржан 23 јануара 1950 године у Београду”, (Излагање Е. Кардеља), АЈ, 142 – 19 – 57, л. 35.

НФ изгубиле су значај па чак више ни формално није захтевано њихово редовно сазивање. Отуда је ова организација све мање била присутна у контексту који нас овде занима – промовисање и спровођење аграрне политике.⁷⁹ Нови импулс у раду дошао је са реорганизацијом НФ у Социјалистички савез радног народа Југославије (ССРНЈ) 1953, али делатност ове организације припада периоду који је изван нашег фокуса у овом раду.

Синдикат на селу: акција “Село – град”

НФ је представљао “идеалну форму” реализације савеза радника и сељака, а у том смислу, нарочито су биле важне поједине активности синдиката,⁸⁰ преко којих се ова масовна организација укључивала у спровођење аграрне политике. Однос радника према сељаштву био је сличан односу пољопривреде и индустрије: савез радника и сељака, који је синдикат требало да учвршћује, био је местимично на искушењу због честих примера секташког односа синдикалних организација према сељацима-радницима (полутанима).⁸¹ Међутим, то је била девијација, док се генерална оријентација кретала се у правцу изналажења различитих начина за учвршћивање савеза два дела јединственог радног народа. Један од начина за то било је и укључивање главне радничке организације у социјалистичку реконструкцију села. Већ у пролећној сетвеној кампањи 1945. синдикати су позвани да се укључе са циљем да се засеју што веће површине како би се обезбедило снабдевање храном, уз нагласак да је пролећна сетва била и прворазредно политичко питање.⁸² То је била једна од првих манифестација савеза радника и сељака у организацији централне радничке организације.

⁷⁹ “Седница Извршног одбора Народног фронта Југославије, 28 септембра 1951 године”, (Излагање Б. Нешковића), АЈ, 142 – 19 – 57.

⁸⁰ О југословенској синдикалној организацији видети: В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 107–12; 50 godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji: kratak istorijski pregled, D. Bilandžić i dr, Zagreb 1969; Ј. Дубовац, *Развој радничког покрета и синдиката у Југославији*, Београд 1988; М. Павловић, П. Марковић, *Од радничког савеза до савеза самосталних синдиката Србије : 1903–2013*, Београд 2013.

⁸¹ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, 113–114.

⁸² (Реферат Ђ. Салаја о пролећној сетви), АЈ, 117 – 13 – 21; “Резолуција о пролећној сетви”, *Исто*; “Јуче је почело заседање првог проширеног пленума Главног одбора Јединствених синдиката”, *Борба*, 1. април 1945, 2.

Синдикати су од 1945. организовали посете селима у оквиру фронтоске акције “Село-град”, која је започела као вид помоћи пострадалим селима у обнови. У овој акцији поједини колективи су одлазили у посете селу и помагали сељацима у разним пословима, највише поправкама алата, обуци за рад са машинама, и књиговодству радних задруга, давали приредбе и др.⁸³

Са усвајањем Петогодишњег плана 1947. задаци у привреди постали су озбиљнији и на њиховом остваривању требало је мобилисати све снаге, у најразличитијим формама активности. Нарочито је требало интензивирати већ постојеће активности синдиката на селу, па се тај задатак уопштено постављао као обавеза синдиката “да неуморно раде на даљем учвршћивању савеза радника и сељака”.⁸⁴ О резултатима тог рада крајем октобра 1948, на Првом конгресу Јединствених синдиката Југославије, известио је Ђуро Салај, председник синдикалне организације, наводећи податак о преко 30.000 посета селима у току акције “село-град”, током којих су чланови синдиката пружали разноврсну помоћ сеоском становништву, а нарочито задругама и организовали културне акције.⁸⁵

У погледу културних акција, само током прве половине 1948. организовано је 2.000 уметничких приредби и преко 15.000 предавања по селима, а нарочито су биле активне синдикалне организације у Србији. Од радних колектива по градовима очекивало се да буду културни центри за околна села, а од синдикално организованих припадника “сеоске интелигенције (учитеља, агронома, лекара и др.)” да се више посвете организовању друштвеног и културног живота на селу, пошто у тим активностима резултати нису били у складу са очекивањима.⁸⁶

У акцији посете селима Војводине током августа-септембра 1949. године коју је организовао покрајински одбор Синдиката учествовале су групе кројачких, обућарских, столарских, металских, механичарских, електричких радника, затим

⁸³“Извештај о раду Јединствених синдиката Југославије на остварењу програма Народног фронта”, АЈ, 142 – 1 – 4.

⁸⁴ “Odluke o zadacima Jedinstvenih sindikata Jugoslavije u ostvarenju Petogodišnjeg plana u svetlu odluka Drugog kongresa Narodnog fronta Jugoslavije”, *Peti plenum Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, Београд 1947, 95.

⁸⁵ Ђ. Салај, “Извештај Централног одбора Јединствених синдиката Југославије”, *I Конгрес Јединствених синдиката Југославије*, Београд 1948, 81.

⁸⁶ М. Павићевић, “Идеолошко-политички рад и културно-просветни рад јединствених синдиката”, *Исто*, 240–241.

берберска, ветеринарска и санитетска група. Обилазећи села Војводине обављали су радове из своје области. Ове акције су настављене и касније.⁸⁷

Синдикати су се укључили и у изградњу задружних домова. Тиме су синдикалне групе “у читавом низу акција дали велики допринос учвршћивању борбеног и радног савеза радника и сељака Свенародна акција за градњу задружних домова пружа још једну могућност да се тај савез још више учврсти и ојача”. Синдикати су позвани да се укључе прикупљањем материјала, у самој градњи домова, давању стручног кадра, извођењу радова.

У допису од фебруара 1948. председник Централног одбора ЈСЈ наглашавао је важност ангажовања синдиката нарочито у случају организација “чији колективи оправљају пољопривредни алат, затим машинско-тракторске станице и др”. Такође је наглашавано да оне синдикалне организације “у којима ради велики број радника са села, а који имају имања, треба да се постарају преко фронтних организација да се ова имања на време обраде радном снагом са села која није укључена у индустрију, како производња не би трпела због изостанка радника, а радници не би губили наднице”.⁸⁸

Нарочито је наглашаван значај ангажовања синдиката на пољопривредним економијама предузећа, што је било акутно питање у сетви 1949. јер је највећи број имања био основан крајем 1948. и до сетвене кампање 1949. није могао да се консолидује. Зато је требало обезбедити за ова имања механизацију, семе, добровољни рад чланова колектива.⁸⁹ У посебно компликованој 1949. години показало се доста слабости, нарочито у откупу, иако је била родна. Од синдиката се очекивало да позове своје раднике да приликом посета или дописивања утичу на рођаке који живе на селу, како би ови извршили своје обавезе, пре свега сетву и откуп. Осим тога, истицано је да “треба од радника, службеника, синдикалних функционера и активиста формирати групе које ће недељом одлазити у агитацију на села и задруге”. При томе, “другови који одлазе на села” треба да знају тачно политику “владе и Партије”, јер је раније било погрешних тумачења сељацима.⁹⁰

⁸⁷“Izveštaj PO JSRNJ Glavnom odboru JSRNJ”, AJ, 117–131–306.

⁸⁸ “Акција за извршење пролећне сетве”, AJ, 117–131–306.

⁸⁹ “Упутство за пролећну сетву на економијама, јануар 1949”, AJ, 117–131–306

⁹⁰ “Помоћ синдикалних организација у испуњењу планских задатака у селу”, AJ, 117–131–306.

Учешће синдиката се још више наглашавало од 1949. када је Партија своју пажњу усмерила ка селу: “Схватајући историски значај Одлука Другог Пленума ЦК о социјалистичкој реконструкцији села, синдикалне организације ће у заједници са одборима Народног фронта пружити на широкој основи помоћ сељачким задругама у организовању културно политичког живота, боље организације рада у задругама и сл.”, изјавио је на Трећем конгресу НФЈ представник Синдиката. Такође, постојала је и узвратна активност сељака: фронтовске бригаде са села долазила су на радове у разна предузећа, “у циљу извршења плана дотичних колектива”.⁹¹

Следећи политику КПЈ и НФ у социјалистичкој реконструкцији села, Централног одбора Савеза синдиката Југославије (ЦО ССЈ) укључио се у кампању њене промоције и реализације. На Деветом пленуму овог тела, априла 1949, поднет је реферат и у складу са тезама реферата донета одговарајућа одлука о овом питању. У реферату поднетом на пленуму, Миша Павићевић је, поред важности коју изградња социјализма на селу има за само сељаштво, истакао и потребу самог радништва за повећањем размене села и града и за побољшањем исхране градског становништва, учвршћењем веза “радног сељаштва са народном државом” и, наравно, “савеза радничке класе са радним сељаштвом”. Потреба укључивања радничке класе била је тим већа јер се на селу водила и све оштрија класна борба. Кључни задаци којима су синдикати имали да допринесу били су: 1) јачање државног сектора пољопривреде, 2) механизација пољопривредне производње и примена свих агротехничких мера на социјалистичком сектору, као и 3) боља организација производње и рада у задругама. Синдикалне организације су биле дужне да дају допринос јачању “свих форми земљорадничког задругарства”, а нарочито са циљем да се “убрза процес оријентације радног сељаштва у сељачке радне задруге”. Такође, важна је била и организационо-привредна и културно-политичка помоћ задругама “путем патроната синдикалних организација над појединим сељачким радним задругама”. У свему томе радничка класа могла је помоћи “својим искуством, вишим техничким нивоом, смислом за организацију”, нарочито пружајући задругама “сву потребну помоћ у раду на унапређењу производње, бољој организацији, увођењу бригадно-десетинског система”. Синдикати би морали да пруже помоћ задругама и у администрацији, у обучавању у руковању алатима,

⁹¹ (Говор И. Божичевића, представника ССЈ на Трећем конгресу НФЈ), АЈ, 142 – 2 – 7.

уздицању задружних кадрова. Циљ активности био је да радне задруге постану социјалистичка газдинства “у правом смислу..., свесна својих обавеза према народној држави и своје улоге у подизању стандарда и сеоског и градског становништва”. Пошто је механизација производње била један од темељних предуслова развоја пољопривреде, посебно је наглашен значај ангажовања оних колектива који производе пољопривредне машине и агротехничка средства. Такође је наглашен и значај културно-политичких активности, које не би смеле да буду “циљ саме себи”, већ усмерене на “политичко освешћивање и културно уздицање радног сељаштва”. Коначно, акцију није требало схватити као некакво бесплатно снабдевање села разним производима, јер би се тиме “одвајала материјална средства од уста радника”, а било би лоше и за задругаре који би се навикли на бесплатно добијање добара. То није искључивало да се задругама дају “мањи поклони” као књиге, мањи алати, да се врше бесплатно мање оправке, али суштина је била у организационој и идеолошко-политичкој помоћи.⁹²

Савез радника и сељака на делу је требало да изгледа тако што су раднички синдикати пружали организационо-привредну и културно-политичку помоћ сељаштву, пре свега задругама, односно успостављањем “патроната синдикалних подружница над задругама”. На томе је посебно инсистирао Девети пленум ЦО ССЈ на ком је решено да активности синдиката на селу треба да постану сталне.⁹³ Неке синдикалне подружнице схватиле су ту помоћ као додељивање бесплатних пољопривредних машина, бесплатну поправку алата, обуће, одеће и уопште помоћ у средствима за производњу или у роби широке потрошње. Неке синдикалне подружнице давале су административну помоћ у књиговодству и евиденцији. Поједине радне организације одлазиле су и на рад на задружна имања, премда су се такве активности претварале местимично у неповољна искуства, пошто се дешавало да задругари у време посете радних колектива “гледају како они раде”. Нарочито се ценила суштинска

⁹² (Реферат М. Павићевића о задацима синдиката у социјалистичком преобјрају пољопривреде), АЈ, 117 – 14 – 28; (Скраћена верзија реферата објављена је у: *Deveti plenum Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, Београд 1949, 51–57); “Odluka o učešću i zadacima sindikata u socijalističkom preobražaju poljoprivrede”, *Isto*, 69–72.

⁹³ Р. Стојановић, “Велики значај стручних екипа за помоћ земљорадничким задругама”, *Нова трговина*, 1/1948, 24–25; “О помоћи синдикалних подружница Загреба сељачким радним задругама”, *Партијска изградња*, 6/1949, 90–91; К. Јелушић, “О помоћи синдикалних подружница сељачким радним задругама”, *Народно задругарство*, 3/1950, 35–41.

организационо-привредна помоћ која се тичала успостављања боље организације рада у задрузи, планирања, подизања сопствених задружних радионица.⁹⁴ Било је међутим и акцијашких, неорганизованих акција, као када су једној СРЗ која је бројала 14 чланова независно у посету дошли одједном представници два синдиката са 100 чланова, па кад је у исту задругу нешто касније дошла трећа синдикална организација да преузме над њом патронат “није наишла на добар пријем”.⁹⁵

Пуно се очекивало и од културно-политичког рада синдиката међу сељацима, нарочито у погледу културног и идеолошког уздицања, односно развоја “социјалистичке свести” код сељака. У том контексту је истицано да је добро да културно-уметничка друштва синдикалних подружница посећују задруге и одржавају уметничке приредбе, али је још боље да своју активност усмере на оспособљавање културно-уметничке група масовних организација на селу.⁹⁶

2. Аграрна структура: пољопривредно становништво и индивидуална газдинства

Од 1945. настајала је нова аграрна структура на селу у Југославији, под утицајем две групе чинилаца: административних и економских.⁹⁷ У том погледу од значаја је било неколико међусобно повезаних појава: опадање удела пољопривредног становништва у укупном становништву, промене броја пољопривредних газдинстава и промене у поседовној структури према величини газдинства.

Деаграризација

Једна од најважнијих карактеристика југословенског друштва од 1945. јесте његова убрзана деаграризација. Када је реч о променама у погледу удела пољопривредног становништва у укупном становништву Југославије, те промене су биле веома велике. Уколико се упореде међуратни пописи становништва и пројекције броја становника

⁹⁴ К. Јелушић, “О помоћи синдикалних подружница сељачким радним задругама”, 36.

⁹⁵ “О помоћи синдикалних подружница Загреба”, 90.

⁹⁶ К. Јелушић, н. д., 37.

⁹⁷ Р. Marković, *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka (1900–1960)*, Београд 1962, 26.

крајем тог периода, са пописима становништва 1948. и 1953. добијају се следећи односи:

Година	Укупно	Пољопривредно становништво	Непољопривредно становништво	% пољопривредног становништва
1921.	12.545	9.885	2.660	78,8
1931.	14.534	11.132	3.402	76,6
1938.*	16.657	12.027	4.630	74,9
1948.	15.842	10.646	5.196	67,2
1953.	16.936	10.340	6.596	60,9

*Процењени број становника, *Статистички годишњак*, 1940.

Према: R. Petrović, “Promene u brojnosti poljoprivrednog stanovništva Jugoslavije 1921–1981”, *Ekonomika poljoprivrede*, 10/1984, 650.

Веома велике промене биле су резултат индустријализације земље и планских активности које су за циљ имале пораст радничке класе. До 1953. удео пољопривредног становништва у Југославији опао је за читавих 14% у односу на 1938. Та деаграризација била је толико “неприродна”, како је говорио Кидрич, да је у једном тренутку почетком 1950-их део радне снаге из индустрије морао бити враћен у пољопривреду.⁹⁸ До 1953. број становника се у односу на 1939. повећао за 7,6%, а број непољопривредног 39%.⁹⁹ Ипак, у активном становништву, пољопривредно је још увек било заступљено са високих 69%.¹⁰⁰

Деаграризација села у Југославији после 1945, осим што је била масовна, била је и изразито неравномерна. Иако је карактеристика југословенске привреде у целини била аграрна пренасељеност, деаграризација није захватила само пољопривредно пасивне крајеве, већ често и оне активне, у којима се чак појавио и мањак радне снаге у пољопривреди, нарочито услед недовољно развијених могућности за обраду земље савременом механизацијом.¹⁰¹ Иако се радило о развијеним пољопривредним крајевима, са умногоме заступљеном механизацијом (Војводина), она ипак није у толиком обиму продрла у производњу да би могла заменити радну снагу која је напуштала пољопривреду, што је узроковало парадоксалну ситуацију да у, у целини посматрано – аграрно пренасељеној земљи, поједини крајеви оскудевају у радној

⁹⁸ B. Kidrič, “Uvodno izlaganje na sednici IOOF 14.maja 1951. godine”, *Sabrana dela*, VII, 26.

⁹⁹ S. Lovrenović, *n. d.*, 46.

¹⁰⁰ V. Stipetić, “The development of peasant economy in socialist Yugoslavia”, *Eastern European Economics*, 3–4/1982, 169.

¹⁰¹ B. Kidrič, “O zadacima štampe u borbi za plan”, *Sabrana dela*, VI, 13.

снази у пољопривреди.

У Југославији до 1941. деаграризација је била веома спора. За скоро 20 година удео сеоског пољопривредног становништва је споро опадао (само за 3,9%), уз веома изражен пораст у апсолутним бројевима. Међутим, већ први попис становништва у социјалистичкој Југославији 1948. исказао је пад удела пољопривредног становништва у укупној популацији и апсолутни пад броја пољопривредног становништва. Ипак, пад пољопривредног становништва у апсолутним бројевима последица је великих ратних страдања сеоске популације. У погледу удела пољопривредног становништва у укупном становништву, тај пад је, у односу на процену из 1938. износио 7,7% (са 74,9 на 67,2%). Тренд се наставио и касније, па је попис становништва 1953. показао пад удела пољопривредног становништва за 6,3% у петогодишњем периоду, што је за 62% више него у периоду од 1921–1938.¹⁰² Ове промене биле су део процеса изградње социјалистичког друштва, а чињеница да је радничка класа постала водећа друштвена снага, са свим последицама оваквог статуса, значила је “снажан заокрет” који је сељака подстакао да “директним трансфером” прелази у индустрију и у град.¹⁰³ Према попису из 1961, проценат становништва досељеног у град до 1945. износио је 15,1%, а само у периоду од 1945. до 1952. тај се проценат попео на 28,6%, при чему је највећи проценат међу досељеницима био управо из сеоске средине.¹⁰⁴

Одлазак из пољопривреде започињао је сезонским и непотпуним напуштањем ове делатности од стране пољопривредника, неретко са циљем остварења зараде у индустрији, која је била потребна управо за подизање пољопривредних објеката на газдинству. Убрзо би запослење у индустрији постало главно, а пољопривредна активност би се ограничавала на друге укућане, “све док и они не крену да траже приходе ван пољопривреде”. Укупно је до 1953. број пољопривредног становништва опао за око 300.000, али ако се има у виду прираштај, стварни одлив из пољопривреде

¹⁰² Видети: R. Petrović, “Promene u brojnosti poljoprivrednog stanovništva Jugoslavije 1921–1981”, *Ekonomika poljoprivrede*, 10/1984, 649–666, 650; V. Stipetić, “Četrdeset godina poljoprivredne proizvodnje u Jugoslaviji (1945–1984)”, *Ekonomika poljoprivrede*, 11–12/1984, 719–756, 726–7.

¹⁰³ Директни трансфер означава једноставан прелазак у град неквалификоване радне снаге, која с временом стиче квалификацију за рад у индустрији. V. Puljiz, “Oblici i posljedice deagrарizacije u našem selu”, *Sociologija sela*, 1/1974, 8–9.

¹⁰⁴ I. Ginić, “Struktura stanovništva po rodnom kraju i migracije po merilu odstojanja”, *Migracije stanovništva Jugoslavije*, Beograd 1971, 72.

износио је 1,13 милиона,¹⁰⁵ а према другим ауторима чак 1,5 милиона.¹⁰⁶

	1921. ¹⁾	1931. ¹⁾	1948. ²⁾	1953.
Укупно	9 191 000	10 643 000	10 606 000	10 315 834
% у укупном становништву	78.7	76.4	67.2	60.9
Активно	4 739 000	5 089 000	5 627 000	5 360 026
% у укупном активном	82.8	79.3	72.7	68.3
Издравано	4 352 000	5 555 000	4 979 000	4 955 808
% у укупном издржаваном	76.2	75.9	64.2	58.0
Мушко	4 424 000	5 166 000	5 000 000	4 832 745
Активно	2 849 000	3 224 000	3 357 000	3 197 808
Издравано	1 575 000	1 952 000	1 643 000	1 634 937
Женско	4 767 000	5 477 000	5 606 000	5 483 089
Активно	1 990 000	1 864 000	2 270 000	2 162 218
Издравано	2 777 000	3 613 000	3 336 000	3 320 871

¹⁾ Подаци се односе на територију у време пописа, а за 1921. без непописаног дела Далмације.

²⁾ Збир активних, лица с личним приходом и издржаваних, мањи је од укупног становништва за број лица са одговорима “Рођени у иностранству” и “Непознато” на питање: “Занимање пре одласка у иностранство”, које се односи на лица на привременом раду и чланове породице који са њима бораве у иностранству.

Из претходне табеле нарочито је уочљиво да је до 1948. смањење пољопривредног становништва углавном остварено на рачун категорије издржаваних лица, док је број активног пољопривредног становништва заправо порастао за више од пола милиона људи у односу на 1931. Значајно смањење активног пољопривредног становништва догодило се у периоду од 1948. до 1953, када се пољопривредом као основном делатношћу бавило четврт милиона људи мање него 1948. Осим тога, већ у периоду од 1948–1953. пописи становништва показали су да је пољопривредно становништво постајало, у просеку, старије.¹⁰⁷ Коначно, иако није решено питање аграрне пренасељености, тенденција се кретала у том правцу: на 100 ha обрадиве површине долазило је 1948. просечно 110 припадника пољопривредног становништва (од чега

¹⁰⁵ V. Stipetić, *Seljaštvo Jugoslavije*, Beograd 1979, 34;

¹⁰⁶ V. Milić, *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd 1978, 98.

¹⁰⁷ “Neka posledice migracionih kretanja i razmišljanja o predlozima za njihovo rešenje”, *Migracije stanovništva Jugoslavije*, Beograd 1971, 332; V. Stipetić, *Yugoslavia's Agriculture 1945–1975*, Belgrade 1975, 23; Б. Horvat, “The postwar evolution of Yugoslav agricultural organization: interaction of ideology, practice, and results”, 12.

58 активних), а 1953. је било 105 (од чега 54 активна).¹⁰⁸

Мушко активно пољопривредно становништво 1931. је чинило 63,4% од укупног активног пољопривредног становништва, 1948. тај проценат се смањило на 59,7%, а 1953. износио је 59,6%. Женско активно пољопривредно становништво порасло је до 1948. у односу на 1931. са 36,6% на 40,3%, што је проценат који се није променио до 1953. Главна промена у родној структури активног пољопривредног становништва догодила се до 1948.¹⁰⁹ У периоду 1948–1953. деаграризација је равномерно присутна и међу мушком и међу женском популацијом, па се удео пољопривредног становништва унутар обе родне групе није променио.¹¹⁰

Међутим, деаграризација није значила и подједнако изражену промену у односу градског и сеоског становништва. У том погледу промене су биле знатно мање изражене. Радило се о томе да је велики део индустријских радника наставио да живи на селу, чиме се знатно повећао број такозваних “полутана”, односно људи који су живели на селу и бавили се пољопривредом, али су радили и у индустрији, каквих је било већ у Краљевини Југославији.¹¹¹ Од 10,6 милиона индивидуалних сељака 1949. било је око 670.000 сељака-радника.¹¹² Велико померање становништва са села релативизовало је и романтичне представе о сељачкој дубокој, емотивној везаности за земљу: перспектива напуштања пољопривреде великом броју сељака чинила се више него примамљивом.¹¹³

Промене у броју и величини газдинстава

Када је реч о променама у аграрној структури и дистрибуцији газдинстава по величини, у читавом посматраном периоду забележене су значајне осцилације.

¹⁰⁸ J. Šević, D. Tomić, n. d., 250.

¹⁰⁹ *Jugoslavija 1918–1988*, 39.

¹¹⁰ R. First, “Žena u ruralnom i agrarnom razvoju Jugoslavije”, *Sociologija sela*, 63–64/1979, 9–22, 12.

¹¹¹ I. Ginić, n. d., 72. О “полутанима” у Краљевини Југославији видети: С. Kostić, n. d., 164–168.

¹¹² *Југославија 1947–1964*, ...V. Milić, n. d., 95.

¹¹³ С. Kostić, *Sociologija sela*, 178.

	1931.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.
До 2 ha удео у Σ +/- (број) +/- (%)	671.865 33,8%	656950 29,4 -14.915	634245 31,0 -22.705	620.385 30,9 -13.860 -2,2%	595.231 30,3 -25.154 -4,1%	636.185 31,0 +40.954 +6,9%
2 до 5 ha удео у Σ +/- (број) +/- (%)	676.284 34,1%	867.747 38,8 +191.490	790.333 38,6 -77.414 -8,9	773.494 38,6 -16.839 -2,13%	768.655 39,2 -4.839 -0,63%	796.430 38,8 +27.775 +3,61
5 до 10ха удео у Σ +/- (број) +/- (%)	407.237 20,5%	491.189 21,9 +83.952	433.384 21,2 -57.805	424.835 21,2 -8.549 -2,0%	418.239 21,3 -6.596 -1,55%	430.933 21,0 +12.694 +3,04%
5 до 8 удео у Σ +/- (број) +/- (%)	-	373.256 16,7	329.591 16,1 -43.665	322.023 16,1 -7.568 -2,3%	318.238 16,2 -3.785 -1,18%	327.582 16,0 +9.344 +2,93%
8 до 10 удео у Σ +/- (број) +/- (%)	-	117.933 5,3	103.793 5,1 -14.140	102.812 5,1 -981 -0,95%	100.001 5,1 -2.811 -2,73%	103.351 5,0 +3.350 +3,35%
> 10 ha удео у Σ +/- (број) +/- (%)	230.339 11,6%	221.296 9,9 -9.043	187.568 9,2 -33.728	186.169 9,3 -1.399 -0,75%	180.464 9,2 -5.705 -3,06%	189.461 9,2 +8.997 +4,96%
10 до 15 удео у Σ +/- (број) +/- (%)	-	129.200 5,8	110.583 5,4 -18.617	110.412 5,5 -171 -0,15%	107.168 5,5 -3.244 -2,94%	112.054 5,5 +4.886 +4,56%
преко 15 удео у Σ +/- (број) +/- (%)	-	92.096 4,1	76.985 3,8 -15.111	75.757 3,8 -1.228 -1,6%	73.296 3,7 -2.461 -3,3%	77.407 3,8 +4.111 -5,6%
Σ +/- (број) +/- (%)	1.985.725	2.237.182	2.045.530 -191.652	2.004.883 -40,647	1.962.589 -42.294	2.053.009 +90.420

Извор: Пописи стоке 1949–1953.

Из овог општег прегледа уочљиво је неколико основних карактеристика у развоју аграрне структуре после 1945, при чему разлози таквог развоја, додуше, могу остати само на нивоу претпоставке. Најпре, 1948. бележи се пораст у категорији газдинстава од 2 до 10 ha, док је број газдинстава у категоријама до 2 и преко 10 ha опао. То је била последица аграрне реформе и колонизације: већем броју газдинстава из категорије преко 10 ha земља је била одузета у аграрној реформи (прецизније имањима већим од 20 ha, која су обухваћена овом категоријом), док је газдинствима из категорије до 2 ha земља била додељивана. Ипак, пад броја газдинстава величине до 2 ha износио је 1948. (на крају аграрне реформе), у односу на 1931, само 14.915. Ако се има у виду да је аграрном реформом део становништва управо из ове категорије газдинстава (локални аграрни интересенти), њих приближно 266.000, добио земљу као допуну, и то просечне површине 1,52 ha¹¹⁴ и да је по том основу у већем тај део становништва броју прешао у вишу категорију газдинства, онда се може закључити да је број газдинстава до 2 ha од 1931. до 1945. знатно порастао у односу податак са пописа из 1931: смањење броја газдинстава до 2 ha по завршеној аграрној реформи износило је непуних 15.000 у односу на 1931, упркос томе што је 266.000 сељака добило као допуну земљу величине (просечно) 1,54 ha. Нема готово никакве сумње да је велики део газдинстава до 2 ha настао и разним поделама имања из категорије изнад 2 ha, што такође доприноси објашњењу тако малог смањења броја газдинстава до 2 ha између два пописа.

Велико повећање бројности показивала су газдинства од 2 до 5 ha, којих је 1948. било за 191.490 више него 1931. Њихов број се у односу на 1931. повећао за 28,3%. Исто важи и за газдинства од 5 до 10 ha, чији се број повећао за 83.952, односно 20,6% у односу на 1931. У случају ових имања, која су спадала у средња газдинства (при чему су се она од 2 ha приближавала ситним сеоским газдинствима), кључни значај у повећању броја играла је аграрна реформа. Међутим, у групи од 5 до 10 ha могла су се у већем броју наћи и газдинства која су “пала” у нижу категорију услед конфискација, отуђења земље или, пак, услед предаје дела земље држави, како би се променом категорије газдинства (прелазак у средње сељаштво) растеретила тешких државних намета.

¹¹⁴ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 367.

Газдинства преко 10 ha бележила су 1948. пад за 9.043 газдинства или 4% у односу на 1931. Ова категорија није најбоље стратификована у пописима, будући да обухвата и она највећа имања, којима је углавном земља одузета у аграрној реформи до 1948. Према попису из 1931. било је 6.957 имања преко 50 ha, тако да се у овом броју од 9.043 газдинства, колико је до краја 1948. у категорији газдинстава преко 10 хектара износило смањење у односу на 1931, засигурно нашла већина ових имања, осим оних која су потпуно одузета власницима.

Веома значајне промене догодиле су се у години најинтензивније колективизације, односно 1949. Током те године број газдинстава опао је за 191.652. Заједно са 68.023 домаћинства, колико је већ било домаћинства у СРЗ почетком 1949, то је чинило укупно 259.675 домаћинства у СРЗ, под претпоставком да је целокупан број домаћинства, за колико се може регистровати умањење укупног броја до краја 1949, ступио у радне задруге. Међутим, крајем 1949. било је више од 342.000 домаћинства у овим задругама, тако да су промене, заправо, морале бити далеко комплексније и интензивније него што их статистички подаци показују. Посебно је уочљиво да је удео домаћинства до 2 ha, уз смањење у оквиру категорије од само 22.705 газдинстава, односно 3,5%, у укупном броју газдинстава порастао са 29,4 на 31%. С обзиром да су газдинства до 2 ha најмасовније учествовала у колективизацији, ове цифре указују на веома велики прилив газдинстава у ову категорију током 1949.

У истој години смањење се бележи код газдинстава величине од 2 до 5 ha. Њихов број се смањио за 77.414 односно за приближно 9%. Ово је било такође срезмерно мало смањење, имајући у виду учешће и ове категорије газдинстава у колективизацији. Отуда би се могло закључити да је и ова категорија газдинстава бележила значајан пораст у апсолутном броју, али се у укупном исходу, заједно са колективизованим домаћинствима и онима која су прешла у нижу категорију, резултат исказивао као смањење од поменутих 77.414 газдинстава.

Категорија од 5 до 10 хектара, која обухвата сељачка газдинства средњака такође се смањила и то за 57.805 газдинстава, односно, за 11,8%. У нижој категорији ових газдинстава, величине до 8 ha смањење је износило 11,7%, а у вишој категорији, од 8 до 10 ha, – 12,4%. То указује да су нешто јаче била погођена крупнија газдинства из ове категорије.

Коначно, у групи газдинстава преко 10 ha умањење 1949. је износило 33.728 газдинстава, односно 15,24%. Очито, дакле, да је ова категорија била најтеже погођена, ако не самом колективизацијом, онда свакако разним оптерећењима услед којих су отуђивани делови газдинстава, сама газдинства дељена или изложена конфискацијама. У нижој категорији ових газдинстава, од 10 до 15 ha, смањење је износило 14,4%, а у вишој (преко 15 ha) 16,4%, што је уједно и највеће смањење броја газдинстава унутар неке категорије које је забележено 1949. И смањење апсолутног броја ових газдинстава, као и проценат смањења унутар категорије било је веће у првој години колективизације него у аграрној реформи.

Из наведеног се може уочити да је, идући од најмањих ка већим газдинствима, проценат смањења броја домаћинстава унутар сваке од категорија растао и то од 3,5% за категорију до 2 ha, до 16,4% за категорију преко 15 ha. Овакво смањивање броја газдинстава може се објаснити једино чињеницом да је долазило до веома динамичних промена на сељачким газдинствима, углавном у правцу њиховог спуштања у нижу категорију. Такође, чињеница да је разлика између укупног смањења броја газдинстава и њиховог броја унутар СРЗ на крају 1949. износила преко 80.000, сведочи о релативно великом броју деоба већих газдинстава и учлањивања одређеног броја тако насталих домаћинстава у радне задруге.

Тренд смањивања броја газдинстава наставио се све до 1952, али са знатно мањим апсолутним бројем односно процентом смањења унутар сваке од категорија:

	1950.	1951.	1952.
До 2 ha	-2,2%	-4,1%	+6,9%
2 до 5 ha	-2,1%	-0,6%	+3,6%
5 до 10ha	-2,0%	-1,6%	+3,0%
<i>5 до 8 ha</i>	-2,3%	-1,2%	+2,9%
<i>8 до 10 ha</i>	-1,0%	-2,7%	+3,4%
Преко 10 ha	-0,8%	-3,1%	+5,0%
<i>10 до 15 ha</i>	-0,2%	-2,9%	+4,6%
<i>преко 15 ha</i>	-1,6%	-3,3%	+5,6%
Укупно	-2%	-2,11%	+4,6%

Из табеле је видљиво да је у годинама 1950. и 1951, када је колективизацијски талас попустио, опадање броја газдинстава било заступљено и даље код свих категорија, с том разликом што је у ове две године био знатно већи пад броја газдинстава до 2 ха у поређењу са 1949. То је значило да се повећала разлика између прилива нових газдинстава у ову категорију, са једне стране, и преласка из ове категорије газдинстава било у СРЗ, било у редове беземљаша или пак у вишу категорију, са друге. И у 1950. уочава се знатна разлика између смањења броја газдинстава и прираштаја газдинстава у СРЗ: док је смањење броја газдинстава износило 40.647, број домаћинстава у радним задругама повећао се за око 62.000. Овде треба узети у обзир могућност да се број домаћинстава у задругама повећавао и поделом самих задружних домаћинстава. Међутим, већ наредне, 1951, број домаћинстава у СРЗ повећао се само за 5.000, док се број инокосних газдинстава смањио за 42.294. То значи да је настало преко 37.000 нових газдинстава.

У предоченим подацима о кретању броја газдинстава нарочито је видљиво повећање броја свих категорија газдинстава 1952. Разлог томе је масовније напуштање радних задруга и почетак процеса њиховог распадања у већим размерама. Нарочито је уочљиво знатно повећање броја газдинстава до 2 ха (скоро 7%), као и оних преко 10 ха (5%), а у оквиру те категорије нарочито је било видно повећање броја газдинстава преко 15 ха (5,6%).¹¹⁵ Тако је, у погледу власничке структуре, до краја 1952. (приближно) повраћено стање какво је било на крају 1949.

Важно питање које се поставља у вези са сељачким газдинствима је и њихова просечна величина унутар категорија које су овде разматране. Као референтне уземемо 1931, 1948. и 1950. Наиме, 1931. и 1948. извршени су пописи становништва, до 1948. је довршена аграрна реформа, а 1950. је колективизација досегла свој максимум, па је од значаја да се осмотре дешавања на приватном поседу у тој години.

¹¹⁵ Како би се ближе објаснила ова појава било би неопходно истраживање у локалним архивима, што је излазило из оквира овог рада, али свакако остаје као важно истраживачко питање.

На приватном сектору газдинства су показивала следеће карактеристике:

	Приватни сектор (број газдинстава)				
	До 2 ha: - број газдинстава - површина - просечна величина (y ha)	2–5 ha: - број газдинстава - површина - просечна величина (y ha)	5–10 ha: - број газдинстава - површина - просечна величина (y ha)	> 10: - број газдинстава - површина - просечна величина (y ha)	Непољ. ст: - број газдинстава - површина - просечна величина (y ha)
1931.	671.865 693.534 1,03	676.284 2.287.578 3,4	407.237 2.873.158 7,1	230.339 4.791.705 20,8	-
1948.	621.997 747.526 1,2	867.747 2.914.264 3,4	491.189 3.369.759 6,8	221.296 3.657.988 16,5	506.016 466.195 0,9
1950.	620.385 666.479 1,1	773.494 2.554.206 3,3	424.835 2.908.893 6,8	186.169 3.059.501 16,4	386.714 177141 0,5

Из табеле се може уочити да ни аграрна реформа ни колективизација нису битно утицале на поседовне односе на газдинствима до 5 ha, при чему се, додуше, код газдинстава величине до 2 ha може уочити повећање у 1948. за 0,17 ha (што је површина једног повртњака), док се у време колективизације уочава незнатно смањење површине ових категорија газдинстава. До 1948. нешто је опала и површина газдинстава до 10 ha, иако то смањење износи тек, у просеку, око 0,3 ha. Разумљиво, најјаче је, пре свега у процесу аграрне реформе и колонизације, погођена категорија газдинстава преко 10 ha. Са просечних 20,8 ha 1931, у овој категорији величина имања које поседује једно просечно газдинство из ове категорије смањена је на нешто више од 16 ha, при чему треба подсетити и на то да је у време о ком је реч аграрни максимум износио 20 ha обрадиве површине.

На крају, још мало светла на аграрну структуру може да дода дистрибуција обрадивих површина по категоријама газдинстава:

	Просечна величина газдинства 31. 3. 1939	Просечна величина газдинства 15. 1. 1949		Просечна величина газдинства 15. 1. 1950.		Просечна величина газдинства 15. 1. 1951.	
	Укупна	Укупна	Обрадива	Укупна	Обрадива	Укупна	Обрадива
До 2 ha	1,03	1,2	0,9	1,2	0,9	1,1	0,9
2-5 ha	3,3	3,4	2,9	3,4	2,6	3,3	2,5
5-10 ha	7,0	6,9	5,0	6,1	4,7	6,8	4,8
> 10 ha	20,80	16,6	9,5	16,4	8,8	16,4	8,1
Окућнице	-	0,8	0,7	0,7	0,6	0,7	0,6

Према: *Пописи стоке, 1949–1951.*

У категорији газдинстава до 2 хектара колективизација није утицала на величину просечне површине, било укупне, било обрадиве. У категорији газдинстава од 2 до 5 хектара дошло је до смањења просечне површине од скоро 10%. Уочљиво је и у погледу обрадивих површина да је највеће опадање присутно код газдинстава изнад 10 ha, при чему је ова газдинства карактерисао све неповољнији однос обрадивог земљишта и укупне површине: од 57,2% колико је износио удео обрадивог у укупном земљишту код ове категорије 1948, до 1950. спао је на 47,4%.

Ако упоредимо број газдинстава у две граничне године, 1931. и 1950, уочљиво се тај број до 1950. повећао за скоро 20%, а поређење површине коју та газдинства заузимају указује на то да је она 1950. била за 12% мања него 1931. Аграрна политика после 1945. успела је једино да обезбеди праведнију дистрибуцију земље (у смислу укидања велепоседа и крупних газдинстава), али не и да уклони основну препреку на путу превладавања аграрне заосталости – ситни сељачки посед. Напротив, та структура постала је још заступљенија у пољопривреди, док је крупни индивидуални посед (преко 20 ha обрадиве површине) готово сасвим укинут. Газдинства преко 20 ha држала су 1931. око 2,4 милиона хектара, а 1950. знатно мање – 1 милион. Управо ово

смањење омогућило је да се дистрибуција земље, које је било за 12% мање него 1931, изврши на 20% више газдинстава, а да при томе просечна величина газдинстава (у категоријама до 10 ha) не буде битно редукована. Један од разлога је и тај што је држава имала на уму превладавање тог проблема стварањем социјалистичких газдинстава, тако да није могла да дозволи стварање сељачких крупних поседа. Пошто је 1950. године у рукама социјалистичке пољопривреде било 21,3% обрадиве земље, и то оне најквалитетније, могло је изгледати да су перспективе за социјализацију пољопривредне производње добри. Држава је својом политиком већини сељаштва обезбедила минимум егзистенције и понегде нешто више од тога, а за напредак и побољшање животних услова упутила сељаштво у град или у задругу.

Чињеница да су веома различите околности утицале на промене у аграрној структури чини да није могуће прецизно одмерити утицај сваке од њих на динамику промена, али је свакако највећи значај (иако ограничен) имала аграрна реформа, будући да се стање које је њоме успостављено није битно променило ни током колективизације, осим у погледу броја колективизованих домаћинстава. У погледу удела појединих категорија газдинстава у укупном броју пољопривредних домаћинстава, затим у погледу просечне величине газдинстава, у погледу односа обрадивих и укупних површина у једном газдинству – никакве битне промене нису се догодиле од 1948. до 1952. Једино би студије случаја мањих територијалних целина могле да нам укажу на конкретне процесе који су утицали на динамику аграрне структуре, на размере утицаја појединих мера аграрне политике, док овакав општи увид може једино да региструје само главне појаве. И за савременике је остајало упитно како су се дешавале промене и шта их је непосредно условљавало. Највише што се се могло закључити јесте да су сељаци “или напуштали земљу под теретом откупа или пореских обавеза или су је продавали када је то било могуће сиромашним сељацима, или су је уступали, или је процес деобе... узео маха”.¹¹⁶ Као што су нека питања остајала нерешива савременицима, тако је у извесном смислу остало и данас. Примера ради, потребно је циљано истраживање које би могло “да одгонетне откуда велико повећање домаћинстава у сељачким радним задругама: 274.858 у попису 1950.

¹¹⁶ Ž. Damnjanović, “Bitne promene u posedovnoj strukturi poljoprivrede FNRJ u odnosu na predratnu i dinamika posleratne”, *Socijalistička poljoprivreda*, 1/1952, 12.

и 337.093 у попису 1951”.¹¹⁷ Архивски фондови савезних институција нису били од помоћи, а само би одговор на то, као и низ других, значио истинско разумевање процеса који су се дешавали на селу од током 1949–1951.

О свему томе имамо само местимична сведочанства. У једном прегледном извештају о стању пољопривреде, Милун Ивановић је говорио о томе да је у периоду обавезног откупа дошло “до врло јаке тенденције за продају земље и смањивање поседа пољопривредника виших категорија, а куповине земље и проширење поседа ситних произвођача, јер је обавезни откуп и порез био прогресиван према величини газдинства”. Ипак, купопродаја земље, административно онемогућавана, није била обимна. Међутим, после увођења максимума од 10 хектара губио се смисао и даљег одржавања система административног онемогућавања промета земље. Једна димензија овог питања било је и премештање становништва из села у градове. Било би неразумно не допустити продају земље онима који се селе у градове, тим пре што је очекивано да ту земљу купују пре пољопривредне установе него други сељаци.¹¹⁸ Истовремено, Партија је новембра 1951. године констатовала да је, упркос ограничењима, купопродаје земље ипак било: “у последње време стихијно се спроводи купопродаја, деоба и наслеђивање земљишта, понајчешће илегално... Убудуће се треба стриктно придржавати закона, поништити већ спроведене илегалне купопродаје, ударити оштре таксе и на законом дозвољене изнимке, а кршење закона кажњавати све до заплене земљишта, нарочито кад је оно дошло у руке сеоског богаташа или других шпекулантских елемената. Треба онемогућавати смицалице које су срачунате на то да се путем деобе земљишта или фиктивног наследства избегну разне државне обавезе”.¹¹⁹

Окућнице чланова СРЗ: остатак сељачког индивидуалног земљопоседа

Осим индивидуалних сељачких газдинстава треба поменути још један важан феномен, настао у социјалистичкој реконструкцији села, а то је окућница чланова СРЗ.

¹¹⁷ Исто, 12.

¹¹⁸ М. Ивановић, “Унапређење и развој наше пољопривреде”, 16.

¹¹⁹ “Упутство ЦК КПЈ партиским организацијама и руководствомима о даљим путевима социјалистичког преображаја села”, 4.

Окућница је била део газдинства који се није уносио у земљишни фонд задруге, већ је остајао свакој породици учлањеној у СРЗ за подмиривање потреба домаћинства. Кретање броја окућница од 1949. до 1953. приказано је у следећој табели:

Година	Број окућница
1949.	68.23
1950.	342.485
1951.	404.038
1952.	408.615
1953.	331.500

Извор: *Попис стоке*, 1953.

Број окућница приближно је рефлектовао број домаћинстава учлањених у СРЗ. Прописи који су се тицали окућнице нису оставили доњу границу површине окућнице, већ само њен максимални обим (до 1 ha), што је значило да се окућница може одредити и у мањој површини, при чему је била ограничавана и површина на којој се на самој окућници могу гајити одређене културе. Величина окућнице одређивана је према броју чланова домаћинства, затим плодности земље, али су често примењивани и политички критеријуми (углавном тенденциозно одређивање веома малих окућница). Што су околности за производњу биле повољније, то је и окућница требало да буде мања. На окућници је домаћинство могло имати једну краву са подмлатком, пет оваца, једну свињу за расплод и још онолико товних животиња колико је потребно за исхрану домаћинства, као и неограничен број живине. У броју стоке било је одступања: већа домаћинства могла су имати и две краве, а у сточарским крајевима до петнаест оваца, две краве и једног коња или магарца.¹²⁰ На окућници је било забрањено држање радне стоке. Задругари су упозоравани да на окућници не гаје ни производе које им мора обезбедити задруга, пре свега житарице, већ да се посвете

¹²⁰ “Закон о земљорадничким задругама”, *Службени лист ФНРЈ*, 58/1949; М. Марковић, “Рад и задаци партиских организација у сељачким радним задругама”, 22; М. Вучковић, “О неким новим елементима одумирања државе код нас”, 3–4; В. Поповић, “За правилан однос задружног газдинства и личног газдинства задругара”, 23; Димитријевић, “Проблем заосталости наше пољопривреде”, *Социјалистичка пољопривреда*, 4/1953, 22.

гајењу поврћа, воћа и сточне хране.¹²¹ Од задружног руководства се очекивало да се стара и о производњи на окућници: да се благовремено планира употреба запрега за обраду окућница, да се омогући примена агротехничких мера на личном газдинству задругара и да се окућница уопште уклопи у производни план задруге.¹²² Питање исправног односа према окућници подстицало је поједине ауторе да чак исцртавају шеме њене правилне искоришћености.¹²³

Важно је било и питање правног статуса окућнице. Једино што је било јасно јесте чињеница да је на окућници постојало одређено право својине, које није било социјалистичко. Међутим, каква је била природа тог права? О томе је расправљала правна наука без недвосмисленог одговора на два питања: 1) Да ли је окућница лична или приватна својина и 2) да ли је окућница својина појединца или домаћинства?¹²⁴

Што се тиче првог питања, суштинско размимоилажење је настало из својеврсног сукоба приоритета у тумачењу једног новог правног института као што је била окућница у смислу прописа о задругама. Ту су се издвајала два нова питања: 1) Да ли је у тумачењу важније историјско порекло окућнице или је важнија њена перспектива у новом социјалистичком друштву и 2) каква је производно-друштвена улога окућнице (експлоататорска или неексплоататорска)? Ако се приоритет да историјском пореклу и ако се претпостави да се на окућници производила роба за тржиште, а не само за личну употребу домаћинства (дакле да је у питању експлоататорски друштвено-производни однос), онда је окућница била *приватна* својина. Она је, дакле, била појава која је задржала карактеристике облика својине који је други део имања, уласком домаћинства у задругу, губио чиме тај други део имања престајао да буде приватна својина. У противном, не би имало ни смисла издвајати окућницу, уколико се не би желела нагласити ова разлика. Осим тога, окућница задругара који би се иселио у град и даље је остајала његова приватна својина, утолико што је могла бити дата у закуп и тиме несумњиво добити експлоататорски карактер.¹²⁵

¹²¹ М. Ч., “Питање окућнице у сељачкој радној задрузи”, *Задруга*, бр. 9, 7. април 1949, 3.

¹²² Б. Марковић, В. Поповић, *н. д.*, 42–43.

¹²³ В. Поповић, “Однос задружног и личног газдинства у сељачкој радној задрузи”, *Народно задругарство*, 1/1948, 36.

¹²⁴ Ж. Ђорђевић, “Правна природа земљорадничког домаћинства у сељачкој радној задрузи”, *Архив за правне и друштвене науке*, 2/1952, 185–186.

¹²⁵ В. Капор, “Имовинско-правни односи чланова сељачких радних задруга у нашој судској пракси”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1/1952, 71–77; В. Спаић, *Проблеми из грађанског права*, Београд

Уколико се, пак, узме у обзир да се окућница конституише у друштвеном контексту у којем се на селу изграђују социјалистички односи и да је примарна улога окућнице да задовољи потребе чланова домаћинства (дакле неробна, неексплоататорска), онда је окућница принципијелно *лична* својина, упркос присутним тенденцијама да се реализује и као приватна (појавом робне производње на њој). Чини се да је исправно становиште оно које окућницу не опредељује ни као приватну ни као личну својину по себи, јер су друштвено-производни односи на окућници били променљиви, па се она могла реализовати и као приватна и као лична.

Док је питање о карактера својине на окућници било у већој мери теоријско, далеко озбиљније практичне последице имало је питање да ли је окућница индивидуална својина домаћина (појединца или групе сувласника) или колективна својина домаћинства. Законски прописи су у погледу тога остали недоречени. У суштини, пошто је члан Закон прописивао да се један део имања задржава у личној својини, логичко тумачење је било да својину може задржати само онај ко је већ поседује, а то је био титулар имања. Уосталом, на површини окућнице титулар је остајао уписан и у земљишним књигама, а и судска пракса је окућницу сматрала за својину појединца, домаћина. Тако је у једном карактеристичном случају иступања укњиженог земљишнокњишког власника земље (окућнице површине 1 кј и 256 хв) из домаћинства и његовог присвајања већег дела окућнице (743 хв), на тужбу осталих чланова домаћинства да му припада мањи део него што је присвојио, суд пресудио да окућница припада том издвојеном члану као земљишнокњижном титулару, а да његови потомци од окућнице могу задржати онолико колико би им припало да су се одделили од газдинства и приступили задрузи.¹²⁶

Овакав статус окућнице у југословенском задругарству био је битно другачији од окућнице у совјетском колхозном праву. У СССР окућница је била својина свих чланова домаћинства и то не као сусвојина (у којој се знају делови сваког удеоничара), већ управо као идеална колективна својина. Када се број чланова домаћинства смањи то није значило аутоматско повећање идеалног дела сваког појединачног члана

1953, 88;

¹²⁶ Ж. Ђорђевић, “Правна природа земљорадничког домаћинства у сељачкој радној задрузи”, 189; В. Спаић, *Проблеми из грађанског права*, Београд 1953, 83.

домаћинства, већ само да се променио број учесника у колективној својини.¹²⁷ Када је 1951. Хрушчов предлагао оснивање агрограда, у југословенској литератури је отпор колхозника том концепту објашњаван тиме што сељаци-колхозници нису желели да напусте своје окућнице, будући да су се “у извесном смислу на окућници већ територијализовали”,¹²⁸ што је требало да буде потврда принципа на којима је почивала југословенске аграрна политика.

Један од највећих проблема са окућницом чланова СРЗ било је одређивање њене величине. У томе је, као и у толико других питања, било потребно одредити одговарајућу меру. На Другом пленуму ЦК КПЈ Кардељ се изјаснио против крутог одређивања прописа о окућници, нарочито код нижих типова СРЗ, при чему је ради привлачења средњег сељаштва предлагао већу флексибилност.¹²⁹ Оно што се називало “правилан однос према окућници” било је важно постићи због тога што, како се тврдило, инокосни сељаци гледају и на то како се задруга односи према окућници, да ли пружа подршку у њеном обрађивању и унапређењу, оцењујући према томе и привлачност ступања у задругу.¹³⁰

Током читавог периода спровођења колективизације у погледу окућнице се одступало од одређивања оптималних површина, било у правцу њиховог “секташког” смањивања и остављања за окућницу земље лошијег квалитета, било у правцу “опортунистичког” одређивања превеликих окућница, при чему је остављање земље најбољег квалитета за окућницу било у складу са њеном наменом (гајење поврћа, на пример). Премала окућница онемогућавала је задругарима да подмирују своје додатне потребе, док је превелика окућница подразумевала сталну опасност “да се на њој развијају индивидуалистичке тенденције и јачање личног газдинства на штету задружног”.¹³¹ О овом питању изјашњавао се веома конкретно и Тито: “Треба исправити питање окућница, при чему је било грешака у оба правца: и премала и

¹²⁷ М. М. Агарков и др, *Совјетско грађанско право*, књ. 1, Београд 1948, 361.

¹²⁸ И. Пелицон, “Ликвидација разлика између села и града у светлости совјетске праксе”, *Социјалистичка пољопривреда*, 1/1953, 43.

¹²⁹ (Дискусија Едварда Кардеља на Другом пленуму ЦК КПЈ 28. јануара 1949), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 89–90.

¹³⁰ “Развијати агитационо-политички рад на омасовљењу нових радних задруга”, *Задруга*, бр. 88, 26. октобар 1950, 1.

¹³¹ В. Поповић, “За правилан однос задружног газдинства и личног газдинства задругара”, 22.

превелика окућница. То треба исправити”.¹³²

Суштина коју су желели да подвуку представници власти била је да мора постојати “правила однос” између задружног имања и окућнице, односно да је недопустиво да се “лично газдинство развија на рачун задружног”.¹³³ На ово се скретала пажња пошто је “због пропуста у примени правила и због недостатка васпитног рада у сузбијању индивидуалистичких тежњи окућница толико интензивирани и лично власништво тако ојачало да је постало кочница развоја задружног газдинства”.¹³⁴ Приметна је била тенденција да се на рад на окућници користи готово исти број радних дана, иако су окућнице задругара представљале мањи део површина које је требало да обраде задругари. Јасно је, дакле, да се већа пажња посвећивала окућницама него задружним добрима. Штавише, окућнице су коришћене за гајење усева за које оне заправо нису биле предвиђене, пре свега житарица. У Србији је између $\frac{1}{3}$ и $\frac{1}{2}$ површина под окућницом било коришћено за гајење кукуруза, иако је суштина окућнице требало да буде узгајање култура неопходних у свакодневној исхрани и ангажовање помоћне радне снаге односно деце и старијих чланова домаћинства.¹³⁵ Била је то појава – “бежања на окућницу”.¹³⁶ Та појава је толико узела маха да је у Србији, примера ради, од 199,5 радних дана (колико су у просеку радили задругари), на окућницу, која је неупоредиво мања од остатка задружног имања, одлазило 95,5 радних дана, односно скоро половина радног времена.¹³⁷ Задругари то нису чинили само да би се како тако упустили, већ да би са окућнице избијали земљишну ренту, у чему су и успевали.¹³⁸

Последица је било то да су са окућнице задругари добијали веће приходе него са задружног имања. Та појава представљала је директну “опасност за даље економско јачање и организационо сређивање сељачких радних задруга и истицање њихове предности над инокосним начином обраде”. Главни проблем који је сељаке задругаре

¹³² Говор у Кнежици под Козаром, поводом десетогодишњице устанка.

¹³³ М. Ч., “питање окућнице у сељачкој радној задрузи”, *Задруга*, бр. 9, 7. април 1949, 3; О новим угледним правилима за сељачке радне задруге”, *Исто*, бр. 9, 21. април 1949, 1.

¹³⁴ В. Поповић, “Организационо учвршћење сељачких радних задруга – темељ њиховог успешног развоја”, *Исто*, бр. 15, 26. мај 1949, 2.

¹³⁵ Д. Томић, “Проблеми радне снаге у сељачким радним задругама Србије”, *Социјалистичка пољопривреда*, 3/1951, 43, 52.

¹³⁶ Љ. Вељковић, “О узроцима и борби против колебања у сељачким радним задругама”, 7.

¹³⁷ Д. Томић, н. д., 41.

¹³⁸ Ј. Бошњак, “Земљишна рента и даљи развој производних снага у пољопривреди”, *Социјалистичка пољопривреда*, 9/1952, 9.

упућивао да се више посвећују окућници била је лоша организација рада у СРЗ, па је највећи део радне снаге ангажован на личном газдинству. Поједини случајеви били су драстични. Тако је у једној задрузи у Бучину (Прилепски срез) домаћинство са задружног имања зарадило само 27.722 динара прихода, а са окућнице 310.598 динара. Део одговора зашто је разлика у приходима била овако висока лежао је у чињеници да су задругари продавали производе са задружног имања по ценама обавезног откупа, а производе са окућнице по ценама на пијаци. Такође се дешавало да задругари од задруге откупе производе преко потреба домаћинства по ниским ценама, а да их потом продају као производе са окућнице по високим пијачним ценама. Користећи основна и обртна средства задруге на својим окућницама, задругари су имали могућност да знатно појефтине своју производњу и на тржишту остваре још већу зараду за своје производе. Окућнице задругара обрађиване су квалитетније задружним машинама, а није био редак случај да задругари којима је услед недовршености капиталне изградње на задружним имањима поверено да у својим стајама чувају задружну стоку користе стајско ђубриво од поверене стоке на свом имању. “Ако ми то ђубре прорачунамо”, каже се у једној анализи, “видећемо да окућница бесплатно, на рачун задруге, повећава приносе, и остварује веће новчане приходе”.¹³⁹

Појединци који су се аналитички бавили овим питањем упозоравали су на наводну “психологију” сељака, “дојучерашњег ситног власника, која се наталожила на дугогодишњем искуству тешког рада и печалења док није створио своје мало газдинство”. Та “психологија” сељака долазила је до изражаја у случају окућнице тако што су сељаци, било фиктивним деобама домаћинства (тако да сваки део добије окућницу), било неуношењем мираза у задругу или неким другим начинима, настојали да окућницу оставе што већом. Поред тенденције ка обезбеђивању што веће окућнице и њене интензивније обраде, као начини опструирања задружног рада јављали су се прикривање алата у оквиру окућнице, држање на окућници већег броја стоке од предвиђеног, при чему је та стока храњена производима са задружног имања и сл. Према мишљењу стручњака, таквим поступцима сељаци су “секли грану на којој седе”, враћајући се “ситном инокосном газдинству, које су били напустили јер их оно није могло спасити немаштине”. Према уверавању писца једног чланка о окућници,

¹³⁹С. Лазаров, “За правилан став према окућници”, *Исто*, 9/1951, 43–44.

“то најбоље показују примери оних задругара, које је ниска свест навела на излазак из задруге” и који су се “вртели беспомоћно годину-две на свом приватном газдинству, па су поново затражили улазак у задругу”. Тешко је рећи колико је било оваквих случајева, али по масовности напуштања задруга после 1951, мало је вероватно да је таквих примера било пуно. Са друге стране, као негативна тенденција испољавала се и тежња ка одређивању премалених окућница, која је била присутна углавном у задругама које су сачињавали сиромашни сељаци. Претеривање у том погледу ишло је дотле да у појединим задругама нису ни одређиване окућнице, али је та пракса убрзо напуштана, па су задругари ипак на крају формирали и окућнице.¹⁴⁰

У појединим задругама “од самог оснивања” проблем је представљао “неправилно решење питања окућнице”.¹⁴¹ Д. Бајалица, један од водећих функционера задужених за питање задругарства, истицао је 1951, после неколико година искуства са стварањем СРЗ, да би “на прсте једне руке могао набројати задруге у којима нема сукоба око окућнице”. Према Бајалици, из “борбе новог и старог”, односно инокосног сељака и новог сељачког произвођача – задругара, унутар те нове категорије (задругара) створила се једна поткатегија сељака, “родио се мелез” – “окућничар”. Ова категорија настала је због тога што сељак-задругар, заправо, није ни ступио у задругу како би изграђивао ново социјалистичко газдинство; што у задрузи производња није пошла ни онолико колико је била на приватном поседу; што је требало да се подреди туђој вољи и команди, при чему га “нико ни за шта није питао”; што је са укидањем административних мера “пукла перспектива пред приватником” који “слободније дише, лако извршава обавезе, остаје му производа за уновчавање по високим ценама и далеко брже долази до новца”. Према Бајалици, проблем је био и у самом сељаштву, чија свест је била ниска и несклона дисциплини какву захтева рад на задружном имању. Задругари, према Бајалици, радије “врше ситне оправке по дворишту, ситни рад у башти, довозе дрва, одлазе у млин, на пијацу”. Лични интереси задругару “пречи су од свега осталог”, “не види даље него што досеже ограда његове окућнице” због чега је “у стању да гледа задружно, оно што је ‘наше’ да пропада, само да би сачувао онај сасвим неважан дјелић онога што је сасвим сигурно његово”. Са друге

¹⁴⁰ В. Поповић, “За правилан однос задружног газдинства и личног газдинства задругара”, 23–24.

¹⁴¹ “Још једном о питању окућнице”, *Задруга*, бр. 178, 17. јул 1952, 1.

стране, одређени објективни чиниоци удаљују га од задруге: примитивна организација производње, која није довољно напреднија од приватне, неодговарајућа расподела, недостатак привредног рачуна у задругама, несигурност прихода од задруге. “Зато он то пушта, а држи оно што му је у руци и чему је он господар и што му нико неће дијелити. Ако је још уз то у њему остало оне погане, себичне душе и језуитске мисли ‘што горе то боље’ – онда ће задружно да пропада пред његовим очима, чак и кад нема никаква посла на окућници”.¹⁴²

Бајалица је критиковао шематски приступ проблему СРЗ, па тако и окућнице. Он је тврдио да је систем окућнице, како је постављен у Угледним правилима, конципиран да одговара житородним крајевима. У том смислу се супротставио принципу да “начин уношења земље одређује тип задруге”. Као пример за штетност таквог приступа навео је неке задруге које укупно имају по 20 хектара земље и то разбацане у “стотину ‘закрпа’ од којих никаква арондација не може сашити плату”. Зато је предлагао да се као основ уздружења, као “база својине и рада” узме оно што је у конкретном случају главни производ. У сточарском крају, на пример, неколико хиљада оваца може да чини задружну својину, развијану до капацитета пашњака, око тог стада се удружује рад (мужење, прерада производа и сл), а “окућница се може потпуно занемарити и нека оре ко је шта орао”, јер у таквим задругама “не треба удруживање земље”.¹⁴³

Рестриктивни прописи у погледу држања стоке на окућници промењени су Уредбом владе о унапређењу задружног сточарства, којом су ликвидирани “многе секташке грешке у погледу окућнице, које нису ретка појава на терену”, па је сељацима омогућено да, испунивши обавезе према задрузи, на окућници држе онолико стоке колико су могли одржавати.¹⁴⁴ Овом Уредбом је легализовано постојеће стање да су задругари на окућници држали стоке више него што је било дозвољено важећим прописима. Када се погледају статистички подаци, добија се пажње вредан однос: 1951. на окућницама задругара било је 416.596 грла говеда (8,7%), а на задружним имањима 327.034 (6,8%), док су приватни сељаци држали 3.987.987 грла (83%). То

¹⁴² Д. Бајалица, “За правилан став према окућници”, *Социјалистичка пољопривреда*, 11/1951, 36–40.

¹⁴³ Исто, 44.

¹⁴⁴ “Говор министра Мијалка Тодоровића на Другој редовној скупштини Главног савеза земљорадничких задруга ФНРЈ”, *Војвођански пољопривредник*, 11/1950, 3.

значи да је 1951. на свакој окућници било 1.03 грла говеда, а у приватном газдинству 1,67 грла говеда по газдинству. Када је реч о коњима, њих је на задружним економијама било 172.507 (16,5%), а окућницама задругара 19.003 (1,8%), а код приватника 852.319 (81,7%), односно, било је 4,7 коња на 100 окућница, а 35 на сваких 100 инокосних газдинстава.¹⁴⁵ Тако су се већ почетком 1951. почели осећати ефекти Уредбе из 1950, како их је бележила званична статистика. Такође, релативно је мала разлика између броја говеда на окућницама задругара и на газдинствима инокосних сељака, нарочито ако се има у виду да су у задруге углавном ступали сиромашни и мање имућни сељаци.

На Трећем пленуму ГЗС ФНРЈ 1952. председник Савеза Мома Марковић отворено је критиковао “секташко решавање проблема окућнице”, истакавши да су власти “у Угледним правилима превише тврдо поставили величину окућнице, фиксирајући у детаље шта све може задругар да има на окућници” при чему су органи на терену “у пракси, каткада, још даље од тога ишли”.¹⁴⁶ Било је и случајева да се окућница уопште не оставља домаћинству под изговором да сами задругари не желе окућницу. Сасвим у супротности са прописима било је и то што су поједине задруге одређивале сељацима шта ће гајити на окућници.¹⁴⁷ Са релаксацијом притиска од почетка 1950-их појавила се тенденција да се окућнице одређују што веће, па је чак вршена ревизија већ додељених окућница у правцу њиховог повећања, што је сматрано за оправдано у пасивним, али не и у житородним крајевима.¹⁴⁸

3. Пољопривредна производња: површине, финансијски аспекти, организација радова и резултати

Пољопривредна површина

У току рата напуштено је и онеспособљено за пољопривреду 1,55 милиона хектара,

¹⁴⁵ М. Ивановић, “Пољопривреда у друштвеном плану за 1952. годину”, *Социјалистичка пољопривреда*, 3/1952, 18.

¹⁴⁶ М. Марковић, “О неким актуелним питањима земљорадничког задругарства”, *Задружни гласник*, 19/1952, 12.

¹⁴⁷ Исти, “Рад и задаци партиских организација у сељачким радним задругама”, 22.

¹⁴⁸ “Још једном о питању окућнице”, *Задруга*, бр. 178, 17. јул 1952, 1.

како је Тито обавестио Народну скупштину 1950, што је износило око 21,4% обрадивих површина (укупно је 1939. било 7,24 милиона хектара). До 1949. смањење је сведено на 740.000 ha у односу на 1939, од чега је било чак 520.000 ha ораница. Тако је до краја 1949. достигнуто 92,6% у односу на 1939.¹⁴⁹ Ово је значило да је на крају рата ионако велика аграрна пренасељеност порасла (будући да смањење становништва услед ратних губитака процентуално није било сразмерно онеспособљеном земљишту).¹⁵⁰ После Другог светског рата у Југославији је значајно опала обрадива површина и у читавом посматраном периоду је остала нестабилна. На њено смањење битно су утицале ратне прилике, а касније су и мере државне аграрне и привредне политике доприносиле томе да се у погледу обрадивих површина јаве значајне осцилације.

	Пољопр. површина	Обрадива површина (у хиљадама ha)					Пашњаци	Баре, трстици, рибањаци
		Укупно	Оранице	Воћњаци	Виногради	Ливаде		
1930-39.	14.700	10.100	7.600	280	226	1.960	4.500	136
1939.	15.000	10.400	7.900	314	244	1.990	4.500	122
1946.	13.600	9.660	7.380	298	255	1.730	3.840	108
1947.	13.100	9.310	7.030	298	251	1.730	3.650	102
1948.	13.400	9.520	7.200	307	258	1.750	3.760	95
1949.	13.900	9.770	7.340	338	253	1.840	4.070	81
1950.	13.900	9.700	7.230	348	257	1.860	4.130	89
1951.	14.000	9.660	7.170	362	258	1.860	4.280	80
1952.	14.000	9.680	7.190	365	261	1.860	4.270	85
1953.	14.400	9.840	7.300	376	267	1.890	4.450	75

Обрадива површина у Југославији: просек 1930–1939. и величина по годинама 1945–1953, према:
Jugoslavija 1918–1988, 206.

У свему овоме примећује се један привидни парадокс: према статистичким подацима, у посматраном периоду највећа површина под ораницама била је 1946. Оранична површина се касније смањивала у односу на 1946, тако да у читавом посматраном периоду није поново достигла ниво из 1946. Међутим, када се имају у виду дестимулативне мере државе у пољопривреди, одлив радно најспособнијег

¹⁴⁹ (Експозе Ј. Б. Тита пред Народном скупштином ФНРЈ, 27. април 1950), *Prvo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda 24 – 27 aprila 1950. Stenografske beleške*, 118.

¹⁵⁰ D. Veselinov, *Sumrak seljaštva*, 19.

становништва и укупни ефекат ратног наслеђа, ова околност постаје сасвим разумљива.

Воћњаци су у послератном периоду били у сталном порасту, премашујући већ од 1946. десетогодишњи просек, а од 1948. и површине под воћем из 1939. Када је реч о виноградима, то је једина култура која је већ од 1946. бележила заступљеност на површини која је била већа и у односу на десетогодишњи просек 1930–39, и у односу на 1939. и која је у посматраном периоду, уз мање осцилације, бележила константан раст. Пашњаци и ливаде, са друге стране, у читавом периоду нису досегли површине из периода до 1941, премда се унутар сваке од ових категорија од 1946. бележи такође континуиран и постепен пораст.

Као узроке опадања обрађених површина, нарочито ораница, треба најпре навести чињеницу да је рат не само однео велики број живота радно најспособнијег становништва, већ је уништена и велика количина пољопривредних справа, опљачкана или на други начин упропашћена запрежна стока и створен низ других околности које су онемогућавале обраду земље (на пр. недостатак семена). Стање је било далеко горе него после Првог светског рата, будући да су сукоби беснели на самој територији земље, онемогућавајући нормално обављање пољопривредних радова у рату. Па ипак, пољопривредна производња је достигла предратни ниво за двоструко краће време него што је то био случај после Првог светског рата.¹⁵¹

Са друге стране, послератни процес индустријализације, као и читав низ радова ван пољопривреде одвајали су радно најспособнији део становништва од послова у овој делатности. Такође, не треба искључити ни велики број људи са села мобилисаних у јединицама Југословенске Армије (ЈА). На крају, мере државне аграрне политике, почев од аграрне реформе до откупа и колективизације стварале су дестимулативно окружење за бављење пољопривредом. У таквим околностима, ако већ нису одлазили у индустрију, сељаци су одбијали да обрађују земљу, па су у том правцу издаване и наредбе о обавезном засејавању обрадивих површина, чиме је држава настојала да сељаци примора на обраду.

Са развојем новог друштвено-економског система у Југославији, настајала је и нова

¹⁵¹ В. Horvat, "The postwar evolution of Yugoslav agricultural organization: interaction of ideology, practice, and results", 17.

својинска структура, пре свега када је реч о типовима власништва: поред приватног, настала су још два типа социјалистичког власништва – државно (од 1950. – друштвено) и задружно. Осим што се смањила укупна обрадива површина, смањење на приватном сектору је било нарочито изражено у условима колективизације, када је приватни сектор досегао свој минимум у заступљености у укупној пољопривредној, обрадивој и ораничној површини. Однос државног, задружног и приватног сектора у погледу расподеле укупне пољопривредне, обрадиве и ораничне површине у Југославији приказан је у следећој табели:

	Пољопривредна површина			Обрадива површина			Оранична површина		
	државни	задружни	приватни	државни	задружни	приватни	државни	задружни	приватни
1949.	14,98	9,14	75,88	3,45	10,29	86,26	3,17	12,11	84,18
1950.	15,89	17,81	66,30	4,30	19,41	76,20	4,64	22,14	73,22
1951.	17,47	18,57	63,96	4,78	20,46	74,76	4,89	23,35	71,76
1952.	17,25	17,88	64,87	4,39	20,14	75,47	4,45	23,06	72,49

Инвестиције и кредити

За обнову разрушене пољопривреде и потом за њен развој било је потребно издвојити знатна материјална средства. У посматраном периоду, улагање у пољопривреду имало карактер било финансирања (непосредног додељивања средстава за одређене пољопривредне послове), било кредитирања, које је подразумевало повраћај средстава држави у одређеном року. Међутим, највећи број кредита издатих током 1945–46. био је отписан, тако да је и кредитирање фактички претворено у државно финансирање пољопривредних инвестиција. За потребе обезбеђивања средстава за обнову привреде у целини формиран је Фонд за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима, из ког су ишла и средства за обнову

пољопривреде у непосредном послератном периоду.¹⁵²

За најнужније потребе обнове пољопривреде издвојено је непосредно после рата 300 милиона динара, што је Министарство пољопривреде оценило као недовољну суму, али ју је распоредило према приоритетима (за сточарства – 158 милиона, од чега за обнову коњарства – 50,8 милиона; за воћарство и виноградарство – 54,1 милион; за обнову пољопривредних зграда на републичким имањима и у пољопривредним установама – 13,9 милиона; за машинске станице – 21,5 милиона, за савезна пољопривредна добра – 23 милиона; за обнову Ветсерума – 22,1 милион и за производњу квалитетног семена – 7,5 милиона). За индивидуална газдинства било је одвојено додатних 700 милиона динара, а осим тога, одобрено је и 1,2 милијарде робних кредита.¹⁵³ То је била скромна финансијска основа на којој је почела обнова југословенске пољопривреде.

Што се тиче кредита, они су одобрени од 1945. од Задружне и пољопривредне банке и од 1. августа 1945. пољопривреда је преко земаљских експозитура ове банке добила 1,2 милијарде динара, не рачунајући суме ванредних кредита и посебних дотација из Фонда за обнову. У 1946. дато је још толико, као и још 200 милиона динара у материјалу, као и 300 милиона динара финансијских средстава у готовом новцу за обнову пољопривреде, што је укупно чинило 1,7 милијарди.¹⁵⁴ Према подацима из Хрватске, током 1945. и 1946. задругама (радним и земљорадничким) одобрено је (инвестиција и кредита) 1,45 милијарди динара, а инокосним сељацима око 250 милиона динара, “углавном демобилизираним борцима, за обнову куће и газдинства”.¹⁵⁵

Појединци су за кредит конкурисали код месних задруга и уз уверење издато од месног народног одбора да је зајам неопходан подносиоцу захтева за унапређење пољопривреде. О кредиту су одлучивале задруге и достављале своје одлуке Задружној

¹⁵² О. Благојевић, *Investicije u poljoprivredi*, 115–116; Lj. Božić, *n. d.*, 575–578.

¹⁵³ (Образложење расподеле средстава за обнову пољопривреде, март 1946) АЈ, 41 – 11 – 19. По републикама расподела је изгледала овако: Босна и Херцеговина – 82 милиона, Хрватска – 63 милиона, Црна Гора – 22 милиона, Србија – 48,2 милиона (од чега Војводина 26,6 милиона), Македонија – 6,8 милиона, Словенија – 11 милиона, савезна добра – 23 милиона и државни ветсеруми – 22,1 милион)

¹⁵⁴ Експозе С. Жујовића о буџету 1. април 1946; М. Гајић, “Шта је народна власт дала сељацима”, *Петогодишњи план и наше село*, Београд 1947, 92.

¹⁵⁵ (Дискусија Душана Бркића), *V Конгрес*, 721.

банци, а на основу њих је банка одобравала кредит задругарима.¹⁵⁶ Једна значајна пракса која је уведена у кредитирању земљорадника била је та да је земљорадник морао од месног НО тражити потврду да му је кредит заиста потребан.¹⁵⁷ У овом правцу је постојала пропаганда, да сељаци престану да троше новац на “бесмислене обичаје”.¹⁵⁸

Иако сељацима није обезбедила кредит, држава је окончала агонију старих задужења од пре 1941. Посебним законом из октобра 1945. регулисано је ово питање и то на следећи начин: отписани су сви дугови до 5.000 динара, каквих је било највише; учесници у НОБ-у, породице страдалих и помагачи НОБ-а, уколико су претрпели већу материјалну штету у току рата такође нису враћали дугове. Осталим категоријама дужника износ дуга смањен је десетоструко. Тиме је реализован део обећања које је Партија дала сељацима још пре 1941.¹⁵⁹

Нешто прецизније, иако сумарне податке имамо тек за период од 1949. до 1953. године. Укупна средства (финансирање и кредити) за пољопривреду су износила у том периоду 102 милијарде динара. Заједно са средствима из претходне две планске године, та сума није прелазила 115 милијарди, док је само за развој цивилне и војне индустрије утрошено 928 милијарди. Највећи део одлазио је на инвестиције у државном, односно друштвеном сектору. Нарочито се пуно улагало у развој СРЗ. Од банака је кредите добијао занемарљиво мали број индивидуалних пољопривредних произвођача. Индивидуални произвођачи били су углавном посредни корисници инвестиција у пољопривреду: развој инфраструктуре, истраживачког рада, производња квалитетнијег семена побољшавале су се и њихове прилике.¹⁶⁰ У периоду од 1947. до 1956. (за који располажемо сумарним подацима за Југославију), у пољопривреду је годишње улагано око 7 милијарди динара, односно 71 динар по хектару, а и те инвестиције махом су одлазиле на инфраструктуру, а не на саму производњу.¹⁶¹

¹⁵⁶ “Земљорадничкој задрузи и земљораднику-задругару обезбеђен је јевтин и повољан кредит”, *Задруга*, бр. 28, 19. јул 1946, 1.

¹⁵⁷ “Задружна и пољопривредна банка даваће кредите за куповину стоке, справа и алата преко задруга”, *Исто*, бр. 51, 27. децембар 1946, 7.

¹⁵⁸ М. Никетић, “Рђави обичаји на селу”, *Исто*, бр. 49, 13. децембар 1946, 7.

¹⁵⁹ “Закон о коначној ликвидацији земљорадничких дугова”, Службени лист ДФЈ 81/45; Лј. Војић, *n. d.*, 581–582; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 37.

¹⁶⁰ Љ. Вељковић, *Кредит и унапређење пољопривреде*, Београд 1954, 40, 44–46.

¹⁶¹ Д. Томић, *Проблеми развоја пољопривреде Југославије*, Београд 1969, 43. Примера ради, у следећих десет година улагано је по 159 динара по хектару.

Међутим, од тих 70 милијарди, пољопривреда је само 1953. примила 25 милијарди, што значи да су инвестиције до тада биле неупоредиво мање и од просечних 7 милијарди годишње.¹⁶² Веома скромна улагања и велика очекивања од пољопривреде управо су разлог који у корелацији чини неопходним административне мере које су примењиване у пољопривреди.¹⁶³

Приватни сељаци су могли добити кредите од општих земљорадничких задруга, чија су средства представљали штедни улози самих задругара. Ти кредити могли су се кретати у износу до 30.000 динара за привредне сврхе и до 15.000 динара потрошачких кредита.¹⁶⁴ Задруге су могле да одобравају кредите који су износили до 40% укупних улога, али како је 1951. улагача било тек око 30.770 то ни кредитни капацитети задруга нису били високи. До почетка 1951. године, иако је још 1948. године донет Правилник који је регулисао штедно-кредитно пословање општих задруга, ово пословање било је скоро непостојеће.¹⁶⁵

Такође, од 1947. до 1953. преко општих земљорадничких задруга, које су окупљале индивидуалне сељаке, пољопривреди је отишло скромних 2,8 милијарди динара инвестиционих кредита.¹⁶⁶ Осим тога што је приоритет дат социјалистичком сектору пољопривреде (од кога су се очекивали бржи резултати у обнови него од сељачких газдинстава), индивидуални произвођачи нису добијали инвестиционе кредите и зато што би такви кредити били доступни махом имућнијим сељацима, што је социјалистичка држава имала задатак да спречи, а не да својом кредитном политиком још и подстиче.¹⁶⁷ Када је земљишни максимум ограничен на 10 до 15 хектара, онда се отворило питање земљорадничког кредита, али се пазило и на то да се кредити не користе за набавку механизације која би служила за услуге другим сељацима уз наплату.

Нешто је више користи индивидуални произвођач на селу имао од краткорочних (обртних) кредита, који су давани ОЗЗ. Износ краткорочних кредита 1947. године био

¹⁶² S. V. Tempo, *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958)*, Beograd 1962, 52.

¹⁶³ V. Vasić, *n. d.*, 33.

¹⁶⁴ А. Ч., “Новчана штедња – велика корист за радне људе села”, *Напредна пољопривреда*, 3/1952, 59.

¹⁶⁵ “Важан, а запостављен задатак земљорадничких задруга општег типа”, *Задруга*, бр. 102, 1. фебруар 1951, 1.

¹⁶⁶ В. Поповић, “О кредитирању Земљорадничког задругарства”, 29; Љ. Вељковић, *Кредит и унапређење пољопривреде*, 46.

¹⁶⁷ Љ. Вељковић, *Кредит и унапређење пољопривреде*, 47.

је само 2,7 милијарди динара, а од 1949. до 1953. преко ОЗЗ је стављено на располагање око 43 милијарде динара краткорочних (обртних) кредита за снабдевање чланова задруга робом или су им тим новцем плаћани производи које су преко задруге продавали. На тај начин су од ових обртних кредита користи имали индивидуални произвођачи, иако нису били непосредни корисници кредита. Коначно, контрахирање пољопривредних производа од сељака уз давање од стране државе аванса, семена, ђубрива и других средстава представљало је такође вид кредитирања индивидуалних сељака.¹⁶⁸

Суштину пољопривредне кредитне политике у социјализму формулисао је најбоље сам Тито: “Да се задруге не би постепено претвориле у нека предузећа у којима би јачали, уместо да слабе капиталистички елементи у производњи и расподјели, власт ће морати добро да контролише кредитирање у пољопривреди. Јер се догађа да се кредити расипају и у непродуктивне сврхе, да се не троше првенствено за приоритетне потребе, које омогућују подизање пољопривреде у што краћем року... већ се понекад чак врше шпекулације са кредитима”.¹⁶⁹

У погледу расподеле инвестиција у пољопривреди, према секторима власништва, од 1947. до 1953. стање је било следеће:

	Друштвени сектор	Приватни сектор
1947.	32,0	68,0
1948.	48,1	51,0
1949.	58,0	42,0
1950.	61,8	38,2
1951.	42,4	57,6
1952.	33,7	66,3
1953.	54,3	45,7

Према: *Investicije 1947–1969: Po stalnim cenama 1966*, knj. 2, Beograd 1971.

Из ових података види се да је улагање на приватном сектору пољопривреде било несразмерно мање у односу на удео у пољопривредном земљишту и у пољопривредној производњи. Примера ради, 1949. удео приватног сектора у обрадивом земљишту износио је 77,1%, а тај сектор је примио само 42% инвестиција. Иако су се односи у

¹⁶⁸ Исто, 49–51.

¹⁶⁹ Ј. Б. Тито, “Борба Комуниста Југославије за социјалистичку демократију”, 272.

каснијем периоду променили, па су инвестиције на приватном сектору нарасле на 66,3%, оне ипак нису до 1953. биле изједначене са уделом који је приватни сектор имао у пољопривреди. Још је неповољнији био однос инвестиција у пољопривреду и у индустрију: од 1945. до 1951. пољопривреда је добила само 5% укупних друштвених инвестиција.¹⁷⁰ Ако се посматра само друштвени сектор, инвестиције у индустрију биле су 1948. четири пута веће него у пољопривреду, а 1951. чак шездесет два пута веће.¹⁷¹

Уместо значајних финансијских средстава за подизање пољопривреде, држава је очекивала да повољне резултате постигне што рационалнијим коришћењем постојећих капацитета, што је намеравала да постигне својим снажним упливом у све аспекте производног процеса у пољопривреди. Приступ нове власти у обнови пољопривреде био је знатно другачији него што је то чинила држава после Првог светског рата. Нова југословенска власт настојала је да у обнову пољопривреде унесе што више плана и то у погледу свих важнијих пољопривредних радова. Осим обезбеђења семена, држава је настојала да обезбеди и извршавање радова у вези са припремом земље за сетву. У том циљу обавезивала је све власнике запрега, трактора, тракторских плугова и других справа на мобилизацију за обраду земље, у организацији државних служби.¹⁷² Међутим, како оцењује М. Боковој, ово је свакако био корак који је значио више од тежње да се рационалније користи расположива запрежна снага: радило се о успостављању контроле над приватним сектором, у једном важном сегменту.¹⁷³ Осим тога, држава је обавезивала све произвођаче да засеју обрадиве површине, а у случају да се сељаци не одазову овој обавези, локални органи су преузимали обраду таквих имања на себе. Са увођењем планске привреде постало је обавезно пријављивање површина и начина употребе земљишта од стране сељака.¹⁷⁴ Нарочита пажња била је посвећивана индустријском биљу, чија је производња углавном уговарана, па је држава низом прописа регулисала и ову област. Прецизно су дефинисане обавезе произвођача око гајења индустријског биља (површине, начин

¹⁷⁰ V. Stipetić, *Yugoslavia's Agriculture*, 156.

¹⁷¹ Ph. Wright, *n. d.*, 2.

¹⁷² “Наредба о мобилизацији сточних запрега приватника за обраду земље”, *Службени лист ФНРЈ*, 8/1946; “Наредба о мобилизацији трактора и тракторских плугова за обраду земље”, *Исто*, 10/1946.

¹⁷³ М. Вокovou, *n. d.*, 41.

¹⁷⁴ “Уредба о обавезном засејавању ораница”, *Исто*, 13/1947.

обrade и неге) и индустријских предузећа (обезбеђивање семена, ђубрива, стручне помоћи произвођачима), што је све било предвиђено уговором. Произвођачима су, поред новца за откуп, гарантоване и извесне повластице за куповину готових производа од предатих количина, са којима су могли слободно располагати.¹⁷⁵

Непосредно после дефинитивног ослобођења делова територије Југославије 1944, власт је започела најживљу активност за организацију јесење сетве у сезони 1944/45. у свим ослобођеним областима, као што су то чиниле локалне власти на ослобођеним подручјима током рата. Од највећег значаја је било организовање пољопривредних радова у Војводини, у коју је пребацивана радна снага из других крајева. Међутим, у већој мери било је могуће покренути сетвене кампање тек за пролеће 1945. И тада је сетвена кампања била нарочито била важна у Војводини, па је у Новом Саду 28. фебруара 1945. одржана конференција у присуству председника ПС, Андрије Хебранга, на којој је формирана Комисија за сетву Војводине.¹⁷⁶

Услови за колико-толико редовну пољопривредну производњу заправо су се стекли тек од 1946. Држава је настојала да на различите начине, преко штампе, разних плаката, предавања и агитације промовише важност правилног и благовременог обављања пољопривредних радова, припреме земље за обраду и за сетву, да пружи сељаштву потребна знања о неговању и заштити усева, као би се што више повећали приноси. Све се то обављало путем бројних пољопривредних кампања. Партијски активисти, фронтоске организације, државни органи ангажовани су у овим кампањама како би убедили сељаке у корисност разних агротехничких мера.

Важан вид пољопривредне пропаганде били су листови и часописи намењени селу. Преко њих су ширена знања о напредним пољопривредним методама, давани савети пољопривредницима о томе како да на најоптималнији начин искористе земљиште и уопште како да унапреде своју производњу. Као велики проблем уочавана је слаба заступљеност пољопривредних листова на селу. “Основна мана нашег пољопривредника је, ван сваког спора, што мало, или ништа корисно не чита”, могло се прочитати на страни сама Војвођанског пољопривредника. Уколико је писмен, а не

¹⁷⁵ Читавим низом прописа држава је регулисала уговарање, односно контрахирање пољопривредних производа, пре свега индустријског биља. Први такав пропис били су Општи услови о уговарању сетве и откупу индустриског биља, *Исто* 79/1946, из октобра 1946.

¹⁷⁶ “Одлука по питању пролетње сетве у Војводини” (28. фебруар 1945), АЈ, 4 – 1 – 15.

чита стручну штампу и литературу, пољопривредник греша “и према својој породици, и према општој друштвеној заједници, јер је некористан по општи друштвени напредак”. Одсуство овог начина упознавања са тековинама модерне пољопривреде “големо је зло”, и тај немар је “један од главних узрока пољопривредног неуспеха”.¹⁷⁷ О важности стручне штампе говорили су полазницима разних течајева предавачи, пошто је знање са курса само подлога која треба да се надогради читањем стручне литературе.¹⁷⁸ Две године после почетка излагања овог листа, редакција *Војвођанског пољопривредника* могла је да закључи да тираж часописа указује “да лист није довољно продро у масе пољопривредника и да се многи земљорадници не користе упутствима листа”.¹⁷⁹

Обрада земље

Од највећег значаја је била правилна обрада земље у свим фазама. Због рђавих капацитета за механизацију убирања дозрелих плодова, примера ради, годишњи губици су износили око 20% укупне производње, односно око 6,7 милијарди годишње (у просеку).¹⁸⁰ Орање је било механизовано само са 7% (дубоко зимско орање са 11%), сетва са 1%, жетва са 4%. Једино је вршидба била механизована у значајном проценту – са 75%.¹⁸¹ У појединим крајевима није било довољно спрежне снаге за обраду расположиве земље, а негде се радило неодговорно, па су поједини чланови пољопривредних комисија “оно мало спрега на напуштеним посједима употребљавали за обраду своје приватне земље”.¹⁸² За потребе орања и других радова мобилисана су сва расположива средства, формиране су ПМС, а под посебан режим стављени су и трактори и запрежна снага у власништву индивидуалних пољопривредника.¹⁸³ Имућнији пољопривредници били су обавезни да своје

¹⁷⁷ “*Naš poljoprivrednik malo čita*”, *Vojvodanski poljoprivrednik* 4/1946, 24.

¹⁷⁸ А. Бауер, “У Војводини је одржан низ течајева за стручно оспособљавање пољопривредних референата, тракториста и бригадира СРЗ”, *Војвођански пољопривредник*, 5/1947, 23.

¹⁷⁹ “Читаоцима Војвођанског пољопривредника”, *Исто*, 18–19/1947, 32.

¹⁸⁰ Р. Гајић, *н. д.*, 24.

¹⁸¹ D. Tomić, *н. д.*, 23–24.

¹⁸² Velike površine plodne zemlje u Baranji treba još obraditi i zasijati, *Gospodarski list*, 12/1945, 3.

¹⁸³ Наредба о мобилизацији трактора и тракторских плугова за обраду земље, *Службени лист ФНРЈ*, 10/1946; Р. Гајић, *Путеви развитка наше пољопривреде*, Београд 1953, 9.

капацитете за обраду земље ставе на располагање држави односно, преко ПМС, сиромашнијим земљорадницима. Било је предвиђено да се приватним власницима плати за употребу њихових машина на туђим имањима, али су изузетак од права на наплату “чинили радови код такве сиротиње која није уопште у стању да плати”.¹⁸⁴ Пољопривредници који су имали своје запреге добијали су рок до ког треба да обраде своју земљу, а потом да, према потреби, укажу помоћ суседима.¹⁸⁵ Мобилизација приватних машина постизала је и то да је инокосни сељак везиван за планску производњу “давањем планских задатака у орању, вршидби, жетви итд”, а такође је представљала вид борбе “против шпекулантских власника крупних пољопривредних имања”.¹⁸⁶ Прописи о обавезној мобилизацији приватних машина и запрега важили су све до 1950.

ПМС су имале задатак да склапањем уговора пре почетка радова укључују приватни сектор у планску пољопривреду.¹⁸⁷ Било је случајева да су инокосни сељаци избегавали да склапају уговоре о извршењу радова на њиховим имањима са ПМС, “бојећи се обавеза према тракторско-машинским станицама”.¹⁸⁸ Иако је с временом опадао удео приватног сектора у раду ПМС оцењивано је да су оне одиграле “значајну улогу у помоћи сељацима при обради њиховог земљишта, у увођењу нових агротехничких мера... и уопште у развоју механизације пољопривреде”.¹⁸⁹ Чак 75% приватних парцела које су биле обрађене од стране ПМС имале су површину до 1 хектара, што је указивало на то да “на приватном сектору машинске станице раде претежно сиромашном сељаштву”.¹⁹⁰ Осим тога, оне су ослобађале “радни део сељаштва од тешког физичког рада” и, како се истицало, “од овисности од шпекулантских елемената”, обезбеђујући истовремено “већи прилив радне снаге са села у индустрију”.¹⁹¹

¹⁸⁴ П. Ромац, “За извршење нових задатака треба да се мобилишу све народне масе Војводине”, *Војвођански пољопривредник*, 1/1945, 10.

¹⁸⁵ “Извршење свих припрема за пролећну сетву гаранција је потпуног успеха”, *Војвођански пољопривредник*, 5/1947, 1.

¹⁸⁶ “Механизација пољопривреде”, АЈ, 4 – 181 – 1002.

¹⁸⁷ “Закључци конференција одржаних у Савезној управи пољопривредно-машинске службе”, АЈ, 4 – 50 – 380.

¹⁸⁸ “Рад пољопривредних машинских станица”, АЈ, 4 – 49 – 375.

¹⁸⁹ “Реорганизација управа у дирекције и осамостаљење ПМС”, АЈ, 4 – 68 – 475.

¹⁹⁰ “Механизација пољопривреде”, АЈ, 4 – 181 – 1002.

¹⁹¹ Исто.

ПМС су своје услуге наплаћивале по прописаним ценама. Да би се у што већој мери извршила механизација пољопривреде пуна цена коштања пољопривредних радова смањивана је у значајној мери, а тако настале планске губитке станицама је надокнађивала држава. Тако је пуна цена коштања 1948. године за 1 ха орања износила 912 динара, а наплаћивано је 708 динара. То је био југословенски просек, али су постојале значајне разлике по републикама.¹⁹² Сиромашним сељацима и задругама наплаћивано 600 динара по хектару, чиме је држава помогла сељаштво и задруге са 200 милиона динара.¹⁹³

Република	Орање (1 ха површине)		
	Пуна цена коштања	Наплаћена цена	% од пуне цене
Србија	778	550	70
Хрватска	990	870	87
Словенија	1208	1208	100
Б и Х	1255	855	68
Македонија	1373	1160	85
Црна Гора	1200	945	80
ФНРЈ	912	708	77

Извор: “Основни проблеми пољопривредно-машинске службе”, АЈ, 4 – 181 – 1002.

Као што се из приложене табеле види, једино у Словенији није умањивана пуна цена коштања, док је највећи проценат умањења био у Босни и Херцеговини, где је наплаћивана за трећину нижа цена коштања услуге орања. На поменуто смањење одобравани су и посебни попусти за СРЗ: од 10% у Србији и Босни и Херцеговини, 20% у Црној Гори, 25% у Македонији и 30% у Хрватској. Међутим, у давању попушта ПМС су се руководиле економском рачуницом и пошто је обрађивање крупних парцела било економичније од обраде ситних сељачких поседа (мање “празног хода” у раду), мањи утрошак горива, уштеда времена), па су и цене обраде једног хектара биле јефтиније богатијим сељацима него сиромашним, што се сматрало за “неправилну” праксу. Од

¹⁹² А. Петарчић, “Važnost novih propisa o naplaćivanju usluga za radove poljoprivredno-mašinskih stanica”, *Traktorist*, 2/1949, 5.

¹⁹³ “Основни проблеми пољопривредно-машинске службе”, АЈ, 4 – 181 – 1002.

1949, са очигледним циљем да подстакне колективизацију, Министарство пољопривреде је прописало да сви индивидуални сељаци плаћају пуну цену коштања пољопривредних услуга ПМС, СРЗ – 60% пуне цене, а сељаци удружени у земљорадничке задруге општег типа за радове на задружним економијама 80% пуне цене.¹⁹⁴

Осим ПМС, извесну улогу у механизацији обраде земљишта индивидуалних сељака играле су и ОЗЗ. Пошто је оцењивано да ће на селу, “можда за дужи период, остати приватна својина”, задружне пољопривредне машине биле су искоришћене као основни начин везивања сељаштва за ОЗЗ.¹⁹⁵ Очекивало се да ће најпре преко коришћења задружних машина и алата сељак све више увиђати предност модерне производње и бити упућиван на чвршће задружно удруживање, што би на крају, поред очекиваног “пораства животног стандарда” колективизованих сељака, требало да резултира његовим схватањем свих предности и саме колективизације. У томе свакако треба тражити и разлог забране да индивидуални сељаци купују крупне пољопривредне машине. Такође, већа међусобна зависност ОЗЗ и СРЗ требало је да се постигне и учлањењем сељака из СРЗ у ОЗЗ.¹⁹⁶ Међутим, до 1950. ОЗЗ су располагале само са 47 трактора, а у наредној години се тај број смањио на 34. Стање се битно променило од 1952. када је поново почео да се истиче значај ОЗЗ, па је број трактора којима су ове организације располагале порастао на 468, а наредне године на 2.024.¹⁹⁷

Према упутству из 1951, које је задругама гарантовало куповину крупних и средњих пољопривредних машина по везаним ценама, приватни сељаци, иако још увек нису могли да купују крупне пољопривредне машине, добили су право да купују резервне делове и за њих (уколико су их од раније поседовали, а у међувремену су се поквариле), за шта је била потребна сагласност НО.¹⁹⁸ Такође је омогућено да индивидуална газдинства, поред државних добара и задруга, могу да по повлашћеним ценама набављају ситније пољопривредне машине и справе, што је, према проценама, значило куповну повластицу за сељаке од 7,5 милијарди динара у односу на тржишне

¹⁹⁴ А. Петарчић, “Važnost novih propisa o naplaćivanju usluga za radove poljoprivredno-mašinskih stanica”, 6–8.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ Љ. Мијатовић. “Задруга и задругари у општим земљорадничким задругама, Задруга, бр. 160, 12. март 1952, 2.

¹⁹⁷ *Statistika Jugoslavije 1945–1964*, 117.

¹⁹⁸ “Упутство о ценама по којима ће се продавати пољопривредне машине, справе и алат, као и остали агротехнички материјал”, *Службени лист ФНРЈ*, 15/1951.

цене тих производа.¹⁹⁹ Народна банка је одобравала веома јефтине краткорочне кредите са роком отплате од 5 година и каматом од 2% за куповину пољопривредних алата.²⁰⁰

Такође, држава је настојала да домаћа индустрија производи више пољопривредних алата и машина за обраду земље.²⁰¹ Њихова производња је 1939. износила је 3.233 тоне, 1949. – 7.607 тона (235% у односу на 1939), а 1951. – 11.450 тона (354% у односу 1939),²⁰² и то све не рачунајући тракторе. Они су у Југославији почели да се производе од 1949. Те године појавили су се први модели југословенских трактора “Ударник”, “Задругар” и “Раковица” јачине до 50 КС. “Производњом првих трактора”, закључује се у тексту посвећеном представљању првих трактора произведених у Југославији, “трудбеници наше индустрије испунили су своје обавезе дате другу Титу, нашој Партији и нашем народу. Они тиме испуњавају обавезе из Титовог Петогодишњег плана”.²⁰³ Ови трактори били су резултат пројекта тројице млађих инжењера и у целини су били домаћи производ.²⁰⁴ До 1953. капацитет домаће производње трактора износио је 800 комада годишње.²⁰⁵

Подаци о броју трактора веома су неусаглашени и непрецизни. Према подацима из 1946. било је 2.623 трактора (и приватних и државних) од којих је 772 било

¹⁹⁹ “Нове мере за развој пољопривреде”, *Економска политика*, 15/1952, 282; Цене пољопривредних машина снижене су за око 40%, вештачког ђубрива за око 43%, средствима за заштиту биља око 33%, гориву за тракторе око 51%. “Привредна хроника ФНРЈ”, *Економист*, 1/1952, 97.

²⁰⁰ “Нове мере за развој пољопривреде”, *Економска политика*, 15/1952, 282.

²⁰¹ Део потреба за пољопривредним алатом подмиривао се из домаће индустрије. Пољопривредни алати производили су се 1945. године у 17 фабрика: Вистад (Ваљево) – плугови, дрљаче, прскалице, вршалице, круњачи, копачице; Слон (Лесковац) – плугови; Полих и Варга (Кула) плугови, дрљаче, копачице; Осијечка лјеваоница (Осијек) – плугови, дрљаче, сејалице, ветрењаче, вршалице, пресе за грожђе, прекрупачи, круњачи, сечике; Јасеница (Смедеревска Паланка) – круњачи, вршалице; Сартид (Смедерево) – мотике, ашиви, ручно оруђе, делови за плугове и копачице; Жежек (Марибор) плугови, дрљаче, култиватори, сејалице, сечике, прекрупачи; Штајерска жељезо (Зрече) – све врсте ручног оруђа; Железара Мура (Мута) – све врсте ручног оруђа; кајетан (Тржић) – косе, српови, и остало ручно оруђе; Ковина (Марибор) – све врсте воћарских и виноградарских прскалица; Товарна Вериг (Лесце) – плугови и друго оруђе за обраду земље; Хенрих Штолц (Кула) виноградарске и воћарске прскалице; Сима Идић (Александровац) виноградарске и воћарске прскалице; Гојевац (Београд) круњачи, сечике; Р. Ферхатовић (Босанска Костајница) плугови, дрљаче, копачице; А. Погачник (Словенија) – све врсте ручног оруђа. (АЈ, 4 – 3 – 31, Списак фабрика и радионица које израђују пољопривредне машине у земљи)

²⁰² М. Марковић, “О неким актуелним питањима земљорадничког задругарства”, *Социјалистичка пољопривреда*, 10/1952, 10–11; Р. Гајић, *н. д.*, 12.

²⁰³ “Наши први трактори”, *Тракторист*, 5/1949, 7–8.

²⁰⁴ “први трактори домаће производње”, *Наша пољопривреда*, бр. 7, 15. септембар 1949, 6.

²⁰⁵ М. Vučković, *Zadrugarstvo Jugoslavije*, 32.

неисправно.²⁰⁶ Велика помоћ стигла је и преко УНРРА-е, од које је до јуна 1947. добијено око 4.000 трактора.²⁰⁷ Према подацима из 1948. код приватника се још увек налазило 1.600 трактора.²⁰⁸ Нешто другачију слику даје В. Стипетић: Југославија је 1948, према његовим истраживањима, располагала са 7.227 трактора и то 5.326 на друштвеном и 1.901 на приватном сектору. До 1952. године тај број је опао на 6.226 трактора (5.270 на друштвеном сектору и 996 на приватном).²⁰⁹ У периоду колективизације број на приватном сектору се смањио, пошто је улазак у задругу подразумевао и уношење пољопривредног инвентара. До 1953. године у Југославији је било око 8.500 трактора,²¹⁰ при чему је током 1952. тракторски парк обновљен са 3.200 нових машина, из увоза и из домаће производње.²¹¹

На приватном сектору 1953. затиче се око 2.000 трактора.²¹² Могуће објашњење овог наглог повећања може се пронаћи у партијском главном органу, листу *Комунист*, у ком се 1953. могло прочитати: “Како могу... комунисти на пољопривредном добру Беље и комунисти среза Бечеј да дозволе, па и да буду равнодушни када руководство овог пољопривредног добра продаје трактор приватнику као расходован по врло ниској цени, а овај га, после мале оправке, оспособљава да беспрекорно ради”. При томе, према аутору чланка овакве појаве нису биле ретке.²¹³ Продавање приватним произвођачима расходованих машина било је својеврсно “изигравање” прописа о томе да индивидуални сељаци нису могли да купују крупне пољопривредне машине. Али ако би им се продавале као старо гвожђе, препреке, очито, није било. Поред тога, раздруживање СРЗ такође је могло да допринесе повећању броја трактора на приватном сектору, изношењем оних машина које су као свој пољопривредни инвентар сељаци унели приликом ступања у задругу.

Иако је индустрија требало да снабдева пољопривреду механизацијом, у томе се у

²⁰⁶ П. Ромац, “Главни задатак наших пољопривредника”, *Војвођански пољопривредник*, 5/1946, 3.

²⁰⁷ В. Петановић, “Помоћ UNRE Југославији”, 204.

²⁰⁸ “Механизација пољопривреде”, АЈ, 4 – 181 – 1002.

²⁰⁹ В. Стипетић, “Четрдесет година пољопривредне производње у Југославији (1945–1984)”, *Економика пољопривреде* 11–12/1984, 719–756, 738.

²¹⁰ Н. Димитријевић, “Проблем заосталости наше пољопривреде”, *Социјалистичка пољопривреда*, 4/1953, 25.

²¹¹ Љ. Мијатовић, “Значај одлука Трећег пленума Главног задружног савеза ФНРЈ”, *Напредна пољопривреда*, 11/1952, 1.

²¹² Бројне вредности у овој табели су оријентационе и врло грубо дате.

²¹³ М. М., “Зашто комунисти не реагују на овакве појаве?”, *Комунист*, 9/1953, 623.

Југославији заостајало. Почетком 1951. капацитети индустрије предвиђени планом достигли су 95%, али је по асортиману то износило тек 72% плана. Раскид са СССР био је у том смислу тежак ударац. Сопственим снагама (око 25%) и зајмовима на страни (око 50%) покривено је око 75% потреба предвиђених 1947. инвестиционим уговорима са СССР и земљама народне демократије, који су обустављени после раскида са ИБ 1948. Поред тога, значајно су се повећали издаци за одбрану. У неким сферама план је пребациван, а у неким је далеко заостајао. И једно и друго било је у великој мери последица преструктурирања потреба “у ходу”. Када је реч о индустрији, производња пољопривредних машина и вештачких ђубрива, практично две темељне претпоставке развоја пољопривреде, нашла се у групи оних грана које су у плану заостајале, а то је директно утицало и на заостајање пољопривредне производње.²¹⁴

До 1952. године постигнута је производња пољопривредних справа која је подмиривала њихову потражњу, али не и реалне потребе пољопривреде. То значи да се пољопривредне справе нису увозиле, али их је и даље било објективно мало. У послератном периоду, иако је стање механизације било много боље него пре рата, није се производњом постизала ни $\frac{1}{4}$ амортизационе квоте, односно квоте која је неопходна само да би се у року од 12 година обновила целокупна механизација. Са темпом развоја какав је имала механизација југословенске пољопривреде 1953, уместо да се њен машински парк обнавља сваке 12. године, он се могао обновити тек сваке 50.²¹⁵ У табели је дат приказ производње и потреба појединих производа, на основу које су видљиве оштре диспропорције:

Справа	Годишња производња	Годишња потреба
Плуг	38.790	115.000
Сејалица	2.750	35.000
Косачица	1.510	12.000

Извор: Л. Ерцеговац, “Неопходност брже механизације пољопривредне производње”, *Социјалистичка пољопривреда*, 8–9/1953, 21.

Стање је било незадовољавајуће и у погледу плугова и сејалица, такође веома

²¹⁴ “Привредна хроника ФНРЈ”, *Економист*, 1/1951, 105–106.

²¹⁵ Л. Ерцеговац, “Неопходност брже механизације пољопривредне производње”, *Социјалистичка пољопривреда*, 8–9/1953, 21.

значајних пољопривредних справа. Према подацима из 1953, године број плугова и сејалица за стрна жита на приватном сектору био је следећи:

Справа / машина	Величина газдинства (у ha)	ФНРЈ		Војводина	
		Број газдинстава	Обрађена површина	Број газдинстава	Обрађена површина
Плугови свих врста	1 – 5	2,40	3,96	2,16	5,46
	5 – 10	1,28	4,60	0,86	5,36
	Преко 10	1,16	6,36	0,63	8,81
Сејалица за стрна жита	1 – 5	148,5	92,8	39,9	37,9
	5 – 10	35,0	47,5	6,8	16,1
	Преко 10	17,0	32,1	2,2	11,0

Из приложене табеле се види да је по један плуг долазио на 2,40 газдинстава до 5 хектара, на 1,28 газдинстава преко 5 ha, а треба истаћи да чак ни свако газдинство преко 10 хектара није поседовало плуг. Још је теже стање било са сејалицама. Када је реч о Војводини, стање је било знатно повољније, али ни тамо није постигнут оптимални однос.²¹⁶

Главну вучну снагу на приватном сектору представљале су запреге. Њихов број је 1953. био такође незадовољавајући:

Величина газдинства	ФНРЈ (просек)		Војводина	
	Број газдинстава	Обрађена површина	Број газдинстава	Обрађена површина
1 – 5 ha	2,74	6,30	3,23	10,00
5 – 10 ha	1,60	8,30	1,46	9,60
Преко 10 ha	1,14	13,80	1,05	14,70

Према: Л. Ерцеговац, “Неопходност брже механизације пољопривредне производње”, *Социјалистичка пољопривреда*, 8-9/1953, 23.

На територији Југославије је до 1953. (не узимајући у обзир имања до 1 ha) приближно тек свако треће газдинство у категорији до 5 ha имало запрегу, при чему, као и у случају плугова, запрегу није поседовало чак ни свако домаћинство преко 10 хектара. У Војводини је, у односу на југословенски просек, неповољнији био однос на газдинствима до 5 ha, али је на већим газдинствима стање било нешто боље. Према прорачунима из 1953. Југославији је за оптималну обраду недостајало 314.950 запрега.

²¹⁶ Исто, 22–23.

Међутим, на ондашњем нивоу развијености производних снага, оптимално решење била је што већа механизација. Запруге више нису биле решење, чак и да их је било довољно, будући да су на тако малим имањима и оне биле нерентабилне.²¹⁷ Прорачуни су показивали да би само за исхрану оптималног броја запрежне стоке, чак и да се тај број постигао, при приносима који су остваривани, требало ангажовати чак 49% обрадиве површине приватног сектора. Решење је због тога било у обезбеђивању механизације за обраду земље, а пошто је ситни посед такође неадекватан за држање механизације, као логичан закључак наметало се задружно организовање. Управо се због оваквог стања очекивало да релативно брзо дође до преласка сељаштва на колективну обраду земље.²¹⁸

Сетвени радови

Осим обраде земље, држава се ангажовала и око извођења сетвених радова. На конференцији пољопривредних стручњака августа 1945. године помоћник министра пољопривреде Максим Горановић нагласио је да је јесења сетва “општенородни државни задатак”.²¹⁹ Већ од 1945/46. држава је израђивала сетвени план производње појединих култура.²²⁰ Штавише, 1947. је донета и општа Уредба о обавезном засејавању ораница, која се односила на инокосне сељаке.²²¹ Такве мера биле су неопходне, будући да је откупна политика, која је у то време била на снази, дестимулативно деловала на производњу. У контексту откупа, сетва је била главни задатак, јер је, како је Кардељ образлагао, за сељака разумљивија примена административних мера приликом сетве “јер он зна да земља не сме да остане незасејана”, на шта је Тито додавао да држава ту има слободу да изврши притисак и “са гледишта моралног права”.²²² Међутим, искуства сељака са откупом била су тешка,

²¹⁷ Пуно коришћење капацитета запреге са плугом захтева 15 ha обрадиве површине. N. Dragičević, *n. d.*, 30.

²¹⁸ Исто, 26.

²¹⁹ (Говор максима Горановића, помоћника министра пољопривреде, на конференцији 1. августа 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

²²⁰ “Сетвени план за 1945/46”, АЈ, 4 – 5 – 40; “Коментар на сетвени план за 1945/46”, Исто.

²²¹ “Уредба о обавезном засејавању ораница”, *Службени лист ФНРЈ*, 013/1947

²²² (Дискусија Е. Кардеља на Трећем пленуму ЦК КПЈ, 30. децембар 1949), *Sednice Centralnog Komiteta*

па је том смислу Тито истицао проблем откупа као дестимулативне мере у погледу сетве: “Како ће тај човјек ићи радо у пролећну сјетву, кад су му очистили таван”.²²³

Пред сваку сезону организоване су сетвене кампање. За њих су биле задужене посебне сетвене комисије, које су се формирале при НО, а у њима су учествовале и масовне организације. За осигуравање успешне капање, организоване су од стране државних органа контроле тока сетве, на сва три сектора.²²⁴ Органи власти били су дужни да се старају о набавци семена, поштовању рокова за обављање сетвених радова, квалитету њиховог извршења, нарочито о томе да се засеју “угрожене” (удовичка имања, имања немоћних лица, инвалида) и “укривене” (непријављене, непознате властима) површине.²²⁵ Нарочито је била важна улога среског агронома, али је његов рад по правилу био отежан због немарне евиденције радова, која негде није ни постојала. У Хрватској чак 50% срезова није достављало евиденцију свом министарству, а у Србији 30%. Често се задатак вођења евиденције давао агрономима који би у јеку сетве по 2 дана губили на евидентирање, уместо да буду у кампањи.²²⁶ Обавеза среских органа била је да обезбеде засејавање свих расположивих површина, нарочито “да воде борбу за засејавање оних површина где нема довољно запрега и радне снаге”. Требало је мобилисати све масовне организације, органе власти и партијске организације “како би се правовременом обрадом и негом усева постигли што већи приноси”. Вишим органима власти требало је слати декадне извештаје о обради и нези усева.²²⁷

Набавци семена требало је посветити нарочиту пажњу, и то како у смислу благовременог требовања семена, тако и у смислу обезбеђивања из локалних извора. Предратни капацитети за производњу и селекцију смена, и својевремено недовољни, били су уништени у великом обиму и споро су се обнављали. Увоз семена, раније

КРЈ, 454.

²²³ Ј. Б. Тито, “Са митинга у Дрвару”, *Изградња*, IV, 339.

²²⁴ “Масовна контрола пролећне сетве једна гаранција више за њено успешно извршење”, *Борба*, бр. 88, 29. март 1947, 3; Р. Вујовић, “Сетвена кампања мора постати чврста основа даљег развоја и напретка наше привреде”, *Борба*, бр. 243, 8. септембар 1946, 5; “Сетва је у јеку”, *Наша пољопривреда*, бр. 10, 1. новембар 1949, 1.

²²⁵ “Припрема за израду плана пољопривредне производње за 1950. г”, *Билтен* (Планске комисије НР Србије), 1/1949, 10–12; “Угрожене површине што пре открити и осигурати њихову обраду”, *Задруга*, бр. 59, 6. април 1950, 1.

²²⁶ Ј. Mimica, “Osvrt na tok prolethnje setve”, *Poljoprivreda*, 2/1948, 50.

²²⁷ “II седница Савета за пољопривреду и шумарство одржана 17 и 18 V. 1950”, *АЈ*, 4 – 243 – 1392.

честа пракса, није био повољна опција, пре свега из разлога што је семена било мало и у другим земљама па је увоз био скуп. Нарочито се инсистирало на благовременом наручивању семена, јер је то био начин да се оскудне количине што правилније расподеле.²²⁸ Републичка семенска предузећа су организовала продавнице семена у окружним и среским местима. Осим тога, сваки народни одбор и свака задруга могли су да поручују семе од семенских централа, тако да су произвођачи могли да се обрате задругама, уколико у њиховим местима није било семена.²²⁹ Такође, произвођачи су охрабривани да међусобно размењују семе,²³⁰ а значајну улогу у његовој производњи требало је да имају и ДПД.²³¹

Поред организовања предузећа за дистрибуцију семена, највећи значај је посвећиван локалним изворима, за шта су биле формиране аprobante комисије, које су вршиле инспекцију засејаних површина и најквалитетније усева “блокирале” за потребе сетве у следећој сезони. Међутим, ту су се дешавали бројни пропусти, од којих су најчешћи били то да нису постојали капацитети за откуп блокираног семена (није било довољно откупних предузећа), дешавале су се шпекулације са семеном, као и његова употреба у конзумне сврхе. И поред свих напора који су улагани, није био редак случај да семена једноставно не буде довољно за сетвену капмању. Велики део одговорности за бројне проблеме у осигуравању локалних извора семена лежао је на властима и откупним предузећима, који неретко нису уопште имали ни евиденције о блокираним површинама, о количини обавезе за поједине сељаке и слично. Са једне стране, то је водило волунтаризму откупних органа па и самих локалних власти приликом блокирања и откупа семена, а са друге стране скривању семена ком су прибегавали произвођачи, продаји на црној берзи по високим ценама и сл.²³²

²²⁸ “Nabavljajte povrtarsko seme од Savezne semenske centrale, *Војвођански пољопривредник*, 2–3/1947, 11; “Припреме за пролећну сетву”, *Пољопривреда* 2/1950, 3.

²²⁹ Б. Јаркула, “Брига за боље семе”, *Војвођански пољопривредник*, 8/1946, 11–12; “Начин набавке повртног семена”, *Војвођански пољопривредник*, 5/1947.

²³⁰ Ј. Мимица, “Zadaci semenske službe u prolethnoj setvi”, *Narodna država*, 2–3/1949, 78.

²³¹ М. Магацић, “Улога државних пољопривредних добара у производњи семена”, *Борба*, бр. 316, 7. новембар 1945, 4.

²³² М. Гајић, “Шта је народна власт дала сељацима”, *Петогодишњи план и наше село*, Београд 1947, 95; М. Магацић, “Zadaci semenske službe”, *Пољопривреда*, 1/1948, 46–57, 48; S. Rohak, “Proizvodnja semenske robe u 1948. godini”, *Пољопривреда* 2/1948, 59–60; F. Pavlek, “Novi smjer i zadaci u sjemenarstvu”, *Пољопривреда* 2/1949, 44; “Откуп семена пролећних култура у Војводини”, *Наша пољопривреда*, бр 3, 28. јануар 1949, 4. К. Росић, “Аprobanteција усева за семе”, *Војвођански пољопривредник*, 15/1950, 8–10; (Упутства за рад аprobanteјних комисија, 1949), АЈ, 4 – 189 – 1053.

Од 1949, када је започињала општа “социјалистичка реконструкција пољопривреде”, са више посвећености се прилазило питању сетве, чији су планови детаљније разматрани у народним одборима и примани масовније од стране сељаштва. Примање обавеза од стране сељаштва било је представљано као “део победе у општој класној борби” на селу. У пролећној сетви 1949. држава је обезбедила 100% потреба семена индустријског и повртарског биља, али само 25% семена крмног биља, 15,5% семена житарица и само 2,5% семена кромпира. Држава се старала да сељацима обезбеди семе за културе чије гајење није било распрострањено, док је, када је реч о житарицама, кромпиру и биљу за сточну исхрану, рачунала на заинтересованост и самих сељака. Када је реч о житарицама, штавише, на евентуалну позајмицу сељацима семенске робе гледало се као на “штетну тенденцију”, будући да се сматрало да је сељацима приликом откупа остављана довољна количина за семе, па није имало потребе за таквим позајмицама.²³³ Уколико је средња семенска станица обезбеђивала семе за инокосне сељаке, требало је да у замену од њих узима меркантилне житарице.²³⁴

У јеку колективизације 1950, када се заоштравао однос према приватном сектору пољопривреде, на страницама гласила савезног министарства пољопривреде могло се прочитати да је у јесењој сетви 1949/1950. “до пуног изражаја дошла законита колебљивост инокосних сељака”. Надлежни органи су спровели уобичајене припреме за сетвену кампању, али нису водили рачуна “о пооштреној класној борби на селу, колебљивости сељака и шпекулантским тенденцијама капиталистичких остатака”. Због тога, наводно, нису били испуњени задаци јесење сетве, па се неминовно очекивао и лош утицај таквог стања на приносе.²³⁵ Поред уобичајених задатака око утврђивања планова, рокова сетве, зимског орања, распореда коришћења механизације, 1950. средњи одбори су упозорени да посебно обратe пажњу на шпекулантске елементе “који нерационално користе запрегу у јеку сетвених радова” и да се таквима “постави задатак обавезне испомоћи оним домаћинствима која немају запрега нарочито онима чији се чланови налазе на јавним радовима или у Ј. А”.²³⁶ На

²³³ N. Joksimović, “Osvrt na pripreme za prolećnu setvu”, *Poljoprivreda*, 3/1949, 43–48.

²³⁴ J. Mimica, “Zadaci semenske službe u prolećnoj setvi”, *Narodna država*, 78.

²³⁵ “Припреме за пролећну сетву”, *Пољопривреда* 2/1950, 3.

²³⁶ Исто, 4.

уобичајен начин су се мешали производни и морални императиви, па је истицано да “засејати сваку културу у време које најбоље одговара” значи испунити “частан задатак како трудбеника у машинским станицама, тако и свих наших пољопривредника, а нарочито задругара”.²³⁷

Својевремено је почетак реализације Петогодишњег плана донео оптимизам у погледу планске сетве у смислу очекивања “да не могу само државна имања и радне задруге радити по плану, већ да је огромна већина сељака... на делу показала да је спремна да допринесе свој део у остварењу општедржавног плана”. Штавише, навођени су примери ентузијазма индивидуалних сељака чија се улога “није... ограничила само на настојање да се засеје и обради сопствена земља”, већ су сељаци “помогли у обради и сејању и оног земљишта чији власници нису били у могућности да га сами обраде”, што је наводно сведочио “о дубоким променама у схватањима сељака”.²³⁸ Ипак, са сетвеним радовима се најчешће каснило. Упркос кампањама, пропаганди и административним мерама, држава није успевала да подстакне сељаштво на већу посвећеност овим радовима. Према проценама, користећи расположиве капацитете, у Југославији је у току кампање просечно дневно могло да се посеје 60–70.000 хектара, а засејавано је само око 16.000.²³⁹ Извештаји које су републички органи слали савезном министарству пољопривреде, углавном су сведочили о томе да је у појединим културама сетвени план пребациван, у појединим није испуњаван, али је опште стање увек било такво да је извршење плана, било у погледу динамике, било у погледу површина, заостајало за планираним радовима. Такође, и унутар република постојале су знатне разлике у спровођењу сетвених планова, што је редовно приписивано начину и квалитету рада локалних органа власти.²⁴⁰ Министарства су слала инструкторе да побољшају организацију сетвених кампања, али су и ту резултати били различити: неки инструктори су се заиста

²³⁷ П. Задунјски, “Припрема обезбеђеног семена за пролећну сетву и рокови сетве као важна мера за повећање приноса”, *Војвођански пољопривредник*, 5/1949, 15.

²³⁸ П. Геренчевић, “Запажања из пролећне сетве”, *Народна држава*, 4–5/1947, 63.

²³⁹ “Веће залагање народних одбора, боља организација рада и правилније коришћење запрега – питања од којих зависи успех”, *Задруга*, бр. 141, 1. новембар 1952, 1.

²⁴⁰ (Извештаји о стању јесење сетве у народним републикама 1945/46), АЈ, 4 – 5 – 40, 41; АЈ, 4 – 12 – 102; (Извештаји о стању сетве у народним републикама 1946/47), АЈ, 4 – 33 – 284, 285; АЈ, 4 – 34 – 288; АЈ, 4 – 39 – 337; (Извештаји о стању сетве у народним републикама 1948), АЈ, 4 – 188 – 1040; “Анализа пролећне сјетве” (Босна и Херцеговина, 1950), АЈ, 4 – 263 – 1533.

посвећивали задатку, док су други само констатовали стање.²⁴¹

Занемаривала се обавеза локалних власни да се саме постарају за набавку семена, пре свега из локалних извора. У Министарству пољопривреде су критиковали праксу да се на локалном нивоу констатује мањак семена и да се онда проследи захтев министарству да се недостатак надокнади требовањем семена преко републичких предузећа и повереништава за пољопривреду, од некога “горе... као да се семе негде ‘горе’ производи”, како је критичким тоном упозоравао службеник савезног Министарства пољопривреде.²⁴² Недовољна производња, немар произвођача, како са приватног тако и са социјалистичког сектора, стварали су мањак потребног семена у свакој сетвеној кампањи. Разлог је био и нерентабилност, односно ниска цена семена, а нешто је било и до лоше организације – због откупних правила која забрањују да се семе лана скине пре испоруке стабљика откупним предузећима, губило се до 25% семена лана. Сељаци су на хектар земље трошили високе количине семена жита: 70–80 кг кукуруза уместо 30–35 кг колико је потребно када се сеје сејачицом, или 200 кг пшенице уместо 160 – 180. ДПД и СРЗ имале су обавезу да воде више рачуна о семенској роби, али то нису у довољној мери чинили. Било је примера да се ограда део задружног имања као “семенска парцела” само форме ради, а да се ту уопште не производи никакво семе. Такође, семе се није правилно распоређивало ни онда када га је било, за шта су одговорност сносили СНО.²⁴³

Планска сетва организована је кампањски сваке године и није увек и свуда схватана са потребном озбиљношћу. Још се и 1949. године догађало да поједини месни НО не пошаљу својим надређенима никакве податке о току сетве. Тако је, примера ради, у јесењој сетви 1949. котару Вараждин у Хрватској од 51 МНО извештаје о току сетве послало само 26. Неки МНО уопште нису ни сачинили план, па су бројна домаћинства сејала по културе својој вољи или нису уопште сејали, правдајући се да нема сетвеног плана.²⁴⁴ У појединим крајевима, где се власт постављала конструктивније и где су се масовне организације укључиле у сетвене кампање, већих проблема није било. Пошто

²⁴¹ Д. Тудор, Т. Хафнер, “Искусства из јесење сјетве”, *Народна држава*, 50.

²⁴² М. Ивановић, “Производња и обезбеђење семенске робе”, *Социјалистичка пољопривреда*, 7–8/1951, 50; Е. Гибшман, “Значај сортног семена и правилног сортног семенарства”, *Војвођански пољопривредник*, 5/1951, 7.

²⁴³ Ф. Павлек, “Више бриге о производњи и обезбеђењу семена”, *Социјалистичка пољопривреда*, 1/1950, 80.

²⁴⁴ “У котару Вараждин убрзати сјетву на приватном сектору”, *Нова пољопривреда*, бр. 1, 18. новембар 1949, 1.

су државни органи обезбедили сарадњу масовних организација и сељака, резултат је понегде био тај да су сељаци сами давали предлоге које ће културе и на којој површини сејати. Насупрот томе, у појединим срезovima сетвени планови су и даље административно састављани и шаблонски разрезивани по домаћинствима без икаквог стварног увида.²⁴⁵

Иако је просек остварења сетвених радова увек био испод планираног, поједине републике или области унутар република су редовно премашивале планове. Такође, званични подаци су говорили да је социјалистички сектор углавном испуњавао своје задатке, док су се тешкоће јављале на приватном сектору. За јесењу сетву 1948. године М. Ивановић дословно је говорио да “није довољно гледана као политички проблем, јер неки народни одбори немају довољно увида које категорије сељака нису засејале предвиђене површине”, односно не знају “ко не сеје и зашто”. Такође, није био задовољавајући ни учинак масовних организација.²⁴⁶ Ипак, у читавом послу је најзначајнија била улога народних одбора, нарочито после њихове реорганизације крајем 1948. године. Од НО се очекивало да расподели набављено семе, да подстакне и организује међусељачку размену на локалном нивоу, да изврши правилну расподелу запрега за радове, да прате извршење плана и обављају све контролне послове.

Нарочито је на Трећем пленуму ЦК КПЈ, децембра 1949, инсистирано на томе да се интензивирају разни облици систематичног, а не кампањског утицаја Партије и масовних организација на индивидуалне сељаке у смислу што ефикаснијег обављања пољопривредних радова, пре свега сетве. Кидрич је наглашавао да пољопривреди, у датом тренутку, 1949/1950. треба посветити можда “и више пажње него свим осталим питањима... социјалистичке изградње”, тим пре што је ангажованост ових организација на том пољу била недовољна.²⁴⁷

Због превелике ангажованости НФ на ширењу СРЗ сасвим је занемарена делатност на приватном сектору, што је оцењивано као погрешно, па је поред задатака који су се тicali даље подршке развоју и учвршћивању СРЗ, почетком 1950. наглашаван и значај приватног сектора, посебно у погледу сетвених кампања, при чему је задатак организација НФ било да контролишу испуњење плана сетве “нарочито на приватним

²⁴⁵ Д. Тудор, Т. Хафнер, “Искуства из јесење сјетве”, 48.

²⁴⁶ М. Ивановић, “Пролетња сетва”, *Народна држава*, 2–3/1949, 20–21.

²⁴⁷ В. Кидрич, “Текући задаци у борби за извршење петогодишњег плана”, 386.

газдинствима”.²⁴⁸ У једном записнику са конференције на Савету за пољопривреду и шумарство, октобра 1950, М. Ивановић је подсетио да је задатак власти да обиђу “сваког произвођача” и да се провери “да ли је сваки извршио свој план или не”.²⁴⁹ Дестимулативне мере у пољопривреди нарочито су утицале на потребу да се за пољопривреди организују кампање.²⁵⁰ У томе је улога фронтовских организација требало да буде веома велика. Од њих се очекивало да подстичу сељаке да на време обаве све припреме током зиме и да спремно дочекају почетак интензивних пролећних радова. Такође, фронтовске организације требало је да се максимално ангажују на проналажењу локалних извора семена, да подстичу међусобну размену између сељака, да настоје да се изврши откуп семенских производа, да утичу на благовремену расподелу семена сељацима, да се постарају за правилну расподелу запрега. У свим овим задацима организације НФ требало је да пруже помоћ народним одборима. Нарочито је било важно да фронтовске организације утичу на то да се сетва обави благовремено, у оптималном агротехничком року, а не да се “почетак сетве везује уобичајеним временским роком, као на пр. Ђурђев-дан итд”.²⁵¹

До средине 1950. године било је мало сељака који се нису укључили у неку од акција које је на селу спроводио НФ, а био је велики број оних који су учествовали и по више пута. Суштина активности НФ на селу, као најшире трансмисије Партије, била је подизање свести сељаштва о циљевима и предностима социјалистичке изградње на селу. Услед веће посвећености задругама, приватни сектор улазио је у видокруг основних организација НФ готово искључиво приликом извршавања неких привредних мера, при чему су најчешће изостајала “политичка објашњења тих мера”, што је био важан задатак фронтовских организација.²⁵² Ипак, рад фронтовских организација на селу био је незадовољавајући. Крајем 1951. године на страницама органа Савезног одбора НФ могло се прочитати да има села у којима је фронтовска

²⁴⁸ “Закључци пленума Комисије за пољопривреду и шумарство”, 55.

²⁴⁹ “Записник са седнице Савета за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ одржане 19 октобра т. г. (1950), АЈ, 4 – 243 – 1392.

²⁵⁰ В. Кидрић, “Текући задаци у борби за извршење петогодишњег плана”, 383, 385.

²⁵¹ “Закључци пленума Комисије за пољопривреду и шумарство”, 54; “Закључци са заједничког пленума Комисије за пољопривреду и пошумљавање и Комисије за такмичење одржаног 10. октобра 1950 године”, *Народни фронт*, 10/1950, 13–15; “Припреме за пролећну сетву”, *Исто*, 1/1951, 39–40; “Организације Фронта у пролећној сетви”, *Исто*, 2/1951, 35–37.

²⁵² М. Милићевић, “О раду основне фронтовске организације на селу”, 35–51.

организација сасвим замрла, да се понекад активира као извршилац неких техничких послова власти, да се понекад сасвим утопила у СРЗ и сл.²⁵³

Заштита биља

Још једна област активности нових власти била је заштита биља. У свом уводном говору на конференцији пољопривредних стручњака у Београду 1. августа 1945, министар пољопривреде Васа Чубриловић је изнео податак да је од 1931. до 1941. године у Југославији пропало 20 милиона стабала шљиве, а да је у истом периоду за борбу против штеточина у буџетима предвиђано само 150 хиљада динара.²⁵⁴ И према оцени једног од водећих стручњака за заштиту биља М. Градојевића, иако је била “изразито пољопривредна земља”, са дрветом као “главним извозним артиклом” заштита усева и дрвећа није била ни на приближно задовољавајућем нивоу.²⁵⁵ Министар пољопривреде најављивао је промену такве политике, а у том циљу на свим нивоима власти постојале су управе за заштиту биља. Осим тога, постојале су и покретне секције којима је задатак био да “сместа интервенишу на угроженом месту” и на тај начин спрече ширење заразе, као и обавештајна служба, која је извештавала о појави болести и штеточина надлежне органе, који су затим покретали потребну акцију.²⁵⁶ Такође, приликом састанака при органима УНРРА-е, југословенска делегација се залагала да се обезбеде одговарајуће количине средстава за заштиту биља, па је могло да се констатује да, уз понеки изузетак, за који је такође обезбеђивана замена, “УНРРА шаље довољно свих осталих средстава”.²⁵⁷

Већ од раног периода успостављања нове власти, активностима на заштити биља посвећивана је извесна пажња, а стручна јавност указивала је на важност организације ове делатности, без које је пољопривреда трпеле штете које су се мериле милијардама.²⁵⁸ Пољопривредницима су преко штампе, плаката и летака упућивани

²⁵³ “Рад организација НФ на селу треба стално јачати и усавршавати”, *Народни фронт*, 8–9/1951, 90–91.

²⁵⁴ (Говор министра Васа Чубриловића на конференцији у Министарству пољопривреде, 1. августа 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

²⁵⁵ М. Градојевић, “О потреби издавања ‘Заштите биља’”, *Заштита биља*, 1/1950, 3.

²⁵⁶ С. Атанацковић, “Значај заштите биља”, *Приручник*, I, 422–423.

²⁵⁷ “Записник о седници. Воркинг парти за обнову пољопривреде одржаној код УНРРА-е на дан 6 септембра 1946”, АЈ, 4 – 3 – 32.

²⁵⁸ Г. Нонвеје, (директор Савезног завода за заштиту биља), “Потреба организовања добре

савети шта треба да раде у циљу заштите биљака. На терен су били упућивани стручњаци, организоване су акције уништавања штеточина, заштите биља.²⁵⁹ Била је “дужност сваког пољопривредника, воћара и пољопривредног стручњака да се придружи акцији”.²⁶⁰ Од задруга се очекивало да упознају сељаке са штеточинама и да организују акције за заштиту биља.²⁶¹ Осим тога, већ августа 1945. средства за заштиту биља била су са рационираног снабдевања стављена у слободну продају.²⁶² Новембра 1946. донета је општа наредба којом је регулисана заштита биља и прописано да се она врши “плански колективним акцијама под руководством управе за заштиту биља”. Током 1947. први пут су у заштити биља у нешто већој мери у Југославији употребљени авиони, нарочито у сузбијању губара.²⁶³ Априла 1948. средства за заштиту биља су изузета из режима везаних цена и стављена у слободну продају по нижим јединственим ценама.²⁶⁴

Међутим, пољопривредници су углавном били слабо упознати са потребом заштите биља, са превенцијом и техникама. Према оцени једног савременог стручњака, због одсуства адекватне заштите, “губици су тако велики, да се заиста може, без претеривања, рећи да пољопривредници беру или жању само онолико колико им штеточине и готованске гљивице оставе”.²⁶⁵ Често су се користили примитивним и неефикасним методама, као што је “ћерање скакаваца у чаршаве”. Или пак пракса у Македонији где су узгајивачи дувана са члановима породице “из дана у дан грањем и капутима одбијали навалу скакаваца од својих њива (и терали их на суседну њиву)”. Невични правилним мерама заштите, сељаци су били и неповерљиви према саветима

фотосанитетске службе”, *Борба*, бр. 42, 14. фебруар 1946, 8.

²⁵⁹ “Извештаји пољопривредних и шумарских научно-истраживачких установа ФНРЈ о раду на подручју заштите биља”, *Заштита биља*, 13–14/1952.

²⁶⁰ С. Petrik, “О георганацији наше заштите биља”, *Војвођански пољопривредник* 7/1946, 7–8; А. Петрик, “Учествујмо у зимској акцији сузбијања биљних болести и штеточин”, *Војвођански пољопривредник*, 20/1946.

²⁶¹ И. Добричанин, “Улога земљорадничких задруга у заштити биљака”, *Народно задругарство*, 6/1948, 49–52.

²⁶² “Решење о пуштању у слободну продају средства за заштиту биља: сфинкса, каринола и вакера”, *Службени лист ДФЈ*, 069/1945.

²⁶³ R. Milosavljević, “Kratik prikaz razvoja upotrebe aviona u zaštiti bilja”, *Заштита биља*, 6–7/1950, 9; С. Живоиновић, “Улога авиоборбе у сузбијању губара 1947–1950 године”, *Исто*, 42–61.

²⁶⁴ “Наредба о изузимању средства за заштиту биља из трговине по везаним ценама”, *Службени лист ФНРЈ*, 033/1948; “Наредба о нижим јединственим ценама по којима ће се средства за заштиту биља слободно продавати на целој територији Федеративне Народне Републике Југославије”, *Исто*, 034/1948.

²⁶⁵ Д. Станковић, “Улога задругарства у заштити биља”, *Задруга*, бр. 26, 5. јул 1946, 1.

стручњака, што је ствар само погоршавало.²⁶⁶ М. Градојевић, живописно описујући акцију борбе против скакаваца 1947, истицао је: “Најпре сам имао да издржим борбу од 50 дана са људима... и кад сам то успео, ликвидирао сам скакавце за 25 дана. Борба са људима била ми је двапут тежа..”²⁶⁷

Реалне могућности за масовну и ефикасну заштиту усева и плодова нису биле велике, али су чињени напори да се штеточине уништавају и њихова појава спречи. Међу најранијим акцијама после ослобођења било је зимско прскање воћа против штитасте калифорнијске ваши у Србији и Словенији. Попрскано је 1.332.000 стабала, у вредности 1.545.810 динара. У Србији су учесници акције (32 агронома), прошли двадесетодневни курс у пољопривредној станици у Топчидеру, после чега су упућени на терен.²⁶⁸ Током 1945. спроведено је механичко чишћење воћки (на укупно 4.994.331 стабала). Током 1946. нарочито је било актуелно сузбијање скакавца у Црној Гори, Македонији и Херцеговини, затим уништавање златице у Словенији (вредност акције 4.171.000 динара), сузбијање пољских мишева у Хрватској и Војводини; сузбијање гусеница у Вршцу; прскање брескви у Врачарском срезу. Активности су се умножиле током 1947: зимско прскање воћки у Словенији, Хрватској и Босни; механичко чишћење воћки у свим републикама (27.950.500 стабала); масовни демонстративни оглед прскања шљива против пламењаче у Тамнавском округу (163.000 стабала); сузбијање скакавца у 5 република; масовни преглед кромпиришта у свим републикама; сузбијање кромпирове златице у Хрватској и Словенији; сузбијање гусеница купусара у Лици; сузбијање текуница у Илоку и Цариброду; зимско прскање воћа против калифорнијске штитасте ваши у свим републикама; зимска нега воћака у свим републикама на 83.749.408 стабала.²⁶⁹ У једном интерном извештају Министарства пољопривреде из 1947. (или с почетка 1948) констатује се да “значај спроведених акција не лежи само у отклањању штете, него и у проширењу научних метода рада у

²⁶⁶ “Резултати и значај досад спроведених масовних акција за заштиту биља, Пољопривреда 1/1948, 37.

²⁶⁷ М. Градојевић, “Проблем скакаваца у Ф. Н. Р. Југославији”, *Заштита биља*, 1/1950, 90.

²⁶⁸ И. Добричанин, “Шест година борбе против калифорнијске и шљивине штитасте ваши у Народној Републици Србији”, *Напредна пољопривреда*, 12/1951, 53.

²⁶⁹ “Рад заштите биља у 1947 години”, АЈ, 4 – 24 – 240; Гвидо Нонвеје, “Резултати и значај досад спроведених масовних акција за заштиту биља, *Пољопривреда* 1/1948, 31–32; М. Гајић, “Шта је народна власт дала сељацима”, *Петогодишњи план и наше село*, Београд 1947; S. Atanacković, “Koristeći dosadašnja iskustva treba pravilno postaviti organizaciju oko godišnje akcije suzbijanja biljnih štetočina”, *Poljoprivreda*, 3–4/1950, 32–33; T. Prešern, “Акција сузбијања кромпирове златице у 1947 и 1948 години у NR Sloveniji”, *Заштита биља*, 4/1951, 35–58.

народ”, али су те акције од стране читаоца извештаја кратко оцењене: “не задовољава”. Као проблеми су навођени недостатак прскалица и хемијских средстава, мањак кадрова, лоша евиденција рада, одсуство сарадње са масовним организацијама, незаинтересованост локалних власти, па чак и запостављање државних и задружних имања²⁷⁰

У сузбијању губара, од којег је само у Србији уништено 200.000 ha шуме и око 1.000 вагона воћа,²⁷¹ током 1948/49. очишћено је преко 28 милиона стабала воћки и близу 500.000 хектара шуме, а у пролеће 1949. попрскано је око 6,6 милиона стабала. У Војводини је током 1948. и 1949. године организовано неколико кампања заштите биља и уништавања штеточина, а у тим кампањама учествовало је 93.183 човека у 1948, односно 143.658 људи у 1949. години.²⁷² У 178 срезова очишћено је 447.232 хектара шуме и 28,6 милиона стабала воћки. Пошто се народ сећао прошлогодишњег искуства када акција није добро успела, у овој кампањи је становништво масовно учествовало.²⁷³ Да би подстакла и на чвршће основе поставила борбу против губара савезна влада је издала и посебну уредбу. Грађани су били дужни да спроводе преглед и сузбијање ове штеточине, а у случају масовног јављања, ИО НО имао је задатак да прогласи грађанску мобилизацију и “општу обавезу учествовања у сузбијању губара”.²⁷⁴ Од највеће важности у борби против ове штеточине била је употреба авијације, али су велики део активности обавиле добровољне бригаде у којима је учествовало око 2.354.000 људи.²⁷⁵

Све ове акције организоване су преко управа за заштиту биља, односно преко надлежних средских руководилаца. Пољопривредници су организовани у радне бригаде којима је распоређиван расположиви инвентар који је у бригадном колективном раду ефикасније искоришћаван, него да је све било препуштено појединцима. Ослонац ових акција били су бригадири који су на краћим курсевима

²⁷⁰ “Рад заштите биља у 1947 години”, АЈ, 4 – 24 – 240.

²⁷¹ “Сузбијање губара у НР Србији”, *Наша пољопривреда*, бр. 1, 14. јануар 1949, 4.

²⁷² А. Петрик, “Акције заштите биља у Војводини у 1948–49 години”, *Војвођански пољопривредник*, 16–17/1949, 42–43.

²⁷³ Г. Нонвеје, И. Добричанин, “О акцији одбране воћњака од гусеница губара”, *Пољопривреда* 4/1949, 22.

²⁷⁴ “Уредба о сузбијању губара”, *Службени лист ФНРЈ*, 029/1949; “Упутство за спровођење Уредбе о сузбијању губара”, *Исто*, 050/1949.

²⁷⁵ С. Живојиновић, “Улога авиоборбе у сузбијању губара 1947–1950 године”, 42–63.

обучени за конкретан задатак који их је очекивао. Организација акције подразумевала је да постоји руководилац, неколико главних бригадира и на крају бригадири екипа које непосредно изводе кампању на терену. Руководилац акције и главни бригадири комуницирали су са екипама на терену преко курира, најчешће из редова омладине. Главни бригадири су подносили извештаје о стању акције (утрошеном и потребном материјалу, постигнутим резултатима), а руководилац је слао десетодневне извештаје Управи за заштиту биља Министарства пољопривреде.²⁷⁶

Укупно је од 1945–1947. потрошено 25.676.925 динара (према 4.013.200 динара колико је потрошено за сличне акције у Краљевини Југославији у читавом међуратном периоду). Само у акцији сузбијања скакавца која је спроведена у свим НР учествовало је 220.000 пољопривредника, а у Чачанском округу је у зимском прскању воћа 1945/6. године учествовало 22.650. људи. У Црној Гори је, према подацима Министарства пољопривреде, учествовало у сузбијању скакаваца од 25. априла до 15. маја 1947. године чак 80.000 људи. (Током 1948. и 1949. године наставило се са борбом против скакаваца на 13.000 односно 4.500 хектара у Црној Гори, Македонији и Босни и Херцеговини.²⁷⁷ У 1950. обављено је зимско прскање воћа против штитасте ваши на 4 милиона стабала, што је била доста неуспешна акција. Борба против губара обухватила је те године 18 милиона воћних стабала и 192.600 хектара шуме.²⁷⁸

Поједине акције биле су сасвим неуспешне, било због неправилне примене средстава за борбу против штеточина, било због непознавања начина на који борбу против одређених штеточина уопште треба спроводити. Савезни институт за заштиту биља је спроводио потребна истраживања како би се побољшали резултати борбе. Упркос великим напорима, у стручном часопису је могло да се констатује да “заштита пољопривредних култура није на оном нивоу који омогућава савремена пољопривредна наука и техника” и да “постоји низ штеточина и болести против којих се не предузимају никакве мере”.²⁷⁹

Неке од најупорнијих и најмасовнијих акција заштите биља од штеточина водиле су

²⁷⁶ С. Атанацковић, “Значај заштите биља”, *Приручник*, I, 430–431.

²⁷⁷ “Резултати и значај досад проведених масовних акција за заштиту биља”, *Пољопривреда* 1/1948, 30–34.

²⁷⁸ S. Atanacković, “Koristeći dosadašnja iskustva treba pravilno postaviti organizaciju oko godišnje akcije suzbijanja biljnih štetočina”, 33.

²⁷⁹ “Резултати борбе против штеточина у 1950 години”, *Социјалистичка пољопривреда*, 3/1951, 83–84.

се против дудовца, штеточине која је нападала чак 86 разних врста биљака, а име је добила по томе што је најпре (у Југославији) примећена на дуду.²⁸⁰ Ова штеточина се појавила око Суботице још 1948, али је до 1950. њено појављивање било игнорисано.²⁸¹ Зато се се веома брзо ширила, тако да је до 1953. захватила простор скоро читаве Југославије (већ 1951. доспела је до Шида и Митровице).²⁸² Ни стручњаци испрва нису знали о каквој се штеточини ради, па нису одмах ни предузете потребне мере, што је схваћено као велика слабост домаће фитосанитетске службе и “озбиљна опомена да се њен рад мора знатно боље организовати”.²⁸³ Зато су 1951. године у 22 среза послати су агрономи, организовани су савети за сузбијање дудовца, у којима су били заступљени органи власти и масовне организације. Формиране су бригаде од по 5 људи и послате на терен да уништавају штеточину. Од средине јуна до средине августа учешће је узело 32.779 људи и очишћено је око 703.000 стабала. Акције су биле и накнадно контролисане, па се могло утврдити да је најуспешнији и најспособнији у организационим пословима био инструктор за заштиту биља у Зрењанину, док су инструктори у Жабљу, Сенти, Алибунару, Ковачици и Ковину у извештајима тврдили да дудовца нема, али је накнадно утврђено да штеточине ипак има, што је сведочио о њиховом лошем раду, о чему је штампа јавно писала, критикујући немар ових агронома.²⁸⁴ Дудовац је био веома велика штеточина, па је министар пољопривреде Србије издао посебну наредбу о сузбијању дудовца, а на републичком нивоу је формирана и посебна Комисија за сузбијање дудовца. Посебно је наглашено да за акцију сузбијања не треба чекати никакав нарочит сигнал “одозго”, већ да треба повести акције чим се штеточина појави, ангажујући чак и децу за уништавање лептира и јаја.²⁸⁵ Борба је посебно масовна од 1952, када је дудовац откривен и јужно од Саве и Дунава.²⁸⁶ Комисија за борбу против дудовца је

²⁸⁰ G. Nonveulle, “Dudovac – nova štetočina u Jugoslaviji”, *Заштита биља*, 3/1951, 87–94.

²⁸¹ Исто; Ц. Петрик, “Дудовац – нова опасна штеточина у нашој земљи”, *Напредна пољопривреда*, 2/1951, 29.

²⁸² Ђ. Војводић, “Припреме за овогодишњу акцију сузбијања дудовца”, *Војвођански пољопривредник*, 5/1952, 16.

²⁸³ Г. Нонвеје, “Дудовац – једна за нашу земљу нова опасна штеточина воћака и шумског дрвећа”, *Војвођански пољопривредник*, 15/1950.

²⁸⁴ А. Петрик, “Искуства из овогодишње акције против дудовца”, *Војвођански пољопривредник*, 15/1951, 13.

²⁸⁵ Ц. Петрик, “Борба против дудовца мора се водити непрекидно”, *Исто*, 8–9/1952, 2.

²⁸⁶ И. Добричанин, “Откриће дудовца на ужој територији НР Србије и његово распрострањење”,

координирала рад штабова на терену. Маја 1952. одржане су конференције у свим срезовима у Србији са представницима локалних власти и масовних организација и израђени срески планови за борбу против ове штеточине. По општинама су формиране месне групе за спровођење ове акције, а формиран је и авио-штаб за прскање угрожених биљака из ваздуха. На територији Војводине је подељено 3.000 брошура о борби против дудовца, 10.000 плаката и 100.000 летака, а израђени су и дијапозитиви са сликама ове штеточине који су приказивани у свим биоскопима у Војводини са кратким позивом за борбу против ове штеточине. За руководиоце акција организовани су једнодневни курсеви и саветовања. Почетак акције је био планиран за 1. јун, али су пољопривредници и пре тога самоиницијативно почели да уништавају лептире и гусенице дудовца, а и школска деца су организовала такмичење у борби против ове штеточине. Малишани из Бачке Тополе ухватили су чак 50.000 лептирова. Месни руководиоци контролисали су да ли се акција изводи на сва три сектора.²⁸⁷ На приватном сектору су повремено вршене контроле, како би се осигурало да пољопривредници заиста поштују наредбе власти о сузбијању дудовца.²⁸⁸ Ипак, до 1953. дудовац се проширио по читавој земљи, осим Македоније и Црне Горе.²⁸⁹

Кромпирова златица регистрована је у Југославији (у Словенији) јуна 1946. и веома брзо се ширила. Када је откривено жариште у Брежици проблем није одмах схваћен на прави начин. Држава је, додуше, већ од средине јуна 1946. подстицала кампање прегледа кромпиришта и уништавања штеточине, али резултати су били слаби.²⁹⁰ “Речима нису следила одговарајућа дела”, па иако је било добрих планова, акције су давале слаб резултат. Тако се и догодило да се број заражених њива у кршком срезу, где је златица најпре регистрована, са 134 у 1946. попео на 392 у 1947. Осим тога, зараза се проширила и на срезове где је 1946. није било.²⁹¹ Од 1946. организоване су

напредна пољопривреда 10/1952, 52.

²⁸⁷ А. Петрик, “Акција против дудовца у Војводини у 1952 години”, *Напредна пољопривреда*, 1–2/1953, 88; С. Petrik, *Dudovac i njegovo suzbijanje*, Beograd 1953.

²⁸⁸ И. Добричанин, “Откриће дудовца на ужој територији НР Србије и његово распрострањење”, *напредна пољопривреда* 10/1952, 51.

²⁸⁹ Ц. Петрик, “Проблем дудовца из перспективе његовог четворогодишњег постојања у Војводини и Југославији уопште”, *Војвођански пољопривредник*, 1/1953, 12.

²⁹⁰ “Предлог организацији сузбијања кромпирове златице у НР Словенији”, АЈ, 4 – 23 – 236; М. Градојевић, “Прва појава кромпирове златице у Ф. Н. Р. Југославији и борба против ње у 1946 години”, *Заштита биља*, 4/1951, 18–34.

²⁹¹ G. Nonveje, “Problem uništavanja žarišta krompirove zlatice u Jugoslaviji”, *Poljoprivreda*, 2/1948, 51.

масовне акције прегледа кромпиришта и уништавања златице где би била пронађена, а за 22. јун 1947. била је организована акција прегледа кромпиришта у читавој Југославији.²⁹²

Ради што боље организације сузбијања кромпирове златице влада је издала наредбу за сузбијање ове штеточине. Као и у случају губара, држава је обавезивала све произвођаче, на сва три сектора, да врше редован преглед и уништавање кромпирове златице, а МНО су имали задатак да проверавају да ли се наредба доследно примењује. У МНО требало је водити и евиденцију о свим расположивим прскалицама, укључујући и оне у приватном власништву, које је у случају организоване акције било могуће употребити. Такође, “ради упознавања кромпирове златице” и начина њеног сузбијања требало је организовати курсеве за руководиоце будућих акција и чланове екипа. Пронађени и умртвљени примерци ове штеточине требало је од стране МНО да буду достављени СНО, са назначеним местом налаза, а заражене локације биле би видно обележене, уз забрану приступа зараженом кромпиришту. За руководиоце општег прегледа кромпиришта требало је ангажовати појединце са искуством рада на сузбијању штеточина, а за руководиоце појединих екипа – “првенствено учитеље основних школа”.²⁹³ У вези са сузбијањем златице формиране су и прве покретне секције, које су се састојале од три камиона снабдених средствима за прскање са по 12 прскалица, а секцијама су руководили искусни “специјалисти за штеточине”, па је “овако наоружана секција” била спремна да “у свако доба интервенише”.²⁹⁴

Веома опсежна акција изведена је 1948: ангажовани су локални народни одбори, омладина, антифашистичке масовне организације. Министарство пољопривреде Словеније саставило је “Обавезни план за уништавање кромпирове златице” који је предвидео свакодневни преглед потенцијално заражених површина. Формиране су екипе са задужењем да прате стање на одређеном броју њива. Према прописима наредбе, веће заражене површине дељене су на секторе на чијем се челу налазио вођа сектора који је руководио групом од неколико екипа. На нивоу среза био је одређиван срески вођа антидорифорне акције. Физичко уништавање било је неопходно јер није

²⁹² Ž. Kovačević, *Krumpirova zlatica*, Zagreb 1947, 72.

²⁹³ “Наредба о сузбијању кромпирове златице”, *Службени лист ФНРЈ*, 42/1947; “Упутство о спровођењу Наредбе о сузбијању кромпирове златице”, *Исто*, 50/1947.

²⁹⁴ С. Атанацковић, “Значај заштите биља”, *Приручник*, I, 424.

било довољно хемијских средстава. Суштина је била да се униште инсекти пре него што положе ларве. Уколико се то догоди, посебне техничке екипе биле су задужене за прскање кромпиришта предвиђеним хемијским средствима. Власници и закупци њива засејаних кромпиром били су дужни да прегледају своје усеве и пријаве уколико приметите појави златице. Поред тога, као допуна, предвиђени су и повремени масовни прегледи у организацији МНО/СНО и уз учешће локалног становништва. Народни одбори су постављали вође прегледа за свако село, а њихов задатак је био да прикупе податке о свим кромпиришима и организују људе у акције прегледања. Међутим, јављале су се примедбе да је таква организација стварала и атмосферу административне принуде, “што је противно карактеру рада наше народне власти”. Надлежна министарства Словеније и Хрватске нису испрва пружила сву потребну логистичку и организациону подршку, па је тек на јачи подстицај савезног министарства уследила ефикаснија акција. У појединим срезovima на хиљаде људи је узело учешће у акцијама па су се раније “непремостиве потешкоће” свеле на “неколико безначајних појединачних иступа непријатељских елемената”. Сељаци су непрестано подстицани да пажљиво прате ситуацију на својим њивама, али је веће резултате давала једино масовна акција. Према званичној евиденцији само на дан 23. маја 1948. у Словенији је у акцији прегледа кромпиришта учествовало 160.000 људи. Кампање за уништавање златице на кромпириштима биле су неке од највећих у Југославији, али штеточина није искорењена.²⁹⁵ Према подацима Министарства пољопривреде НР Словеније, у овој републици је 1949. у акцијама сузбијања кромпирове златице било ангажовано милион људи.²⁹⁶ Током 1950. кромпирова златица је угрожавала укупно 24 среза у Хрватској и Словенији али је још увек била ограничена на ове републике и прегледи кромпиришта у другим републикама показали су да ова штеточина у њима не постоји.²⁹⁷ На конференцији стручњака за заштиту биља октобра 1951. истицана је потреба да се и читавој Југославији изврши

²⁹⁵ G. Nonveje, “Problem uništavanja žarišta krompirove zlatice u Jugoslaviji”, 51–57; “O nekim dosadašnjim rezultatima ovogodišnje antidoriforne akcije u FNRJ”, *Poljoprivreda*, 2/1948, 51–57; Г. Нонвеје, “Биланс четворогодишње акције против кромпирове златице у ФНРЈ”, *Poljoprivreda*, 9–10/1949, 17–23; S. Atanacković, “Koristeći dosadašnja iskustva treba pravilno postaviti organizaciju oko godišnje akcije suzbijanja biljnih štetočina”, 33.

²⁹⁶ E. Klakočar, “Suzbijanje krompirove zlatice u NR Sloveniji”, *Zaštuta bilja*, 4/1951, 66.

²⁹⁷ “Резултати борбе против штеточина у 1950 години”, 83.

“један добро припремљен масовни преглед свију кромпиришта”.²⁹⁸ Због неадекватне организације борбе, упркос веома добрим резултатима у појединим крајевима, готово сваке године се дешавало да ова штеточина изненади власти и произвођаче у крају где се није очекивала или где је сматрано да је искорењена.²⁹⁹

Организовање акција заштите биља није било лако “и без понекад оштре борбе против извесних елемената на селу”. У неким крајевима властима није полазило за руком да се постигне потребна масовност, што је, у условима непостојања стручног кадра, технике и средстава, био нужни услов за успех акција. Очито имајући на уму међуратну епоху, констатовано је да “угледна имања” не могу довољно брзо да доведу до ефикасне примене потребних метода, што одлаже напредак пољопривреде у недоглед. Уз пратеће организационе слабости, као што су бирократизованост (кабинетске израде плана заштите уместо сарадња са среским НО), немар појединих органа на свим нивоима, занемаривање СРЗ – акције су ипак спровођене. Оне су имале и идеолошки значај: “Активизирање радног сељаштва за организован, масован и свесни наступ против неповољних природних фактора итд., најзад и против оних елемената на селу, који, у разним видовима, покушавају да се супротстављају решавању основног проблема народних маса – подизању животног стандарда, јесте у крајњој линији основна и битна карактеристика досад спроведених акција у заштити биља”.

Акције су показивале неколико слабости: препуштане су искључиво повереништву за пољопривреду, а нису схватане као општи задатак власти, управљало се акцијама административно, дописима, грешило се при оспособљавању кадра, хемијска средства су неадекватно примењивана, нису благовремено одржавани курсеви, нису ангазоване у довољној мери масовне организације, каснило се са почетком акције. Сељаци су због предрасуда, како би избегли коришћење хемикалија, прикривали заражене површине. Пуно је зависило од локалне организације. Било је и примера изванредних акција, у чему се издваја управо Кршко, срез најпре заражен кромпировом златицом, у којем је 1949. у акцији сузбијања ове штеточине учествовало скоро 84.000 људи па је заражена површина смањена са 41,3 на 4,96 хектара. Исте године је због инертности СНО у

²⁹⁸ “Закључци секције за заштиту биља Стручног савета савета за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ”, *Заштита биља*, 5/1951, 88.

²⁹⁹ С. Атанацковић, “Кромпирова златица у ФНРЈ 1951 године”, *Исто*, 9/1952, 83–89.

Бијељини “обршћено око 1.000.000 воћака”. Понекад је разлог био у потпуној необавештености учесника акције о начину рада. Такав је пример био са прскањем воћки арсенолом, који је било потребно добро растворити и повремено мућкати у прскалицу, што учесници једне масовне акције нису знали. “Наравно да успеха није могло бити”, закључује аутор текста посвећеног проблематици заштите биља, “јер се прскало чистом водом”. Очекивало се од ДПД и задруга да својим акцијама на заштити биља пруже пример осталом сељаштву. Народним одборима је саветовано да оспособе кадрове за праћење појаве штеточина, превенцију и уништавање, да се организује добра извештајна служба, да се на време провере прскалице и благовремено распореде на угроженим локацијама, као и сва друга потребна средства.³⁰⁰

Ипак, резултати заштите биља, а нарочито воћа, били су слаби. Од 1946. до 1950. пропало је стабала јабука у вредности од 5 милијарди динара, а у опасности је било чак 18 милиона стабала у вредности од 30 милијарди. По величини штете Југославија је била прва земља у Европи, а по потрошњи средстава за заштиту – међу последњим.³⁰¹ На конференцији у Савету за пољопривреду и шумарство октобра 1950. закључено је да је значајан део кадра оспособљеног за рад на заштити биља прешао на друге послове и да је неопходно да се врати у оквире фитосанитетске службе.³⁰² Како би се што више активирали у задацима на заштити биља, сељацима су дељени леци, лепљени су плакати по насељима са сликама штеточина и препорукама за борбу против њих.³⁰³ Такође, велики проблем представљао је и недостатак како хемијских средстава, која су се у великој мери морала увозити, тако и апарата за њихову примену, а и од тог недовољног броја апарата колико их је било расположиво у земљи, 20% је било неисправно, према стању из 1951.³⁰⁴ Овим питањима посвећивана је недовољна пажња, па је штета услед некоришћења адекватних заштитних средстава из године у

³⁰⁰ S. Atanacković, “Koristeći dosadašnja iskustva treba pravilno postaviti organizaciju oko godišnje akcije suzbijanja biljnih štetočina”, 33–49.

³⁰¹ Н. Димитријевић, “Проблеми заосталости наше пољопривреде”, 27.

³⁰² “Конференција по питању фитосанитетске службе”, *Заштита биља*, 2/1950, 120.

³⁰³ (Плакати и леци за борбу против губара, дудовца, кромпирове златице и других штеточина), АЈ, 4 – 263 – 1532.

³⁰⁴ “Проблематика обезбеђења пољопривреде хемиским средствима за заштиту биља у 1951 години”, АЈ, 4 – 263 – 1528; С. Тодоровић, “О проблемима апарата за заштиту биља код нас”, *Заштита биља*, 10/1952, 97.

годину увећавана.³⁰⁵ Када би се бројност неке штеточине знатно смањила, наступао је редовно немар према контроли и превенцији, а организованија активност би се појавила на терену тек пошто би било примећено поновно јављање штеточине.³⁰⁶

Пољопривредна производња: резултати

Наведене мере утицале су донекле позитивно на пољопривредну производњу, будући да су биле у далеко већем обиму примењиване у односу на период до 1941, али су у садејству са њима деловали и разни дестимулативни фактори, какав је, примера ради, био обавезни откуп пољопривредних производа и снажан општи политички и економски притисак на имућније сеоске слојеве, који су на приватном сектору обезбеђивали већи део тржишних вишкова.³⁰⁷

На овом месту изнећемо укратко анализирати податке о пољопривредној производњи у Југославији 1945–1953.³⁰⁸ За 1945. постојале су само грубе процене. Ако су тачни подаци које је износио заменик министра пољопривреде М. Горановић да је 1945. принос пшенице износио “највише до једне трећине, а можда и тридесет процената према приносу од године 1939”,³⁰⁹ онда се може рећи да је опоравак производње био релативно брз, јер је принос ове културе већ 1946. износио 66,3% у односу на 1939, дакле двоструко више него претходне године, али је у 1947. пао на 57% у односу на 1939. И принос пшенице по хектару био је 1945. веома низак – само 0,7 тона,³¹⁰ док је 1946. порастао на 1,05 тона, а затим поново пао на 0,92 тоне по хектару 1947. Рекордни принос пшенице по хектару (1,41 тона) постигнут је 1949. и то је био највећи принос пшенице по јединици површине у читавом посматраном периоду, при чему се може истаћи и то да је у читавом периоду од 1920–1953. већи принос пшенице

³⁰⁵ “Увоз хемиских средстава за заштиту биља”, АЈ, 4 – 263 – 1528.

³⁰⁶ С. Живојиновић, “Стална контрола губара основа је за његово успешно сузбијање”, *Заштита биља*, 18/1953, 102–103.

³⁰⁷ М. Павловић, *н. д.*, 68.

³⁰⁸ Сви подаци о пољопривредној производњи преузети су из статистичке публикације *Statistika Jugoslavije 1945–1964*, уколико није другачије назначено. Ти подаци налазе се у Прилогу 6 на крају овог рада.

³⁰⁹ (Говор Максима Горановића, помоћника министра пољопривреде, на конференцији 1. августа 1945), АЈ – 4 – 2 – 25.

³¹⁰ (Приноси важнијих култура по хектару у 1945. години), АЈ, 4 – 22.

по хектару остварен је једино 1928. (1,48) и 1938. (1,42).³¹¹ У изразито сушним годинама, 1950. и 1952. принос пшенице по хектару падао је знатно испод међуратног десетогодишњег просека. Са друге стране, укупна производња пшенице премашивала је референтни међуратни просек 1948, 1949. и 1951, али у периоду који обухвата ово истраживање није достигла производњу из 1939. Упркос двама изразито сушним годинама, просек производње пшенице по хектару 1946–1953. био је незнатно бољи од десетогодишњег међуратног просека (11,6 према 11,4 тона по хектару).

Што се тиче кукуруза, принос по хектару је 1945. био релативно низак, само 1,2 тоне,³¹² док је 1939. износио 1,5 тона по хектару, а 1946. је забележен још већи пад са приносом по јединици површине од само 1,04 тоне. Међутим, у три послератне године – 1947, 1948. и 1951. кукуруз је постигао сразмерно добар урод по хектару – 1,71 тону, што је било боље од међуратног десетогодишњег просека (1,64 тоне по хектару), али лошије од неколико предратних година када је кукуруз достигао род од 1,98 тона по хектару (1937).³¹³ Производња кукуруза у читавом посматраном периоду није достигла у погледу укупних количина десетогодишњи просек из међуратног периода (1930–1939).

Посебно је била карактеристична ситуација са индустријским биљем. Пошто је држава подстицала и неретко притискала сељаке да контрахирају производњу индустријског биља, приноси по хектару били су значајно мањи у односу на десетогодишњи просек из међуратног периода код свих индустријских биљака, у свакој од послератних година. Међутим, захваљујући великом повећању површина под индустријским биљем, физички волумен производње код свих ових култура се повећао.

Осврнућемо се и на производњу поврћа, која је, кроз неколико култура о којима постоје статистички подаци, показивала такође значајне осцилације. Производња кромпира је у посматраном хронолошком оквиру обухватала површине мање него у међуратном периоду, али је обим производње у појединим годинама био значајно већи, као на пример 1949. и 1953, исти као у међуратном периоду (1951) или пак значајно мањи (у осталим годинама). Производња кромпира по хектару кретала се од

³¹¹ *Jugoslavija 1918–1988*, 209.

³¹² (Приноси важнијих култура по хектару у 1945. години), АЈ, 4 – 22.

³¹³ *Jugoslavija 1918–1988*, 211.

минималних 0,43 (1950) до 0,88 тона по хектару (1949), при чему је десетогодишњи просек 1930–1939. износио 6 тона. У производњи парадајза карактеристично је знатно повећање површине под овом културом, која је 1951. засађена на више него двострукој површини у односу на 1939. дајући више него троструки принос. Грашак, који је гајен на знатно већим површинама него у међуратном периоду, показивао је такође велике осцилације у приносу (од 0,65 тона по хектару 1950, до 1,3 тоне 1949). Купус и кел (класификовани заједно) гајени су на знатно мањим површинама него пре рата и углавном су постизали приносе по хектару на нивоу или веће од десетогодишњег просека 1930–1939 (0,69 тона по хектару). Најнижи принос ове културе су дале 1950 – само 0,64 тона по хектару, а највећи 1948, када је по хектару родило 1,44 тоне.

У погледу приноса пољопривредних култура према секторима власништва присутне су не тако безначајне осцилације:

	Година	Сектори власништва		
		Државни	Задружни	Приватни
Број газдинстава у хиљадама (према подацима из пописа стоке)	1949.	18,6	11,9	2.235
	1950.	10,5	351,0	2.046
	1951.	6,2	412,2	2.006
	1952.	5,1	416,7	1.963
	1953.	4,8	342,7	2.053
Укупне површине у хиљада-ма ха (према подацима о засејаним површинама)	1949.	6.612	1.453	14.637
	1950.	7.407	2.964	12.963
	1951.	8.124	3.095	12.407
	1952.	7.985	2.965	12.570
	1953.	8.287	1.712	14.302
Пшеница – принос по ха	1949.	15,8	14,5	14,0
	1950.	14,0	10,6	10,0
	1951.	16,3	13,5	12,6
	1952.	10,2	8,5	9,3
	1953.	17,0	14,8/15,1	12,9
Кукуруз – принос по ха	1949.	19,8	18,6	16,3
	1950.	13,7	10,4	9,0
	1951.	21,8	18,4	16,6
	1952.	9,9	7,4	6,1
	1953.	21,3	19,2/21,2	15,3
Кромпир – принос по ха	1949.	88,8	94,3	88,0
	1950.	41,3	35,9	44,5
	1951.	82,7	71,5	71,8
	1952.	54,7	42,0	48,1
	1953.	96,3	91,4/88,2	65,7

У податку о приносима 1953. на задружном сектору први број представља задруге, а други окућнице.

Извор: *Статистички билтен* 6/19551, 11/52; *Пописи стоке* (1949–1953)

Уочљиво је да је приватни сектор пољопривреде, у погледу приноса по хектару, заостајао за оба социјалистичка сектора, државним и задружним. Такође, иако се односи само на 1953. упечатљиво је стање производње на окућницама задругара, које је за наведене културе веће него на задружним имањима, што је последица чињенице да је окућница, као лично газдинство, вероватно интензивније обрађивана, као и околности да се за окућницу, где није било “секташења”, одређивала најбоља земља. Нарочито је упадљива и разлика које је постојала између производње на окућници и на имањима индивидуалних произвођача. Могуће је да су задругари, захваљујући чланству у СРЗ, били у прилици да квалитетније обраде своје окућнице.

Међутим, остварени бољи принос по хектару на социјалистичком сектору у односу на приватни није било сразмерно државним улагањима на социјалистичком сектору, али ипак треба имати у виду да су та улагања претежно била усмерена ка капиталној изградњи (инфраструктурни објекти), а нису одлазила за повећање производности. Производња на приватном сектору била је у погледу приноса по јединици површине приближно иста као и у периоду до 1941, док су укупна сопствена улагања произвођача могла бити само мања него у периоду до 1941, већ и због тога што је сваки приватни кредит био онемогућен, а трговина пољопривредним производима строго контролисана. Са друге стране, упоређење ефекта инвестиција у пољопривреду у периоду 1945–1953. са изабраним исечком времена истог трајања из епохе до 1941. не може се извршити простим збирањем инвестиција у једном и у другом периоду (чак и када би о томе постојали прецизни подаци), будући да је структура инвестиција била знатно другачија (у социјалистичком периоду велика улагања одлазила су на инфраструктуру).

Истовремено, не треба занемарити ни анализу из 1950, која је потекла из Савета за промет робом, и у којој се, између осталог, констатује да је околност да се региструје приближно исти ниво приноса по хектару у међуратном и послератном периоду заправо само “последица промене у односу на посао око процене приноса”. Констатујући да се у периоду до 1941. проценама приноса прилазило без потребне прецизности, у анализи се износи уверење да су својевремено “предратне процене из непажње даване прениско”, док се у процене после рата уносило далеко више прецизности у раду, при чему су оне, “под утицајем потреба и планова откупа негде

можда у извесној мери и претеране”.³¹⁴ Шта је од свега наведеног тачно, није могуће поуздано рећи. Чињеница је да су од стране власти улагани знатни напори да се пољопривредна производња подигне на виши ниво: повећана је механизација производње, затим заштита биља, у знатној мери и употреба вештачких ђубрива и уопште примена разних агротехничких мера. Са друге стране, догодила су се ратна пустошења, аграрна реформа и колонизација, одлив радне снаге са села, као и низ мера аграрне политике које су слабиле заинтересованост сељака за производњу изнад властитих потреба. Уколико се, међутим, званични подаци о производњи доведу у сумњу као неверодостојни, до других, тачнијих података не постоји начин да се дође.

Иако је у историографији уобичајено да се колективизација сматра једним од фактора који су негативно утицали на пољопривредну производњу, што не треба превише доводити у питање, ипак остаје чињеница да је управо година најинтензивније колективизације (1949) била година у којој је постигнут други по величини обим пољопривредне производње, од којег је био већи једино обим производње 1951, у којој је још увек трајала колективизација. Такође, 1952, када је притисак за учлањење у СРЗ већ попустио, а иступање из задруга било присутно у већем обиму, производња је била најлошија у поређењу са свом осталим годинама посматраног периода. И ова чињеница указује на то да су природни фактори били од далеко већег значаја од мера аграрне политике: повољне временске прилике 1949. и велика суша 1952. кључни су фактори који су утицали на обим производње у тим годинама, а аграрна политика је могла да створи само нешто повољније или неповољније опште услове. При наведеној пољопривредној производњи која је била приближно на нивоу предратне, са знатно вишим ценама пољопривредних производа, ова грана привреде је 1947–1951. учествовала у националном дохотку са 34%, што је било за 14% мање него у периоду 1935–1939, када је тај удео износио 48%.³¹⁵ Више него због неповољних резултата пољопривредне производње, овај пад дугује порасту значаја индустријске производње у истом периоду.

У сваком случају, пољопривредна производња је заостајала за Петогодишњим планом. Пољопривреда је била једна од области у којој се највише одступало од

³¹⁴ *Problem proizvodnje i potrošnje žitarica*, Beograd 1950, AJ, 41 – 257 – 424.

³¹⁵ V. Stipetić, *Yugoslavia's Agriculture*, 11.

пројектованих количина. Недовољан раст укупне производње појединачних култура, а код неких и значајан пад учинили су достизање планских задатака немогућим. Према званичним подацима, током прве три планске године било је култура чија је производња високо пребацивала план, али је током 1950. и 1951. план остао у случају већине култура сасвим недостижан.

	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.
Пшеница	82	114	107	73	86
Кукуруз	170	142	112	54	91
Шећ. репа	146	141	80	48	84
Конопља	119	146	113	27	20
Лан	36	86	91	44	56
Памук	181	233	417	95	48
Сунцокрет	177	127	124	59	73
Соја	106	140	165	29	14
Дуван	195	134	109	43	59
Кромпир	100	97	107	42	51

Petogodišnji plan razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947–1951, Beograd 1954.

У домену физичког волумена, у читавом посматраном периоду, ниједне године, послератна производња није достигла производњу из 1939, али је 1948, 1949, 1951. и 1953. премашивала десетогодишњи просек производње 1930–1939. Разлог томе да је, и поред предузиманих мера за повећање производности у пољопривреди, тешко достижана или тек мало пребацивана просечна вредност десетогодишње пољопривредне производње 1930–1939, пре свега лежи у смањењу ораничних површина у односу на референтни предратни период, а осим тога, од 1945 до 1953. било је неколико изразито сушних година, при чему су се издвајале 1950. и 1952.³¹⁶ Новембра 1952. Тито је поводом сушних година ламентирао: “као да се сам ђаво окомио на нас.”³¹⁷ Такође, када се посматра у просеку, пољопривреда је од 1946–1955. исказивала раст од 1,7% годишње, што је једва премашивало раст популације, који је износио 1,4% годишње.³¹⁸ Иако је производња заостајала за међуратним нивоом, ипак је у погледу укупне вредности бруто-пољопривредне производње послератни период

³¹⁶ За разлику од једног броја аутора који не придају већи значај овој елементарној непогоди, неповољан утицај сушних година нарочито истиче Ph. Wright, *The state and the peasantry in Yugoslavia during the first five-year plan*, 4.

³¹⁷ Ј. Б. Тито, “Штета проузрокована елементарним непогодама и сушом треба да буде што прије савладана”, *О пољопривреди и селу*, 177.

³¹⁸ V. Stipetić, *Yugoslavia's Agriculture*, 79.

био упоредив са претходном епохом. Упркос ниским откупним ценама, цена тржишних вишкова који су се износили на пијацу достигала је и десетоструку висину предратне цене.

Година	Биљна прои- зводња	Сточна про- изводња	Бруто- реализована пољ. произв.	Вредност промене у сто. фонду	Бруто-пољо- привред. производња
1929	10.219	7.771	17.990	+243	18.233
1930	9.602	7.496	17.098	+225	17.323
1931	10.210	7.405	17.615	+143	17.758
1932	9.942	8.227	18.169	+50	18.219
1933	9.748	7.830	17.578	+274	17.852
1934	10.449	8.040	18.489	+72	18.561
1935	9.008	7.570	16.578	+244	16.822
1936	12.198	8.581	20.779	+224	21.003
1937	10.738	9.304	20.042	+270	20.312
1938	11.883	9.147	21.030	-20	21.010
1939	12.025	8.851	20.876	+63	20.939
1946	8.651	4.925	13.576	+968	14.544
1947	9.163	6.693	15.886	+608	16.494
1948	11.670	7.176	18.845	+567	19.413
1949	12.118	7.274	19.392	-100	19.292
1950	7.659	7.061	14.720	-624	14.096
1951	12.917	6.980	19.897	+206	20.103
1952	6.885	6.328	13.203	+509	13.712
1953	12.126	7.486	19.612	+279	19.891

Физички волумен бруто-пољопривредне производње на подручју ФНРЈ, изражен у милионима динара из 1938, према: V. Stipetić, "Poljoprivredna proizvodnja na današnjem području FNRJ 1929–1955", *Ekonomski problemi* 1957.

Недовољан ниво пољопривредне производње условио је, услед ратних разарања, заједно са променом социјалне структуре, неопходност да Југославија увози храну. Југославија је прехранила своје становништво током 1945. и 1946. захваљујући помоћи УНРЕ.³¹⁹ Та помоћ је износила чак 138% укупног износа пореза у годинама 1936–1938.³²⁰ У условима блокаде од стране СССР и земаља народне демократије, Југославија је морала да се за помоћ западним земљама, о чему је већ доста писано у

³¹⁹ B. Petranović, "Pomoć UNRE", 209; G. W. Hoffman; F. W. Neal, *n. d.*, 88–90.

³²⁰ J. Tomasevich, "Postwar Foreign Economic Relations", Yugoslavia, ed. R. Kerner, Berkley 1949, 405. према: G. W. Hoffman; F. W. Neal, *n. d.*, 88.

историографији.³²¹ У целини посматрано, до удео пољопривредних производа у укупном увозу Југославије повећао се са 8,9% колико је износио 1939, на 16,9%, колико је износио 1952. Осим тога, извоз пољопривредних производа из Југославије опао је за 59%, а увоз се повећао за 117%.³²² Осим смањењем обима производње, ова појава тумачена је и порастом личне потрошње, што је подразумевало да је становништво почело боље да се храни. Подаци ФАО сугеришу такав закључак. Међутим, један од важних разлога неопходности да се храна увози биле су и погрешне планске процене о потребама за хлебним житом, што је довело до смањења површина под овим културама, што је и поред сразмерно добрих приноса по хектару до (1950) ипак значило недовољну производњу.³²³

³²¹ До 1959. Југославија је само од САД примила помоћ у храни у вредности од 648 милиона долара. О томе видети: G. W. Hoffman; F. W. Neal, n. d., 347–351; М. Павловић, *н. д.*; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 250–255; Lj. Adamović, Dž. R. Lempi, R. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Београд 1990, 33–37; Т. Јаковина, *Сociјализам на америчкој пшеници*, Загреб 2002.

³²² М. Обрадовић, *Народна демократија*, 155, 163.

³²³ J. Allcock, *n. d.*, 18, 20–22.

КА НОВОЈ ФАЗИ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ

1. Нови институционални оквир аграрне политике

Од 1950. у Југославији се догађао велики друштвено-економски и политички преображај, који је означавао разлаз са многим формама преузетим из совјетског модела друштвене изградње и снажан импулс за децентрализацију управљања привредом.¹ Нови облици самоуправног социјализма у политичкој организацији државе и Партије, као и у привреди, јављали су се у пракси и пре њиховог озваничења кроз формална акта. Први раднички савети појавили су се већ крајем 1949, али је закон који је регулисао њихово оснивање донет неколико месеци касније, јула 1950.² У пољопривреди, међутим, у домену задругарства, ствари су ишле другим редом: организационе форме које су биле у складу са новом државном самоуправном политиком јавиле су се са установљавањем фондова за механизацију 1950, путем којих је механизација, преко задружних савета ових фондова, стављена под управу задругара из СРЗ.

Важне промене дешавале су се и у управном апарату, који карактерише снажна деетатизација. Она је у државној управи започела реформом централних органа (у случају пољопривреде то је Савет за пољопривреду и шумарство – СПШ), а завршила се крајем 1952, када су укинута владини савети (међу њима и СПШ), главне управе и дирекције уведен обједињени апарат секретаријата за привреду, који се делио на управе, одсеке и инспекторате.³ Идеја је била да нови апарат нема “никакве наредбодавачке функције”, као и да “неће спутавати иницијативу непосредних произвођача”.⁴ То је уједно била и последња већа модификација централних органа у посматраном периоду, која је формализована усвајањем Уставног закона, јануара

¹ Видети: М. Obradović, *Narodna demokratija*, 251–264.

² “Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива”, *Службени лист ФНРЈ*, 043/1950.

³ Љ. Воџић, *n. d.*, 625.

⁴ “Реорганизација државног привредног апарата”, *Задруга*, бр. 177, 10. јул 1952, 4.

1953.⁵ Оним пословима пољопривреде који су још увек остали у савезној надлежности руководио је Државни секретаријат за послове народне привреде, у којем је постојало посебно одељење за пољопривреду и који је био део новоформираног Савезног извршног већа, које је заменило савезну владу.⁶ Приликом претреса о организацији државне управе и компетенцијама државних секретара постављало се питање да ли је исправно да се читава привредна управа концентрише у Секретаријату за привреду. Нарочито се истицало питање како ће се таква организација одразити “на решавање још увек отворених многих питања... пољопривреде”. Став представника владе био је да би шире компетенције савезне владе у решавању проблема пољопривреде значиле “враћање на пут административног решавања, да ће се проблеми пољопривреде по правилу решавати у задружним савезима и другим организацијама радног сељаштва, а државна управа да у односу на привреду, па према томе и пољопривреду, има само контролу над спровођењем закона и уредаба, извршењем плана и осталих мера”.⁷ Од бројних институција које су се тичале пољопривреде на савезном нивоу је до 1953. остала да функционише само Комисија за признавање сорти семена.⁸

У оквиру новог апарата постојала је и даље подела на економско-плански и управно-правни сектор на свим нивоима, али садржај рада се сасвим изменио. Економско-плански сектор на савезном и републичком нивоу је уместо директивне улоге постао сектор који по директиви представничког тела или Президијума припрема рачунске елементе за друштвени план. Тиме је овај сектор изгубио карактер државног апарата и постао “друштвени завод који рачунски припрема све елементе друштвеног планирања по директивама које је добио”. Функције економско-планског сектора су се сводиле на праћење извршења друштвеног плана и интервенције у случају нарушавања постављених планских пропорција. Тиме су се губиле

⁵ О томе опширније: D. Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije*, 95–162.

⁶ “(6) послови Привредног савета, Савета за пољопривреду и шумарство, Савета за индустрију и грађевинарство, Савета за саобраћај и везе, Савета за промет робом и Министарства поморства преносе се у надлежност Државног секретаријата за послове народне привреде сем послова Главне управе за план која се укида а чији се послови преносе на Савезни завод за привредно планирање.” “Закон о спровођењу Уставног закона о основама друштвеног и политичког уређења Федеративне Народне републике Југославије и савезним органима власти”, *Службени лист ФНРЈ*, 3/1953;

⁷ *Шесто редовно заседање Већа народа и Савезног већа: (други сазив): 20–22 маја и 7–10 септембра 1953: стенографске белешке*, Београд, 1953, 483.

⁸ *Privredni adresar FNRJ*, Београд 1953, 67.

оперативне функције, што је био процес сасвим супротан оном из административног периода. Управно-правни сектор имао је задатак да прати проблеме који се отварају из самих односа производње и да предлаже представничким телима законске прописе за њихово решавање. Осим тога, овај сектор је предлозима одређених прописа мање општости конкретизовао привредне законе. Овако радикална промена у односу на период административног управљања ослободила је око 5.000 људи из савезног апарата за активност у привреди.⁹

Истоветна реформа централног привредног апарата каква је 1952. спроведена на савезном нивоу спроведена је и у свим републикама и потом озакоњена низом републичких уставних закона. Из централних управних органа велики број стручњака је премештен у привредне установе и народне одборе. На савезном нивоу апарат је сведен на једну десетину претходног броја.¹⁰ Примера ради, привредни апарат НР Србије који је обухватао око 1.500 службеника сведен је на тек нешто више од 130.¹¹

Од 1950. све више је слабила командна функција повереништава при НО. У јеку самоуправне демократизације државе и апарата, усвојен је (1952) трећи, знатно другачији Општи закон о народним одборима (ОЗНО), који је укинуо месне народне одборе, а такође и извршне одборе народних одбора са њиховим повереништвима, као носиоце бирократских тенденција унутар локалних органа.¹² Уместо месних народних одбора, који су до тада били најнижи органи локалне управе, уведени су општински народни одбори, који су се у случају већих насеља поклапали са некадашњим МНО, а некада су обједињавали по неколико бивших МНО.¹³ Тако се број најнижих органа локалне управе свео са 7.104 месних на 3.811 општинских НО.¹⁴

Уместо повереништава ИО НО формиран су савети за поједине гране делатности, међу њима и савети за пољопривреду. Суштина ове промене састојала се у томе да се управна власт врати народним одборима као целини, а не њиховом осамостаљеном делу, у шта су се претворили ИО и њихова повереништва. Тако је ОЗНО из 1952. прописивао да НО врши “све функције власти... а само одређене управне послове и

⁹ В. Kidrič, “О перспективи нашег економско-друштвеног развоја”, *Sabrana dela*, VII, 233.

¹⁰ Н. Стјепановић, “Око нацрта Уставног закона о највишим савезним, републичким и аутономним органима власти”, *Народна држава*, 7–8/1952, 324.

¹¹ “Реорганизација државног привредног апарата”, 4.

¹² Ј. Djordjevic, “Local Self-Government in Yugoslavia”, 196.

¹³ Одлука о проглашењу општег закона о народним одборима, *Службени лист ФНРЈ*, 22/1952.

¹⁴ *Статистички годишњак ФНРЈ*, 1954, 31.

преко својих колективних тела” – савета, који су бирани на годину дана. У пољопривредне савете били су укључени не само чланови НО већ и представници произвођача из редова грађанства, које је бирао НО. На челу појединих савета налазили су се председници, окупљени у заједничком савету НО, који више није био самостална управна функција, каква је био ИО НО. Савет је у много већој мери био подређен пленуму НО, којем је припадала улога стварног руководећег тела које обједињује законодавну и извршну локалну власт. Председник савета је морао бити члан НО, али није имао никакве самосталне управне надлежности. Савети су бирани и на општинском и на среском нивоу.¹⁵ Оваква организација НО била је одраз промена у својинскоправним односима: ранија повереништва НО била су органи управљања, који су своје компетенције изводили из државносоцијалистичке својине (којом су управљали као државни органи), док је концепт друштвене својине нужно проширивао базу управних компетенција на органе друштва, какви су били нови НО, чији поједини савети нису имали ни приближно широке компетенције као ранија повереништва.¹⁶

Промене у локалном пољопривредном апарату имале су за циљ боље ангажовање пољопривредних стручњака. И то је био део промене у разумевању њихове функције, о којој се испрва, због ситнобуржоаског карактера великог дела интелигенције, говорило са извесним класним предубеђењима. То стање се мењало: “У локалном апарату имамо цео један низ полуписмених сељака и логична је ствар да ти људи нису за службенике и да се морају вратити натраг у производњу... То би било примитивно лумпенпролетерско и анархосиндикалистичко становиште ако бисмо сматрали да водимо класну борбу са интелигенцијом – са школованим и способним апаратом”, објашњавао је Кидрич маја 1951.¹⁷ Нешто раније, на првом саветовању пољопривредних стручњака Србије, 5–7. фебруара 1951. закључено је да организација пољопривредне службе не одговара потребама пољопривреде. Са саветовања је поручивано да је “пољопривредни стручњак досадашњом организацијом

¹⁵ В. Симовић, “Основне карактеристике развитка наших локалних органа народне власти”, *Народни фронт*, 7/1951, 86; *Приручник о пословању народних одбора општина и њихове администрације*, Београд 1953, 27–28.

¹⁶ L. Geršković, “Značaj Općeg zakona o narodnim odborima za dalji razvoj prava upravljanja kao osnove novog pravnog sistema”, *Архив за правне и друштвене науке*, 2/1952, 159–164; A. Finžgar, “Prilog pitanju o socijalističkoj svojini u FNRJ”, *Архив за правне и друштвене науке*, 4/1952, 451.

¹⁷ В. Kidrič, “Izlaganje na sednici IOOF 14. i 15. maja 1951. godine”, 294.

пољопривредне службе и местом рада, нарочито у срезу, одвојен од производње”, због чега је са саветовања затражено да се пољопривредни стручњаци више ангажују у производњи, а мање у администрацији.¹⁸ Увођење пољопривредних савета на локалном нивоу требало је да допринесе промени дотадашњег стања у ком је “питање подизања пољопривредне производње било... запостављено, те ни срески пољопривредни стручњаци нису у том правцу могли да испоље своју активност”, констатовано је на састанку агронома ангажованих при среским и градским НО у Србији 1952.¹⁹

У новом привредном систему, како се истицало, уместо “административног начина дириговања привредом и мешања у пољопривредну производњу, државној управи остају друге функције, усмеравање пољопривредне производње првенствено преко пољопривредно техничких установа за унапређење производње”.²⁰ То “усмеравање” требало је да значи да ће државни органи економским мерама, саветима и, само у изузетним случајевима, административно вршити утицај на начин употребе земљишта, повећање свести о важности примене научних достигнућа у пољопривреди, о заштити биља и стоке, што је представљало “поље рада државне управе на коме се мора задржати режим највећег и директног мешања државе у привредни живот”.²¹

Код реорганизованих локалних органа власти, односно у структури среских јединствених привредних апарата (према моделу обједињавања какав је примењен у секретаријатима за послове народне привреде), такође је задржана подела на економско-плански и управно-правни сектор. Економско-плански сектор је имао задатак да анализира да ли се стопе акумулације и фондова практично примењују и да интервенише преко већа произвођача ако постоје одступања. Осим тога, овај сектор је по директивама већа произвођача вршио рачунску припрему употребе вишка рада. Управно-правни сектор је на локалном нивоу вршио аналитичку (не директивну), рачунску припрему елемената за друштвено планирање, а имао је и функцију инспекције извршења закона. Од оперативних функција локални управно-правни

¹⁸ “Закључци са првог I саветовања пољопривредних стручњака НР Србије”, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије*, 1/1951, 24.

¹⁹ “Саветовање среских пољопривредних стручњака”, *Напредна пољопривреда*, 4/1952, 58.

²⁰ “Пољопривреда у новом привредном систему”, *Економска политика*, 7/1952, 1.

²¹ Исто.

апарат задржао је извесне функције управо у домену пољопривреде, где је срески агроном или ветеринар, примера ради, организовао акције заштите биља, вакцинисања животиња и друге активности, а у перспективи је и та оператива требало да пређе на разне локалне заводе. У целини посматрано, промена је била велика и први резултати били су – проблеми у раду апарата: “На нов начин он још не уме да ради, па се онда нерад јавља као нека врста спонтаног протеста што не може више да ради на стари, бирократски начин”.²²

ОЗНО из 1952. увео је и веће произвођача као сасвим ново тело при НО, које је укључивало представнике свих произвођача у срезу односно граду, сразмерно њиховој бројној заступљености у популацији. Када је реч о пољопривреди, број представника пољопривредне делатности био је распоређен на задруге, пољопривредна добра и индивидуалне произвођаче, такође сразмерно њиховом броју у срезу односно на територији града. Преко већа произвођача добијена су “директна и јака претставништва радног сељаштва у свим претставничким органима власти, и то на начин који ће учврстити савез радника и сељака, олакшати пружање помоћи социјалистичке индустрије социјалистичком преображају пољопривреде и парализирати реакционарне тенденције које још нису нестале из ситне индивидуалне производње”, како је истицао Кардељ.²³ По мишљењу М. Пијаде, предузете мере представљале су “снажан прилог у борби против претварања извршног државног апарата у самосталну силу над друштвом, у деспотију државно-капиталистичке бирократије”.²⁴

2. Теоријско-идеолошко и практично удаљавање од колективизације

Од 1950. постајало је све очигледније да у аграрној политици и начину на који се она спроводила постоје проблеми који су се неминовно одражавали на продуктивност у пољопривреди. Аграрна реформа из 1945. сматрана је великим достигнућем и њени резултати нису критиковани, иако је њен негативан ефекат на пољопривредну

²² В. Kidrič, “О перспективи нашег економско-друштвеног развоја”, 234.

²³ Е. Kardelj, *Samoupravljanje u Jugoslaviji*, 83.

²⁴ М. Пијаде, “Извештај о реорганизацији највише државне власти” (реферат на Петом пленуму ЦК КПЈ, 27. маја 1952), *Sednice Centralnog Komiteta KPJ*, 650.

производњу био општепознат и очекиван. Исто важи и за обавезни откуп пољопривредних производа, који је сматран нужном мером. После постепеног укидања откупа, оцена у погледу ове мере била је да је, без обзира на све негативне последице на саму производњу, које нико није оспоравао, откуп ипак био неопходан у тој развојној фази. Проблем са откупом, који се за разлику од самог организовања државног прикупљања пољопривредних производа, ипак могао избећи, налазио се на страни разумевања класног садржаја откупа. Борис Кидрич је већ 1950. почео отворено да говори да се у политици према имућном сељаку ипак отишло даље од, за југословенске прилике, могућег удара на капиталистичке елементе на селу. О томе је Кидрич рекао: “Мислим... да смо сви заједно превише доказивали да не водимо кулачку политику. Ту нас је Коминформ мало прешао. Поједине мере које смо предузимали према кулацима нису биле апсолутно нужне”. Осим тога, он је додао: “Да смо ишли својим путем, како је то увек наша Партија чинила, без тих утицаја марксистичко-лењинистичке ‘класичне’ политике, која тако лепо дели сељаке на категорије: богати, средњи и мали сељак савезник, два центиметра већи или два центиметра мањи савезник итд., имали бисмо данас исто толико колективизације колико смо је постигли репресивнијим мерама али мање тешкоћа са сељацима но што их имамо”.²⁵ Према Кардељевом уверењу, заостајање у пољопривредној производњи, “а нарочито у радним задругама” било је последица “пољопривредне политике” и “административних и других интервенција на селу”.²⁶ Тито је, са друге стране, наглашавао да су “доле на терену” одлуке владе “несрећно извршавали” и да услед тога, уместо да буде “више хљеба... дошло да је било мање”.²⁷

Међутим, ипак се инсистирало на битно различитом путу. Оно што је на прећутном нивоу било јасно још 1949. у новим околностима је постало један од главних аргумената. Тако се у званичном часопису за питања аграрне политике *Социјалистичка пољопривреда* могло прочитати: “Наш пут социјалистичког преображаја села већ од самог почетка разликује се по много чему од руског. Код нас на пример није извршена национализација земље, што совјетски економисти сматрају једним од основних услова успешне колективизације. Даље, мисао да је питање

²⁵ В. Кидрич, “Излагање на четвртој седници СК КР Словеније”, 331.

²⁶ *Борба*, 29. март 1953.

²⁷ Ј. Б. Тито, “Говор у Броду” (17. мај 1953), *Говори и чланци*, 82.

социјалистичког преображаја села у првом реду ствар самог радног сељаштва, његовог добровољног удруживања, није код нас остала пуста пропагандна фраза, као што је то био случај у СССР-у. То се види из читаве скале прелазних облика удруживања... којима је сврха да помогну радним сељаштву да оно постепено, сразмерно степену дозревања његове социјалистичке свести прелази од старих капиталистичких односа на нове социјалистичке”.²⁸

Проблеми који су постојали у СРЗ подстакли су главног партијског теоретичара за питања задругарства Е. Кардеља да се огласи у партијском органу *Борба* и изнесе ставове партијског врха о овим питањима. Кардељ се најпре позвао на акумулирано искуство југословенских комуниста у послератном развоју аграра, оценивши да оно треба да постане основа у даљем формулисању аграрне политике. Осврћући се на рад СРЗ, наглашавајући да је било и оних успешних, ипак је изнео оцену о несавладивим проблемима, који нису решени ни преласком на привредни рачун, ни административним мерама, ни подршком државе колективизацији. Кардељ за те проблеме није оптуживао “организационе слабости” већ је тврдио да они леже у “друштвено-економској суштини” југословенског задругарства, које је у форми СРЗ “у противречју са општим економским условима” у којима задруге послују. Ту је имао у виду укорењеност сељака на његовом поседу, за шта је као доказ послужило искуство да су се задруге почеле убрзано распадати са престанком административног притиска државе. (Тиме је Кардељ заузео исто становиште као Бакарић раније, када је истицао да су СРЗ постале механизам да сељаци заправо сачувају своју земљишну својину). Осим у случају изразито високе свести задругара, простим удруживањем сељака, тврдио је Кардељ, не може настати модерно пољопривредно газдинство, као што се “механичким спајањем неколико обућарских радионице не може створити модерна фабрика ципела”. Једна од важних поенти Кардељевог чланка била је та да нерентабилне задруге не треба ни одржавати, нарочито у условима када сасвим слаби административна контрола привреде.²⁹

²⁸ “У чему је значај новог начина расподеле дохотка у СРЗ у поређењу са колхозима”, *Социјалистичка пољопривреда*, 1/1952, 16.

²⁹ Е. Kardelj, “О nekim problemima naše politike na selu”, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji*, 277–285.

Покушај да се Партија врати на “свој пут” било је и ново решење у вези са сељачким радним задругама. Као што је Тито најавио на Шестом конгресу, тражило се решење за проблеме у којима су се оне нашле. У том циљу, влада је направила још један корак ка покушају консолидације СРЗ. Најпре, како би се задругама обезбедила механизација, донета је Одлука о повлашћеним ценама за куповину индустријских производа за потребе пољопривреде. И ова одлука је задржала праксу да приватна домаћинства не могу да набављају крупне машине, док је повлашћивала задруге.³⁰ Уредбом о реорганизацији СРЗ, марта 1953, влада је настојала да створи услове за опстанак рентабилних радних задруга и стварање нових такође на принципу рентабилности, док је нерентабилним задругама отворен пут ка раздруживању, без обзира на то да ли је од учлањења у задругу протекло три године, што је био законски минимум за иступање из задруге. Уредба о имовинским односима је прописивала да инвентар СРЗ остаје задружна својина чак и ако се задруга расформира (у ком случају би инвентар припао општој задрузи). Важан принцип био је и тај да се земља коју је задруга стекла тако што јој је она додељена из државног фонда није могла делити задругарима ни под каквим околностима. Таква земља остајала је у задрузи или је додељивана другој задрузи или задружном савезу. Уредба је предвиђала да се чланство у задрузи убудуће регулише уговором у којем би били прецизирани услови и међусобне обавезе задругара и задруге,³¹ уз јаче гарантовање члановима права на иступање из задруге, под прецизно утврђеним правилима, што је претходним прописима недостајало.³² Приликом иступања из задруге бивши члан је био дужан да прихвати одговарајуће јемство за задружне дугове, што је имало за циљ да “спречи задругара од лакомисленог ступања у задругу, а исто тако и од лакомисленијег иступања”.³³

Да је намера била да се задруге сачувају говоре и правила око иступања чланова, а пре свега рокови: молба за иступање могла се поднети после истека трогодишњег

³⁰ Б. Раденковић, “Велика помоћ”, *Задруга*, бр. 207, 11. фебруар 1953.

³¹ “Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга”, *Службени лист ФНРЈ*, 14/1953; “Упутство за поступак при уређивању имовинских односа између сељачке радне задруге и њених чланова у случају реорганизације и ликвидације задруге”, *Исто*, 21/1953.

³² Љ. Мијатовић, “Коначни раскид са колхозном праксом на нашем селу”, *Социјалистичка пољопривреда*, 2–3/1953, 13.

³³ Б. Познић, “Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга”, *Нова администрација*, 2/1953, 166.

чланства и то до 1. јула оне године у којој истиче трогодишње чланство, али је правилима задруге могло бити уређено и другачије. Задругарима који у овом року не поднесу захтев, чланство се продужавало за још три године. Иступање се вршило по обављеним пољопривредним радовима, од 1. октобра. Изузетак је била 1953, када је омогућено да се рокови заступања утврђују према потребама задруге, будући да је било таквих задруга “у којима је и економска и политичка ситуација таква да би свако задржавање њихове реорганизације илиступања задругара који то желе могло економски и политички да штети”.³⁴

Од Уредбе се очекивало да усклади задружно пословање са принципима новог привредног система и да омогући сељацима да се деловањем објективних економских закона увере у потребу удруживања на бази “слободне асоцијације произвођача”. Приликом изласка из задруге, међутим, није могао бити остварен принцип *restitutio ad integrum*, нарочито у погледу стоке и инвентара. То се могло остварити у активним задругама, које су добро пословале, док се у случају пасивних задруга таква потраживања нису могла ни испоставити, већ “и она стока и инвентар који се налазе у посједу задруге служе за покриће задружне пасиве, јер су сви задругари скупа одговорни за насталу пасиву задруге”.³⁵

На страницама задружне штампе могло се почетком 1953. прочитати да је у Југославији “приватна својина сељака над земљом обезбеђена и загарантована... те је далеко и помисао да му се то власништво оспори”. А када постоји приватна својина над земљом, “то повлачи и њен економски одраз – ренту”. Штавише, недвосмислено је речено да би идеја укидања приватног парцелног сељачког власништва у датим условима била – “глупост” која би водила у “авантуризам или колхоштину”, а не у социјализам.³⁶ Мере инаугурисане Уредбом о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга проглашене су за “глогов колац свим бирократским и секташким појавама у пољопривреди”.³⁷

И у *Задружном гласнику* налазило се образложење да је неопходно на нове основе поставити питање социјалистичке реконструкције села, односно “да се омогући што

³⁴ М. П., “Рокови иступања”, *Задруга*, бр. 214, 2. април 1953, 3.

³⁵ Р. Легардић, “Спровођење уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга”, *Социјалистичка пољопривреда*, 6/1953, 18.

³⁶ Д. Мутаповић, “Плаћање ренте у задругама”, *Задруга*, бр. 206, 4. фебруар 1953, 1.

³⁷ В. Поповић, “Против искривљавања најновијих мера у задругарству”, *Исто*, бр. 215, 1.

правилније усклађивање даљег развоја... земљорадничког задругарства са развојем... економике и друштвених односа уопште”, будући да је “неспорно... да су се на сектору задругарства најдуже задржале разне административне мере, што је постало неодрживо”. И уредништво *Задружног гласника* је бранило тезу да је доношење Уредбе о реорганизацији СРЗ у функцији јачања социјалистичких односа на селу, иако се истовремено отворено говорило да ће “извесно ослабити улога сељачких радних задруга и смањити се њихов број”, што је и “нормално јер није могуће одржати сељачке радне задруге досадашњег колхозног типа, а нарочито оне у којима је из разних разлога дошло до колебања задругара и тражења за излазак”. Истовремено, предвиђао се развој СРЗ у правцу веће сличности са индустријским принципима организације рада, укључујући социјално осигурање, дечји додатак, старосну или инвалидску пензију, као и друга радничка права и за задругаре.³⁸

Чињеница да је омогућен лакши излазак из СРЗ није, дакле, истовремено значила и лако мирење са распадањем задруга.³⁹ Нарочито су се томе противили сиромашнији сељаци, од којих су многи, користећи своје положаје у управи, било задружној, било у локалној, настојали да и даље спречавају иступање из задруга.⁴⁰ Са друге стране, постојали су снажни притисци имућнијих сељака у задругама на оне који су желели да задруге опстану. Чести су били примери развлачења задружне имовине пре било какве расправе о судбини задруге. Уредба је све затекла “неприпремљене”, због чега је у примени “избијала стихијност”. У неким крајевима у напуштању СРЗ предњачили су чланови СКЈ, што је на скупштинама задругара било пропраћено аплаузима. “Има појава да се сељачка радна задруга реорганизује..., али је основно ликвидација”. Беземљаша и сиромашни сељаци очекивали су “неку нову меру да би

³⁸ “Поводом Уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга”, *Задружни гласник*, 3/1953, 1–2.

³⁹ Иако В. Гудац – Додић експлицитно наводи да је Уредба значила “крај колхозног модела у организовању пољопривреде Југославије и била законски основ за расформирање СРЗ”, није могуће у целости се сагласити са овим ставом. Најпре, колхозни систем је, у својим основама, напуштен још 1951, а задатак Уредбе био је, пре свега, да омогући опстанак рентабилних задруга. Како наводи и В. Гудац – Додић и до тада је постојао законски основ за напуштање СРЗ, али је до доношења ове Уредбе, како оцењује, “слобода сељака да напусте задруге била само формална”. (В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 163). Да је власт настојала да одржи СРЗ, формалност би остала и ова Уредба. Ипак, ни то није био циљ, већ да се радно задругарство консолидује. У контексту расформиравања СРЗ Уредба је од значаја једино због могућности напуштања задруге пре истека трогодишњег периода. Међутим, та дозвола била је “једнократна”. Уколико се могућност изласка не би искористила до прописаног рока, поново је било активирано законско правило о трогодишњем останку у задрузи.

⁴⁰ В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 163–164.

јасније видели своју ситуацију”. Нарочито је “болно” морала звучати парола: “Иде Тито из Лондона, задруге се расформирају без пардона”. У суштини, Уредба је у првим данима по доношењу изазвала велике турбуленције на селу.⁴¹

Да ће са новом Уредбом бити тешкоћа сведочи један речит напис из *Политике*: “Срески задружни савез и Срески народни одбор Среза крушевачког одржали су заједнички састанак на коме су размотрили Уредбу о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга. Узевши у обзир досадашњи рад радних задруга они су се сложили да се реорганизује 9 сељачких радних задруга док ће три најстабилније... и даље продужити да раде као самосталне радне задруге. Реорганизоване задруге припојиће се задругама општег типа. Изабран је одбор који ће руководити радом комисија за реорганизацију...”⁴² Иако Уредба није предвиђала да се о овим питањима одлучује на састанцима среских НО нити задружних савеза, јасно је да су административне форме одлучивања и даље биле једино замисливе за многе локалне кадрове, који су очито мислили да је то исправно тумачење Уредбе, па су своје одлуке саопштили и преко *Политике*. На овај напис реаговао је М. Марковић оценом да “они људи који овако раде нису разумели ни Уредбу, ни линију... политике на селу, ни смисао социјалистичке демократије”.⁴³ Са друге стране, Марковић је писао и о појави својеврсног дефетизма и препуштања развоја задругарства стихији, оцењујући да тако поступају некадашњи заговорници административних метода, који сада “јадикују над својим ‘узалудним’ трудом”. Дакле, као и у другим случајевима, и овде је суштина била да Партија дефинише средњи пут којим је требало наступати даље у процесу изградње социјализма. Уосталом, баш је то имао у виду и Кардељ када је говорио да се комунисти нису “одрекли битке за социјалистички преображај пољопривреде”, већ да су у тој бици дужни прилагодити оружје “промењеним условима”. Суштина је била да се економским средствима створе такви услови “који ће све више повезивати индивидуалну сељачку производњу са социјалистичком привредом”.⁴⁴

⁴¹ (Извештаји о првим резултатима примене Уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга), АЈ, 301 – 4.

⁴² *Политика*, 16. април 1953.

⁴³ М. Марковић, “Актуелни задаци земљорадничког задругарства”, *Социјалистичка пољопривреда*, 5/1953, 9.

⁴⁴ Е. Kardelj, “Još nešto o našoj politici na selu”, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo*, 302.

Због бројних проблема у неким крајевима је спровођење Уредбе обустављено, прибегавањем “опробаном средству”, истом оном које се желело ликвидирати: административним мерама као што је, примера ради, онемогућавање да се формирају имовинске комисије, чије формирање је било неопходно да би се пословало по одредбама Уредбе. И поред великог осипања чланства, било је и даље примера подношења молби за улазак из СРЗ. Није био редак случај да задругари не схватају да могу остати у задрузи и само са једним делом земље, у појединим задругама стање је било такво да нико није желео да изађе или је тек понеко изјављивао такву намеру, неки задругари су после дискусија повлачили молбе за иступање, а било је и таквих задруга из којих су чланови желели да иступе истог тренутка, не обазујући се на прописе чији је циљ био да обезбеде да се, упркос ликвидацији, земља свакако обради. Иако је пропаганда настојала да наметне тумачење како се колеба само “шпекулантски елемент”, интересовање за напуштање задруга било је објективно велико. Било је и сасвим бесмислених “тумачења” Уредбе, као у случају радне задруге у Добоју, у којој је задругарима речено да је услов за опстанак задруге да свако домаћинство у просеку има по 50 дулума (5 ха) земље, па пошто то није био случај, задруга је ликвидирана. Противници СРЗ на селу одмах су започели пропаганду да уредба значи упутство да задруге треба расформирати, па су се чак чуле и претње да су они који желе да остану у задругама информбировци.⁴⁵

У првим месецима спровођења уредбе главна тенденција власти је било доказивање да се ликвидирају само неуспешне задруге или оне у којима је нова политика погрешно протумачена.⁴⁶ Међутим, став једног задругара да ће, ослобођена “баласта” (оних који желе да је напусте), задруга пословати много боље коментарисан је у задружној штампи резигнираним коментаром: “не би се могли сложити да се под овим именом називају сви који напуштају задругу”.⁴⁷

Како би се превазишли проблеми, надлежни органи издали су маја 1953. Упутство за поступак при уређењу имовинских односа сељачке радне задруге и њених чланова

⁴⁵ “Ј. Д., “Победио је здрав разум”, *Задруга*, бр. 222, 28. мај 1953, 4.

⁴⁶ О првим резултатима нове политике у земљорадничком задругарству видети рубрику “Спровођење Уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга” и “Кратке вести о спровођењу Уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга”, *Задружни гласник*, 4/1953, 4–14; 5/1953, 10–25; 6/1953, 6–9; 7/1953, 9–13; 9/1953, 3–8; 12/1953, 7–12.

⁴⁷ “О свему се зрело размишља”, *Задруга*, бр. 214, 2. април 1953, 3.

у случају реорганизације и ликвидације задруге.⁴⁸ Приликом реорганизације или ликвидације СРЗ формирала се посебна комисија надлежна за уређење имовинских односа. Њен задатак је био да одреди шта коме припада приликом реорганизације или ликвидације. Тај посао се нарочито усложњавао уколико је земљиште задруге било арондирано, али је ипак дозвољено поништавање арондације, осим када је реч о земљишту које је припало фонду општенородне имовине, ако је остало у истој или, пак, било предато некој другој земљорадничкој задрузи. У суштини, најтеже је било са стоком и инвентаром. У задружним фондовима није било толико стоке и инвентара да се подмире потребе свих задругара који су иступали из задруге, нити је то била намера државе.

Мома Марковић је и средином 1953. оцењивао да је и даље, у већини случајева, читава концепција погрешно схваћена на терену: настављало се са бирократско-административним начином рада, није било дискусија са задругарима, по канцеларијама су се и даље правили планови рада СРЗ, доносиле се одлуке које задруге треба да остану, а које могу да се распусте, за сваки члан уредбе руководства су имала “готов рецепт”, правила типизираних формуларе нових уговора, разрађивала нова угледна правила и шеме организације рада (као да је то био њихов задатак), одуговлачила са формирањем комисија надлежних за разматрање ликвидације СРЗ које то траже, па ако баш ништа од тога не би успело, локална руководства би блокирала задружни инвентар и предавала га пољопривредним добрима или су пак стварала “нека предузећа”, уместо да се свим снагама ангажују на реорганизацији задругарства.⁴⁹ Нису биле ретке појаве да се земљорадницима који излазе из задруге не враћа њихов инвентар иако задрузи не треба; да се намерно повећавају дугови задругара по основи враћања задружних кредита како би се он присилио да не излази из задруге; да се без икаквог оправданог разлога сељаку приликом иступања из задруге не враћа његова земља и сл.⁵⁰ Насупрот овим тенденцијама, било је и пуно

⁴⁸ “Упутство за поступак при уређењу имовинских односа сељачке радне задруге и њених чланова у случају реорганизације и ликвидације задруге”, *Службени лист ФНРЈ*, 21/1953.

⁴⁹ М. Марковић, “Две негативне појаве искривљавања политичке линије у реконструкцији пољопривреде”, *Комунист*, 5–6/1953, 326–327.

⁵⁰ Исто, 329.

дефетизма и пасивности, па се ништа није радило на објашњавању тога да успешне СРЗ ипак треба очувати.⁵¹

Коначни резултат на крају 1953. сведочио је о томе да је ликвидирана већина СРЗ. Иако није било прецизних података, према непотпуним резултатима с краја 1953. највише СРЗ је опстало у Словенији, 43,6%, у Србији 37% (у Војводини 65%), у Хрватској 21,8%, у Босни и Херцеговини 15,8%, у Македонији 10,1% и у Црној Гори 9,9%. Укупно је у Југославији опстало до краја 1953. око 1.200 СРЗ, односно око 25% радних задруга, са око 18% од броја домаћинстава и само 13% од површина с краја 1952. Просечна површина по СРЗ спала је са 445 ха на 260 ха. Такође, у задругама је остао највећи број беземљаша, чији се удео са 7% попео на 27%. Једино се поправило стање са механизацијом задружне пољопривреде: пошто је задружни инвентар у великој мери остао задругама, просечна површина коју је имао да обради један трактор значајно се смањила, и то нарочито у крајевима где је напуштање задруга било најмасовније. Такође, до краја 1953. у великој мери је заостајало издавање распоредних решења, односно решења о напуштању задруге (према доступним подацима, у Македонији је издато тек нешто више од половине – 52%, у Хрватској 50,12%).⁵² Коначно, до краја 1953. остало је 1.152 радне задруге са 192.528 чланова и 327.398 хектара земље, од чега је државна “донација” било чак 195.205 хектара.⁵³ Ови подаци су указивали да се, како су тврдили у ГЗС ФНРЈ, број радних задруга смањио тамо “где су принципи социјалистичке демократије” били највише кршени, где се није добро газдовало. С друге стране, СРЗ су у већем броју опстале свуда где су “збиља показале своја преимућства у пољопривредној производњи над ситном и заосталом производњом индивидуалних газдинстава”.⁵⁴

За сразмерно кратко време Партија односно њени истакнути чланови прешли су дугачак теоријско-идеолошки пут. Ђилас је 1949, одговарајући на питања слушалаца ВПШ “Ђуро Ђаковић”, износио врло смела очекивања, која су ишла даље од

⁵¹ Исто, 328.

⁵² “После примене Уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга”, *Задружни гласник*, 12/1953, 5.

⁵³ *Индекс*, 1/1955, 46. према: J. Tomasevich, “Collectivization and agricultural development in Yugoslavia”, 179.

⁵⁴ *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ поднет на III редовној годишњој скупштини Савеза, одржаној у Загребу 16 и 17 новембра 1951*, Београд 1951, 7; “После примене Уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга”, *Задружни гласник*, 12/1953, 8.

коллективизације: “Моје је мишљење да ће наш развитак задругарства ићи тим путем да се неће моћи говорити о сељаштву као класи, наиме да ће ићи врло брзо тим путем да ликвидира колективну својину на земљу, тако да то буде опште-народна имовина. Међутим, докле год постоји та разлика, постоји и разлика између пролетаријата и сељаштва, јер је то својински однос, то је својина групе сељака над земљом”.⁵⁵ Три године касније, подвлачећи чињеницу да СРЗ још увек није крајњи социјалистички облик, М. Тодоровић је, имајући пред очима исту перспективу као и Ђилас, настојао да у једном чланку из 1952. конституише принципе самоуправне реконструкције пољопривреде. За разлику од индустрије, у којој се управљање производњом преносило од државе ка радничким саветима, у случају задругарства био је потребан другачији смер: задруге би требало да један део својих права (у случају задруга реч је о својинским правима) пренесу на државу као орган друштва. На тај начин би се радници и задругари довели у исти друштвеноекономски положај. “Коначни резултат таквог развитка биће претварање свих средстава за производњу и земље (и државне и задружне својине) у општедруштвену својину под управом непосредних произвођача”, остваривање јединствених односа производње, односно “укидање класне разлике, укидање класа”.⁵⁶ Као и Ђилас неколико година раније, Тодоровић је, заправо, антиципирао још амбициозније перспективе од стварања радних задруга, које су још увек биле утемељене на задружној, а не општедруштвеној својини. То је била агенда Партије у наредном периоду у погледу социјалистичке реконструкције села, у којој се није одустајало од настојања да се униште капиталистички остаци на селу и њихова жаришта. То је била последња реч у погледу планова за колективизацију и на тој платформи требало је да се доврши овај процес у Југославији. Од колективизације се могло релативно лако одустати пошто она, сама по себи, није била циљ којем се тежило, већ само фаза ка подруштвљавању земљишне својине.

Међутим, док је Ђилас своје мишљење износио на почетку колективизације, дотле је Тодоровић говорио из перспективе њеног неуспеха. Док је Ђилас говорио у време интензивног обједињавања ситних сељачких поседа, Тодоровић је говорио у време

⁵⁵“Odgovori druga Milovana Đilasa na pitanja slušalaca Više partiske škole u Beogradu”, AJ – 509 – 961. 1949.

⁵⁶ М. Тодоровић, “О радној задрузи”, *Комунист*, 1–2/1952, 71–97.

када је на видику била њихова рестаурација. Нове околности је најбоље описао Кардељ: “Индивидуални сеоски произвођач који ради на својој земљи ни у ком случају није класни непријатељ нити представља ма какву друштвену опасност за социјалистички систем. Посматрано са друштвеног становишта, сваки човек који ради својим индивидуалним средствима за рад може исто тако бити укључен у социјалистички систем као и свака фабрика са радничким саветом на челу. Наравно, друга је ствар да ли се такве радионице или индивидуална сеоска газдинства и економије исплате и да ли могу опстати у условима развијене привреде. Али о томе нека размишљају сељак и занатлија сами, а друштво нема никакве потребе да их насилно експроприше, односно да у њима гледа неку сталну опасност за свој опстанак. За социјалистичко друштво, међутим, непријатељи су капиталистичке тенденције које се могу рађати у условима индивидуалне робне производње и против њих оно мора да се бори”.⁵⁷ Што се тиче сељачких радних задруга, Кардељ је на Четвртом конгресу Социјалистичког савеза Словеније оценио да су оне “одиграле велику позитивну улогу” јер су на селу “посејале... социјалистичко семе које није уништено и које ће у новим условима поново да никне”, али су и потврдиле да су “од вредности само она удружења која стварају сами сељаци по својој слободној иницијативи”.⁵⁸ Подсећало се и на Лењинове ставове да се сељацима не може и не сме командовати, већ им треба прићи другарским саветом.⁵⁹ У стручним публикацијама које носе 1953. као годину издања могло се прочитати: “Извршена колективизација није имала своју материјалну базу нити је свест маса била дорасла за овај историски чин... Наши кадрови никако нису могли да помире став класика на једној страни и руску праксу на другој. Зато се код нас својевремено почело говорити о неком средњем путу: ни руском ни Енгелсовом, или народним језиком речено, мало силом, мало милом и поред свега тога што су наши руководиоци истицали потребу добровољности”.⁶⁰ Убрзо су у уџбенике из политичке економије ушли недвосмислени ставови да “колхозни систем ни у ком случају није обавезан за сваку пољопривреду у

⁵⁷ Е. Kardelj, “Još nešto o našoj politici na selu”, *Poljoprivreda*, 301.

⁵⁸ В. И. Лењин, *Сабрана дела*, књ. 24, стр. 117, према: М. Марковић, “Актуелни задаци земљорадничког задругарства”, 5.

⁵⁹ Исто, 3.

⁶⁰ Ј. Радаковић, *н. д.*, 37.

њеном кретању к социјализму, и да нека господарства могу прећи у више друштвене облике и без њих”.⁶¹

И М. Марковић је истицао да је у свести сељака крупан посед повезан са феудалним спахилуцима, док је у свом парчету земље сељак увек гледао “обезбеђење будућности”. Због тога је дужност комуниста да разбију такве “илузује код сељака” и да укажу “да је пут у даљи живот само ако се даље развијају производне снаге у пољопривреди” и уколико се успешно примене разне агротехничке мере које “могу да буду потпуно примењене само ако се мале индивидуалне парцеле (које су неспособне за унапређење пољопривредне производње) удружују кроз задруге у заједничке задружне поседе”. Ипак, то удруживање не треба да се врши као у фази снажног утицаја совјетског модела, већ онако како предвиђа Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга. Нове задруге треба да буду “ослобођене остатака колхоштине, ослобођене бирократско-административних стега и шаблона који су кочили и успоравали њихов развој”.⁶² У званичном гласилу ГЗС истицало се да је “сељачка радна задруга – мало због дејства административног система, а и због акције непријатељских елемената и ту и тамо недовољне активности социјалистичких елемената – у извесној мери претила да право власништва окрњи”. Према новим правилима, тврдило се, СРЗ је била “управо гарант да власништво не може бити окрњено”, пошто је уговорима предвиђено “да оно мора бити поштовано од обе стране”.⁶³

У овом периоду појављују се и први стручни радови домаћих аутора који су се бавили питањима аграрне политике на академски начин, без повезаности са политичким и привредним функцијама. Према разумевању Радмиле Стојановић, једног од водећих стручњака за аграрно питање из епохе о којој је реч, перспектива југословенске пољопривредне производње је била најпре у везивању сељаштва за производњу коју обављају одређене фабрике за прераду пољопривредних производа: “Ако фабрика плански помаже разним мерама да се подиже ниво производње, ако откупљује сировине по ценама које сељаку обезбеђују неку проширену репродукцију

⁶¹ D. Čalić, *Politička ekonomija socijalizma*, 79.

⁶² М. Марковић, “Актуелни задаци земљорадничког задругарства”, 4.

⁶³ “Примена Уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга”, *Задружни гласник*, 11/1953, 4.

и увођење савршенијих метода обраде земље, с једне стране, а сељак нема практично могућности монопола и шпекулације, са друге стране, онда каква је у крајњој линији разлика да ли је тај сељак, на пример, члан неке сељачке радне задруге или није? Сељаци ће најпре индивидуално обрађивати своју земљу, онда поступно, временом, како им општи развој буде допуштао, прећи ће сами на специјализовану производњу одређених сировина за индустрију. А тада је заједничка обрада земље скоро готова ствар”. С тим у вези истицано је да “обично удруживање ситноробних произвођача у циљу заједничке производње није директан пут у крупну производњу, јер ако не постоје сви услови за крупну производњу..., она се свакако неће родити из удружења ситне робне производње”. Пажње је вредно и то да се од 1951, а нарочито касније, у аналитичким текстовима, поред Маркса, Енгелса и Лењина све чешће појављује и Карл Кауцки, још један важан теоретичар аграрног питања, који је због сукоба са Лењином био дуго одбациван и у Југославији, па његова мисао све до својеврсне промене парадигме, која се десила 1950-их година, није имала већег утицаја.⁶⁴ Штавише, 1953. у Југославији су објављени преводи дела Карла Кауцког *Аграрно питање*.⁶⁵

Конечно, и у једној брошури намењеној сељаштву наилазимо на инвентивно образложење зашто радно сељаштво напушта радне задруге, што су критичари система наводили као показатељ да сељаштво није за социјализам: “Веома је смијешно изједначити данашњу радну задругу са социјализмом и поставити ствар тако: ‘ко није за задругу тај није за социјализам’. То што један број радних сељака напушта радну задругу не показује да они нису за социјализам, него напротив то да СРЗ није социјализам или бар не оне задруге које се не могу одржати...”.⁶⁶

Питање које се може поставити јесте питање евентуалног утицаја Запада на напуштање колективизације. Према упутству из Државног секретаријата САД амбасади те државе у Београду, у контексту разраде планова о америчкој помоћи Југославији, истицано је да влада САД не може утицати на унутрашњу политику у Југославији, али да се може ставити београдској влади до знања да “амерички народ инсистира да се његова помоћ додељује равноправно и да не буде коришћена за

⁶⁴ Р. Стојановић, “Крупна производња у пољопривреди”, *Социјалистичка пољопривреда*, 7/1953, 8–12.

⁶⁵ D. Tomić, *n. d.*, 13. (К. Кауцки, *Аграрно питање*, Београд 1953).

⁶⁶ М. Кнежевић, *Село и социјализам*, Сарајево 1953, 14.

повлашћивање одређених група, као што су радне задруге”, као и да се помоћ искористи за подизање пољопривредне производње у самој Југославији.⁶⁷ У вези са тиме, амбасадор САД у Београду Ален јављао је да је колективизација у Југославији изгубила замах и пре почетка америчке помоћи и да та помоћ “није имала никакав значајан ефекат на дугорочну аграрну политику у Југославији, нити би било реалистично да се од југословенске владе очекује било каква значајнија промена у погледу политике колективизације”, која би била резултат програма америчке помоћи.⁶⁸

Са Титом је 29. новембра 1951. разговарала група америчких конгресмена. Они су се интересовали за ставове сељаштва у Југославији, на шта им је Тито одговорио да колективизација не иде како треба и за неуспех оптужио некомпетентност руководећих људи и лоше руковођење задругама. Тито је и овога пута поновио да неће бити присилне колективизације, али да ће колективизација успети захваљујући напретку у производњи и да ће тако постати привлачна сељацима, доказавши супериорност у производњи. Тито је изјавио да је једини циљ колективизације повећање производње и да је приватне произвођаче могуће придобити за задруге једино демонстрацијом супериорности колективне производње. Једна чланица конгресне делегације је упитала Тита да ли би он дозволио да Америка донира одређени број трактора приватним произвођачима, на шта је Тито показао “изненађеност” и одговорио: “Наравно. Поздравили бисмо сваку помоћ да подигнемо производњу”. Затим је амерички амбасадор Ален рекао Титу да је Америка заинтересована за југословенску пољопривреду “само уколико се тражи да за њу даје новац”. Он је истакао да сваки успешан пољопривредни произвођач радије бира да задржи свој посед и опире се колективизацији. Зато Америка не жели да такви произвођачи изгубе свој “пријатељски став” према Америци, што би се догодило ако би се америчка помоћ користила само за пројекат колективизације. Тито је на то одговорио да дотадашња америчка помоћ није коришћена у сврхе промовисања колективизације. Ипак, у свом пропратном коментару за државног секретара на крају

⁶⁷ The Secretary of the State to the Embassy in Belgrade, November, 14, 1950, FRUS, Central and Eastern Europe; The Soviet Union (1950), 1501.

⁶⁸ The Ambassador in Yugoslavia (Allen) to the Secretary of the State, January 27, 1951, FRUS, Europe: political and economic developments (1951), 1709.

извештаја Ален је истакао да се овим Титовим речима и не може веровати. У сваком случају, Ален је истицао да је намера Политбироа да се изврши колективизација, али је изражавао сумње у могућност да та политика успе.⁶⁹

Почетком 1951. у Југославији је установљена и британска економска мисија, која је анализирала стање југословенске привреде, истичући, између осталог, “погрешну аграрну политику”, премда је главна мета критике била југословенска инвестициона политика, коју су британски експерти оцењивали као преамбициозну. Зато је Ентони Идн предлагао да се Југославији као услов за даљу помоћ испостави захтев да постигне равнотежу свог платног биланса, иако је напоменуо да помоћ треба наставити чак и ако се то не догоди.⁷⁰ Ова политика коју је Идн предложио одобрена је на састанцима британског кабинета током априла и маја 1952.⁷¹ У закључку са седнице кабинета од 15. маја 1952. истакнуто је да ће се од стране земаља које учествују у пружању помоћи Југославији упутити један ед-мемоар који ће садржати “критички коментар на... инвестициони програм” југословенске владе.⁷²

По повратку из посете Југославији, Идн је септембра 1952. известио своје колеге у кабинету о “одлучној еволуцији од Комунизма” коју је констатовао током своје посете.⁷³ Директнијег притиска са британске стране није било у смислу евентуалног напуштања колективизације. Међутим, Југославија је добијала условљавања која су њену привреду водила у правцу супротном од мера које су у њој предузимане. Корекција инвестиционог програма и довођење у ред платног биланса захтевани са Запада нису значили ништа друго него захтев за повећањем извоза, а то је за земљу са привредном структуром какву је имала Југославија значило једно – повећање извоза сировина и пољопривредних производа. У једној забелешци за британског премијера од 16. марта 1953. поводом предстојећег сусрета са Титом, који је тог дана стигао у

⁶⁹ The Ambassador in Yugoslavia (Allen) to the Secretary of the State, November 29, 1951, FRUS, Europe: political and economic developments (1951), 1865.

⁷⁰ Меморандум Ентонија Идна о привредној ситуацији у Југославији, крај 1951, National Archives, Public Record Office, FO 800/848.

⁷¹ Conclusions of a meeting of the Cabinet held at 10 Downing Street, S. W. 1, on Tuesday, 1st April, at 11.30 a. m., CAB 128 – 24 – 35, 176–177; Conclusions of a meeting of the Cabinet held at 10 Downing Street, S. W. 1, on Tuesday, 15th May, at 11 a. m., CAB 128 – 25 – 3.

⁷² Conclusions of a meeting of the Cabinet held at 10 Downing Street, S. W. 1, on Tuesday, 15th May, at 11 a. m., CAB 128 – 25 – 3, 22.

⁷³ Conclusions of a meeting of the Cabinet held at 10 Downing Street, S. W. 1, on Tuesday, 30th September 1952, at 5 p. m., CAB 128 – 25 – 32, 212.

Велику Британију, стоји да су током ранијих разговора саветовали југословенским званичницима да ликвидност своје економије подигну развојем пољопривреде, шумарства и рударства и да не узимају више зајмове за тешку индустрију, која не доноси брз повраћај уложених средстава.⁷⁴ Штавише, током разговора у Форин Офису 19. марта 1953. југословенској страни је непосредно саветовано да за суму од 1,5 милиона британске помоћи купи пољопривредне машине, али је југословенска делегација, слажући се са констатацијом да је пољопривреди Југославије потребна механизација, тај предлог ипак отклонила објашњавајући да је та средства потребније уложити у набавку сировина за производњу артикала који су потребни како би се постигла већа продуктивност, али и морал Југословена. Са своје стране Британци су остали при ставу да је Југославији неопходно повећање пољопривредне производње.⁷⁵

Иако нисмо располагали исцрпнијим изворима, из наведеног би се могло закључити да је напуштање колективизације могло бити компромисни “уступак” Британцима: инвестициона политика остала би непромењена, уз подизање пољопривредне производње уступцима приватном сектору. Било би у складу са општом политиком југословенских комуниста да се, зарад индустријализације, у пољопривреди учине “уступци”, и то у области која је свакако била већ веома проблематична. У сваком случају, не треба сасвим оспорити утицај западних земаља на напуштање колективизације, али ни пренаглашавати његов значај.

О колективизацији је извештавао и отправник послова америчке амбасаде у Београду Бим, који је подвлачио да је напуштање колективизације мера проистекла из потреба унутрашње и спољне политике. Он је ипак истицао да је ово заустављање колективизације највероватније привремена мера и да ће приватни сектор пољопривреде сигурно бити у лошијем положају од задруга, јер ће оне продавати производе по нижој цени и добијати подршку државе кроз ниже порезе и друге концесије. Ипак, Бим је истицао да Тито има далеко блажи став према сељаштву од Стаљина и да је у преписци која је претходила раскиду са СССР Тито критикован због

⁷⁴ National Archives, Public Record Office, FO 800/851, 23.

⁷⁵ Meeting held in the Foreign Office at 11 a. m. on 19th March, 1953, FO 800/851, 26.

става да су сељаци најјачи стуб Југославије. Због тога је отправник послова Тита поредио са Бухарином.⁷⁶

Осврнућемо се овде на још једну оцену колективизације. В. Гудац Додић истиче одговорност партијског руководства због изостанка адекватне реакције на насиља током спровођења колективизације, будући да је руководство “и те како располагало механизмима којима је могло да спречи масовне појаве присилног ‘утеривања’ сељака у задруге”.⁷⁷ Чини се да је овакво становиште у много већој мери изведено из опште оцене о карактеру Партије и самог система (као система апсолутне власти, па томе и моћи), него што несумњиво одговара стварности. И у случају откупа и у случају колективизације насиље је било последица непоштовања “линије Партије”, али одговор на питање зашто је изостајала одлучнија реакција партијског врха на такве појаве ипак не би требало тражити у одсуству воље да се интервенише. То, разуме се, не ослобађа партијски и државни врх од одговорности за дешавања у вези са откупом и колективизацијом, већ представља подстицај да се истражи “капиларно” функционисање Партије, а затим и државних органа “по дубини”, у време изразито бурних промена у свим аспектима друштва. Партија, која је чврсто контролисала све полуге моћи, несумњиво је могла да се обрачуна са сваким појединцем, али је право питање да ли је могла да, имајући у виду расположиве капацитете, не само партијске, уопште пронађе “праве људе” за спровођење “исправне линије Партије”. Према фрагментарном увиду у знања и компетентност кадрова, почев од министарстава, па до локалног нивоа, искуство би сугерисало одустајање од било какве аграрне политике. То, међутим, није било могуће, а ону политику каква је формулисана требало је спроводити са кадровима какви су били на располагању, којих није било много и који би се могли тешко заменити. Кидричева оцена о СРЗ из 1951: “оно што данас имамо у том погледу не треба да дамо”, могло се односити и на кадрове. Из тога је проистицала толерантност у односу на “неправилности”, ма колико оне биле “секташке”.

Цењен је мотив, а колективизација је за комунисте била један од најважнијих циљева. У погледу односа партијског врха и локалних партијских руководилаца,

⁷⁶ „The Charge in Yugoslavia (Beam) to secretary of State“, FRUS, 1951, vol. IV, стр. 1797.

⁷⁷ Исто, 142.

сагласни смо са оценом М. Боковој и С. Вудвард да је одговорност нижих органа власти због неразумевања, нагањаштва, насиља, самовоље, као и конформизма, рођачке солидарности и читавог низа малформација такође велика,⁷⁸ а можебити и кључна. Са друге стране, критику која је од стране партијског врха упућивана нижим органима и упорно истицање важности поштовања принципа добровољности и праведног поступања (на пр. у откупу) поједини истраживачи сматрају за “декларативно залагање и празну форму”.⁷⁹

Напуштањем колективизације поставило се питање метода за даљу социјалистичку реконструкцију села. Одговор је пронађен у општим земљорадничким задругама,⁸⁰ које смо у нашем излагању оставили на почетку 1949, у време отпочињања колективизације, па ћемо се овде осврнути на еволуцију односа државе према овој задружној форми од тог периода, будући да је концепција задругарства из 1953. заправо резултат те еволуције. Мома Марковић, секретар партијске Комисије за село, писао је већ 1949. да су поједине партијске организације и руководства “једнострано схватили директиве о социјалистичком преображају села и форсирано приступају стварању радних задруга, запостављајући рад у задругама општег типа”.⁸¹ У истом смислу је јануара 1950. говорио Кардељ, када је упозоравао да је код многих кадрова наступила “вртоглавица од успеха” у формирању СРЗ, па се заборављало да је потребна борба за “учвршћење земљорадничког задругарства уопште, у свим његовим облицима”.⁸²

У јеку колективизације, крајем 1950, на Другој редовној скупштини Главног савеза земљорадничких задруга ФНРЈ, министар Мијалко Тодоровић је нагласио важност не само сељачких радних већ о општим земљорадничких задруга. Тодоровић је тада критиковао тенденцију да се ове задруге занемарују, што је за последицу имало замирање рада среских задружних савеза. То занемаривање је, са једне стране, водило ка јачању “пословних савеза старог типа”, што су форсирани “разни предратни

⁷⁸ M. Bokovoy, *n. d.*, 126, 130–134; S. Woodward, *n. d.*, 137.

⁷⁹ I. Dobrivojević, *n. d.*, 328.

⁸⁰ В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 165; M. Bokovoy, *n. d.*, 140–152; R. A. Johnson, *n. d.*, 177–179.

⁸¹ M. Marković, *Rad i zadaci osnovnih partiskih organizacija na selu*, 13.

⁸² E. Kardelj, “O zemljoradničkim zadrugama i frontovskim brigadama”, *Poljoprivreda, selo i problemi zadrugarstva*, 259.

задружни функционери, који никако не могу и не желе да схвате нови карактер задругарства”. Са друге се стране ишло “потпуној ликвидацији среских савеза”, што су заговарали “они другови који потпуно запостављају приватни сектор пољопривреде... и који сматрају да је дошло време да се на брзину и свакојаким средствима свугде створе сељачке радне задруге”.⁸³ Нарочито су биле бројне негативне појаве овог типа у односу власти према општим земљорадничким задругама у Црној Гори и Македонији, где се чак дешавало да су поједине задруге биле укинута од стране власти, што је била пракса прекинута интервенцијом ГЗС ФНРЈ.⁸⁴ Насупрот свему томе, Тодоровић је посебно истакао важност општих задруга, имајући у виду да су оне биле форма организовања инокосних сељака са чијих се имања још увек добијао највећи део тржишних вишкова, па се без такве организације није могло “озбиљније и организовано утицати на подизање производње на приватном сектору”.⁸⁵ У то време се и даље недвосмислено наглашавало да је општа земљорадничка задруга форма која која треба да буде степеница ка вишим типовима задружних организација, односно која ће “помоћи при колективизацији и стварању СРЗ”.⁸⁶

Крајем децембра 1950. одржан је и Први пленум Главног задружног савеза ФНРЈ, на којем се углавном расправљало о положају општих земљорадничких задруга. Изнета је суштинска примедба због запостављања овог типа земљорадничког задругарства, које не само да није добијало довољну подршку, већ је наилазило на опструкцију од стране локалних органа одузимањем кадрова, инвентара или преношењем задружних предузећа под управу локалних органа власти. Државна предузећа и предузећа задружних савеза оптерећивала су опште задруге високом маржом, онемогућавала им откуп, стварале нелојалну конкуренцију у трговини. Зато је у закључцима са Првог пленума ГЗС ФНРЈ још једном посебно наглашена важност

⁸³ “Говор министра Мијалка Тодоровића на Другој редовној скупштини Главног савеза земљорадничких задруга ФНРЈ”, 2.

⁸⁴ *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ поднет на III редовној годишњој скупштини Савеза*, 6–7.

⁸⁵ “Говор министра Мијалка Тодоровића на Другој редовној скупштини Главног савеза земљорадничких задруга ФНРЈ”, 2.

⁸⁶ (Дискусија Д. Бајалице), “Стенографске белешке са заједничке седнице пленума Управног и Контролног одбора Главног задружног савеза одржане на дан 20. XII 1950 г.”, АЈ, 301 – 3.

развоја општинских земљорадничких задруга.⁸⁷ Ово је било у складу са тада већ присутном тенденцијом заузимања дистанце од форсирања СРЗ. Други пленум Савеза, одржан 25. и 26. априла 1951. године, већ је могао да констатује значајне промене и поправљање положаја општинских земљорадничких задруга, на шта је утицало и то што су локални задружни савези почели да пружају свестранију помоћ општинским земљорадничким задругама, док су органи власти на терену почели “далеко правилније да схватају улогу и задатке ових задруга”.⁸⁸ На Другом пленуму ГЗС осуђено је разумевање општинских земљорадничких задруга као политичких, а не као примарно привредних организација, као и “туторисање и чиновничко мешање” у унутрашње ствари ових задруга од стране локалних власти и привредних предузећа, које је само кочило њихов развој.⁸⁹ Штавише, критикујући совјетски модел колективизације Бакарић је децембра 1951. тачно, али зато ништа мање цинично, тврдио да се, “ако се помније проуче” партијска програмска документа, може доћи до увида да они “нигдје и никад не препоручују тај систем као основно средство социјалистичког преображаја... села” и да је свуда “нарочито наглашено опће задругарство”.⁹⁰

Иако су још увек биле присутне тенденције да се опште земљорадничке задруге занемарују, да се посматрају као “привесак државних привредних организација”, ипак је њихов значај све више долазио до изражаја, особито у крајевима у којима због изразите ситносопственичке структуре и расцепканости имања оснивање СРЗ не би било рационално. Чињеница да су опште земљорадничке задруге на два пленума Главног задружног савеза ФНРЈ, одржаним у кратком временском размаку, биле главна тема посредно сведочи о својеврсној о свести оних који су били задужени за питања аграра да пројекат колективизације доживљава кризу.

До 1951. број задружних економија ОЗЗ опао је са 2.120, колико их је било 1949, на 1.225, што је било последица прерастања појединих ОЗЗ у СРЗ, један број економија је одузет од ових задруга и предат радним задругама, а један број економија преузели

⁸⁷ “Закључци првог пленума Главног задружног савеза ФНРЈ”, *Социјалистичка пољопривреда*, 1/1951, 1–4.

⁸⁸ М. И., “Други пленум Главног задружног савеза ФНРЈ”, *Војвођански пољопривредник*, 13/1951, 3.

⁸⁹ Исто; “Уклањање туторства и бирократског пословања у земљорадничким задругама”, *Задруга*, бр. 114, 26. април 1951, 1; Д. Бајалица, “О неким питањима даљег јачања земљорадничког задругарства”, *Социјалистичка пољопривреда*, 5/1951, 1–16.

⁹⁰ V. Bakarić, “Nov način poslovanja u seljačkim radnim zadrugama”, *O poljoprivredi*, 304.

су народни одбори. Реалан проблем ових економија био је њихов статус: оне су биле, уколико је реч о државном земљишту, дате на уживање задругама, али није било гарантовано да се земља неће одузети, а са њом отићи и сва улагања. Зато је предлагано да се донесу одговарајући прописи који би гарантовали повраћај инвестиција задругама у случају одузимања економије.⁹¹

На Трећој редовној скупштини ГЗС ФНРЈ 16. и 17. новембра 1951. у Загребу учесницима скупштине обратио се Кидрич, истичући да се о општим задругама много говори, али да треба “једном стварно доћи до прелома” у односу према овом типу задруге. Он је позивао да се ОЗЗ укључе у набавку грађевинског материјала за своје потребе, трактора, да што више учествују у набавкама које ће држава омогућити пољопривреди и да на тој основи стварају “што веће и веће колективне поседе” над средствима за производњу, што би требало користити индивидуалним сељацима “чија свест још није толика да ступе одмах у радне задруге”.⁹² Ово удруживање на бази општих задруга било је тим потребније будући да су се у многим крајевима непотребно стварале радне задруге које су “уништиле и оне материјалне производне снаге које су постојале на бази индивидуалне производње”, па су од тих задруга настали “паразити”.⁹³ И Трећа скупштина била је у знаку истицања важности ОЗЗ, за које је истакнуто да су “врло подесна форма за окупљање индивидуалних пољопривредних произвођача у почетку на бази набавке и продаје, а касније на развијању пољопривредне и друге производње на задружној основи”.⁹⁴ Овим задругама додељен је поново “главни задатак свеопштег преображаја... пољопривреде”.⁹⁵ Осим тога, за председника ГЗС ФНРЈ изабран је Мома Марковић,

⁹¹ *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ поднет на III редовној годишњој скупштини Савеза*, 7.

⁹² В. Кидрич, “Govor na skupštini Glavnog zadružnog saveza FNRJ”, 108–109.

⁹³ В. Кидрич, “Iz zapisnika sa sastanka održanog kod Borisa Kidriča 11. aprila 1951. godine”, *Sabrana dela*, VI, 567.

⁹⁴ “Резолуција са Треће редовне годишње скупштине Главног задружног савеза ФНРЈ одржане 16 и 17 новембра 1951 године у Загребу”, *Билтен Главног задружног савеза ФНРЈ*, 5–6/1951, 17.

⁹⁵ “Говор Мијалка Тодоровића, председника Савета за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ”, *За даљи социјалистички преображај села*, Београд 1951, 34; “На задруге општег типа пада главни задатак свеопштег прображаја наше пољопривреде”, *Задруга*, бр. 144, 21. новембар 1951, 3.

такође истакнута партијска личност, чиме је општем земљорадничком задругарству дата значајна политичка тежина.⁹⁶

Од нарочите важности било је, потом, директивно писмо ЦК КПЈ од 24. новембра 1951, у којем је истакнуто да задруга општег типа има “одлучујући значај, како у погледу подизања пољопривредне производње, тако и у погледу социјалистичког преображаја пољопривреде”. Изражавајући незадовољство због стања у општим земљорадничким задругама, као и због њиховог занемаривања, ЦК КПЈ је у административном руковођењу пољопривредом препознавао “објективне разлоге” тешкоћа, али је истовремено истицано да “основни узрок” проблемима “лежи у неразумевању и потцењивању улоге земљорадничке задруге општег типа”. Дајући још једном смернице за рад опшних задруга као “комплексних привредних организација”, ЦК КПЈ је новембарским писмом партијским организацијама потпуно реafirмисао улогу и значај ових пољопривредних организација. Међутим, као примарни задатак на селу, Партија је поставила “учвршћивање и постепено проширивање колективног поседа разних врста у задругама општег типа”.⁹⁷

Убрзо после новембарске скупштине ГЗС ФНРЈ одржан је други пленум ове организације, 22. и 23. фебруара 1952, на ком је као “искривљавање линије Партије” недвосмислено осуђено схватање “да је тежиште на ‘вишим’ облицима земљорадничких задруга”.⁹⁸ Мома Марковић је констатовао да се писмо из новембра 1951. већ остварује, пре свега у домену измењеног односа према ОЗЗ и у увођењу нове организације рада у СРЗ. Разлог што се резултати нису брже постизали лежао је, према Марковићу, у томе што је и даље “у главама неких ... другова заостало старо схватање Стаљинове теорије колективизације”. У складу са тадашњим јачим инсистирањем на организационом учвршћивању ОЗЗ, Марковић је критиковао став великог броја локалних партијских и државних органа који су били на становишту да су једино СРЗ гарант изградње социјализма на селу, правећи “кинески зид између задруга општег типа и сељачких радних задруга”, не схватајући да је добра општа

⁹⁶ “За председника Главног задружног савеза ФНРЈ изабран је друг Мома Марковић”, *Исто*, бр. 144, 21. новембар 1951, 6.

⁹⁷ “Упутство ЦК КПЈ партиским прганизацијама и руководствома о даљим путевима социјалистичког преображаја села”, 3.

⁹⁸ “Други редован пленум Главног задружног савеза ФНРЈ”, *Задружни гласник*, 3/1952, 2; “Јединствена земљорадничка задруга – основни чинилац социјалистичког преображаја села”, *Задруга*, бр. 158, 27. фебруар 1952, 1.

земљорадничка задруга далеко кориснија за тај циљ него непродуктивна СРЗ.⁹⁹ Зато је у закључцима са Другог редовног пленума ГЗС ФНРЈ истакнуто да опште задруге “остају главна полуга за социјалистичку реконструкцију села”.¹⁰⁰

На Трећем пленуму ГЗС ФНРЈ 8. и 9. октобра 1952, поред понављања општих ставова о значају општих земљорадничких задруга, наглашена је потреба за демократском организацијом управљања и рада у њима, а реактуелизовано је и питање задружних економија, у очекивању да оне развију “крупну задружну пољопривредну производњу преко добровољног удруживања земље (стоке и друго) својих чланова, прихватањем земље од општедруштвеног земљишног фонда, узимањем земље у закуп као и откупом земље”. Међутим, овога пута подвучен је и значај општих земљорадничких задруга у развијању производње и на индивидуалним газдинствима (набавка семена, механизација, вештачко ђубриво) у циљу “унапређења пољопривреде и подизања материјалног благостања села”.¹⁰¹

Тако током 1951–52. “значај и улога општих земљорадничких задруга расте, а њихово пословање даје све боље резултате” нарочито “у погледу рада на унапређењу пољопривредне производње на индивидуалним газдинствима задругара”.¹⁰² М. Марковић се, додуше, 1952. жалио да и даље има 80% сељака “који живе и раде на свом парчету земље размишљајући на њему”. Ипак, пошто сељак “нема поверења у оно што му се силом натура”, док са друге стране “врло радо иде тамо где за њега постоји економски интерес”, онда тај интерес треба створити.¹⁰³ Рачунало се да ће то најбоље ићи кроз опште земљорадничке задруге, преко којих ће се задружна свест лагано развијати код сељака, “све до коначног добровољног удруживања целокупне земље и других средстава за производњу”.¹⁰⁴ Према закључцима Пленума ГСЗЗ форме тог удруживања земље требало је да буду флексибилне, “да одговарају степену свести сељака као и њиховој материјалној заинтересованости и могућностима друштвене производње са модерном механизацијом”.¹⁰⁵ У том смислу било је потребно

⁹⁹“Спровођење у живот одлука Другог пленума ЦК КПЈ о социјалистичком преображају села”, 9–12.

¹⁰⁰ “Закључци другог редовног пленума Главног задружног савеза ФНРЈ”, *Задружни гласник*, 3/1952.

¹⁰¹ “Закључци Трећег Пленума Главног задружног савеза ФНРЈ одржаног 8 и 9 октобра 1952 год. у Београду”, *Задружни гласник*, 11/1952, 28–29.

¹⁰² М. Vučković, *Zadugarstvo Jugoslavije*, 27.

¹⁰³ М. Марковић, “О неким актуелним питањима земљорадничког задругарства”, 12–14.

¹⁰⁴ Љ. Мијатовић, “Значај одлука Трећег пленума Главног задружног савеза ФНРЈ”, 1.

¹⁰⁵ Закључци III Пленума Главног задружног савеза ФНРЈ, *Социјалистичка пољопривреда*, 10/1952, 4.

прекинути “с крутим поставкама” о окућници, броју стоке, инвентару и ићи ка удруживању “за које постоје сви услови и воља задругара да се удруже, без обзира што ће њима остати као окућница и на окућници”.¹⁰⁶

Од 1952. реактуелизоване су и специјализоване задруге, чији су остаци постојали у оквиру општинских земљорадничких задруга, али су са нестанком сељачких радних задруга и променом начина функционисања општинских земљорадничких задруга поново заживеле на бази произвођачке делатности везане за једну грану пољопривреде, највише заступљену у делатности произвођача удружених у задругу.¹⁰⁷

Један од проблема који је постојао у читавом посматраном периоду је и неразграниченост надлежности између државних органа (конкретно Министарства пољопривреде односно Савета за пољопривреду и шумарство), са једне, и ГЗС ФНРЈ, са друге стране. У основи, Савет за пољопривреду и шумарство обухватао је радне задруге “линијом републичких савета за пољопривреду и шумарство и главних дирекција за задружну пољопривреду и даље преко фондова за механизацију”. Главни задружни савез обухватао је “линијом републичких савеза и даље преко среских савеза опште земљорадничке задруге”. Савез није имао никакве компетенције у односу на радне задруге, осим што је “годишња скупштина Савеза расправљала проблеме сељачких радних задруга – но, обзиром на карактер саме скупштине, то расправљање, практично, за саме радне задруге не даје пуне резултате и помоћ”. Тако се дешавало да ни Савет ни Савез не обухвате нека питања, или пак да их решавају паралелно.¹⁰⁸

Овај проблем је решен током 1952, када је све више испољавана тенденција да се створи јединствена задруга тако што би се и чланови СРЗ учланили у месну општу земљорадничку задругу.¹⁰⁹ На тај начин би се постигла већа интегрисаност пољопривредне производње на приватном и задружном сектору, што је представљало враћање на концепцију о општој земљорадничкој задрузи коју је у основним цртама

¹⁰⁶ “Закључци III Пленума Главног задружног савеза ФНРЈ”, 4; “Окућница и задругари”, *Задружни гласник*, 1/1953, 18–19.

¹⁰⁷ “Razvitak zadrugarstva Jugoslavije u periodu 1949–1957”, АЈ, 301–4.

¹⁰⁸ “Неки организациони проблеми земљорадничког задругарства”, АЈ, 301 – 4.

¹⁰⁹ Љ. Вељковић, “Којим путевима и како доћи до јединствене задруге у селу”, *Задруга*, бр. 179, 24. јул 1952, 2.

разрађивао Кардељ још 1947.¹¹⁰ Током 1952. године спроведена је и ликвидација фондова за механизацију, који су били повезани само са СРЗ, а управљање задругама свих типова обједињено је у оквиру среских задружних савеза, што је поново подигло важност ових организација и објединило руковођење читавим задружним сектором у оквиру ГЗС ФНРЈ.¹¹¹ Тако је до почетка 1953. консолидован систем задруга који је убудуће постао основа изградње социјализма на селу. Овај нови концепт социјалистичке кооперације разрадио је Кардељ, марта 1953. у помињаном чланку објављеном у *Борби*. Кардељ је закључио да су југословенски комунисти концепт задругарства после рата “прилично правилно поставили”, али је потом тај концепт “искривила... пракса периода административног управљања привредом”. Иако су административне форме биле “неужне”, њих је потребно и могуће напустити, како би се отворио простор за “већу ширину и слободу у формама земљорадничког задругарства и у другим социјалистичким формама пољопривредне производње”. Суштина кооперације била је у томе да обухвати “огромну већину сељаштва” и омогући “повезивање целокупне индивидуалне сељачке производње са социјалистичким привредним системом”.¹¹²

Тако је и у извештају о раду ГЗС ФНРЈ током 1953. могло да се констатује да су се мере извршене у пољопривреди “нарочито повољно” одразиле на земљорадничке задруге, тим више што је “јасно речено да је земљорадничка задруга основна форма за изградњу социјализма на селу”.¹¹³ Годишње скупштине среских савеза добиле су од 1953. далеко већи значај: осим што су ове организације поново обједињавале надзор над радом земљорадничког задругарства у целисти, њихов рад се додатно усложњавао због постојања бројних задружних предузећа и погона при самим задругама и при задружним савезима. Од 1953. представници тих предузећа учествовали су по први пут у раду скупштина среских савеза, што је била прилика да се подробније испитају међусобни односи задруга и предузећа.¹¹⁴

¹¹⁰ Е. Кардељ, “Земљорадничко задругарство у планској привреди”, *Комунист*, 3/1947, 77.

¹¹¹ “Уредба о припајању фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде среским савезима земљорадничких задруга”, *Службени лист ФНРЈ*, 027/1952; “Пред годишње скупштине среских савеза”, *Задружни гласник*, 2/1953, 2.

¹¹² Е. Kardelj, “О nekim problemima naše politike na selu”, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji*, 285–290.

¹¹³ *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ поднет за IV редовну скупштину*, 1.

¹¹⁴ “Пред годишње скупштине среских савеза”, *Задружни гласник*, 2/1953, 2–3.

У основи новог односа државе према пољопривреди и нарочито према инокосним сељацима требало је наћи економску логику. Пошто је аграрна политика вођена на начин да се у сваком случају тежило ликвидацији остатака капиталистичких односа на селу, најпре имућних сељака, а потом и приватне својине на земљу, судбина савеза радника и радног сељаштва зависила је од способности Партије да сељаке придобије за социјалистичку реконструкцију села. Пошто се то није догодило, после неколико година тежих судара државе и сељаштва Кардељ је још 1951. закључио: “Ми би само дошли у опасност да се у име неке формалне демократије одрекнемо обране социјалистичке револуције или би се наше ријечи о народној демократији свеле на обманљиву фразу, ако не бисмо отворено погледали у очи чињеници да је индивидуални пољопривредни робни произвођач само под одређеним увјетима – уз радничку класу и радну интелигенцију – носилац те демократије, а то је он уколико је у тијесном политичком и привредном савезу с радничком класом. Чим би тај савез олабавио, индивидуални радни сељак би постао ослонац свих могућих непријатељских елемената. Зато је борба за учвршћивање савеза радника и сељака политичким и привредним средствима – а нарочито упорним, не административним него органским, економским јачањем социјалистичког сектора у пољопривреди – најважнији фактор који одређује темпо у развијању социјалистичке демократије”.¹¹⁵

Развој југословенског социјализма и нарочито његова изградња на селу уверили су руководство државе да није могуће “никаквим васпитним мерама придобити индивидуалног произвођача за овакве или онакве форме социјалистичке кооперације” будући да је то “ствар економског развитка и слободног одређења сељака”. Фебруара 1953. године Кардељ је говорио о неопходности да се пронађе “начин за одстрањење свих оних административних и других вештачких елемената” у пољопривредној производњи који “отежавају и економски развитак села и рађају негативне политичке последице”.¹¹⁶

Администрирање у пољопривреди било је неспојиво са самоуправним социјализмом грађеним на бази општедруштвене својине, али је исто тако са њиме у супротности била и ситносопственичка пољопривредна производња. Ипак, Кардељ је

¹¹⁵ Е. Kardelj, *Socijalistička demokracija*, 68.

¹¹⁶ Е. Кардељ, “Улога и задаци Социјалистичког савеза радног народа Југославије у борби за социјализам”, 82.

тврдио да “постојање јаког социјалистичког сектора привреде – ако су правилно постављени економски односи између овог и сеоске пољопривреде – мора подстакнути и социјалистички преображај пољопривредне производње, разуме се, постепено и у облицима који одговарају економским потребама”. У том смислу, ситна сељачка производња “треба да се развија својим сопственим законитим путевима ка вишим формама. Тај се развитак не може ни прескочити ни убрзати политичким средствима. Њега је могуће убрзати само једним путем: дизањем материјалне базе пољопривредне производње на виши ниво и доследном применом принципа да је социјалистички само оно што је економски оправдано. А иначе, ми морамо полазити са становишта које је тако јасно формулисао Енгелс: Ми морамо индивидуалном сељаку отворити две могућности – или да преко задружног уједињавања обезбеди себи боље економске услове, или да се на свом парчету земље сам бори са последицама своје заосталости. Међутим избор између тих двеју могућности заиста и у пуном смислу речи треба препустити сељаку самом. Ако то заиста препустимо њему, онда ће се он одлучити за задругу тада када то постане заиста економски неопходно, и то за такву задругу која ће најбоље одговарати економским потребама. Тај развитак социјалистичко друштво треба активно да помаже, али не административним, него пре свега економским средствима”.¹¹⁷

3. Закон о земљишном фонду општенародне имовине

Промену оријентације у битним формама социјалистичке реконструкције села и окретање ка поштовању економских закона најавио је на Шестом конгресу КПЈ М. Тодоровић. Он је истакао да се на селу све време водила политика осредњачења, а не диференцијације (раслојавања) сељака. То је, према Тодоровићу, била прогресивна политика, “пре свега из политичких разлога, ради даљег развијања и учвршћивања савеза радничке класе и радног сељаштва”. Међутим, пошто је таква политика нужно водила ка опадању производње и тржишних вишкова, остајање при таквој политици није више било могуће. Наставак и истрајавање на формама које су водиле осредњачењу значило би назадак у пољопривредној производњи. Деловање

¹¹⁷ Исто, 46–47.

објективних економских закона, са друге стране, неминовно води управо диференцијацији на селу. Међутим, тај процес се у социјализму, према Тодоровићевом објашњењу, разликује утолико што ситни сељак није осуђен на пропадање, беспослицу и на глад, већ му је “отворена перспектива у... радничкој класи, у индустрији или у задружној пољопривреди”. Са друге стране, процес концентрације средстава за производњу не врши се у рукама капиталиста, већ у рукама друштва, “а то значи без капиталистичке експропријације радних сељака”. Тек кроз такав процес задруге добијају стварни економски значај за сељаке и за социјалистичку заједницу. Савез радничке класе и сељаштва у већој мери су, према Тодоровићу, угрозиле административне мере, него што ће то, у условима развоја социјализма, чинити систем заснован на економским принципима. Напротив, савез радника и сељака се може реализовати само преко стварног доприноса сељака изградњи социјализма, што се може постићи само повећањем пољопривредне производње и стварањем крупног поседа на начин који се неће супротстављати економским законима, већ ће бити сагласан са њима.¹¹⁸

У циљу реализације оваквог програма социјалистичке реконструкције пољопривреде остало је да се, у условима слома колективизације, створе такви друштвени и производни односи на селу, који ће одговарати теоријско-идеолошким поставкама о класној борби, којих се југословенски комунисти нису могли одрећи, али који ће такође бити у складу са економским законитостима. Томе је требало да допринесе нови Закон о земљишном фонду општенародне имовине, чије су основне одредбе биле: увођење аграрног максимума од 10 ha; прелазак земљишта добијеног новом аграрном реформом у општенародну својину, без поделе сиромашним сељацима; могућност доделе земље за формирање пољопривредних добара, задруга, економија предузећа.¹¹⁹

Према речима Јована Веселинова, као представника предлагача у скупштини, овај закон требало је да реши “једно од најважнијих питања даљег развитка...

¹¹⁸ (Дискусија М. Тодоровића), *VI kongres*, 327–329.

¹¹⁹ “Закон о пољопривредном земљишном фонду општенародне имовине и додељивању земље пољопривредним организацијама”, *Службени лист ФНРЈ*, 22/1953; Ј. Вукоровић, *Svojinska struktura jugoslovenske poljoprivrede*, Београд 1966, 25; R. A. Johnson, n. d., 188–190; В. Гудац – Додић, *Аграрна политика ФНРЈ*, 219–234. За исцрпну критику концепта аграрног максимума у Југославији видети: D. Veselinov, *Agrarno pitanje u Jugoslaviji*, 122–143.

пољопривреде и друштвених односа на селу”. Задатак закона био је “да се створе што повољнији услови за јачање социјалистичких снага у области пољопривредне производње и онемогући јачање капиталистичких елемената”, чиме се спречавао “капиталистички развитак на селу и стална и систематска експлоатација туђе радне снаге”. Закон је тежиште борбе за социјалистичку реконструкцију преносио на земљорадничко задругарство и друге друштвене пољопривредне организације. Од беземљаша и сеоске сиротиње се очекивало да путем реформе дођу до земље за формирање таквих земљорадничких организација које ће бити истински социјалистичке “и по својој унутрашњој организацији 'и по начину рада””: “Једном речи, основни циљ овог закона јесте јачање социјалистичких демократских снага на селу и у области производње и у политичким односима”.¹²⁰

Веселинов је истицао да се радило о “далекосежним одлукама” везаним за општу политику развијања производних снага у пољопривреди и стварању нових друштвених односа на селу. Закон је, тврдио је, нарочито водио рачуна о интересима сиромашних сељака који су желели да обрађују земљу, “али не као најамни радници код сеоских газда, већ друштвену земљу на бази радничког или задружног самоуправљања”, будући да “са пуним правом траже да производњом на земљи управљају они који земљу и обрађују и да престане експлоатација радног сељака”. Са друге стране, закон је гарантовао сељацима “слободно располагање плодовима свога рада”,¹²¹ што је омогућено престанком читавог низа административних мера.

Ипак, није се радило о аграрној реформи у уобичајеном смислу речи, јер све оно што је произишло из предвиђених мера није требало да доведе до расцепканости поседа, већ, до груписања земљишта и стварања нових односа на селу. У том смислу овај закон је био, према Јовану Веселинову “корак напред у односу на Закон о аграрној реформи” из 1945. Максимум од 10 ха обрадиве површине предложен је због тога што се сматрало да је то “граница између радних домаћинстава и оних која не могу да обрађују земљу сопственом радном снагом”. То није значило да нека домаћинства и са оваквим максимумом неће повремено употребљавати и туђу радну

¹²⁰ (Говор Ј. Веселинова у Народној скупштини поводом усвајања Закона о пољопривредном земљишном фонду), *Шесто редовно заседање Већа народа и Савезног већа: (други сазив): 20–22 маја и 7–10 септембра 1953: стенографске белешке*, 13.

¹²¹ Исто.

снагу, али је тако постављена граница онемогућавала “систематску експлоатацију најамне радне снаге и богаћење на рачун других”.¹²² На овај начин, југословенски комунисти су заправо избегли да буду поново оптужени за бухариновски приступ који је подразумевао спонтано урастање капиталистичких елемената у социјалистичко друштво: са новим аграрним максимумом није било могуће сматрати сељака капиталистичким елементом.¹²³

Решивши на тај начин питање имућних сељака, најављивано је да ће после увођења овог закона бити укинута “и последња административна мера у ограничавању сељачког поседа” и бити заведен “слободан промет земљом у оквиру постављеног законског максимума”. Веселинов је нарочито истицао да новог одређивања још нижег максимума неће бити и да “радно сељаштво може бити сасвим сигурно да га власт неће узнемиравати нити му спречавати да развија домаћинство и унапређује своју производњу према расположивим могућностима. Са друге стране, изражавао је и сигурност да ће сељаци, вођени интересом да повећају своју производњу, тражити “нове облике задругарства”, будући да ће им бити потребна производна средства која појединачно не могу да приуште.”¹²⁴

Закон је фактички предвидео национализацију свих површина преко 10 хектара и то је била национализација у пуном смислу, будући да земља није дељена сиромашним сељацима. Када је реч о аграрном максимуму, он је према Закону могао бити повећаван до 15 хектара породичним задругама, а изразито великим задругама максимум се могао неограничено повећавати. Ипак, то “неограничено” значило је до површине коју је предвидео Закон о аграрној реформи, иако се то експлицитно не дефинише. Такође, било је прописано да се не може не само поседовати већ ни користити земља изнад максимума од 10 хектара, осим под условима које је сам закон предвидео, а то су били случајеви када је национализована земља остављена на коришћење бившем сопственику под одређеним условима. Ограничавање земље за национализацију вршиле су посебне среске комисије посебним решењем о одређивању и издавању земљишта, а оне су утврђивале и висину надокнаде за

¹²² Исто.

¹²³ С. Bouvier, *La Collectivisation d'agriculture*, Paris 1958, 88–89.

¹²⁴ (Говор Ј. Веселинова у Народној скупштини поводом усвајања Закона о пољопривредном земљишном фонду), *Шесто редовно заседање*, 17.

одузету земљу. Односе унутар самог домаћинства који настану применом закона решавали су надлежни средски судови у ванпарничном поступку. При одређивању површине која се национализује, у обзир је узимано све земљиште које једно домаћинство држи у поседу без обзира да ли је власништво уписано у земљишне књиге. Сопственици су имали право жалбе на одлуку комисија и жалба је изјављивана окружном суду, а уколико су сопственици желели да се изузме друга земља, а не она коју је одредила комисија, жалбу су улагали код Републичке комисије за пољопривредни земљишни фонд. Цене земље била је од 30 до 100.000 по хектару. Такође, процењивана су и улагања извршена на земљишту, па се добијена сума исплаћивала у наредних 20 година. На преосталој земљи сопственицима су зајемчена сва власничка права.¹²⁵

Закон о пољопривредном земљишном фонду предвидео је јасне и релативно строге критеријуме за доделу земље земљорадничким задругама. Према чл. 8, задруге су могле добити земљу из фонда уколико задругом управљају само они који учествују у производњи, уколико се део дохотка од производње дели као зарада у новцу на основу тарифног правилника међу лицима која раде у тој производњи и уколико се у начину рада на задругама примени рад какав је и на ДПД.

Опозициони глас поводом овог закона дошао је од стране Милоша Московљевића. Он је критиковао целокупну дотадашњу аграрну политику која је вођена у Југославији, наглашавајући да је у тој политици доминирао став (код нижих органа, додуше) “да је сваки сељак класни непријатељ”. Осим тога, наглашавајући позитивне стране релаксирања у погледу колективизације и притиска да се стварају СРЗ, Московљевић је констатовао да се само два месеца после доношења Уредбе о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга доноси закон који предвиђа циљеве “који маколико да су узвишени”, у условима који су тада владали у Југославији, предложеним мерама “још мање могу бити остварени него помоћу радних задруга”. Московљевић је критиковао недовољну проученост решења која је закон предлагао, брзину доношења закона, а нарочито аграрни максимум одређен на

¹²⁵ Б. Радановић, “Закон о пољопривредном земљишном фонду општенородне имовине”, *Нова администрација*, 3/1953, 235.

10 ha, који је претио да поткопа “опстанак најпроизводнијих и најнапреднијих газдинстава”.¹²⁶

Милошу Московљевићу одговорио је Светозар Вукмановић Темпо, најпре износећи оптужбу да је Московљевић, заправо, против изградње социјализма, оптужујући га за демагошки приступ у погледу предложеног закона. Према Темповој тврдњи, предложени закон је био јединствена целина са Уредбом о уређењу имовинских односа и реорганизацији сељачких радних задруга, зато што би та уредба, без овог закона била непотпуна, а њено спровођење би оставило без посла “хиљаде и хиљаде беземљаша, који су раније радили у оним задругама које се распуштају”. Остајало је као једина могућност “узимање земље од кулака, од поседника који имају преко 10 хектара земље”, пошто је, како је Темпо истицао, управо “искуство... показало да су домаћинства преко 10 хектара земље... заснована на искориштавању најамне радне снаге”.

Ни у случају новог закона о земљишном фонду није се пуно унапред говорило. Ипак, у штампи се могло прочитати да су сиромашни сељаци и беземљаша из појединих крајева почели да упућују “телеграме и писма Савезном извршном већу са захтевом да се садашњи максимум земљишног поседа смањи и из тог вишка обезбеди земља за стварање услова за рад и живот беземљаша и сиромашних сељака”.¹²⁷ Осим тога, први резултати примене Уредбе о реорганизацији СРЗ били су такви да су код сиромашних сељака, како се тврдило, изазивали забринутост јер су се чуле “отворене претње” упућене од стране богатих сеоских газда који су “дигли главу”: “Доћи ћете поново код нас у надницу”.¹²⁸ О бројним захтевима сиромашних сељака да се њихови интереси заштите од сеоских газда новим ограничавањем говорио је у Народној скупштини и Јован Веселинов, износећи још један разлог у прилог новог законског решења.¹²⁹

По доношењу Закона штампа је извештавала о повољном пријему ових законских мера међу сиромашним сељацима и беземљашима “који су и раније, пре изгласавања

¹²⁶ (Дискусија М. Московљевића у Народној скупштини), *Шесто редовно заседање*, 53–58.

¹²⁷ “Захтев беземљаша и сиромашних сељака из Врбаса”, *Задруга*, бр. 217, 23. април 1953, 1.

¹²⁸ “Створени су сви предуслови за бржи развој социјалистичких односа на селу”, *Исто*, бр. 221, 21. мај 1953, 3.

¹²⁹ (Говор Ј. Веселинова у Народној скупштини поводом усвајања Закона о пољопривредном земљишном фонду), *Шесто редовно заседање*, 15–16.

закона, на многобројним конференцијама и зборовима захтевали ограничење земљишног поседа”.¹³⁰ Закон о земљишном фонду представљан је отуда као резултат унутрашње динамике на селу: “приликом доношења Уредбе о имовинским односима у СРЗ реакција на селу била је дигла главу, она је доношење ове уредбе тумачила као пораз социјализма на селу, као своју политичку победу над Социјалистичким савезом радног народа. Газде су почеле да прете сиротињи... А онда се разбуктао покрет сиротиње и других радних сељака за одузимање земље од богатих и за стварање социјалистичких газдинстава на општедржавној земљи” која би требало да буду “ослонац за унапређење производње и на газдинствима осталих радних сељака”.¹³¹

Будући да је био “даљи корак на линији ликвидације експлоатације човека по човеку”, нови аграрни максимум је требало да омогући “допуштање слободног деловања економских закона на сектору пољопривреде без опасности јачања капиталистичких елемената на селу”. Оцењујући карактер Закона из 1953, генерални секретар Главног задружног савеза ФНРЈ Љубо Мијатовић нагласио је да његово доношење “ни у ком случају не значи слабљење бриге друштвене заједнице за унапређење пољопривредне производње и на приватном сектору”. Будући да је приватни сектор покривао преко 80% обрадивих површина, наметала се потреба да “кадрови” на терену посвете пуну пажњу развоју пољопривреде у целини, особито промовисањем општих земљорадничких задруга, које су биле намењене управо индивидуалним сељацима. При томе, консолидована и реорганизована ДПД требало је, како се поново истицало, да буду “пример и подстицај и индивидуалним пољопривредним произвођачима за унапређење пољопривредне производње”.¹³² Тако су у новом систему пољопривредна добра имала задатак да задрже и учврсте стару улогу: да буду расадници квалитетног семена, садног и приплодног материјала, као и важни центри за унапређење пољопривреде у свом рејону.¹³³ Посебно је истицано да је њихов задатак “да одржавају непосредан додир са пољопривредним произвођачима и помажу им на унапређењу производње”.¹³⁴

¹³⁰ Р. Р., “Сељаци шумадских села поздравили су смањење земљишног фонда”, *Задруга*, бр. 222, 3.

¹³¹ М. Тодоровић, “Око спровођења Закона о земљишном фонду”, *Комунист*, 9/1953, 603.

¹³² Љ. Мијатовић, “Аграрни максимум”, *Социјалистичка пољопривреда*, 6/1953, 12–16.

¹³³ М. Ивановић, “Унапређење и развој наше пољопривреде”, 29.

¹³⁴ Р. Гајић, *Путеви развитка наше пољопривреде*, Београд 1953, 39.

У новој фази развоја пољопривреде, са увођењем аграрног максимума и ликвидацијом већег броја СРЗ, оснажен је задатак општинских земљорадничких задруга да омогуће сељаштву различите погодности, зависно од конкретних потреба одређеног простора, односно самог појединца, али је једна од најважнијих потреба било обезбеђивање средстава за обраду земље (механизације или запреге). Аграрни максимум је утицао на осиромашење богатих сељака и значајно се смањивао њихов капацитет за експлоатацију сиромашнијих сељака, експлоатацију која се после ослобођења највише манифестовала кроз наплату услуга за обраду земље. Међутим, простор који је настао опадањем улоге богатих сељака у обради земље сиромашних сељака (који су од њих изнајмљивали механизацију или запреге) требало је попунити како сељачка земља не би остала необрађена. Тај задатак, и раније поверен задругама, сада је само добио на својој актуелности.¹³⁵

Осим ових промена, најављиване су и промене у инвестиционој политици. На Шестом конгресу СКЈ Тито је најавио да изградња индустрије неће бити тако велика као првих 5–6 година, али ће се знатно морати повећати инвестиције у пољопривреду. Према новом плану за развој пољопривреде, требало је у десетогодишњем периоду уложити 550 милијарди динара, од чега 100 милијарди у развој пољопривредних установа. Осталих 450 милијарди требало је обезбедити из банковних кредита (330 милијарди) и из сопствених средстава произвођача (120 милијарди). Од тих средстава 32% требало је да буде одвојено за мелиорације, 23% за ратарство, 16% за сточарство, 12% за виноградарство, 10% за воћарство, 2% за ветеринарство, 4% за прераду пољопривредних производа и 1% за рибарство. Поред ових инвестиција планирано је и наменско улагање у материјалну базу за развој пољопривреде – хемизацију, механизацију, прерађивачку индустрију – још 140 милијарди динара, од чега у прерађивачку индустрију 90 милијарди, у хемијску индустрију 34 милијарде и у тешку индустрију 16 милијарди.¹³⁶

Током 1953. завршена је и рејонизација југословенске пољопривреде, поделом земље на пет пољопривредних рејона. Први, житарски рејон обухватао је Војводину, Славонију, Барању, Посавину и Мачву; воћарско-сточарски је обухватао источни део

¹³⁵ Б. Милосављевић, “Удруживање земљорадника”, *Социјалистичка пољопривреда*, 8–9/1953, 6–7.

¹³⁶ М. Ивановић, “Унапређење и развој наше пољопривреде”, 30.

Словеније, северозападну Хрватску, појас средње Босне и већи део централне Србије; планински рејон обухватао је северозападни део Словеније, планински део Хрватске, Јужну Босну, планински део Херцеговине, Црну Гору без приморја, западни и југоисточни део Србије, са Косовом и Метохијом и западни и североисточни део Македоније; четврти рејон обухватао је Випавску долину, југозападну Хрватску, далматинско и црногорско приморје; пети, суптропски рејон, обухватао је централни и јужни део Македоније.¹³⁷

Свим наведеним прописима и инвестиционим плановима припремљен је терен за нову фазу развоја југословенске пољопривреде коју је требало у највећој могућој мери ослободити од административног руковођења и дестимулативних државних мера и утемељити на новом концепту задругарства. Тај нови принципје требало да деловањем економских закона ситне произвођаче наведе на укрупњавање процеса производње у оквиру добровољних задружних удружења, пошто се показало да су СРЗ биле само “технички збир индивидуалних сељачких газдинстава у којима није долазила до изражаја ни проста кооперација”.¹³⁸ Уместо колективизације, тежило се тражењу “нових и хуманих путева у социјалистичком преображају села у самоуправном социјалистичком друштву”.¹³⁹

¹³⁷ “Рејонизација, приноси и тло”, *Економска политика*, 49/1953, 185.

¹³⁸ М. Vučković, *Zadrukarstvo*, Zagreb 1957, 134.

¹³⁹ В. Dimković, *Seljaštvo i komunisti na selu*, 37.

VI

ОБРАЗОВАЊЕ У ОБЛАСТИ АГРАРА: ОД ПОСЛЕРАТНИХ ТЕЧАЈЕВА ДО ЗАОКРУЖЕНОГ ОБРАЗОВНОГ ПЛАНА

Окретање комуниста ка селу, у мери у којој је било присутно, проистицало је из настојања да се сеоско становништво социјално еманципује, да се политички учврсти “савез радника и радних сељака” кроз идеолошко профилисање сељаштва у циљу његовог одвајања од буржоаских идеологија, да се економски трансформише и модернизује. Државна културно-просветна и пропагандна политика према селу вођена је преко низа инертних и бирократизованих органа, па је главна улога у тој области, као и у пропаганди припадала сеоским партијским организацијама, које ни саме нису увек биле на висини задатка. Нешто боља ситуација настајала би уколико је сеоски учитељ био члан КПЈ. Једна од кључних активности Партије било је описмењавање села. Уведене посебне емисије за село преко радија, а књига први пут после 1945. допрла дубље у сеоске слојеве и њен је утицај био видан.¹

Једно од најважнијих питања аграрне политике у посматраном периоду било је питање кадрова. Према недвосмисленој оцени надлежних за проблеме образовања и науке, било је недовољно стручњака свих нивоа образовања и образовних профила у пољопривреди, што је за државу која је свој развој темељила на науци, на научном социјализму, и настојала да у производњи што више примењује научне методе представљало велико ограничење.² “На скоро два милиона сеоских газидинстава у Југославији”, писао је В. Чубриловић у једном допису Аграрном савету, “има једва хиљаду квалификованих пољопривредних стручњака”, наглашавајући да су и они “добрим делом бирократизовани”.³ Кадрови су били важни и због тога што је, према оцени савременика, Југославија морала за кратко време постићи “оно што су други постигли кроз деценије”. Да би се то постигло “наука мора бити стављена у службу народа, а научне тековине примењене у пракси”, за шта је најпре било потребно

¹ Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza u kulturi Srbije (1945–1952)*, 1988, 87–94.

² (Говор председника Комитета за школе и науку Бориса Зихерла на конференцији у Савезном министарству пољопривреде марта 1947), *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, Додатак – Савезна конференција за научно-истраживачки рад у пољопривреди, 7.

³ (Допис министра Васе Чубриловића Аграрном савету), АЈ, 513 – к. 2 – XXXIV, МР III – 3.

искоренити уверење које је постојало код многих пољопривредника “да наука и њене тековине немају практичне примене”.⁴

За такво стање у погледу пољопривредног образовања, као и у другим аспектима привреде, кривица је препознавана у начину на који се према просвећивању сељака односила претходна држава, у којој се “више водила брига за стварање полицајаца, неголи пољопривредног кадра”⁵ и у којој се буџет “трошио на све друго, само не на унапређење и стручно образовање земљорадника”, због чега је сељак био немоћан да са свог газдинства извуче максимум користи. Због тога није могло бити услова за напредак пољопривреде “ако истовремено не буде правилно решен и низ аграрних мера и стручног просвећивања широких народних маса као и школовања стручног пољопривредног кадра”.⁶ “Никако не би било довољно”, истакао је М. Горановић на конференцији у Министарству пољопривреде, августа 1945, “дати нашим сељацима оплемењено семе и воћке и оплемењену стоку без побољшања њихове стручне спреме. Јер, ово семе и воће даће пуну корист тек онда ако буде побољшана и обрада земље и ђубрење и нега и заштита противу болести и штеточина... Исто важи и за боље расе стоке, ако их не хранимо и не негујемо како треба имаћемо од њих мање користи него од наших домаћих раса. Нашој сеоској омладини неопходно је потребно још и стручно образовање у привредним школама, где ће се упознати са токовима науке... Тамо ће изучити не само како треба нешто да се уради, него ће научити и зашто треба да се тако уради. Научиће да раде свој посао са разумевањем и тако ће се оспособити да оно што науче практично примене на своје посебне месне прилике”.⁷ На овај начин Горановић је скицирао амбициозни програм нове власти у погледу усавршавања сељаштва и стручних пољопривредних кадрова. При томе, приоритет је ипак даван образовању “пољопривредних кадрова”, руководећих стручњака за послове пољопривреде, док је стручно просвећивање сељаштва требало, у почетку, да се задржи на курсевима. “Доцније, када будемо располагагли са већим и бољим стручним кадровима, приступићемо отварању једногодишњих школа за широке

⁴ О. Обрадовић, “Улога и важност стручне литературе”, *Војвођански пољопривредник*, 3/1950, 15.

⁵ В. Чубриловић–Копривица, “Пољопривредно школство у Народној Републици Србији”, *Војвођански пољопривредник*, 19/1946, 7.

⁶ (Излагање министра В. Чубриловића, 1. август 1945), “Рад конференције савезног и земаљских министарстава пољопривреде од 1 до 3 августа 1945 године”, АЈ, 4 – 2 – 25.

⁷ (Реферат М. Горановића, 1. август 1945), “Рад конференције савезног и земаљских министарстава пољопривреде од 1 до 3 августа 1945 године”, Исто.

сељачке слојеве”, каже се у једном прегледу стања пољопривреде у Југославији из 1945.⁸ Да је стручном образовању у пољопривреди придаван велики значај говори и чињеница да је узимано као критеријум и приликом извођења аграрне реформе, када је стручно знање из пољопривреде омогућавало власницима већих имања да задрже поседе веће од прописаног максимума.

Форме образовања за обављање пољопривредне делатности од 1945. до 1953. биле су следеће: пољопривредни течајеви, ниже стручне школе, средње стручне школе, пољопривредни факултети, као и образовање на радном месту (у задрузи или на ДПД).⁹ Стручно знање из економике пољопривреде могло се стицати и на Економском факултету,¹⁰ али и у оквиру Више партијске школе, где су партијски кадрови сразмерно детаљно подучавани општим принципима југословенске привредне, па и аграрне политике, за потребе руковођења и планирања.¹¹ Полазници партијске школе имали су прилике да о аграрној политици слушају предавања водећих југословенских економских лидера.¹² Систем је на тај начин обезбеђивао пољопривредне, економске и политичке кадрове за потребе спровођења аграрне политике. Међутим, није се радило само о кадровима: да би се југословенска пољопривреда што успешније опоравила од ратних разарања намера власти била је да образује и најшире слојеве сељаштва за успешније бављење пољопривредом.¹³

1. Пољопривредни течајеви

Најраспрострањенији вид стицања знања за обављање пољопривредне делатности по завршетку рата били су бројни курсеви, који су организовани према програмима чије је садржаје одобравало Министарство пољопривреде. У идеолошком погледу, курсеви су представљани као иницијатива “одоздо”: “Ново друштвено-економско уређење у нашој земљи изазвало је код широких народних маса огроман радни полет.

⁸ “Пољопривреда Југославије”, Исто.

⁹ S. Petrović, M. Šunjevarić, *Stručno obrazovanje naših seljaka*, Београд 1960, 11–12; *Школовање стручних кадрова у пољопривреди*, Београд 1958.

¹⁰ *Школовање стручних кадрова у пољопривреди*, 33.

¹¹ О оснивању партијских школа видети: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 250–251.

¹² “Program predmeta političke ekonomije”, AJ, 509 – 56 – 10.

¹³ R. Trouton, *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950: a study of the development of Yugoslav peasant society as affected by education*, London 1952, 214.

Тај полет редовно је праћен тежњом за стицањем сваковрсног, а нарочито стручног знања... Један од израза те тежње за знањем јесте оснивање многобројних течајева...”¹⁴ Курсеви и разна предавања су организовани за потребе упознавања најширих слојева земљорадника са напредним методама пољопривредне производње, али првенствено за оспособљавање разних стручних кадрова у задругарству, пољопривредној управи и у машинско-техничкој служби.¹⁵ Ови течајеви организовани су између осталог, и у оквиру “народних универзитета”, као облику неформалног образовања, који је било нарочито погодан да се у оквиру њега изводе “пољопривредни, домаћински и домаћички, задружни, хигијенски и занатски течајеви”.¹⁶ У суштини, за шире сељачке слојеве организована су чешће појединачна предавања, док су курсеви били намењени будућим кадровима.¹⁷

Предавачи на курсевима били су пољопривредни стручњаци Министарства, представници локалних органа (срески агрономи, пољопривредни референти), наставници пољопривредних школа, учитељи. У оквиру средњошколског образовања у пољопривредној школи у Крижевцима за будуће пољопривредне техничаре је у редовном програму било предвиђено да у четвртој години школовања, са 2 часа недељно, прате наставу из предмета “Масовно пољопривредно просвећивање”. Из програма школе може се видети шта је сматрано за узоран начин организовања течаја: теме су се бирале према стварним потребама краја; предавања је требало припремити на начин да се не користе непознати и апстрактни појмови; препоручивала се употреба филма, слика, демонстрација експеримената; од руководиоца течајева очекивало се да са слушаоцима прати наставне активности за масовно образовање које су организовале пољопривредне школе, дискутује о темама које се обрађују и др.¹⁸

Када је реч о пољопривредним курсевима, они су за припаднике НОП-а и сељаштво ослобођених крајева организовани још током рата, на ослобођеним територијама.¹⁹ Непосредно после ослобођења у Министарству пољопривреде израђен је “план и

¹⁴ “Образложење Упутства о стручним течајевима”, АЈ, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ (315) – 28 – 66.

¹⁵ “Закључци секција за пољопривредно просвећивање”, АЈ, 4 – 2 – 25.

¹⁶ “Народни универзитети”, АЈ, Министарство просвете (313) – 3 – 21.

¹⁷ R. Trouton, *n. d.*, 250.

¹⁸ “Привремени наставни програм за Средњу пољопривредну школу у Крижевцима”, АЈ, 4 – 26 – 252.

¹⁹ (Документација ЗАВНОХ-а о пољопривредним курсевима), АЈ, 4 – 1 – 11. (Програми курсева за домаћице, 1945), АЈ, 4 – 1 – 20.

програм одржавања течајева за мушку и женску сеоску омладину” који је обухватао пчеларство, живинарство, повртарство, сточарство са ситним гранама, хигијену мајке и детета, хигијену стана, воћарство, кување, кројење и шивење, као и течај за јужне културе.²⁰ Настојало се и да течајеви буду прилагођени потребама одређеног краја.²¹ Циљ ових курсева било је “стручно пољопривредно образовање широких сељачких маса које су укључене у пољопривредну производњу у ма ком сектору оне радиле”.²² Међутим, како се истиче у извештају о раду наставника једне пољопривредне школе из Хрватске, на масовним курсевима током 1948, као проблем се најчешће јављало, “као и прошлих година”, то што је било премало стручног кадра и што НО нису издвајали за ове курсеве никаква средства.²³

У погледу инокосних сељака, власт је највећу пажњу посвећивала колонистима у Војводини, чинећи знатне напоре у просвећивању насељеника невичних пољопривредним радовима. За њих су организовани разни курсеви о напредној пољопривреди, како би што пре савладали важне аспекте ове делатности. Ово је било од нарочитог значаја због положаја Војводине у пољопривредној производњи у Југославији. Било је предвиђено да течајеви отпочну са радом 10. децембра 1945, ангажовањем свих расположивих пољопривредних стручњака.²⁴ Такође, за унапређење домаћинства колоништа организовани су и домаћички курсеви, на којима су инструкторке обилазиле њихове куће и давале савете о хигијени становања, прању рубља и одела, као основној превентиви против пегавог тифуса. Било је жена које, долазећи из сточарских крајева, нису знале да се баве обрадом поврћа, “а сад треба први пут да га производе”, па су инструкторке и у томе пружале потребна знања својим “ученицама”. У време када се нису обављали пољопривредни послови, учитељице домаћинства су држале разна предавања о свакодневном животу и начину организовања рада у колонизованом крају, како женама, тако и мушкарцима. Оне су

²⁰ “Извештај о раду Отсека за пољопривредно образовање и пропаганду”, АЈ, 4 – 2 – 25; “Извештај о стању пољ. школа”, АЈ, 4 – 11 – 94.

²¹ (Преглед стања пољопривредне службе, 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

²² “Програм предавања на течајевима за референте за пољопривреду месних народних одбора”, АЈ, 4 – 38 – 326.

²³ “Извештај о раду пољопривредних школа и курсева у првом и другом тромјесечку 1948”, АЈ, 4 – 117 – 733.

²⁴ “Отварање зимских пољопривредних течајева за новодосељене колонисте”, АЈ, 4 – 11 – 94; “Извештај о прегледу рада у пољопривредним течајевима међу колонистима у Војводини”, АЈ, 4 – 38 – 327.

биле “руководиоци производње поврћа, живине и млечних производа”.²⁵

Као посебно значајне течајеве на селу, Министарство просвете издвајало је курсеве за образовање сељанки. “Зато је потребно”, стоји у једном програмском тексту, “да учитељице домаћичких школа што пре иду у села и да својим стручном спремом, са културно-просветним и политичким знањем и потребним еланом, учине све што могу на нашем великом задатку”. Предавања је требало одржавати “из кувања и спремања зимнице, хигијене, правилног вођења домаћинства, пољопривреде, матерњег језика” и др.²⁶

Ипак, курсеви посвећени усавршавању знања инокосних сељака били су најмање у фокусу пажње власти. Тек од 1953, када је сасвим напуштена идеја колективизације почеле да се оснивају, најпре су у Словенији и Србији, тзв. “школе пољопривредних произвођача” формиране “ради пружања сеоској омладини општег и стручног образовања”. Ове школе су полазници, махом сеоски младићи, похађали без издавања формалних потврда о квалификацијама, упознајући се током 2–3 године са теоријским знањима из области пољопривреде зими, а са практичним у летњем периоду.²⁷ Само у Србији 1953. почеле су да раде 52 овакве школе.²⁸ Тако се систематичном образовању индивидуалних пољопривредних произвођача који су после завршетка основне школе остајали на својим имањима приступило тек крајем периода који је у средишту нашег истраживања.

Велико интересовање власт је показивала за разне течајеве на задружном сектору. Међу првим курсевима који су организовани у Југославији после ослобођења били су курсеви за задругаре, организовани током маја и јуна 1945. Прецизније, реч је о курсевима за оспособљавање задружних руководиоца, службеника, различитих профила задружних радника (председник задруге, књиговођа, бригадир, живинар, товљач свиња и сл). Ти курсеви су одржавани широм земље, у свим републикама. У Србији су међу првим одржавани у Краљеву, Младеновцу и неким другим местима.²⁹ У Хрватској је током 1945. одржано највише таквих течајева – око 40. На курсевима су

²⁵ “Рад учитељица домаћинства међу колонистима у Војводини”, АЈ, 4 – 38 – 328.

²⁶ “План и програм рада на привременим течајевима за просвећивање жене на селу”, АЈ, 331 – 3 – 109.

²⁷ S. Petrović, M. Šunjevarić, *n. d.*, 22–23; Школовање стручних кадрова у пољопривреди, 37.

²⁸ С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа у Србији*, Београд 1956, 39; Ђ. Крахтис, “Поводом оснивања школа за образовање пољопривредних произвођача”, *Пољопривреда* 1/1953, 34–41.

²⁹ “Нужност задружних курсева”, *Задруга*, бр. 12–13, 1. јул 1945, 3; “Стварање задружних кадрова”, Исто, 4; “Задружни течај у Младеновцу”, Исто, 9.

предавани и стручни и општи предмети: од задружне организације, преко хигијене и естетике у задругарству, до историје НОБ-а. Посебно је на курсевима за задружне службенике охрабривано учешће ратних инвалида. Иако је са задружном статистиком било доста проблема, једино се на курсевима у Словенији предавао предмет посвећен овој проблематици.³⁰ Током 1946, према подацима које је изнео помоћник министра пољопривреде Максим Горановић, одржано је више стотина курсева за задругаре.³¹ У извештају који је саставио секретар Комисије за задругарство Владе ФНРЈ Анте Бојанић, курсеви, у суштини, нису били на одговарајући начин организовани, полазници су бирани насумично и нису се обавезивали да се по свршеном курсу запосле у задругама, па је, примера ради, око 50% курсиста на задружним течајевима у Србији упослење нашло изван задруга.³² Предавачи на курсевима и сами су били полазници инструкторских течајева који су се одржавали уз учешће савезних и републичких пољопривредних руководиоца.³³ На овим курсевима налазило се, примера ради, у јесен 1948. око 3.100 полазника у свим републикама.³⁴ Са интензивирањем развоја сељачких радних задруга, поред повећања броја курсева, формиране су широм земље задружне “курсне школе”, којих је већ 1949. било 59, са 2.683 ученика. Настава у овим школама трајала је 5 месеци.³⁵ Од ослобођења до 1950. задружне курсеве је прошло 30.342 полазника.³⁶ До 1953. тај број се попео на око 50.000, док се до 1952/53. број зимских задружних курсева за сеоске девојке и жене попео на око 900, обухвативши око 25.000 полазница само током те године.³⁷

Пошто је познавање савремених метода у пољопривреди и код великог дела ондашњих пољопривредних стручњака био на ниском нивоу, и за њих су били планирани курсеви, на којима би се специјализирали за одређене гране пољопривреде.³⁸ Те курсеве организовале су више инстанце пољопривредних власти.

³⁰ М. Вучковић, “Подизање задружних кадрова”, *Задруга*, бр. 3, 21. јануар 1946, 1.

³¹ М. Горановић, “Развој задружних организација у ФНРЈ”, 18.

³² А. Војанић, “Значај задруге новог типа за економски и културни преображај нашег села”, *Narodno zadrugarstvo*, 2/1947, 6.

³³ “Извештај о курсу за инструкторе сељачких радних задруга”, АЈ, 4 – 37 – 317.

³⁴ (Излагање Министра пољопривреде М. Тодоровића, 27. децембар 1948), *IV vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda 26 – 30 decembra 1948 godine. Stenografske beleške*, 139.

³⁵ “Извештај о изградњи кадрова за село”, АЈ, 4 – 119 – 743.

³⁶ D. Tomić, *n. d.*, 26.

³⁷ М. Vučković, *Zadrugarstvo Jugoslavije*, 72.

³⁸ “Пољопривредни кадрови, пољопривредно школство и пољопривредно просвећивање народа”, АЈ, 4 – 1 – 1.

Од тако припремљених пољопривредних кадрова се очекивало да “стручним и политичким радом” задобију поверење сељака, одбојних према увођењу новина, за спровођење мера које је држава уводила у пољопривреду.³⁹ Такође, пољопривредни стручњаци су похађали и курсеве за руководећи кадар у НО (курсеви за поверенике пољопривреде и за пољопривредне референте).⁴⁰ На њима су слушаоци могли да се упознају са новим методама које треба примењивати у пољопривредној производњи, са методологијом планирања и евиденције, а посебно је посвећивана пажња улози и задацима среског агронома, који је био у непосредном додиру са најширим слојевима пољопривредних произвођача и који је и сам требало да учествује у организовању локалних курсева.⁴¹ Будући руководиоци пољопривредне службе требало је да се упознају “са користима задружног удруживања и привређивања, а нарочито са користима које пружа пољопривредно задругарство и радне задруге”. На курсевима је развијано “интересовање за организацију радних задруга, како би се у њима добили носиоци и сарадници за радне задруге у које треба да се обухвате сви слојеви сеоског становништва”.⁴²

Образовну улогу имале су и изложбе, сеоске библиотеке, предавања на сељачким зборовима, радио предавања, такмичења и награђивања сељака која је требало да заинтересују произвођаче за начине и методе постизања што бољих резултата у пољопривредној производњи. Све масовне и заједничке акције на селу (сетва, акције заштите биља, уништавања разних штеточина и сл.) требало је да буду пропраћене информативним материјалима и лецима.⁴³ Када је реч о радио предавањима, она су имала редован термин недељом у 11 часова, када се емитовала емисија “Практични савети за наше пољопривреднике”.⁴⁴ Још један начин ширења знања о пољопривреди биле су “усмене новине”, које су представљале кратку форму обавештавања

³⁹ Исто; “Сарадња централног Повереништва пољопривреде са федералним јединицама и осталим повереништвима Националног комитета ослобођења Југославије”, АЈ, 4 – 1 – 16; (Извештај о курсевима за инструкторе СРЗ), АЈ, 4 – 37 – 317; (Списак курсева одржаних у Македонији), АЈ, 4 – 39 – 334.

⁴⁰ А. Бауер, “У Војводини је одржан низ течајева за оспособљавање пољопривредних референата, тракториста и бригадира”, *Војвођански пољопривредник*, 5/1947, 22–23; Б. З., “Подизање стручног кадра у пољопривреди путем курсева”, *Војвођански пољопривредник*, 1/1947, 2–4.

⁴¹ “Семинари повереника пољопривреде, агронома и бригадира сељачких радних задруга Области Далмације”, *Социјалистичка пољопривреда*, 3/1951, 86.

⁴² “Програм предавања на течајевима за референте за пољопривреду месних народних одбора”, АЈ, 4 – 38 – 326.

⁴³ “Пољопривредни кадрови, пољопривредно школство и пољопривредно просвећивање народа”, АЈ, 4 – 1 – 1.

⁴⁴ “Извештај о раду Отсека за пољопривредно образовање и пропаганду”, АЈ, 4 – 2 – 25.

слушалаца о разним темама, махом у сеоској средини. “Усмене новине” биле су одржаване у домовима културе, при чему се од слушалаца очекивало да и они узму учешћа у дискусији. Такође, ширењу знања из области пољопривреде допринеле су и нарочито популарне “зидне новине”.⁴⁵

Веома значајни били су курсеви за обуку тракториста. По завршетку рата у Југославију је стигао одређени број пољопривредних машина, пре свега трактора, за чију употребу није било довољно обучених људи. Иако су приспеле испоруке машина биле веома скромне, људи који су умели њима да управљају било је мало. Због тога је за кратак временски период требало створити кадрове из пољопривредно машинске струке. За те потребе одржавали су се курсеви углавном при новоформираним ПМС и на ДПД. Током 1945. у Југославији је одржано 36 курсева за трактористе, али веома неравномерно распоређених (Словенија, Црна Гора и Македонија по 1, Босна и Херцеговина 3, Хрватска 5, Србија 25, од чега 23 у Војводини). Укупно је оспособљено 2.364 тракториста, од којих 1.870 у Војводини. Међутим, на курсевима се стицало слабо знање, пошто није могла да се одржава интензивна практична настава, најчешће услед недостатка горива.⁴⁶ Полазници су могли да науче тек толико “да возе трактор”, а за остало се рачунало да ће “сам од себе да научи тракториста, кроз своју праксу, у раду”.⁴⁷ До краја 1949. оспособљено је 11.900 тракториста само у ПМС и 5.400 особља другог профила.⁴⁸

Током 1945. организовано је 58 курсева на којима је оспособљено око 2.300 тракториста. Курсеви су били кратки, некада само по месец дана, што се неминовно одражавало на квалитет стеченог знања. Према оцени савременика који су се бавили овим питањем, “последнице ових курсева осетиле су се у квалитету орања и у одржавању трактора, али је главни задатак – обрадити и засејати све ораничне површине – био извршен”. Ипак, многи курсисти су у зимском периоду враћени на допунске течајеве на којима је требало да допуне своје знање.⁴⁹

Од 1946, поред нових курсева за масовни кадар, одржавани су специјални курсеви

⁴⁵ “Упутство о усменим новинама”, АЈ, 313 – 11 – 32.

⁴⁶ “Кратак преглед тракторских курсева”, АЈ, 4 – 26 – 94.

⁴⁷ Д. Ичин, “О кадровима пољопривредних машинских станица”, *Тракторист*, 1/1948, 23.

⁴⁸ “Саветовање инжењера и техничара о проблемима механизације и електрификације пољопривреде”, *Poljoprivreda*, 5–6/1950, 16.

⁴⁹ А. Патарчић, “Преглед изобразбе кадрова у пољопривредно-машинској служби”, *Тракторист*, 1/1947, 16; Д. Ичин, “О кадровима пољопривредних машинских станица”, 23.

за више кадрове – агрономе пољопривредно-машинских станица, руководиоце, техничке контролоре, књиговође и друго особље. Тако је током 1946. оспособљено око 2.000 тракториста, 160 бригадира, 60 управника ПМС, 58 књиговођа. Од 1947. питање масовних кадрова решавано је тако што је сваки кандидат морао провести годину дана у ПМС као ученик-тракторист, проводећи две или три сезоне у пољопривредним радовима, а такође је морао да похађа и тромесечни курс. После тога је постајао помоћни тракторист, а за звање трактористе требало је да прође још један курс усавшавања. У појединим републикама, као што је случај у Словенији и Босни и Херцеговини, постојале су и ниже школе за механизацију пољопривреде.⁵⁰ Као о примеру доброг курса стручна штампа је писала о течају у Суботици одржаном у зиму 1948. Од 105 полазника биле су и “4 другарице”. Курсисти су били смештени у згради која је имала “парно грејање, топлу воду за умивање, тушеве, казан за дезинфекцију”. Полазницима курса била је служена “првокласна храна у једној од многих градских мензи”. Курс су повремено обилазиле комисије, а једна од комисија дала је следећу оцену: “Предавање се одвија нормално, чистоћа је примерена, кревети су намештени изврсно”. Четири наставника, од којих један инжењер држали су наставу и испитивали курсисте и пре завршног испита. Полазници су били подељени у 5 – 6 вечерњих “кружока” којима су руководили најбољи полазници, разјашњавајући заједнички “сва нејасна питања”. Устајало се у 5.15, а на починак одлазило у 22 сата, иако се у читаоници могло учити и касније. Осим наставе из стручних и општих предмета полазници курса израдили су и “6 бројева лепо илустрованих зидних новина”. Проблеме који би се јавили током заједничког рада решавао је Производни савет ђака и наставника. Курсистима је омогућавано да једном недељно бесплатно посећују биоскоп, а “разумевањем друга директора ПМС одобрен је кредит за поправку руиниране обуће, што је јако дигло морал курсиста, јер су се уверили, да се о њима стара”.⁵¹

Знање се стицало и разменом искуства, која је чак била на неки начин обавезна. То се нарочито односило на запослене у ПМС. Сваких 7–15 дана трактористи су били дужни да се састају, да размењују искуства, читају стручне чланке и брошуре, указују на грешке, дају једни другима савете. Коначно, очекивало се и да се кадрови навикну

⁵⁰ Исто, 17.

⁵¹ “Тракторски курс у Суботици”, *Тракторист*, 2/1948, 61–62.

“на индивидуално учење, на читање стручне литературе, на удубљивање у проблеме свог рада”.⁵² Превасходно за потребе пољопривредно-машинске службе излазио је и специјализовани часопис *Тракторист*.⁵³ Како би се остварила што живља веза са кадровима свих нивоа, часопис је отворио своје странице и за извештаје појединих тракториста, који су повремено писали о својим искуствима: “Трактористи у овој бригади су већином нови млади стажисти”, пише у једном извештају. “Од почетка пролетњег орања и док се терен није просушио било је великих тешкоћа, нарочито на селењу, када се морало често пута прелазити са једног места на друго. Ту је било заглављивања у блато. То су биле највеће муке за трактористе. Од како се је терен просушио рад је био све лакши... Тада је почело право такмичење да се развија. Другови се такмиче сада у правом смислу и то, који ће највише да узоре и најбоље, као и ко ће више уштедети горива, а такође другови се такмиче у одржавању трактора у исправном стању и у радној дисциплини”.⁵⁴

Утисак који су стекли појединци који су се бавили пољопривредним образовањем био је да ни “народне масе... често не разумеју вредност научних тековина и да понекад потцењују стручно знање и рад”, али је орезигнирано оцењивано да је чињеница и да “немају убедљивих доказа да су те тековине у стању да им донесу веће користи”.⁵⁵ Код сељака је посебно био низак ниво техничке културе. “Познато је”, пише један сарадник *Војвођанског пољопривредника*, “да наш сељак ако га на орању затекне киша скине са себе капут и стави на коња или вола, а није редак случај да трактори данима стоје на њивама кисну и пропадају”. Пошто се кроз упознавање са машинама код људи развија “љубав и осећај према њима”, што доприноси и бољем чувању, током 1952. покрајински одбор *Народне технике* иницирао је одржавање курсева за подизање техничке културе сеоског становништва. Власти су подржале иницијативу па се почетком 1953. отпочело са овим “тракторско-машинским-агротехничким” курсевима у неколико војвођанских места, уз одзив преко 1000 сељака – задругара, радника ДПД, као и приватника.⁵⁶

⁵² А. Патарчић, “Преглед изобразбе кадрова у пољопривредно-машинској служби”, 18.

⁵³ Часопис је издавало савезно Министарство пољопривреде 1947–1950.

⁵⁴ Д. Петров, “Пад пете бригаде ПМС Јаша Томић”, *Тракторист*, 1/1947, 38.

⁵⁵ С. Петровић, “Пољопривредно просвећивање”, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије*, 6/1951, 12.

⁵⁶ Ј. Дејановић, “Подизање техничке културе сеоског становништва”, *Војвођански пољопривредник*, 2/1953, 25.

Подаци о броју одржаних курсева и полазника који су кроз те курсеве прошли тешко се могу утврдити. Извештаји су стизали без система и са разних страна, тако да је целовит увид немогућ. Ради илустрације навешћемо да је према једном извештају за 1945. и прву половину 1946. до тада организовано 46 курсева са 1.283 полазника у Хрватској, 8 курсева са 371 полазником у Македонији, у Словенији 9 курсева али није познат број полазника, у Босни и Херцеговини 22 курса са 483 полазника, а у Србији преко 430 курсева са близу 8.600 регистрованих полазника, (при чему је остао непознат број за већи број курсева). У Србији је 1946, према подацима републичког Министарства пољопривреде, одржано 489 пољопривредних курсева са 23.013 слушалаца.⁵⁷ Курсеви су имали веома различито трајање, од неколико дана па до неколико месеци. Карактеристичан је пример Словеније где је одржан релативно мали број курсева, али су сви трајали најмање 2, а највише 9 месеци.⁵⁸ У Хрватској је према подацима до 1949. било одржано 49 курсева за полуквалификоване пољопривредне раднике са 1.952 полазника, затим 75 курсева за квалификоване пољопривредне раднике са 2.560 полазника, 834 масовна курса за сељаштво, са 39.700 полазника и 193 курса за задругаре.⁵⁹ На курсевима који су организовани у Војводини у зиму 1949/50. било је припремано 2.400 бригадира, 800 товљача свиња, 800 живинара, 120 руководилаца појединих грана СРЗ-а, 40 инструктора СРЗ, 20 ревизора. На државним добрима у Војводини курсеве је похађало 30 нормираца, 120 бригадира, 25 живинара, 20 млекара, 30 подрумара, 15 пчелара, 25 евидентичара, 60 тракториста, а код машинских станица 1.200 нових тракториста, 20 тракторских бригадира, 1.120 тракториста требало је да се усавршава итд.⁶⁰ Поузданих података о броју курсиста нема. Министри су у својим експозеима говорили о “десетинама хиљада” сељака који су на овај начин стицали знања о пољопривреди.

Међутим, Вида Чубриловић–Копривица, која је у Министарству пољопривреде била задужена за питања образовања, писала је још 1946: “Знамо из праксе, из властитог искуства, шта нам је остало од знања које смо стицали на кратким

⁵⁷ “Подаци о стручним течајевима за Комитет”, 28. јануар 1947, АЈ, Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ (315) – 29 – 76.

⁵⁸ “Извештај о реду разних течајева у времену од 1945/46 год. при свим федералним јединицама у Југославији на дан 27 јуна 1946 године”, АЈ, 4 – 38 – 327.

⁵⁹ “Успјеси и изградњи пољопривредних кадрова”, *Nova poljoprivreda*, br. 3, 2. decembar 1949, 5–6.

⁶⁰ О. Обрадовић, “Зимски период мора се што боље искористити за масовно уздизање и школовање кадрова за пољопривреду”, *Војвођански пољопривредник*, 24/1949, 4–5.

курсевима... Курсеви вреде за старе пољопривредне практичаре којима се продубљује знање и исправљају грешке у раду. Преко тих курсева упознају се са новим тековинама пољопривредне науке и њиховом применом у пракси". Међутим, "тај облик рада није довољан да пружи омладини солидно стручно знање..."⁶¹ У том смислу, све више се осећало да постоји заостатак "са школама за масовно образовање... пољопривредника", јер је погрешно становиште "да се пољопривредно занимање може да научи само помоћу традиција или повремене инструктаже".⁶²

2. Ниже и средње пољопривредне школе

Док су курсеви служили за масовно образовање пољопривредника за разне послове, далеко више се очекивало од редовног школовања. Према замисли Максима Горановића изнетој у програмском реферату на конференцији у Министарству пољопривреде почетком августа 1945. сваки срез би требало да има нижу пољопривредну једногодишњу школу чији би задатак био "да се приближи сељаку", док би наставни кадар за ове школе требало оспособити у средњим школама, чије се масовније отварање планирало. Нарочиту пажњу требало је посветити пољопривредном уздизању сеоске омладине и жена.⁶³ Међутим, приоритет је пре свега требало дати школовању пољопривредних руководилаца "који би омогућили организацију целокупне пољопривредне службе".⁶⁴

Иако је потреба за стручним кадром била велика, држава је одлучила да се дипломе стечене у стручним школама за време окупације, начелно, неће признавати. Међутим, критеријуми за "изузетно" признавање ових диплома заправо нису били превише строги. Дипломе стечене током окупације нису признаване уколико би надлежне комисије утврдиле да су наставници били принуђени да позитивно оцењују ученике "због припадности ученика или њихових родитеља... каквој фашистичкој организацији" или ако је број одржаних часова "био недовољан да ученици савладају најосновније градиво". Такође нису признавана ни сведочанства стечена на приватним испитима уколико су стечена захваљујући припадности ученика или родитеља

⁶¹ В. Чубриловић–Копривица, "Пољопривредно школство у Народној Републици Србији", 6–7.

⁶² С. Петровић, "Пољопривредно просвећивање", 13.

⁶³ (Реферат М. Горановића на конференцији у Министарству пољопривреде, август 1945), АЈ, 4 – 2 – 25.

⁶⁴ "Закључци секција за пољопривредно просвећивање", АЈ, 4 – 2 – 25.

фашистичким организацијама или ако су испити обављани на начин “да оцена није израз ученикова знања”. Изричито је наглашено да се никаква сведочанства неће признавати “лицима која су се нарочито истицала као носиоци фашистичке идеологије”. Међутим, на крају упутства којим је регулисана ова материја предвиђа се да сви којима сведочанства нису оверена од стране надлежних комисија могу полагати приватни испит “по одобрењу Министарства просвете федералне јединице”.⁶⁵

У обнови рада пољопривредних школа, будући да су биле интернатског карактера, велики проблем представљала је околност да су много школе биле заузете од стране војних служби, за различите потребе. У вези са тиме Министарство пољопривреде обрађало се Команди позадине, тражећи да се зграде ослободе како би било могуће да се обнови рад пољопривредних школа. Према могућностима, Команда позадине излазила је у сусрет оваквим захтевима, па су зграде пољопривредних школа постепено ослобађане, а настава у њима обнављана.⁶⁶

За власт су од посебног интереса биле средње школе, којима је била посвећена највећа пажња.⁶⁷ Већ током 1945. у Министарству пољопривреде је начињен “детаљан план и програм за опште предмете за ниже и средње пољопривредне школе”, а у сарадњи са Министарством пољопривреде Србије сачињени су и планови “за помоћне и специјалне предмете”.⁶⁸ Априла 1945. у Војводини, најважнијој пољопривредној области, почеле су са радом три нове средње пољопривредне школе, што је био велики искорак, будући да их у Војводини до 1941. није уопште било.⁶⁹ На конференцији руководиоца пољопривредне службе, августа 1945. заузет је став да и свршеним средњошколским кадровима треба омогућити пролазност на пољопривредне факултете, и то како матурантима средњих пољопривредних школа, тако и матуранткињама домаћичких школа. Средње школе требало је да трају четири године, али је у периоду обнове требало омогућити скраћено школовање свима који су већ имали завршен неки ниво пољопривредног школовања.⁷⁰

⁶⁵ “Упутства о поништењу сведочанстава стечених за време окупације у средњим учитељским, стручним, и њима сличним школама и забавиљским течајевима”, АЈ, 4 – 11 – 94.

⁶⁶ (Преписка Министарства пољопривреде и Команде позадине о зградама пољопривредних школа које су искоришћене за потребе војске), АЈ, 4 – 11 – 94.

⁶⁷ R. Trouton, *n. d.*, 251.

⁶⁸ “Извештај о раду Отсека за пољопривредно образовање и пропаганду”, АЈ, 4 – 2 – 25.

⁶⁹ “Пољопривредно школство” (Војводине), АЈ, 4 – 2 – 25.

⁷⁰ “Закључци секција за пољопривредно просвећивање”, АЈ, 4 – 2 – 25.

Структура средњег и нижег образовања за пољопривредну делатност изграђена је до школске 1946/47. У тој школској години постојале су средње (четворогодишње) и ниже (двогодишње и једногодишње) школе које су образовале кадар за пољопривреду. Средње школе су биле следеће:

1) Пољопривредне школе, са смеровима општи, ратарски, сточарски, воћарски, винарски, вртларски, пољопривредно-домаћички, пољопривредно-машински и смер за јужне културе. У ове школе примани су ђаци са завршена четири разреда ниже средње школе или са двогодишњом пољопривредном школом уз допунске испите из општих предмета и математике. Ове школе су обезбеђивале кадар за пољопривредну праксу и службу у установама и предузећима, сељачким радним задругама, пољопривредно-машинским станицама и другде.

2) Пољопривредне домаћичке школе, у које се могло уписати такође са истим квалификацијама потребним за пољопривредне школе, при чему је прецизирано да, уколико се уписује ученик из двогодишње школе, она је морала бити пољопривредно-домаћичког смера. Образован је кадар за исте послове као и у случају пољопривредних школа, осим што је уместо квалификације за пољопривредно-машинске послове навођена квалификација и за ситне гране сточарства и повртарства.

3) Учитељске – домаћичке школе захтевале су исте услове који су наведени за упис у пољопривредне домаћичке школе, образовале су кадар са истим квалификацијама, уз додатак још једне квалификације – учитељица домаћичких школа.

4) Ветеринарске, у које се могло уписати са истим квалификацијама као у пољопривредне школе и које су обезбеђивале средњи ветеринарски кадар.

Из прве три наведене школе био је могућ упис на Пољопривредни, а из ветеринарске школе на Ветеринарски факултет. Ово је била значајна промена у односу на период до 1941. када матуранти средњих стручних школа нису могли да се уписују на факултете. Такође, четворогодишња домаћичка школа и ветеринарска до тада нису постојале у образовном систему у Југославији.

5) Вртларске пољопривредне школе, у којима су за упис биле потребне исте квалификације као за упис у средњу пољопривредну школу, а постојали су смерови за производњу поврћа, цвећа и дрвећа, за вртну технику, уметност и културу предела (хортикултура), са ужом специјализацијом у другом полугођу четврте године.

Ниже двогодишње школе биле су:

1) Специјалне пољопривредне школе, у које је било могуће уписати се са два разреда ниже средње школе, са завршена четири разреда основне школе или завршеном једногодишњом пољопривредном школом. Узраст потребан за пријем у ове школе био је од 16 до 25 година. Школе су имале дванаест смерова: општи, ратарски, сточарски, живинарски, воћарски, повртарски, винарски, млекарски, сирарски, за јужне културе, пољопривредно-домаћички, пољопривредно-машински и пољопривредно-задружни. Свршени ученици су добијали звање пољопривредног стручњака и радили су као ниже техничко особље за поједине гране делатности, према специјализацији. Могли су се уписивати у средње пољопривредне школе одговарајућег усмерења, уз полагање допунских испита.

2) Пољопривредне домаћичке школе, у које се могло уписати са завршеном основном школом и узрастом од 14 до 16 година или са завршеном једногодишњом пољопривредном домаћичком школом. У школи је образован нижи стручни, квалификовани кадар за ситне гране сточарства и повртарства.

Ниже једногодишње школе биле су:

1) Једногодишње школе за бригадире, у које су се уписивали ученици са завршеном основном школом, старости од 16 до 20 година. Постојало је десет смерова: ратарски, сточарски, живинарски, воћарски, повртарски, винарски, млекарски, пољопривредно-машинско-тракторски, пољопривредно-задружни и ветеринарски. Школа је образовала бригадире за радне задруге, који су имали могућност уписа и у специјализовану пољопривредну школу, одговарајућег смера.

2) Једногодишње пољопривредно-домаћичке школе, у које се могло уписати са завршеном основном школом и узрастом од 14 до 20 година. У школи су постојали пољопривредни, домаћички, виноградарски, повртарски и живинарски смер, а образован је полуквалификовани кадар за ситне гране сточарства и повртарства, уз могућност уписа двогодишње пољопривредно-домаћичке школе.⁷¹

Иако је 1947. истицано да је “устројство школства” у том тренутку “пролазно”, имајући у виду “потребе и задатке који се постављају на школство и изградњу

⁷¹ *Ustrojstvo školstva u FNRJ (prema stanju popisa u školskoj 1946/47 godini)*, Beograd 1947, 4–7; “Подаци о пољопривредним школама у Србији и предлози за реформу”, АЈ, 4 – 38 – 327.

општеобразовних и стручних кадрова” у Југославији,⁷² до 1953. ова структура образовања у пољопривреди није битно мењана, иако су наставни програми мењани три пута. Према номенклатури професија из 1947. у пољопривреди је било 23 разне струке за које су се кадрови школовали у Југославији.⁷³

Потпуне средње пољопривредне школе (техникуми) припремале су пољопривредне техничаре, док су двогодишње специјализоване школе припремале “мајсторе-практичаре” за поједине пољопривредне гране. Једногодишње школе су обезбеђивале “руководиоце разних грана пољопривреде у радним задругама, крупним и ситним газдинствима”. Посебна пажња посвећивана је пољопривредно-домаћичким школама, чији је задатак био да образују наставнице за нове домаћичке школе, као и да образују сеоске домаћице “да унесу све новине које треба да се оживотворе у сеоској породици и газдинству”.⁷⁴

Ниже пољопривредне школе, намењене пре свега пољопривредном образовању сеоске омладине, пре 1941. биле су веома популарне и, упркос недостацама, играле су важну улогу, иако је кроз њих до 1941. у Србији прошло само 5.500 ђака. После рата њихов значај није довољно препознат, па су оне релативно брзо угашене и већ до 1948/49. више нису постојале, упркос својевремено датом негативном мишљењу о евентуалном укидању ових школа од стране конференције директора и наставника пољопривредних школа (1946). Тако се “запоставило даље стручно образовање широких сељачких маса”. Сељаштво је препуштено масовним курсевима, али то је било недовољно. Отуда су се у Србији појавили захтеви појединих НО за отварање нижих пољопривредних и домаћичких школа.⁷⁵ И део стручњака заговарао је отварање зимских и нижих пољопривредних школа за образовање сељака,⁷⁶ али овај предлог није остварен. Својеврсно средње решење пронађено је 1953. увођењем наставе пољопривреде у општеобразовне школе.⁷⁷

Ниже пољопривредне школе из периода до 1941. углавном су претваране у средње,

⁷² *Ustrojstvo školstva*, 7.

⁷³ “Номенклатура занимања радника у привреди”, АЈ, 315 – 28 – 68.

⁷⁴ В. Чубриловић–Копривица, “Пољопривредно школство у Народној Републици Србији”, 6–7.

⁷⁵ S. Petrović, “Stručno obrazovanje poljoprivrednih proizvođača”, *Naša stručna škola*, 1/1953, 5.

⁷⁶ Isti, “Poljoprivredne škole treba da budu centri za stručno obrazovanje seljaka”, *Naša stručna škola*, 1/1953, 1; С. Јакшић, “Пољопривредно просвећивање”, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије*, 2/1952, 2.

⁷⁷ С. Петровић, “Пољопривредна настава у школама за опште образовање”, 3.

а један број, односно 28 (од 51, колико их је било крајем међуратног периода) промениле су садржину рада. Ове ниже пољопривредне школе спадале су у категорију “школа ученика у привреди”, образујући квалификоване раднике у пољопривреди и пружајући домаћичко образовање женске омладине.⁷⁸ Ове школе карактерисала је чињеница да су ученици били запослени у привредним предузећима и да су се кроз праксу школовали за квалификоване раднике. Према једном предлогу Министарства пољопривреде, сеоској омладини која је после продужне народне школе остајала да ради на државним, задружним или приватним имањима требало је признати статус ученика у привреди, што је подразумевало одређена права из домена социјалне заштите.⁷⁹ Међутим, Министарство рада заузело је становиште да се ученицима у привреди могу сматрати само млађи кадрови запослени и школовани на државном сектору.⁸⁰

И на Петом конгресу народне омладине Југославије јасно је изражено незадовољство због занемаривања темељнијег образовања сеоске омладине, па је затражено да се поред основног образовања “ради на изграђивању система и разноврсних облика образовања сеоске омладине – почев од описмењавања до изучавања разних области науке са разноврсним програмима на основу којих би се курсеви постепено према могућностима заменили омладинским продужним школама” у којима би омладина “развијала своја знања стечена у основној школи, изучавала пољопривреду, економске проблеме, домаћинство итд. Конгрес је такође тражио “да се организују сеоске пољопривредне школе и курсеви за омладину која показује посебно интересовање за темељније изучавање појединих грана пољопривредне производње”... да се више обрати пажња на женску омладину, да се настава у основним и учитељским школама више посвети потребама села...”⁸¹ У Словенији су, пак, постојале сељачке привредне школе које су трајале две до три године и настојало се да буду претворене у обавезне школе за сеоску омладину.⁸²

⁷⁸ С. Петровић, *Сто година пољопривредних школа у Србији*, Београд 1956, 39–40; *Niže stručne škole*, Београд 1953, 178, 182.

⁷⁹ “Наредба о социјалном осигурању ученика привредно стручних школа”, *Службени лист ФНРЈ*, 27/1947.

⁸⁰ (Допис Министарства рада Министарству пољопривреде ФНРЈ, 16. јануар 1947), *АЈ*, 4 – 39 – 332.

⁸¹ “О просвећивању сеоске омладине”, (Peti kongres narodne omladine Jugoslavije), *Naša stručna škola* 2/1953, 3.

⁸² “V kongres Narodne Omladine Jugoslavije”, *Isto*, 2/1953, 3.

Када је реч о средњим пољопривредним школама, њихов број је брзо растао. Поред обновљених старих и нижих пољопривредних школа подигнутих на ранг средњих осниване су и нове пољопривредне школе:

	Укупно	Пољопр.	Индустр.	Саобраћ.	Економск.	Медицин.
1938/39.	55	3	10	4	34	4
1949/50.	241	50	64	14	66	47
1950/51.	243	54	64	15	65	45
1951/52.	214	49	54	14	57	40
1952/53.	199	42	51	9	54	43

Извор: *Srednje stručne škole na kraju 1952/53 školske godine*, Beograd 1954, 3–8.

Из табеле је видљиво да се, у односу на период до 1941, убедљиво највише повећао управо број средњих пољопривредних школа.

Рад у обновљеним и новим пољопривредним школама није био нимало лак. На једној конференцији је истакнуто да у пољопривредним школама владају веома лоши услови за и да оне “више личе на казамате”.⁸³ Недостајао је и основни инвентар за наставу, учила, оскудевало се у стоци, као и интернатском намештају.⁸⁴ Тек од 1950. у Вршцу је, при пољопривредној школи, постојало и предузеће за производњу пољопривредних учила.⁸⁵ Школске економије биле су мале и недовољне за стручну праксу, коју су ђаци обављали и на ДПД као и у СРЗ.⁸⁶

Пошто је после рата веома брзо отворен велики број школа, наставни кадар је био недовољно припремљен, настава неадекватна, док за велики број предмета нису постојали никакви уџбеници. Недостајао је и инвентар, нарочито пољопривредне машине на школским имањима, лабораторије, разна друга учила.⁸⁷ Било је много хонорарних и мало сталних наставника, а при томе је њихово оптерећење било велико јер су, поред наставе, били руководиоци појединих грана пољопривредне производње на школским добрима. Осим тога, очекивало се и да наставници пољопривредних

⁸³ “Записник са конференције пољопривредних стручњака и ветеринара одржане у земаљском Министарству пољопривреде од 8 – 11 октобра 1945”, АЈ, 4 – 2 – 25.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ “Прво предузеће за производњу пољопривредних учила”, *Социјалистичка пољопривреда*, 1/1951, 88–89.

⁸⁶ “Тромесечни извештај о проблематици уздизања средњег стручног кадра” (Србија), АЈ, 4 – 119 – 742.

⁸⁷ М. Šunjevarić, “О nekim problemima srednjih poljoprivrednih škola u NR Srbiji”, *Naša stručna škola*, 5–6/1953, 6.

школа “не могу бити изван иједне акције у срезу и граду, кад се ради о унапређењу пољопривреде”.⁸⁸ Зато је постојала тежња да се ангажује што више сталних наставника, свршених инжењера агрономије.⁸⁹ Већи број наставника био је потребан како су се смењивале године у новооснованим школама, јер се повећавао број разреда. Тако је до 1950. више од половине наставника у пољопривредним школама било оних који су са факултета директно отишли у наставу.⁹⁰ Они су ученике преоптерећивали “непотребним градивом”, а сами нису могли да покажу “ни најобичније техничке радове”, па су из средњих школа излазили техничари “без познавања технике окопавања, регулисања плуга, подајања сисанчади и слично”.⁹¹ Проблем је било и то што наставни кадар у пољопривредним школама на факултету није учио педагошке групе предмета.⁹² Тако се у извештају за средњу пољопривредно-машинску школу у Винковцима констатује да су наставници углавном људи “без икаквог педагошког знања” и да су због тога често падали у грешке чак и без зле намере, нарочито у погледу оцењивања, “на чему су ђаци најосјетљивији”.⁹³ Било је случајева да наставници чак нису знали где се налазе школске економије.⁹⁴

Настава није била прилагођена узрасту ученика, а школе су третиране као “мали пољопривредни факултет”, са преамбициозним програмом, који је некада укључивао универзитетске уџбенике, у недостатку адекватних средњошколских. Осим овог проблема, постојао је и сасвим супротан: недовољна стручност наставника, непостојање икаквог плана, низак ниво наставе. Када се све то има у виду, не изненађује околност да је, упркос огромним потребама за стручним кадровима, пролазност у пољопривредним школама није била висока. Примера ради, 1950/51. у пољопривредним школама у Србији прву годину је завршило само 57,33% ученика, другу – 58,43% и трећу – 87,65% од оних који су уопште наставили школовање, а у односу на почетак школске године резултати су још неповиљнији, пошто је било пуно исписа. Разлог за тако велики број исписа и негативних оцена била је, пре свега,

⁸⁸ М. Медић, “Средње пољопривредне школе треба да постану расадници напредне пољопривреде”, *Напредна пољопривреда*, 9/1952, 13.

⁸⁹ “Тромесечни извештај о проблематици уздизања средњег стручног кадра”, (Србија), АЈ, 4 – 119 – 742; (Синтеза тромесечних извештаја министарстава народних република), АЈ, 4 – 119 – 742.

⁹⁰ М. Медић, н. д., 10.

⁹¹ Исто.

⁹² Исто, 11.

⁹³ (Извештај о раду пољопривредно-машинске школе у Винковцима, 1947/48), АЈ, 4 – 117 – 733.

⁹⁴ М. Медић, н. д., 10.

неспремност кандидата за упис, а 1950/1951. критеријум за оцењивање био је доста пооштрен.⁹⁵ Такође, чињеница је да су средње пољопривредне школе уписивали лоши ђаци. Било је школа у којима је 97% уписаних у прву годину имало тек довољан успех на претходном нивоу школовања.⁹⁶

Због великих потреба за стручним кадром 1947, на препоруку Комитета за школе и науку, школовање у свим стручним средњим школама скраћено је са 4 на 3 године. Савезно Министарство пољопривреде се томе опирало, остајући при ставу “да је неопходно потребно да школовање траје 4 године”, због чега је Комитет за школе и науку упозоравао Министарство да “неће бити могуће под тим условима извршити петогодишњи план”, предлажући да се школовање скрати бар на три и по године. Очекујући да ће се сажимањем градива и оријентацијом на њихову специјализацију постићи квалитетно образовање, Комитет је сматрао да је “скраћивање трајања школовања мањи уступак, него снижење броја нових кадрова, који су привреди преко потребни”.⁹⁷ Овај предлог је на крају прихваћен, али пошто је до 1949. обезбеђен неопходни кадар, Министар пољопривреде донео је решење којим је школовање у пољопривредним техникумима поново враћено на четири године.⁹⁸ Од 1949. савезна Влада је прописала и Опште упутство о средњим стручним школама, којим је утврђено да оне трају 4 године, а изузетно и 5 година. Упис у школе вршио се према плану који су израђивала републичка министарства просвете у сарадњи са планским комисијама.⁹⁹ Са децентрализацијом система од 1952. било је предвиђено да стручне школе могу оснивати и народни одбори, предузећа, занатске, трговачке и угоститељске коморе, привредна удружења, привредне коморе, републички органи. Средње стручне школе (четворогодишње) могли су оснивати само републички органи управе и савезне установе.¹⁰⁰

Колико је стање са учбеницима у средњошколском образовању уопште било лоше,

⁹⁵ С. Петровић, “Осврт на извршење Петогодишњег плана уздизања пољопривредних техничара и на резултате рада средњих пољопривредних школа”, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије*, 4/1951, 6; М. Панић, “За већу стручност у средњим и нижим пољопривредним школама”, *Исто*, 6/1951, 23–24.

⁹⁶ “Извештај о успеху ученика на крају првог полугодишта 1948/49 год”, АЈ, 4 – 119 – 742.

⁹⁷ “Образложење трогодишњег трајања школовања у пољопривредном техникуму”, АЈ, 315 – 29 – 76.

⁹⁸ (Решење савезног Министра пољопривреде, 14. јануар 1949), АЈ, 4 – 120 – 744.

⁹⁹ “Опште упутство о средњим стручним школама”, *Службени лист* 78/1949.

¹⁰⁰ “Уредба о стручним школама”, *Службени лист ФНРЈ*, 39/1952.

говори податак да се у једној грађевинској школи радило по уџбенику из 1898.¹⁰¹ Недостатак уџбеника је надокнађиван тако што су наставници умножавали своја предавања и давали их ученицима да их препишу, што је оцењивано у једном извештају као добар метод рада јер “путем самог преписивања ученици савлађују материјал”. Међутим, проблем је био у томе што су овај “метод преписивања” био за ученике “обавезан у слободном времену”.¹⁰² У Словенији су у појединим школама проблем недостатка уџбеника решавали прављењем скрипта,¹⁰³ што је и иначе препоручивано као метод од Комитета за школе и науку.¹⁰⁴

Савезно Министарство пољопривреде није имало ингеренције над управом пољопривредних школа, која је била у надлежности републичких влада, али је оно ипак прописивало који ће се програм изводити и по којим уџбеницима.¹⁰⁵ Иако се оскудевало у уџбеницима, држава је доста строго контролисала њихово писање. За уџбенике је објављиван конкурс, на који су се јављали заинтересовани аутори са својим рукописима.¹⁰⁶ Тако се на расписани конкурс Министарства пољопривреде за 39 уџбеника до фебруара 1947. јавило 68 аутора.¹⁰⁷ За предложене рукописе биле су формиране комисије за рецензирање, које нису биле нимало попустљиве према ауторима, па су за већину рукописа уџбеника чије су рецензије сачуване изрицане веома строге оцене, како у стручном, тако, понекад, и у политичком погледу.¹⁰⁸ Као карактеристичан пример могу се узети рецензије рукописа за уџбеник за домаћичке школе *Домаће газдинство*. Аутору су два рецензента приговорила застарелост погледа на родне улоге у друштву, као и, како стоји у једној рецензији, занемаривање чињенице да “кад опада економска превласт, кад средства производње постају заједничка – друштвена, престаје превласт човека над човеком, човека над женом”.¹⁰⁹

¹⁰¹ “Записник са прве седнице Комисије за уџбенике и учила при Комитету за средње и ниже стручне школе, одржане 6 јануара 1948 године”, АЈ, 315 – 28 – 68.

¹⁰² (Извештај о раду пољопривредних школа у Црној Гори), АЈ, 4 – 119 – 742.

¹⁰³ (Извештај о раду пољопривредних школа у Словенији, 1949), Исто.

¹⁰⁴ “Записник са прве седнице Комисије за уџбенике и учила при Комитету за средње и ниже стручне школе, одржане 6 јануара 1948 године”, АЈ, 315 – 28 – 68.

¹⁰⁵ (Решења Министра пољопривреде о наставним плановима за поједине предмете у пољопривредним школама), АЈ, 4 – 66 – 465; 4 – 67 – 467.

¹⁰⁶ (Решење савезног Министра пољопривреде о расписивању конкурса за уџбенике из већег броја предмета), АЈ, 4 – 66 – 465.

¹⁰⁷ (Допис Министарства пољопривреде Комитету за школе и науку, 25. фебруар 1945), АЈ, 315 – 28 – 66.

¹⁰⁸ Већи број рецензија за предложене уџбенике налази се у: АЈ, 4 – 39 – 334; 4 – 66 – 465; АЈ, 4 – 118 – 736.

¹⁰⁹ (Рецензија рукописа за уџбеник *Домаће газдинство*), АЈ, 4 – 118 – 736.

За процену самих реферата рецензена формирана је посебна Савезна комисија у коју су улазили најугледнији пољопривредни стручњаци.¹¹⁰ Такође, сваки уџбеник је требало да прегледају и педагози “који би све уџбенике са педагошке стране проучили и оценили”.¹¹¹ “По завршетку тако важног посла све реферате од рецензора и чланова Савезне комисије као и записнике треба чувати у поверљивој архиви као доказ о објективности у избору и оцени уџбеника”, каже се у акту о оснивању Савезне комисије.¹¹²

Приликом уписа у школу водило се рачуна о социјалним, али и политичким критеријумима. При једнаким условима између два кандидата за добијање повластица као што је било ослобађање трошкова за боравак у интернату, првенство су имали ученици слабијег имовног стања, затим они чији су родитељи били учесници НОБ, они који су потицали из породица жртава фашизма, као о деца чланова СРЗ.¹¹³ У том контексту упечатљива је животна прича дечака који је као дете, док је отац радио као пољар, “одлазио у њиву са мајком да јој помогне да са примитивним справицама обраде мало имање”. Желећи да се школује, дечак је “са малим дрвеним коферчићем у који му је мајка спаковала мало веша” стигао у град у којем је била средња пољопривредна школа. После годину дана, избио је рат, Душанов отац је стрељан, а он је радио код сеоских газда. Чувајући стада по ливадама дошао је у додир са партизанима и постао њихов курир. После рата је наставио школовање, завршивши школску годину “са одличним успехом”, а на новогодишњој конференцији изабран је за руководиоца актива, чиме су другови показали “поштовање и љубав” према некадашњем партизанском куриру. Чланак се завршавао: “Данас Душан вредно учи. Он пред собом има још увек задатак који је као дете поставио – да буде пољопривредни стручњак – агроном”.¹¹⁴

У раду школа било је и разноврсних дисциплинских проблема. У једној школи у Босни и Херцеговини се десио “један случај колективног кршења радне дисциплине

¹¹⁰ (Одлука о постављању чланова Савезне комисије за оцену уџбеника за средње пољопривредне школе), АЈ, 4 – 66 – 465; (Допис Министарства пољопривреде Комитету за школе и науку, 25. фебруар 1945), АЈ, 315 – 28 – 66.

¹¹¹ “Одређивање комисије за pregled udžbenika za srednje poljoprivredne škole”, АЈ, 315 – 29 – 76.

¹¹² Исто.

¹¹³ (Распис Министарства пољопривреде НР Хрватске о упису у први разред средњих пољопривредних школа школске 1948/49), АЈ, 4 – 117 – 733.

¹¹⁴ Д. М., “Будућност сеоског детета”, *Млади задругар*, 4/1949, 17.

од стране ученика”, али је ситуација решена “енергичним казнама”.¹¹⁵ Нису били ретки случајеви искључивања ученика из школе, уз забрану уписа у другу школу на читавој територији ФНРЈ.¹¹⁶ Та забрана била је, у основи, аутоматска, при чему је постојећа пракса да је омогућавано ученицима искљученим из школе у једној републици да школовање доврше у другој сматрана, према тумачењу Комитета за школе и науку, противуставном.¹¹⁷ Карактеристичан је, међутим, и један документ који сведочи о настојањима да се у односе ученика и наставника унесе више педагошког, а мање дисциплинског деловања: “из записника о саслушању ове ученице (која је искључена из школе – прим. С. М.) не види се колико је наставнички збор, пре него што је донео овако строгу одлуку, уложио труда да помогне овој другарици. Напротив, из записника се да закључити да се наставници школе у Крижевцима формалистички и непедогошки односе према васпитању омладине, да не осећају довољно дух нове школе и да васпитању прилазе без довољно топлине и љубави према својим воспитаницима”. Препоручујући наставницима да прочитају *Педагошку поему* од познатог совјетског педагога Макаренка, савезно Министарство је заузело став да ученицу не треба искључити из школе.¹¹⁸

Ради постизања што бољих успеха у школовању ученика међу пољопривредним школама су организована такмичења, чије је одржавање прописивало савезно Министарство пољопривреде. Школе су се такмичиле у постигнутом успеху у настави, уређењу и одржавању збирки (примерака разних плодова, хербаријума и сл.) и изради наставних средстава, у културно-просветном уздизању, у постигнутим резултатима у раду на школским економијама, у разним акцијама на селу (уништавање штеточина, држање предавања, уређење гробова палих бораца итд.), у “висини организације у погледу дисциплине рада у школи, интернату и газдинству”.¹¹⁹

Приликом контроле рада једног броја средњих пољопривредних школа у Министарству пољопривреде је почетком 1949. сачињен доста обесхрабрујући извештај. Према увиду савезног Министарства пре свега сама републичка министарства нису имала добар увид у стање у школама. Било је више школа у којима

¹¹⁵ “Тромесечни извештај о раду средњих пољопривредних и ветеринарских школа”, АЈ, 4 – 119 – 742.

¹¹⁶ (Образложења искључења ученика из средњих пољопривредних школа), АЈ, 4 – 119 – 742.

¹¹⁷ (Допис Комитета за школе и науку Министарству пољопривреде ФНРЈ), АЈ, 4 – 117 – 733.

¹¹⁸ (Допис Министарства пољопривреде ФНРЈ школи у Крижевцима), АЈ, 4 – 66 – 465.

¹¹⁹ (Извештаји о резултатима такмичења), АЈ, 4 – 117 – 946.

није извршен план уписа. Од прегледаних школа у Србији и Хрватској само су по једна у обе републике имале израђен план рада. Слаба припрема, кашњење, па и недолазак наставника на наставу такође су уочавани као чест проблем. За поједине предмете нису били на време обезбеђени наставници, па је настава заостајала. За све школе је оцењено да наставници не посвећују довољно пажње стручном и педагошком усавршавању, да “нису добри васпитачи својих ученика” и да су ученици “по завршетку предавања препуштени сами себи”. Односи у наставничким колективима описивани су као “нездрави”, што је претило извршавању наставних задатака што се “негативно одражава и код ученика”. Због кривице наставника многи ученици пољопривредне школе у Ваљеву напустили су школовање и “одлазе у индустрију”. У методици наставе примећивао се формализам, који је био “карактеристика старе школе”. Осим школе у Вршцу, ниједна од посећених школа није усклађивала “теорију са праксом”. Као нарочит проблем истицан је лош смештај у интернатима и недовољна брига за ученике, нарочито болесне, при чему се дешавало да ни лекар није позиван “кад је то стварно потребно”. Стање исхране је такође било лоше, па су ђаци у хлебу проналазили “канап и друге прљавштине” или су пак, као у школи у Зарчетју, добијали непечен хлеб “гори... од хлеба који добија остало грађанство у том месту”.¹²⁰

Из таквих школа излазили “недоучени пољопривредни техничари”, који су се у пракси “слабо сналазили”.¹²¹ Главна замерка овом средњошколском кадру била је та што у производњи нису могли бити довољно искоришћени. Велики број њих био је премлад, са недовољном претходном спремом, а у производњи нису показали резултате који су се од њих очекивали, јер нису имали довољно практичног знања, стицаног на само 4 – 6 часова практичне наставе недељно, са обавезном једномесечном летњом праксом. Из школе су понели углавном теоретско образовање (некада је било и до 9 часова теоријске наставе дневно).¹²² Иако је постојала велика потреба за пољопривредним стручњацима, пољопривредни техничари су тешко налазили запослење. Државна добра и задруге су најчешће одбијале да запошљавају млади кадар, а администрацији нису били потребни у већем броју него што их је било.

¹²⁰ (Извештај о стању у пољопривредним школама у ФНРЈ), АЈ, 4 – 119 – 742.

¹²¹ М. Медих, н. д., 8.

¹²² С. Петровић, “Осврт на извршење Петогодишњег плана уздизања пољопривредних техничара и на резултате рада средњих пољопривредних школа”, 6; М. Панић, “За већу стручност у средњим и нижим пољопривредним школама”, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије*, 6/1951, 23–24.

Тако је настајала парадоксална ситуација: кадра је било недовољно, а онај који је постојао остајао је неупослен. Тамо где је посла и потребе било, а то су задруге – због обостране одбојности – пољопривредни стручњаци се нису запошљавали ни у броју који би био најнужнији.¹²³

Како би се стекао бољи увид у рад пољопривредних школа савезно Министарство пољопривреде је од републичких министарстава захтевало да се више посвете пољопривредним школама и да Министарству шаљу тромесечне извештаје о стању у овим школама. Према првом таквом извештају из Србије, ситуација у школама почела је да се поправља захваљујући томе што је Министарство пољопривреде НР Србије почело да у школе шаље инструкторе, али је њих било недовољно – само 3, на 17 средњих и 20 нижих пољопривредних школа, колико их је у том тренутку било.¹²⁴

Због великог значаја који је придаван механизацији пољопривреде, савезна влада је октобра 1945. основала специјализовану пољопривредно-машинску школу у Земуну, која је била једина средња школа која се налазила под непосредном управом савезног Министарства пољопривреде.¹²⁵ Школа је новембра 1946. премештена у Винковце.¹²⁶ Током зиме 1945/6. у школи је одржан курс за инструкторе за потребе тракторских курсева које је требало организовати широм земље. Средња пољопривредно-машинска школа је отворена за потребе попуњавања кадра ПМС, за потребе социјалистичких пољопривредних газдинстава, државних и задружних, као и за потребе машинске индустрије.¹²⁷ Ученици ове школе махом су били стипендисти савезног министарства пољопривреде. Међутим, само је прва генерација ученика била распоређена у ПМС. Већ од друге генерације ПМС више нису постојале, па су свршени средњошколци упућивани на рад у фондове за механизацију. Ова школа била је јединствена по профилу кадра који је образовала, не само у Југославији, већ и када се посматрају друге земље источне Европе.¹²⁸ Иако је школовање ових ученика било намењено

¹²³ Б. Костић, “Коме недостају и где се крију наши пољопривредни кадрови”, 3; М. Гојковић, “О неким питањима рада, запослења и праксе пољопривредних инжењера и техничара”, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије*, 7–8/1952, 16.

¹²⁴ “Тромесечни извештај о проблематици уздицања средњег стручног кадра” (Србија), АЈ, 4 – 119 – 742.

¹²⁵ “Правилник о оснивању и организацији Савезне пољопривредно-машинске школе у Земуну”, *Службени лист ДФЈ*, 80/1945.

¹²⁶ “Решење о оснивању Савезне средње пољопривредно-машинске школе у Винковцима”, *Службени лист ФНРЈ*, 99/1946.

¹²⁷ А. Патарчић, “Преглед изобразбе кадра у пољопривредно-машинској служби”, 17–18.

¹²⁸ “Решење о оснивању Савезне средње пољопривредно-машинске школе у Винковцима”, *Службени лист ФНРЈ*, 99/1946; “Решење о измени Решења о оснивању Савезне средње пољопривредно-машинске

превасходно за потребе социјалистичког сектора, они су преко организација у којима су били запослени, у мери у којој је то било предвиђено локалним пољопривредним плановима, учествовали и у обради имања инокосних сељака. Школовање је трајало четири године и матуранти ове школе били су у свему изједначени са свршеним ђацима других потпуних (четворогодишњих) пољопривредних школа.¹²⁹

Међутим, школа је од оснивања имала велики проблем са стручним кадром, који није могао да се устали. При томе, средином 1949. “и надаље је стање такво, да је школа машинског смера, а само је потписани машинац, и то још директор, па само делимично долази у обзир као наставник”.¹³⁰ У савезном Министарству овај проблем су намеравали да за почетак реше тако што би задржали као техничаре и предаваче “5 – 6 најбољих ученика”, матураната, а од Савезне планске комисије је затражено да један број дипломираних инжењера машинства распореди у ову школу.¹³¹ По завршеном школовању, у школи су заиста 1949. као наставници задржани најбољи ученици, а они су били уписани и као ванредни студенти на Машинском факултету у Београду.¹³²

О броју ученика који ће се уписивати у средње школе и факултете одлучивала је Савезна планска комисија, према потребама реализације Петогодишњег плана.¹³³ Пошто су се квоте ученика одређивале плански, за добре ученике се водила својеврсна борба. Управа пољопривредно-машинске школе у Винковцима изражавала је Министарству пољопривреде ФНРЈ незадовољство нарочито због држања НР Србије, из које за школску 1949/50. уопште нису одређени ученици, иако је “квота” за Србију била 30 ученика. Изражавајући уверење да у Србији “не намеравају уопште да изврше на њих разрезан упис”, управа школе је тражила интервенцију Министарства. Због таквог става Србије, школа је Министарству најављивала да ће објавити конкурс у новинама за упис “из слободне руке”, како би се испунио уписни план, што ће се неминовно одразити на успех будући да ће у школу на крају доћи “оно што није могло

школе у Винковцима”, *Исто*, 21/1948; М. Ј. “Пољопривредно-машински техникум у Винковицима”, *Социјалистичка пољопривреда*, 2/1951, 100.

¹²⁹ (Правилник о раду Школе за пољопривредно стројарство у Винковцима), АЈ, 4 – 49 – 376.

¹³⁰ (Извештај о раду пољопривредно-машинске школе у Винковцима, мај 1949), АЈ, 4 – 119 – 742.

¹³¹ (Допис Министарства пољопривреде ФНРЈ Комисији државне контроле), АЈ, 4 – 119 – 742.

¹³² (Допис директора пољопривредно-машинске школе у Винковцима Министарству пољопривреде ФНРЈ), АЈ, 4 – 119 – 742.

¹³³ “План уписа у средње и високе школе у школској 1948/49”, АЈ, 4 – 117 – 733.

нигде да се упише”.¹³⁴

3. Високо пољопривредно образовање

На крају, кратко ћемо поменути и то да је у Југославији после ослобођења настављен рад на пољопривредним факултетима у Београду (Земун) и Загребу. Поред ова два факултета, основана су још четири нове високошколске установе у Љубљани, Скопљу, Сарајеву и, касније (1956) Новом Саду.¹³⁵ Рад ових факултета био је у надлежности републичких влада, док је савезна само прописивала општи правилник о раду факултета.¹³⁶

Пошто је за време рата страдао Пољопривредни факултет у Земуну, у захтевима за репарацију појавила се и ставка да Немачка треба да снабде свим неопходним материјалом један пољопривредни факултет.¹³⁷ Такође, када је обновљен рад Пољопривредног факултета у Земуну 1945, пошто је утврђено да је знатан део инвентара овог факултета био пренет из Земуна у пољопривредне школе у НДХ, послат је званични допис о повраћају средства Факултету у Земуну. Међутим, са повраћајем се одуговлачило, а и оно што је било враћани налазило се у веома лошем стању.¹³⁸

Приликом обнављања рада Пољопривредног факултета у Београду заузето је становиште да је потребно више специјализације пољопривредних инжењера, што је отпочињало на трећој години студија. Будући да није било могућности за истинску ужу специјализацију, то се постизало различитим распоредом испитне материје (испитним програмом), при иначе сличној структури испита на више смерова. У наставу је уведено више практичних активности него што је то био случај раније, а била је предвиђена и обавезна феријална пракса, после треће године студија.¹³⁹

¹³⁴ (Допис пољопривредно-машинске школе у Винковцима Министарству пољопривреде ФНРЈ), АЈ, 4 – 119 – 742.

¹³⁵ Lj. Vožić, *n. d.*, 631.

¹³⁶ “Правилник о настави, трајању студија и наставном плану и програму на пољопривредно-шумарским факултетима универзитета Федеративне Народне Републике Југославије”, *Службени лист ФНРЈ*, 109/1947.

¹³⁷ (Дискусија проф. др С. Николића), *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, *Додатак – Савезна конференција за научно-истраживачки рад у пољопривреди*, 105.

¹³⁸ (Допис Пољопривредног факултета у Земуну Ректорату Београдског универзитета), АЈ, 313 – 6 – 5.

¹³⁹ “Коментар новог наставног плана и програма Пољопривредно-шумарског факултета”, АЈ, 4 – 38 – 326.

Пошто је као један од великих недостатака образовног система у Краљевини навођена њена анахроност услед чега су слушаоци “више упознавали са принципима рада ашова, него трактора”,¹⁴⁰ после обнове рада Пољопривредног факултета у Земуну, на овој високошколској установи предност је дата савладавању савремених пољопривредних метода. То је било условљено потребом тренутка и захтевом за што бржим добијањем високог стручног кадра за практичне потребе рада у пољопривреди и њено усавршавање. Због тога је акценат био у већој мери требало да буде на наставним него на научним активностима.¹⁴¹

У том погледу нарочито важно било је питање праксе. Посебно место у високом образовању имала су зато факултетска добра. Према тумачењу министра Чубриловића, та добра требало је да буду “предузећа са научним задатком” и да се код њих не поставља питање рентабилности. Она би у свему требало да функционишу као ДПД, да имају такву организацију, “али не за зараду по принципима привредних предузећа, него за учење студената”. На факултетским добрима требало је подучавати студенте како стручним пољопривредним, тако и свим организационим пословима.¹⁴²

Пољопривредни стручњаци нарочито су истицали важност школовања и усавршавања у иностранству.¹⁴³ Један број студената из Југославије већ после рата је послат на студије у ван земље. Највећи број је одлазио у СССР. У школској 1946/47. на студије пољопривреде и сродних дисциплина отишло је 30 од 229 студената (13,1%), а 1947/48. нешто мање – 25 од 198 студената (12,6%). На студије пољопривреде у Француску је већ 1945/46. отишло 11 од 127 студената (8,7%), а у Чехословачку 31 од 271 студента (11,4%).¹⁴⁴

Значајан вид усавршавање стручњака у области пољопривреде било је и праћење стране литературе. Из сумарног прегледа објављених приказа радова у водећем стручном агрономском часопису – *Архив за пољопривредне науке и технику* (1946–

¹⁴⁰ Л. Ерцеговац, “Значај агронома у јачању и развијању пољопривредне машинске службе”, *Пољопривреда* 6/1949, 32.

¹⁴¹ Ж. Тешић, “О задацима и организацији научно-истраживачког рада у заводима пољопривредног факултета”, *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, Додатак – Савезна конференција за научно-истраживачки рад у пољопривреди, 98.

¹⁴² (Дискусија Васе Чубриловића), *Исто*, 100–101.

¹⁴³ Д. Ћосић; П. Марковић, “О изграђивању агрономских кадрова”, *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, Додатак – Савезна конференција за научно-истраживачки рад у пољопривреди, 91.

¹⁴⁴ М. Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд 2008, 469–513.

1948) односно *Архив за пољопривредне науке* (1951–1953), видљиво је да је до 1948. готово сасвим доминирала совјетска литература, а да се то стање променило после сукоба са Информбироом, када додуше не опада интерес за совјетску науку и литературу, али се у више него раније странице часописа отварају и за литературу из западних земаља, посебно са енглеског говорног подручја.

Језик	1946–1948	1951–1953	Укупно
Руски	54	198	252
Енглески	10	201	211
Немачки	6	111	117
Француски	11	47	58
Италијански	-	9	9
Бугарски	3	-	3
Чешки	4	2	6
Пољски	0	1	1
Шведски	0	1	1

Према рубрици “Прикази радова” у часопису *Архив за пољопривредне науке и технику*

Значајан вид стицања нових знања и искустава у раду било је и слање домаћих стручњака, како оних са факултетским, тако и оних са средњошколским образовањем, на разна усавршавања у иностранству. Како би се надокнадили недостаци у домаћем образовању за пољопривредну делатност, са савезне конференције пољопривредних стручњака и представника државних установа задужених за питања пољопривреде поручивано је “да би се постојећем стручном кадру знатно олакшало упознавање нових стручних проблема, кад би му се омогућио боравак у СССР”.¹⁴⁵ Бројна решења савезног министра пољопривреде, односно председника Савета за пољопривреду и шумарство о одобрењима за боравке у страним земљама и похађање тамошњих курсева сведоче о живој сарадњи са пољопривредним установама из иностранства и међународним организацијама. Стручњаци из Југославије усавршавали су се у СССР, али већ од 1946. одлазили су у Италију, Француску, Чехословачку, Велику Британију, Швајцарску, САД, Нови Зеланд и у друге земље. Међутим, дешавало се и да са образложењем о великој ангажованости у радовима, стручњаке из Југославије

¹⁴⁵ “Закључци Секције за пољопривредну економику”, *Архив за пољопривредне науке и технику*, 2/1947, Додатак – Савезна конференција за научно-истраживачки рад у пољопривреди, 83.

надлежне установе ипак не пошаљу на курсеве у иностранство, за које су стизали позиви разних установа.¹⁴⁶

Од 1920. до 1939. на пољопривредним факултетима у Краљевини Југославији дипломирало је 1.865 студената,¹⁴⁷ а од 1945. до 1953. образовано је 2.287 инжењера агрономије.¹⁴⁸ До 1953. студије је завршио и 1.351 ветеринар.¹⁴⁹ Ипак, већ 1950. уочено је да се настава на факултетима и средњим школама одвојила од праксе. О неким практичним питањима говори се превише “енциклопедијски”, како је истицао Ф. Лескошек. Од пољопривредних факултета се очекивало да дају “кадрове који ће гледати на развитак пољопривреде кроз социјалистичке наочере”, што је пре свега значило да “сваки агроном који изађе са факултета мора да зна шта је задруга и какав је њен задатак”.¹⁵⁰ Показало се да се у новој Југославији готово у истоветном облику јавио онај исти проблем који је на почетку изградње и омасовљења пољопривредног образовања нова држава желела да избегне, односно појава да школовани агрономи немају много непосредног контакта са пољопривредном производњом.¹⁵¹

Према сумарним оценама с краја посматраног раздобља, упркос свим напорима до 1953. још увек није била успостављена ефикасна пољопривредна служба: бирократизам је узимао маха, па је “за рад на бољој организацији производње, стручном уздизању произвођача итд. остало врло мало, или нимало времена”.¹⁵² Пољопривредни произвођач је, према оцени стручњака, и даље дио “на ниском културном нивоу са slabим техничким знањем, конзервативан”, а оцењивано је и да “споро усваја нове методе и тешко овладава модерним средствима за производњу”.¹⁵³ Још је крајем 1951. у извештају УО ГЗС ФНРЈ оцењивано да задруге не играју улогу коју би могле и коју би требало да играју у просвећивању сељака, будући да су добиле читаве библиотеке, радио и кино-апарате, као и погодне задружне домове, у вези са

¹⁴⁶ (Позиви за учешће на курсевима у иностранству; решења о слању на усавршавање; образложења учешћа односно неучешћа у раду курсева у иностранству); АЈ, 4 – 28 – 263; АЈ, 4 – 118 – 738.

¹⁴⁷ *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, књига I, Београд 1932, 388; *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, Београд 1941, 368.

¹⁴⁸ *Статистички годишњак ФНРЈ*, Београд 1954, 362.

¹⁴⁹ *Пољопривреда Југославије и изгледи њеног развоја*, 11.

¹⁵⁰ (Дискусија Е. Кардеља на конференцији у Комитету за задругарство), “Konferencija Komiteta za zadugarstvo Vlade FNRJ, 24. V. 1948”, АЈ, 325 – 1.

¹⁵¹ “Саветовање инжењера и техничара о проблемима механизације и електрификације пољопривреде”, *Poljoprivreda*, 5–6/1950, 14.

¹⁵² М. Туцовић, “Како организовати пољопривредну службу у даљој фази нашег привредног развитка”, 29.

¹⁵³ М. Ивановић, “Унапређење и развој наше пољопривреде”, 30.

којима је, додуше, било указивано да се “употребљавају у све друге сврхе, само не у оне за које су одређени”.¹⁵⁴ Изношене су оцене да у суштини нема целовито организоване службе унапређења пољопривреде, већ су организовани само поједини делови, мада и то са променљивим успехом.¹⁵⁵

Ни научне установе, упркос амбициозним намерама, нису доспеле до непосредних произвођача и, штавише, “нису успеле пронаћи ни целисходну садржину свога рада”, па самим тим “ни везу са правим, актуелним проблемима наше пољопривредне производње”. Проблем је био и неповољан распоред научних установа (института, завода, лабораторија). Негде их је било у већем броју на малом простору, а негде чак и “пространи рејони остају без и једне од њих”.¹⁵⁶ Осим тога, упућивана је отворена критика да се “претерало” у проглашавању одређених нарочито рејонских станица у научне установе, иако то оне “ни по свом кадровском саставу, ни по својој опремљености нису”.¹⁵⁷ Једно од решења овог проблема виђено је и у допуњавању управне службе стручњацима који би радили на унапређењу пољопривреде. Међутим, са друге стране, појавиле су се тврдње да је неопходно одвојити управни апарат од службе за унапређење пољопривреде, будући да ће се тако служба више приближити произвођачима.¹⁵⁸ Велика очекивања на том плану полагана су у ДПД и задруге, као и научне установе. Постало је актуелно и питање “лика агронома”, уз неизбежан нагласак да он мора да буде формиран за службу “не у срезу, већ – или у научној установи... или у услужној”. Укратко, “треба оспособљавати агрономе, стручњаке за производњу”.¹⁵⁹

¹⁵⁴ *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ поднет на III редовној годишњој скупштини*, 55.

¹⁵⁵ М. Ивановић, “Организација службе унапређења пољопривреде”, 54.

¹⁵⁶ М. Туцовић, “Како организовати пољопривредну службу у даљој фази нашег привредног развитака”, 29.

¹⁵⁷ М. Ивановић, “Организација службе унапређења пољопривреде”, 55.

¹⁵⁸ И. Р. М., “Организација службе у пољопривреди”, *Социјалистичка пољопривреда*, 8–9/1953, 42.

¹⁵⁹ Исто.

VII

ПРОМЕНЕ У ПОРЕСКОМ СИСТЕМУ КАО ИЗРАЗ ЗАОКРЕТА У АГРАРНОЈ ПОЛИТИЦИ ПРЕМА СЕОСКОМ ПОСЕДУ

1. Закон о непосредним порезима из 1945. године

У Краљевини Југославији сељаштво је било опорезивано по чистом катастарском приходу. Осим што је био компликован, порески систем међуратне Југославије, у делу у ком се односио на сељаштво, био је у велико мери рестриктиван и неправичан.¹ Тај систем је погодовао богатијим слојевима, будући да је подразумевао опорезивање по норми, односно по процењеном приносу по јединици површине у одређеном крају (чист катастарски приход). То је значило, да је за исту јединицу површине, истог квалитета, сиромашнији сељак, чија је земља давала мањи принос по јединици површине (услед лошије обраде, због коришћења семена слабијег квалитета или немогућности примене агротехничких мера) морао за порез да издвоји већи део производа него богати сељак који је имао могућност да производи више и квалитетније.²

После завршетка рата, а пре доношења посебног закона који би регулисао пореско оптерећење сељаштва, порез је за друго полугође 1944. и за 1945. разрезиван на основу појединачних упутстава. Повереник финансија НКОЈ донео је најпре упутство о наплати пореза за друго полугође 1944. То упутство је полазило од пореског система Краљевине Југославије, док су сва пореска давања из времена окупације, као и специјални порез за Фонд народне одбране, уведен пред почетак рата у Југославији, укинута.³ Упутство је, иако базирано на пореском систему Краљевине Југославије, тај систем модификовало: Прво, као пореска основица узет је чист катастарски приход из предратног периода, увећан четири пута. Будући да је чист катастарски приход био

¹ О. Благојевић, *Опорезивање*, 82–83.

² R. Radovanović, “Novi zakon o neposrednim porezima”, *Finansije*, 1/1946, 21–22; Р. Радовановић, “Катастарски доходак и опорезовање прихода од пољопривредне делатности”, *Социјалистичка пољопривреда*, 8–9/1953, 53; L. Karli, *Porez na dohodak poljoprivrednih domaćinstava*, Zagreb 1952, 12–15; О. Благојевић, *Опорезивање земљорадника*, Београд 1997, 86; (Елаборат о пољопривредној политици у Југославији, 1945), АЈ, 4 – 36 – 311.

³ О. Благојевић, *Опорезивање*, 86.

израчунат према вредности пољопривредних производа у предратним динарима, која је била “за неколико десетина пута већа” од вредности динара после ослобођења, чисти катастарски приход није био повећан по тој сразмери “због тога што се узима у обзир да је земљорадник за време окупације подносио највеће жртве”. Друга важна измена односила се на допунски порез, чије су стопе повећане два и по пута у односу на период до 1941. На тај начин порез је више захватио приходе имућнијих слојева, уводећи оштру пореску прогресију од 5 до 42,5%, што је са задржаном пореском основицом од 12% чинило пореско оптерећење од 17–54,5% за богатије сељаке. Треће, порез су наплаћивали НОО, преко пореских управа и финансијских дирекција, а где ови органи нису постојали било је предвиђено формирање привремених помоћних органа НОО.⁴ Тиме је наплата пореза, како се тврдило, предата у руке самог народа, а није препуштена раније омраженим пореским органима.⁵ Што се тиче посредних пореза, који су нарочито тешко погађали сељаке, они нису били одмах укинати, али су биле смањене пореске стопе за производе и услуге које користе шири слојеви становништва.⁶ Како би локални органи власти могли да функционишу, одобрен је и разрез приреза на основни порез, али само као јединствени износ за потребе округа, среза и места, уз поделу тако скупљених средстава на ова три нивоа власти сразмерно њиховим потребама.⁷ За крајеве у којима су подаци о катастарском чистом приходу били у рату уништени нова израчунавања је, према подацима о наплати пореза у тим крајевима из година пре рата, утврђивало Повереништво финансија и тако утврђене износе слало локалним органима који су даље разрезивали порез на домаћинства према важећим упутствима за друго полугодиште 1944.⁸

Исти принципи задржани су и у наплати пореза за прво полугодиште 1945, при чему су стопе допунског пореза утврђене у распону од 6 до 50%, чиме се прогресивно пореско оптерећење имућнијих сељака, са општом основицом од 12%, повећало на 18–62%. При свему томе, битна разлика односила се и на пореску основицу допунског

⁴ “Упутство за разрез и наплату пореза за друго полугође 1944 године”, *Службени лист ДФЈ*, 2/1945.

⁵ “Народни одбори треба да посвете пуну пажњу припремама за благовремени разрез пореза”, *Борба* 4. јун 1947.

⁶ R. Radovanović, *Poreski sistem FNRJ*, Beograd 1950, 14–15.

⁷ “Одлука о увођењу разреза и наплате приреза на државни основни порез”, *Службени лист ДФЈ*, 04/1945; О. Благојевић, *Опорезивање*, 86.

⁸ “Упутство о плаћању пореза за 1945 и о разрезу земљарине за II полугође 1944 год.”, *Службени лист ДФЈ*, 5/1945.

пореза: у разрезу пореза за 1945, при одређивању основице основног пореза, задржан је стари систем разбијених прихода, али су у наплати допунског пореза, сви приходи обвезника обједињени и задужење израчунато према том укупном приходу, како би се пореска прогресија што оштрије применила на имућније слојеве.⁹ Суштина је, дакле, била у томе, да су власти настојале да што више заостре пореску прогресију и тиме више пореза захвате од имућнијих слојева становништва.

Почетком маја 1945. Министарство финансија припремило је Пројект закона о наплати и разрезу пореза, који је требало да регулише и опорезивање земље, као један од облика непосредног пореза. У овом пројекту закона било је предвиђено да пореска основица буде удвостручени чисти катастарски приход из међуратног периода. Узимање двоструког, а не четвороструког износа чистог катастарског прихода указује на то да се настојало изаћи у сусрет сиромашнијим сељачким слојевима, док се оштром прогресијом могло више узети од имућнијих сељака, тиме што је задржана пореска прогресија од 6 до 50% из упутства за разрез пореза за 1945.¹⁰

На овај нацрт закона Министарство пољопривреде је саставило примедбе, у којима је пре свега изражено негодовање због утврђивања овакве пореске основице. Полемишући са образложењем предлагача закона и тврдњом да се “ни после увођења нове валуте и максимирања цена земљорадничких производа услед садашњих прилика вредност тих производа неће свести на износе из 1925–1928, на основу којих је израчунат предратни катастарски приход”,¹¹ у примедби Министарства пољопривреде се каже да оваква тврдња није ничим поткрепљена и да се писцу образложења учинило да “ратно доба претставља период великог просперитета” пољопривреде и да је због тога треба “јаче опорезовати”, што је, иначе, било “врло раширено” мишљење. А истина је, тврди се у објашњењу Министарства пољопривреде, сасвим супротна: не само да је пољопривредна производња опала у ратом разореним крајевима, већ је она претрпела озбиљне губитке у свим областима. Сточни фонд је у највећој мери страдао, што се директно одражавало на квалитет обраде земље, као и на њено ђубрење услед мањка стајског ђубрета. Што се тиче вештачких ђубрива, њихова употреба никад није

⁹ “Упутство за разрез и наплату пореза у 1945 години”, *Службени лист ДФЈ*, 11/1945.

¹⁰ “Предлог закона о изменама и допунама прописа о разрезу и наплати пореза”, *Законодавни рад Претседништва...*, 195.

¹¹ *Законодавни рад Претседништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Претседништва привремене народне скупштине ДФЈ (19. новембра 1944 – 27 октобра 1945)*, 195.

ни била довољна, а током рата се додатно смањила. Такође, проблем за сељаке представљала је и чињеница да је обим производње пољопривредних производа који су се у том тренутку продавали по немаксимираним ценама (поврће, воће, млеко, живина, јаја) био веома низак, само 20–30%. Све у свему, у Министарству пољопривреде се тврдило да, не само да је нетачно да су приходи сељаштва већи него пре рата, него чак нису ни једнаки. Извесне повећане количине новца код сељаштва последица су једино чињенице да оно за тај новац током рата није имало шта да купи, а оно што је тада и постојало у продаји било је за сељака прескупо. На примедбе да је забележено да су се сељаци током рата толико обогатили “да купују чак и клавире”, у овом краћем елаборату Министарства пољопривреде се каже да су то били само усамљени случајеви.¹²

На састанку Законодавног одбора АВНОЈ-а 2. маја 1945. године против овог пројекта закона иступили су Јурај Шутеј, министар без портфеља, и Васа Чубриловић, министар пољопривреде, предлажући да се закон повуче из процедуре и доради. Председник Законодавног одбора Моша Пијаде сагласио се са предлогом, као и остали чланови одбора, па је закон повучен “ради даљег проучавања”, тим пре што на седници није било ни представника предлагача.¹³

Међутим, истог дана заседало је и Председништво АВНОЈ-а, на којем је прочитан предлог закона, будући да је Министарство финансија инсистирало на томе да је доношење закона неопходно. Моша Пијаде је истакао да се мора водити рачуна о томе да се држави што пре омогући финансирање и да је због тога неопходно донети одговарајући закон. Он је члановима Председништва АВНОЈ-а прочитао нацрт закона, али тај предлог није задовољио ни чланове Председништва. Марко Вујачић и Сретен Вукосављевић истакли су осетљивост овог питања у широким слојевима становништва. Вујачић је изразио сумњу у погледу тога да ли предлог закона омогућава праведно опорезивање, док је Вукосављевић истакао да је порески систем “увек у народу био тема од које се полазило у критиковању и хваљењу сваке владе и владавинске комбинације”. Подржавајући став да свакоме треба одредити порез према економској снази, Вукосављевић је дебату искористио и да констатује да “смерове

¹² (Примедбе Министарства пољопривреде на Нацрт закона о непосредним порезима), АЈ, 4 – 1 – 1.

¹³ *Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i privremene narodne skupštine DFJ po stenografskim beleškama i drugim izvorima* (3 aprila – 25 oktobra 1945), 35.

имовног изједначавања, нарочито на селу, треба изводити отвореним одузимањем делова имања, али не неправедним порезима”. Своје излагање Вукосављевић је закључио истицањем важности изградње “пореског морала” што се неправичним опорезивањем не може постићи.¹⁴

Примедбу процедуралне природе имао је и Франо Фрол, министар правосуђа, истакавши да Жујовић није предлог изнео пред Министарски савет. Ипак, највероватније је кључно било Хебрангово незадовољство предлогом. Он је истакао да у пројекту закона “нису ни све ствари довољно пречишћене, нити су довољно јасно формулиране”, а затим је наставио: “Начела наше пореске политике, међутим, јасна су. Ми смо за то да се пореске стопе одређују точно према економској снази сваког пореског обвезника, и да се они који најмање имају задужују најмањом стопом, а да они који имају више, који су економски јачи, да више и дају држави”. Због тога је и Хебранг истакао да сматра да би било најбоље “да се ово тугаљиво питање још једном проучи”.¹⁵ Тако је први покушај да се усвоји законски акт који би регулисао питање пореза доживео неуспех, и то баш на питању опорезивања прихода од земље.

Нови предлог Закона о непосредним порезима усвојен је 20. новембра 1945. и требало је да важи од 1. јануара 1946. Новина у овом закону било је увођење пореза на (стварни) доходак, који су грађани плаћали према пореским групама, зависно од карактера дохотка (пољопривредни доходак, доходак радника и намештеника, и др.). То је значило да се за пореску основицу узимао збир свих прихода, а не сваки приход појединачно, како је било у време до 1941. Пољопривредници су спадали у другу групу, која је порез плаћала по процени без пријаве, што је значило да се њихов доходак комисијски процењивао. Доходак од пољопривреде исказивао се као збир свих прихода од пољопривреде једног земљорадника и тако добијен доходак опорезиван је по јединственој прогресивној пореској стопи. Носилац пореског задужења било је свако лице које поседује пољопривредно земљиште на територији одређене републике и које са тог земљишта остварује доходак. Земљорадником је сматран свако ко је остваривао основни приход бавећи се пољопривредом. Уколико је

¹⁴ М. Исић, *С народом*, 262–263; *Законодавни рад Претседништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и претседништва привремене народне скупштине ДФЈ (19. новембра 1944 – 27 октобра 1945)*, 197.

¹⁵ *Законодавни рад Претседништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Претседништва привремене народне скупштине ДФЈ*, 197.

земљорадник имао и друге приходе, изван пољоприведе, сви они су се сабирали, али су представљали другу пореску основицу, односно нису удруживани са приходом од пољопривреде, чиме су пореска основица, а тиме и ефекат пореске прогресије били мањи. Уколико је у заједничком домаћинству са земљорадником живео и неко ко је остваривао сопствени приход од пољопривреде, то се сматрало за посебну пореску основицу, за коју је порез плаћало лице које је приход остваривало. Уколико су два или више земљорадника остваривали приход од неподељеног имања у сувласништву, пореска основица се утврђивала за сваког од њих појединачно, према учешћу у приходу. Коначно, уколико власник пољопривредног земљишта није сам учествовао у његовој обради, онда није спадао у категорију земљорадника и плаћао је порез по другим критеријумима: морао је пријавити приход који је остваривао по основу власништва над земљом, при чему се тај приход сабирао са осталим приходима тог лица, чинећи заједно са њима јединствену пореску основицу.¹⁶

Пореске стопе основног пореза кретале су се од 12% за лица са приходом до 1.000 динара, до 35% за лица са приходом већим од 500.000 динара. Уведен је такође и месни прирез који је био везан за прогресивни порез на доходак.¹⁷ Тако се у пракси усталило да се месни прирез наплаћивао у истој висини као и порез на доходак, односно 12 – 35%. Примера ради, најсиромашнији обвезници плаћали су 24 динара на сваких 100 динара прихода (12 динара основног пореза и 12 динара месног приреза), а имућнији 70 динара на сваких 100 динара прихода (35 динара основног пореза и 35 динара месног приреза). На овај начин нови закон је оставио доста слободе влади и локалним органима, постајући “еластично средство у рукама Партије, односно народне власти, способно да... осигура остварење основне линије Партије у погледу ограничавања и потискивања капиталистичких елемената”.¹⁸ У том смислу, и Кидрич је истицао да је порез “средство за борбу против шпекулације и одузимања дела акумулације од државе”.¹⁹

Иако је као основа за утврђивање пореза uveden стварни доходак, код опорезивања дохотка од земљишта задржан је, као основа, двоструки чист катастарски приход. Међутим, основни проблеми у опорезивању по катастарском чистом приходу били су,

¹⁶ “Закон о непосредним порезима”, *Службени лист*, 90/1945.

¹⁷ Исто.

¹⁸ R. Radovanović, *Porez na dohodak*, 22–25.

¹⁹ B. Kidrič, “Predavanja na višem ekonomskom kursu Privrednog saveta Vlade FNRJ”, 377.

пре свега, несређеност и застарелост катастарских операта, а затим и неусклађеност висине катастарског чистог прихода, утврђене још 1928, са послератним ценама пољопривредних производа. Примера ради, катастарски чисти приход од винограда износио је у Србији од 150 – 3250 динара, иако је чист приход по хектару винограда износио после рата и преко 25.000 динара.²⁰ Осим тога, чисти катастарски приход у предратном систему није укључивао приходе од сточарства и свих других видова пољопривредне активности, који су у укључени у доходак пољопривредног домаћинства који се у новом систему опорезивао. Зато је у Закону из 1945. и одређен двоструки износ катастарског чистог прихода као полазна пореска основица, која је у случају осцилација у стварним приносима од 20% коригована од стране пореских комисија.²¹ На снижење пореске основице могла је утицати елементарна непогода или отуђење земљишта које још није проведено у катастру, а на повишење нарочито родна година, обављени мелиорациони радови, савршенија обрада земље, постизање виших цена услед повољног положаја у односу на тржиште, узредна привреда која се обавља у вези са основном пољопривредном делатношћу. О свему томе пореска комисија требало је да прибави податке пре него што би утврдила пореску основицу, вишу или нижу од двоструког катастарског чистог прихода. Приликом утврђивања пореске основице постојале су и одређене олакшице. Примера ради, земљишним заједницама пореска основица се умањивала за 30%, а свим обвезницима чији приходи нису прелазили 60.000 динара за свако малолетно дете основица се умањивала за 5%. Удовице и деца бораца погинулих у рату плаћали су 50% нижи порез.²²

Друга важна новина коју је уводио овај Закон био је начин разреза пореза. При сваком ОНО и СНО постојала је пореска комисија која је утврђивала пореске основице за сваког појединачног обвезника. Пореска комисија се састојала од председника комисије и четири члана, којима су одређивани заменици. Чланство у комисији била је “почасна грађанска дужност” која се није награђивала. Чланове и заменике комисије бирао је ИО НО. Председник комисије био је члан НО задужен за руковођење финансијским пословима тог одбора. Остали чланови су се смењивали, и то тако што су, при утврђивању пореске обавезе за сваког конкретног обвезника, два члана

²⁰ Б. Јовановић, “О убирању државних прихода”, *Финансије*, 6/1947, 355.

²¹ Р. Ненадић, “Катастарски чист приход као пореска основица”, *Исто*, 11/1946, 784–788; Б. Китаљевић, “Порез на доходак земљорадника”, *Исто* 5/1947, 270.

²² “Закон о непосредним порезима”, *Службени лист ДФЈ*, 90/1945.

комисије морала бити из његовог места, а бар један члан морао је бити из његове привредне делатности, односно, у нашем случају, из пољопривреде. Водило се рачуна и о томе приликом утврђивања пореске основице за председника комисије и чланове његове породице радом комисије председава његов заменик. Чланови пореске комисије полагали су заклетву у којој су се “чашћу свога народа” заклињали да ће “верно служити народу”, “чувати и бранити тековине народноослободилачке борбе” и вршити дужност “по законима и законитим наредбама..., савесно марљиво и непристрасно”.²³ Овакав систем наплате пореза почивао је, према званичном тумачењу, “на принципу све веће демократизације државне управе, по коме се вршење управних аката, где год је то могуће, преноси на народ”.²⁴ За случај неизвршења пореске обавезе посебна комисија за наплату пореза одлучивала је о разлозима неизвршавања обавезе.²⁵

Закон о непосредним порезима из новембра 1945. примењен је у овом облику ретроактивно на ту годину, у којој је већ била наплаћена аконтација пореза према, у то време важећем, упутству Министарства финансија из марта 1945.²⁶ Главни проблем са Законом из 1945. и са Правилником донетим почетком 1946. којим је регулисана његова примена јесте непостојање прецизнијих упутстава о начину разреза пореза на доходак, односно о начину на који ће доходак уопште бити утврђен. Правилник је једино прописивао да ће податке о доходу прикупити МНО.²⁷ Осим тога, Закон о непосредним порезима, ретроактивно примењен приликом наплате пореза за 1945, пре разреза пореза за 1946. промењен је у једном битном аспекту: августа 1946. утврђено је да порески обвезник није појединац већ пољопривредно домаћинство, чиме су се сви приходи од пољопривреде које су остваривали чланови домаћинства и чије је одвојено опорезивање било предвиђано ранијом верзијом закона, у овој редакцији обједињени.²⁸ У овом облику Закон је примењен приликом разреза пореза за 1946.

И поред тога што је на овај начин допуњен, Закон из октобра 1945. веома брзо је превазиђен. Марта 1946. Сретен Жујовић је истакао да је порески систем још увек

²³ Исто.

²⁴ “Разрез и наплата пореза у ФНРЈ”, АЈ, 12 – 483.

²⁵ Исто.

²⁶ О. Благојевић, *Опорезивање*, 87.

²⁷ “Закон о непосредним порезима”, *Службени лист ДФЈ*, 90/1945.

²⁸ “Закон о потврди и изменама и допунама Закона о непосредним порезима”, *Службени лист ФНРЈ*, 067/1946; О. Благојевић, *Опорезивање*, 88.

такав да захтева непрестане поправке и ревизије.²⁹ Најпре, Закон није правио разлику између социјалистичког и приватног сектора у погледу пореске политике. Такође, сиромашни обвезници и даље су, према општем уверењу представника власти, били опорезовани више него што су то социјални обзирни дозвољавали. Чак је у говору поводом нове 1947. и Тито осудио превисоко опорезивање сиромашних и ниско опорезивање имућних сељака у току 1946, а одговорност за то пребацио на појединце који су “ненаклоњени” новој Југославији и који су се “увукли у народне власти”.³⁰ Закон је био исувише оријентисан на фискалну, а мање на политичку и социјалну димензију, а у домену аграра још није сасвим ликвидирао ни катастарски чисти приход, чиме је принцип опорезивања стварног дохотка био нарушен.

У раду среских комисија било је различитих одступања од принципа на којима је изграђиван порески систем, углавном када је реч о висини пореских задужења, али и у методама рада. Тако се дешавало, као на пример у Пчињском срезу, да се најсиромашнијем сељаку порез са 45 динара, колико је плаћао 1945. повиси на 500 динара 1946, док је најбогатијем сељаку порез са 1.804 динара смањен на 1.000 динара. У Жупањи је сељаку са поседом од 2 јутра наплаћен порез од 3.250 динара по јутру, сељаку са поседом од 17 јутара наплаћено је по јутру 1.647 динара, а сељаку чији је посед био величине 40 јутара – 1.250 динара по јутру. Осим тога, општеприсутна појава било је разрезавање пореза бирокатски, без увида у стварно стање, без консултација са месним (сеоским) органима, што је било супротно и слову и духу пореских прописа.³¹

Упркос незадовољству израженом због “искривљавања партијске линије” у пореској политици, процена финансијских власти била је да је порез за ситне и средње сељацима за 1946. био углавном реалан, тек понегде и превисок, па је било потребно вратити део пореза тим сељацима. Када је реч о богатијем слоју сељаштва, процењивано је да је порезом захваћено мање него што је требало, па је у новом разрезу пореза за 1946. то требало кориговати одговарајућим повећањем и на тај начин обезбедити повраћај оштећеним ситним и средњим сељацима: “све оне суме које би се изгубиле

²⁹ (Експозе Сретена Жујовића, 21. март 1946), *II ванредно заседање Народне скупштине скупштине ФНРЈ. 20 март – 1. април 1946 године. Стенографске белешке*, Београд 1947, 56.

³⁰ Ј. Б. Тито, “Говор на нову 1947 годину”, *Изградња*, II–2, 247.

³¹ Б. К., “Народни одбори нису поклањали потребну пажњу одређивању аконтација пореза на доходак земљорадника”, *Финансије*, 7–8/1948, 443.

исправљањем разреза код ситних и средњих земљорадника, где је било грешака” требало је покрити “опорезивањем крупнијих земљорадника оним сумама које треба стварно да плате”.³²

За потребе новог разреза пореза за 1946. на терен су упућене пореске комисије са задатком да утврде стварни доходак сеоских домаћинстава. Према упутствима финансијских власти, свака комисија била је одређена за два до три месна народна одбора, тако да би те пореске комисије на лицу места, у сваком селу, распоређивале порез, а “не би седеле у среским местима и, одвојено од народа – од оне стварности на терену, распоређивале порез”. Управо супротно, њихов задатак је био да порез распоређују домаћинствима “на јавним расправама у сваком селу пред свим грађанима” при чему би сваки грађанин имао право “да пружи податке не само о свом порезу него и о порезу сваког другог грађанина тога села”.³³

2. Закон о порезима из 1946. године

Због недостатака пореског закона из 1945. усвојен је, децембра 1946, нови Закона о порезима.³⁴ Порез је дефинисан као општа обавеза која представља допринос који предузећа, установе, задруге, организације и грађани “дају држави за привредну изградњу, материјално и културно подизање и социјално обезбеђење народних маса, за јачање државне независности и њене одбрамбене моћи и за издржавање државног апарата”. Оваква дефиниција пореза нагласила је његову социјалну и у сваком погледу друштвено-корисну функцију. Овај Закон је уопштено регулисао пореску материју, препуштајући детаљну разраду савезним и републичким уредбама. Нарочито је порез на доходак био у потпуности препуштен републикама, при чему се на савезном нивоу утврђивала само општа пореска политика у циљу обезбеђивања пореског јединства државе.³⁵ За земљораднике је од нарочитог значаја било то што је Закон донео

³² Б. Јовановић, “О убирању државних прихода”, 356.

³³ Исто, 357.

³⁴ О. Благојевић, *Опорезивање*, 89.

³⁵ (Излагање Б. Кидрича у расправи о Нацрту Закона о непосредним порезима, 21. децембар 1946), *II редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 2 децембра – 21 децембра 1946 године. Стенографске белешке*, Београд 1947, 288.

изоштравање система доходарине, доследно спроводећи принцип да пореску основицу чине стварни приходи домаћинства, чиме је напуштен остатак наплате пореза према катастарском чистом приходу. Закон је такође предвиђао прогресивне пореске стопе, али их није нормирао, препуштајући да се то уреди појединачним актима. Осим тога, у опорезивању социјалистичког сектора омогућио је извесну флексибилност како се не би теже осетиле последице пореске прогресије, што претходни закон није омогућавао. За разрез и наплату пореза Закон је задужио ИО НО, а не више пореске комисије, иако су сами ИО могли да их формирају, али су за наплату пореза били одговорни НО.³⁶

За конкретну разраду начела новог пореског закона донета је марта 1947. Уредба о непосредним порезима и у њој су земљорадници дефинисани као једна од четири групе (категорије) пореских обвезника.³⁷ У пореску основицу улазили су сви приходи које је домаћинство остварило, осим оних који су били опорезовани по неком другом основу, али је такође уведен принцип урачунавања у доходак прихода који би био остварен на земљишту које земљорадник није обрадио. Ова мера била је директно усмерена против саботаже обраде земље од стране имућних сељака, односно била је “одговор на, у овој форми, заоштравање класне борбе од стране капиталистичких елемената на селу”.³⁸ Такође, пореске стопе за најсиромашнија домаћинства значајно су редуковане, при чему су пореске основице најмањег пореза повећане: уместо некадашњих 12% пореза на приходе до 1.000 динара уведен је, као најнижи, порез од 4,5% на приходе до 2.500 динара. Најсиромашнија домаћинства су сасвим ослобођена плаћања пореза. Са друге стране, највећа пореска стопа од 35% померена је са основице од 216.000 динара, колико је износила према законском решењу из 1945, на основицу од 150.000 динара, чиме највећи проценат пореске прогресије погодио знатно шири круг имућнијих сељака, који су до тада плаћали порез од 14,5% (на приход од 150.000 динара). Уколико би се за разрез пореза формирале пореске комисије, како је Закон допуштао, њихов рад морао је бити јаван, односно пореско оптерећење сваког обвезника се утврђивао на јавним расправама.³⁹

³⁶ “Закон о порезима”, *Службени лист ФНРЈ*, 105/1946.

³⁷ О. Благојевић, *Опорезивање*, 90–91.

³⁸ Р. Алавантић, Б. Стаменски, “Наш порески систем – оружје наше политике на селу за ограничавање и потискивање капиталистичких елемената”, *Народна држава*, 5/1949, 26.

³⁹ “Уредба о порезу на доходак”, *Службени лист ФНРЈ*, 025/1947.

Са друге стране, Уредба је предвидела значајне пореске олакшице за задруге и задругаре, обезбеђујући да они свакако плаћају мањи порез него инокосни сељаци. Код задруга, као и код предузећа и приватника, по ранијем закону о непосредним порезима из 1945. у обзир је узимана само висина дохотка, што је доста оптеретило задруге, због високе пореске прогресије: по одбитку пореза преостали део дохотка који се делио члановима задруге био је понекад и мањи него код индивидуалних произвођача. То је додатно отежавало развој задругарства. Од доношења закона о порезима из децембра 1946. ситуација се за задруге мења: Доходак се није опорезивао као целина, већ се вршила његова диверсификација. Доходак се делио на део који припада задружним фондовима, затим на део који се дели задругарима као награда за рад (фонд плата) и део који се распоређује члановима по другим основама (закупи, камате и др.). На први део дохотка СРЗ и ОЗЗ нису плаћале порез. На део дохотка који се делио задругарима као награда за рад у задрузи плаћала се стопа пореза као за раднике и намештенике у случају ОЗЗ, а код СРЗ одређена је пропорционална стопа пореза од 3%. Члановима сељачких радних задруга порез је разрезиван као и инокосним сељацима, али са умањењем пореске стопе за 2. Тако је најмања пореска стопа за инокосне сељаке била 4,5%, а за задругаре – 2,5%. Исто умањење могли су да остваре чланови земљорадничких задруга за део прихода који су остваривали преко задруге. Такође, СРЗ су према одредбама Уредбе биле ослобођене плаћања пореза до 1948. године (требало је да плате порез тек за 1948. годину).⁴⁰ У сваком погледу била је недвосмислено наглашена класна суштина пореског система и његова функционална улога у социјалистичкој реконструкцији села.⁴¹

Од 1947. прешло се на систем наплате пореза за текућу годину, а не за годину уназад као до тада, тако да је те године, осим разреза пореза за 1946. извршен и разрез пореза за 1947.⁴² Иако је ово изазвало забуну код сељака, на тај начин је ликвидирана појава да је једно земљорадничко домаћинство у лошој години плаћало порез према приносима претходне, која је служила за основу и која је могла бити знатно боља.⁴³

Међутим, за 1947, упркос закону и Уредби о порезу на доходак, није се приступило утврђивању стварног дохотка, нити су утврђени принципи за разрез пореза, “зато што

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Lj. Воџић, *n. d.*, 611; М. Bogdanović, *Ekonomika poljoprivrede Jugoslavije*, Beograd 1967, 239.

⁴² Б. Јовановић, “О убирању државних прихода”, 357.

⁴³ Исто.

се сматрало да ће се прописивањем било какве методе укочити рад пореских комисија и довести до њиховог бирократизовања”, што је за последицу имало да је комисијама и народним одборима остало “да се снађу према стварним приликама”.⁴⁴ Отуда, пошто је Уредба једино прописивала да “порез на доходак земљорадника плаћају домаћинства која се баве пољопривредом”,⁴⁵ и пошто није било прецизирано која су то тачно домаћинства, по овом питању било је “меродавно мишљење околине, то јест ако околина сматра једно домаћинство пољопривредним, као такво ће се и третирати”. Ово је фактички значило да су пореске комисије постале главни арбитри у разрезу пореза, а при томе, треба нагласити да је утврђивање дохотка подразумевало и одбитак одговарајућег износа трошкова производње, амортизације пољопривредних алата и машина, што је био презахтеван задатак од локалних комисија.⁴⁶

Власт су нарочито бринуле “грешке” у погледу састава пореских комисија: неповољан класни састав, бројне злоупотребе, нестручност.⁴⁷ Иако су се порези утврђивали на јавним расправама, уз учешће “активиста из села”, контролни органи су се жалили да је неретко долазило до “неправилног” утврђивања пореза, нарочито за имућније сељаке, који су успевали да прикрију своје стварне приходе.⁴⁸ Било је случајева да су пореске комисије смањивале пореске основице на приходе од воћњака под изговором да “јабуке неће родити сваке године”; да су пропуштале да утврде стварни број стоке због празноверице да “нема берићета ако се стока изброји”; да су избегавале да утврде стварне пореске основице јер чланови комисије “нису могли да се замере никоме у чаршији”.⁴⁹ Уопштено говорећи, главна линија искривљавања пореских разреза ишла је, према оцени власти, у правцу опортунистичке заштите имућнијих. Поједини чланови пореских комисија су покушавали да утаје сопствене приходе. Највише проблема у разрезу пореза 1946. и 1947. године било је у Словенији, где је на крају замењен већи број чланова комисија.⁵⁰ У читавој земљи измењен је састав у чак 40% пореских комисија због рада супротног државној пореској политици,

⁴⁴ Р. Р., “Утврђивање дохотка пољопривредних домаћинстава”, *Финансије*, 1–2/1950, 31.

⁴⁵ “Уредба о порезу на доходак”, *Службени лист ФНРЈ*, 025/1947.

⁴⁶ Б. Китаљевић, “Порез на доходак земљорадника”, 269.

⁴⁷ Р. Радовановић, *Порез на доходак*, 37.

⁴⁸ Р. Радовановић, “Карактеристика нашег система државних прихода”, *Финансије*, 1/1951, 144.

⁴⁹ В. Величковић, “Побољшање разреза пореза на доходак – важан задатак народних одбора”, *Народна држава*, 1–2/1948, 45.

⁵⁰ Исто, 45–46; Р. Алавантић, Б. Стаменски, “Наш порески систем – оружје наше политике на селу за ограничавање и потискивање капиталистичких елемената”, 34.

како због мањег зарачунавања пореза богатијим сељацима, тако и због зарачунавања виших пореских основица сиромашним сељацима.⁵¹

Поред тога, упркос незадовољству власти класним саставом комисија, прописи о порезу ипак су обезбедили да код сиромашнијих сељака дође до значајног попуштања пореског оптерећења, док је код имућних сеоских слојева готово целокупно повећање дохотка 1947. отпало на плаћање повећаних пореских задужења.⁵² Пореска прогресија каква је постојала у Југославији за последицу је имала то да је 1947. године 66% домаћинства која су у народном дохотку од пољопривреде учествовала са 28% платило 14,1% од укупно разрезаног пореза на доходак, 24% домаћинства која су у народном дохотку учествовала са 39% учествовало је у порезу на доходак са 31,8%, а 8% домаћинства која су у народном дохотку од пољопривреде учествовала са 33% у порезу на доходак су имала удео од 54,1%.⁵³ У Србији 1947. имућнији сељаци, њих око 7%, плаћали су преко 51% укупног пореза на доходак од земљорадничких домаћинства.⁵⁴ Ово је био несумњив показатељ да “порески систем није независан од економских и друштвених односа дате земље”, како су отворено тврдили ондашњи финансијски стручњаци.⁵⁵

Поред свих проблема, наплата пореза на доходак код сеоских домаћинства ишла је веома тешко.⁵⁶ Она је 1947. износила само 56,2% од планираног износа. Овако слаба наплата била схватана као показатељ да је “запостављен политичко-економски значај пореза на доходак за земљораднике”, при чему је буџетска празнина која је настала изостанком наплате пореза на доходак земљорадника ипак успешно попуњена исплатом заосталих дуговања државних привредних предузећа.⁵⁷ У Србији је, примера ради, у првој половини 1947. године наплаћено само 10% пореза на доходак, а један од разлога је био разрез пореза који је углавном фаворизовао економски јаче обвезнике,

⁵¹ (Експозе Б. Нешковића, 28. децембар 1948), *IV vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda 26 – 30 decembra 1948 godine. Stenografske beleške*, Београд 1949, 259; Ђ. Potkonjak, *n. d.*, 57.

⁵² R. Radovanović, *Porez na dohodak*, 28.

⁵³ Р. Р., “Утврђивање дохотка пољопривредних домаћинства”, 3.

⁵⁴ Б. Јовановић, “Досадашња искуства у спровођењу система пореза на доходак пољопривредних домаћинства”, *Финансије* 9–10/1948, 510.

⁵⁵ Љ. Дуканац, “Нови порески систем ФНРЈ”, *Исто* 1–2/1947, 4; О. Благојевић, “Нови Закон о порезима – моћно средство за изградњу народне власти”, *Борба* 15. јануар 1947.

⁵⁶ С. Јовановић, “О недостацима у раду органа финансиске оперативе на сектору прихода”, *Финансије*, 5–6/1949, 33.

⁵⁷ (Експозе О. Благојевића, помоћника савезног министра финансија, у дебати о буџету за 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, Београд 1948, 50.

што је приписивано инфилтрацији “кулачких елемената” у пореске комисије.⁵⁸ Ипак, општа оцена о наплати пореза за 1947. годину била је афирмативна, иако је било “ту и тамо извесних неправилности и неравномерности и кампањске наплате пореза”.⁵⁹

Уредба о непосредном порезу из 1948. најпре је афирмисала начело да приликом утврђивања пореских стопа треба водити рачуна “да домаћинства која употребљавају туђу радну снагу буду по истом дохотку јаче опорезована него домаћинства која раде сопственом радном снагом”, као и да приликом разреза пореза треба допринети “помагању ситних и средњих сељака”. Штавише, док су претходним прописима о порезу средства потреба за ангажовање најамне радне снаге одбијана од пореске основице, то у 1948. није било предвиђено. Изузетак су чинила домаћинства која нису могла обавити радове без најамне радне снаге услед неспособности или погибије радно способних чланова у рату. Друга важна карактеристика Уредбе из 1948. је увођење праксе да се порез на доходак утврђује као део плана народног дохотка и прихода и расхода пореских обвезника. Пратећи друге аспекте државне политике према селу и пољопривреди (откуп и везане цене), дефинисала је блаже опорезивање дела дохотка који су земљорадници остваривали у размени по, те године уведеним, везаним ценама, а оштрије опорезивање дела дохотка оствареног на слободној пијаци.⁶⁰

Овакво дуално опорезивање компликовало је начин утврђивања пореске основице. Поступак је био да се најпре обрачуна укупна новчана вредност производње, и то по везаним ценама и та вредност, по одбитку трошкова репродукције, уносила се у пореску основицу. Затим се утврђивало који део од израчунатог износа отпада на тржишни вишак и на крају се проверавало који део тржишног вишка је продат по везаним ценама, а који по пијачним. За део дохотка остварен пијачном продајом по вишим ценама висина пореза се утврђивала посебно, по вишим пореским стопама.⁶¹

⁵⁸ М. Којовић, “Улога Савеза у остварењу задатака финансијске службе и задаци савеза на стручном и идеолошком изграђивању финансиских службеника”, *Финансије*, 10/1947, 599–600; Видети и дискусија о овом реферату, *Исто* 10/1947, 616–632; Б. Јовановић “Досадашња искуства у спровођењу система пореза на доходак пољопривредних домаћинстава”, 510; (Дискусија Е. Кардеља у дебати о буџету за 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 202..

⁵⁹ (Експозе помоћника министра финансија О. Благојевића у расправи о буџету, 23. априла 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 51.

⁶⁰ “Уредба о порезу на доходак”, *Службени лист, ФНРЈ*, 71/1948.

⁶¹ Исто.

За утврђивање пореских стопа за 1948. Влада је донела посебно решење којим је још више заострена пореска прогресија. За доходак по везаним ценама предвиђене су пореске стопе од 3,5% за основицу од 12.000 динара, док је највећа била пореска стопа од 55% за основицу преко 300.000 динара. За доходак остварен по слободним ценама била је предвиђена пореска стопа од 10% за основицу од 12.000 динара, док је највећа била пореска стопа од 70%, за основицу од преко 300.000 динара.⁶²

Када је реч о задругама, у Уредби је истакнуто да је задатак пореске политике да пореске стопе за задруге буду “срачунате на то да се путем блажег опорезивања земљорадничких, а нарочито сељачких радних задруга потпомогне социјалистичка реконструкција пољопривреде”. За чланове задруга било је предвиђено да плаћају порез мањи од пореза који су за исти доходак плаћали инокосна домаћинства, а саме задруге су биле и даље сасвим ослобођене пореза на средства која су уносиле у инвестициони, културно-просветни и социјално-здравствени фонд.⁶³ Обавезе задругара регулисане су посебним прописом, којим је утврђено да на приходе са окућнице и других личних газдинстава задругари плаћају 30% нижи порез “од осталих обвезника овог пореског облика”.⁶⁴ На тај начин је требало да буде осигурано да задругари плаћају мањи порез од инокосних сељака.

У погледу наплате пореза, Уредба о порезу на доходак из 1948. је вратила пореске комисије као обавезну форму рада приликом његовог утврђивања, прописујући да у раду комисија могу учествовати и представници масовних организација “саветодавним гласом”. Из претходне уредбе задржан је принцип јавности рада пореских комисија.

Од 1949. године престала је потреба стимулисања везане трговине, па је Уредбом о изменама и допунама Уредбе из 1948. укинута двојно опорезивање дохотка и поново уведено опорезивање читавог дохотка као једне целине. То је значајно поједноставило процедуру рада пореских комисија. Такође, измењено је и Упутство о обрачунавању индивидуалног дохотка од пољопривреде. Пореске комисије су ослобођене послова око пописа обвезника, прикупљања података о изворима њихових прихода и других техничких активности, које су пренесене на среска повереништва финансија, која су

⁶²“Решење о пореским стопама на доходак”, *Исто*, 010/1949.

⁶³ “Уредба о порезу на доходак”, *Исто*, 71/48.

⁶⁴ “Уредба о плаћању пореза на доходак на приходе са окућнице и другог личног газдинства пољопривредних домаћинстава учлањених у сељачке радне задруге”, *Исто*, 032/1949.

била дужна и да за свако домаћинство израде предлог пореза. Ипак, коначно утврђивање дохотка и пореза остајало је пореским комисијама.

Имајући у виду ранија искуства са проблемима у погледу класне диференцијације приликом утврђивања и наплате пореза, писац једног чланка из 1948. посвећеног пореском систему наглашавао је да је за правилно функционисање пореског система заснованог на стварном дохотку потребан “одговарајући класни састав пореских комисија као и њихова обавештеност о значају и циљевима опорезивања”. Обрен Благојевић, помоћник министра финансија, замерао је пореским службеницима у среским народним одборима да “још увек у доходарини виде само финансиско, а не пре свега политичко-економско оруђе” у рукама власти које треба да служи “за повезивање сиромашних и средњих слојева у борби против шпекуланата и капиталистичких елемената”, објашњавао је Благојевић, додајући: “Ту морамо бити политички људи, а не порезници”.⁶⁵ За исти принцип пледирао је Киро Глигоров, објашњавајући да је доходарина “средство класне борбе у граду и селу са задатком ограничавања и сузбијања капиталистичких елемената”.⁶⁶ Да би се бројне политичке грешке исправиле и Централна управа Савеза финансијских службеника подстицала је своје чланство да се са више ревности укључи у разрез пореза на доходак земљорадника.⁶⁷

Због тога је 1948. године организација разреза пореских обавеза и састав пореских комисија био пажљивије одређен: тежиште рада је пренето на месне комисије састављене “од сиромашних сељака и слабијих средњака”. У том смислу систем доходарине био је “један од облика учешћа народних маса у извршењу задатака социјалистичке државе” у условима када “постоје и остаци капиталистичких елемената”, незадовољни новоуспостављеним стањем и спремни да пруже отпор где је то могуће.⁶⁸ Као део класне политике на селу планирани буџетски приход од пореза на доходак земљорадника за 1948. годину смањен је у односу на 1947. за 16,69%,⁶⁹ што је

⁶⁵ Б. Лазаревић, “Наш систем пореза на доходак”, *Финансије*, 9–10/1948, 505.

⁶⁶ К. Глигоров, “Борба за остварење прихода – један од основних задатака финансиских органа”, *Исто* 7–8/1948, 408.

⁶⁷ Главни реферат на Четвртом проширеном пленуму Централне управе Савеза финансијских службеника: М. Којовић, “Организациона питања, методи рада и задаци савеза”, *Исто* 4/1948, 214.

⁶⁸ Б. Јовановић, “Досадашња искуства у спровођењу система пореза на доходак пољопривредних домаћинстава”, 510.

⁶⁹ (Помоћник министра финансија О. Благојевић о Предлогу буџета за 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године. Стенографске белешке*, 66.

смањење које је доходарину ситних и средњих сељака требало да снизи за 40%, према процени Бориса Кидрича.⁷⁰

Од 1948. развијена је и методологија утврђивања пореза на доходак. Државни финансијски органи су утврђивали планирани народни доходак од пољопривреде од месних одбора до савезне државе. Дакле, планирани народни доходак утврђиван је до нивоа сваког места. Пореске комисије имале су, пак, задатак да најпре утврде домаћинства која остварују и она која не остварују тржишни вишак, а затим да, независно од планираног народног дохотка, према подацима о приносима у текућој години одреде доходак сваког домаћинства. Комисијама није ни саопштан планирани народни доходак, како би се избегло да се порез утврђује шаблонском репартицијом планираног дохотка на домаћинства, тим пре што је народни доходак од пољопривреде израчунаван по везаним ценама. Збир свих доходака појединачних домаћинстава требало је да буде приближно једнак планираној висини народног дохотка за дато место, односно већи утолико што је део производње продаван по тржишним ценама. Свако значајније одступање, при нормалним условима, сматрано је за грешку, при чему је требало узимати у обзир да је већом грешком сматрано уколико би се догодило да комисијско утврђивање дохотка буде у збиру ниже од висине планираног народног дохотка, будући да су у планирању дохотка унапред узимане у обзир могући неповољни услови. Поред тога, органи надлежни за контролу рада пореских комисија били су дужни да анализом рада комисија утврде да ли постоји сразмера у пореском оптерећењу на територији једне административне јединице (место, срез, округ) и између административних јединица. Коначно, код утврђивања пореских стопа пореза на доходак од пољопривреде, нарочито је било значајно имати у виду да се радило о дохотку који се само делимично уновчава, па је приликом одређивања стопе пореза било неопходно узети у обзир и висину неробних и робних издатака домаћинства (биланс новчаних прихода и расхода).⁷¹ То је порески систем требало да учини осетљивијим за реални живот сељака. Тако се током 1948. структура пореза на доходак коначно уобличиола “као једно моћно оружје правилног одмеравања

⁷⁰ (Дискусија Б. Кидрича у дебати о буџету за 1948), *Исто*, 73.

⁷¹ Б. Лазаревић, “Наш систем пореза на доходак”, 505; Б. Јовановић, “Досадашња искуства у спровођењу система пореза на доходак пољопривредних домаћинстава”, 515–516, 518; С. Јовановић, “О недостацима у раду органа финансиске оперативе на сектору прихода”, 334; Р. Р., “Утврђивање дохотка пољопривредних домаћинстава”, 35.

учешћа грађана у покрићу општедржавних расхода и у одузимању незаконито стечених прихода односно сузбијања капиталистичких елемената”.⁷²

Када је реч о утврђивању стварног дохотка пољопривредних домаћинстава, оно се доследно спроводило само на већим газдинствима, док је за ситне поседнике принцип био тај да се најпре утврди принос неколико типских домаћинстава, затим да се утврди доходак на бази везаних цена и да се, на крају, према тако добијеној основици, утврди основица и за сва остала домаћинства.⁷³

По дефинитивном разрезу пореза, формиране су посебне комисије за његову наплату, чији је задатак био да помогну повереништвима за финансије, у чијој је надлежности био тај део посла. Ове комисије су имале право да дају мишљење о евентуалној платежној неспособности одређених обвезника, или пак да пронађу оне који избегавају плаћање пореза и предложе мере принудне наплате. Порез се плаћао у експозитури Народне банке, на рачун средског НО, а на селима се могао уплатити и при МНО, уз издавање одговарајуће признанице.⁷⁴

Уредба од 1948. увела је најјаче до тада опорезивање тржишних вишкова имућнијих сељака, нарочито оних домаћинстава која користе туђу радну снагу.⁷⁵ Ово је било последица намере Владе да је порез на доходак потребно, како је Кидрич прецизирао, “доследно прилагодити... класној политици” тако што ће се “још више смањити оптерећење ситних и средњих сељака, а појачати опорезивање капиталистичких елемената и шпекуланата”.⁷⁶ Ова мера, заједно са “повољнијом” класном структуром пореских комисија, увођењем система израчунавања народног дохотка и биланса новчаних прихода и расхода као базе за израчунавање укупне суме пореских задужења пољопривредних домаћинстава обезбеђивали су “правилност спровођења наведених основних мера”. То је требало да се реализује већ у наплати аконтација за 1948. годину, како би сиромашни и средњи сељаци осетили наклоност државе, а имућни сељаци њену решеност да им онемогући даље јачање. Зато је првима пореско

⁷² (Експозе министра финансија Владе ФНРЈ Добривоја Радосављевића, 27. децембар 1948), *IV vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda 26 – 30 decembra 1948 godine. Stenografske beleške*, 47.

⁷³ Б. Лазаревић, “Наш систем пореза на доходак”, 502; Р. Р., “Утврђивање дохотка пољопривредних домаћинстава”, 35.

⁷⁴ R. Radovanović, *Porez na dohodak*, 81.

⁷⁵ Б. Јовановић, “Досадашња искуства у спровођењу система пореза на доходак пољопривредних домаћинстава”, 510.

⁷⁶ B. Kidrič, “O izgradnji socijalističke ekonomike FNRJ”, 247.

задужење остало на нивоу претходне године, а некима чак и смањено, упркос бољим приносима и вишим ценама, а другима је знатно повећано. У Србији је, на пример, смањење аконтације обухватило 9% домаћинстава уз ефекат смањења од 36% у односу на претходну годину, за 74% домаћинстава остао је непромењен износ аконтације, док је за 17% домаћинстава богатијих сељака аконтација повећана са просечним ефектом повећања од 50% у односу на претходну годину. У случају једног имућнијег газдинства, што није био усамљен случај, аконтација је са 23.600 подигнута на 476.000 динара. Међутим, и поред наведених мера државе, било је поново случајева супротних основној линији пореске политике, нарочито у Војводини, где је поново било примера већег пореског оптерећивања сиромашних сељака, а протекције имућних. У појединим срединама су сиромашни сељаци, супротно прописима, били сасвим ослобођени пореза, а имућни су оптерећени повећањима аконтација од скоро 90%. Негде су се у истом срезу дешавала одступања у оба правца, зависно од места, што је стварало још већу конфузију и политичке неприлике. Шаблонски начин рада од републичких до месних органа није нестао, па се реорганизација пореског апарата и методологије негде свела на “заокруживање” пореских стопа од претходне године, све до комичних примера “ревизије” пореског оптерећења са 607 на 600 или са 1.301 на 1.300 динара. Са роковима формирања комисија се јако каснило, премда је разлог томе донекле било настојање да се обезбеди одговарајући социјални састав комисија. То се све дешавало у случајевима где је изостала контрола и инструкција, али и где су виши порески органи погрешно схватили суштину нове организације. У свим таквим случајевима било је предвиђено спровођење ревизије.⁷⁷

Спровођење пореске политике на селу доста је зависило од држања средњака и њихове колебљивости, односно верности савезу са пролетерском авангардом. У Поморавском срезу, примера ради, чак и после извршене реорганизације пореске службе и јасних смерница да у пореске комисије треба да улазе већином сиромашни сељаци и слабији средњаци, у пореским комисијама уопште није било сиромашних сељака. Отуда није изненађујућа појава да су у таквим случајевима имућнијим сељацима као пореска основица узимана само средства остварена по основу обавезног откупа, док други вишкови уопште нису узимани у обзир. Такође, дешавало се да у

⁷⁷ Б. Јовановић, “Досадашња искуства у спровођењу система пореза на доходак пољопривредних домаћинстава”, 510.

домаћинства која остварују тржишне вишкове буде увршћен нерeално мали број домаћинстава, који би после ревизије некада био и удвостручен.⁷⁸

Неке среске комисије постојале су само формално, а уопште нису радиле, поједине комисије су биле без одговарајуће техничке службе за израчунавање пореза, а у појединим ситуацијама се дешавало да техничка служба остане напуштена од комисије. Међутим, укупна оцена рада 1948. била је углавном афирмативна, пошто се за 1948. годину разрез темељио на “кудикамо реалнијим и потпунијим подацима него што је то био случај претходних година”.⁷⁹

Када је реч о уделу појединих категорија газдинстава у порезу на доходак стање је било као у табели:

	До 16.000 д.	До 50.000 д.	Преко 50.000 д.
Број домаћинстава	1.712.278	437.851	65.481
% од укупног бр.	77,35%	19,76%	2,95%
Укупни порез	705.674.502	1.158.544.834	1.047.364.726
% од укуп. пореза	24,24%	39,79%	35,97%
Порез по газдинству	412	2.645	15.995

Из табеле се види да је пореско оптерећење око 77% домаћинстава износило у просеку само 412 динара, односно да је у укупном прикупљеном порезу учествовало само са 24%, док је око 3% домаћинстава плаћало у просеку скоро 16.000 динара пореза, што је представљало удео од приближно 36% од укупне наплате пореза на доходак сеоских домаћинстава. При томе, 79.949 сеоских домаћинстава било је ослобођено пореза.⁸⁰ Домаћинства која су користила најамну радну снагу плаћала су порез од 5–15% виши, као што су виши порез плаћала домаћинства за робу коју су продавала на слободном тржишту, а не држави.⁸¹ Под таквим околностима део богатих сељака је тражио да држава преузме део њихове земље.⁸²

⁷⁸ Исто, 518.

⁷⁹ С. Јовановић, “О недостацима у раду органа финансиске оперативе на сектору прихода”, 338.

⁸⁰ (Експозе О. Благојевића, 23. април 1948), *V редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 22 март – 28 април 1948 године*, 50–51.

⁸¹ Р. Алавантић, Б. Стаменски, “Наш порески систем – оружје наше политике на селу за ограничавање и потискивање капиталистичких елемената”, 32.

⁸² V. Bakarić, “*Drugi kongres KPH*”, *O poljoprivredi*, 127.

Уредба о порезу на доходак из 1949. садржала је неке новине у односу на уредбу од претходне године: пре свега, укинула је одвојено опорезивање вишкова продатих држави и оних продатих на слободној пијаци, и то тако што је укинута виша пореска стопа за производе продате на слободној пијаци. Стопе пореза на доходак утврђене су у распону од 3 до 59%. Класификацију домаћинстава и друге техничке послове око разрезавања пореза према новим прописима више нису вршиле пореске комисије, већ органи повереништва финансија, а комисије су утврђивале коначну пореску основицу домаћинства. Повереништва за финансије имала су задатак да висину укупног пореског задужења упореде са предвиђеном висином народног дохотка, при чему је основица за порез морала бити већа од планираног народног дохотка, будући да је планирани доходак обрачунаван по везаним ценама, односно ценама нижим од тржишних, а да се стварни доходак утврђивао и на основу везаних и на основу тржишних цена. Висина дохотка утврђивала се као и по прописима из 1948, али доходак није дељен на део добијен везаном трговином и део остварен на слободној пијаци, већ је опорезиван по јединственој прогресивној стопи. Од 1949. уведено је и прецизније планирање наплате пореза, која је требало да се одвија у четири равномерно распоређене рате током године.⁸³

На такву одлуку засигурно је утицало искуство управо из 1949. када је порез на доходак од сеоских домаћинстава, иако наплаћен у износу од 92% према разрезу и 100% према плану општедржавног буџета, у државну касу стизао веома неравномерно: у првом кварталу наплаћено је само 9,9%, у другом 25,8%, у трећем 21,8%, а у четвртном 42,5%. Таква неравномерна дистрибуција наплате пореза по кварталима била је једна од значајнијих слабости јер је проузроковала не равномерно пуњење буџета. И поред нешто једноставније процедуре, у разрезу пореза на доходак за 1949. је било тешкоћа и понављања старих грешака. Утврђивање пореских основица је каснило, није постојало континуирано праћење привредне активности пореских обвезника, неки приходи од пољопривреде нису уопште захватани порезом, аконтације су одмераване шаблонски. У структури комисија више није било толико

⁸³ “Уредба о изменама и допунама Уредбе о порезу на доходак”, *Службени лист ФНРЈ*, 98/1949; “Уредба о изменама и допунама Уредбе о порезу на доходак”, *Исто*, 7/1950; “Наредба о одређивању аконтација пореза на доходак и о планирању наплате ових аконтација”, *Исто*, 3/1950; “Решење о пореским стопама пореза на доходак”, *Исто*, 7/1950.

класних “неподобности”, али је било проблема због тога што су у комисије улазили појединци са бројним другим задужењима.⁸⁴

И током 1949. главни циљ пореске политике био је да се што више оптерети богати сељак, који је, како је тврдио Кидрич “шпекулацијом... дошао до абнормалне суме новца”. Тај новац се не сме оставити сеоским имућним слојевима, јер за њега богати сељак “тражи робу и због тога недостаје робе за радног сељака и службеника”. Због тога су и пореске основице и пореске стопе морале за капиталистичке елементе на селу бити високе, како би се онемогућио њихов притисак на иначе оскудно тржиште. Зато је Кидрич још једном подсетио, овога пута партијске организације у Словенији, да је “питање пореског разреза питање конкретне класне политике на селу..., питање борбе за ограничавање и гушење капиталистичких елемената”, па самим тим и “питање социјалистичке реконструкције на селу”.⁸⁵ Осим тога, нарочито од 1949. порез је служио и као средство притиска на сељаке да ступају у СРЗ. Економска принуда у форми високе наплате пореза добијала је гротескне размере, као у случају једног сељака којем је са поседа од 10 ha одређен порез на доходак од чак 4 милиона динара.⁸⁶

Систем пореза на доходак из 1949. остао је на снази и касније, све до увођења новог пореског система 1954, при чему су неки аспекти додатно регулисани владиним решењима и наредбама. Пореске стопе за индивидуалне сељаке утврђиване су за сваку годину и значајно су варирале: за 1950. и 1951. износиле су од 4% за основицу до 30.000 динара до 70% за основицу преко 400.000 динара; за 1952. и 1953. стопе су износиле од 7% за пореску основицу до 30.000 динара до 75% за пореску основицу преко 800.000 динара.⁸⁷

Када је реч о задругама, почетком 1950. године дошло је до измене утолико што је код свих задруга, а не само код радних, као што је био случај до тада, уведена пропорционална стопа опорезивања прихода који се остварује по основу рада у

⁸⁴ J. Судар, “Задаци остварења плана прихода”, *Финансије*, 3–4/1950, 76–77.

⁸⁵ B. Kidrič, “Izlaganje da drugoj sednici CK KP Slovenije”, *Sabrana dela*, V, 537.

⁸⁶ “Zapisnik sa sastanka Komisije za selo CK KPJ, koji je održan 14. VII 1949”, *AJ*, 507 – XV1/8.

⁸⁷ “Решење о пореским стопама пореза на доходак”, *Службени лист ФНРЈ*, 7/1950; “Решење о пореским стопама пореза доходак”, *Исто*, 14/1951; “Решење о пореским стопама пореза доходак”, *Исто*, 56/1951; “Одлука о пореским стопама пореза доходак”, *Исто*, 12/1953; “Исправка Одлуке о пореским стопама пореза на доходак”, *Исто*, 17/1953; “Одлука о пореским стопама пореза на доходак за 1953 годину”, *Исто*, 56/1953.

задрузи. Разлика је била у томе што је код сељачких радних задруга та стопа износила 3%, а код општинских 4% за 1950, а од 1951. стопа је изједначена за сељачке радне и за опште задруге. Код задруга се примењивао и даље систем диверсификације, односно “разбијања” дохотка, како би укупна пореска основица била мања и тиме се избегла пореска прогресија. Осим тога, задруге су плаћале порез на стварно искоришћене, а не на укупне приходе (као остали порески обвезници), који су увек већи од искоришћених. То је, поред нижих пореских стопа, била још једна привилегија задруга. Осим тога, земљорадничке задруге (радне и опште) нису плаћале никакав порез на приходе које су уносиле у фондове. Део дохотка који се исплаћивао задругарима на унету земљу опорезивао се, пак, прогресивно, као и сељачка газдинства, али уз умањење за 25%, према решењу из децембра 1951.⁸⁸ Овим прописима још једном је потврђено, како је истицано у официјелном задружном билтену, “старање... Владе и Партије за народно задругарство у ФНРЈ” и функционална страна пореза на доходак “који је једно од средстава за потискивање капиталистичких елемената на селу”, као и начин да се помогне социјалистичка реконструкција села.⁸⁹ Овде ћемо приказати како се кретало плаћање пореза од задруга, исказано као удео у укупном порезу наплаћеном од задруга и приватних пољопривредника:

1947 .	0,5%
1948.	0,5%
1949.	0,7%
1950.	1,1%
1951.	1,9%

Извор: С . Милаговић, “Пореске повластице задругарству”,
Социјалистичка пољопривреда, 5/1952, 32.

Дакле, иако су задруге 1951. обухватале 20 % домаћинства и 25 % обрадивих површина, њихов удео у укупном порезу који су плаћале износио је несразмерно мање. Међутим, овим процентима требало би додати порез на доходак задругара са окућнице, као и порез на износе које су задругари добијали по основу власништва над

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ “Novi propisi o porezu na dohodak”, *Bilten Glavnog zadružnog saveza FNRJ*, 2/1950, 10.

земљом унетом у задругу у случају СРЗ прве три категорије. Када се све то сабере, дешавало се да су задругари теже оптерећени порезом од инокосних сељака, што се остваривало разним наметима на окућницу. “Тачно је да смо ослободили задруге пореза, али бирократски ђаво пробио је другу рупу и преко окућнице порез натерао на све друго и тако испада да је порез код задругара већи него код приватника”.⁹⁰

3. Наплата пореза

И са много вичнијом пореском службом било би тешко утврдити праве пореске основице, будући да је постојао велики број пољопривредних домаћинстава, да је требало прикупити веома велики број података, да су постојала два, а потом и три режима цена (обавезни откуп, слободни откуп и слободна пијаца) по којима су производи продавани, што је утицало на доходак. Наплата пореза по принципу опорезивања дохотка подразумевала је, осим тога, “постојање високе свести обвезника и одличну организацију пореске службе са довољним бројем стручних кадрова”.⁹¹ Порески систем који је примењиван после рата показао је, услед недостатка баш тих услова, низ слабости. Пре свега, рад пореских комисија при месним НО био је произвољан и уместо утврђивања чињеница сводио се на “слободне оцене” на основу оскудних података. Иако је било предвиђено демократко учешће грађана у разрезавању пореза то се није практиковало, а због арбитрарности одлука о висини пореза, комисије су често избегавале комуникацију са обвезницима.⁹² Чињеница да је порез био и замишљен као инструмент класне борбе отварао је пут најразличитијим претеривањима.⁹³ Проблеми са пореским комисијама су били објективни: недовољан број службеника, велики број домаћинстава, неуредно вођење листа домаћинства, постојање више ценовних тарифа; невичност пореских комисија.⁹⁴ У суштини, систем опорезивања никада није функционисао према начину на који је замишљен. У пракси се радило тако што су домаћинства била сврставана у неколико категорија према

⁹⁰ В. Кидрић, “Развој сељачких радних задруга и задаци партијских организација”, 341.

⁹¹ С. Милатовић, “Нове смернице наше пореске политике на селу”, *Социјалистичка пољопривреда*, 5/1952, 2; Исти, “Израчунавање катастарског прихода”, *Нова администрација*, 5/1953, 346.

⁹² Исти, “Основица пореза на доходак”, *Финансије*, 1–2/1952, 68–69.

⁹³ V. Vasić, *n. d.*, 49.

⁹⁴ Исти, “Нови порески систем”, *Народна држава*, 1/1952, 75.

имовном стању, а месним народним одборима су унапред даване квоте које је требало испунити распоредом обавеза на становништво. Као најбољи показатељ шаблонског рада било је одређивање пореза за домаћинства која су ступила у СРЗ у истом износу као што су плаћала претходне године, што је било противно свим прописима. Нарочит проблем било је чланство у комисијама појединаца који ни сами нису платили порез, што “свуда, нарочито на селу, игра велику улогу”.⁹⁵ Утврђивање аконтација вршило се за свако тромесечје, а када се томе дода и обрачунавање укупног годишњег пореза, то је значило пет годишњих разреза. Ако се има у виду и да је на разрезани порез постојало право жалбе, онда се стиче још јаснија слика о сложености задатка који је стајао пред пореским органима. Са друге стране, није било ништа лакше ни пореским обвезницима. Никада се није знало колико ће износити укупни порез, постојала је изразита арбитрарност у појединим случајевима, разрезивање пореза је, услед обимности после, често каснило, а самим тим и плаћање пореза.⁹⁶

Осим свих техничких проблема, како се каже у једном прилогу у стручној штампи “понекад су се... појављивале и извесне негативне појаве – лични мотиви: симпатија или мржња према појединим пореским обвезницима, родбинске везе, настојање чланова пореских комисија да себи утврде ниске приходе итд”.⁹⁷ Појединим пореским обвезницима одређивани су толико високи приходи, да порез нису могли да плате од дохотка, већ продајом дела имовине.⁹⁸

Када се упореди пореско оптерећење сеоског становништва пре и после рата добија се следећи резултат:

Категорија домаћинства	Порез по ha пре рата	Порез по ha после рата
до 1 ha	100	970
од 1 до 5 ha	100	1.228
од 5 до 10 ha	100	1.775
од 10 до 20 ha	100	2.292
преко 20 ha	100	3.336

Извор: Б. Лазаревић, “Порез пољопривредних домаћинстава пре рата и сада”, *Финансије*, 1–2/1953, 20.

⁹⁵ Ст., “Неке неправилности при наплати пореза на доходак на селу”, *Народна држава*, 9–10/1950, 73.

⁹⁶ Б. Ђинић, “Аконтација пореза на доходак и надлежност његовог разрезивања”, *Финансије*, 5–6/1953, 223–224.

⁹⁷ С. Милатовић, “Нове смернице наше пореске политике на селу”, 3.

⁹⁸ Исти, “Израчунавање катастарског прихода”, 346.

Ако се за индекс 100 узме предратни ниво дохотка од пољопривреде, обрачунати послератни национални доходак од пољопривреде износи 1.300. Из наведеног се види да је пореско оптерећење сељака до 5 ха било мање од оптерећења из предратног периода (сразмерно уделу у народном дохотку од пољопривреде), док су сељаци са газдинством преко 5 хектара били теже оптерећени, при чему је то оптерећење за сељаке са газдинством до 10 ха било знатно мање него за сељаке са поседом преко 10 ха.⁹⁹

Држава са социјалистичким уређењем већину својих потреба подмиривала је средствима из привреде, а далеко мање опорезивањем становништва. Пореска политика у односу на становништво имала је већи политички него економски значај. Учешће становништва у укупним приходима државе у Југославији после 1945. се непрестано смањивало: оно је 1947. године износило 22%, 1948. – 19,1%, 1949. – 16,8%, 1950. – 11,6%, 1951. – 8,8%.¹⁰⁰ Када су почетком 1950-их укидане административне мере у привреди Кидрич је указивао да “то не значи да се административним путем кулаку неће завртати шија кад год то буде потребно” и да је у том смислу “врло важан финансијски систем” за који се може рећи да је “далеко важнији него онај административни у вези са откупом”.¹⁰¹

Док су у међуратном периоду приходи од пољопривреде представљали главне државне приходе, у послератном развоју они не учествују у структури општедржавних прихода ни 10%. Осим тога, и оптерећење пољопривредног становништва је знатно опало. Примера ради, пољопривреда је платила у економској 1936/37. години 5,06 милијарди динара непосредних и посредних пореза, што је, прерачунато у послератне динаре, према малопродајној цени кукуруза 1938. и 1952. године, износило 101 милијарду. Међутим, у 1952. години пољопривреда је дала 22,9 милијарди динара, односно око 4,5 пута мањи удео него 1937/38. године.¹⁰²

У том смислу, према оцени једног од водећих стручњака за питања пореза у ФНРЈ, порез на доходак био је “регулатор материјалне базе сваког домаћинства”. Утврђујући износ пореза на доходак у већем или мањем проценту при чему се тај износ плаћао из

⁹⁹ Б. Лазаревић, “Порез пољопривредних домаћинстава пре рата и сада”, *Финансије*, 1–2/1953, 20.

¹⁰⁰ Према: L. Karli, *Porez na dohodak poljoprivrednih domaćinstava*, 17.

¹⁰¹ В. Кидрич, “Novi privredni sistem”, 336.

¹⁰² Љ. Вељковић, *Наша пореска политика и пољопривреда*, Београд 1956, 15.

тог дохотка, држава је могла да утиче на смањење или повећање материјалне базе домаћинства. “Ова могућност деловања на доходак појединца створила је од пореза на доходак моћан инструменат класне борбе и средство за помагање социјалистичке изградње”. У том смислу, “порез на доходак служи као инструменат за ограничавање и потискивање капиталистичких елемената у граду и селу”. Са друге стране, слабијим опорезивањем сиромашнијих и средњих сељака остваривао се савез радничке класе и сељака.¹⁰³

Удео домаћинства која су сматрана за имућнија у укупном приходу од пореза на доходак с временом се мењао. Разлози су били различити: првобитно успешно избегавање да се утврди стварни доходак код извесног броја имућних газдинстава услед опструкције у самим пореским комисијама и прикривања од стране сеоских газда; објективно нижи приходи у првим послератним годинама и њихово повећање у наредном периоду; идеолошко заостравање односно већа економска флексибилност у погледу критеријума ко спада у редове имућнијег сељаштва. У сваком случају, проценат учешћа ових имућнијих домаћинства у наплати пореза на доходак из пољопривреде кретао се на следећи начин:

Година	% од укупног броја домаћинства	% учешћа у наплати пореза од пољопривреде
1946.	9	56
1947.	8	52
1948.	11	72
1949.	15	69
1950.	14	64
1951.	11	63

Извор: Р. Херцог, “Положај пољопривреде у размени село-град”,
Социјалистичка пољопривреда, 6/1953.

Оштра пореска прогресија била је и класна и економска мера. Њен класни карактер је јасан, а економска логика налазила се у следећем: брза индустријализација доводила је до брзог пораста куповног фонда, са једне стране, али и до наглог пораста цена услед недовољне снабдевености индустријском робом, са друге стране. Пораст цена пољопривредних производа услед недовољне производње водио је већем преливању

¹⁰³ R. Radovanović, *Porez na dohodak*, 3–4.

средстава из града у село, углавном имућнијим сеоским слојевима који су располагали вишковима. Овим повећањем куповних фондова имућног сеоског становништва вршио се притисак на оскудне фондове индустријске робе, што је изазивало пораст цена и индустријских производа. Једини начин да се, у условима социјалистичке привреде, елиминишу ове појаве које су погађале мање имућне радне слојеве села и града била је оштра пореска прогресија, која је обезбеђивала да апсорбована средства куповних фондова имућнији сеоски слојеви “врате” социјалистичкој заједници, која ће их употребити на даље проширење репродукције и подизање општег стандарда друштва.

Када је реч о учешћу пореза на доходак од пољопривреде у државном буџету ФНРЈ, његово кретање приказано је у следећој табели:

Структура општедржавног буџета (приходна страна)			
Година	Приход од привреде	Порез од пољопр.	Остали приходи
1947.	53,7	7,2	39,1
1948.	54,0	6,0	40,0
1949.	64,9	6,7	28,4
1950.	72,9	6,5	20,6
1951.	76,6	9,1	14,3
1952.	67,5	7,5	25,0

Порез на доходак земљорадника за 1951. значајно је повећан. На то је утицало неколико фактора: укидање обавезног откупа, повећање откупних цена оним производима који су остали у режиму обавезног откупа и веома добри приноси 1951. што је повећало физички обим производа продатих на тржишту. Док је трајао режим обавезног откупа, он је подразумевао да сељаштво учествује у укупном доприносу не само преко пореза, већ и тиме што држави продаје производе испод тржишних цена. Укидање обавезног откупа значило је значајно повећање тржишних вишкова које је сељаштво могло да изнесе на пијацу и прода их по знатно вишим ценама од некадашњих откупних. Осим тога, и за производе који су и даље били под ударом обавезног откупа држава је одредила релативно високе цене, чак местимично и више од оних које су се могле добити на слободном тржишту. Коначно, високи приноси 1951. омогућили су сељаштву да на пијацу изнесе више производа него икада после рата. Све то утицало је на повећани доходак сељаштва 1951, а тиме и на већи порез на

доходак. Експлицитно је прецизирано да “нове пореске стопе треба посматрати у склопу свих привредних мера које иду за тим да стабилизују прилике на тржишту и да онемогуће богаћење појединаца”.¹⁰⁴

Све то било је у складу са Упутством ЦК КПЈ: “Заострити треба прогресију опорезивања кад се ради о остацима сеоских богаташа. Узевши уопште, треба сву плодну земљу изнад 10 хектара, а у равници и испод те површине – већ према конкретним условима у којима почиње да расте сеоски богаташ – подвргнути још оштријем прогресивном опорезивању него досад”.¹⁰⁵ Овакав став Партије, као и у многим другим случајевима, проузроковао је разне недоумице на терену, “које су се углавном испољавале у два правца”: несразмерно велико или пак несразмерно мало опорезивање појединаца, проузроковано нереално великим односно нереално малим проценама приноса и нереално високим, односно нереално ниским зарачунавањем цена производа на основу којих је утврђиван доходак. Понегде је сељацима урачунавана у пореску основицу и купљена непокретност на коју је порез већ плаћен. Са друге стране, веома често се у доходак није урачунавао приход од сточних производа, за исхрану стоке су остављане непотребно велике количине хране, а од пореске основице одбијани су чак и износи новца које је поједино домаћинство утрошило на најамну радну снагу. У коначном исходу, наведени проблеми само су успоравали наплату пореза, што је омогућило сељацима “да располажу и оном сумом новчаних средстава која припада заједници и да због тога не износе своје вишкове на тржиште”.¹⁰⁶ Нарочито изражен проблем била је веома велика разноликост у одређивању пореских основица у различитим републикама, што је за последицу имало несразмерно велике разлике у пореском оптерећењу сељачког становништва.¹⁰⁷

¹⁰⁴ “Зашто су повећане стопе пореза на доходак земљорадника”, *Задруга*, бр. 154, 30. јануар 1952, 1.

¹⁰⁵ “Упутство ЦК КПЈ партиским организацијама и руководствомима о даљим путевима социјалистичког преображаја села”, 2.

¹⁰⁶ “Зашто су повећане стопе пореза на доходак земљорадника”, 2.

¹⁰⁷ О томе видети Прилог 7 на крају овог рада.

4. Ка новој пореској политици – Основни закон о друштвеном доприносу и порезима

На крају, указаћемо укратко на измене у пореском систему које су формализоване у периоду до 1953, али су у примени биле тек од наредних година, од 1954. Од 1951. све се отвореније говорило и о преласку на нови порески систем чији је задатак био да заоштри прогресију опорезивања богатијих земљорадника. Партијски програм је предвиђао да се сва земља изнад 10 хектара подвргне још оштријем прогресивном пореском оптерећењу него што је то био случај до тада. Дилема је била да ли да се остане и даље при опорезивању дохотка, али дохотка који би био објективизиран (а не произвољно оцењиван као до тада), или да се пређе на опорезивање чистог прихода.¹⁰⁸

“Ако се желело стварање основа за једну социјалну расподелу пореза, онда се опорезивање по норми морало заменити опорезивањем по стварном дохотку. То је било и учињено”, у послератном пореском систему. Међутим, пошто је систем опорезивања по стварном дохотку показао бројне недостатке и постао с временом неодржив, требало је приступити реформи пореског система. У том контексту појавиле су се две концепције. Једна је заговарала опорезивање катастарског дохотка, а друга чистог катастарског прихода. Разлика је била у томе да ли ће у трошкове производње бити укључена и цена људске радне снаге (порез по чистом катастарском приходу) или не (порез по катастарском дохотку). Пошто је катастарски доходак био постављен као критеријум на социјалистичком сектору, сматрало се да исти критеријум треба усвојити и на приватном. Зато се приступило израчунавању катастарског дохотка за пољопривредна домаћинства, а не чистог катастарског прихода. Посао око новог закона био је већ завршен, када су се чули јаки приговори да опорезивање по катастарском дохотку дестимулативно делује на производњу интензивних култура на приватном сектору и да не узима у обзир далеко већу количину рада која се улаже у гајење интензивних култура, због чега код њих вишак производа није сразмеран количини уложеног рада. Изражено у новцу, према грубим прорачунима, катастарском дохотку од 100 динара одговарало је само 30 динара чистог катастарског прихода код производње грожђа, 35 динара код ратарских

¹⁰⁸ М. Ивановић, “Унапређење и развој наше пољопривреде”, 28.

производа, 43 динара код ливада и 68 динара код пашњака. Јасно се увидело да пореска снага није једнака при истом катастарском дохотку. Међутим, заговорници пореза по катастарском дохотку имали су своје аргументе: вредност радне снаге у пољопривреди није лако утврдити, будући да нема објективног критеријума. Осим тога, порез по чистом катастарском приходу фаворизовао је имућније сељаке занемарујући социјални моменат.¹⁰⁹

Напоследку, ипак је одлучено да се у новом закону примени чисти катастарски приход као пореска основица, уз задржавање прогресивних стопа, чиме би се осигурало јаче опорезивање имућнијих слојева. Основни закон о друштвеном доприносу и порезима усвојен је 1. јануара 1952. и у њему је порез на доходак земљорадника био базиран на чистом катастарском приходу. Важна промена односила се и на задруге: Закон из 1952. изједначио је ове организације са привредним предузећима, али је прописано и да задруге које нису прешле на привредни рачун наставе да, до преласка на нови систем рада, плаћају порез на доходак.¹¹⁰

Међутим, да би се обавиле све потребне припреме за прелазак на чист катастарски приход било је потребно извесно време, како се испоставило – две године. Када се приступило пореској реформи, односно увођењу новог система опорезивања, постојала је идеја да се чисти катастарски приход, утврђен 1925/26. сразмерно увећа и на основу њега да се утврде нове пореске основице. То се, међутим, за многе крајеве земље показало нереалним, будући да се њихова укупна економска структура толико изменила у односу на време када је утврђиван чисти катастарски приход, да је једино решење било утврђивање новог. Нарочито је лоше стање било на Косову и Метохији.¹¹¹ Зато је Савезна комисија за катастар упутила своје службенике на терен да прикупе и проуче податке неопходне за утврђивање новог чистог катастарског прихода. Међутим, ни у међуратном периоду није био завршен катастарски премер нити комплетиран посао класирања земљишта. Рат је уништио знатан део онога што је било урађено. Тако је у Србији требало обавити премер делимично или сасвим у 78 (од 138) срезова. У Хрватској (90 срезова) и Словенији (25 срезова) постојао је стари хабзбуршки катастар, па је републичка власт у овим републикама решила да сачини

¹⁰⁹ Р. Радовановић, “Катастарски доходак и опорезовање прихода од пољопривредне делатности”, 53–62.

¹¹⁰ “Основни закон о друштвеном доприносу и порезима”, *Службени лист ФНРЈ*, 1/1952.

¹¹¹ “На Космету се уводи катастар земљишта”, *Социјалистичка пољопривреда*, 7–8/1952, 73.

нови катастарски операт. У Босни и Херцеговини је од 56 срезова, катастар је био уништен у 16. У 40 срезова је током 1948. извршена ревизија старог аустроугарског катастра. Када је реч о Македонији, у тој републици је било премерено само 40% површине (31% до 1941, 3% од 1946 – 1952. и 6% до маја 1952). За Црну Гору не постоје тачни подаци, али је стање у овој републици било лоше и због веома малог броја стручног кадра. У суштини, било је јасно да све потребне припреме не могу довршити током 1952.¹¹²

Током 1952. и 1953. године вршено је премеравање и бонитирање земљишта, као и утврђивање културе која се на њему узгаја. То је било неопходно пошто је опорезивање земљишта подразумевало тачно утврђивање прихода од земље, који су зависили од свих наведених фактора (површина, бонитет, врста културе). Због тога су се пољопривредни стручњаци упућивали у проценбене срезове, који су се могли поклати са административним срезовима, али не нужно. За правилну процену пореског оптерећења требало је укалкулисати и удаљеност парцела од путева (тржишта), од села, приступачност за обраду и сл.¹¹³ Тако је 1953. година била и последња година примене послератног система пореза на доходак, који је снажно погодио имућније сељаке. О снази пореске прогресије сведочи и податак да је највиша пореска стопа била у просеку већа од најниже чак 23,5 пута, док је у пре рата била већа само 1,5 пута.¹¹⁴ Са ограничавањем аграрног максимума на 10 хектара опорезивање по доходу додатно је изгубило класни смисао, који је и био основна мотивација за његово увођење.¹¹⁵

¹¹² С. Милаговић, “Нове смернице наше пореске политике на селу”, 8–11.

¹¹³ М. Боровић, “Бонитирање земљишта за утврђивање дохотка”, *Напредна пољопривреда*, 5/1952, 6–9.

¹¹⁴ J. Allcock, *n. d.*, 13.

¹¹⁵ М. Bogdanović, *n. d.*, 2

VIII

ПОСЛЕРАТНО СЕЛО У СЕЋАЊИМА САВРЕМЕНИКА И У КЊИЖЕВНОСТИ

Нема сумње да су процеси који су се дешавали у југословенској пољопривреди и на југословенском селу од 1945. до 1953. представљали веома упечатљива, понекад драматична искуства и да су имали недвосмислен друштвени значај. Пољопривредна штампа и разне друге публикације често су садржале литерарне радове о побољшавању услова живота на селу, о његовој “социјалистичкој изградњи”, о механизацији пољопривреде, о животу сељака у радним задругама.¹ Међутим, када је власт 1953. прекинула спровођење мера које су биле разлог великим превирањима на селу (аграрна реформа, откуп, комисијско разрезивање и сакупљање пореза, колективизација), те теме су, када је реч о накнадној евалуацији, углавном потиснуте и готово пале у заборав, упркос, у своје време, огромном утицају на живот највећег дела становништва Југославије. У потоњим деценијама тек у понеком краћем запису могла се пронаћи нека рефлексија на дешавања на југословенским селима током првих послератних година. Ауторски текстови некадашњих твораца аграрне политике, који су наставили да трају у политичком животу земље, интервјуи, мемоари и други облици писаног исказа остали су, углавном, ускраћени за њену потоњу оцену, као и за подробнију рефлексију актера о тој проблематици. Са друге стране, слику тешког времена и неретко драматичних околности послератног социјалистичког развоја на селу, мешавином имагинације и стварности, настојала је да одржи и “оживи” књижевност, у којој теме села и сељаштва, у контексту кључних процеса које је усмеравала државна аграрна политика, такође нису биле присутне у великој мери, али су оставиле извештан и упечатљив траг.

¹ Видети, примера ради: *Zadružna čitanka*, Zagreb 1950.

1. Сећања савременика и актера

Савременици који су имали важне улоге у формирању југословенске привредне, па и аграрне политике у “прелазном периоду”, односно у периоду транзиције од капитализма ка социјализму, којим се ово истраживање бави, нису се у каснијој епохи често освртали на учинке одлука које су у домену аграра својевремено доносили, односно на чије су доношење утицали. Тек понеко од њих оставио је сведочанство о својим потоњим погледима на ову, вишеструко сложену тематику, која је представљала једно од најкомплекснијих питања турбулентне послератне деценије.

Док је колективизација још увек припадала недавној прошлости, Тито је 1957. изјављивао: “отворено говоримо и о томе да смо прије хтјели да социјализирамо село административним путем, тјерајући све сељаке у задруге, иако они нису увијек жељели да уђу у њих... Сељак је због тога, ондје гдје је силом био ушао у задругу једноставно саботирао”.² То је за последицу имало да је, како је истицао Тито децембра 1958, добијено “мање пољопривредних производа, а више политичких проблема на селу”.³ Враћајући се повремено овој теми, Тито је углавном инсистирао на томе да је основни проблем лежао у томе што су копирани совјетски узорци, што су код сељака постојала “стара схватања” и што није било довољно механизације у пољопривреди: “Разумије се да стварање колхоза са лопатама и мотикама, а без потребне механизације, није могло дати резултате”, објашњавао је Тито маја 1960.⁴

Међутим, Тито је, осим негативних општих оцена колективизације, наглашавао успехе социјалистичког сектора у пољопривреди и залагао се за разне форме удруживања индивидуалних сељака, уз истицање да се нипошто неће поново поћи путем административног увођења социјализма на село.⁵ Како је време пролазило, све се мање освртао на негативне стране спровођења аграрне политике после рата, па је чак истицао да је Хрушчов приликом прве посете Југославији 1955. оценио да је југословенска пољопривреда тада била напреднија од совјетске, о чему је касније говорио својим сарадницима, истичући да Хрушчову “треба признати смјелост да то

² Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, XI, 348–349.

³ *Исто*, XIV, 26.

⁴ *Исто*, XV, 316.

⁵ *Исто*, XVI, 394; *Исто*, XVIII, 140.

каже”.⁶

За разлику од Тита, о проблему спровођења аграрне политике нису се у каснијем периоду изјашњавали ни Петар Стамболић ни Мијалко Тодоровић, који су се налазили на положају министра пољопривреде, односно председника Савета за пољопривреду и шумарство. Мијалко Тодоровић није био спреман да о теми аграрне политике разговара ни са потоњим истраживачима ове теме.⁷ Тодоровић је, примера ради, 1986. констатовао једино да је развој пољопривреде у читавом послератном развоју био “спор и испод реалних могућности и потреба друштва, што је имало за последицу стално одсуство динамичке равнотеже између индустрије и пољопривреде”.⁸

Од високих државних функционера, своје осврте на теме из домена аграрне политике у посматраном периоду оставио је Светозар Вукмановић Темпо, у мемоарима објављеним 1971. Истичући утицај Резолуције ИБ-а на интензивирање колективизације, Темпо је наглашавао да је држава помагала новоосноване задруге свим средствима: давала је повољне кредите, механизацију, ђубрива, али да односи у задругама нису стимулисали постизање бољих резултата; задругари су делили приход задруге према времену проведену на раду (“трудогани”), а не према резултатима рада, што је проузроковало пад заинтересованости за рад и пад саме производње. У појединим случајевима дошло се дотле да је држава примала на себе обавезу да снабдева задругаре као остале раднике у друштвеној производњи. “Предајући земљу држави”, истиче у мемоарима Темпо, “задругари су схватили да су и они постали ‘државни’ и да држава треба да се стара о њима. Било је и таквих апсурдних случајева да су задругари тражили обезбијеђено снабдијевање не само индустријским него и прехранбеним производима! Умјесто да испоручују те производе, како би се могло обезбиједити снабдијевање радника, задругари су хтјели да их држава храни”.⁹ И двадесет година после изласка Темпових мемоара, у другој књизи у којој се, између осталог, бави привредним питањима, он је остајао на истом становишту: “Сељаци, који су мислили да ће уласком у задруге држава преузети бригу о њима, о њиховим

⁶ В. Mandić, *S Titom. Četvrt veka u Kabinetu*, Beograd 2012, 72.

⁷ Према искуству Вере Гудац Додић, која се бавила истраживањем ове теме, М. Тодоровић није показао спремност да своја сећања и погледе на аграрну политику од 1945. до 1953. саопшти током њеног истраживања.

⁸ М. Todorović, *Političko biće društvene krize*, Zagreb 1986, 16.

⁹ S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*, 2, Beograd 1971, 134.

потребама, па чак и о њиховој исхрани, кад су видели да од тога нема ништа масовно су изашли из задруга”.¹⁰

Са друге стране, Темпо је сведочио о томе да је између индивидуалних сељака и државне власти дошло је до сукоба, који се није ограничио само на богате сељаке, пошто је држава била приморана да због пада производње оптерећује обавезним откупом и средњег сељака.¹¹ Околности у којима се нашла држава и неопходност откупа стварали су, према каснијем Темповом сведочењу, веома нелагодан осећај: “Није то давно било”, присећао се Темпо својих размишљања после једног драматичног излагања Ј. Веселинова о проблемима у откупу, “када смо као студенти држали ватрене говоре тврдећи да ће се нашим пољима чути ‘пјесма трактора’ чим освојимо власт. А сада не само да нема трактора него смо приморани да силом узимамо жито од сиромашних и средњих сељака. Још једна илузија разбила се о сурову стварност. Другог излаза није било; жито смо морали узети. У супротном, градови би остали без хљеба. Кидрич је био у праву када је енергично тражио да се узме жито; можда није у праву што је то назвао опортунизмом. Али и Веселинов је у праву! Тим путем жито нећемо добити. Њега нема и биће га све мање; ако тако наставимо, завадићемо се са сељацима. Само, гдје је излаз? Ја га нијесам видио”. Задржавајући критичку дистанцу према прекомерним репресалијама, Темпо је био уверен да је политика откупа била неопходност, док је колективизацију сматрао за безусловно погрешну оријентацију Партије.¹²

Нешто више осврта на аграрну политику из деценије после завршетка Другог светског рата оставио је, поред Темпа, и Јаков Блажевић, који је, као министар трговине и снабдевања и, касније, министар државних набавки, био задужен за откуп пољопривредних производа. Према његовим сећањима, на која се позивао у једном разговору 1986, у послератном времену, под притиском тешких прилика, када је у сваком сегменту могао да се забележи само недостатак ресурса свих врста, “требало је из дана у дан рјешавати проблем снабдевања... Дан и ноћ смо рјешавали та питања, даноноћно смо држали сједнице код Кидрича. Зове он републичке министре и читаву ноћ расправљају о тим горућим питањима. Консултације с Титом и Кардељем биле су

¹⁰ С. Вукмановић Темпо, *Зашто се и како распала Југославија*, Београд 1996, 62.

¹¹ S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, 104.

¹² Isto.

врло честе, тако рећи непрекидне”. Блажевић је сведочио и о томе да је Тито имао своје линије обавештавања, непосредно од сељака: “Поред ових разговора с вама”, говорио им је Тито, “ја сам и од сељака информиран о томе шта се догађа на селу. Они долазе к мени и информирају ме о томе како те наше мјере пролазе у пракси”. Када је Блажевић преузео Министарство трговине и снабдевања, приликом једне посете код Тита, председник владе му је рекао да буде веома пажљив на месту на којем се нашао и да увек има у виду да су сељаци изнели рат на својим леђима и да их нова власт не сме “озлоједити”. Према Блажевићевом сећању, Тито му је рекао да се не смеју примењивати методе које су у рату критиковане као пракса старог режима: “То нећу дозволити”, подвлачио је Тито, “јер сам у рату говорио да се сељаку за порез неће крива продавати. Што имамо од сељака ако му краву узмемо?”¹³

Блажевић у својим сећањима истиче да је општа ситуација приморавала власт “на оштре мјере”, па у том смислу признаје: “знали смо сељаку и таван помести. Било је понекад и присиле... А то нам је онда наносило политичке штете. Зато је Тито... оштро реагирао”. Међутим, за Блажевића нема сумње у погледу опште оцене стања на селу: “У основи, сељак је био задовољан, јер је у вријеме големог одрицања читавог народа – највише добијао. У тадашњој тзв. везаној трговини, он је могао да дође до индустријске робе, домаће и увезене, које је иначе било врло мало, а коју грађанин није могао да добије... Сјећам се како су се још у току ноћи формирале колоне сељака пред дућанима у којима се продавала индустријска роба. Чак су и бицикли продавани искључиво уз везану трговину. Значи, сељак је у тој фази нашег економског развоја имао искључиво право првенства и релативно је добро пролазио”¹⁴.

Када је реч о колективизацији, Блажевић је средином 80-их година био мишљења да је она “нанијела велике штете”, пошто се у тај процес ушло “по совјетском узору, користећи совјетска искуства”. Он сведочи да су југословенски комунисти испрва били уверени у исправност политике колективизације, док су са друге стране желели да Совјетима покажу да су баш они “највјернији синови њихове социјалистичке фамилије”. Сећајући се Другог пленума с краја 1949, Блажевић је нарочито истицао Кардељев став да је колективизација “питање средњака и слабијег средњака, а беземљаш нека иде у индустрију, јер је пролетер, а не правити га на силу сељаком”.

¹³ J. Blažević, *Brazdana partije*, Zagreb 1986, 77.

¹⁴ Исто, 78.

Подвлачећи да је стварање радних задруга у Југославији било “чисто копирање совјетске колективизације”, да је било “у самој идеји јако мутно постављено”, Блажевић недвосмислено истиче да су због бројних проблема у процесу колективизације комунисти дошли “у сукоб са сељачким масама”. Наводећи искуство једног повратника из САД, Мартина Зорића, који је са собом донео и нешто механизације и у родном селу основао задругу, Блажевић помиње да је био “вриједан, радин човјек и захтијевао је да се на посао долази рано ујутро. А људи... неће да долазе, не виде никаквог смисла у томе. Мартин их је посао, био је склон и да се туче са њима... и његова задруга је пропала”. Осим овог, Блажевић истиче и пример једне друге задруге, у Смиљану, која је носила његово име: “Међу онима који нису хтјели у задругу био је и мој стриц, који је читавог рата био уз покрет, дјеца су му била у партизанима. Укратко, ми смо са колективизацијом села доживјели и економски и политички крах, она се показала као потпуни промашај”.¹⁵

Ђилас је у својим сећањима такође повремено остављао понеку рефлексију на теме из домена аграрне политике. Нарочито су значајни записи с почетка 1980-их година, забележени у књизи *Власт*, из 1983.¹⁶ Према Ђиласовим сећањима, “откуп је од почетка тешко падао сељацима, мада су они имали разумевања за ту принудну меру у ратним, па и у првим поратним годинама”. У овој Ђиласовој констатацији значајно је да аутор не одваја ратну реквизицију од послератног откупа, чиме, заправо, потврђује своју констатацију да се заправо није “занимао економијом, а ни много разумевао у њу”. Ипак, значајно је његово сведочење о томе да је отпор сељака откупу с временом постајао све јачи, наглашавајући да су томе доприносили “претреси, малтретирања, масовна хапшења..., а касније и колективизација”. Помињући насиље власти, али и “сељачке довитљивости и подвале”, Ђилас, зачудо, констатује да се не може сетити “да је игде било озбиљнијег масовног сељачког отпора”, приписујући то околности да, како истиче, нова власт ни из перспективе сељака ипак “није била толико тотална и безобзирна да би очај заменио наду”.¹⁷ Оно што у овом Ђиласовом запису изненађује јесте чињеница да он уопште не помиње Цазинску буну, која ипак није била незнатан догађај. Осим тога, Ђилас наводи и то да је Кидрич обавезни откуп називао пљачком,

¹⁵ Исто, 80–81.

¹⁶ Овде је коришћено издање: М. Ђилас, *Власт и побуна*, Загреб 2009.

¹⁷ Исто, 69–72.

да су откупне обавезе биле “болна, разорна искуства” за сељаке, који су морали да, “према произвољним проценама... дају чак и оно што је њима недостајало”, као и да је на Кидричеве откупне планове Ранковић, “бележећи у нотес, уздахнуо: Опет 12.000 ухапшених”.¹⁸

Када је реч о колективизацији, Ђилас је оцењивао да је она у Југославији била “мање насилна, али нимало економски паметнија од оне у Совјетском Савезу”. Осим тога, Ђилас је експлицитно наводио да је талас колективизације, који је покренут после Другог пленума ЦК КПЈ био “подлегање 'бирокуратској стихији' из нижег и професионалног партијског апарата”, будући да је “ршум у организовању радних задруга већ... био у току пре Пленума”. У погледу Кардељевих ставова о колективизацији, Ђилас је био уверен да он, иако је на Другом пленуму држао реферат о политици Партије на селу, уистину није веровао у будућност колективизације, да “интимно није био убеђен у читав подухват” и да је о свему говорио из осећаја партијске дисциплине. Ђилас и себе ставља у исту позицију, премда нешто касније: “у јесен 1951. године, када је код Кардеља био састанак, коме је присуствовао Бакарић, и када се претресао предлог Ивана Буковића о реорганизацији 'радних задруга' – већ сам био скептичан и у погледу радних задруга и у погледу Буковићевих предлога: Бакарић је био одушевљен – уколико он може да се одушеви! – Буковићевим предлогом, а и Кардељ је био склон, мада не чврсто, да би то, најзад, могло бити откриће 'здравог пута' у колективизацији”. Према Ђиласовом сведочењу, ентузијазма није било ни код Тита, “али је зато ЦК, без изузетка, био за задруге – многи чланови ЦК веома одушевљено”. Ђилас је у својим сећањима то оцењивао као “одраз бирокуратске базе и самоубеђивања да се не 'скреће' са 'социјалистичког пута’”. Међутим, Ђилас нарочито инсистира на томе да колективизација у Југославији није била насилна као у СССР, при чему би истицање само те чињенице било, по њему, “сувише упрошћено”. Наиме, како је тврдио, принуда је у југословенском случају била “духовна – притисак на свест и на морално осећање”. Говорећи о сиромашним крајевима, он је истицао да су они масовно улазили у колективизацију пошто сељаци у њима “нису имали шта да изгубе, а потајно су се надали да ће их издржавати богатији крајеви”. Када је, пак, реч о масовној колективизацији у пољопривредно напреднијим крајевима, Ђилас је сматрао

¹⁸ Исто, 281–282.

да се то може објаснити “притиском и бучним, заглушујућим обећањима да ће задруге добити механизацију, ђубриво, социјалне и културне бенефиције итд.” Према његовом сведочењу, колективизоване сељаке из Војводине, заједно са словеначким радницима у индустрији, Кидрич је сматрао за “најнапредније социјалистичке снаге”. Коначно, Ђилас је истицао и уверење партијског врха да ће колективизација ипак дати добре резултате у правцу повећања количине пољопривредних производа за снабдевање становништва и за извоз.¹⁹

У току истраживања на овој теми, разговарали смо и са Радованом Пантовићем, који је 1947–1949. обављао дужност помоћника министра пољопривреде. Ни Пантовићева сећања на период о којем је овде реч нису сасвим афирмативна по ондашњу власт и њен учинак на селу, будући да не изоставља да у оцени аграрне политике послератне епохе помене и бројне грешке, као и примере неоправданог и непотребног притиска на сељаштво. Ипак, за разлику од неких каснијих интерпретација, нарочито у публицистици и у јавности уопште, Пантовић у послератној аграрној политици не налази у великој мери драматичне и насилне елементе, иако не пориче да су били присутни. У вези са колективизацијом истиче да је било мање насиља него у случају скупљања пореза и откупа пољопривредних производа. Сам Пантовић је, како се сећа, био аутор једног чланка у којем је осуђивао “неправилности” и рђаве праксе у прикупљању пореза на селу, којих су власти биле свесне још тада. Тај чланак Мома Марковић, као уредник часописа којем је био предложен за објављивање,²⁰ није прихватио, због чега је касније, како Пантовић наводи, Марковић био критикован од стране Милована Ђиласа, који је тада сматрао да су такви облици цензуре непотребни. Међутим, Пантовић је одлучан у оцени да су примери насиља над сељацима били последица девијација у спровођењу партијске политике на селу и да је у вишим партијским структурама постојала резолутна осуда таквих појава, неретко уз дисциплинско кажњавање прекршилаца.²¹

Са сломом социјализма с више смелости, чак острашћено, почело се говорити о разним искуствима из послератне историје и изградње социјализма. Једна од тема о којој се почело гласније говорити била је и тема односа комуниста према сељацима,

¹⁹ Исто, 280–281.

²⁰ Највероватније се ради о часопису *Социјалистичка пољопривреда*.

²¹ Разговор са Р. Пантовићем, помоћником министра пољопривреде 1947–1950. Разговор вођен 24. марта 2015. у Београду.

нарочито о откупу и колективизацији. Шта су о томе имали да кажу, творци аграрне политике могли су да изговоре у ранијем периоду. Предност да кажу своје виђење ове проблематике у новим околностима дата је новинарима, публицистима, а понекад и онима који су последице аграрне политике доживели у сопственом искуству. Као веома упечатљива збирка сведочанстава, додуше без ауторове дистанце и макар елементарне контекстуализације исказа појединаца који су били на различите начине изложени репресији због стварних или фабрикованих кривица у вези са откупом и колективизацијом, издваја се зборник сведочења сељака *Црвени јарам*. Књига је објављена 1991, са објашњењем да приказује “зла времена принудног откупа из казивања мучених сељака и исповести њихових мучитеља”.²² У овој књизи први пут је јавно, са свим мучним детаљима, кроз сведочења појединаца, представљена тегоба живота под притиском обавезног откупа и сурових метода локалних партијских моћника, решених да по сваку цену откупе што више производа и да постигну што масовнију колективизацију. Тако је прича о откупу употпуњена сведочењима оних који су том мером били најтеже погођени. Остала је, међутим, недоречена прича о онима који су се захваљујући овој мери прехранили.

2. Књижевне обраде

Више него у сећању савременика, “аграрне теме” биле су присутне у књижевности, премда ни у овој области нису заузеле место какво би им могло припасти према друштвеном значају сељака и пољопривреде, као и према значају трансформација кроз које су сељаштво и аграр пролазили у првој деценији по завршетку рата. Међу првим значајнијим остварењима која су тематизовала поједине аспекте аграрне политике, прецизније – колонизацију, био је роман Бранка Ћопића, *Не тугуј, бронзана стражо* (1958), посвећен колонизацији Крајишника у Банат. Пет година касније, у *Осмој офанзиви*, Ћопић наставља да се бави проблемом пресељавања, али овога пута пресељавањем из села у градску средину.

Из перспективе победника у рату, Ћопић приказује послератно време, које из корена мења свакидашњицу људи, сасвим трансформише њихов живот и начин постојања.

²² Д. Божић, *Црвени јарам*, Љиг 1991.

Пресељење Крајишника у Банат је централна тема његовог романа. Он анализира нову борбу коју победници у рату – сви они који су преживели четворогодишње страхоте и страдања – воде са самим собом у судару са модернизацијом, коју прати и чији је услов “искорењивање”. Ново револуционарно време које је промовисало идеју новог човека послужило је као повод писцу да проблематизује начин реализације великих паролa и њихову рецепцију међу онима које је овај писац најбоље познавао. Ћопић кроз емотивне и социјалне доживљаје својих јунака слаже мозаичну структуру догађаја, наизглед без претензије да износи уопштене идеје и ставове о политици и друштву, о “великим темама” уопште. Међутим, одабравши једну такву “велику тему” као оквир за своју приповест, Ћопић се преко ликова из романа неминовно, макар и посредно, одређује и према колонизацији.

Духовито писан, али са снажним сетним и развијеним мисаоним деловима, Ћопићев роман, у којем тематизује изазове, недоумице, страхове и наде колониста, представља људе који, у основи, прихватају да буду део великог социјалног пројекта и његови активни градитељи. Он не ставља под сумњу велики социјални инжењеринг, свестан његовог еманципаторског потенцијала, упркос површинским неспоразумима колониста и средине у коју су се населили, у којој “лутају дошљаци, опустјелим селом, луњају шоровима у гомилама, овчјим чопором, одбојно их гледају ледени туђи прозори, зебе срце у човјеку”.²³ Међутим, Крајишник је свестан да му додељена земља и припада: “Земљо, земљице, па ипак сам те дочекао”. Присећао се неродне њиве у крају из којег се доселио, осећајући да је то требало давно да се догоди, “а не слушати јетко и чангризаво сиктање убоге босанске пјескуше која струже душу и онда када се по њој њише главоболни рујни турчинак, лала... ‘Врати ми макар сјеме, кукавицо од њиве!’”. Уместо босанске “пјескуше” добио је крајишки сељак плодну банатску земљу – “држава дала парцелу, одвалила масну комадешку”.²⁴ Иако се у новом окружењу нису сви подједнако успешно скућили и “снашли”, ипак су већином прихватили нужност промене која је, ма колико да је колонистима чудна и nelaгодна, објективно представљала искорак ка побољшању социјалног положаја, тим више што су Крајишници у нову средину донели морални капитал бескомпромисних бораца против окупатора.

²³ Б. Ћопић, *Не тугуј бронзана стражво*, Београд 1964, 55.

²⁴ *Исто*, 78–79.

У исто време када је настао Ћопићев роман посвећен колонизацији, у нетом протеклом времену актуелним темама – откупу пољопривредних производа и колективизацији посветио се Младен Марков у роману-приповеци *Вечити сан мрачни свече*. Роман је настао 1957, а прихваћен је за штампу од стране реномираног жирија сарајевске “Народне просвјете”. Међутим, до штампања није дошло све до 1972. Тада је роман објављен под новим насловом – *Метровка*,²⁵ а назван је тако по алатки помоћу које је захватан метар квадратни засејаног зеленог жита на њиви, са којег би се пажљиво скинула зрна и потом измерила њихова маса, на основу чега је одређивана откупна и пореска обавеза власника, односно закупца њиве. Уместо дошљака-колониста, у центру пажње је лик оних који на свом прагу дочекују ослобођење и све што оно доноси: нову власт, нове прописе, нове суседе. У основи ауторовог интересовања су откуп и колективизација, као и увођење социјализма на село уопште: понашање представника власти и држање сељака у, за њих, сасвим новим околностима.

Марков у овом кратком роману на веома опор начин пише о почецима изградње социјализма на селу. Као својеврсна литерарна претеча “црног таласа” југословенског филма, Марков оликава сивим бојама историјски пејзаж недавне прошлости банатског села. Личности у његовом роману су одреда сломљени, несрећни и љутити сељаци, без луцидности, сирови и припрости. Међутим, приказани су као жртве система који их уништава. У памет свог сељака писац уноси политички опасну мисао да метровка “гуљи још горе него порез код краља Аце”, погађајући чак и оне сељаке “који су до јуче скривали илегалце”. Марковљеви сељаци се кају што су поверовали партизанима, што су “легли и сасвим се приклонили овима што су тако лепо на зборовима говорили”. Храбре су и мисли које писац 1957, када је роман настао, читава у свест сељака, који псују метровку “као што су до јуче псовали вешала што су Немци подизали за комунисте”, успостављајући тако опасну паралелу између понашања окупатора и ослободилаца, подсећајући још једном да су сељаци, када је било тешко,

²⁵ У жирију сарајевске Народне просвјете, која је расписала конкурс за објављивање романа, били су Милан Богдановић, Густав Крклец, Нико Милићевић, Мирко Божић, Марјан Матковић, Оскар Давичо и Радомир Константиновић. Роман није штампан јер је предузеће угашено. Исту судбину доживело је и друго предузеће које је требало да штампа овај роман – Космос. Рукопис је потом нуђен разним издавачким предузећима, али је враћан са образложењем да “није време прихватити се те политички нејасне проблематике и још необјашњеног периода”. М. Марков, “Поговор”, *Метровка*, Београд 1972, 149–150.

били уз комунисте.²⁶

Понашање представника власти и партизана које описује Марков код читалаца може изазвати свако друго осећање пре него било какав афирмативан однос: њих карактерише бахатост, насилништво, идеолошка борнираност и исконска мржња према сељаку. У свом приказу послератног банатског села Марков је “на страни” сељака, без много лењинистичке “диференцијације”, којој се на посредан начин изругује у случају конкретних ликова. Међутим, сиромашни сељаци (“гоље”), средњаци и кулаци ипак се местимично јављају као “колективни лик”. Марков, додуше, развија приповест која рађа емпатију за сељаке, који су жртве откупа и колективизације, без обзира на социјални статус, али се, као колективни лик, сиромашни сељаци јављају као корисници наклоности нових и бескрупулозних власти: “имају они своје сиромашне које хоће да направе бар мало бољим”.²⁷ Сиромашан сељак, као појединац, у Марковљевим романима може бити и трагичан, али колективни лик сиромашног сељака је исклесан кроз визуру имућнијих сељачких слојева и чињенице да је од комунистичке власти, у којој је најчешће и сам био учесник, сиромашни сељак имао користи од штете других.

Посебно је карактеристичан опис стања на једном државном добру, што Марков описује кроз визуру младића који се због сукоба са оцем пријавио да ради на државном имању. Иако су радници “сваког новог члана примали радо, са широким смешком схватања убогости, и помагали му у невољи”, ипак је све “мирисало на газдинско имање, иако је све било државно”. Имовина, алати и стока бившег власника, локалног земљопоседника, безобзирно су коришћени и упропашћивани од стране радника на имању. Новопридошлог радника, средњачког сина, нешто је ипак “вукло дому”, а о радницима на имању имао је утисак “да и не желе да стекну, да имају, да се поносе својим”. Средњачком сину била је неразумљива и међусобна блискост радника: “Кад су били пијани људи су се грлили и љубили, баздили су на ракију. А љубили се у уста цмокћући језиком... Дешавало се да неке жена отпутује па би се он хранио код свих док му се жена не врати... Нехатно су се односили према приватној својини. То је дошло због тога... што толико дуго нису имали своје... Можда су били сиромашни још кад је његов отац био сиромах, само што се он снашао, обогатио, а они и даље

²⁶ Исто, 46.

²⁷ Исто, 72.

остали исти”. Новајлији на имању је нарочито сметао слободнији однос осталих радника према његовој жени, која је такво окружење прихватала, што је код њега рађало љубомору.²⁸ Тако је аутор, кроз утиске једног од својих јунака, у овим сликама оживео стереотип о сиромашном сељаку, којем је државном политиком само омогућено да преживљава у готово анималним условима, у окружењу које би требало да буде антиутопијски обрис некакве будуће сељачке комуне.

Слично је и са описом задруге: “Људи кажу да су у Русији створени колхози, совхози, како их они то све не зову... Сви на казан иду. Жене су заједничке... То ти је комунизам”. На такве “информације” о колхозима верници се “моле богу и показују странице из Светог Писма у коме пише да је ово време смакнућа”, док “друг из среза” објашњава да је све то пропаганда са Запада против радних задруга, уверавајући сељаке да је задруга “потпуна равноправност и једнакост”.²⁹ И у случају задруга Марков преноси неке од “лутајућих сижеа” односно уобичајених парола које су “бацали” противници настанка ових организација, при чему писац сељаке представља као неповерљиве, чак и саркастичне у односу према обећањима једнакости и лагоднијег живота у задрузи. Међу Марковљевим јунацима нема нити једног сељака који би ступио у задругу, осим сеоских сиромаша, чиме је додатно потцртана стереотипна представа о томе ко се и зашто учлањивао у СРЗ. Међутим, није толико проблематична интерпретација о сиромашним сељацима као јединим савезницима комуниста на селу, већ се проблем јавља у имплицитној интерпретацији да другачије не може ни да буде, односно у априорној представи о томе да носилац одговорног односа према раду може бити само сопственик имања, газда, док је сваки облик колективног власништва нужно осуђен на пропаст, нарочито уколико је настао револуционарном “експропријацијом експропријатора”.

Почетком 1980-их година Марков по други пут отвара тему обавезног откупа и колективизације, у битно другачијем друштвено-политичком контексту, када је преиспитивање наслеђа власти комуниста, иако још увек актуелне, било у замаху. У роману *Истеривање Бога* (1983) он поново, враћајући се темама из живота послератног села, поставља питања праведности нове прерасподеле, начина на који се она врши и уопште мера којима власт изводи “социјалистичку реконструкцију села”.

²⁸ Исто, 112–115.

²⁹ Исто, 127–128.

Полазећи од *Метровке*, Марков чини битне књижевно-уметничке захвате на коришћеној грађи, тако да новим романом, како писац сам каже, “поништава *Метровку*”.³⁰ Међутим, у погледу идеје романа – он не поништава, већ заоштрава своје раније поруке: још израженије него у *Метровки* Марков исписује тешке оптужбе на рачун комуниста и њиховог односа према приватном поседу и према сељаштву, оном које је нешто од свога имања поседовало.

Тако, на пример, пишући о судбини некадашњег власника “хиљаду ланаца земље” који је био међу првим “експроприсаним експлоататорима”, Марков недвосмислено констатује: “Чудо једно како свет воли кад се распада и руши, кад настане метеж у коме се може грабити и отимати без опасности од казне. Можда су исти допринели распаду старе српске славе?”³¹ У толикој мери Марков, у етичком смислу, издиже лик бившег земљопоседника да, у тренутку док му се обесно развлада имовина, он “не тугује... јер зна да пљачка сеоска сиротиња”, пошто “они који нешто поседују, код својих су кућа”. Са друге стране, сиромашни су у новим околностима “изненађени, слични примаоцима дарова који не знају шта ће са поклоном јер је неочекиван и превелик”.³²

Сликајући лик једног својеглавог сељака, у сталном сукобу са задругом, за чији рачун му је одузет већи део имања, писац му приписује смеле речи: “Ја још нисам у задрузи, а памет ме толико не напушта да у њу уђем”. Сељака који је “жељан својине” и “спреман да падне покошен за склад изоран једну стопу на његову штету” са интимним разумевањем посматрају и сами задругари, свесни да није лако гледати да “други ради на твоје”.³³

У Марковљевом роману нижу се слике малтретирања сељака од стране власти и партијаца, насиља власти приликом откупа, осветничких страсти некадашњих сиромашних надничара. Уз описе банатских равница нижу се слике сурових мучења паора који са неразрушивим осећајем за својину одбијају да предају жито, да унесу земљу у задругу, да плате превелики порез. Нарочито је наглашавао Марков да су његови сељаци у току рата скривали илегалце, чиме је драмски хибрис комуниста постајао још већи: “Дао сељак метар жита за храну илегалцима, па квит: купио себи

³⁰ М. Марков, *Истеривање Бога*, I и II, Београд 1986, 10.

³¹ *Исто*, 20.

³² *Исто*, 32–33.

³³ *Исто*, 47.

послератни мир... Е, не може. Револуција тече!”³⁴

Поједини аспекти аграрне политике нашли су се и у средишту уметничке имагинације Синише Ковачевића, који се у својим драмским остварењима *Ново је доба* (1986) и *Велика драма* (2001) посвећује питањима аграрне реформе, откупа пољопривредних производа и, нарочито, питању колонизације.

Драма *Ново је доба* прати судбину Илије Певца, имућног сељака који је ратне године провео у немачком заробљеништву (где је радио као слуга на имању богатог Немца и где никада није добио батине, за разлику од односа према заробљеним Немцима у Југославији), из ког се враћа 1945, затичући промене којима се тешко прилагођава: умањено имање до нивоа аграрног максимума (“оставио двеста јутара земље, затекао тријес пет”); жену – активисткињу КПЈ, “афежерку” (“Оставио жену, затекао другарицу.”); непријатељски однос власти према имућним сељацима (нарочито према онима који одбијају да истински прихвате нови поредак); некадашњег надничара, горљивог активисту и локалног функционера Партије, на одговорном месту у месној власти; нови поредак, нови говор, речју – ново доба. У Ковачевићевој интерпретацији “ново доба” је гротескно: узвик “Живели пали борци!”, који је уследио после једног говора у којем су поменути погинули ратници, парадигма је распећености или пак отровног сарказма публике на сеоској конференцији.

Незадовољан, али и немоћан да било шта промени, Певац настоји да, прихватајући све што мора прихватити од нових услова, задржи све што се може задржати од старог начина живота. Прилагодљивији сељак, Певчев пријатељ, помирљиво му каже да је после аграрне реформе довољно “и ово што је остало”, али Певац жали за земљом: “Није ми жао ко новца, него ко земље... Видиш неког како оре твоју земљу, није свеједно... Јован Ковиљац упрего и оре. Оре ми дедовину... Не јавља ми се више. Као да су мени дали његову земљу, увредио се човек”³⁵

Ковачевић јасно сугерише у драми и одвише лежеран однос власти према сељацима и пољопривреди. Он то чини нарочито експлицитно сценом у којој је, после примедбе једног сељака да је обилазећи шуму видео огромну штету коју је начинио губар и његовог предлога да се “оформи бригада за борбу против губара”, уследило само уношење у записник овог предлога, уз журни прелазак на “забавнији” део састанка:

³⁴ Исто, 115.

³⁵ С. Ковачевић, “Ново је доба”, *Драме*, 1, Београд 2009, 234.

“Другови омладинци, клупе у страну, Игранка”. На примедбу сељака у вези са најездом губара – “не сме се чекати” – нико се није обзирао.³⁶

До пароксизма доводећи и наратив о разарању патријархалних односа, Ковачевић гради слику ватреног скојевца, сина сеоског ковача, непомирљивог антикомунисте (“Оће гоље да праве државу. За две године молиће краља да се врати”), који током једне “идеолошке” расправе ошамари оца, претећи да ће га због вређања нове власти лично пријавити: “Можеш ми бити отац по сто пута”. На другом месту, у једном веома драматичном тренутку, када је Певац тукао своју жену због инсинуација да је током рата била неверна (“Крила другове...”), осмогодишњи Певчев син удара га секиром изговарајући симболичне речи: “Убићу те, кад тад!” Врхунац урушавања патријархалних норми је тренутак када Певчев син одбија да за деду, који је на самрти, донесе воштаницу.³⁷

Остајући веран својим сопственичким погледима на свет, Певац ће одбити и улазак у задругу. И ту сцену Ковачевић гради контрастирајући смешно-наивног партијског функционера и озбиљног српског домаћина: “То ти је прави социјализам, батане. Сви у задруге, све је заједничко и народно, осим куће и окућнице. Ма рај, видећеш”. На ова убеђивања Певац најпре невешто одговара: “Не знам ја то, ја се у то ничије-свачије не разумем... Кући треба један газда и много руку”. На помало претеће поновљене позиве да ипак ступи у задругу, Певац пркосно одговара: “Ја земљу не дам. А ви радите што оћете. Узели сте оно, реч нисам реко, педес два ектара, ово не дам. То ми је дедовина, треба и ја нешто унуцима да оставим”. Због оваквог става Певцу је убрзо разрезан откупни задатак који није могао да испуни. Неприкладљив, у непомирљивом сукобу са “новим добом”, у свађи са женом, Певац се на крају драме обесио у празном амбару.³⁸

Кроз лик Илије Певца Ковачевић гради парадигму сељака-домаћина, којег комунистичка власт систематски ломи и упропаштава. Певац није у сваком аспекту беспрекоран лик, али у битним драмским садржајима – он је приказан као жртва осионог апарата власти. С друге стране, представници власти углавном су приказани као идеолошки борнирани, бахати скоројевићи или беспринципијелни конформисти.

³⁶ Исто, 250.

³⁷ Исто, 260–263.

³⁸ Исто, 360–361.

Ковачевић посебно истиче непомирљив однос крајишких колониста и староседелаца, иако се кроз лик двоје младих, једног локалног омладинског активисте и ћерке једног од насељеника, макар на индивидуалном плану јаз премошћује.

Ковачевићев приступ проблематици коју је обрађивао такав је да се на појединачним ликовима изводе нијансирања и разбијају стереотипи, који се ипак учвршћују на нивоу глобалне поруке. Комунистичка власт је приказана у најнегативнијим тоновима, иако су појединци унутар власти могли да буду и толерантни и хумани као, примера ради, сеоска учитељица. Паори су приказани као помирљиви, честити људи, махом жртве насилничке власти, иако не и беспрекорни, у неким аспектима притворни и неморални. Међутим, док паоре карактеришу “људске слабости”, представници власти су отеловљење система који је рђав по себи и у којем су појединачни примери беневољности и толеранције ексцесне појаве. “Лик” власти и Партије је толико негативан да писац развија емпатију према Певцу чак и у ситуацији када је, примера ради, тешко претукао жену. “И да више нисам чуо то: то су моје ствари. То време је прошло брајане, разумеш”, упозорава Голић Певца, који не схвата зашто Партију интересују његове “фамилијарне ствари”.³⁹ А други партијски функционер још је оштрији: “Па је л теби јасно, клипане, да си ти ударио члана Партије, еј? А Партија зна да заштити свог члана, у то не сумњај”.⁴⁰ Осим тога, маниристичко понављање од стране комуниста да је лоше поступање према женама “остатак мрачне прошлости” само доприноси изградњи утиска о неискрености и неуверљивости у вези са овим питањем, односно утиска да су промене које се дешавају у сфери друштвених односа неукорењене, да су тек извршавање још једног партијског налога и ништа више од тога.

Ковачевић у својој интерпретацији послератног војвођанског села не заобилази ни важно питање пореза. И ову тему он поставља веома експлицитно: “док се земљишне књиге не среде, порез (се) неће одређивати по катастарској јединици него произвољно. Одока, што би се рекло... Водите рачуна да разрез заиста буде праведан... Друго је да не би било згорег да Манђелос (село у којем се дешава радња драме – прим. С. М.) извезе и мало више од одређеног”.⁴¹ На овом месту Ковачевић, који иначе показује

³⁹ Исто, 236–237.

⁴⁰ Исто, 274.

⁴¹ Исто, 296.

амбицију да се држи историјског контекста, најпре повезује непосредни порез према комисијском разрезу са одсуством земљишних књига, што није сасвим исправно: порез је одређиван комисијски из идеолошких разлога, како би се од имућних сељака могло захватити више. Можда и невољно, из непознавања стварног стања, аутор овде заправо “ублажава” свој став о комунистичкој власти. Осим тога, појам да се “извезе више” односио се после рата, по правилу, на откуп пољопривредних производа, а не на порез. Међутим, овакве непрецизности у књижевно-уметничкој обради су сасвим споредне. Важнија је њихова функција, а то је да власт и систем представе бескрупулозним у свим, па и у овом сегменту активности.

Посебно место Ковачевић посвећује колонизацији Крајишника, који су “прекаљени борци и комунисти..., народ који је понео гро терета ове наше револуције”, како истиче главни представник сеоске власти, објашњавајући члановима Партије ко то долази у њихово село. Осим тога, нарочито је уочљиво ауторово иронизирање начина на који партијски функционер објашњава значај колонизације: “Колонизација је, другови, цитирам друга Кидрича, један од основних задатака у обнови земље. То је краћи пут у социјализам. Завршен цитат”.⁴² И на овај начин, кроз лик борнираног партијског функционера који цитира општа места из говора партијских руководиоца, Ковачевић приказује наивност и затуцаност власти, која при томе има огромну моћ. Долазак колониста и њихова пресна природа забринули су мештане: “Неће нама бити лако с њима, неће њима бити лако с нама”, закључује отац Илије Певца.⁴³

Кроз однос бившег надничара и његовог некадашњег газде, Ковачевић слика поредак “света окренутог наглавачке”. Односи моћи су се променили, али писац гради фабулу тако да некадашњи надничар, а послератни представник власти недвосмислено оставља утисак кабадахије и насилника. Сасвим насупрот некадашњим топосима социјалне књижевности, некадашњи имућни сељак, експроприсан и развлашћен, постаје, у основи, позитиван лик. Представник месне власти, његов негдашњи надничар, непрестано га посматра са неповерењем, са новоосвојене позиције моћи, са које намерава да “намирује рачуне из прошлости”. На примедбу једног од умеренијих локалних моћника да је Певац “поштен човек”, Голић не издржи да не дода: “онолико

⁴² Исто, 264.

⁴³ Исто, 279.

колико кулак може бити”.⁴⁴

Док се у драми *Ново је доба* појављују колонисти Крајишници, у *Великој драми* Ковачевић се бави црногорским колонистима. Синови-партизани, комунисти, као партијски задатак и за пример осталима у свом кршевитом црногорском крају, пресељавају своје породице, оца и мајку, “у неку недођију”, у Војводину. Пред њима је задатак да “сломе” отпор старог оца, што већ изазива nelaгoду због изокренутих обичаја (“ђе има да отац слуша синове?”). Један од синова, младић од једва нешто више од двадесет година, већ је мајор Југословенске армије, постављен за команданта транспорта из Црне Горе за Војводину, у којем треба да буде и цела његова породица. Ковачевић најпре слика драму одласка, отпор остарелог оца, који не жели да напусти родну груду “само зато што је кршевита и гладна”. Начин на који син слама очеву вољу, претећи да ће оца одвести у Војводину, па макар и “везана”, сугерише слику недоличног ломљења патријархалног морала. То је, уосталом, заједничка карактеристика свих комуниста у овој Ковачевићевој драми, који су приказани као насилни, задрти, “затровани” идеологијом усвојеном у највулгарнијим формама. Писац гради драмску ситуацију на начин да су све симпатије на страни скептичних сељака, који иронично и шаљиво коментаришу уверавања о богатствима плодне Војводине. (“Тамо је хљеб што и камен код нас”, уверава по партијском задатку сељаке млади мајор. “Тако тврд?”, додацује неко из народа, сакупљеног на збору у цркви).⁴⁵ И писац иронично разрешава дилему око колонизације: “Другарице и другови, колонизацијски распоред за оне који иду, а ово ви је све на добровољну базу, подијелиће вам другарица Јаница”.⁴⁶

По обављеној колонизацији насељеници се суочавају са изазовима прилагођавања: “Мало се брукамо, ал се навикавамо полако”.⁴⁷ Међутим, на свим главним функцијама у насељу су колонисти, јер што је од домаћих било “под пушку” углавном је “класно неосвијешћено са јаким осјећајем за својину и то приватну”.⁴⁸ У приказу односа колониста и староседелца уопште, у новој парадигми, после слома социјализма, када је настала ова драма, углавном је наглашена непомирљива, оштра супротност. То је,

⁴⁴ Исто, 221.

⁴⁵ С. Ковачевић, “Велика драма”, *н. д.*, 93.

⁴⁶ Исто, 98.

⁴⁷ Исто, 108.

⁴⁸ Исто, 109.

како плете причу аутор, нарочито долазило до изражаја у спровођењу откупа, пошто су “кулаци”, највише погођени откупом, могли бити једино староседеоци. Поред тога, староседеоци су се снажније опирали колективизацији, коју Ковачевић представља управо кроз речи главног партизанског властодршца у селу: “Зато су задруге рај на земљи... Сви имамо исто... Заједнички казан, то је правда, то је срећа”. (Писац оваквим наративом хиперболисано приказује комунистичку идеолошку заслепљеност, будући да је метафора о заједничком казану најчешће навођена управо у агитацији против задруга, никада као њихова предност.) Виспрени сељак, који је у Ковачевићевој драми увек брзе памети (осим ако је комуниста), на убеђивање о “рајском казану” здраворазумски одвраћа: “На заједничком казану срећу нађу само кувари, соколе... Зато што су му најближе и што можеду да лапиду”. Осим тога, сељак је и довољно храбар да одбруси да ниједна претходна држава није толике намете навалила сељаку, “ни Фрањина, ни Перина, ни Хортијева”.⁴⁹

Кроз парадигматски изабране писце и дела могуће је пратити промене у начину на који је интерпретирана стварност на послератном селу у Југославији. Уметничке интерпретације су носиле идеолошке слојеве који су у их чинили фактографски проблематичним у појединим деловима,⁵⁰ али који су истовремено представљали темеље новог идеолошко-политичког садржаја који је конституисао једну нову “културу сећања” и тумачења социјализма. Наведена књижевна дела су била у активној интеракцији са временом у коме су настајала. У контексту социјалистичког поретка, критика односа Партије према селу била је чин својеврсне храбрости, али је остајала у основи безопасна (Ћопић) или је била маргинализована (рани Марков у роману *Метровка*).

У промењеној парадигми, у време “пуцања” и брзог слома социјализма, снажно је сугерисан став да је покушај превазилажења и надрастања приватне сељачке својине нелегитиман по себи. Веома је индикативно да се никада у питање не доводи легитимност “течевине” имућних сељака, штавише, она се најчешће повезује са

⁴⁹ Исто, 141–142.

⁵⁰ Примера ради, када Ковачевић на једном месту у *Великој драми* комунистичком министру, у контексту сукоба са ИБ–ом, средином 1948, припише речи да је у држави колективизована сва земља, очигледно је да се ради о непознавању стварних односа, али је у контексту Ковачевићевог интерпретативног приступа оваква погрешка закономерна: он комунисте настоји да прикаже у највећој могућој мери фанатичне и заслепљене, тако да историјска чињеница да ни приближно сва земља није била колективизована не игра никакву улогу.

напорним радом, мукотрпним и поштеним, не проблематизује се њено порекло, начин стицања, већ се она узима као неупитна датост, чиме се губи из вида читав простор социјалне проблематике, некадашње експлоатације најамника, сиромаштва ситних сељака, њихових социјалних мотива који су их водили ка радикалним покретима. У тако дефинисаном књижевном дискурсу сиромаштво се имплицитно сматра за узрок етичког дефекта, који води ка пристајању уз најгори комунистички догматизам.

Иако је неупитна пишчева стваралачка слобода, иако је књижевно дело имагинариум без обавезујућих “чињеница”, иако би мало шта било погрешније од интерпретације књижевно-уметничког израза као настојања да се прикаже истина, и то у својој целости, ипак је одвојено од реалности и уверење да се у широј рецепцији књижевног дела неће извршити управо такве генерализације, које ће, потом, појаве посматрати кроз парадигматичне ликове књижевних дела. Не треба сумњати да ће Илија Певац за многе који буду читали драму или гледали њену екранизацију остати симбол жртве коју су поднели “недужни и честити домаћини”, а Голић симбол комунистичког насиља, надничар, “и то лош” (како га описује Певац, његов некадашњи газда), који се докопао власти, такорећи, пуком историјском аномалијом. Већ и њихова имена јасно сугеришу њихове социјалне улоге и судбине. У таквој књижевности нема простора за претпоставку да је прикривање вишкова жита некада заиста представљало неоправдан, па и неморалан чин у условима веома истањених могућности прехране становништва, са једне, и одсуства могућности да се дође до хране, у случају великог броја становника Југославије, са друге. Није могуће претпоставити да није сваки сељак био батињан и мучен, да су многи заиста пружали такав отпор, који није био само резултат егзистенцијалне угрожености и наметнутог неправедног режима откупа или пореза. Другим речима, у таквој књижевности нема места за Глишићевог Давида Узловића, имућног сељака из приповетке *Глава шећера*, који куму наплаћује зеленашке камате, откупљује од њега по нижој цени жито (које му је претходно на превару продао) и који, на крају, учествује у распродаји његовог имања, које одлази “на добош”.⁵¹ Коначно, кроз књижевност у којој има места једино за приказ најнегативнијих аспеката послератне политике према селу неминовно се, макар и имплицитно, развија уверење да је свака власт свих комуниста у сваком месту

⁵¹ “Видети приповетку М. Глишића, Глава шећера, објављивану више пута, на пример: М. Глишић, *Глава шећера*, Београд 1946.

по правилу била искључиво насилничка и бескрупулозна.

У том смислу, у недостатку ширих истраживања рецепције књижевног дела, као својеврсни путоказ за истраживање могу послужити коментари гледалаца исписани после одгледане екранизације Ковачевићеве драме *Ново је доба*. Кратки серијал, снимљен 1988, под другачијим насловом – *Портрет Илије Певца*, доступан је на каналу YouTube. Драму је прегледало више хиљада гледалаца (преко 20.000), али је само неколицина оставила своје утиске о њој. Они су углавном негативно интонирани у односу на послератну власт.⁵² Потоње перспективе актера, са једне стране, и перспективе каснијих (књижевних) интерпретатора се не укрштају. Оне се директно сукобљавају. Као и у рату и револуцији, оне постају основ идеолошких наратива које активно граде, тако да нису само рефлексивна времена у коме настају, већ његови конститутивни елементи.

⁵²Коментар гледаоца јадрина: “Проклете комуњаре, семе им се затрло”: "<https://www.youtube.com/watch?v=VyISGzBuHRQ>"<https://www.youtube.com/watch?v=VyISGzBuHRQ>, приступ. 12.4. 2015.

ЗАКЉУЧАК

Аграрну политику у Југославији од 1945. до 1953. одређивало је неколико фактора: наслеђене аграрне структуре, промене у аграру током Другог светског рата, специфичност односа новоуспостављене комунистичке, марксистичке власти према аграрном и сељачком питању у Југославији (у светлу теоријско-идеолошких постулата марксизма-лењинизма обогаћених новим садржајем проистеклим из ратног искуства), као и њено разумевање места пољопривреде у привредном систему послератне Југославије. Томе свакако треба додати и међународне обзире, о којима су југословенски комунисти увек умели да воде рачуна.

Када је реч о историјском наслеђу, као основна карактеристика југословенског аграра истицао се ситни сељачки посед, који је био подједнако и елемент друштвене структуре и чинилац идентитета, нарочито на простору Србије. Идеолошки идеализован, економски одржаван на егзистенцијалном минимуму разним мерама власти, ситни сељачки посед био је, нарочито током 1930-их, у великој кризи. Аграрна политика у међуратној Југославији имала је буржоаски карактер, али су повремене државне интервенције настојале да санирају разорне последице веома снажне експлоатације сељаштва од стране, пре свега, финансијског капитала.

Посебно значајно одступање државе у периоду од 1918. до 1941. од либералног концепта била је аграрна реформа, која је превасходно имала социјални и национални карактер (укидање до тада преживелих феудалних односа, експропријација велепоседника страног порекла, подела земље бившим кметовима и беземљашима, као и сељацима са недовољно земље, колонизација југословенског становништва у крајеве са знатним уделом националних мањина у становништву). Пошто је била, у појединим аспектима, противна начелима буржоаске својине и без јасне економске перспективе, уз истовремено настојање да се у највећој могућој мери заштите права бивших власника земље, у колоплету политичких нагодби и финансијских злоупотреба, ова аграрна реформа остале је жртва неспојивости прокламованих циљева (“земља припада ономе ко је обрађује”) и интереса феудалне и буржоаске класе, којима је власт настојала да изађе у сусрет. Осим тога, колонизација није успела да нивелише, са становишта власти – непожељне етничке “дисбалансе” у

крајевима изложеним овом процесу, пре свега на простору ондашње Јужне Србије, али је проузроковала бројне међуетничке проблеме, који су свом снагом ескалирали у Другом светском рату.

Скромне материјалне снаге којима је располагала пољопривреда Краљевине Југославије, безначајна државна улагања, релативно развијено, али пред изазовима развојних потреба немоћно земљорадничко задругарство, примитивна средства за производњу која је укључивала чак и употребу ралице, неразвијеност агротехничких и агрохемијских мера, низак ниво образовања сељака, неорганизована кредитна политика уз бројне злоупотребе кредитора-зеленаша и веома скромне могућности индивидуалног улагања у пољопривредну производњу, неадекватна пореска политика која је, уз значајне регионалне разлике у погледу пореског оптерећења, највише погађала сиромашне и средње сељачке слојеве битне су карактеристике југословенског аграра у међуратном периоду. Делатност Министарства пољопривреде сводила се углавном на доношење закона које је мало ко поштовао, на питање пољопривредног школства и организацију веома скромне научно-истраживачке делатности. Од 1929, по укидању Министарства за аграрну реформу и колонизацију, и послове у вези са овим процесима преузело је Министарство пољопривреде.

Однос државе према сељачком и аграрном питању до 1941. био је често мета критике југословенских комуниста, који су се од самог почетка политичког организовања бавили анализом позиције села и сељаштва у Југославији. Међутим, као политичка групација која је с временом слабила и од 1920. деловала као илегална револуционарна организација, КПЈ није успела, током читавог међуратног периода, да се наметне као политички фактор од већег значаја на селу нити да формулише свој јасан партијски аграрни програм.

Ратно искуство у Југославији 1941–1945. оставило је тешке последице на пољопривреди: масовна убиства, шиканирање и протеривања, пре свега српског становништва у крајевима у којима је колонизовано у међуратном периоду, али и у крајевима у којима је живело као староседелачко, у знатној мери су утицали на промене у аграрној структури, на поремећаје и смањење пољопривредне производње до нивоа $\frac{1}{3}$ предратних постигнућа у појединим производним гранама. Око 300.000 газдинстава је угашено, а материјална штета коју је рат оставио десетковала је ионако

скромне производне снаге југословенске пољопривреде. У областима у којима су после 1918. укинута феудални односи, у току рата је дошло до рефеудализације, а ратне контрибуције окупатора доводиле су становништво до ивице егзистенције.

Ратна дејства услед разбуктавања устанка додатно су отежала и онемогућила бављење пољопривредом, земља је у многим крајевима запарложена, летина неретко није могла да буде убрана, а радно најспособнији део становништва, уколико није страдао у рату или био интерниран у логоре, прилазио је покрету отпора или се сврставао уз разнородне квислиншке војне формације. Јасно профилисан као антиокупаторски и по својој суштини револуционаран, Народноослободилачки покрет је, на челу са КПЈ, на платформи ослобођења земље од окупатора и обећања социјалних промена, задобио подршку великог дела сељаштва, које је попуњавало редове герилских јединица, које су потом прерастале у респектабилне војне формације, појавивши се на крају рата као организована и победничка армија.

У складу са лењинистичким концепцијама о савезу радника и сељака, у сугестивној аналогiji са руском револуцијом у њеној првој фази, југословенски комунисти су, упркос тешким странпутицама познатим као “лева скретања” с краја 1941. и почетка 1942 (у којима се испољио секташки однос према имућним, али и према сељацима уопште), успели да за сарадњу придобију све слојеве сељаштва. Званично становиште Партије било је да се у току рата не заоштрава класна борба, укључујући и класну борбу на селу, иако су на самом почетку устанка плакати и леци позивали и на обрачун са градском и сеоском буржоазијом. Штавише, у рату је извођена и прва “аграрна реформа” по замисли комуниста, по правилу на имањима која би, по ослобођењу одређеног дела територије, била конфискована од сарадника окупатора. Низом поступака у рату југословенски комунисти демонстрирали су свој социјално-политички пројекат, јасно стављајући до знања да се они налазе на страни сиромашних сељака, али гарантујући правни континуитет са предратном државом и изостанак револуционарних промена.

Наслеђе у домену аграра, са којим су се суочили југословенски комунисти дошавши на власт 1945, било је тек један аспекти исте оне недавне стварности против које су се, без много успеха, и сами борили пре 1941: сиромашно, слабо образовано, ситносопственичко сељаштво, под дугогодишњим бременом неотплаћених дугова, у

заосталој, аграрно пренасељеној, неиндустријализованој и, као последица тек минулих ратних пустошења - потпуно девастираној земљи. У таквим околностима као ургентно се наметало питање обнове пољопривредне производње и прехрањивања становништва, али начин решавања тих питања није био изолован од ширих концепција какве су комунисти имали у виду када су говорили о “социјалистичкој реконструкцији села”.

Битна разлика у односу на претходну епоху била је та што су комунисти у новој историјској прерасподели моћи били на позицији власти, а не у скривеним избама или затворским ћелијама и што су током рата успоставили сарадњу са великим делом сељаштва на линији одбране земље од окупатора, која се реализовала и после рата наставила кроз (наводни) политички савез “радника и сељака”, посредством којег је требало да се реализује кључни садржај историје – класна борба против “капиталистичких остатака”. Ти “остааци” били су реликт заостао иза револуције која се, према теоријско-идеолошком утемељењу какво су развијали водећи југословенски комунисти, није изводила у *току* НОБ-а или *паралелно* са њим, већ је била са њим *истоветна* утолико што је целокупна буржоазије била у издајничком корпусу, како се тврдило.

“Наоружани” науком Маркса-Лењина-Стаљина, успоставивши неоспорену, али објективно не тако дубоко укорењену власт (“пролетерску републику јакобинаца”), са снажним осећајем за реалност тренутка и простора, југословенски комунисти су високо истакли лењинистичку паролу савеза радног народа, радника и радних сељака, намерни да, како је то својевремено и Маркс предвиђао, стану на чело читавог радног народа. Већ на том кораку они су се суочили са “проблемом” средњег сељака, који у рату није био и који није смео ни у миру да постане колебљив у односу на комунисте. Са јасним увидом (чврстим идеологемом) да лењинистичка формула о колебљивом средњем сељаку не одговара југословенској стварности “континуираног савеза са средњаком”, југословенски комунисти нису намеравали да га “неутралишу”, већ су управо “осредњачење” сељаштва поставили као свој непосредни циљ. Аграрна реформа служила је, како је касније објашњавао Мијалко Тодоровић, управо том циљу: осредњачењу сељаштва. Оптимистична идеја југословенских комуниста била је да ће се између пролетерске авангарде и радног сељаштва успоставити однос

поверења који ће резултирати тиме да ће највећи део југословенског сељаштва са поверењем и добровољно ступати стазом коју ће крчити Комунистичка партија. Веома рано, већ од 1946. истакнута је специфичност пута у изградњи социјализма у Југославији, констатоване су другачије форме савеза радника и сељака у југословенском у односу на совјетски случај, препознат различит садржај класне борбе на селу, док су циљеви представљани као истоветни. Међутим, основна слабост аграрно-политичких концепција југословенских комуниста у периоду до 1948. јесте њихово настојање да објективно различите садржаје уопште преко крутих лењинистичких класификација.

У односу на имућне сељаке, “кулаке”, успостављена је оштра дистанца и политика “потискивања и ограничавања” капиталистичких елемената на селу није довођена у питање. Међутим, пошто је сељака са таквом имовином која би их квалификовала за “кулачки” статус било сразмерно мало, процена врха југословенског комунистичког покрета била је да би од фронталног удара на позиције сеоских богаташа у смислу њиховог радикалног уништења било само штете: драматично би опала пољопривредна производња, пробудила би се сумња у намере власти код средњег сељаштва, продужило би се стање налик ратном у условима када је сваки дан изгубљен за обнову земље значио продужетак немаштине, социјалних проблема сваке врсте, глади. У таквим околностима кулак је као појам добио ново значање: то је онај сељак који не извршава своје обавезе према држави. Само у односу на такве случајеве се примењивала тактика ликвидације (конфисковање имовине, репресија), при чему је “кулачке” позиције супротстављања власти могао да заузме и сељак који није имао ни педаљ земље. Они, пак, имућни сељаци који би се помирили са новим режимом и прихватили положај у новом друштву, имали су у њему перспективу, као и сваки други радни човек. Управо то је не мало њих довело не само на водеће позиције у сеоским управама и задругама, него и у самој Партији. Разумљиво, опортунизам и могућност да се и таква ситуација искористи у сопствену корист јављали су се као чест мотив, али Партија није такве појаве равнодушно посматрала.

Овакав приступ југословенских комуниста сељачком питању одвео их је, уз читав низ других и претежнијих фактора, у сукоб са самим центром идеолошке “чистоте” у Москви, од марта до јуна 1948. Оптужбе које је износио ЦК СКП(б) у односу на ЦК

КПЈ можда су најконкретније биле у контексту учења о класној борби на селу, која је, према тврдњама совјетских комуниста, у Југославији сасвим утихнула, уз помирљиво бухариновско очекивање да капиталистички елементи “мирно урасту” у социјализам. Све то могло би да буде тачно да југословенски комунисти нису водили у односу на имућне сељаке такву политику која је, посредством обавезне предаје пољопривредних производа и пореза, чије је испуњавање имућне сељаке објективно сводило на ниво стандарда средњака. Нису били ретки ни случајеви да су се поједини сељаци одрицали дела имовине, само како би избегли “кулачке” норме у разрезивању обавеза. У погледу, пак, изостанка национализације земље у Југославији, што је такође било садржано у критици ИБ-а, Кидрич је на беспрекорно утемељен начин на Петом конгресу КПЈ извео објашњење засновано на марксистичким полазиштима о “територијализованом” ситном и средњем сељаштву, против којег не треба и не би смело да се наступа револуционарним методама: територијализовано југословенско сељаштво није могло да буде савезник у евентуалној национализацији земље у Југославији, као што је то био случај у СССР, у којем није била дубоко укорењена приватна својина ситних и средњих, па чак ни богатих сељака, над земљом. Тако су после сукоба са ИБ средином 1948. југословенски комунисти на Петом конгресу ретроактивно дефинисали своју аграрну политику, у чему је кључну улогу имао Борис Кидрич. Суштина је, у основи, била у томе да се не дозволи крупна робна производња на селу и да се онемогуће евентуалне злоупотребе сразмерно помирљивог става Партије према имућним сељацима “као класи”.

Ипак, владајућа концепција у југословенској привредној политици, која је подразумевала индустријализацију и толерисање ситне робне производње на селу, као и приметна опрезност у оснивању СРЗ до 1949. довели су већ током израде Првог петогодишњег плана до начелног сукоба унутар државног и партијског врха: А. Хебранг је заступао становиште које би у пракси значило убрзану колективизацију, док се већи део руководства томе противио, сматрајући да приоритетни задатак изградње индустрије онемогућава “борбу” за социјализам на два фронта – пољопривредном и индустријском. Када је 1948. дошло до раскида са СССР и ИБ уочавано је да је Хебрангово становиште било у складу са совјетским примедбама, што је несумњиво допринело његовом паду.

Решивши на тај начин теоријско-идеолошке изазове око сељачког и аграрног питања, југословенски комунисти су се посветили интензивној индустријализацији, у чијем контексту је пољопривреда добијала значај који је превазилазио улогу сировинске базе. У југословенској индустријализацији пољопривреда је играла улогу извора из којег је она финансирана и то на два начина: извозом пољопривредних производа набављана су средства за фабричка постројења, а ниским ценама животних намирница држава је смањивала издатке за прехрану све многобројније радничке класе и тиме фактички обезбеђивала више средстава за индустријализацију.

Иако се најчешће инсистирало на томе да ће сељаштво од индустријализације имати велике користи, то је било само условно тачно: повећање животног стандарда сељаштва зависило је од веће производње индустријских производа широке потрошње и њихове доступности сељаштву. Међутим, пошто је држава развијала преваходно тешку, базичну индустрију, од тога сељаци, осим сасвим посредно, нису могли осетити већу корист. Ипак, када се “сведу рачуни”, сељаштво је, према Хебрангу, боље прошло: радници су напорним залагањем у индустријализацији “скраћивали свој животни век”, а на сељаштву је било да поднесе финансијски терет тог процеса.

За разлику од праксе већег дела међуратног периода, држава под влашћу комуниста је била држава која је одлучно интервенисала у привредним токовима. Без могућности да врши велика улагања, она је истовремено била држава која мобилише, подстиче, апелује на савест и плански усмерава активности, у уверењу да само централна власт може сврсисходно да каналише употребу оскудних ресурса. За ту сврху је био формиран комплексни привредни апарат, чији је један део представљао сектор пољопривреде. Од 1945. Одвијала се све интензивнија организација сложеног привредно-управног апарата на чијем врху су се налазили Привредни савет и Савезна планска комисија. Привредна министарства (укључујући и ресор пољопривреде), била су упућена на сарадњу са овим телима, како би се дефинисали задаци пољопривреде у планској привреди. Са усвајањем првог Петогодишњег плана, ти задаци су постали јасно пројектовани: пољопривредна производња морала је до 1951. да достигне 120% производње из предратног периода, што је значило много већи задатак него да је као полазна узета 1946.

У посматраном периоду на челу централног савезног органа за руковођење пољопривредом измењали су се један за другим Васа Чубриловић (1945–1948), П. Стамболић (1948) и Мијалко Тодоровић (1948–1952). Иако је био веома кооперативан, Чубриловић је ипак био грађански политичар и његови дисонантни тонови у односу на комунистички врх били су сасвим очигледни. Међутим, главну улогу у Министарству пољопривреде фактички је играо Максим Горановић, Чубриловићев помоћник, предратни комуниста и потоњи Ибеовац. Чубриловић је као министар био веома активан и преузимао је иницијативу, али ништа се од његових планова, уколико је било у супротности са “линијом Партије”, није остваривало. У смислу неповерења Партије према грађанским политичарима и њиховој, у основи, буржоаској просељачкој идеологији, још је карактеристичнији случај Сретена Вукосављевића, којем је, као и Чубриловићу, замеран и српски национализам. Вукосављевић је веома кратко остао на позицији министра за колонизацију, будући да је већ 1946. ово министарство угашено. Тек 1948. на чело Министарства пољопривреде долази проверени комунистички кадар, П. Стамболић, који ће на том месту остати само неколико месеци, да би га заменио Мијалко Тодоровић, такође предратни и прекаљени комуниста. Са доласком Стамболића и потом Тодоровића на чело ресора пољопривреде (на ком ће остати до 1952) ова важна привредна област у целости је, макар на савезном врху, стављена под контролу Партије. Ове промене су могле да значе да се у пољопривреди припрема одлучнија “кампања социјалистичке реконструкције”, Министарство пољопривреде било је, према оценама партијских људи, једно од снажних упоришта “реакције”, па је из перспективе Партије у том погледу било потребно нешто предузети.

Брже од самих личности министара мењало се само министарство. Главна карактеристика прве послератне деценије у погледу државних институција је њихова стална трансформација: Повереништво пољопривреде (1944–1945); Министарство пољопривреде (1945), Министарство пољопривреде и шумарства (1946–1948); Министарство пољопривреде (1948–1950); Савет за пољопривреду и шумарство (1950–1952); одељење за пољопривреду при Секретаријату за послове народне привреде (1953). Трагало се за оптималном формом уређења централног и нижих нивоа власти, при чему се структура министарства до 1950. знатно усложњавала, да

би се од 1950. отпочело са дебиروقратизацијом и децентрализацијом управе, што је значило преношење већег броја надлежности на ниже органе, па чак и на пољопривредне установе.

Министарство, односно Савет, као централни државни орган, посвећивало је највећу пажњу развоју државних пољопривредних добара, пољопривредно машинских станица и научних пољопривредних усанова. Активности у овом правцу биле су бројне, а све су биле усмерене ка постизању што боље производње у домаћој пољопривреди. У погледу развоја научних усанова социјалистичка Југославија учинила је велики искорак у односу на Краљевину. Систем је био добро осмишљен и интегрисан: научне усанове имале су задатак да произведу квалитетно семе, пољопривредна добра да врше његову масовну производњу, а пољопривредне станице да обезбеде квалитетну обраду земље. Осим тога, пољопривредна добра су имала задатак да сопственом производњом потискују индивидуалне произвођаче, али и да им истовремено служе као пример, не само како треба обрађивати земљу, већ и као пример о предностима крупне производње и тиме путоказ ка колективизацији.

За остварење планских задатака у пољопривреди велики значај лежао је и на локалним органима. Њихове надлежности у домену аграра прецизно су одређивали закони о народним одборима (1946, 1949, 1952), којима је циљ било сузбијање бирократизације, која је све више узимала маха. Пољопривредне власти, ма колико да је акценат развоја био на индустрији, играле су једну од најважнијих улога на локалном нивоу због огромне заступљености пољопривредног у укупном становништву. Народни одбори су имали своје извршне органе - извршне одборе који су били нека врста локалне “владе”, састављене од повереника за разне области, укључујући и пољопривреду. Повереништва су била колегијални органи, у којима је, поред повереника, било предвиђено да се нађу и пољопривредни стручњаци. Међутим, евентуално инсистирање да управо стручњаци буду на челу повереништава било је критиковано као “стручњачка линија” која је потцењивала значај и способности кадрова. У сваком случају, један од већих проблема у непосредном послератном периоду, заправо све до краја периода који обухвата овај рад, био је мањак пољопривредних стручњака у локалним повереништвима пољопривреде, а и они малобројни који су били школовани за пољопривредну делатност, често су били

распоређивани на сасвим друге послове у све већем и све неефикаснијем управном апарату.

Четири крупна процеса карактеришу прве послератне године: аграрна реформа и колонизација, откуп, организација земљорадничког задругарства и формирање сељачких радних задруга. Када је реч о аграрној реформи, она је била испуњење обећања које су комунисти још од међуратног периода давали сељаштву, али је конкретан начин њеног извршења био условљен карактером односа комуниста и сељаштва у рату. Подела земље сељацима у пуно власништво представљала је битну разлику у односу на међуратну праксу. У овом истраживању углавном је указано на поједине аспекте који су до сада остали мање присутни или сасвим незапажени у историографији. Нарочито смо се бавили поступком утврђивања аграрног максимума. Иако је показано да је у званичној државној политици било флексибилно дефинисано право прекорачења максимума, па и задржавања два максимума, није било могуће утврдити колико је оваква пракса била присутна у стварности. На Петом конгресу 1948. могле су се чути хвалисаве речи ревносних комуниста да се у пракси површина остављена имућним сељацима редовно спуштала и испод прописаног максимума, али право стање ствари могу нам открити тек истраживања локалне историје.

У погледу колонизације, кључна су била два питања: повратак некадашњих колониста на њихова имања са којих су током рата протерани и нова колонизација коју је организовала комунистичка власт. У погледу повратка старих колониста, пре свега на простор Македоније, Косовско-метохијске области и Хрватске, постојали су бројни проблеми са националним предзнаком. Оптуживани да су били стуб великосрпске хегемоније, протерани српски колонисти били су на сличан начин виђени и очима нових власти. Иако је међуратна колонизација у одређеном броју случајева заиста значила партијско-политичко и национално “осигуравање” насељеног простора поузданим “елементом”, оптужба за службу режиму Краљевине, за шта су добијали земљу староседелаца, не може се односити на већину колониста. Напротив, вероватније је да су они већином били насељавани на утринама, на некултивисаном земљишту, које је тек требало приводити култури. Велики део колониста пришао је комунистима и пре избијања рата у Југославији.

Укупни доживљај смисла међуратне колонизације какав је постојао код мањинског становништва био је, међутим, ван сумње: она је имала за циљ насељавање превасходно српског елемента, за који се сматрало да је “национално поуздан”, на за то одређено подручје, што је најочигледније било у Македонији која је, како је говорио и сам С. Вукосављевић, била у суштини пасивно подручје из којег се становништво масовно исељавало. Када је реч о политици државног врха од 1945. настојало се да она буде национално праведна, тврдећи да се на своја имања ипак не могу вратити сви колонисти. Због тога су дефинисани критеријуми ко нема право на повратак на простор Македоније и Косовско-метохијске области. Ти критеријуми су, осим одредбе да се не могу враћати појединци насељени на имања политичких избеглица из некадашње Краљевине Југославије, били истоветни са критеријумима који су подразумевали губитак насељеничке земље и по законима Краљевине Југославије. У примени прописа било је дискриминације колониста, али се не би могло тврдити да је то била иницијална намера југословенске власти. Штавише, када се почетком 1949. појавио већи број захтева српских породица из Косовско-метохијске области да се населе у Војводини, Министарство пољопривреде упозорило је локална руководства Области да је такво исељавање немогуће и упутила га да ту појаву спречи и отклони њене узроке. М. Обрадовић је у својим истраживањима дошао до података да је 595 породица изгубило земљу у целини, 5.744 породице изгубило је земљу делимично, а 4.829 породица сачувало је земљу у целини.

Главни колонизациони талас у новој Југославији био је усмерен ка Војводини. Тамо су се насељавали превасходно борци НОБ. Насељеницима је било онемогућено да 20 година отуђују или деле земљу, што је изазвало бројне тешкоће у свакодневном животу колониста, па су потоње измене законских прописа о држању земље добијене колонизацијом углавном мењани у правцу измене ових крутих одредби, које су се иницијално односиле на преко 40.000 колонизованих породица у Војводини.

Откуп пољопривредних производа представљао је једну од најконтроверзнијих мера државне политике. Реч је превасходно о мери трговинске, а не аграрне политике, али су последице ове мере редистрибуције по пољопривредну производњу биле веома тешке. Држава је низом прописа настојала да у процес откупа унесе макар минимум стимулативних мера: фиксним, уместо процентним задужењем, које је требало да

стимулише произвођача не већу продукцију како би добио већи тржишни вишак; системом везаних цена, који је подразумевао су сељаци за своје производе из откупа добијали индустријске производе знатно повољније; одређивањем обавезних количина за предају унапред и сл. Иако је од стране саме власти оцењивано да је откуп “пљачка”, како се изразио Кидрич у неколико наврата, владало је опте уверење да је та мера била неопходна. Она је имала више узрока: прехрањивање становништва редистрибуцијом хране; обезбеђивање средстава за индустријализацију у условима када се та средства нису имала где друго добити; усмеравање сељака да производи одређену врсту производа; спречавање да се куповни фондови града преливају на село и новац заробљава у “сламарицама” сељака који за њега ионако не би имали шта да купе; приморавање сељака да ипак произведе одређени вишак мимо сопствених потреба у условима када никакве тржишне стимулације у форми индустријских производа није било итд.

Улога откупа била је класна и економска. Ова мера је тешко погађала имућне сељаке, а сиромашни су били и ослобађани. Када је реч о појавама да се сељацима узимала целокупна летина, оне су биле недвосмислено осуђиване од стране државног врха и настојало се да такви случајеви буду исправљени. Треба, међутим, рећи и то да су, за разлику од Краљевине Југославије у којој су конфискације последњег грла стоке и последњег комада покућства услед немогућности да се плати порез или зеленашки дуг биле системска појава, у случају послератне Југославије случајеви “пражњења амбара” били административне девијације, а целокупна конфискација имовине сељачког газдинства сразмерно ретка појава. Са друге стране, бесмислена мучења људи под изговором револуционарне борбе против “кулака” током откупа, беспримерна малтретирања сељака, волонтаризам локалних органа власти као и разни други облици насиља, осуђивани од стране власти, чак и убиства било сељака било чланова откупних комисија учинили су откуп несносном мером.

Са поступним укидањем откупа (од 1951. године) и престанком праксе депресираних цена индустријске робе положај сељака се, заправо, није побољшао. Откуп је стварао релативно сигурну перспективу да ће се са мање продатих производа постићи одређени стандард захваљујући систему везаних цена, а са укидањем откупа положај сељака је постао донекле неизвеснији и то утолико што му је сада, за

задовољење потреба, била потребна већа количина производа, која је, уколико је сељак постигне, ипак имала сигурну пијацу, будући да је потражња била велика. Међутим, прелазак на тржишне цене како пољопривредних, тако и индустријских производа био је већи удар за пољопривреду.

Још једна значајна мера социјалистичке аграрне политике била је подршка разним облицима земљорадничког задругарства. Већ непосредно по завршетку рата обнављају се задружни савези по републикама, али се задругарству додељивао нови, класни садржај. Суштина задругарства у социјалистичкој пољопривреди била је у томе да се преко њега сељаци повежу са државом, да се потисне експлоататорска улога имућних сељака, да се путем задружних економија сељаци навикавају на заједничку обраду земље. Те улоге задругарства посебно је образлагао Кардељ, верујући да се путем ових организација може у пољопривреди постићи више него што су у СССР постигли колективизацијом. У том циљу је све до краја 1948. држава у знатној мери помагала задругарство. Целокупно и оскудно кредитирање индивидуалних сељака ишло је преко ових задружних организација. Од сељака се очекивало да од својих имања одвоје мање делове како би се формирале економије задруга, за заједнички, колективни рад. Ипак, крајем 1948. и почетком 1949. приоритет је промењен. Уместо општих земљорадничких задруга, држава се определила за форсирање стварања сељачких радних задруга и то у веома специфичним околностима. Иако се у програмским документима из каснијег периода значај земљорадничког задругарства свих врста увек наглашавао, приоритет су у пракси добиле само сељачке радне задруге.

Критика коју је ИБ упутио југословенском руководству, потпуна изолација земље и од Истока и од Запада, дотадашње споро обнављање пољопривредне производње натерали су југословенско руководство на интензивирање процеса означеног као “социјалистичка реконструкција пољопривреде”, што је пре свега значило убрзану колективизацију, од које се очекивало да поправи стање у пољопривреди. На Другом пленуму ЦК КПЈ крајем јануара 1949. донета је одлука да се убрза стварање сељачких радних задруга, али ни из далека није било одлучено да се радним задругама да потпуни приоритет. Колективизација која је уследила после Другог пленума значила је такав темпо развоја радних задруга, да је у једном периоду, током 1949, настајало

по 15 задруга дневно. Нема сумње да је руководство КПЈ било веома склоно концепту сељачких радних задруга, али такво интензивирање процеса колективизације не може се приписати одлукама Другог пленума. У више наврата је истицано од стране руководећих људи Партије и државе да је колективизација не само без перспективе, већ потенцијално и штетна уколико за њу не постоје одговарајући услови. Међутим, стање у земљи је било веома тешко услед незадовољавајућих резултата пољопривреде и код руководства је постојало снажно уверење да ће се то стање поправити управо стварањем сељачких радних задруга. Ако су дискусије на Другом пленуму и Кардељев реферат одражавале стварна уверења партијских људи у погледу колективизације, онда се може закључити да је несумњива склоност југословенских комуниста ка овој форми социјалистичке реконструкције села била удружена са очекивањем да ће сељачка газдинства у заједничкој производњи *макар на бази просте кооперације*, евидентно без могућности да им држава заиста обезбеди сва потребна средства, постићи резултате боље него индивидуална, распепкана газдинства. Тек ће каснији неуспех сељачких радних задруга подстаћи партијско руководство да талас колективизације објашњава “преваром Коминформа”, “наседањем коминформовским провокацијама”.

Кардељ, који је дао главни реферат на Другом пленуму, приликом објављивања овог реферата у каснијим годинама изостављао је одређене делове који су представљали (нарочито Кардељу несвојствено) претеривање и више жељену пројекцију него реалистично стање ствари. Осим тога, што је најважније, Кардељ је располагао подацима о производњи у сељачким радним задругама који се се касније показали као нетачни. Алтернатива је да је Кардељ у име ЦК КПЈ једноставно намерно износио неистине, што не сматрамо вероватним.

Мере које је у домену аграрне политике предузимала држава најпре су довеле, како је речено, до осредњавања сељачког поседа: аграрном реформом, деобом већих газдинстава, чак и напуштањем делова газдинстава од стране имућнијих сељака, како би се ослободили терета који су их погађали као остатке капиталистичких елемената на селу. Осим тога, индустријализација је сељаштво привлачила у градове, нарочито млађе сеоско становништво, док је аграрно становништво све више старило. Било је

области и којима се јављао чак и мањак радне снаге у пољопривреди, док је у земљи, посматрано у целини, владала аграрна пренасељеност.

Сама аграрна структура није се битно променила, иако је ојачала категорија газдинстава од 2 до 5 хектара, која су сматрана мањим средњачким газдинствима. Постигавши после аграрне реформе одређену структуру поседа, држава је питање прерасподеле земље сматрала затвореним и своје снаге је усмерила ка формирању сељачких радних задруга, не бавећи се више индивидуалним поседом.

Међутим, извесне напоре држава је улагала у организовање пољопривредне производње сталним кампањама на селу (кампања орања, сетве, заштите биља, откупа и сл.). Те кампање су ангажовале партијске и фронтовске организације које су затим формирале разне штабове, групе, бригаде, тако да је на селу у време пољопривредних радова увек “врило” од разних акција. Држава се максимално ангажовала у промоцији модерних агротехничких мера, механизацији пољопривредне производње, чему је требало да служе машинске станице, али и обавезна мобилизација трактора и машина приватних власника. Планирана је производња чак и на приватном сектору, а све поменуте кампање имале су у извесној мери контролни значај.

Ипак, посматрано у целини, пољопривредна производња је споро напредовала. Сушне године су остављале тешке последице, али су и мере државе деловале дестимулативно на сељаке, па чак и на државна газдинства. Сама колективизација свакако није остављала тешке последице, нарочито имајући у виду да је година најинтензивније колективизације била једна од најбољих у погледу приноса по хектару када је реч о свим културама. Због негативног садејства природних фактора и дестимулативних мера аграрне политике пољопривреда је била област у којој је петогодишњи план у потпуности остао недостигнут.

Југословенска држава је после Другог светског рата улагала велике напоре за просвећивање села. У те сврхе организовани су по читавој земљи курсеви, које су похађали пољопривредници, махом задругари. Како би обезбедила пољопривредне стручњаке за задруге, пољопривредна добра, као и локалне пољопривредне референте држава је знатно повећала број пољопривредних школа: са 3, колико их је било у Краљевини Југославији тај број је порастао на преко 54 у школској 1951/52, али се касније тај број смањило. Један од највећих проблема било је обезбеђивање наставног

кадра и уџбеника за ове школе. Такође, поред Пољопривредног факултета у Београду и Загребу који су постојали од раније, организоване су високошколске установе за образовање пољопривредног кадра у Љубљани, Скопљу и Сарајеву.

Важна мера којом је држава утицала на пољопривреду био је и порез. Од 1945. године порез се у Југославији плаћао према доходу, али је у тој години доходак утврђиван према катастарском чистом приносу израчунатом још у време Краљевине Југославије. Међутим, суштинска концепција власти била је да се порез “демократизује” тако што би се утврђивао комисијски, од стране самих сељака, који би на зборовима расправљали о предложеним резрезима. Овакво комисијско резрезивање пореза имало је класну суштину, пре свега због оштре пореске прогресије, која је омогућавала да се оштрије опорезују имућнији слојеви на селу.

Пошто прекомерна ангажованост државе у пољопривреди није донела жељене резултате, од почетка 1950-их започело је њено повлачење са села и до напуштања строгог планирања производње и контроле сељачких газдинстава. Покушаји реорганизације сељачких радних задруга преко фондова за механизацију и увођења принципа самоуправљања у ове организације такође су остали без резултата. Неуспех колективизације све више се повезивао са копирањем совјетског колхозног модела, али се показало да је за сваку реорганизацију радних задруга касно. Због тога је 1953. дозвољено њихово расформирање, али је истовремено Законом о пољопривредном земљишном фонду општенародне имовине уведен нов земљишни максимум од 10 хектара. На тај начин држава је са једне стране повећала државни сектор пољопривреде на рачун имања која су прелазила 10 хектара, а такође је обезбедила да се на селу не могу развијати капиталистички односи, будући да је површина од 10 хектара сматрана за газдинство које може бити само ситни робни произвођач. На тај начин југословенски комунисти су сачували идеолошку беспрекорност, остављајући сељака да на својој парцели, како је својевремено говорио Енгелс, размишља о даљој перспективи. Нарочито треба подвући да су југословенски комунисти стали на становиште да радне задруге нису највиши облик удруживања сељака и да се путем општих задруга (кооперација) и повезивањем са државом, индивидуални сељаци могу успешније превести на социјалистичку производњу, па и, у крајњем исходу, подруштвљавање земље коју су држали у власништву.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије – Београд

- Виша партијска школа “Ђуро Ђаковић”
- Главна дирекција државних пољопривредних добара
- Главни задружни савез ФНРЈ
- Збирка Војислава Јовановића Марамбоа
- Збирка Милана Стојадиновића
- Збирка Моше Пијаде
- Канцеларија Маршала Југославије
- Комисија за аграрну реформу и колонизацију
- Комисија државне контроле
- Комитет за задругарство
- Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ
- Краљев двор
- Министарство државних набавки Владе ФНРЈ
- Министарство за конституанту
- Министарство пољопривреде Краљевине Југославије
- Министарство просвете Владе ФНРЈ
- Министарство трговине и снабдевања Владе ФНРЈ
- Министарство финансија Владе ФНРЈ
- Председништво Владе ФНРЈ
- Президијум Народне скупштине ФНРЈ
- Привредни савет ФНРЈ
- Репарациона комисија
- Савез комуниста Југославије
- Савез синдиката Југославије
- Савет за пољопривреду и шумарство владе ФНРЈ
- Савет за промет робом Владе ФНРЈ
- Социјалистички савез радног народа Југославије
- Установе аграрне реформе Краљевине Југославије

Ministère des Affaires Etrangères, Archives Diplomatiques – Paris

- Correspondance politique et commerciale, Série Z–Europe 1944–1949.
(Sous-série Yougoslavie)

Објављени извори

Објављени документарни извори

- *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata: 1941–1945*, прир. S. Nešović, B. Petranović, Beograd 1983.
- *Аграрната реформа и колонизацијата во Македонија 1944–1953. Документи*, прир. В. Ачкоска, Скопје 1997.
- Dedijer, V., *Dokumenti 1948*, 1, Beograd 1979.
- *Dokumenti centralnih organa KPJ*, Beograd 1985–1987.
- *Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943–1945*, прир. Petranović, B.; Branković, Lj., Beograd 1991.
- *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, прир. Petranović, B., Beograd 1995.
- *Zbornik građe za povijest radničkog pokreta i KPJ 1919–1920*, прир. J. Paver, Sisak 1970.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, I – XIV*, Београд 1949–1986.
- *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, 1–2/1943.
- *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata: tom I, Zločini NDH*, Beograd 1993.
- *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ поднет на III редовној годишњој скупштини Савеза, одржаној у Загребу 16 и 17 новембра 1951*, Београд 1951.
- *Извештај Управног одбора Главног задружног савеза ФНРЈ поднет за IV редовну скупштину*, Београд 1954.
- *Историјски архив Комунистичке партије Југославије, т. II, Конгреси и земаљске конференције*, Београд 1949.
- *Kongres Narodnog fronta*, Beograd 1945.
- Лекић, Б., *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, Београд 1997.
- Лекић, Б., *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, Београд 2002.
- *Peta zemaljska konferencija KPJ: (19–23. oktobar 1940)*, прир. P. Damjanović, M. Bosić, D. Lazarević, Beograd 1980.
- *Peti plenum Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, Beograd 1947.
- *Politbiro Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, прир. B. Petranović, Beograd 1995.
- *Пословни извештај Привилеговане аграрне банке за 1930*, Београд 1931.
- *Први конгрес ЈНОФ*, Београд 1945.
- *Privredna politika Vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ: 1944–1953*, 1–4, прир. B. Lekić, M. Zečević, Beograd 1995.

- *Raport sur les Domages causé à la Serbie et au Montenegro présenté à la Commission des Réparations des Dommages*, Paris 1919.
- *Седница Извршног одбора Народног фронта Југославије*, Београд 1950.
- *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948–1952*, прир. В. Petranović, R. Končar, R, Београд 1995.
- *Tito – Churchill. Strogo tajno*, прир. D. Biber, Zagreb, Београд 1981.
- *Treći kongres KPJ (17–22. maj 1926); Plenarne sednice СК КПЈ: (maj–septembar 1926)*, прир. Vujošević, U.; Gligorijević, B., Београд 1985.
- *Трећи конгрес Народног фронта Југославије*, Београд 1949.
- *Угледна правила за сељачке радне задруге, I – IV тип*, Београд 1949.
- *I Конгрес Јединствених синдиката Југославије*, Београд 1948.
- *IV конгрес Народног фронта Југославије (Социјалистичког савеза радног народа Југославије)*, Београд 1953.
- *V конгрес Комунистичке Партије Југославије 21–28. јул 1948. Стенографске белешке*, Београд 1949.
- *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije): 2–7 novembra 1952: stenografske beleške*, Београд 1952.

Извори са Интернета

- *Конституција (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик* (<http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm>)
- Marxist Internet Archive (www.marxist.org)
- The National Archive – London, (Online Collection, <http://www.nationalarchives.gov.uk/>)
- *Foreign relations of the United States* (<http://goo.gl/DkV0dh>)

Изворни стручни и публицистички текстови, говори, политички списи

- Аврамовић, М., *Наше сељачко газдинство*, Београд 1928.
- Аврамовић, М., *Тридесет година задружног рада*, Београд 1924.
- Арсић, М., *Житни режим у планској привреди*, Београд 1934.
- Вајалица, Д., *Комунистичка партија Југославије и сељачко питање*, Београд 1959.
- Бајкић, В., *Сељачки дугови: факта, мисли критика*, Београд 1928.
- Вакарић, В., *О пољопривреди и проблемима села*, Београд 1960.
- Влажевић, Ј., *Brazdana partije*, Zagreb 1986.
- Броз, Ј., Тито, *Борба за социјалистичку демократију*, 5–6, Београд 1952–1953.
- Броз, Ј., Тито, *Говори и чланци, I–VIII*, Загреб 1959.
- Броз, Ј., Тито, *Изградња нове Југославије*, 1–4, Београд 1948–1952.
- Броз, Ј., Тито, *О пољопривреди*, Нови Сад, Љубљана, Скопје, Београд, Сарајево, Загреб 1979.
- Вуковић, I., *Prilog pitanju prvrednog računa i organizacija rada u seljačkim radnim zadrugama*, Zagreb 1951.

- Buković, I., Komar, S., *O neposrednim zadacima seljačkih radnih zadruga*, Zagreb 1952.
- Бурзевски, В., Горановић, М., *Петогодишњи план развита наше пољопривреде и задаци омладине*, Београд 1947.
- Бухарин, Н. В., *Избранные произведения*, Москва 1988.
- Вељковић, Љ., *Кредит и унапређење пољопривреде*, Београд 1954.
- Вељковић, Љ., *Наша пореска политика и пољопривреда*, Београд 1956.
- Вукићевић, М., *Порески требник*, Крагујевац 1932.
- Vukmanović S., *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958)*, Beograd 1962.
- *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1942.
- *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1943.
- Гојковић, Г., *Основа закона о комасацији земљишта у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца с побудама*, Загреб, б. г.
- Горановић, М., *Наш сеоски посед и техника*, Београд 1938.
- Горановић, М., *Пољопривредни доходак Југославије*, Београд 1937.
- Горановић, М., *Селјаци и земља*, Београд 1938.
- Grossi, N., *Agrarno pitanje Dalmacije*, Mostar 1919.
- Demetrović, J., *Agrarna reforma i demokratska stranka*, Zagreb 1920.
- Demetrović, J., *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, Beograd 1923.
- *Државна трговачка академија у Скопљу. Извештај за школску 1931/1932. годину*, Скопље 1932.
- Ђилас, М., *Vlast i robina*, Zagreb 2009.
- Ђилас, М., *О данашњим задацима Партије*, Београд 1946.
- Engels, F., *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, Beograd 1974.
- *За даљи социјалистички преображај села*, Београд 1951.
- *Закључци катастарске комисије*, б. м., 1945.
- Zuglia, S., “Proširenje tačaka 4a člana 471 srpskog građanskog sudskog postupka na nove oblasti”, *Mjesečnih pravničkog društva u Zagrebu*, 4–6/1924.
- Ivšić, M., *Seljačka politika*, Zagreb 1937.
- Ivšić, M., *Seljačko razduživanje – oživljavanje naše privrede*, Zagreb 1936.
- Илић, А., *Практично упутство о извршењу поступка за дуговања земљорадника приватним повериоцима*, Београд 1938.
- *Истина о економској подлози хрватског питања. Одговор г. др. Бићанићу*, Београд 1940.
- Јаковина, Т., *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb 2002.
- Јакшић, М., *Аграрна реформа*, В. Кикинда 1920.
- Јовановић, А., *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, 1912–1937*, Скопље 1937.
- Јовановић, Д., *Селјак – свој човек (Избор текстова Драгољуба Јовановића)*, прир. Н. Јовановић, М. Исић, Београд 1997.
- Јовановић, Ж., *Село и комунизам*, Београд 1920.
- Јовићевић, М., *Улога и задаци Народног фронта на селу*, Београд 1949.
- *Јубиларни зборник живота и рада Срба Хрвата и Словенаца*, Београд, 1928.
- Кардељ, Е., *Земљорадничко задругарство у планској привреди*, Београд 1947.
- Kardelj, E., *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu*, Zagreb 1983.

- Kardelj, E., *Problemi naše socijalističke izgradnje* (1954–1987), Beograd 1954.
- Кардељ, Е., *Пут нове Југославије*, Београд 1945.
- Karli, L., *Porez na dohodak poljoprivrednih domaćinstava*, Zagreb 1952.
- Kidrič, V., *Sabrana dela*, 4–7, Beograd 1985.
- Клицина, М., “Предлог Закона о непосредним порезима са гледишта интереса наших пољопривредника”, *Раd пољопривредног конгреса у Новом Саду*, Нови Сад 1922.
- Ковачевић, Р.; Јелушић, К., *Организација рада земљорадничких задруга*, Београд 1951.
- Крстић, Ђ., *Два актуелна аграрна проблема*, Сарајево 1934.
- Крстић, Ђ., *Колонизација Јужне Србије*, Сарајево 1928.
- Лапчевић, Д., *О аграрном проблему*, Сарајево 1920.
- Malinar, I.; Smoljanović, N., *Agrarna reforma i razdioba veleposjeda*, Vukovar 1919.
- Марковић, Б., *Значај аграрне реформе у Јужној Србији*, Скопље 1932.
- Марковић, Б.; Поповић, В., *Селјачке радне задруге*, Београд 1948.
- Marks, K., *Kapital*, Beograd 1979.
- *Materijali za ideološki odgoj*, Zagreb 1949.
- Medini, M., *O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji*, Zadar 1920.
- *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938*, Београд 1939.
- Митриновић, Ч., *Колонизација јужних крајева*, Београд 1939.
- *Наша народна привреда и национални приход*, прир. В. М. Ђуричић, М. Б. Тошић, А. Вегнер, П. Рудченко, М. Р. Ђорђевић, Београд 1927.
- Недић, М.; Аврамовић, М.; Митровић, Т., *Начела српске селјачке задружне државе: говори председника Српске владе Милана Ђ. Недића, председника Главног задружног савеза Михаила Аврамовића, и председника Главног савеза српских земљорадничких задруга др. Танасија Митровића*, Београд 1943.
- *O neposrednim zadacima seljačkih radnih zadruga*, Zagreb 1952.
- *Образложење пројекта закона о унутрашњем уређењу, оснивању и исправљању земљишних књига и пројекта закона о земљишним (грунтовним) књигама*, Београд, 1930.
- Pavlović, N., *Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga 1895–1940*, Beograd 1940.
- Пијаде, М., *Изабрани говори и чланци 1941–1947*, Београд 1950.
- Ријаде, М., *Izabrani spisi*, 1–4, Beograd 1964–1966.
- Popović, V.; Regan, Đ.; Barjaktarević, R., *Priručnik o organizaciji rada u seljačkoj radnoj zadruzi*, Beograd: Poljoprivredno izdavačko preduzeće, 1949.
- Potkonjak, Đ., *O klasnoj borbi na selu*, Zagreb 1950.
- Роштић, С., *Некоја факта о узроцима пољопривредне кризе*, Zagreb 1927.
- *Прво и Друго заседање Антифашистичког Већа народног ослобођења Југославије*, Београд 1953.
- *Predavanje održano u Glavnom zadružnom savezu u Beogradu 11. aprila*, Zagreb 1926.
- Прибићевић, А., *Од господина до селјака*, Загреб 1996.
- Radovanović, R., *Porez na dohodak*, Beograd 1950.
- Ранковић, А., *Изабрани говори и чланци*, Београд 1951.

- Ристић, Т., *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, Сарајево 1938.
- Ристић, Т., *Преоријентација наше пољопривреде*, Београд 1939.
- *Споменица Осме Главне скупштине Конгреса правника Краљевине Југославије у Новом Саду*, ур. И. Пржић, Београд 1938.
- Стебут, А., *Наука и стручне школе у служби пољопривреде*, Београд 1927.
- Стебут, А.; Тодоровић, Д., *Испитивање колонизационих способности овчепољског и призренско–пећког реона*, Београд 1928.
- *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, 1921–1928.*
- *Стенографске белешке Народне скупштине ФНРЈ, Београд 1946–1953.*
- *Стенографске белешке Привременог Народног Представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Загреб 1919–1921.*
- *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1921.*
- *Стенографске белешке Уставотворне скупштине ФНРЈ, Београд 1946.*
- Стојадиновић, М., *Наше село*, Београд 1928.
- Тадић, Б., *Приход од наше пољопривреде*, Београд 1930.
- Todorović, M., *Političko biće društvene krize*, Zagreb 1986.
- Томин, Н., *Над гробом аграрне реформе*, Београд 1926.
- Томић, Д., *Industrijalizacija i mehanizacija ekonomskog dvorišta na seljačkim radnim zadrugama i poljoprivrednim dobrima*, Zagreb 1950.
- Топаловић, Ж., *Акциони програм*, Вуковар 1920.
- Trotsky, L., *The Platform of the Oposition*, London 1973.
- Frangeš, O., *Kriza poljoprivrede u Kralj. SHS. Njezini uzroci i mogućnosti sanacije.*
- Frangeš, O., *O agrarnoj reformi*, Zagreb 1919.
- Хрибар, А., *Аграрна реформа*, Загреб 1924.
- Čalić, D., *Metodologija planiranja proizvodnje*, Beograd 1948.
- Čalić, D., *Planiranje privrede FNRJ*, Beograd 1950.
- Čalić, D., *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb 1959.
- *Чему се можеш надати од комуниста, сељаче?*, Радни одбор Антикомунистичке изложбе, Београд 1943.
- Чулиновић, Ф., *Коментар земљишнокњижних закона*, Београд 1931.
- Шећеров, С., *Из наше аграрне политике 1919–1929*, Београд 1930.

Дневници и мемоари

- Божић, Д., *Црвени јарам*, Љиг 1991.
- Вукмановић С., *Темпо, Зашто се и како распала Југославија*, Београд 1996.
- Vukmanović S., *Tempo, Revolucija koja teče*, Beograd 1971.
- Konstantinović, M., *Politika sporazuma. Dnevničke beleške (1939–1941). Londonske beleške (1944–1945)*, Novi Sad 1998.
- Оровић, С., *Ратни дневник 1941–1945*, Београд 1972.
- Поповић, К., *Beleške uz ratovanje*, Beograd 1988.
- *Ratne uspomene Koste Nađa*, priredio J. Popović, Zagreb 1982.
- Ћосић, Д., *Пишчеви записи (1951–1968)*, Београд 2000.

Периодика и штампа

- *Аграрна мисао* (1936–1941)
- *Агрономски гласник* (1930–1941)
- *Архив за пољопривредне науке* (1946–1948)
- *Архив за правне и друштвене науке* (1920–1953)
- *Архив Министарства пољопривреде* (1934–1940)
- *Билтен Главног задружног савеза ФНРЈ* (1949–1950)
- *Борба* (1945–1953)
- *Војвођански пољопривредник* (1945–1953)
- *Геометарски и геодетски гласник* (1935–1941)
- *Glasiло geometara* (1919–1927)
- *Гласник Министарства пољопривреде* (1923–1941)
- *Гласник пољопривредних стручњака* (1951–1953)
- *Gospodarski list* (1945)
- *Демократија* (1919–1925)
- *Економист* (1924–1931)
- *Економист* (1948–1953)
- *Економска политика* (1952–1953)
- *Задруга* (1945–1953)
- *Задружни архив* (1953)
- *Задружни гласник* (1921–1923)
- *Задружни гласник* (1952–53)
- *Заштита биља* (1950–1953)
- *Земљорадничка задруга* (1919–1944)
- *Klasna borba* (1926–1937)
- *Комунист* (1945–1952)
- *Летопис Матице Српске* (1921–1941)
- *Млади задругар* (1948–1950)
- *Напредна пољопривреда* (1951–1953)
- *Народна држава* (1947–1951)
- *Народни фронт* (1949–1951)
- *Народно благостање* (1929–1941)
- *Narodno zadrugarstvo* (1947–1950)
- *Наша пољопривреда* (1949–1950)
- *Naša stručna škola* (1953)
- *Нова администрација* (1953)
- *Нова Европа* (1920–1941)
- *Nova poljoprivreda* (1949–1951)
- *Нова трговина* (1948–1953)
- *Партиска изградња* (1949–1952)
- *Политика* (1919–1941); (1945–1953)

- *Пољопривреда* (1947–1950)
- *Пољопривреда: орган Министарства пољопривреде ФНРЈ* (1948–1950)
- *Пољопривредни гласник* (1921–1941)
- *Proleter* (1929–1942)
- *Службене новине Краљевине СХС / Југославије* (1919–1941)
- *Службени лист ДФЈ* (1945)
- *Службени лист ФНРЈ* (1946–1953)
- *Социјалистичка пољопривреда* (1950–1953)
- *Socijalni arhiv* (1935–1941)
- *Статистички билтен* (1950–1953)
- *Статистички годишњак ФНРЈ* (1954)
- *Traktorist* (1947–1950)
- *Финансије* (1949–1953)

Литература

- *Agrarno i seljačko pitanje u savremenim uslovima razvoja socijalizma*, прир. Лј. Simaković–Đukić, Крагујевац 1989.
- Adamović, Lj.; Lempi, Dž. R.; R. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Београд 1990.
- Алексић, Д., *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010.
- Алексић, Д., *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
- Allcock, J., *The Collectivisation of Yugoslav Agriculture and the Myth of Peasant Resistance*, University of Bradford, 1981.
- Антонијевић, Н., *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, Београд 2009.
- Апостоловски, М., *Колонизацијата на Македонија во стара Југославија*, Скопје 1966.
- Apostolski, M.; Hristov, A.; Terzioski, R., “Položaj okupirane Makedonije u drugom svetskom ratu”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3/1963, 43–71.
- Аранђеловић, Д., “О праву својине у данашњим приликама”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1/1920, 15–39.
- Arsić, D., *Poljoprivreda zemalja Istočne Evrope u posleratnom razvoju*, Београд 1960.
- Ачкоска, В., *Задолжителниот откуп во Македонија 1945–1953 година*, Скопје 1995.
- Balta, I., “Kolonizacija u Slavoniji od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na razdoblje 1941.–1945. godine”, *Rad Zavoda povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43/2001, 459–478.
- Bartulin, N., “Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39/2007, 209–241.

- Belić, R., *Des Restrictions apportées aux Actes de Disposition en Matière de Propriété foncière dans le Droit Serbe*, Paris 1930.
- Bilandžić, D., *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Zagreb 1974.
- Bilandžić, D., *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije*, Beograd 1973.
- Bilandžić, D., *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, Zagreb 1979.
- Бјељац, Ж.; Дробњаковић, М.; Радовановић, М., “Миграције становништва Војводине уочи и почетком Другог светског рата”, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, (Ур. Д. Алексић), Београд 2014, 103–118.
- Благојевић, О., *Опорезивање земљорадника*, Београд 1996.
- Богдановић, Д., *Књига о Косову*, Београд 1989.
- Богдановић, М., “Лењин – творац и протагонист социјалистичког развоја пољопривреде”, *Лењин и наука*, Београд 1976, 267–275.
- Вожић, Лј., *Agrarna politika*, Sarajevo 1974.
- Божић, С., “Колонизација добровољаца из Хрватске, Славоније и Далмације после Првог светског рата (1918–1931)”, *Весник*, 35/2008, 85–90.
- Божовић, Б.; Вавић, М., *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд, 1991.
- Vokovoy, M. K., *Peasants and communists: politics and ideology in the Yugoslav countryside, 1941–1953*, Pittsburgh Press, 1998.
- Bomballes, J., *Economic Development of Communist Yugoslavia 1947-1964*, Stanford 1968.
- Borković, M., *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava u Srbiji 1941–1945*, 1–2, Beograd 1979.
- Bouvier, Ch., *La collectivisation de l'agriculture. U.R.S.S Chine et démocraties populaires*, Paris 1958.
- Bošković, B., “Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosansko–hercegovačke naseljenike”, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 411–438.
- Bošković, B., “Progon naseljenika i Srba meštana sa Kosova i Metohije 1941–1944. god”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, 23/24 (1993/1994), 383–414.
- Бошковић, Б., *Социјални и поседовни односи на косовско–метохијском селу и њихово разрешавање 1918–1941. године*, Приштина 1991.
- Brasich, R., *Land reform and Ownership in Yugoslavia 1919–1953*, Mid–European Studies Center, Free Europe Committee 1954.
- Bukurov, B., “Kolonizacija Ваџке за време Другог светског рата”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 1/1971, 55–63.
- Bulatović, R., *Narodna privreda Bosne i Hercegovine u oslobodilačkom ratu: (1941–1945)*, Beograd 1984.
- Vasić, V., *Putevi razvitka socijalizma u poljoprivredi Jugoslavije*, Beograd 1960.
- Вег, Ш., “Систем немачке окупационе власти у Банату 1941–1944”, *Зборник за друштвене науке*, 35/1963, 63–104.
- Veselinov, D., *Agrarno pitanje u Jugoslaviji: teorijsko–empirijska analiza položaja i uloge seljačkog gazdinstva u agrarnoj politici i privrednom razvoju Jugoslavije od 1918. do 1980. godine*, Beograd 1981.
- Veselinov, D., *Sumrak seljaštva*, Beograd 1987.

- Vesović, M., *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: 1918–1929*, Beograd 1979.
- Vidaković, Z., *Promene u strukturi jugoslovenskog društva i Savez komunista*, Beograd 1967.
- Vidmar, J., “Prilozi građi za povijest 1917.–1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas”, *Arhivski vjesnik*, 1/1958, 11–173.
- *Владе Србије 1804–2004*, (Р. Љушић и др.), Београд 2005.
- Влајинац, М., *Аграрна политика*, Земун 1933.
- Влајинац, М., *О подизању пострададе пољопривреде*, Београд 1920.
- Vrbošić, J., *Kolonizacija u Slavoniji i Baranji*, Osijek 1986.
- Вукелић, П., “Окупациона власт и систем националне дискриминације за време ‘Независне Државе Хрватске’”, *Зборник за друштвене науке*, 35/1963, 106–138.
- Вукосављевић, С., *Историја сељачког друштва*, Београд, 1953.
- Vuchinich, W.; Tomashevich, J., *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, University of California Press 1969.
- Вучковић, М., *Задругарство*, Београд 1957.
- Вићковић, М., *Историја задружног покрета у Југославији 1918–1941*, Београд 1966.
- Вићо, Н., *Аграрна криза у Југославији 1930–1934*, Београд 1968.
- Вићо, Н., *Аграрни блок у време економске кризе 1929–1933 и njen odraz u zemljama Југоистоčne Европе*, Београд 1976.
- Вићо, Н., *Пољопривреда Југославије (1918–1941)*, Београд 1958.
- Вучо, Н., *Привредна историја народа ФНРЈ до Првог светског рата*, Београд 1948.
- Гајић, Р., *Путеви развитка наше пољопривреде*, Београд 1953.
- Гаћеша, Н., “Концепција Комунистичке Партије Југославије о аграрном питању и сељаштву током Народноослободилачког рата и Социјалистичке револуције: (1941–1945)”, *Зборник за историју*, 19/1979, 9–48.
- Гаћеша, Н., “Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини”, *Зборник за историју Матице Српске*, 13/1976, 82–91.
- Гаћеша, Н., *Аграрна реформа и колонизација у Банату*, Нови Сад 1972.
- Гаћеша, Н., *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој*, Нови Сад 1968.
- Гаћеша, Н., *Аграрна реформа и колонизација у Срем*, Нови Сад 1975.
- Гаћеша, Н., *Аграрна реформа у Југославији 1945–1948*, Нови Сад, 1984.
- Гаћеша, Н., *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995.
- Гершковић, Л., *Документи о развоју народне власти*, Београд 1948.
- Гершковић, Л., “Карактер и структура народних одбора”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1–2/1945, 46–61.
- Geršković, L., *Historija narodne vlasti*, Beograd 1957.
- Gibianskii, L., “The Soviet-Yugoslav Split and the Cominform”, *The establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944–1949*, N. Nairmak, L. Gibianskii (eds.), Westview Press, 1997.
- Gligorijević, B., *Demokratska stranka i političke borbe u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970.
- Gligorov, V., *Gledišta i sporovi o industrijalizaciji u socijalizmu*, Beograd 1984.

- Глишић, В., “Албанизација Косова и Метохије 1941–1945”, *Срби и Албанци у XX веку*, (прир. А. Митровић), Београд 1991.
- Гнјатовић, Д., “Doprinos Udruženja banaka – Beograd afirmaciji bankarskog poljoprivrednog kredita u Kraljevini SHS”, *Bankarstvo*, 11–12/2010, 8–27.
- Гнјатовић, Д., “O moratorijumu zemlјoradničkih dugova – hronologija јednog dugotrajnog provizorijuma”, *Bankarstvo*, 7–8/2011, 10–33.
- Гнјатовић, Д., “Ostvarenje projekta banke za poljoprivredni kredit”, *Bankarstvo* 1–2/2011, 10–29.
- Гнјатовић, Д., “Poljoprivredni kredit u vreme stvaranja Kraljevine SHS na području važenja srpskih zakona”, *Bankarstvo*, 5–6/2006, 8–27.
- Гнјатовић, Д., “Prvi zadatak Privilegovane agrarne banke: refinansiranje zemlјoradničkih dugova”, *Bankarstvo*, 3–4/2011, 10–31.
- Гнјатовић, Д., “Privilegovana agrarna banka u ulozi likvidacione banke”, *Bankarstvo* 9–10/2011, 12–25.
- Гнјатовић, Д., “Projekat dr Velizara Jankovića o osnivanju državne zemlјoradničke banke”, *Bankarstvo*, 9–10/2010, 18–37.
- Голубовић, Г., *Шарварска голгота. Протеривање и логорисање Срба Бачке и Барање*, Нови Сад 1995.
- Grbić, Č., *Seljačko pitanje: prilog kritici agrarne politike*, Zagreb 1989.
- Грђић, Г., *Успон и пад Титове Југославије*, Београд 2015.
- Гудац–Додић, В., *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949–1953*, Београд 1999.
- Danilović, S., “Osnovni principi privredne i finansiske politike u toku narodnooslobodilačke borbe”, *Finansije*, 3–4/1951, 204–218.
- Девчерски, Ж., *Закон о непосредним порезима*, Београд 1938.
- Дедијер, В., *Дневник*, књ. 1, Београд 1970.
- Dedijer, V., *Izgubljena Bitka J. V. Staljina*, Rijeka 1982.
- Dedijer, V., *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1, Beograd 1981.
- Димитријевић, Б., *Аграрна политика*, Загреб 1929.
- Dimitrijević, B., *Politička ekonomija, Druga knjiga, Agrarna politika*, Zagreb 1929.
- Dimitrijević, S., *Privredni razvitak Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 1961.
- Dimić, Lj., *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988.
- Димић, Љ., *Културна политика Краљевине Југославије*, 1, Београд 1996.
- Dimković, B., *KPJ–SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju*, Beograd 1976.
- Dimković, B., *Seljaštvo i komunisti na selu*, Beograd 1971.
- Djordjevic, J., Local Self-Government in Yugoslavia Author(s): Djordjevic, J., “Local Self-Government in Yugoslavia”, *The American Slavic and East European Review*, 2/1953, 188–200.
- Dobrivojević, I., *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije (1945–1955)*, Beograd 2013.
- Dogo, M., *Kosovo. Albanesi e Serbi: le radici di un conflitto*, Lungro di Cosenza, Marco, 1992.
- Dragičević, A., *Teorija i praksa socijalizma*, Zagreb 1964.
- Dragičević, N., *Ekonomska geografija Jugoslavije*, Beograd 1950.

- Дракић, Г., “Колонизација у међуратној југословенској држави”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3/2008, 265–277.
- Duggett, M., “Marx on Peasants”, *Journal for Peasant Studies*, 2/1975, 159–182;
- Đoković, M., “Prva agrarna reforma u Užičkoj Republici”, *Užička Republika*, Beograd 1978.
- Ђорђевић, Ј., *Наше државно уређење*, Београд 1950.
- Ђорђевић, Ј., “Nove promene u organizaciji naših vlada i pravni problemi u vezi sa ovim promenama”, *Архив за правне и друштвене науке*, 2/1951, 219–252.
- Ђорђевић, М., *Седам левих година*, Београд 2000.
- Ђорђевић, Р., *Аграрна политика*, Београд 1939.
- Ђурђевић, Б., *Послератно насељавање Војводине*, Нови Сад 1995.
- Ђуровић, С., *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, Beograd 1986.
- *Ekonomski problemi: zbornik radova*, Beograd 1957.
- Eley, G., *Forging Democracy: The History of the Left in Europe*, Oxford, 2002.
- Ерић, М., *Аграрна reforma u Jugoslaviji 1918–1941. god.*, Sarajevo 1958.
- *Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Oxford: Clarendon Press, 1985.
- Živanović, N., “O nekim merama i metodama nemačke privredne politike za vreme okupacije Srbije i Beograda u II svetskom ratu (1941–1944)”, *Istorijski časopis*, 12–13/1963, 389–412.
- Живков, С., *Аграрно законодавство Краљевине Југославије 1919–1941*, Нови Сад 1966.
- Živković, D., *Postanak i razvitak narodne vlasti 1941–1942*, Beograd 1969.
- Živković, N., “Građa o pljački jevrejske imovine u Srbiji i Banatu za vreme Drugog svetskog rata”, *Zbornik Jevrejskog muzeja*, 3/1975.
- Živković, N., “Kontribucije u Srbiji 1941–1944”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1970, 179–202.
- Živković, N., “Osnovne aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta na oslobođenim teritorijama u 1941. godini”, *Istorija radničkog pokreta*, Beograd 1965.
- Živković, N., *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1985.
- Živković, N., *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, Beograd, 1990.
- Živković, N., *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975.
- Živković, N.; Kačavenda, P., *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd, 1998.
- Žujović, J. M., *Le sol et la situation agricole dans les pays serbo-croates et slovenes*, Paris 1918.
- Zagorof, S.; Vegh, J.; Bilimović, A., *The Agricultural Economy of the Danubian States, 1935–1945*, Stanford University Press.
- Zakic, M., “The Price of Belonging to the Volk: Volksdeutsche, Land Redistribution and Aryanization in the Serbian Banat, 1941–4”, *Journal of Contemporary History*, 2/2014, 320–340.
- *Značaj i tumačenje Zakona o agrarnoj reformi*, Brčko 1946.
- “Značaj VIII konferencije zagrebačke organizacije KPJ”, *Naše teme*, 7–8/1977, 1465–1474.

- Zorn, T., “A Contribution to the Problems Regarding the Nazi Denationalizing Policy in (Austrian) Carinthia and occupied Upper Carniola from 1938 to 1943”, *Third Reich and Yugoslavia*, Belgrade 1977, 423–440.
- Zukin, S., *Beyond Marx and Tito: Theory and Practice in Yugoslav Socialism*, Cambridge University Press 2008.
- Иванчевић, Љ., “Прилог проучавању аграрне реформе у Срему у време ‘Независне Државе Хрватске’”, *Зборник за друштвене науке*, 43/1966, 126–147.
- Ivković, B., “Neki metodi ekonomske politike i privredne pljačke okupatora u Banatu 1941–1944”, *Zbornik Vojvodine 1941*, Novi Sad 1967, 175–200.
- Ивковић, Б., “Уништење Јевреја и плјачка њихове имовине у Банату 1941–1944”, *Токови револуције*, 1/1967, 373–403.
- Ivšić, M., *La Reforme Agraire en Yougoslavie*, Paris 1923.
- Ivšić, M., *Les problèmes agraires en Yougoslavie*, Paris, 1926.
- *Из историје Југославије*, Београд 1958.
- Исић, М., *Селаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд 2000–2001.
- Исић, М., *Селаштво у Србији 1918–1941*, књ. 2, Београд 2009.
- Исић, М., *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукосављевић*, Београд 2012.
- Исић, М., *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, Београд 1999.
- *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985.
- Jakovina, T., *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955*, Zagreb 2003.
- Jakovina, T., *Socijalizam na američkoj pšenici (1948–1963)*, Zagreb 2002.
- Janša, O., “Agrarna reforma v Sloveniji med obama vojnama”, *Zgodovinski časopis*, XVIII/1964, 173–189.
- Janjetović, Z., *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.
- Janjetović, Z., *Iseljavanje nemačke manjine iz Vojvodine 1944–1948*, Beograd 1996.
- Јањетовић, З., “Југословенски Банат 1941. године”, *Срби и рат у Југославији 1941. године* (ур. Д. Алексић), Београд 2014, 291–318.
- Jelić–Butić, F., *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945)*, Zagreb 1978.
- Јовановић, В., *Вардарска Бановина 1929–1941*, Београд 2011.
- Јовановић, В., *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, Beograd 2002.
- Јовановић, В., “Токви и исход међуратне колонизације Македоније, Косова и Метохије”, *Tokovi istorije*, 3/2006, 25–44.
- Јовановић, Д., *Аграрна политика*, Београд 1930.
- Јовановић, Ж., *КРЈ према селаштву 1919–1941*, Београд 1984.
- Јовановић, Ж., *Селаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 1995, 47–60.
- Јовановић, Ж., “Српска селјачка држава у ратном програму Милана Недића”, *Војноисторијски гласник*, 1–2/1996, 118–128.
- Јовановић, М., “Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа Устава ФНРЈ (1946) и „стаљинског“ устава СССР-а (1936)”, *Токови историје*, 1–2/2008, 280–289.
- Јовановић, М., “Својина. Њен економски и социјално–политички значај”, *Архиву за правне и друштвене науке*, 1/1921, 1–25.

- Јовановић, Н., *Живот за слободу без страха*, Београд 2000.
- Јовановић, С., *Политичке и правне расправе*, књ. 2, Београд 1932, 97–98.
- Johnson, R., *The Transformation of Communist Ideology*, Cambridge 1972.
- Kamberović, H., “О неким иницијативама за ревизију аграрне реформе у Босни и Херцеговини 1941–1942”, *Нод по трњу. Из босанскохерцеговачке историје 20. столјећа*, Сарајево 2011, 72–83.
- Кандић, К., “Делатност НОО на ослобођеној територији до Првог заседања АВНОЈ–а”, *Анали правног факултета*, 1/1967, 35–52.
- Касаш, А., “Економске мере војне управе за Банат, Бачку и Барању: (17. октобар 1944–15. фебруар 1945)”, *Зборник за историју*, 27/1983, 173–183.
- Касаš, А., “*Ideje Sretena Vukosavljevića o preseljenju vojvođanskih Mađara 1945. godine*”, *Zbornik radova sa XVIII naučnog skupa Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, Prijepolje 1998, 59–65.
- Katz, C. J., “Marx on the Peasantry: Class in Itself or Class in Struggle”, *Karl Marx's Social and Political Thought*, 6, прир. Bob Jessop, Russell Wheatley, London 1999.
- Керкез, С., “Идеолошке основе аграрне политике у окупираној Србији и село под окупацијом”, *Баштина*, 31/2011, 217–232.
- Киталјевић, В., “Финансије током Народноослободилачке борбе”, *Финансије*, 9–10/1950, 500–522, 11–12/1950, 598–614.
- Klein, G., Klein, P., “Land reform in Yugoslavia: two models”, *The Peasantry of Eastern Europe: 20th century developments*, ed. I. Volgyes, Pergamon Press 1979, 25–38.
- Ковач, Т., “Прилог познавању уништења јеврејске заједнице у Банату током другог светског рата”, *Јеврејски алманах*, 1963/1964, Београд 1965, 137–144.
- Ковачевић, Ј., “Грађа за пољопривредну библиографију у НОБ–и за ослобођено подручје СР Хрватске”, *Симпозиј о Петровој Гори*, Загреб 1972, 401–412.
- Kolar–Dimitrijević, M., “Pregled organizacije poljoprivrede u narodnooslobodilačkoj borbi na oslobođenom području Slavonije”, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 4/1966, 89–165.
- Кољанин, М., “Идеологија и политика уништења Срба у НДХ”, *Војноисторијски гласник*, 1/2011, 66–91.
- Комадинић, М., *Скице и огледи за једну историју задругарства*, Београд 1934.
- Констадиновић, Н., *Селачко газдинство у Југославији, I. Шта је селачко газдинство – Расдела пољопривредног поседа у Југославији*, Београд, б. г.
- Kornai, J., *The Socialist System: the political economy of communism*, Princeton 2007.
- Kosanović, Đ., *Ekonomskopolitička djelatnost narodne vlasti u toku NOB–a*, Zagreb 1964.
- Kosanović, Đ., “Privredna delatnost narodnooslobodilačkih odbora 1941. godine”, *Војноисторијски гласник*, 5/1958, 52–61.
- Kosanović, Đ., “Privredni život slobodnog teritorija u toku narodne revolucije”, *Istorijski pregled*, 1/1960, 26–34.
- Косић, М., *Основи економне политике*, 1, Београд 1925.
- *Косово – некад и данас*, Београд 1973.
- Костић, Ц., *Селјаци индустријски радници*, Београд 1955.
- Kostić, S., *Sociologija sela*, Београд 1969.

- Kržišnik – Bukić, V., *Cazinska buna 1950*, Sarajevo 1991.
- Krizman, B., *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1986.
- Krizman, B., “Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918”, *Historijski zbornik*, 1–4/1957, 111–127.
- Krizman, B., *Raspad Austrougarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977.
- Krištof, M., *Poljoprivreda Jugoslavije za vreme velike svetske ekonomske krize*, Prag, 1939.
- Krkljuš, Lj., “Radikalna stranka u Vojvodini i agrarna reforma”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, Novi Sad 1977, 169–188.
- Крстић, Н., *Правна питања: разумевање и тумачење законских прописа*, Београд 1875.
- Lazarević, Ž., *Plasti prostora in časa*, Ljubljana 2009.
- Лазић, Ж., *Пољопривредна производња у Југославији 1920–1940*, Београд 1999.
- Lakatoš, J., *Jugoslovenska privreda*, Zagreb 1933.
- *Le cadastre, le livre fonciere et la Reforme Agraire en Yougoslavie*, Belgrad 1936.
- Лебл, А., “Аграрна политика окупатора у Бачкој, Барањи и Међумурју”, *Зборник за друштвене науке МС*, 35/1963.
- Лебл, А., “Аграрна пракса сремских народних одбора 1941–1944”, *Зборник за друштвене науке МС*, 34/1963, 5–42.
- Лековић, М., “Мере Централног Комитета КПЈ у првој половини 1942. године против левог скретања у политици КПЈ”, *Ослободилачка борба народа Југославије*, 2, Београд 1977.
- Лењин, В. И., “Радничка партија и сељаштво”, *Дела*, т. 4, Београд 1974.
- Leonard, C. S., *Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom*, Oxford University Press, 2011.
- *Les systèmes d’occupation en Yougoslavie 1941–1945*, Belgrade 1963.
- Lovrenović, S., *Poljoprivredni razvitak FNRJ*, Beograd 1954.
- Lowell, D., *From Marx to Lenin: An Evaluation of Marx's Responsibility for Soviet Authoritarianism*, Cambridge University Press, 1984.
- Luković, J., “Developing the “bread–basket”: Agricultural politics of the German occupying forces in South–Eastern Europe and their impact on rural development”, www.kuleuven.be/icag/files/Jovica_Lukovic.pdf, (приступ 16. 6. 2013.)
- Ljubojević, R., “Односи својине на земљи у време диктатуре краља Александра”, *Megatrend revija*, 2/2011, 355–378.
- Љушић, Р., *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004.
- Malle, S., *The Economic Organization of War Communism 1918-1921*, Cambridge University Press, 2005.
- Маловић, Г., “Савези Аграрних заједница – задруга у Војводини између два светска рата”, *Истраживања*, 19/2008, 211–253.
- Маловић, Г., “Установе аграрне реформе и колонизације”, *Архив*, 1–2/2006, 9–20.
- Mann, E. K., *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution*, Oxford University Press, 1983.
- Марјановић, Ј., “Економска политика нацистичких окупатора Југославије”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 4/1963, 62–91.

- Marjanović, J., “Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941–1945. (s posebnim osvrtom na nemačku ekonomsku politiku u Srbiji i Banatu)”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 3/1963, 73–96.
- Marjanović, J., “Ekonomske promene u toku NOR”, *Istorijski glasnik*, 1/1955, 3–22.
- Marković, P., “Agrarna politika Jugoslavije i rezultati u proizvodnji”, *Sociologija sela*, 29–30/1970, 18.
- Marković, P., “Lenjin o agrarnom i seljačkom pitanju”, *Sociologija sela*, 18/1967, 3–11.
- Марковић, П., *Наше село*, Београд 1963.
- Marković, P., *Strukturne promene na selu kao rezultati ekonomskog razvitka*, Beograd 1963.
- Матес, Л., *Међународни односи социјалистичке Југославије*, Београд 1976.
- Maticka, M., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj*, Zagreb 1991.
- *Migracije stanovništva Jugoslavije*, Beograd 1971.
- Mikuž, M., “Pregled gospodarske dejavnosti v narodnoosvobodilni borbi v Sloveniji”, *Zgodovinski časopis*, 10–11/1956–1957, 217–281.
- Mikuž, M., *Slovensko partizansko gospodarstvo v luči prtizanskih dokumentov*, Ljubljana 1969.
- Milenkovič, D., *Plan and Market in Yugoslav Economic Thought*, New Haven, London, 1971.
- Milenković, P., *Ekonomska politika u poljoprivredi*, Novi Sad 1980;
- Milenković, T., “Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1918–1929. godine)”, *Istorija 20. veka* 11 (1970) 9–120.
- Milenovič, A., *L'Évolution historique de la propriété foncière en Serbie*, Paris 1929.
- Миливојевић, С., “Аграрна реформа и колонизација”, *Баутина* 21/2006, 193–199.
- Milić, V., *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd 1978.
- Milosavljević, O., *Država i samoupravljanje: 1949 – 1956*, Beograd 1988. (рукопис докторске дисертације).
- Милошевић, С., “Аграрно питање – 'свето питање': идеолошки оквир међуратне аграрне реформе у Југославији”, *Токови историје*, 1–2 /2008, 149–171.
- Милошевић, С., “Идентитетски вредносни консензус: Краљевина Југославија као 'сељачка држава'“, *Синтезис*, 1/2009, Београд, 2009, 15–28.
- Милошевић, С., “‘Ја теби певам, сељаче, и кличем’ – сарадници *Нове Европе* о селу и сељаштву”, *Нова Европа*, ур. М. Недић и В. Матовић, Београд 2010, 171–207.
- Милошевић, С., “Национални аспект дебате о аграрној реформи и колонизацији у Краљевини СХС (1919 – 1920. године)”, *Токови историје*, 2/2013, 53–74.
- Milošević, S., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1981.
- Milošević, S., “О економским приликама на ослобођеној територији Црне Горе у првој години NORa”, *Istorijski zapisi*, 1/1969, 37–69.
- Милошевић, С., “Окућје”, *Војна граница у Банату и банатски милитари у 18. и 19. веку : тематски зборник*, ур. Седларевић, М., Нови Сад 2014,
- Мирковић, М., *Аграрна политика*, Београд 1940.

- Mirković, M., “Agrarna struktura Jugoslavije”, *Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji*, Zagreb 1979.
- Мирковић, М., *Ekonomika agrara FNRJ*, Zagreb 1950.
- Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1962.
- Mirković, M., *Ekonomski sistem Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 1952.
- Mirković, M., *Izgradnja socijalističke ekonomije u Jugoslaviji*, Zagreb 1979.
- Mirković, M., *Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji*, Zagreb 1979.
- Mirnić, J., “Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 10/1967, 143–153.
- Мирнић, Ј., “Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи”, *Зборник за друштвене науке МС*, 35/1963, 5–62.
- Мирнич, Й., “Венгерский режим окупации в Югославии”, *Les systèmes d’occupation en Yougoslavie 1941–1945*, Belgrade 1963, 425–493.
- Mitrović, A., “Erganzungswirtschaft: The Theory of an Integrated Economic Area of the Third Reich and Southeast Europe”, *Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade 1977, 7–45.
- Mitrović, A., “Nacistička ideja velikog privrednog prostora i Jugoistočna Evropa”, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 1/1970, 709–733.
- Митровић, А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.
- Митровић, М., *Друштвено – економске промене у Србији и организација управљања привредом 1945–1952*, Београд 1988.
- Mihalj, P., “Posjedovna struktura hrvatske poljoprivrede – limitirajući činitelj agrarne proizvodnje”, *Politička misao*, 4/1998, 224–238.
- Мицић, М., *Развитак нових насеља у Банату*, Нови Сад 2013.
- Micheletta, L., “Italy, Grater Albania, and Kosovo 1939–1943”, *Nuova Rivista Storica*, 2/2013, 521–542.
- Мишковић, Н., *Базари и булевару. Свет живота у Београду 19. века*, Београд 2013.
- Momčilović, Đ., *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1977.
- Mujađžević, D., *Bakarić. Politička biografija*, Zagreb 2011.
- Mutarčić, E., *Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo*, Sarajevo 2007.
- *Nacionalno i seljačko pitanje u dokumentima KPJ i KI 1919–1945*, Zagreb 1974.
- Недељковић, Б., *Историја баштинске својине у новој Србији од краја XVIII века до 1931*, Београд 1936.
- Недељковић, М., *Заштита сеоског поседа*, Београд 1907.
- Neil V. Ph., *Titoism in Action: The Reforms in Yugoslavia After 1948*, Berkley 1958.
- Nenadović, A., *Razgovori s Kočom*, Beograd 1989.
- Nešović, S., *Privredna politika i ekonomske mere u toku oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije*, Beograd 1964.
- Novak, V., *Magnum Crimen*, Beograd, 1986.
- Новаковић, С., *Српска баштина у старијим турским законима*, Београд, 1892.
- Nove, A., *An Economic History of USSR 1917-1991*, London 1992.
- Norman, D., *Marx and Soviet Reality*, London 1955.
- Obradović, M., *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu 1918–1941*, Priština 1981.
- Obradović, M., *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd 1995.

- Павловић, А., “Аграрна реформа и колонизација на Косову и Метохији 1918–1941. као предмет интересовања у домаћој науци”, *Баштина* 22/2007, 194–215.
- Павловић, А., “Прилози о страдању колониста на Косову и Метохији током Другог светског рата”, *Архив*, 1/2014, 113–129.
- Павловић, М., *Српско село (1945–1952). Откуп*, Београд 1997.
- Перишић, М., *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд 2008.
- Pezo, E., *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München 2013.
- Пејин, Ј., *Страдање Срба у Метохију 1941–1944*, Београд 1994.
- *Peta zemaljska konferencija KPJ. Zbornik radova*, Zagreb 1972.
- Petranović, B., *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti*, Београд 1976.
- Petranović, B., *Istorija Jugoslavije, 1–3*, Београд 1988.
- Петрановић, Б., *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица 1998.
- Петрановић, Б., “Комунисти и Драгољуб Јовановић : (исечак из политичког живота Врања и Србије)”, *Врањски гласник*, 26/27/1993/1994, 263–278.
- Petranović, B., *KPJ (SKJ) u borbi za stvaranje socijalističke Jugoslavije (1919–1952)*, Београд 1982.
- Петрановић, Б., “О левим скретањима КПЈ 1941. и у првој половини 1942. године”, *Зборник за историју Матице Српске*, 4/1971, 39–82.
- Petranović, B., *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Београд 1969.
- Petranović, B., “Promene u društveno–ekonomskoj strukturi u Jugoslaviji u toku NOV”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 6/1969, 57–73.
- Petranović, B., *Revolucija i kontrarevolucija, 1*, Београд 1983.
- Petranović, B., *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992.
- Petranović, B.; Simović, V., *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji 1941–1945*, Београд 1979.
- Petrović, V., *Razvitak privrednog sistema FNRJ posmatran kroz pravne propise*, Београд 1954.
- Петровић, Ј., *Окућје или Заштита земљорадничког минимума: (471 тач. 4а Грађ. суд. поступка и односне одредбе пореских, царинских и монополских закона)*, Београд 1930.
- Петровић, Н., “Борба за жетву у Срему”, *Зборник за друштвене науке МС*, 39/1964, 134–156.
- Петровић, Н., *Социјалистички преображај села: промене друштвених односа у пољопривреди Војводине и њен развој 1950–1957. године*, Нови Сад 2015.
- Petrović, R., “Promene u brojnosti poljoprivrednog stanovništva Jugoslavije 1921–1981”, *Ekonomika poljoprivrede*, 10/1984, 649–666.
- Петровић, С., *Сто година пољопривредних школа у Србији*, Београд 1956.
- Polovina, G., *Privredni sistem i proizvodni odnosi u Jugoslaviji*, Београд 1958.
- Попов, Ј., *Драма на војвођанском селу. Обавезни откуп пољопривредних производа*, Нови Сад 2002.
- Попов, Ч., “Борба народноослободилачких снага Срема за пољопривредну производњу у току 1944. године”, *Зборник за друштвене науке МС*, 43/1966, 62–108.

- Popović, S.; Dimitrijević, P., *Organizacija i funkcionisanje državne uprave : priručnik za polaganje državnih ispita iz administrativne i pravne struke*, Beograd 1951.
- *Privreda FNRJ: u periodu od 1947–1956*, Beograd 1957.
- *Проблеми пољопривреде у Југославији*, Београд 1956.
- Purivatra, A., “Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918.”, *Nacionalni i politički razvoj Muslimana*, Sarajevo 1970.
- Purivatra, A., *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977.
- Purkat, L.; Radusinović, S., “Agrarno i seljačko pitanje u djelima osnivača i klasika marksizma i praksi socijalističke izgradnje u Jugoslaviji”, *Znanost i praksa u poljoprivredi i prehrambenoj tehnologiji*, Osijek 1989, 573–597.
- Радаковић, Ј., *Наша пољопривреда и њени проблеми*, Београд 1953.
- Радојевић, М., “Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941–1943)”, *Глас CDXX Српске академије наука и уметности*, 16 (2012), 465–494.
- *Razvoj privrede FNRJ*, Beograd 1956.
- *Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, Zagreb 1988.
- Ранђеловић, В., “Тито о пољопривреди”, *Социологија села*, 58/1977, 3–10.
- Рапајић, Н., *Organizacija poljoprivrede u NOB u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb 1955.
- Rašić, P., *Agricultural development in Yugoslavia*, Beograd 1955.
- *Retish, A. B., Russia’s Peasants in Revolution and Civil War*, Cambridge 2008.
- *Речи генерала Милана Недића српском народу и омладини*, Београд 1942.
- Ribić, V., “Konцерсија prvobitne socijalističke akumulacije u Jugoslaviji (1945–1952)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1–3/1989, 105–127.
- Ristović, M., “General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944”, *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südoesteuropa: 1919–1944*, Paderborn 2001, 633–687.
- Ристовић, М., “Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1944”, *Нова српска политичка мисао*, 1–4/2006, 67–79.
- Ristović, M., *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, Beograd 1991.
- Ristović, M., “Rat i razaranje društva u Srbiji 1941–1945”, *Dijalog povijesničara i istoričara* 3, Zagreb 2000, 203–219.
- Ristović, M., “Rural ‘anti-utopia’ in the ideology of Serbian collaborationists in the Second World War”, *European Review of History–Revue europe’enne d’histoire*, 2/2008, 179–192.
- Rusinow, D., *The Yugoslav Experiment: 1948-1974*, London 1977.
- *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, eds: S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch, R. Stites, Indiana University Press, 1991.
- Sanders, I., *Collectivization of Agriculture in Eastern Europe*, Lexington 1958.
- *Светска економска криза 1929–1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе*, прир. В. Чубриловић, Београд 1976.
- *Simonović, D., “Marksistička teorija o poljoprivredi i seljaštvu i jugoslovensko iskustvo”*, *Ekonomika poljoprivrede*, 9–11/1983.

- *Spomenica Poljoprivrednog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1959–60 – 1969–70*, Zagreb 1970.
- *Срби и Албанци у XX веку*, (прир. А. Митровић), Београд 1991.
- *State–Society Relations in Yugoslavia: 1945–1992*, ур. М. Bokovoy et. al., London, 1997.
- Stipetić, V., *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945–1 948*, Zagreb 1954.
- Stipetić, V., “Poljoprivredna proizvodnja na današnjem području FNRJ 1929–1955”, *Ekonomski problemi*, Beograd 1957.
- Stipetić, V., “The development of peasant economy in socialist Yugoslavia”, *Eastern European Economics*, 3–4/1982, 166–199.
- Stipetić, V., “Četrdeset godina poljoprivredne proizvodnje u Jugoslaviji (1945–1984)”, *Ekonomika poljoprivrede*, 31/1984, 719–756.
- Stipetić, V., *Yugoslavia’s Agriculture 1945–1975*, Beograd 1975.
- Стојановић, А., *Идеје, друштвено–политички пројекти и пракса Владе Милана Недића (1941–1945)*, Београд 2015.
- Стојановић, А., *Српски цивилни/културни план*, Београд 2012.
- Stojavljević, B., *Prodiranje kapitalizma na selo*, Zagreb 1965.
- Stojavljević, B., *Seljaštvo Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1952.
- Strugar, V., “Zavođenje italijanske okupacije u jugoslovenskim oblastima”, *Glasnik Društva za nauku i umjetnost Crne Gore*, 1/1975, 49–104.
- Tai, Hung-Chao, *Land Reform and Politics: A Comparative Analysis*, London 1974.
- Todorovski, G., “Neke karakteristike okupatorskog sistema u zapadnoj Makedoniji 1941–1944”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2/1970, 130–140.
- Тодороски, Т., “Некои институции во западна Македонија воведени во времено на окупација 1941–1944”, *Гласник на Институт за национална историја*, 2/1962, 99–124.
- Tomasevich, J., *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford: Stanford University Press; London: G. Cumberlege, Oxford University Press, 1955.
- Томашевић, Ј., *Rat i revolucija u Jugoslaviji. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010.
- Томин, А., *Socijalistički preobražaj poljoprivrede u Jugoslaviji*, Beograd 1964.
- Томић, Д., *Jugoslovenska agrarna teorija i politika*, Вачка Palanka 1985.
- Тошић, Д., *Колективизација у Југославији*, Београд 2002.
- Трапезников, С. П., *Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос*, 1-2, Москва 1967.
- *Trideset godina statistike u SFR Jugoslaviji*, Beograd 1974.
- Трифуновски, Ј., *Међуратна колонизација Срба у Македонији*, Београд 1991.
- Trouton, R., *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950: a study of the development of Yugoslav peasant society as affected by education*, London 1952.
- Turk, J., *Osnovi naše agrarne politike*, Zagreb 1922.
- *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, прир. Robert William Davies, Mark Harrison, S. G. Wheatcroft, 1993.
- *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, ур. C. Iordachi, A. Bauerkämper, Budapest, New York 2014.
- Fedor, E., *The Rape of the Peasantry*, Anchor 1971.
- Ferenc, T. *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama 1941–1945*, Rijeka, Ljubljana, Beograd 1979.
- Figenwald, V., *Položaj seljaštva u staroj Jugoslaviji*, Zagreb 1952.,

- First, R., “Žena u ruralnom i agrarnom razvoju Jugoslavije”, *Sociologija sela*, 63–64/1979, 9–22.
- Fitzpatrick, S., *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York 1994.
- Frangeš, O., *La Reforme Agraire en Yougoslavie*, Rome 1934.
- Hadri, A., “Okupacioni sistem na Kosovu 1941–1945”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2/1965, 39–61.
- Horvat, B., *Jugoslavenska agrarna teorija i politika u poslijeratnom razdoblju*, Beograd 1977.
- Horvat, B., “The postwar evolution of Yugoslav agricultural organization: interaction of ideology, practice, and results”, *Eastern European Economics*, 12 (1974), 3–106.
- Hoffman, G. W.; Neal, F. W., *Yugoslavia and the New Communism*, New York 1962.
- Hoxha, H., “Albansko nacionalno vprašanje v stari Jugoslaviji”, *Albanci*, Ljubljana 1984, 167–186.
- Hrabak, B., “Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslovenskim zemljama u Prvom svetskom ratu”, *Zbornik historijskog instituta Slavonije i Baranje*, Osijek 1979.
- Hrabak, B., *Džemijet: organizacija muslimana Makedonije, Kosova, Metohije i Sandžaka: 1919–1928*, Beograd 2003.
- Hurem, R., *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.*, Sarajevo 1972.
- Cifrić, I., “Komparativni pristup proučavanju seljašva u socijalističkoj revoluciji”, *Sociologija sela*, 75–76/1982, 3–14.
- Cifrić, I., “KPJ/SKJ i seljaštvo”, *Sociologija sela*, 67–68/1980, 7–19.
- Cifrić, I., *Revolucija i seljaštvo*, Zagreb 1980, 139–178.
- Cliff, T., „Marxism and the collectivisation of agriculture“, *International Socialism*, 19/1964–65.
- Цолић, М., *Такозвана Независна Држава Хрватска*, Љубљана 1973.
- Conquest, R., *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine*, Cambridge 1996.
- Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд 2006.
- Čepić, Z., *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji*, Ljubljana 1995.
- Čepić, Z., “Narodnoosvobodilni boj, revolucija in agrarna reforma”, *Naš zbornik* 1997, 106–112.
- Čepić, Z., “Spor z Informbirojem in jugoslovenska kmetijska politika”, *Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana 2004, 319–338.
- Čobeljić, N., *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije*, Beograd 1959.
- Чобелџић, Н., *Привреда Југославије. Расп, структура, функционисање*, Београд 1980.
- Čobeljić, N.; Rosić, I., *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*, Beograd 1992.
- Čukanović, S., *Zemljoradničko zadrugarstvo u agrarnoj politici Jugoslavije*, Beograd 1971.
- Čukanović, S., *Selo i seljaštvo u agrarnoj politici Jugoslavije*, Beograd 1977.
- Čulinović, F., *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Zagreb 1957.
- Čulinović, F., *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970.

- Šepić, D., “Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji 1941–1943”, *Putevi revolucije*, 1–2/1963, 215–242.
- Šimončić – Bobetko, Z., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918–1941*, 1–2, Zagreb 1997.
- Škiljan, F., *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014.
- Škiljan, F., “Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine”, *Stanovništvo*, 2/2012, 1–34.
- Šušar, S., “KPJ i seljačko pitanje”, *Naše teme*, 13/1969, 105–1019.
- Šušar, S., “Seljaštvo i agrarno pitanje u oktobarskoj revoluciji”, *Sociologija sela*, 18, 19, 20/1967, 12–25; 5–24.
- Wädekin, K. E., *Agrarian Policies in Communist Europe: A Critical Introduction*, New Jersey 1982.
- Warriner, D., *Land Reform in Principle and Practice*, Oxford 1969.
- Warriner, D., “Urban Thinkers and Paesant Policy in Yugoslavia, 1918–1959”, *The Slavonic and East European Review*, 38/1959, 59–81.
- Wiles, P. J. D., *The Political Economy of Communism*, Oxford 1964.
- Wood, A., *The Origins of the Russian Revolution 1861–1917*, London 1987.
- Wright, Ph., *The state and the peasantry in Yugoslavia during the first five–year plan*, Bradford Studies in Yugoslavia 1984.
- *50 godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji: kratak istorijski pregled*, D. Bilandžić i dr, Zagreb 1969.

Прилог 1

...До доношења Уредбе о уређењу Министарства пољопривреде ДФЈ послови у Министарству обављаће се по следећим одељењима:

- 1/ Персонално одељење
- 2/ Опште одељење са ознаком I
- 3/ Одељење за биљну производњу са ознаком II
- 4/ Одељење за сточарство „ „ III
- 5/ Одељење за ветеринарство „ „ IV
- 6/ Одељење за аграрну политику „ „ V
- 7/ Одељење за држ. пољ. добра и предузећа „ „ VI
- 8/ Одељење за научно-истраживачки рад и стручно образовање у пољопривреди „ „ VII

1/ П е р с о н а л н о одељење са 2 отсека:

- а/ Персонално-административни отсек,
- б/ Отсек за стручне кадрове,

2/ О п ш т е одељење са 2 отсека и отсеком рачуноводства:

- а/ административно-правни отсек,
- б/ отсек за пољопривредне набавке,

Акте одељења означаваће се са I.

У склопу одељења постоји:

- б/ отсек рачуноводства,

3/ Одељење за б и л њ у п р о и з в о д њ у са 4 отсека:

- а/ отсек за ратарство, ливадарство и пашњаштво,
- б/ отсек за воћарство и виноградарство,
- в/ отсек за производњу и обезбеђење семена,
- г/ отсек за градинарство,

4/ Одељење за с т о ч а р с т в о са 7 отсека:

- а/ отсек за коњарство,
- б/ отсек за говедарство, овчарство и млекарство,
- в/ отсек за свињарство,
- г/ отсек за живинарство, кунићарство, свиларство и пчеларство,
- д/ отсек за рибарство,
- ђ/ отсек за исхрану стоке,
- е/ отсек за матично књиговодство,

5/ Одељење за в е т е р и н а р с т в о са 6 отсека:

- а/ отсек за заразне, инвазионе, паразитне и узгојне болести,
- б/ отсек за хигијену животних намирница анималног порекла,

в/ отсек за промет стоком и сточним производима и спољашњу ветеринарску службу,

г/ отсек за лечење стоке, сточну хигијену и зооекономију,

д/ отсек за ветеринарско школство, просвећивање и научно истраживање,

ђ/ отсек за снабдевање ветеринарским потребама,

6/ Одељење за аграрну политику са 4 отсека:

а/ аграрно-економски отсек;

б/ отсек за пољопривредне организације,

в/ отсек за планско изграђивање села,

г/ отсек за пољопривредну статистику,

7/ Одељења за државна пољопривредна добра и предузећа са 3 отсека:

а/ отсек добара,

б/ отсек машинских станица,

в/ рачунско-административни отсек,

8/ Одељење за научно истраживачки рад и стручно образовање у пољопривреди са 3 отсека и библиотеком:

а/ отсек за научно истраживачки рад у пољопривреди,

б/ отсек за стручно образовање,

в/ отсек за штампу и пропаганду,

г/ библиотека¹

¹ (Решење министра В. Чубриловића о устројству Министарства пољопривреде), АЈ, 4 – 2 – 26.

ОРГАНИЗАЦИОНА ШЕМА
МИНИСТАРСТВА ПОЉОПРИВРЕДЕ И ШУМАРСТВА ФНРЈ (1947)
(без шумарства)

А. ОПШТА ГРУПА

I. СТРУЧНИ САВЕТ (колегиј)

II. СЕКРЕТАРИЈАТ

- а) Биро за штампу
 - 1. Реферат за пољопривредну стручну литературу, часописе и листове;
 - 2. реферат за дневну штампу и пропаганду;
 - 3. реферат за такмичење и новотарство;
 - 4. уредништво билтена и преводи;
 - 5. библиотека и библиографија.
- б) Организациско-правни отсек
- ц) Архива и економат
- д) Отсек за буџет и рачуноводство
- е) Отсек за извештаје и кореспонденцију.

III. СТРУЧНИ САВЕТ ЗА НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКИ РАД

IV. КОМИСИЈА ЗА СОРТЕ

Секретар

V. ИНСТИТУТ ЗА АГРОМЕТЕОРОЛОГИЈУ И КЛИМАТОЛОГИЈУ

Управник и 2 асистента

VI. ПЕРСОНАЛНО ОДЕЉЕЊЕ

- а) Отсек за кадрове – реферат за руководеће кадрове и реферат за остале кадрове.
- б) Реферат за правне послове.

VII. КОНТРОЛНО ОДЕЉЕЊЕ

- а) Инспектори – 4
- б) Секретаријат

VIII. РЕВИЗИОНО ОДЕЉЕЊЕ

- а) Отсек за централно књиговодство
- б) Отсек за ревизију 3 стручњака

IX. ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЗАДРУГЕ

- а) Реферат за сељачке радне задруге са 2 инструктора
- б) Реферат за произвођачко-прерађивачке задруге

Б. ПЛАНСКА ГРУПА

Обухвата послове спремања плана, стварања плана и извршења плана.

X. СЕКТОР БИЉНЕ ПРОИЗВОДЊЕ

- 1) Плановик за житарице
- 2) Плановик за поврће и кромпир
- 3) Плановик за индустриско, ароматично и лековито биље
- 4) Плановик за воћарску производњу
- 5) Плановик за виноградарску производњу
- 6) Плановик за винарство

XI. СЕКТОР СТОЧАРСТВА

- 1) Плановик за коњарство
- 2) Плановик за говедарство
- 3) Плановик за овчарство
- 4) Плановик за свињарство
- 5) Плановик за ситне гране
- 6) Плановик за исхрану стоке и сточно крмно биље
- 7) Плановик за рибарство
- 8) Плановик за млекарство

XII. СЕКТОР ШКОЛА И СТРУЧНИХ КАДРОВА

- 1) Плановик за високе средње и специјалне школе
- 2) Плановик за масовне кадрове
- 3) Плановик за наставне планове и уџбенике

ВИСОКА ПОЉОПРИВРЕДНА ШКОЛА ЗА ПЛАНИНСКО ГАЗДОВАЊЕ – САРАЈЕВО – Самостална установа у рангу факултета

XIII. СЕКТОР ОПШТЕГ ПЛАНИРАЊА

- 1) Плановик за капиталну изградњу
 - 2) Плановик за финансије
 - 3) Плановик за цене
 - 4) Плановик за нормe
 - 5) Плановик за материјални биланс
 - 6) Плановик за државни и задружни сектор производње
- б) Отсек за статистику
- 1) Статистичар за ратарство
 - 2) Статистичар за воћарство и виноградарство
 - 3) Статистичар за сточарство
 - 4) Статистичар за производна средства
 - 5) Статистичар за општу евиденцију

Ц. ОПЕРАТИВНА ГРУПА

Руководи Савезним управама, отсецима и институтима са оперативним задацима

XIV. ГЛАВНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНИХ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ДОБАРА

1. Секретаријат: секретар
2. Плански сектор: плановик за књиговодство и статистику, плановик за производњу у индустрији, плановик за финансиске планове и плановик за пољопривреду.
3. Оперативни сектор: главни агроном, 2 геодете, хидротехничар, грађевинар и 3 теренска инструктора.
4. Плановик за кадрове, школовање и мобилизацију људства
5. Комерцијални сектор: комерцијални директор, 1 диспечер, 4 књиговође, финансиски контролор, рачуновођа.

XV. САВЕЗНА УПРАВА МАШИНСКЕ СЛУЖБЕ

1. Пољопривредно-организациони сектор: плановик машинске службе, плановик за пољопривредне машине, плановик за кадрове и пропаганду, организатор ТС, инспектор МС
2. Сектор машинских радионица: организатор радионица, инспектор за техничку контролу, плановик за техничко старање и плановик за грађевинску изградњу.
3. Сектор рачунско-финансиски: плановик за финансије, организатор књиговодства, инспектор за књиговодство, рачуновођа.

XVI. САВЕЗНА УПРАВА ЗА ПРОИЗВОДЊУ СОРАТА И СЕМЕНСКУ СЛУЖБУ

1. Плановик за житарице и сточно крмно биље
2. Плановик за индустриско биље
3. Плановик за поврће и кромпир
4. Плановик за хетерозие и сортно семе
5. Инспектор за организацију семенске службе.

XVII. ИНСТИТУТ ЗА ЗАШТИТУ БИЉА

1. Плановик за сузбијање болести и штеточина
2. Плановик за средства отсека за спољна и унутрашња карантин:
3. Реферат за унутрашњи карантин
Реферат за спољашњи карантин
4. Отсек за научни рад:
асистент за болести
асистент за штеточине

XVIII. САВЕЗНА УПРАВА ЗА МЕЛИОРАЦИЈЕ И ХИДРОТЕХНИЧКУ СЛУЖБУ

XIX. ОТСЕК ЗА ГРАЂЕВИНЕ

XX. ДИСПЕЧЕРСКА ГРУПА ЗА МАТЕРИЈАЛНЕ НАБАВКЕ

1. Диспечер за машине, справе и алат
2. Диспечер за вештачка ђубрива и хем. средства
3. Диспечер за кожне и текстилне производе

4. Диспечер за резервне делове
5. Инструктор за организацију снабдевања.

Д. ВЕТЕРИНАРСКА ГРУПА

Руководи планирањем и спровођењем мера на заштити стоке и производњи сточних лекова и цевива.

XXI. САВЕЗНА УПРАВА ЗА ВЕТЕРИНАРСКУ СЛУЖБУ

1. Сектор за разне и паразитарне болести
2. Сектор за животне намирнице анималног порекла
3. Сектор за сточни промет
4. Сектор за сточну хигијену

XXII. ГЛАВНА ДИРЕКЦИЈА ЗА ПРОИЗВОДЊУ ВЕТЕРИ-НАРСКИХ ЛЕКОВА

1. Плански сектор
2. Производни сектор
3. Набавно-продајни сектор
4. Књиговодствено-ревизиони сектор²

² “Организациона шема министарства пољопривреде и шумарства ФНРЈ (без шумарства)”, АЈ, 19 – 104 – 1072.

Прилог 2

2. 1. ФОРМИРАЊЕ И РАСПОДЕЛА ЗЕМЉИШНОГ ФОНДА АГРАРНЕ РЕФОРМЕ 1945¹⁾

Врста поседа	Захваћени поседи		Земљиште унето у фонд		Корисници расподељеног земљишног фонда	Земљиште расподељено из фонда	
	број	%	хиљ. ха	%		хиљ. ха	%
Укупно	162 171	100	1 566	100	Укупно	1 566	100
Велики посед	2 653	1,6	235	15,0	Индивидуални сељачки поседи	797	51,0
Поседи банака акц. друштва и сл.	837	0,5	78	5,0	Државна пољопривредна добра	288	18,3
Поседи цркава, манастира и сл.	2 625	1,6	164	10,5			
Зем. поседи изнад максимума	8 636	5,3	122	7,8	Државна предузећа	40	2,5
Неземљораднички поседи	14 131	8,7	109	7,0			
Поседи несталих власника	4 831	3,0	32	2,0	Здравствене и друге установе	20	1,3
Поседи припад. немачке нар.	96 874	59,7	637	40,7			
Поседи одузети по пресуди судова	10 149	6,3	92	5,8	Опште земљорадничке задруге	41	2,6
Поседи страних држављана	1 631	1,0	15	0,9			
Државно земљиште	286	0,2	12	0,7	Шуме и земљиште за пошумљавање	380	24,3
Напуштени поседи колониста	12 732	7,9	46	3,0			
Земљиште заједнице	9	0,0	2	0,2			
Поседи обухваћени законом о ревизији додељивања земље	6 777	4,2	22	1,4			

¹⁾ Подаци о аграрној реформи од 1945. године узети су из Информативног приручника ФНРЈ за 1951. годину, а исти подаци објављени су у *Статистичком годишњаку Југославије 1954.*

2. 2. СЕЉАЦИ КОРИСНИЦИ ЗЕМЉИШНОГ ФОНДА АГРАРНЕ РЕФОРМЕ 1945.

Корисници аграрне реформе	СФРЈ	Босна и Херцеговина	Црна Гора	Хрватска	Македонија	Словенија	Србија
Укупно	315 415	12 922	807	95 835	19 486	22 822	164 543
Сељаци који су имали земљу	179 961	11 662	807	83 362	18 450	195	65 485
Сељаци беземљаши	70 701	--	--	--	--	19 761	50 940
Унутрашњи колонисти ¹⁾	23 166	1 260	--	10 973	1 036	2 866	7 031
Савезни колонисти ²⁾	42 587	--	--	1 500	--	--	41 087

¹⁾ Унутрашњи колонисти су они корисници земљишног фонда аграрне реформе који су, услед недостатка земље у месту боравка, насељавани у поједине крајеве своје републике.

²⁾ Савезни колонисти су углавном борци, инвалиди и породице погинулих бораца из свих република, који су насељавани у Војводину на земљиште које је специјално за то издвојено

2. 3. ЗЕМЉИШНИ ФОНД АГРАРНЕ РЕФОРМЕ И КОЛОНИЗАЦИЈЕ

Ред.бр.	Србија		Војводина		Хрватска		Б. и Х.		Словенија		Македонија		Црна Гора		ФНРЈ		
	Број	Површ. у ha	Број	Површ. у ha	Број	Површ. у ha	Број	Површ. у ha	Број	Површ. у ha	Број	Површ. у ha	Број	Површ. у ha	Број	Површ. у ha	
1. Приватни поседи	139	8.844	1.193	84.712	391	51.249	321	17.843	325	51.320	381	32.744	5	217	2.755	246.929	
2. Поседи банака, предузећа и сл.	90	1.881	83	2.620	371	55.072	149	3.800	315	21.336	34	3.326	30	1.197	1.072	89.232	
3. Поседи црква, манастира и сл.	140	18.969	679	34.522	694	48.328	121	5.606	487	47.313	684	14.010	22	3.547	2.827	172.022	
4. Земљорадн. поседи преко максимума	1.170	18.820	5.696	74.289	715	10.537	260	4.226	220	3.988	701	9.600	13	2.571	8.774	124.031	
5. Неземљор. поседи	2.331	14.434	4.957	42.369	2.510	18.891	1.608	11.306	1.384	33.484	1.807	11.339	80	1.283	14.677	133.106	
6. Несталих власници	44	502	536	8.638	1.844	7.557	3.848	3.625	327	5.385	371	6.447	---	---	6.970	32.154	
7. Немачки поседи	1	193	68.035	389.256	20.457	120.977	3.523	12.733	5.704	114.780	---	---	---	---	97.720	637.939	
8. Поседи конфисковани судским пресудама	35	380	3.860	22.355	2.439	41.290	1.960	9.049	1.500	24.007	---	---	249	1.660	10.043	98.741	
9. Поседи остављени од колониста	1	3	} 2.355		7.116	8.238	19.735	3.802	20.195	---	---	223	2.180	---	---	14.619	49.229
10. Државно земљиште издвојено за фонд	8	264			2.535	208	3.433	11	2.299	81	4.370	---	---	---	---	---	308
11. Земљишне заједнице	---	---	---	---	56	1.345	---	---	---	---	---	---	---	---	---	56	1.345
12. Даровања и сл.	---	---	---	---	---	12.096	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	12.096
13. Напуштена земљишта	---	---	---	---	---	---	1.245	5.242	---	---	---	---	---	---	---	1.245	5.242
14. Посед припадника страних народности	---	---	---	---	---	---	1.631	14.588	---	---	---	---	---	---	---	1.631	14.588
15. Закон о ревизији	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	2.700	17.750	---	---	2.700	17.750	
	3.959	64.017	87.393	668.412	37.923	390.510	18.479	110.512	10.343	305.983	6.901	97.396	399	10.475	165.397	1.647.305	

Према: N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, 362.

Прилог 3

3. 1. ПРЕГЛЕД ОТКУПА ОСНОВНИХ ОТКУПНИХ АРТИКАЛА 1945–1950.¹

	ФНРЈ	АПВ	уж.Срб.	НРСрб.	Хрв.	Слов.	Б и Х.	Мак.	Ц. Г
Откуп жита, укључиво ушура и слоб. откупа (у загради као део укупне количине)									
<u>У тонама</u>									
1945	302.690	219.400	38.290	257.690	37.680	1.370	550	5.400	--
1946	634.005	325.205	133.565	458.770	122.145	8.899	17.412	26.779	--
1947	628.957	275.000	185.833	460.833	105.387	8.091	27.367	25.602	1.677
(72.054	39.606	17.160	56.766	8.207	1.866	3.806	1.400	9)
1948	975.097	365.049	303.606	668.655	192.782	26.153	62.594	24.209	704
(121.171			79.020	13.381	4.030	21.870	2.816	54)
1949	1028.329	387.736	313.499	701.235	205.898	29.665	65.477	25.240	814
1950	774.721	236.247	230.618	466.865	211.647	23.162	49.404	23.189	454
<u>Кукуруз</u>									
1945	369.040	300.000	40.390	340.390	20.350	3.910	4.010	380	--
1946	410.809	258.933	36.089	295.022	100.830	2.035	10.130	2.792	--
1947	999.487	530.000	241.301	771.301	142.251	2.930	77.870	4.656	49
(274.348	130.000	52.349	182.349	55.181	879	35.892	526	21)
1948	923.372	507.810	175.853	683.663	165.336	3.669	67.011	3.408	240
(92.237	28.327	10.729	39.056	29.434	879	22.749	95	24)
1949	910.979	448.316	264.654	712.970	129.049	2.613	62.955	3.128	263
1950	445.337	212.624	139.828	352.452	76.101	3.435	10.995	2.275	79
<u>Пасуљ</u>									
1945(8.700			3.500	2.000	1.200	1.000	1.000	--)
1947(32.000			14.320	9.930	2.990	3.300	1.400	60
1948	36.237	3.076	14.092	17.168	11.387	1.497	4.622	1.428	135
(16.126			9.509	4.056	334	1.604	488	135
1949	46.230	5.779	23.989	29.759	7.474	1.079	6.391	1.488	47
(5.154	1.421	1.151	2.572	897	54	1.931	--	--)
1950	9.208			5.995	1.220	576	346	1.032	39
<u>Кромпир</u>									
1946	54.200			15.000	15.000	18.000	5.000	1.200	--
1947	111.720			19.430	35.080	48.850	6.980	1.330	50
1948	191.050			33.700	78.490	61.660	13.210	3.270	720
1949	350.500			95.000	100.000	120.000	26.000	7.000	2.500
1950	140.508			22.107	34.571	74.546	6.290	2.169	825

¹ “Обавезан откуп пољопривредних производа од ослобођења до данас”, АЈ, 4 – 273 – 1604.

		ФНРЈ	Срб.	Хрв.	Слов.	Б и Х.	Макед.	Ц. Гора
У тонама								
<u>МЕСО</u> , од крупне и ситне стоке и свиња								
1946	слоб.	41.280	21.430	12.080	5.980	---	1.790	---
1947	„	71.380	38.990	11.790	9.480	4.444	5.220	1.460
1948	обав.	96.538	42.439	23.591	11.676	9.030	7.102	2.750
1949	„	152.093	67.619	36.572	20.924	16.022	7.935	3.021
1950	„	154.245	64.501	39.882	22.500	17.581	6.567	3.215
<u>КРУПНА И СИТНА СТОКА</u> , у тонама живе ваге								
1946	слоб.	60.627	18.224	25.826	13.205	---	3.972	---
1947	„	105.438	44.213	17.679	19.931	9.091	11.540	2.984
1948	обав.	182.172	78.545	43.335	20.920	20.110	13.176	6.086
1949	„	248.714	98.716	59.637	36.561	31.563	15.903	6.334
1950	„							
у месу		128.964	47.555	36.560	19.000	15.958	6.070	3.021
<u>ДЕБЕЛЕ СВИЊЕ</u> , у комадима ефективно, без замене у масти, 1947 сви сектори								
1947		323.797	249.793	60.425	7.321	5.572	686	-----
1948	прив.	79.096	57.062	9.575	10.022	573	1.900	-----
1949	„	336.701	198.418	82.339	36.430	17.922	1.450	142
1950	„	270.283	207.596	43.776	13.128	5.006	777	-----
<u>МРШАВЕ СВИЊЕ</u> , у комадима								
1948		143.057	72.389	52.455	9.346	5.719	3.036	112
1949		623.226	335.034	224.842	35.578	19.113	7.559	1.100
1950		388.701	179.891	136.842	41.029	28.518	4.478	943
<u>МАСТ</u> укупно, као таква у дебелим свињама, тона приватни сектор								
1947		14.570	11.241	2.718	329	251	31	-----
1948		6.490	4.959	910	386	138	94	3
1949		29.408	17.755	7.952	1.888	1.328	466	19
1950		28.294	17.816	5.077	2.697	5.190	426	88
<u>ВУНА</u> , тона								
1947		4.924	2.439	534	11	701	1.034	205
1948		5.360	2.824	597	10	851	862	216
1949		6.299	3.273	622	33	1.092	1.011	260
1950		6.254	3.070	521	26	1.204	1.145	288

Прилог 4¹

4. 1. РАЗВОЈ ДРУШТВЕНОГ СЕКТОРА ПОЉОПРИВРЕДЕ

	Број газдинстава	Запослено особље	Укупна површина у ха	Пољопривредна површина у ха	Трактори	Говеда	Свиње	Овце	Коњи
УКУПНО									
1949	28 547	...	8 065 537	3 348 478	...	110 991	571 156	515 579	66 247
1950	26 130	...	10 371 089	4 678 427	4 530	399 334	980 106	1 481 714	215 944
1951	22 164	...	11 218 840	5 037 906	5 270	394 631	879 779	1 652 009	228 704
1952	19 868	...	10 950 310	4 918 267	...	362 022	780 237	1 649 234	219 993
1953	16 858	...	9 999 259	4 093 018	...	262 037	740 936	1 431 828	174 932
ПОЉОПРИВРЕДНИ КОМБИНАТИ, ДОБРА И ФАРМЕ									
1949	1 255	1 398	53 847	449 078	268 303	19 043
1950	858	51 689	413 031	...	2 128	52 294	414 567	277 882	21 954
1951	1 422	65 414	503 772	309 846	28 020
1952	737	60 425	401 801	291 971	30 477
1953	666	...	432 000	56 452	396 710	258 672	28 529

За период 1945–1949. године не постоје упоредиви статистички подаци.

¹ Сви подаци преузети су из статистичке публикације: *Jugoslavija: 1945–1964 : statistički pregled*, Београд 1965.

РАЗВОЈ ДРУШТВЕНОГ СЕКТОРА ПОЉОПРИВРЕДЕ (наставак)

	Број газдинстава	Запослено особље	Укупна површина у ха	Пољопривредна површина у ха	Трактори	Говеда	Свиње	Овце	Коњи
СЕЉАЧКЕ РАДНЕ ЗАДРУГЕ									
1945	14	...	96 000
1946	280	...	121 518
1947	638	...	210 989
1948	1 217	...	323 984
1949	6 238	...	1 838 513	1 269 306	...	42 725	95 443	258 304	29 959
1950	6 913	39 911	2 190 400	2 472 139	3 085	312 863	260 246	1 313 090	165 304
1951	6 804	...	2 074 049	2 595 472	3 119	311 035	255 762	1 316 332	176 707
1952	4 225	...	1 664 912	2 503 002	...	285 674	258 347	1 329 674	165 899
1953	1 165	...	329 013	314 778	2 728	187 822	268 427	1 033 971	126 076

За период 1945–1949. године не постоје упоредиви статистички подаци.

ОПШТЕ ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ

1945	4 825
1946	8 011
1947	6 632
1948	8 662	...	264 240	3 420	3 929	7 526	1 810
1949	9 060	...	115 322	4 704	5 431	10 011	2 471
1950	8 004	...	63 409	33 009	47	3 177	2 612	8 121	1 610
1951	7 581	...	28 835	40 094	34	4 073	3 791	7 998	1 776
1952	6 973	45 063	75 464	...	468	3 389	3 314	16 828	1 900
1953	7 114	60 466	131 716	115 999	2 024	6 172	7 957	117 471	2 671

За период 1945–1949. године не постоје упоредиви статистички подаци.

4. 2. ПОЉОПРИВРЕДНО ЗЕМЉИШТЕ У ДРУШТВЕНОМ СЕКТОРУ у хектарима

	Укупно ¹⁾	Обрадива површина					Пашњаци	Рибњаци	Трстици и баре
		Свега	оранице и баште	воћњаци	виногради	ливаде			

УКУПНО²⁾

1949	3 348 478	1 358 038	1 158 041	15 414	18 960	165 623	1 950 935	6 691	32 814
1950	4 678 427	2 326 341	1 932 791	35 924	36 453	321 173	1 071 706	9 671	47 444
1951	5 037 906	2 464 754	1 800 341	34 449	29 860	343 409	1 503 987	12 058	45 644
1952	4 918 267	2 401 458	1 751 921	33 434	28 825	327 728	2 446 420	12 996	46 122
1953	4 093 018	1 524 000	1 312 000	22 000	23 000	167 000	2 369 000	14 000	38 000

За период 1945-1949. године не постоје упоредиви статистички подаци.

¹⁾ Обухваћено је земљиште пољопривредних газдинстава и друштвено земљиште изван пољопривредних газдинстава тзв. „неорганизовано земљиште“.

²⁾ Подаци за друштвени сектор укупно обухватају, поред пољопривредних комбината, добара и фарми, сељачких радних задруга, општих земљорадничких задруга, и остала газдинства која се не исказују посебно.

ПОЉОПРИВРЕДНИ КОМБИНАТИ, ДОБРА И ФАРМЕ¹⁾

1949
1950	413 395	275 805	228 696	4 154	4 589	38 303	124 005	3 529	10 119
1951
1952
1953

За период 1945-1949. и 1951-1953. године не постоје упоредиви статистички подаци.

¹⁾ Обухваћено земљиште унутар газдинстава (без тзв. неорганизованог земљишта).

ПОЉОПРИВРЕДНО ЗЕМЉИШТЕ У ДРУШТВЕНОМ СЕКТОРУ (наставак)

	Укупно ¹⁾	Обрадива површина					Пашњаци	Рибњаци	Трстици и баре
		свега	оранице и баште	Воћњаци	виногради	ливаде			

СЕЉАЧКЕ РАДНЕ ЗАДРУГЕ¹⁾

1949	1 269 306	1 017 336	886 697	11 537	13 566	105 536	244 125	145	7 700
1950	2 472 139	1 588 559	1 345 219	21 820	19 211	202 309	292 317	528	11 975
1951	2 595 472	1 998 213	1 393 775	22 626	22 551	214 775	360 360	...	16 878
1952	2 503 002	1 971 658	1 432 313	25 831	22 122	231 837
1953	314 778	296 965	271 484	3 859	5 048	16 574	16 149	129	1 535

ОПШТЕ ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ²⁾

1949
1950	33 009	13 288	8 709	264	230	4 085	19 366	41	314
1951	40 094	16 167	10 905	369	256	4 634	23 588	...	339
1952	...	34 168
1953	115 999	83 192	62 927	2 563	1 536	16 166	32 119	19	669

¹⁾ Без тзв. “неорганизованог земљишта” ²⁾ Обухваћено земљиште економија ОЗЗ без тзв. “неорганизованог земљишта”.

4. 3. ПОЉОПРИВРЕДНЕ МАШИНЕ НА ДРУШТВЕНИМ ГАЗДИНСТВИМА

	Укупно			Пољопривредни комбинати, добра и фарме			Сељачке радне задруге			Опште земљорадничке задруге		
	трактори	камиони	комбајни	трактори	камиони	комбајни	трактори	камиони	комбајни	трактори	камиони	комбајни

УКУПНО

1950	4 530	1 398	167	...	3 085	323	...	47
1951	1 574	3 119	23
1952	468	462	...
1953	2 728	267	...	2 024	665	...

Прилог 5

ПРОМЕНЕ У БРОЈНОМ СТАЊУ ГАЗДИНСТАВА И ЊИХОВОЈ ПОВРШИНИ (СТАЊЕ 15. I)

Сектори власништва и број газдинстава	1949.				1950.				1951.				1952.			
	Газдинства		Површина		Газдинства		Површина		Газдинства		Површина		Газдинства		Површина	
	у 000	%	у 000 ha	%	у 000	%	у 000 ha	%	у 000	%	у 000 ha	%	у 000	%	у 000 ha	%
УКУПНО	2 834	100,0	15 564	100,0	2 838	100,0	15 830	100,0	2 811	100,0	13 454	100,0	2 827	100,0	13 037	100,0
Државни сектор	19	0,7	3 738	24,3	11	0,4	3 831	24,2	6	0,2	1 389	10,3	5	0,2	1 101	8,5
Државна пољопривредна добра	1	0,1	350	2,2	1	0,0	373	2,4	1	0,1	726	5,4	1	0,0	610	4,7
Државне економије	23	0,2	0	0,0	22	0,2
Државне установе	17	0,6	3 434	22,1	1	0,1	126	0,8	1	0,0	69	0,5	1	0,0	43	0,3
Друштвене организације	8	0,3	3 332	21,0	4	0,1	571	4,2	3	0,1	425	3,3
Задружни сектор	72	2,6	625	4,0	351	12,4	2 228	14,1	412	14,7	2 695	20,0	417	14,7	2 617	20,1
Сељачке радне задруге	4	0,2	573	3,7	7	0,2	1 910	12,1	7	0,2	2 372	17,6	7	0,2	2 297	17,6
Земљорадничке и друге задруге	-	-	-	-	2	0,1	95	0,6	1	0,1	50	0,4	1	0,0	42	0,3
Окућнице чланова СРЗ	68	2,4	52	0,3	342	12,1	223	1,4	404	14,4	272	2,0	409	14,5	279	2,1
Приватни сектор	2 743	96,8	11 156	71,7	2 477	87,3	9 772	61,7	2 393	85,1	9 369	69,7	2 405	85,1	9 319	71,4
Без властите земље	35	1,2	1	0,0	35	1,3	1	0,0	38	1,4	2	0,0	40	1,4	1	0,0
До 2 хектара	622	22,0	747	4,8	593	21,1	719	4,5	583	20,7	664	4,9	556	19,7	654	5,0
Од 2-5 хектара	868	30,6	2 914	18,7	790	27,8	2 691	17,0	773	27,5	2 554	19,1	769	27,2	2 574	19,7
Од 5-8 хектара	373	13,2	2 318	14,9	330	11,6	2 067	13,0	322	11,4	2 002	15,0	318	11,3	2 003	15,4
Од 8-10 хектара	118	4,2	1 052	6,8	104	3,7	927	5,9	103	3,7	907	6,7	100	3,5	891	6,8
Од 10-15 хектара	-	4,6	1 566	10,0	111	3,9	1 343	8,5	110	3,9	1 323	9,8	107	3,8	1 295	9,9
Преко 15 хектара	92	3,3	2 092	13,4	77	2,7	1 769	11,2	76	2,7	1 737	12,9	73	2,6	1 688	12,9
Домаћинства непољопривредника	506	17,9	466	3,1	431	15,2	254	1,6	387	13,8	180	1,3	442	15,6	214	1,6

Извор: Изведено према Статистичком билтену бр. 3 од 1950. године и интерним подацима Савезног завода за статистику и евиденцију (*Privreda FNRJ: u periodu od 1947-1956 godine, XXII-XXIII*)

Прилог б¹

6. 1. ПОВРШИНА И ПРОИЗВОДЊА РАТАРСКИХ УСЕВА

	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q
	ХЛЕБНА ЖИТА ¹⁾			ПШЕНИЦА			РАЖ			ПИРИНАЧ		
1930-1939	2 390	264 000	11,1	2 140	243 000	11,4	250	21 200	8,5	2 550	385	15
1939	2 540	320 000	12,6	2 230	291 000	13,1	258	24 400	9,4	3 590	714	20
1946	2 080	213 000	10,3	1 840	193 000	10,5	192	16 700	8,7	1 810	359	20
1947	2 050	186 000	9,1	1 810	166 000	9,2	212	18 100	8,5	2 220	775	35
1948	2 140	278 000	13,0	1 890	253 000	13,4	249	25 100	10,1	1 600	290	18
1949	2 050	279 000	13,6	1 790	252 000	14,1	258	26 900	10,4	1 620	292	18
1950	2 040	205 000	10,0	1 790	183 000	10,3	256	21 900	8,5	2 630	590	23
1951	2 050	256 000	12,5	1 770	228 000	12,9	287	27 700	9,6	2 930	745	25
1952	2 130	191 000	8,9	1 840	168 000	9,2	295	22 500	7,6	3 030	752	25
1953	2 190	282 000	12,9	1 890	251 000	13,3	298	30 900	10,4	4 440	1 560	35
	КУКУРУЗ			ЈЕЧАМ			ОВАС			ЛАН ЗА ВЛАКНО ²⁾		
1930-1939	2 600	430 000	16,4	432	41 000	9,7	366	31 000	8,5	12 500	5 360	43
1939	2 710	407 000	15,0	416	42 400	10,2	357	34 800	9,8	14 500	5 870	41
1946	2 070	214 000	10,4	350	30 900	8,8	318	20 600	6,5	14 400	2 180	15
1947	2 430	421 000	17,1	302	25 500	8,4	289	23 200	8,0	5 270	830	16
1948	2 370	408 000	17,1	319	35 300	11,1	348	34 500	9,9	10 500	2 120	20
1949	2 240	371 000	16,6	313	38 100	12,2	358	38 400	10,7	13 500	2 410	18
1950	2 210	209 000	9,4	325	26 600	8,2	389	19 500	5,0	12 800	1 240	10
1951	2 360	404 000	17,1	331	35 900	10,9	339	29 300	8,6	10 300	1 680	16
1952	2 290	147 000	6,4	317	25 800	8,2	334	21 600	6,5	8 740	1 000	12
1953	2 410	384 000	15,9	360	45 800	12,7	339	35 200	10,4	9 410	1 790	19

¹ Сви подаци преузети су из статистичке публикације: *Jugoslavija: 1945–1964 : statistički pregled*, Beograd 1965.

ПОВРШИНА И ПРОИЗВОДЊА РАТАРСКИХ УСЕВА (наставка 1)

	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха ц	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха ц	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха ц	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха ц
	КОНОПЉА ²⁾			ШЕЋЕРНА РЕПА			СУНЦОКРЕТ			ПАМУК ³⁾		
1930-1939	42	25 000	59	35	61 600	176	6	910	15,2	2 110	135	6,4
1939	57	34 200	60	46	92 200	200	19	2 730	14,3	5 040	345	6,9
1946	35	10 700	30	52	63 600	123	84	7 770	9,2	4 170	104	2,5
1947	45	19 900	44	71	120 000	168	137	15 100	11,1	11 300	280	2,5
1948	76	38 300	50	79	150 000	189	117	12 100	10,3	15 600	535	3,4
1949	408	46 400	43	90	110 000	122	130	13 000	10,0	42 100	1 420	1,8
1950	71	17 500	25	98	85 100	86	110	6 930	6,3	26 000	479	2,3
1951	50	20 400	41	100	194 000	193	101	9 440	9,4	15 900	363	2,5
1952	46	12 000	26	76	51 200	67	88	5 080	5,8	7 230	180	4,2
1953	44	22 000	50	84	151 000	180	94	11 300	12,1	7 160	299	4,5

¹⁾ Пшеница, раж, наполица и крупник.

²⁾ Производња суве немочене стабљике.

³⁾ Производња семена и влакна заједно

	ДУВАН			ХМЕЉ			УЉАНА РЕПИЦА			СОЈА		
1930-1939	14 900	1 470	9,9	2 460	253	10,3	12 000	770	6,4	1 710	173	10,1
1939	16 000	1 650	10,3	2 830	324	11,4	13 900	781	5,6	3 240	280	8,7
1946	15 300	1 300	8,5	875	71	8,1	4 660	315	6,8	477	39	8,2
1947	37 900	3 280	8,6	939	90	9,6	2 150	75	3,5	1 610	102	6,3
1948	34 000	2 930	8,6	1 130	121	10,7	6 330	399	6,3	5 130	331	6,5
1949	34 200	3 080	9,0	1 450	128	8,8	7 630	383	5,0	15 500	955	6,2
1950	33 600	1 580	4,7	1 240	96	7,7	8 900	498	5,6	13 100	406	3,1
1951	37 100	2 780	7,5	1 860	125	6,7	15 700	846	5,4	7 040	428	6,1
1952	28 800	1 480	5,2	1 740	120	6,9	9 890	501	5,1	1 970	111	5,6
1953	35 900	3 090	8,6	1 780	182	10,2	15 200	1 180	7,8	1 560	150	9,6

ПОВРШИНА И ПРОИЗВОДЊА РАТАРСКИХ УСЕВА (наставка 2)

	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q
	РИЦИНУС			МАК ¹⁾			СИРАК ²⁾			ПАСУЉ ³⁾		
1930-1939	200	20	10,2	7 500	176	2,3	2 300	268	11,6	37 300	13 400	8,7
1939	292	27	9,4	7 830	234	3,0	2 180	201	9,2	42 500	10 200	8,3
1946	688	36	5,2	1 750	79	4,5	779	105	13,5	23 800	4 380	18,4
1947	604	31	5,1	2 860	99	3,4	2 900	500	17,2	26 900	2 240	8,3
1948	1 040	78	7,5	1 300	40	3,3	2 900	580	20,0	27 900	14 700	9,7
1949	3 300	238	7,2	1 290	43	3,3	2 910	583	20,0	38 400	15 800	9,4
1950	2 780	135	4,9	5 000	150	3,0	6 940	749	10,8	32 800	6 290	3,1
1951	2 990	200	6,7	8 330	288	3,5	8 200	1 550	18,9	30 000	18 800	9,1
1952	1 030	35	3,4	4 760	104	2,2	6 840	730	10,7	22 400	5 020	3,0
1953	1 860	168	9,0	7 460	286	3,8	5 980	1070	17,9	22 500	15 000	10,1
	ГРАШАК			КУПУС И КЕЉ ⁴⁾								
1930-1939	4 800	597	12,4	35 200	24 300	69						
1939	4 850	587	11,8	34 200	23 900	70						
1946	3 730	341	9,1	24 100	15 500	64						
1947	4 690	463	9,9	23 500	25 400	108						
1948	7 290	708	9,7	26 600	38 300	144						
1949	10 100	1 280	12,7	31 900	50 600	134						
1950	8 680	567	6,5	23 600	20 100	64						
1951	8 020	1 010	12,5	28 800	37 600	110						
1952	5 500	409	7,4	24 900	20 700	68						
1953	6 180	758	12,3	29 200	43 600	127						

¹⁾ Површина мака за семе и смолу: производња семена.

²⁾ Производња стабљике

³⁾ Пожета површина и принос по хектару исказани су само за чист усев, а укупна производња за чист усев и међуусев заједно. За 1046. и 1947.годину укупна производња исказана је само за чист усев.

⁴⁾ Пожета површина и принос по хектару исказани су само за чист усев, а укупна производња за чист усев и пострни усев заједно. За просек 1030-39, 1939, 1946, 1947 и 1958.годину укупна производња исказана је само за чист усев.

ПОВРШИНА И ПРОИЗВОДЊА РАТАРСКИХ УСЕВА (наставак 3)

	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q	Пожета површина у хиљ. ха	Производња у вагонима	Принос по ха q
	ПАРАДАЈЗ			ДИЊЕ И ЛУБЕНИЦЕ			КРОМПИР ¹⁾			ЛУЦЕРКА ²⁾		
1930-1939	6 760	4 400	60	21 300	16 700	78	275	165 000	60	100	37 200	39
1939	7 450	5 060	68	21 400	17 300	81	285	154 000	54	115	46 400	40
1946	8 490	6 310	74	23 100	20 400	85	211	92 200	44	96	23 300	27
1947	8 860	10 200	115	24 400	32 100	132	182	119 000	65	133	45 200	34
1948	10 900	15 400	141	23 800	27 200	114	197	148 000	75	157	67 900	43
1949	14 800	17 700	120	21 700	23 200	107	234	210 000	88	182	70 800	38
1950	13 900	10 300	75	15 700	10 400	66	241	105 000	43	150	38 300	25
1951	15 100	17 300	115	23 300	25 200	108	226	165 000	72	176	82 600	46
1952	13 000	8 490	65	21 500	11 900	55	240	115 000	48	187	49 100	26
1953	14 000	15 400	110	29 900	33 800	113	256	210 000	84	211	93 900	43
	ДЕТЕЛИНА ²⁾			СТОЧНА РЕПА ³⁾			СЕНО СА ЛИВАДА			СЕНО СА ПАШЊАКА		
1930-1939	112 000	39 600	35	31 000	46 800	143	1 930	337 000	18	4 300
1939	121 000	40 000	33	1 960	306 000	16
1946	104 000	22 500	22	24 500	28 800	117
1947	92 000	25 800	29	25 400	41 000	161	1 940	330 000	17	3 700	170 000	4,6
1948	85 800	34 400	40	25 200	45 900	182	1 750	330 000	19	3 760	170 000	4,5
1949	104 000	39 900	34	32 200	92 200	173	1 810	350 000	18	3 870	174 000	4,7
1950	86 700	21 600	23	29 700	79 900	102	1 860	235 000	12	4 130	116 000	2,9
1951	97 800	42 600	38	35 700	99 800	156	1 820	406 000	21	3 880	217 000	5,8
1952	112 000	28 000	23	27 000	50 100	88	1 800	241 000	12	4 080	136 000	3,5
1953	103 000	41 900	36	30 800	96 400	166	1 870	373 000	20	4 240	221 000	5,2

6. 2. ВОЋНА СТАБЛА И ПРОИЗВОДЊА ВОЋА

	Стабла у хиљ.		Производња у вагонима	Принос по стаблу кг	Стабла у хиљ.		Производња у вагонима	Принос по стаблу кг	Стабла у хиљ.		Производња у вагонима	Принос по стаблу кг
	укупно	способна за род			укупно	способна за род			укупно	способна за род		
	ЈАБУКЕ				КРУШКЕ				ДУЊЕ			
1930-1939	...	7 600	14 100	18,4	...	4 200	6 400	14,3	...	486	670	14,0
1939	...	8 810	27 500	31,0	...	4 760	13 000	27,2	...	553	1 040	18,8
1948	13 000	8 260	23 00	27,8	5 910	4 020	6 960	17,3	1 180	820	855	10,4
1949	13 800	8 120	17 100	21,1	5 920	4 020	6 420	16,0	1 190	840	1 170	13,9
1950	13 400	8 110	10 300	12,7	5 920	4 020	4 210	10,5	1 210	850	970	11,3
1951	13 400	8 540	18 000	21,0	6 060	4 260	10 700	25,4	1 100	820	1 190	14,6
1952	13 300	8 910	16 400	18,5	6 110	4 380	6 180	14,1	1 140	870	1 390	16,1
1953	13 200	9 120	18 500	20,3	6 200	4 520	9 840	21,7	1 130	890	1 850	20,8
	ШЉИВЕ				ТРЕШЊЕ				ВИШЊЕ			
1930-1939	...	40 900	50 500	12,3	...	2 000	3 000	15,0	...	1 030	950	9,2
1939	...	43 800	122 000	27,9	...	2 200	4 500	20,5	...	1 140	1 570	13,8
1948	83 600	56 000	61 000	10,9	3 470	2 350	3 090	13,1	2 070	1 560	1 440	9,2
1949	83 500	54 800	38 600	7,1	3 440	2 410	3 330	13,8	2 070	1 530	2 130	13,9
1950	82 300	55 800	22 200	4,0	3 490	2 350	2 790	11,9	2 080	1 560	1 630	10,0
1951	79 400	56 900	116 000	20,4	3 240	2 360	4 790	21,0	1 890	1 490	2 430	16,3
1952	75 800	55 400	23 700	4,3	3 050	2 450	5 680	23,1	1 790	1 520	2 450	16,1
1953	75 500	57 100	102 000	17,9	3 110	2 530	4 980	19,7	1 860	1 560	2 270	14,6

ВОЊНА СТАБЛА И ПРОИЗВОДЊА ВОЊА (наставак)

	Стабла у хиљ.		Производња у вагонима	Принос по стаблу кг	Стабла у хиљ.		Производња у вагонима	Принос по стаблу кг	Стабла у хиљ.		Производња у вагонима	Принос по стаблу кг
	укупно	способна за род			укупно	способна за род			укупно	способна за род		
	КАЈСИЈЕ				БРЕСКВЕ				ОРАСИ			
1930-1939	...	630	880	14,0	...	1 500	1 500	10,0	...	2 900	3 520	11,1
1939	...	790	1 770	22,6	...	1 800	2 500	15,0	...	2 760	5 250	19,0
1948	1 330	890	935	10,5	2 520	1 830	1 500	8,2	3 560	2 250	2 460	10,9
1949	1 300	895	1 370	15,3	2 510	1 810	1 630	9,0	3 480	2 160	2 950	13,6
1950	1 310	900	1 050	11,7	2 520	1 840	1 370	7,4	3 550	2 230	3 080	13,8
1951	1 240	900	1 650	18,3	2 420	1 810	1 680	9,2	3 330	2 230	3 400	15,3
1952	1 190	940	2 160	22,9	2 490	1 900	1 720	9,0	3 370	2 340	3 230	13,8
1953	1 370	1 060	3 520	33,2	2 480	1 900	2 000	10,5	3 340	2 380	3 610	15,2
	МАСЛИНЕ				СМОКВЕ				АГРУМИ			
1930-1939	...	4 800	3 330	6,9	...	950	1 100	11,6	...	37 200	46	12,4
1939	...	4 900	4 600	9,4	...	990	1 240	12,5	...	53 400	54	10,1
1948	4 860	4 200	2 520	6,0	1 460	1 030	1 700	15,0	38 200	18 000	12	6,7
1949	4 790	4 160	4 790	11,5	1 440	1 030	1 510	14,6	36 100	18 600	12	6,4
1950	4 730	4 070	593	1,5	1 470	1 060	1 010	9,6	42 600	20 200	11	5,4
1951	4 850	4 180	3 190	7,6	1 490	1 120	1 500	13,3	76 400	23 700	21	8,7
1952	4 780	4 180	2 480	5,9	1 430	1 130	1 140	10,1	75 200	24 700	18	7,4
1953	4 870	4 300	960	2,2	1 530	1 220	1 880	15,3	72 400	30 200	24	8,1

6. 3. ВИНОГРАДИ И ПРОИЗВОДЊА ГРОЖЂА

	Површина винограда у хиљ. ха				Чокоти у милионима		Производња у вагонима	Принос по чокоту кг
	укупно	на америчкој подлози	домаћа лоза	хибриди	укупно	способни за род		
1930-1939	226	183	27	16	1 240	1 130	79 000	0,7
1939	244	179	27	17	1 350	1 230	88 800	0,7
1948	258	188	26	43	1 560	1 430	84 300	0,6
1949	253	184	26	43	1 510	1 370	85 400	0,6
1950	257	186	28	42	1 520	1 380	74 900	0,5
1951	258	181	35	42	1 730	1 620	121 000	0,7
1952	261	184	33	44	1 750	1 620	67 800	0,4
1953	267	192	30	44	1 800	1 650	84 700	0,5

ДОМАЋА ПРЕРАДА ВОЋА И ГРОЖЂА¹⁾

	Суво воће у вагонима		Пекмез у вагонима	Маслиново уље у 100 хл	Ракија у 100 хл					Производња вина у 100 хл
	укупно	суве шљиве			укупно	од шљива		одосталог воћа	комовица	
						Мека	Љута			
1930-1939	...	2 200	610	435	9 000	5 020	378	360	3 200	40 000
1939	...	2 800	140	565	15 000	8 370	630	600	5 400	42 700
1948	2 180	1 700	760	295	10 200	5 770	434	390	3 610	40 000
1949	496	230	1 330	780	10 200	5 720	430	392	3 680	41 400
1950	540	224	580	98	6 180	1 840	268	1 070	3 00	33 500
1951	3 000	2 330	1 090	350	16 600	9 500	715	710	5 660	60 600
1952	557	81	350	356	5 420	2 130	103	368	2 810	31 500
1953	5 240	4 500	1 110	115	13 400	8 700	593	550	3 540	38 200

¹⁾ Под домаћом прерадом воћа и грожђа подразумева се прерада на пољопривредним газдинствима.

6. 4. ГОВЕДА И БИВОЛИ

у хиљадама грла

	Укупно	Телад до 1 године	Јунад од 1 до 2 године	Јунад преко 2 године	Краве и стеоне јунице		Бикови за приплод	Волови	Биволи
					свега	радне краве			
1931	4 718	981	2 345 ¹⁾	...	448 ²⁾	944	69
1949	5 278	976	628	367	2 191	...	31	924	78
1950	5 248	928	664	354	2 340	...	40	923	66
1951	4 740	670	593	393	2 215	664	31	839	60
1952	4 834	825	539	333	2 273	646	27	838	64
1953	5 007	885	635	289	2 363	720	24	812	71

¹⁾ Краве и јунице преко 1 године. ²⁾ Бикови и мушки подмладак преко 1 године.

6. 5. СВИЊЕ И ОВЦЕ

у хиљадама грла

	Сиње						Овце				
	укупно	прасад до 6 месеци	назимад преко 6 месеци	крмаче за приплод и супрасне назимице	нерастови за приплод	свиње у тову	укупно	јагњад до 1 године	овце за приплод	овнови за приплод	овнови шкопци и јалове овце
1931	4 457	2 634	...	954 ¹⁾	134 ²⁾	735	10 934	3 947	5 511	448	1 028
1949	4 135	2 394	667	722	37	315	11 654	3 830	7 326	308	189
1950	4 295	2 448	775	656	36	381	10 046	2 477	7 231	268	69
1951	3 917	2 202	797	601	34	282	10 276	2 955	6 935	264	122
1952	3 999	2 194	798	617	34	356	10 522	2 982	7 093	307	140
1953	4 527	2 600	934	739	37	217	11 404	3 294	7 623	322	165

¹⁾ Крмаче, женски и мушки подмладак.

²⁾ Прасад и назимад.

6. 6. КОЊИ, ЖИВИНА И КОШНИЦЕ

у хиљадама грла

	Коњи						Мазге и муле	Магарци	Живина					Кошнице укупно
	укупно	ждребад до 2 године	омад преко 2 године	кобиле и ждребне омице	пастуви за приплод	коњи шкопљени и пастуви за рад			укупно	кокоши	пловке	гуске	ћурке	
1931	1 333	260 ¹⁾	...	559	45	459	23	146	19 939	18 125	678	778	359	699
1949	1 050	185	87	372	14	393	34	165	19 354	17 173	881	808	491	869
1950	1 097	206	57	418	24	392	33	161	20 207	17 697	1 043	887	581	802
1951	1 085	199	80	402	18	396	32	155	17 174	15 040	789	873	472	737
1952	1 103	161	83	417	13	428	31	163	20 440	18 420	673	857	490	779
1953	1 126	159	86	434	14	434	31	166	19 665	17 045	961	1 088	570	692

¹⁾ Попис 31. јануара

Прилог 7¹

7. 1. УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

резултата разреза пореза на доходак пољопривредним домаћинствима за 1946, 1947, 1948 и 1949. годину

Показатељ	Број обвезника	1946. м 100	Укупна пореска основ. (у хиљ. дин.)	1946. м 100	Укупно задужење порезом (у хиљ. дин.)	1946. м 100	Просечна висина основ. по домаћ.	1946. м 100	Просечан порез по домаћинству	1946. м 100
1946.	2,251.920	100	28.144.125	100	2,948.015	100	12.500	100	1.309	100
1947.	2,210.970	98,2	44.784.540	159,1	6,043.436	205	20.250	162	2.734	208,8
1948.	2,353.902	104,5	77.931.622	276,9	9,809.978	330,7	32.930	263,4	4.168	318,4
1949.	2,388.401	106,1	81.821.477	290,7	9,669.978	328,0	34.226	273,8	4.045	309,0

7. 2. УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

броја пољопривредних домаћинстава за 1946, 1947, 1948 и 1949. годину по народним републикама

Народна република	1946. година			1947. година			1948. година			1949. година		
	Број обвезника	% од ФНРЈ	1946. м 100	Број обвезника	% од ФНРЈ	1946. м 100	Број обвезника	% од ФНРЈ	1946. м 100	Број обвезника	% од ФНРЈ	1946. м 100
Србија	1,002.249	44,5	100	953.925	43,2	95,2	982.038	41,7	98, -	994.846	41,7	99,3
Хрватска	571.190	25,4	100	589.533	26,7	103,2	633.636	26,9	110,9	638.841	26,7	111,8
Словенија	144.466	6,4	100	146.406	6,6	101,3	156.561	6,7	108,4	164.193	6,9	113,7
Босна и Херцеговина	320.710	14,2	100	319.116	14,4	99,5	377.099	16, -	117,6	385.503	16,1	120,2
Македонија	142.767	6,3	100	130.487	5,9	91,4	137.239	5,8	96,1	140.576	5,9	98,5
Црна Гора	70.538	3,2	100	71.503	3,2	101,4	67.229	2,9	95,3	64.442	2,7	91,4
ФНРЈ	2,251.920	100	100	2,210.970	100	98,2	2,353.802	100	104,5	2,388.401	100	106,1

¹ (Упоредни прегледи разреза пореза на доходак пољопривредним домаћинствима), АЈ, 12 – 483.

7. 3. УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

утврђеног дохотка као пореске основице при разрезу пореза на доходак пољопривредним домаћинствима за 1946, 1947, 1948 и 1949. годину по народним републикама

(у хиљадама динара)

Народна република	1946. година			1947. година			1948. година			1949. година		
	Пореска основица	% од ФНРЈ	1946. м 100	Пореска основица	% од ФНРЈ	1946. м 100	Пореска основица	% од ФНРЈ	1946. м 100	Пореска основица	% од ФНРЈ	1946. м 100
Србија	12,760.507	45,3	100	18,690.299	41,7	146,5	37,205.495	47,8	291,6	38,859.459	47,5	304,5
Хрватска	6,309.781	22,4	100	13,587.961	30,3	215,3	20,209.939	25,9	320,3	22,712.896	27,8	359,0
Словенија	3,796.750	13,5	100	3,766.469	8,4	99,2	6,347.372	8,2	167,2	6,712.581	8,2	177,0
Босна и Херцеговина	3,172.949	11,3	100	5,395.251	12,1	170,0	8,606.912	11,0	271,3	9,296.983	11,3	293,0
Македонија	1,594.150	5,7	100	2,535.988	5,7	159,1	4,312.770	5,5	270,5	3,165.413	3,9	199,0
Црна Гора	509.988	1,8	100	808.553	1,8	158,5	1,249.334	1,6	244,9	1,074.146	1,3	210,6
ФНРЈ	28,144.125	100	100	44,784.540	100	159,1	77,931.822	100	276,9	81,821.477	100	290,7

7. 4. УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

разрезаног пореза на доходак пољопривредним домаћинствима за 1946, 1947, 1948 и 1949. годину по народним републикама

(у хиљадама динара)

Народна република	1946. година			1947. година			1948. година			1949. година		
	Задужење порезом	% од ФНРЈ	1946. м 100	Задужење порезом	% од ФНРЈ	1946. м 100	Задужење порезом	% од ФНРЈ	1946. м 100	Задужење порезом	% од ФНРЈ	1946. м 100
Србија	1,364.797	46,3	100	2,476.218	41,0	181,4	4,795.634	48,9	351,4	4,654.984	48,1	341,0
Хрватска	554.418	18,8	100	2,056.002	34,0	370,8	2,333.214	23,8	420,8	2,789.883	28,9	503,2
Словенија	613.236	20,8	100	591.290	10,0	96,4	1,230.709	12,5	200,7	1,001.807	10,4	163,3
Босна и Херцеговина	245.866	8,3	100	565.821	9,3	230,1	718.281	7,3	292,1	824.447	8,5	335,3
Македонија	134.856	4,6	100	282.241	4,6	209,3	577.577	5,9	428,3	324.748	3,4	240,8
Црна Гора	34.842	1,2	100	71.864	1,1	206,3	154.563	1,6	443,6	74.108	0,7	212,7
ФНРЈ	2,948.015	100	100	6,043.436	100	205,0	9,809.978	100	332,7	9,669.978	100	328,0

7. 5. УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

просечна висина пореске основице по пољопривредним домаћинствима за 1946, 1947, 1948 и 1949. годину по народним републикама

(у хиљадама динара)

Народна република	1946. година			1947. година			1948. година			1949. година		
	Просечна висина пореске основ. по домаћинству	% од ФНРЈ	1946. м 100	Просечна висина пореске основ. по домаћинству	% од ФНРЈ	1946. м 100	Просечна висина пореске основ. по домаћинству	% од ФНРЈ	1946. м 100	Просечна висина пореске основ. по домаћинству	% од ФНРЈ	1946. м 100
Србија	12.740	101,9	100	19.595	96,8	153,8	37.886	115,1	297,3	39.061	114,1	306,6
Хрватска	11.040	88,3	100	23.048	113,8	208,8	31.895	96,7	288,9	35.553	103,9	322,0
Словенија	26.280	210,2	100	25.726	127,0	97,8	40.543	123,1	154,3	40.882	119,4	155,6
Бос. и Херц.	9.893	79,1	100	16.907	83,5	170,9	22.824	69,3	230,7	24.116	70,5	243,7
Македонија	10.950	87,6	100	19.435	96,0	177,5	31.334	95,2	286,2	22.517	65,8	205,6
Црна Гора	7.229	57,8	100	11.307	55,8	156,4	18.583	56,4	257,1	16.668	48,7	230,6
ФНРЈ	12.500	100	100	20.250	100	162,0	32.930	100	263,4	34.226	100	273,8

7. 6. УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

просечног пореза по пољопривредном домаћинству за 1946, 1947, 1948 и 1949. годину по народним републикама

(у динарима)

Народна република	1946. година			1947. година			1948. година			1949. година		
	Просечан порез по домаћинству	% од ФНРЈ	1946. м 100	Просечан порез по домаћинству	% од ФНРЈ	1946. м 100	Просечан порез по домаћинству	% од ФНРЈ	1946. м 100	Просечан порез по домаћинству	% од ФНРЈ	1946. м 100
Србија	1.361	104,0	100	2.596	95,0	190,7	7.883	189,1	358,7	4.679	115,7	343,8
Хрватска	971	74,2	100	3.488	127,6	359,2	3.682	88,3	379,0	4.367	107,9	449,6
Словенија	4.244	324,2	100	4.039	147,7	95,2	7.861	188,6	185,2	6.101	150,8	143,8
Бос. и Херц.	752	57,4	100	1.773	64,9	235,8	1.880	45,1	250,0	2.139	52,9	284,4
Македонија	942	72,0	100	2.164	79,2	229,7	4.720	113,2	501,1	2.310	57,0	245,2
Црна Гора	494	37,7	100	1.005	36,8	203,4	2.299	55,2	465,4	1.150	28,4	232,9
ФНРЈ	1.309	100	100	2.734	100	208,8	4.168	100	318,4	4.045	100	309,1

Срђан Милошевић (1982) завршио је гимназију у Чачку 2001. године и исте године уписао се студије историје на Филозофском факултету у Београду. Дипломирао је на катедри за Историју Југославије, одбранивши јула 2007. године дипломски рад под насловом *Идеолошке основе аграрне реформе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*. Студије је завршио са просечном оценом на испитима (9,97) и на дипломском раду (10). У децембру 2007. године уписао је докторске студије историје на Филозофском факултету у Београду, на предмету Историја Југославије. Од децембра 2009. године запослен је на Институту за новију историју Србије. Од 2013–2015. године био је члан Редакције за публикување историјских извора Института за новију историју Србије. У стручном погледу усавршавао се у Немачкој, где је боравио у више наврата као гост Института за студије културе у Лајпцигу (Institut für Kulturwissenschaften), са којим је 2006–2008. године сарађивао на пројекту *Land Laws, Land Registres and Cadastra in South-Eastern Europe (Poland, Romania, and Yugoslavia in Comparisson)*. Као истраживач-приправник, а потом и истраживач-сарадник на Институту за новију историју Србије био је ангажован на пројекту *Срби и Југославија: држава, друштво и политика* (2010). Поред наведеног, сарађивао је и на пројекту *Regimes of Historicity and Discourses on Identity and Modernization*, Center for advanced studies, Sofia, 2009–2010. Тренутно је сарадник на пројекту Института за новију историју Србије *Традиција и трансформација: историјско наслеђе и национални идентитет Србије у 20. веку*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, као и на пројектима *In Search of Transcultural Memory in Europe*, COST Action, European Cooperation in Science and Technology, затим *L'héritage politique de la zadruga dans l'espace sud-slave* (Универзитет Сорбона) и *Transnational Resistance 1936–1948* (Универзитет Оксфорд). Сарађивао је и као аутор лексикографских одредница у *Српској енциклопедији*, а редовни је сарадник и на пројекту *Српски биографски речник* Матице Српске. Члан је Програмске комисије семинара за историју у ИС Петница. Аутор је већег броја студија и чланака, објављених у домаћим и страним часописима и зборницима, као и једне монографије. Говори енглески језик, а служи се и француским и руским језиком.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а: Срђан П. Милошевић

број уписа: 5i070005

Изјављујем

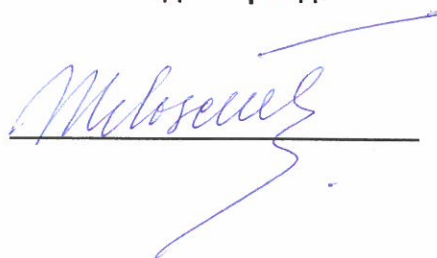
да је докторска дисертација под насловом

Аграрна политика у Југославији (1945–1953)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Срђан Милошевић

Број уписа: 5i070005

Студијски програм: Историја

Наслов рада: *Аграрна политика у Југославији (1945–1953)*

Ментор: Проф. Др Мира Радојевић

Потписани,

Срђан П. Милошевић

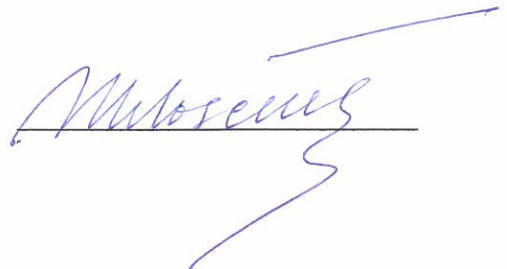
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Milošević', written over a horizontal line.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Аграрна политика у Југославији (1945–1953)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство – некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

